卐 પ્રસ્થાન 卐

પુ૦ ૧૨
અં૦ ૧

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

૧૯૮૭
વૈશાખ

તંત્રીઓ
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૨ વૈશાખ : ૧૯૮૭ અંક ૧

શુદ્ધિ

પૃ. ૭૧ પહેલું કોલમ, લીટી ૫ મી સુધારીને નીચે પ્રમાણે વાંચો :
બાળ વિધવા દસાં અને ન્યાતે પ્રશ્નોરા નાગર (ખોરાસા)

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૬॥

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે, ખમાસા ચોકી, અમદાવાદ
મુદ્રક: ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

ઓર્ડર–પત્ર

શ્રી. વ્યવસ્થાપક,

પ્રસ્થાન કાર્યાલય,

અમદાવાદ.

રા. ભાઈશ્રી,

નીચે જણાવ્યા મુજબનાં પુસ્તકો અમારે જોઈએ છે તો તે વળતી ટપાલે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરશોજી.

જે પુસ્તકો જોઈતાં હોય તેની સામે / આવી નિશાની કરો.
જે પુસ્તકો ન જોઈતાં હોય તે નામો છેકી નાખો.

ભારતપુણ્યપ્રવાસ (આશ્રમ)	૧–૦–૦
સ્વૈરવિહાર	૧–૮–૦
દ્વિરેફની વાતો (બીજી આવૃત્તિ)	૧–૪–૦
જીવનનાં દર્દ	૧–૪–૦
પ્રેમનો દંભ	૧–૪–૦
ગાંધીમણિમહોત્સવાંક	૧–૪–૦
સુબન અને બીજી વાતો	૧–૪–૦
રામ અને કૃષ્ણ	૦–૧૦–૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦–૮–૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા પહેલું વર્ષ: આખો સેટ	૨–૦–૦
” બીજું વર્ષ: ગ્રાહક તરીકે	૨–૦–૦
દરિદ્રનારાયણ જ્ઞાનપ્રચારમાળા ૧૦ પુસ્તકોનો આખો સેટ	૧–૧–૧

એ માટે રૂા. ______ મ. ઓ. થી મોકલી આપું છું.
એનું બિલ તથા પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી આપશોજી.

લિ.

(સહી) ______

પૂરેપૂરું નામ ______

સરનામું ______

ગામ ______

રે. સ્ટેશન ______ પો. ______ (જી.) ______

શ્રીમંતો ! લ્હાણી માટે ખરીદ કરી ગરીબ વર્ગમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરો.

દરિદ્રનારાયણ જ્ઞાનપ્રચારમાળા

		કિંમત	ટપાલખર્ચ
*પુ૦ ૧	**વીરની હાકલ :** [ભા. ૧] સરદાર વલ્લભભાઇએ બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન આપેલાં ભાષણોનો સંગ્રહ. પૃ. સં. ૨૨૫	૦–૬–૦	૦–૧–૬
*પુ૦ ૨	**ધર્મયુદ્ધનું રહસ્ય :** ચાલુ લડતનું રહસ્ય બતાવતા ગાંધીજીના લેખોનો સંગ્રહ.	૦–૨–૦	૦–૦–૬
પુ૦ ૩	**તપસ્વીનાં તાતાં તીર :** સરકારની શોષણનીતિ ઉઘાડી પાડતા ગાંધીજીના લેખોનો સંગ્રહ.	૦–૧–૬	૦–૦–૬
પુ૦ ૪	**સત્યાનાશ :** [સચિત્ર] દારૂથી ગરીબ માણસોનું કેમ સત્યાનાશ જાય છે તે બતાવતી રાજાજીની એક સચિત્ર વાર્તા.	૦–૧–૬	૦–૦–૬
પુ૦ ૫	**પહેલો કલાલ :** [નાટક] દુનિયામાં દારૂ કેમ પ્રથમ આવ્યો તે બતાવતું ટૉલ્સ્ટૉયનું એક નાટક.	૦–૧–૦	૦–૦–૬
પુ૦ ૬	**હૂંડિયામણ :** ગાંધીજીના ૧૧ મુદ્દામાંથી બીજો મુદ્દો ચર્ચતી પત્રિકા.	૦–૦–૬	૦–૦–૬
પુ૦ ૭	**લશ્કરી ખર્ચ અને લશ્કર :** / **હથિયારબંધીનો કાયદો :** ગાંધીજીનો ૫ મો તથા ૧૧મો મુદ્દો ચર્ચતી પત્રિકા	૦–૦–૬	૦–૦–૬
પુ૦ ૮	**દારૂથી થતો વિનાશ**	૦–૦–૬	૦–૦–૬
પુ૦ ૯	**જમનો દૂત :** દારૂથી થતા નુકસાન બતાવતી આર્ટ પેપર ઉપર છપાયેલી સુંદર પુસ્તિકા. ૭ ચિત્રો, બેરંગી પૂંઠું	૦–૧–૦	૦–૦–૬
પુ૦ ૧૦	**વીરની હાકલ :** [ભાગ ૨] સરદાર વલ્લભભાઇએ જેલમાંથી છૂટયા પછી જે અનેક ભાષણો આપ્યાં છે તેમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં ૨૧ ભાષણોનો સંગ્રહ. પૃ. ૧૬૦. ૨૬ કાગળ	૦–૩–૦	૦–૧–૬

વધુ પુસ્તિકાઓ તૈયાર થાય છે. આખો સેટ આજેજ વસાવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : **અમદાવાદ**

આ માળાના વાર્ષિક ગ્રાહકો નોંધાતા નથી. બધાં પુસ્તકો છૂટક જ લેવાં પડશે.
સસ્તું સાહિત્ય ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકોને પણ આ પુસ્તકો છૂટક જ લેવાં પડશે.

* આ નિશાની કરેલાં પુસ્તકો સરકારે જપ્ત કર્યાં છે.

ગૂજરાતભરની સસ્તામાં સસ્તી ગ્રન્થમાળા

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

[વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૦૦, લવાજમ : હિંદમાં રૂા. ૨) પરદેશના રૂા. ૩)]

પહેલા વર્ષનાં પુસ્તકો

		કિંમત	ટપાલખર્ચ
(૧) વીર વલ્લભભાઇ (સચિત્ર)	મહાદેવ દેસાઇ	૦–૨–૬	૦–૦–૬
(૨) રાજાજીની વાતો	રણછોડજી કે. મીસ્ત્રી	૦–૩–૦	૦–૦–૬
(૩) અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ (સચિત્ર)	જીવણલાલ દીવાન	૦–૪–૦	૦–૧–૦
(૪) જાતક કથાસંગ્રહ ભા. ૧	લીલાબહેન પરીખ	૦–૩–૦	૦–૦–૬
(૫–૬) ક્રાન્તિ [ક્રોપોટકીન]	શંકરદત્ત શાસ્ત્રી	૦–૬–૦	૦–૧–૦
(૭) ક્રાન્તિકારી લગ્ન	રણછોડજી મીસ્ત્રી	૦–૩–૦	૦–૦–૬
*(૮) "૧૮૫૭" [બળવાની બીજી બાજુ]	સુનીલાલ બારોટ	૦–૩–૬	૦–૦–૬
(૯–૧૦) ઇટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	નરસિંહભાઇ પટેલ	૦–૬–૦	૦–૧–૦
(૧૧) ગરીબની હાય (પ્રેમચંદ)	કિસનસિંહ ચાવડા	૦–૩–૦	૦–૦–૬

આખો સેટ રૂપિયા બેમાં ઘેર બેઠાં મળશે.

કાર્યાલયમાં આવી લઈ જનારને પણ રૂપિયા બે જ પડશે.

બીજા વર્ષનાં પુસ્તકો

*(૧–૨–૩) વીરની હાકલ [ભા. ૧]	સં૦ રણછોડજી કે. મીસ્ત્રી	૦–૧૨–૦	૦–૧–૬
(૪) દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	મગનભાઇ દેસાઇ	૦–૪–૦	૦–૧–૦
*(૫) ગાંધી–કૂચ [આલ્બમ]	રસિકલાલ પરીખ	૦–૮–૦	૦–૧–૯
(૫) બારડોલીની હિજરત	ગિજુભાઇ	૦–૨–૬	૦–૦–૬
(૭) પૂજારીને પગલે	જયસુખલાલ કૃ મહેતા	૦–૪–૦	૦–૧–૦
(૮) લાલ ટોપી	મોહનલાલ ભટ્ટ	૦–૩–૦	૦–૦–૬
(૯) બોરસદની વીરાંગનાઓ	ગિજુભાઇ	૦–૨–૦	૦–૦–૬

જેઓ હજી ગ્રાહક ન થયા હોય તેઓ આજે જ થઇ જાય. દોઢેક મહિના પછી માળાનું વર્ષ પૂરું થશે અને તે પછી એ વર્ષનો આખો સેટ લેનારને ટપાલખર્ચ જુદું પડશે.

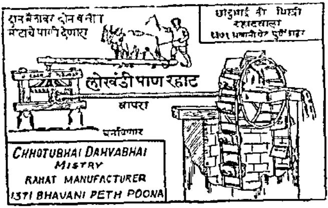
પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે: અમદાવાદ

ખેતીવાડી માટે ઉપયોગી

લોખંડી રહેંટ

વાપરો અને

ખેતીને આબાદ કરો.

ખેતીવાડીને થોડા ખર્ચે ભરપૂર પાણી પૂરું પાડવા માટે પંપ વગેરે પરદેશી સાધનો કરતાં ઘણું જ ઉત્તમ સાધન છે.

કુવાની ઊંડાઈ લખી

સચિત્ર પ્રાઈસલીસ્ટ મફત મંગાવો.

છોટુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મીસ્ત્રી—રહેંટવાળા.

એન્ડરસન રોડ : : વલસાડ : : (જી. સુરત)

બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે.

બોતલ પર 'સુખ સંચારક કમ્પની મથુરા'
નું નામ જોઈને ખરીદ કરો.
'અંગૂરી દ્રાક્ષોથી બનાવેલો

દ્રાક્ષાસવ

ઠંડીના દિવસોમાં ખાસ સેવન કરવા લાયક ચીજ, મધુરું, સ્વાદિષ્ટ બધાથી ઉત્તમ છે શરીરમાં લોહી અને માંસ વધારે છે.

શર્દી, ખાંસી, અને ક્ષયે અટકાવે છે.
શરીરમાં તત્કાળ સ્ફૂર્તિ પેદા કરે છે.
કબજીયત દૂર કરી ભૂખ વધારે છે.

બીમારીથી થએલ અશક્તિમાં અને સ્ત્રીઓને પ્રસુતિ થયા બાદની કમજોરી હટાવે છે.

શરીરમાં તાકાત લાવી ચહેરા પર તેજ લાવે છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં થતા રોગોથી બચાવે છે.

કિંમત મોટી બોતલ રૂ. ૨) નાની રૂ. ૧) ટ. ખ. મોટીના રૂ. ૧॥=) નાનીના રૂ. ॥≡ એક બોતલ થી વધારે મંગાવનારને નજીકના સ્ટેશનનું નામ લખવું

સર્વે ઔષધી વેચનારાઓને ત્યાં મળશે.

મંગાવવાનું ઠેકાણું

સુખ સંચારક કમ્પની મથુરા.

શ્રી વસંત-આશ્રમ-અબ્રામા

જીલ્લે સુરત.

મંત્રી અને હેડમાસ્તર

શ્રી. ગંગાદાસ ઇ. પટેલ બી. એ. બી. ટી.

કેળવણીની સંસ્થા માટે સુંદર સ્થળ, અનુભવી અને સેવાભાવી શિક્ષકમંડળ તેમજ સારું શિક્ષણઃ એ ત્રણે વસ્તુઓનો સુંદર સુયોગ આ સંસ્થામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને મળી શકે છે. છેલ્લાં ૪૬ વર્ષમાં હજારો વિદ્યાર્થીઓએ આ સંસ્થાનો લાભ લીધો છે. સ્કૂલને કેળવણીખાતાએ મંજૂર કરી છે. હાલમાં અંગ્રેજી પાંચ ધોરણો સુધી શીખવાય છે. થોડા વખતમાં મેટ્રીક સુધીના વર્ગો ઉઘાડવામાં આવશે.

સ્કૂલને અંગે એક વિદ્યાર્થી-આશ્રમ (બોર્ડીંગ) ની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી છે. ઓછામાં ઓછા ખર્ચે, ગામડામાં શાન્ત અને સાદા વાતાવરણમાં કેળવણી આપવા ઇચ્છતા માબાપોને માટે સંસ્થા એક આશીર્વાદ સમાન છે. નવા વર્ગો ૧લી જુનથી શરૂ થશે.

સંસ્થાને સરકારી કે લોકલબોર્ડની ગ્રાન્ટ નથી. પણ જાહેર પ્રજાની ઉદારતા ઉપર તે નિર્ભર છે પોતાના પૈસાનો કેળવણીના કાર્યમાં સદુપયોગ કરવા ઇચ્છતાં ભાઇબહેનોને સંસ્થાની મુલાકાત લેવાની, અને સંસ્થા ઉપર પોતાની આંખ ઠરે તો સંસ્થાને બનતી સર્વ સહાય કરવાની, અમો વિનતિ કરીએ છીએ. સંસ્થા વિષે વધુ હકીકત સંસ્થાના હેડમાસ્તર પાસેથી મળી શકશે.

દેવકાકા-શીતળા

એ ભયંકર વ્યાધિમાંથી તમારાં બચ્ચાંઓને બચાવવાં હોય તો વાપરો

સ્મોલ પોકસ પ્રીવેન્ટીવ એન્ડ કયૉરેટીવ

શીતળાની અકસીર દવા

એ દવા હોમિયોપેથીના સિદ્ધાંત અનુસાર બનાવેલી છે. શીતળાને માટે તદ્દન નિર્ભય પણ સચોટ ઉપાય છે.

શીતળાને આવતા અટકાવે છે.

શીતળા આવ્યા પછીથી પણ અતિવ્યથાને દૂર કરે છે.

એક વખત વાપરી ખાત્રી કરવા ખાસ ભલામણ છે

૨૪ પડીકાના એક પૅકેટની કિં. ૦-૮-૦

ડા. મગનલાલ કે. વૈદ્ય,

એલ. એમ. એસ. (હોમીયો)

અમલસાડ (જી. સુરત)

अनाथ रक्षा परमो हि धर्मः

દેશના નિરાધાર—ઉપર આભ અને નીચે ધરતી એવા કોઇ પણ જાતના આશરા વગરનાં નિર્દોષ અને અજ્ઞાન બાળકો અનાથ દશામાં રવડી રઝળી મરણને શરણ થાય છે. તેવાં વીલે મોઢે ટળવળતાં બાળકોને સંભાળી, પાળી પોષી, સુખી અને સ્વાશ્રયી બનાવનાર

હિંદુ અનાથાશ્રમ-વઢવાણ કેમ્પ

ને

મદદ કરો.

દરેક પ્રકારનાં દાન લેવાય છે. રિપોર્ટ માટે લખો:—

ઓનરરી સેક્રેટરી, હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ. (કાઠિયાવાડ)

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૯ વૈશાખ: ૧૯૮૭ અંક ૬

કરાંચીની મહાસભા

દરેક વર્ષે જ્યારે મહાસભા ભરાય છે ત્યારે પત્રકારો એ વિશેના અગ્રલેખોમાં લખે છે, કે આ મહાસભા દેશના કટોકટીને સમયે મળવાની છે. પરતુ પ્રતિવર્ષની એ પુનરુક્તિ આ વર્ષે તો સાચી જ હતી. આખા હિન્દની જ નહિ પરતુ આખી દુનિયાની નજર કરાંચી ઉપર હતી. આ મહાસભા ઘણી રીતે અપૂર્વ હતી. દશ મહિનાના અલૌકિક અને વિકટ આન્દોલન પછી પહેલી વાર જ મહાસભા મળતી હતી લોક અને સરકાર વચ્ચે આવો સંગ્રામ જેમ અદ્‌ભુત હતો, એવીજ રીતે બ્રિટિશ રાજ્યના સુબા તથા રાષ્ટ્રનેતા વચ્ચેની સંધિનો પ્રસંગ પણ અસાધારણ હતો. એ સંધિને મહાસભા સંમતિ આપશે કે કેમ ? નહિ આપે તો ગાંધીજી શું પગલું લેશે ? ગાંધીજી નેતૃત્વ તજી દેશે તો બીજું કોણ મોખરે આવશે અને મહાસભાનું બળ ટકશે કે નહિ ? આવી સ્થિતિ નહિ થાય તો પણ કેવી રીતે અને કેટલી હદ સુધી ફાટફૂટ થશે ? આવા પ્રશ્નો અને તર્કો લોકો કરતા હતા. કારણકે દેશના ભવિષ્યનું કરાંચીમાં નિર્માણ થવાનું હતું, એમ બધાને લાગતુ હતું.

* * *

બીજી અપૂર્વતા મહાસભા ભરાવાના સમયમાં હતી. અત્યાર સુધી વકીલો અને બીજા વ્યવસાયી મહાપુરુષોની સગવડ ખાતર મહાસભા ડિસેમ્બરમાં નાતાલના વખતે ભરાતી હતી. ગયા વર્ષના નિર્ણય પ્રમાણે આ વર્ષે પહેલી વાર જ માર્ચ મહિનામાં એ ભરાઇ. રાજકીય પ્રવૃત્તિ ધનવાનોનો વિનોદ નથી પરતુ લોકોનો અને નેતાનો રાષ્ટ્રીય ધર્મ છે, એ વાતનો સ્વીકાર ઐાકના આ ફેરફારમાં થયો છે. ત્રીજી અપૂર્વતા એ હતી કે, કોઇ મહાસભા આટલા થોડા સમયમાં મળી નહિ હોય. દશ બાર મહિના પહેલેથી મહાસભાની તૈયારીઓ ચાલે છે અને છતાંયે છેલ્લે છેલ્લે પુષ્કળ ઉતાવળ કરવી પડે છે. કલકત્તામાં મહાસભા ભરાઇ ત્યારે પંડિત મોતીલાલનું સરઘસ પસાર થઇ ગયા પછી થોડેક દિવસે એ માર્ગ ઉપરની કેટલીક કમાનો તૈયાર થઇ હતી; એ વખતે ડૉક્ટર અન્સારીએ મહાસભાનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે એ સ્થળ પ્રદર્શન કરતાં મેદાન જેવું વધારે દેખાતું હતું; અને મહાસભા તથા પ્રદર્શનની "ગાડડ-ખૂકો" એ બને પૂરાં થયા પછી પ્રગટ થઇ હતી ! પરતુ કરાંચીના લોકોની કાર્યદક્ષતાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ એટલી ઓછી છે. સંધિ થઇ ત્યાં સુધી તો મહાસભા ભરાશે કે નહિ એની પણ ખાતરી નહોતી; એટલે તે પછી તૈયારી શરૂ થઈ. પરતુ થોડા દિવસમાં

કરેલી એ વ્યવસ્થા ચમત્કારિક હતી. મહાસભાની વ્યવસ્થામાં તો એક આખું નગર સરજવાનું હોય છે. આગના બંબાથી તે તાર–ટપાલની ઑફિસ સુધી, જંગી રસોડાથી તે સુધરાઇ ખાતાંની ગોઠવણ સુધી સર્વ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. આનો ખ્યાલ એક વાત ઉપરથી જ આવશે. મહાસભાના રસોડે એકંદરે એક લાખ વીસ હજાર માણસો જમી ગયાં હતાં; જેમાંથી ચાર હજાર પ્રતિનિધિ અને અતિથિઓ હતા, ચાર હજાર મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ હતા અને ૭ હજાર સ્ત્રીઓ હતી. આ વ્યવસ્થાને માટે ૧૫૦ પગારદાર રસોઇયાઓ હતા; ૧૭૦ મફત કામ કરનારા હતા, અને ૪૨ દેખરેખ રાખનારા હતા. કરાંચીના લગભગ બધા પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી વેપારીઓ રસોડાની વ્યવસ્થામાં જ રોકાયેલા હતા. કરાંચીની પ્રજા અને એના લોકનેતાઓનો ઉત્સાહ અને કાર્યકુશળતા એવાં હતાં કે કોઇ મુશ્કેલી નડી નહિ. જોતજોતામાં આખું નગર સરજાઈ ગયું. કલકત્તાના 'સ્ટેટ્સમેન' પત્રના ઉપતંત્રી મિ. લેસી આવી રચનાત્મક શક્તિ અને વ્યવસ્થિત કામ કરવાની આવડત જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયાં હતા; કારણ કે હિન્દીઓ આવું એક નગર રચી શકે છે અને એની સર્વ વ્યવસ્થા આવી સરસ રીતે કરે છે એનો ખ્યાલ એને નહોતો. આ સફળતા માટેનું ઘણું માન કરાંચીની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી. જમશેદ મહેતાને હતું એમ સૌ કોઇના કહેવા ઉપરથી જણાતું

નેતાઓની અને પ્રમુખની કુટીઓમાં સાદાઇ અને સ્વચ્છતા હતી. જેવી ઝૂંપડીમ શ્રી. વલ્લભભાઇ રહ્યા હતા એવામાં ફિરોઝશાહ મહેતા કે ઝીન્હા કે તેજ બહાદુર સપ્રુ રહે કે? આપણે 'ડિમોક્રસી'ની વાતો કરીએ કે મજૂર અને ખેડૂતની ઉન્નતિ વિશે ભાષણો આપીએ, પરંતુ પ્રજાનું કામ કરતાં લોકનેતાઓએ ગરીબની પેઠે રહેવું જોઇએ, પ્રજાના પૈસ કરકસરથી વાપરવા જોઇએ અને પ્રજાકીય થવા માટે પ્રજાની સ્થિતિનો અંગત અનુભવ કરવો જોઇએ, એ પાઠ ગાંધીજીએ પ્રથમ દેશને શીખવ્યો છે.

* * *

આખી મહાસભામાં સૌથી સુંદર સ્થળ તો જ્યાં મહાસભાની બેઠક થતી હતી એ જ હતું. ત્રીસ ચાળીસ હજાર માણસો એ ભવ્ય અને વિશાલ વર્તુલ–મંડપમાં સમાઇ જતાં આટલી મેદનીનાં પ્રમાણમાં ભીડ કે ગડબડ બિલકુલ ન હતાં. એ ગોળ–મંડપની ઉપર આકાશ સિવાય કંઇ છત્ર નહોતું. એક મોટા 'એમ્ફીથિયેટર' જેવી એની ગોઠવણ હતી; વક્તાએ માટે મધ્યમાં ગોઠવેલું Rostrum, પ્રમુખની આચ્છાદનવાળી બેઠક, Loud speaker (અવાજ આખી સભામાં પહોંચાડવાનું યંત્ર)ની યોજના, વીજળીના દીવાની રચના–એ સર્વ વ્યવસ્થા અદ્ભુત હતી. રાતે જ્યારે મહાસભા ભરાતી ત્યારે દશ્ય અત્યન્ત સુંદર જણાતું ચારે પાસના દીવાઓથી મંડપની રચના મનોહર જણાતી હતી અને એ સર્વ ઉપર શુક્લ પક્ષનો ચન્દ્ર કૌમુદી રેલાવતો. જાણે કોઇ મહાન શહેનશાહનો દરબાર હોય કે કોઇ ગાંધર્વ–દેશ હોય એવો દેખાવ થતો. આ વિશાલ સભામંડપની સામે ઊંચો રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ફરકતો હશે.

* * *

સ્વયંસેવકોની અને સ્વયંસેવિકાઓની ટુકડીઓની કવાયત અને નૃત્ય જોઇને કોઇને પણ હર્ષ થયા વગર રહે એવું નહોતું. સરકારી લશ્કરના અમલદારો પણ એમની તારીફ કરતા હતા. આવી ટુકડીઓમાં સરહદ પ્રાન્તના ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાનના લાલ ખમીસવાળા

સિપાઈઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા હતા. કરાંચીમાં બે પ્રકારના લાલ ખમીસધારીઓ હતાઃ નવજવાન ભારત સભાના અને અબ્દુલ ગફાર ખાનના. આપણા દેશમાં મ્યુસોલિનીનો ફાસિસ્ટ પંથ સ્થપાય તો કાળા ખમીસધારીઓ પણ થાય; જો કે ભગતસિંહના શોકમાં કેટલાક નવજવાનો કાળાં ખમીસ પણ પહેરતા હતા. સફેદ ખમીસ તો ઘણાખરા એ ધારણ કર્યું હતું. ખમીસના રંગ વડે રાજકીય મત પ્રદર્શિત કરવાની પ્રથા આપણે ત્યાં હજી પ્રચલિત નથી. થોડાં વર્ષો પર રાષ્ટ્રીય ધ્વજના ત્રણ રંગોવાળી કફની પહેરનાર એક "પારસી કોંગ્રેસવાળા" આવતા હતા. પરંતુ હવે તો શ્રી. ખ. ફ. ભરૂચા પણ સફેદ કપડાં જ પહેરે છે અને શ્વેત રંગ બીજા સર્વને ઢાંકી દે છે.

* * *

ગાંધીજી કરાંચીમાં આવે એને આગલે દિવસે ભગતસિંહ અને એમના સાથીઓને ફાંસી દીધાના સમાચારે કરાંચીમાં ખળભળાટ કરી દીધો. મહાસભાની બેઠક દરમિયાન ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઈ નામની જો જાદૂઈ અસર થતી હતી તો એ ભગતસિંહના નામની. અહિંસાના ઉપાસકની સાથેજ ભગતસિંહને લોકો આટલું માન આપે એ કેટલાકને વિપરીત લાગે. પરંતુ વસ્તુતઃ લોકોની લાગણી એવી નિયમાનુસારી કે પ્રમાણબદ્ધ નથી હોતી. તેઓ એ બંનેમાં જેને સ્તુત્ય અને પૂજનીય ગણે છે તે એમની રીતિ નહિ પરંતુ એમની અનન્ય દેશભક્તિ, એમનો અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ, એમનું શૌર્ય અને એમની મરણ પ્રત્યેની બેદરકારી.

આ વખતની મહાસભા દરમિયાન જે બે સારામાં સારાં ભાષણો થયાં તે મહાસભાની બેઠકમાં નહોતાં થયાં, અને એ બંને ભગતસિંહને ઉદ્દેશીને જ હતાં. એક તો મહાસભાને આગલે દિવસે મહાસભાના જ મંડપમાં ગાંધીજીએ જે જાહેર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું એ અને બીજું ભગતસિંહને ફાંસી દીધી એને બીજે દિવસે સાંજે રામબાગની સભામાં ડૉક્ટર સત્યપાલે જે ભાષણ આપ્યું હતું તે. બંને એ સપ્તાહનાં શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાનો હતાં અને બંને ભગતસિંહ વિશેનાં જ હતાં. મહાસભામાં પણ સૌથી સરસ ભાષણ ભગતસિંહ માટેનો ઠરાવ રજૂ કરતાં પંડિત જવાહરલાલે જે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું તે હતું. એટલે કે જેમ પંડિત જવાહરલાલે કહ્યું કે, ગોળમેજી પરિષદમાં ભગતસિંહનું શબ દેશના પ્રતિનિધિઓ અને પરદેશી રાજ્યકર્તાઓની વચ્ચે આડું આવ્યા કરશે, એમ આખી મહાસભાની સામે એ મૃત્યુ પામેલો વીર ક્ષણે ક્ષણે ખડો થતો હતો. એનું નામ પોકારતાં લોકો ઉશ્કેરાઈ જતા હતા અને સ્ત્રીઓની આંખમાં આંસુ આવતાં હતા. એના મરણની છાયા આખી મહાસભા ઉપર પથરાયેલી હતી.

* * *

ભગતસિંહને ફાંસી દીધાથી યુવકો ઉશ્કેરાઈ જશે, ગાંધીજીનું કાર્ય અત્યંત કઠણ થશે, મહાસભાની સ્થિતિ પલટાશે એમ ઘણા ધારવા લાગ્યા. સરકારે એમ ધાર્યું હોય કે મહાસભાની બેઠકના આરંભમાં જ ફાંસી દેવાથી મહાસભામાં તડ પડશે અને યુવકોનો કે હિંસાવાદીઓનો ગાંધીજી સામે જબરો બળવો થશે અને ગાંધીજીની સત્તા ભાંગી પડશે તો એ આશા વ્યર્થ ગઈ. એની અસર એથી ઊલટી થઈ અને ઐક્યની આવે સમયે કેટલી આવશ્યકતા છે એનું ભાન સર્વને થયું; એમાં ગાંધીજી મલિર સ્ટેશને ઊતર્યા ત્યારે લાલ ખમીસધારી કેટલાક નવજવાનોએ જે બાલિશ વર્તન કર્યું એથી એમની બુદ્ધિનું માપ થયું અને લોકોની લાગણી એમની વિરુદ્ધ થઈ. એને બદલે શાન્તિપૂર્વક, ધીરજથી અને કુશળતાથી એમણે પોતાનો પક્ષ વ્યવસ્થિત કર્યો હોત તો ગાંધીજીની સામે ભર મહાસભામાં તેઓ લડી શકત.

ગાંધીજીએ એમના વર્તનને જે રીતે હસી કાઢયું તેથી એ વિરોધનો ડંખ નાબૂદ થઇ ગયો; પરંતુ આ તો પ્રકટ અને બાહ્ય કારણ. ખરું કારણ તો એ છે કે, ગાંધીજીનો જેટલો પ્રભાવ આ મહાસભામાં પડતો હતો એટલો ભાગ્યે જ કોઇ આગલી મહાસભામાં પડયો હશે. જેઓ હાંસી કરવા આવ્યા હતા એ લગભગ મૂઢ થઇ ગયા, જેઓ વિરોધ કરવા આવ્યા હતા એ કોણ જાણે શાથી અંજાઇ ગયા—એવો કંઇ અદ્ભુત જાદૂથી એમણે સર્વને વશ કરી લીધા. એમની સામે બીજો કોઇ એવો જાદૂગર નહોતો કે જે વિરુદ્ધ અસર કરી શકે અથવા એમની અસરનો લોપ કરી શકે. એસેમ્બલી વગેરે ધારાસભાઓમાં લડનારા પ્રવીણ નાયકો લગભગ અશક્ત થઇ ગયા જણાતા હતા. શ્રી. સુભાષ બોઝ સુદ્ધાં સર્વ આ અસરને વશ થઇ ગયા હતા. શ્રી. જમનાદાસ મહેતાએ કહ્યું એ ખોટું નહોતું કે સર્વની બુદ્ધિને જાણે પક્ષાઘાત થયો હોય એમ લાગતું હતું.

* * *

આ સ્થિતિનાં કારણ તપાસવાં આવશ્યક છે. પ્રથમ તો ગયા દશ મહિનાની અસર હજી વિલુપ્ત નથી થઇ, એનો ઇતિહાસ હજી વિસ્મૃત નથી થયો. એ યુદ્ધ ગાંધીજીએ જ શરૂ કર્યું હતું, એમની સરદારી હેઠળ જ પ્રજા લડી હતી, એમના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે અને એમનાં યોજેલાં શસ્ત્રો વડે જ સંગ્રામ થયો હતો અને અંતે એમની સાથે જ સુલેહ કરવા બ્રિટિશ સલ્તનત મથી હતી, એ સૌ લોકો સારી રીતે સમજતા હતા. એમની શક્તિની સીમા આંકવી કઠણ છે એમ પણ ઘણાને ઊંડુ ઊંડુ લાગતું હતું, અને જેમણે દેશને દશ મહિનામાં આટલો સળગાવી મૂકયો અને આટલું ચેતન આપ્યું, એમની રાજકીય દૃષ્ટિ અને શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ એમ પણ ઘણાને લાગતું હતું. તે ઉપરાંત આ પ્રસંગે ઐક્ય જરૂરનું છે અને ગાંધીજીના વચન અને એમની માગણીની પાછળ આખી પ્રજાનું બળ છે એ બ્રિટિશ સલ્તનતને અને જગતને દેખાડવું આવશ્યક છે, એવી પણ ઘણા ખરાની માન્યતા હતી. સાચી વાત તો એ પણ છે કે, આખાં રાષ્ટ્રને દોરી શકે એવો ગાંધીજી સિવાય અત્યારે દેશમાં કોઇ સમર્થ નેતા નથી, તેમ ગાંધીવાદના રાજકીય માર્ગ સિવાય બીજો વ્યાવહારિક અને પ્રબલ માર્ગ અત્યારે કોઇને સૂઝતો નથી. આથી ગાંધીજીની સામે ખાનગીમાં ભલે ગમે એટલા લોકો બબડે અને એમની રીતિમાં ગમે એટલા દોષો શોધી કાઢે, છતાં રાષ્ટ્રની લગામની જવાબદારી લેવા અત્યારે બીજું કોઇ તૈયાર નથી. ગાંધીજીના પંદર વર્ષના અથાગ પરિશ્રમને પરિણામે દેશમાં આટલી જાગૃતિ આવી છે અને આટલું ચેતન આવ્યું છે. એમનો વિરોધ કરનારમાં ભલે એમના જેટલું ઉદાત્ત ચારિત્ર્ય ન હોય, છતાં એમને પોતાના ધ્યેયનું અને માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન હોવું જોઇએ અને એ અમલમાં મૂકવાની શક્તિ હોવી જોઇએ અને કેળવવી જોઇએ. હાલના ગાંધીજીના વિરોધીઓમાં કેટલાકને પોતાના લક્ષ્યનું અથવા માર્ગનું ભાન નથી, કેટલાકમાં સહૃદયતા નથી, કેટલાકમાં શક્તિ નથી; કેટલાકમાં એકે નથી. આવા વિરોધીઓને ગાંધીજીનું બળ જોઇએ છીએ, પણ એ પોતાના હેતુ માટે અને પોતાની જરૂર પૂરતું. એમના ટીકાકારોને એમના અપૂર્વ વ્યક્તિત્વની સહાય જોઇએ છીએ પણ એનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે. આ અશક્ય છે. કાં તો ગાંધીજીને ખસેડીને એમનું સ્થાન લેવા એમના વિરોધીઓએ તૈયાર રહેવું જોઇએ, નહિ તો એમની શક્તિની સાથે એમની રીતિની ઊણપો પણ થોડે ઘણે અંશે [illegible] લેવી જોઇએ. એક બાજુથી આપણે કહીએ છીએ કે દેશમાં [illegible]

જોઇએ, ગમે તેવા અને ગમે તેટલા અંગત મતભેદ છતાં રાષ્ટ્રીય સંચલનમાં એકત્રિત થવું જોઇએ. અને છતાં જ્યારે કરાંચીમાં કોઇ અદ્વિતીય પ્રકારનું ઐક્ય મહાસભામાં પ્રકટ થયું ત્યારે કેટલાક એને પણ નિન્દે છે અને પ્રજાએ પોતાની બુદ્ધિ અને હૃદય એક જ પુરુષને અર્પી દીધાં છે, એમ કહે છે.

* * *

કોઇ પણ મહાસભામાં ગાંધીજીનો કદાચ આટલો સંપૂર્ણ વિજય નહિ થયો હોય. ૧૯૨૦ માં કલકત્તામાં કે નાગપુરમાં, ૧૯૨૮ માં કલકત્તામાં કે ગયે વર્ષે લાહોરમાં ગાંધીજીનો વિરોધ કરનાર એક મજબૂત પક્ષ હતો; પરંતુ આ વખતે તો ગાંધીજીનો પક્ષ બહુ મત ધરાવતો હતો, એટલું જ નહિ પણ લગભગ આખી મહાસભા એમના પક્ષમાં હોય એમ જાણે લાગતું હતું. અલબત, આ સ્થિતિમાં કેટલાક ગેરલાભ હતા. ગાંધીજી એક ભાવના મટીને એક મૂર્તિ અને એ બિલકુલ ઇષ્ટ નથી. ગાંધીવાદ એક સંચલન મટીને એક સંપ્રદાય થાય, એ ઇચ્છવાજોગ નથી. "મહાત્મા ગાંધી કી જય" ના પોકારમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ હણાંઇ જાય તો દેશને એકંદરે નુકસાન છે. કરાંચીમાં આવી સ્થિતિ કોઇક વાર ઊભી થતી હતી. કોઇ પણ ઠરાવનો જરા પણ વિરોધ થાય તો એ તો ગાંધીજીએ ઘડેલો છે એમ કહીને એની વિરુદ્ધની દલીલોનો સંહાર કરવા પ્રયત્ન થતો. ઘણા ઠરાવો મહાસભાની પ્રતિષ્ઠાને કે પ્રચલિત રાજકીય વાતાવરણને અનુકૂળ શૈલીમાં ઘડેલા નહોતાઃ કેટલાક તો ઠરાવ કરતાં નિબંધ જેવા વધારે લાગતા હતાઃ કેટલાકમાં ભાષાની અશુદ્ધિ અને વિચારના દોષ હતા. આટલા બધા કામના બોજા હેઠળ, પુષ્કળ ઉતાવળમાં ઘડાયેલા ઠરાવો અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે. રાતે એક વાગે ઊઠીને ઠરાવો ઘડવાનો સમય ગાંધીજીને મળતો હતો એમ જાણવામાં છે, પરંતુ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ પણ આ ઠરાવોને મહાસભા સમક્ષ રજૂ કરતાં પહેલાં પૂરેપુરા તપાસતી હોય કે સુધારતી હોય એમ જણાતું નહોતું. મહાસભાએ આર્થિક ઉન્નતિ તથા મૌલિક હક્ક વિશે જે છેલ્લો લાંબો ઠરાવ પસાર કર્યો, એમાં પણ ઉતાવળનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં; કારણકે એ ઠરાવ અપૂર્ણ અને અપક્વ દશામાં હતો. ગાંધીજી અને પંડિત જવાહરલાલના સિદ્ધાન્તોનું એમાં વિચિત્ર પ્રકારનું મિશ્રણ થયું છે અને વિચારપૂર્વક યોજેલી કોઇ રાષ્ટ્રીય નીતિ એમાં પ્રકટ થતી હોય એવું લાગતું નથી. એમાંના ઘણા સિદ્ધાન્તો સાચા નથી એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ જે પ્રશ્નો અભ્યાસપૂર્વક પૃથક્કરણ કરવા જેવા છે એને વિશે બહુ ઉતાવળથી એમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે સરકારી નોકરોને ૫૦૦ રૂપિયા કરતાં વધારે પગાર ન આપવો અને જમીનદારોની આવક પર કર નાખવો એવા મુદ્દા એ ઠરાવમાં છે; પરંતુ ઉદ્યોગ અને વેપારમાંથી નફો કરતા હોય એમની પર કંઇ અંકુશ નથી. પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર વગેરેથી એમને તો વધારે રક્ષણ મળવાથી એમની કમાણી વધવાની; છતાં નફાની આશા વગર કામ કરનાર રાજ્યના સેવકોના એકલાના પગાર કાપી નાખવા એમાં નથી ન્યાય કે નથી વિવેક. મહાસભાની બીજી કોઇ બેઠકમાં આવો ઠરાવ આવ્યો હોત તો એની સૂક્ષ્મતાપૂર્વક પરીક્ષા થાત અને એક સુઘટિત અને વિચારશીલ ઠરાવ થાત. આ ઠરાવ ઉતાવળમાં થયેલો છે, અપૂર્ણ છે; એમાં કેટલીક વાતો ઉમેરી શકાય એમ છે વગેરે એની વિરુદ્ધની દલીલો એ રજૂ કરવામાં સ્વીકારવામાં આવી અને છતાં ગાંધીજીના નામના ચમત્કારથી એ પસાર થયો. વિવિધ કારણોને લીધે આ મહાસભામાં

એક જાતનો માનસિક પક્ષાધાત થયો હતો એ નિર્વિવાદ છે. અંગત મિલકત સામુદાયિક કહીએ તે પહેલાં અંગત વિચારશકિતને સામુદાયિક કરવાનું કાર્ય આપણે ઉપાડી લીધું છે, એમ કોઇ કટાક્ષ કરનાર કહી શકે. પરંતુ એમાં ગાંધીજીની સાથે સાથે વિનયપૂર્વક, પ્રમાણિકપણે અને બુદ્ધિપુરઃસર મતભેદ નું દર્શાવનારાનો દોષ હતો, ગાંધીજીનો નહિ.

* * *

ગાંધીજી પછી જો કોઇ નેતા આ મહાસભામાં લોકોના હૃદયમાં બીજે સ્થાને હોય એમ લાગતું તો એ પંડિત જવાહરલાલ. મોતીલાલના એ જેવા લાડકા હતા, એવા જ દેશના છે. એમના પિતાના તથા પંડિત ગણેશશંકરના મરણના આઘાતે એમના હૃદય પર બહુ અસર કરી હોય એમ જણાતું હતું. ઉર્દૂ શબ્દોથી ભરપૂર એમનાં ભાષણો પંડિત. માલવીયજીના હિન્દી કરતાં સમજવાં જરા વધારે કઠણ હતાં, છતાં એમાં હજી પહેલાંના જેવો જ જુસ્સો અને દૃઢતા જણાતાં. એમને સંધિ રુચતી નથી એવું એ ભાષણોમાંથી સ્પષ્ટ સમજાતું, સંધિના ઠરાવ પરનું એમનું ભાષણ સંધિની વિરુદ્ધનું હતું કે પક્ષનું એ સમજવું મુશ્કેલ હતું; છતાં કંઇક અંશે ગાંધીજી પ્રત્યેની એમની ભકિત અને વફાદારીને લીધે, કંઇક અંશે ગાંધીજીની સહાય વગર આન્દોલન ચલાવવાની સર્વ લોકનેતાના જેવી અશકિતના સચોટ ભાનને લીધે અને કંઇક અંશે લોકમત આ તરફ છે એવાં ખ્યાલને લીધે એમણે સંધિનો વિરોધ નથી કર્યો. આમાં એકંદરે વિવેક અને દીર્ઘદૃષ્ટિ જ છે.

જવાહરલાલનાં બે ચિત્રો ભુલાય એવાં નથી. સંધિનો ઠરાવ સમસ્ત મહાસભા સમક્ષ એ રજૂ કરવા આવ્યા ત્યારે કેટલાક બંગાળી અને મદ્રાસી પ્રતિનિધિઓએ " અંગ્રેજી, અંગ્રેજી " ની બૂમો પાડી ત્યારે જે મક્કમતાથી પચાસ હજાર માણસ જોઇ શકે એવી રીતે એમણે ડોકું ધૂણાવી ના પાડી એ એક યાદ રહી જાય એવું દૃશ્ય હતું. એ જ પ્રમાણે મહાસભા જ્યારે પૂરી થઇ અને ' વન્દે માતરમ્ ' ગવાઇ રહ્યું તે પછી ' Loud speaker ' માં અંગ્રેજી National Anthem ના સૂર વાજિંત્રમાં સંભળાયા ત્યારે એ ગીત ગવાય છે એમ ધારી " What is this ! " એમ બૂમ મારીને રોષથી જવાહરલાલ પ્રમુખની બેઠક આગળથી ઊતરી આવ્યા એ પણ એમના જુસ્સાનું એક જોવાલાયક દૃશ્ય હતું.

આર્થિક સિદ્ધાન્તોવાળા છેલ્લા ઠરાવ માટે જવાહરલાલનો ખાસ આગ્રહ હતો, એ સ્પષ્ટ હતું. સંધિમાં જવાહરલાલ ગાંધીજીની આડે ન આવ્યા એમ આ વિષયમાં ગાંધીજીએ એમને પોતાનો માર્ગ લેવા દીધો હોય એ સંભવિત છે.

* * *

શ્રી. વલ્લભભાઇને ભાષણો કરતાં કાર્ય વધારે પ્રિય છે, એ એમના પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણ પરથી તેમજ મહાસભાનું કાર્ય ત્વરાથી ઉકેલવાની એમની વૃત્તિ તથા શક્તિ પરથી જણાતું હતું. એમને પોતાના બળનું તથા છેલ્લાં દશ વર્ષથી મહાસભાના પ્રમુખપદના પાયા સત્યાગ્રહના પરમ ઉપાસકની જે શકિત ઉપર ટકેલા રહે છે એ શક્તિનું બરાબર માપ હતું. એ બળ વડે જે કંઇ મંદ વિરોધ હતો એને દાબી દેવા એ મથતા હતા. મહાસભાનો જે રંગ હતો એ પહેલે જ દિવસે વિષયવિચારિણી સમિતિમાં જોયા પછી, આપી તેથી ઘણી વધારે છૂટ તેઓ વિરોધીઓને આપી શકત. પરંતુ સમયનો વ્યય થાય એ એમનાથી સાંખી શકાતું નહોતું. એમને પ્રમુખ નીમવામાં ગુજરાતને અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ખેડૂતોને દેશે માન આપ્યું છે એ નિઃસંશય.

ચર્ચામાં સૌથી સરસ શ્રી સત્યમૂર્તિ દીપી નીકળ્યા. એમનાં ભાષણો એક પક્ષમાં હોય કે બીજા, પરંતુ દરેક વખતે સ્પષ્ટ, સચોટ અને દલીલથી પૂર્ણ હતાં. કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક ઠરાવોમાં એમણે આવશ્યક અને સારા સુધારા કરાવ્યા અને કેટલાક પાછા ખેંચી લેવડાવ્યા. શ્રી. જમનાદાસ મહેતાના વિરોધને કોઇયે ખાસ ગંભીર ગણ્યો નહિ. એ પહેલી વાર બોલવા ઊભા થયા તે વખતે " હિન્દી, હિન્દી " ના પોકારો કરીને એમને હિન્દીમાં બોલવાની ફરજ પાડવામાં આવી ત્યારે પોતાને હિન્દી નથી આવડતું એમ કહેવાને બદલે ઉતાવળમાં " હમ હિન્દી નહિ હે " એમ કહી દીધું ત્યારથી સભામાં એમના વિરોધ પ્રત્યે હાસ્ય સિવાય બીજી વૃત્તિ જણાઇ નહિ. એમની કેટલીક દલીલો સાચી અને સારી હતી: પણ શું બોલે છે એના કરતાં કોણ બોલે છે એ વસ્તુ પર લોકોનું ધ્યાન વધારે હતું અને એ છેક ખોટી દૃષ્ટિ નથી.

સ્ત્રીઓએ આ ચળવળમાં પુષ્કળ ભાગ લીધો હતો એના ચિહ્નરૂપે પુષ્કળ સ્ત્રીઓ મહાસભામાં આવી હતી. શ્રીમતી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે ભગતસિંહના ઠરાવના સુધારા પર અનુમોદનમાં ભાષણ કર્યું હતું અને બેએક સ્ત્રીઓએ આવતી મહાસભાનું નિમંત્રણ કરવા ભાષણ કર્યું હતું; છતાં શ્રીમતી સરોજિની નૈડુ સિવાય કોઇને ભરમહાસભામાં બોલવાની તક નહોતી આપવામાં આવી, એ જે ફાળો સ્ત્રીઓએ આન્દોલનમાં આપ્યો હતો તે જોતાં અન્યાય કહેવાય.

બર્મા હિન્દુસ્થાનનો પ્રાન્ત છે, છતાં આ મહાસભામાં પહેલી જ વાર બર્મીઝ ભાષામાં એક બર્મન " ફુંગી "(ધર્મગુરુ)એ ભાષણ કર્યું હતું. બર્માના પ્રતિનિધિના નેતા શ્રી. મોંગ મોંગજીએ કરેલાં અંગ્રેજી ભાષણો પણ લોકોને ગમ્યાં હતાં. ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાન દેખાવમાં જેવા બળવાન વીર પુરુષ છે, એવા જ સરસ વક્તા છે એમ એમનાં ભાષણો પરથી જણાયું.

મહાસભામાં બે ત્રણ બહુ કરુણ પ્રસંગો બન્યા હતા: વિષયવિચારિણી સમિતિની સભામાં શ્રી. વલ્લભભાઇએ પ્રમુખપદ લેતા પહેલાં પંડિત મોતીલાલનાં વૃદ્ધ પત્નીને પોતાની અને ગાંધીજીની વચ્ચે સ્વર્ગસ્થ પંડિતજીની છબીની હેઠળ બેસાડયાં ત્યારે આખી સભાની આંખ સામે મોતીલાલ ખડા થઇ ગયા અને આખી સભામાં આપોઆપ શાન્તિ પથરાઇ ગઇ. ભરમહાસભામાં ભગતસિંહ વિશેના ઠરાવ ઉપર પંડિત જવાહરલાલ અને પંડિત માલવીયજીનાં ભાષણ પુરાં થયા પછી ભગતસિંહના વૃદ્ધ પિતા અને રાજગુરુનાં માતા મેદની સમક્ષ આવ્યાં ત્યારે લોકોની લાગણી સમાઇ શકી નહિ. " ભગતસિંહ ઝીન્દાબાદ "ની બૂમો ચોમેરથી પડી. ભગતસિંહના પિતાએ સરસ ભાષણ કર્યું. તેઓ પણ જૂના યોદ્ધા હોય એમ જણાયું.

ગાંધીજીનાં ભાષણો તો એમની હમેશની લાક્ષણિક શૈલીનાં હતાં. ટૂંકાં, મુદ્દાસર, સચોટ વાક્યો યન્ત્રદ્વારા આખા મંડપમાં ધીરે ધીરે સંભળાતાં હતાં અને એમના હાથની મુદ્રાઓ દૂરથી દેખાતી હતી. ત્યારે કોઇ લોકનેતા કે વક્તા બોલે છે એમ નહોતું લાગતું, પણ કોઇ આધુનિક બુદ્ધ પોતાનાં સૂત્રો અને મંતવ્યો વિશે વ્યાખ્યાન કરે છે એમ ભાસતું. ગોળમેજી પરિષદ માટે મર્યાદિત સંમતિ એમને મહાસભા તરફથી મળી, પરંતુ પ્રજાની અસીમ શ્રદ્ધા એમને મળી ચૂકી છે એમ વારંવાર જણાયું.

પ્રસ્થાન

એક વ્યક્તિ પરની આવી પરાધીનતાથી કોઇક અધીરા થતા હતા, કોઇક અકળાતા હતા; પણ હાલ તો એ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે. અને એકંદરે અનિષ્ટ પણ નથી. ગાંધીજીને મુસોલિની સાથે કોઇ સરખાવે તો ભલે; પરંતુ એમની એકહથ્થુ સત્તાનાં બીજ અને એનું રૂપ ભિન્ન છે. એમની સત્તા ભિન્ન પ્રકારની છે અને ભિન્ન રીતે ઉદ્દભવેલી અને ટકેલી છે. એના મૂળમાં શારીરિક બળ નથી, અત્યાચાર કે બળાત્કાર નથી; પણ નૈતિક શક્તિ છે, અપૂર્વ સેવાભાવ છે, લગભગ દૈવી નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને અસીમ ત્યાગ છે. ગાંધીજી વિરોધીઓનો સંહાર કરવા યત્ન નથી કરતાં, પણ એમને જીતી લેવા મથે છેઃ કેસ્ટર-ઑઇલના નહિ પણ પ્રેમના ઘુંટડા તેઓ દુશ્મનોને પાવા તત્પર હોય છે. એમનું અપમાન કરનાર લાલ ખમીસધારીઓનો વિરોધ એમણે બહુ કુશળતાથી હણ્યો હતો. બીજી વાત એ છે કે, આપણને હજી તાલીમની બહુ જરૂર છે. આપણે ત્યાં મોટા નેતાઓ થાય તે પહેલાં સાચા અનુયાયી થવાનું આપણે હજી શીખવું પડે એમ છે. ગાંધીજી શ્રેષ્ઠ નેતા છે; કારણ કે પોતાના એ સૌથી સારા અનુયાયી છે. જે મહાપુરુષે દેશમાં આટલી જાગૃતિ આણી એનાથી લોકો કેટલેક અંશે અંજાઇ પણ જાય તો એમાં આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ સાચી હકીકત તો એ છે, કે આવા વિશાલ દેશમાં આટલા બધા વર્ણભેદ અને આર્થિક ભેદ છતાં રાષ્ટ્રના એક કેન્દ્ર થવું એ વિરલ જ છે. મીલમાલિકો અને મજૂરો, વિદ્વાનો અને નિરક્ષર લોકો, વેપારીઓ તથા ખેડૂતો, નાસ્તિકો તથા ભક્તો, સ્ત્રી કે પુરુષ, બાળક કે વૃદ્ધ સર્વે એમના તરફ ખેંચાય છે અને આકર્ષાય છે એનું મુખ્ય કારણ એક જ લાગે છે કે, ઘર્ષણ અને કલહના આ જમાનામાં ગાંધીજી સમન્વય અને સંગતિનું સ્થાન છે. કલહ વગર પ્રગતિ નથી એ વાત સાચી છે અને કદાચ સંપૂર્ણ સામાજિક સંવાદ આ દુનિયામાં અશક્ય હશે. પરંતુ નિરંતર વિસંવાદ મનુષ્યસ્વભાવને પ્રતિકૂલ છે. અને એથી અંધકારમાં સપડાયેલો માણસ જેમ સહસાજ તેજને શોધે છે, તાપથી કાયર થયેલો માણસ શીતલતા માટે જેમ સ્વાભાવિક રીતે તલસે છે, મૃત્યુથી બીતો મનુષ્ય જેમ અંતરના ઊંડાણમાંથી અમરતાને ઝંખે છે, એમ અવિરત કલહ અને અસંગતિથી કંટાળેલો અને ત્રાસ પામેલો મનુષ્ય કોઇ સનાતન સ્થિરતા અને સતત સમન્વયને વાંછે છે. આથી જ વિવિધ પ્રકારના અને પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવ અને સિદ્ધાન્તના લોકો ગાંધીજીને અનુસરે છે અને પૂજે છે. કારણ એમનું વ્યક્તિત્વ અને એમની ફિલસૂફી એવા ચિરસ્થાયી સમન્વયનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે.

* * *

આ મહાસભા ગાંધીમય જ હતી. ગાંધીજી એ શબ્દમાત્રમાં એનો સારાંશ કહી શકાય. કોઇ અજબ જાદૂગરની પેઠે એમણે આખી મહાસભાને વશ કરી દીધી હતી. રાજકીય દૃષ્ટિએ પ્રજાના બળનો ઓઘ દિન-પ્રતિદિન ચઢતો જાય છે એને માપવાનું આ એક સરસ સ્થળ હતું. આખી પ્રજા ગાંધીજીનું નેતૃત્વ સ્વીકારે છે અને ગાંધીજીના શબ્દમાં પ્રજાના અવાજનો સૂર છે એનું આ મહાસભાએ પ્રતિપાદન કર્યું. ભાષણોની દૃષ્ટિએ કે તીખા ચર્ચા અને વિવાદની કે સરસ વાગ્યુદ્ધોની દૃષ્ટિએ આ મહાસભા નિરાશાજનક ભલે લાગે. પરંતુ એના ઠરાવો કેવળ મિથ્યા શબ્દજાળો નથી; પણ એની પાછળ સમસ્ત રાષ્ટ્રની શક્તિ એકઠી થતી જાય છે એ કંઇ થોડું પરાક્રમ નથી. અને જેમ સંગ્રામ વખતે તેમ સુલેહમાં પણ રાષ્ટ્ર એક થઈ શકે છે, એ આ મહાસભાએ સિદ્ધ કર્યું.

ગગનવિહારી મહેતા

વિકલતા

(પૃથ્વી)

(૧)

પડયો કઠિન દડ શો કઠિન ચિત્ત પાષાણમાં ?
સુતા સ્મરણસ્રોત અંતર તણા કુદી આવતા,
અને ઉછળી ઊર્ધ્વ શા અપરુ બુદ્ધિને ખીળતા,
મ્હને અકલ રૂંધતી, વરવી વ્યાપતી મૂઢતા.

(૨)

પ્રભો ! પતિત હું, વિભો ! વિકલ દૃષ્ટિ કે ગોધતો–
ઊંડી તિમિરખાઇમા, વિતથ યત્ન શું માહરો ?
ગયું ગયુ જ શુ ખરે હૃદયસંચમાં સંઘર્યું ?
રહ્યુ પુનિત કર્મ એક, સ્મૃતિ અશ્રુથી સીંજવું ?

(૩)

ગયો હૃદયસંગિ ! તું, હૃદયમાંહિ તોયે રહ્યો;
અને સ્મરણવાદ્યના વિવિધ તાર ઝંકારતો;
સુણુ રુચિર ગાન એ સુભગ શાન્તિમાં લીન હું;
પરતુ જડ જગતું વિષમ ભાન ને ભૂલુ છુ.

(૪)

સખા ! કંઇ લીધા દીધા હૃદયકોલ; ના એ પળ્યા;
કર્યા કઇક વાવણાં, નહિ જ કિન્તુ પાકો લણ્યા;
ગણી અકલ એ બધું અમર તત્ત્વની શોધમાં–
ઉડયો અમર ! તોડી શું ક્ષણિક બન્ધનો કાયનાં ?

(૫)

હશે અણુ અણુ વિશે સકલ વિશ્વમાં વ્યાપિયો–
અણુ અણુ બની જઇ વિરતિ આતમા તાહરો.
વિમૂઢ, જડ દૃષ્ટિ ને તિમિરલુપ્ત પાષાણ હું—
મથુ ઘણુ, પરન્તુ, હા, વિરલ એ ન પામી શકુ

× ×

(અનુષ્ટુપ્)

(૬)

પ્રજ્વળુ હું ભલે વ્હાલા ! ઉગ્ર આ ઉરભઠ્ઠીમાં;
ઊર્ધ્વયાત્રા હજો ત્હારી સુખદા, શાન્તિદા, શિવા !

ગોળમેજી પરિષદ્‌માં સૂચવેલું હિન્દનું ભાવિ*

આર્થિક અને નાણાં વહીવટને લગતાં બંધનો

૯—જવાબદારીની શરતો (Safeguards)

આ ત્રિવિધ બાકાતઃ—લડાઇખાતું, પરદેશખાતું, અને રજવાડા સાથે અંગત સંબંધના સવાલો. એ બાકાત કેમ કરવી અથવા કેટલા અંશે અને કેવા સ્વરૂપમાં તે નુકસાનકર્તા નહિ થાય એ ઉપર સંક્ષેપમાં પૃથક્કરણ કરી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે શરતોનો વિચાર કરીએ. શરતો (Safeguards) અને બાકાત (Reservations)ના મૂળ સ્વરૂપમાં જે ફેર છે તે લક્ષમાં હમેશ રહેવો જોઇએ. જે પણ ખાતાની જેટલે અંશે પણ બાકાત કરવામાં આવે, તેટલા પ્રમાણમાં આપણું સંસ્થાની સ્વરાજ પણ અપૂર્ણ; અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તો નહિ જ. હિન્દી રાજતંત્ર જવાબદાર બને, પણ તેમાંથી અમુક ખાતાંઓ બાદ રહે, તેટલા પૂરતું એ જવાબદારી તત્ત્વ અપૂર્ણ. શરતો એટલે જવાબદારી તત્ત્વ તત્ત્વરૂપે અપૂર્ણ નહિ; પણ એના ઉપયોગમાં–વપરાશમાં–દૈનિક વહીવટમાં, જવાબદાર પ્રધાનમંડળમાં અનુભવ કે માહિતગારીને અભાવે દેશને અથવા તેના કોઇ વર્ગને અણધારી હાનિ થાય, તે અટકાવવાને માટે આ અટકાયત–અથવા શરતો. મોટર ગાડી વેગમાં કોઇ ચડાવ પરથી ધસતી આવતી હોય તેનો વેગ નિયમિત રાખવો હોય ત્યારે જેમ તેના પર અટકાયત (Brake) મૂકવી પડે છે, તેવી આ નવા રાજ્યચક્રના અણધાર્યા વેગથી અણધારી આફત આવી ન પડે માટે શરતો મુકરર કરવી. શરતોનાં મૂળ તત્ત્વો માટે આટલું તત્ત્વજ્ઞાન. ગોળમેજી પરિષદ્‌માં સૂચવાયલી શરતો સૌ આજ પ્રકારની છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી, પરંતુ કોઇ પણ જાતની શરતોનો ન્યાયસર કશો પણ બચાવ હોય તો તે ઉપર્યુક્ત વિધિસર થઇ શકે.

આટલું પ્રાસ્તાવિક કહ્યા બાદ આપણે ત્યાં માગેલી પ્રત્યેક શરતનો વિચાર કરીએ. શરતો તમામ સૂચવાતી વેળા, સૂચવનાર વ્યક્તિ એમ દલીલ કરતા હતા કે, એ શરતો માત્ર હિન્દનું નવું શાસન નિર્વિઘ્ને વ્યવહાર કરી શકે, અને હિન્દની આંટ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર નિષ્કંટક ચાલુ રહે, તેટલા માટે જ સૂચવવામાં આવે છે. હિન્દના આર્થિક લાભ અથવા સંરક્ષણ ખાતર આવી શરતો તો હિન્દીઓને પોતાને જ વિચારવાની હોય એમાં પરદેશી સત્તા જે કંઈ કહે તે શકની નજરે જોયા વિના ચાલે નહિ; છતાં આ મૂળ બિન્દુ આપણે ધ્યાનમાં રાખી માગેલી–સૂચવેલી–શરતોનો વિચાર કરીએ. એમાં હિન્દના લોકની સ્વરાજશક્તિ માટે જે અવિશ્વાસ દેખાય છે તેની દરકાર કર્યા વિના, જે સ્વરૂપમાં એ રજમાત્ર પણ માન્ય કરી શકાય તેનો જ ખ્યાલ કરીએ. કારણ કે જો આ શરતો આપણા પ્રતિ અણવિશ્વાસથી ઉદ્‌ભવી હશે તો તેના સામું પણ હિન્દી પ્રજા જોઇ રહેશે નહિ.

અહીં સરવાળે માત્ર એટલું જ ઉમેરવાની જરૂર છે કે, જ્યાં લગી કોઇ પણ શરત

---

* અનુસંધાન ચૈત્ર: ૧૯૮૭ પૃ. ૪૦૬-૧૩.

દેખીતી જ રીતે કેવળ હિન્દના જ લાભ ખાતર છે એમ પૂરવાર થઇ ન શકે; અથવા જ્યાં લગી હિન્દનું જવાબદાર પ્રધાન મંડળ અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે કોઇ પણ વિષયમાં તેનો વહીવટ કરવા અશક્ત, અથવા મર્યાદિત શક્તિવાળું છે, એમ સાબીત ન કરી શકાય, ત્યાં સુધી આવી રીતે તેના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા અટકાયત કરાય નહિ.

૧૦—હિન્દનું રાષ્ટ્રીય કરજઃ સૂચનાનું મૂળ દૃષ્ટિબિન્દુ

વર્તમાન સરકારના હિમાયતી કે પ્રતિનિધિઓ જ્યારે આવી શરતો સૂચવે છે ત્યારે તેઓ સાથે એમ કહે છે કે, આ શરતનું મૂળ કારણ હિન્દે—અથવા હિન્દને નામે સરકારે—અખ્ત્યાર કરેલી જુમ્મેદારી અદા થવી જોઇએ. એ અદા કરવા પૂરતી નાણાંની સામગ્રી, અને તેટલા માટે કારભારની વ્યવસ્થા હિન્દી નાણાંવહીવટ મારફત થવી જોઇએ. આ વ્યવસ્થા અમુક વખત માટે કાયમ રહે માટે નાણાંવહીવટ કે આંટ વ્યવહાર માથે કાબુ રાખવો જોઇએ. સરકારી હિમાયતીઓ જ્યારે આ સૂચના કરે ત્યારે પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓને એમ લાગવા વિના રહે જ નહિ કે, આવો કાબુ જો આ દેશની જ આંટ વ્યવહાર માટે આવશ્યક હોય તો આપણે માથે ફરજરૂપ, બંધનકર્તા, અટકાયત તરીકે શા માટે સૂચવવામાં આવે છે? હિન્દની આંટ આબરૂ અને વ્યવહાર નિષ્કંટક રાખવો એ તો આપણને પોતાને જેટલું જરૂરનું હોય તેટલું બીજા કોઇને ન હોય. અને એ આંટ કે વ્યવહારના પાયા પર રચાયલું આપણું આર્થિક તંત્ર પણ જેટલે દરજ્જે ન્યાયસર લાગે, તેટલા પ્રમાણમાં નભાવવું એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણે પોતે યોગ્ય લાગતી શરતો કરી દઇએ, પણ આપણું કર્તવ્ય બજાવવામાં આપણા પર બાહ્ય કાબુની લેશમાત્ર જરૂર નથી. અને જો તેવો બાહ્ય કાબુ, અથવા આપણી સત્તા મર્યાદિત કરવા માટે હઠ પકડવામાં આવે, તો પછી એમ જ લાગે કે આવી શરતો હિન્દના લાભ માટે કેવળ નહિ, પરંતુ હિન્દના આર્થિક તંત્રમાં સ્વાર્થ ધરાવતા પરદેશીઓના લાભ ખાતર સૂચવવામાં આવે છે. આવો વહેમ સહજ ઊપજે. પણ તે વહેમી નજર દૂર રાખીએ, અને દરેક શરતનો તેના હાર્દની નજરે વિચાર કરીએ, તો પણ તે જે સ્વરૂપમાં સૂચવાઇ છે તે સ્વરૂપમાં માન્ય કરી શકાય તેમ નથી.

૧૧—કરજની અદાગીરી

હિન્દે—સ્વરાજ ધરાવનાર હિન્દે—રાષ્ટ્રીય કરજની જુમ્મેદારી સ્વીકારી, તે યથાસ્થિત અદા કરવા માટે સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત કરવો એ પહેલી શરત સૂચવાઇ છે. વળી અદાગીરીમાં આડખીલી ન થાય માટે ભવિષ્યમાં આ દેશમાં તેમજ પરદેશમાં કરજ કરવાની સત્તા પર અમુક પ્રકારનો અંકુશ સૂચવવામાં આવ્યો છે. આ બે જાતનાં નિયમનો, અંકુશો, અટકાયતો રાષ્ટ્રીય શક્તિના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગને લાગુ પડે છે. જે કરજ આજે ચાલુ થયલું બતાવવામાં આવે છે, તેના વ્યાજ અને મુદ્દલ પૂરતો બંદોબસ્ત કરવા માટેની શરત ભૂતકાળના કરેલા કરજને અનુસરીને છે. જે અંકુશ હવે કરવા પડતા કરજ માટે મૂકવા ધાર્યો છે તે ભવિષ્યની સત્તા ઉપર મર્યાદા મૂકી છે. પહેલા વર્ગના અંકુશથી હાલ જે આપણા લેણદારો છે તેના લાભ—તેનું હિત—જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજા વર્ગના નિયમનથી પણ એ જ મતલબ સાધવાની છે. એટલે કે ભવિષ્યમાં થનાર લેણદારોને એવા કોઇ પણ હક કે જામીનગીરીઓ નહિ

મુદ્દલ નિયમસર, કરારસર, વેળાસર મળશે એટલે નાણાંનો બંદોબસ્ત વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કરવો, અને તેની જામીનગીરી આપવી. અને ભવિષ્યમાં કરજ કરવું પડે, ત્યારે તે શા કારણસર કરવું પડે છે તે સરસૂબાને તપાસવાની શક્તિ આપવી, કે જેથી તેઓ નિરર્થક વ્યયકારી કરજ થતું અટકાવી શકે; અને તે માર્ગે ચાલુ લેણદારોના હિતને જરા પણ અલવલ આવવાની બીક રહે; તો તે મૂળથી જ નાશ કરી શકે. કરજ કરવાને સંગીન કારણ હોય, અનિવાર્ય અગત્ય હોય, તોપણ તે કરવા જવા પહેલાં સરસૂબાને તેની કુલ રકમ, વ્યાજનો દર, મુદ્દલ ભરપાઇ કરવાની શરતો અને વ્યવસ્થા—એ સૌ નિરીક્ષવાની સત્તા; અને તે ઉપરાંત પરદેશમાં કરજ કરવું હોય ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ઞીય સરકારને તે તપાસી સંતોષ થાય તો મંજૂર કરવા જેટલી સત્તા. આ છેલ્લો અંકુશ કે નિયમન માટે એમ બહાનું કરે છે કે, હિન્દી સરકારી કરજ તો બ્રિટિશ કાયદાસર ટ્રસ્ટી સિક્યુરીટી ગણાય છે; અને તેમાં ટ્રસ્ટીઓ વિધવા અથવા બાળકોની મિલકત થાપણ તરીકે રોકતા હોવાથી, જોવાની જરૂર છે કે આવા કરજની વ્યાજ આદિ તમામ શરતો નિરાધાર વિધવા બાલકોના હિતમાં વાજબી છે. જો પરદેશમાં કરવા ધારેલું કરજ ઇંગ્લંડમાં કરીએ, તો તો કદાચ આવી શરત છેક જ બેહૂદી ન લાગે. પણ જો એ કરજ ઇંગ્લંડેતર દેશમાં કરીએ, તો અંગ્રેજી સરકારને આવી જામીનગીરી આપવા હિન્દી સરકાર શા માટે બંધાયલી બને?

કરજનું પ્રકરણ આટલાથી જ ખતમ થતું નથી. ચાલુ કરજનો બોજો આજે પણ એવો ભારે છે કે, બીજું કોઇ કારણ ન હોય તો તેટલા કારણથી જ હિન્દુસ્થાનનાં આર્થિક લાભો સાધવા—ઉદ્ધાર કરવાની કોઈ પણ સંગીન યોજના હાથ ધરી શકાતી નથી. કારણ પાધરું છે. આવી દરેક આર્થિક યોજના માટે મૂડીની જરૂર હોય છે; અને તે મૂડી કંઇ ભૂતકાળના સંચયમાંથી આપણને મળી શકે તેમ નથી. એને માટે તો કરજ કરવું પડે. અને જ્યાં સુધી આગલું કરજ આટલું મોટું હોય, ત્યાં સુધી નવું કરજ આસાનીથી થાય જ કેમ? તેનો બોજો ઉઠાવવો પણ અઘરો બને. કારણ કે જ્યાં સુધી, જે આર્થિક યોજના માટે કરજ કરી મૂડી મેળવી હોય તે સંપૂર્ણતઃ ફળીભૂત ન થઇ હોય—અને તેવી ફળીભૂતતા માટે ન છૂટકે ત્રણ ચાર પાંચ વર્ષનો સમય જોઇએ—ત્યાં સુધી એને પેટે આપવા પડતા વ્યાજનો બોજો તો દેશની ચાલુ આમદાની પર જ પડે. હવે આ આમદાની પર પ્રથમ તો ભૂતકાળના કરજનો બોજો એટલો બધો છે કે તેમાંથી ફારેગ થઈ નવો બોજો ઉઠાવવા જેટલી શક્તિ જ નથી રહેતી. પરિણામ? પરિણામ એ જ કે, આ મુખ્યત્વે હાનિકારક ભૂત કરજના બોજા ખાતર આપણને ભવિષ્યમાં દેખીતી લાભકારક આર્થિક અભ્યુદયની યોજનાઓ પડતી મૂકવી પડશે. ત્યારે એ શરત આપણા લાભ માટે છે એમ કેમ માની શકાય? અલબત્ત, જો કોઇ પણ વેળા આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં આપણી આબરૂ કમી થાય, તો તે બજારમાંથી નાણાં ધીર મેળવવાની મુશ્કેલ થઇ પડે. પરંતુ આપણા ભૂતકાળના કરજનું દબાણ કમી કરવા માટે આપણે જરૂર જણાતાં જે કાંઇ પગલાં લઇએ, તેને પરિણામે જો આપણી આંતરરાષ્ટ્રીય આબરૂ કમી થવાનો ડર લાગતો હોય, તો જવાબ સીધો જ છે. આપણે પરદેશ ભીખ માગવા જવાને બદલે આપણા દેશમાં જ ઉધરાણું કરવું. વળી પરદેશી નાણાંવટીઓ—મૂડીદારો—આપણને રોકડ ધીરધાર ન કરે, તેથી કંઇ તેઓ આપણી સાથે તમામ વેપાર-સંબંધ ત્યજી દેશે એમ માનવાનું પણ કારણ નથી. આજની સોવિયેટ સરકારે રશિયાના

ભૂતકાળનાં તમામ કરજ આપવાની સાફ ના પાડી છે; છતાં રશિયા સાથે વેપાર સંબંધ સાધવા તો દરેક યુરોપિયન પ્રજા આતુર છે. તો પછી આપણે પણ એવું કંઇક કરીએ, એવી જાતનું એક જ પગલું ભરીએ, તેથી ચાલું લેણદારોના હિત ખાતર ભવિષ્યનો લેણદારો ભટકી જશે એમ માનવાની જરૂર નથી. મૂડીદારોમાં સ્વાર્થવૃત્તિ એટલી પ્રબળ હોય છે કે વર્ગલાભ કરતાં પણ આત્મલાભની તેઓ પ્રથમ તપાસ કરે છે. છતાં એમ માની લો કે, મૂડીદારો મૂડીના લાભ ખાતર ભડકી બેસે; અને નાદાર માનેલા હિન્દને નવી ધીરધાર કરવાં નાં પાડે, તોપણ તેથી વેપારી સંબંધ પણ અટકી જશે—કે નાબૂદ થવા માંડશે—એમ કેમ કહી શકાય? અને આપણા દેશના જ લેણદારોને આવાં કોઇ પગલાંથી નુકસાન સંભવે તો તેથી પરદેશી લેણદારો શા માટે ગભરાય? અને તેથી ઊલટું, પરદેશી લેણદારોને કોઇ આંચ આવે, તેથી ભવિષ્યમાં થનાર દેશી લેણદાર શા વાસ્તે અટકી ભડકી જાય? ધનસંપત્તિ—મૂડી—બહુ સહેલાઇથી દેશપાર જઇ શકે છે. અને મૂડીદાર આસામીનો સ્વદેશપ્રેમ પોતાના સ્વાર્થ વિરુદ્ધ હોતો નથી. છતાં આવાં કારણસર થતી મૂડીનિકાસ અટકાવવાના ઇલાજો પણ મળી શકે છે. અને હિન્દની ભાવિ સરકાર તે અજમાવી શકશે, અને દેશની મૂડી દેશમાં રાખી શકશે, એમ શા માટે ન માનીએ? આટલું તો નિઃસંદેહ કે, જ્યાં લગી આ કરજના બોજામાંથી કોઇ પણ રીતે રાહત મળે નહિ, ત્યાં લગી હિન્દનો આર્થિક અભ્યુદય સાધવો મુશ્કેલ છે. અને એ રાહત મેળવવાના રસ્તા એટલા બાધરા છે, સુગમ છે, કે તે લેતાં સંભવતઃ ભયથી ડરી જવાનું કશું પણ કારણ નથી.

હિન્દના આર્થિક અભ્યુદયના માર્ગમાં આ નડતો કાંટો બીજે રૂપે પણ ઉપાધિરૂપ છે. જ્યાં લગી કરજનો આ બોજો નડે છે; જ્યાં લગી એ કરજનો મોટો ભાગ ખરેખર લાભદાયક માર્ગે વપરાયો નથી; ત્યાં લગી આપણને સમાજસુધારાના અનેક રસ્તા અગમ્ય છે. દાખલા તરીકે દારૂનિષેધ. દારૂ ઇત્યાદિ કેફી ચીજોની બનાવટ અને વેચાણમાંથી સરકારને હાલ એટલી મોટી દર સાલ આમદાની છે, કે તેનો સદંતર નિષેધ કરવાનો માર્ગ આ સરકાર અખત્યાર કરી શકતી જ નથી. અને તેનું મૂળ કારણ સરકારને ઉઠાવવો પડતો આ મોટો ખર્ચનો બોજો છે. આ સૌ રોગનું મૂળ કરજનો બોજો હોવાથી આપણને વિચાર કરવાની ફરજ પડે છે કે, આ કરજ કેવી જાતનું છે. જો કરજ ઉપયોગી, ઉત્પાદકમાર્ગે નાણાં વાપરવા કર્યો હોત, તો તેનો બોજો જણાત નહિ; કારણ જેટલો બોજો લાગત તેના પ્રમાણમાં આવક પણ થાત. આજે જે કરજનો આંકડો આપણી સામે કાઢવામાં આવે છે, તેમાં એવી કેટલીક રકમ કહેવાય છે કે જે ઉપયોગી વા ઉત્પાદક માર્ગે વપરાયલી સરકાર ગણાવે છે. પણ એ દરેક રકમની, તેમજ એવી બીજી તમામ રકમની સમકાલીન તપાસ થવી આવશ્યક છે. દરેક રકમનું કરજ શા માટે કરવામાં આવ્યું; કોણે અને કઇ સત્તાએ શામાટે કર્યું; વાસ્તવિક રીતે તેનો કેવો વપરાશ થયો; એ વપરાશને પરિણામે આપણને—દેશને—શું મત્તા કે મિલકત મળ્યાં—એ તમામ સવાલની ઊંડી તેમજ બારીક તપાસ કરવાની અગત્ય છે. હિન્દી પ્રજા તેની રાષ્ટ્રીય મહાસભા દ્વારા કહી ચૂકી છે કે, આ તમામ કરજ કરનાર સત્તાનો અધિકાર; તે કરવાનું કારણ; તેના વપરાશનું ઠેકાણું; તેમાંથી થયેલ લાભહાનિ—એ સૌની જાહેર સ્વતંત્ર ન્યાયાસન સમક્ષ સ્પષ્ટ તપાસ થવી જોઇએ. આ માગણીનો અર્થ એવો કરી શકાય જ નહિ કે, હિન્દી પ્રજા તેના કહેવાતા રાષ્ટ્રીય કરજ જોયા જાણ્યા વિના અદા કરવાની ના પાડે છે.

પ્રજા તો માત્ર તેની નિરીક્ષા કરવા માગે છે, કે જેથી જેટલો ભાગ કોઇપણ કારણે–અધિકાર, કારણ, વપરાશના દોષને લીધે–અર્ણમાન્ય થાય, તેટલો ભાગ આપણા પર બોજા તરીકે પડે નહિ. ભાગીદારીમાં નવો ભાગીઓ દાખલ થાય ત્યારે તેને ભાગીદારની મિલ્કત તેમજ જુમ્મેદારી જોવાનો હક છે; સગીર વયનો આસામી ઉંમર લાયક થાય ત્યારે તેની મિલ્કત વાલીના હાથ તળે હોય તો તેનો હિસાબ લેવાનો હક છે; તેમજ હિન્દી પ્રજા આજ ઉંમર-લાયક થઇ, પોતાના રાજતંત્રની લગામ પોતાના હાથ ધરવા પહેલાં, પોતાને ખાતે કઢાતી કરજની રકમ માટે તપસીલ કરવા માગે છે. એ તપાસણી બાદ આપણે ખાતે જે કંઈ રકમ નીકળે–અદાલત આપણને આપવાનું ફરમાવે,–તે આપણે અવશ્ય ભરી આપવા બંધાયા છીએ. પણ એ તપાસનું નામ સરખું લેવાની પણ ના પાડવી, અને કરજની રકમ માટે કોરે પાને મતું કરાવી લેવા આગ્રહ કરવો, એ તો માત્ર સરકારની પોતાની નબળાઇ બતાવે છે. કેસ તદ્દન ચૂલો છે, એટલે એ અદાલત પાસે રજૂ કરવાની પણ ના પાડે છે. આ લેખમાં આ કેસ કેટલે દરજ્જે લૂલો છે તે બતાવવા માટે વધારે ગોઠી દલીલ કરવા જેટલું સ્થાન નથી; પણ એટલું તો ઉમેરવાની અવશ્ય જરૂર છે કે, જો બ્રિટિશ પ્રજા એમ કહે કે, આ કરજના આંકડા પર, તે કરનાર સત્તાના અધિકાર કે કારણ કે વપરાશ પર જરા પણ વિચાર કર્યા વિના, તેનો હિસાબ તપાસ્યા વિના, કાયદેસર તે લેણાનો ખ્યાલ કર્યા વિના, સહી કરી દેવી, તો તે હિન્દી પ્રજા ન્યાય ખાતર તેમજ પ્રજાહિત ખાતર કરી શકે જ નહિ.

કરજની રકમ અને વ્યાજવિધિ ઉપરાંત, તેના વહીવટમાં એવા અનેક મુદ્દા છે કે જેના પર પણ હિન્દી પ્રજાને અત્યંત અન્યાય થયો છે, અને હજી પણ થાય છે; અને તે દૂર કર્યા વિના આ વિષયમાં હિન્દી પ્રજાને કદી સંતોષ થશે જ નહિ. દાખલાતરીકે, આપણા રાષ્ટ્રીય કરજનો જે ભાગ બ્રિટિશ ચલણમાં અંકાય છે, અને જે ગુણ વિલાયતમાં ઉપરાવ્યો હતો, તેના પર આપણે દર સાલ વ્યાજ આપીએ છીએ, તેના પર હિન્દનો આવક પરનો કર પડતો નથી. બીજા બધાય દેશોમાં–સંસ્થાનોમાં–ત્યાંની સરકાર આવો કર લેવા શક્તિમાન છે, અને તે વસૂલ કરે છે. આટલી મારી રકમ માટે અપાય છે તેનું ન્યાય કે કાયદાને અંગે એક પણ કારણ નથી. મારી નજરે તો આ વ્યાજની રકમ હમેશ માટે આપણા દેશમાંથી તણાઈ જતી હોવાથી, તેના પર ચાલુ કર કરતાં પણ વધારે સખ્ત કર વસૂલ કરવાનો હિન્દી પ્રજાને દરેક જાતનો હક છે. ઇંગ્લંડમાં તો પોતાની પ્રજાના, પોતાના જ લેણદારો અથવા મૂડીદારો, અથવા જમીનદારો પર, કમાનાર લોકની કમાણી પર જે ભાવે આવકનો કર લેવાય છે તેના કરતાંવધારે ભાવે આ અણકમાયલી આમદાની પર ભારે કર લેવાય છે. આપણે તો માત્ર ચાલુ ભાવે પણ જો આવકવેરો બ્રિટિશ ચલણમાં લેખાતા હિન્દના રાષ્ટ્રીય કરજ પર–અને હિન્દમાંથી એવી જ રીતે તણાઇ જતી બીજી મિલકત પર–હિન્દી સરકારને આવકવેરો વસૂલ કરીએ તો આ દેશને દર સાલ રૂ. ૫ કરોડ જેટલી રાહત મળે. હવે જો કોઈ દેશના હિતને, આ કરજના પ્રકરણમાં, આટલી હદનો અન્યાય કરવામાં આવ્યો હોય, અને છતાં બ્રિટિશ સરકાર આજે આપણને એમ કહે કે સ્વરાજ સોંપવા પહેલાં તમારે આ આંકડા પર જોયા જાણ્યા વિના કોરે પાને મતું કરી આપવું, તો ન છૂટકે હિન્દી પ્રજાને તેની સદંતર ના પાડવી પડશે. આ બે દષ્ટિબિન્દુ વચ્ચે રહેલા તફાવતનું સમાધાન કરતું હોય, તો ગોળમેજી પરિષદે કરેલી ભલામણ સ્પષ્ટ કરવાથી થઇ શકશે.

એ ભલામણમાં એવું કશું નથી કે હિન્દી પ્રજા ચાહે છે તેની તપાસણી ન કરી શકાય. પણ જ્યાં સુધી સરકાર સ્વતંત્ર ન્યાયાસન સમક્ષ તમામ કરજ અને તેના વહીવટવિધિની તપાસ કરાવવાની ના પાડે, ત્યાં સુધી સંતોષકારક પરિણામ આણવું અશક્ય છે. સરકાર, બેશક, એમ માગી શકે કે, તપાસને પરિણામે જે કંઇ રકમ આપણા વિરુદ્ધ નીકળે, તે આપણે આપવી એવી કબુલાત આજથી જ આપવી. પણ એ શરત, અને વગર વિચાર્યે તમામ કરજ કબૂલ કરી લેવાની માગણી–તેના વહીવટવ્યવહારમાં કંઇ પણ ફેર કર્યા વિના કબૂલ રાખવાની શરત–વચ્ચે જમીન આસમાન જેટલો ફરક છે.

આ કરજના પ્રશ્નમાં એક બીજી બારિકી છે, તેની પણ અહીં ટૂંક નોંધ લેવી ઠીક પડશે. કરજની સંપૂર્ણ અદાગીરીમાં લેશ પણ વાંધો કાઢવો એ ઘણાને મનથી આર્થિક તંત્રનો પાયો ડગાવવા સમાન થાય છે. કારણ એજ કે, વેપારનો તમામ વ્યવહાર આંટ આબરૂ પર–કરજના સિદ્ધાંત પર થતો હોવાથી, એનાં મૂળને કશી પણ અડચણ આવતાં, આખું આર્થિક તંત્ર તૂટી પડે. આટલી વાત કબૂલ કરવી પડશે કે, જ્યાં લગી આર્થિક તંત્રમાં ઉત્પત્તિ વપરાશને માટે નહિ, પણ વેચાણને માટે થાય છે, (Production not for Use but for Exchange) ત્યાં લગી મજકૂર દલીલ બહુ જ વજનદાર થઇ પડે છે. અને સમાજ આખો જ્યાં સુધી બદલાય નહિ, અને તેના પરસ્પરના આર્થિક સંબંધનાં મૂળ તત્ત્વો બદલે નહિ, ત્યાં સુધી આત્મસંપૂર્તિ (Self-sufficiency) અને પેદાશ વપરાશ માટે સર્વથા કેમ કરી શકાય? પણ આ મૂળ સિદ્ધાંતનો સવાલ અલગ રાખીએ, તોપણ રાષ્ટ્રીય કરજ પર જે માર્ગે આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ હલ્લો કરવા ધાર્યો છે, તે માર્ગે વેપારીની આંટ–આબરૂને કશો વાંધો આવવો સંભવતો જ નથી. મહાસભા ફક્ત હિસાબની તપસીલ કરાવવા માગે છે; અને જે–અથવા જેટલા પ્રમાણમાં–આંકડો વ્યાજબી ઠરે, તેટલા પ્રમાણમાં કરજ ભરપાઇ કરવા બંધાય છે. માત્ર તપાસ માગવાથી નાદારી સૂચવાતી હોય, તો કોણ જાણે? આ માગણીનો એક આટલો સૂક્ષ્મ પ્રતિઘાત થવો સંભવ છે કે, કરજદાર તમામ વર્ગો, જે આજપર્યંત પોતા પર કહેવાતું કરજ કંઇ પણ પૂછગાછ કર્યા વિના કબૂલ રાખી બેઠા હતા, તે હવે કદાચ ન રાખે; અને હિસાબ જોવા માગે. ખુદ આપણા દેશમાં, દેશીઓના પરસ્પર લેવાદેવામાં આ નિરીક્ષાની ઇચ્છા પ્રવેશ કરે, તો હિન્દના આર્થિક લાભને રજમાત્ર પણ નુકસાન સંભવતું નથી. ઊલટું, આજે જે આપણો ખેડૂતવર્ગ આ ભૂતકાળના જમા થયલા કરજના ભારથી મરણતોલ થઇ ગયો છે, તે કદાચ પોતાના કરજની પણ આવી નિરીક્ષા કરવા નીકળે, તો તેની સંપત અને પ્રગતિમાં વધારો થવા સંભવે છે.

૧૨—ભવિષ્યમાં કરજ કરવાની સત્તા પર અંકુશ

હિન્દની ભાવિ સરકાર, સ્વરાજ ભોગવતી થાય, અને હિન્દી પ્રજાને જવાબદાર બને, તેના પર લાર્ડ રેડીંગ સાહેબે ગોળમેજી પરિષદની ગઇ બેઠકમાં અનેક જાતના અંકુશો કરજ કરવાના પ્રકરણમાં સૂચવ્યા હતા. અને આવી જાતની મર્યાદા રાખવાનો સિદ્ધાંત હિન્દના ત્યાં હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓએ સ્વીકાર્યો હતો; પણ જે સ્વરૂપમાં, જે કારણસર, આ અંકુશો સૂચવાયા છે, તે જ સ્વરૂપમાં તે મંજૂર રાખીએ તો ભવિષ્યની સ્વરાજ સરકારની આ પ્રકરણની સત્તા આજની નોકરશાહી સરકાર પર કાયદાના ફરમાનસર કે કારણસર કરજ કરવું, અથવા લેણદારોને કેવી શરતો આપવી તેને લગતાં કોઇ જાતનાં બંધન નથી. આથી વિરુદ્ધ, ના. રેડિંગ સાહેબે સૂચવ્યું છે કે, હિન્દના સ્વરાજબંધારણમાં સરસૂબાને,

એટલી સત્તા આપવી જ જોઇએ, કે જેથી તે દેશ અથવા પરદેશમાં કરવા ધારેલા નવા કરજનાં કારણો, શરતો અને લેણુદારોને આપવા ધારેલ ખાતરી (Security) સંબંધી તે અમલદાર સ્વતંત્રપણે શોધ કરી શકે. અને તેમને જો સંતોષ ન થાય, તો તે તેના પ્રધાન મંડળની કરજ કરવાની ધારણા નાબૂદ કરે. વળી એ જ સર્વોપરિ અમલદારને વર્તમાન લેણુદારોના હકને કોઇ રીતે નવા કરજથી અલવલ ન આવે તેનો પણ વિચાર સોંપવા ધાર્યો છે: અને તે વિચારને અંગે સૂઝતા માર્ગો લેવાનો અધિકાર તેમજ સત્તા પણ આપવાની સૂચના છે. પરદેશમાં જો નવું કરજ કદી કરવું હોય, તો કંઇક વધારે અંકુશ બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ આવા જ કારણસર નાખવા શકિતમાન છે અને રહે એમ લૉર્ડ રેડિંગ અને તેના ગોઠિયાઓ કહે છે. આ સૂચનાના કારણ તરીકે લૉર્ડ રેડિંગે એમ જણાવ્યું કે, ઇંગ્લંડમાં હિન્દી સરકારની લોનો સૌ ટ્રસ્ટી સિક્યુરીટી ગણાય છે; અને તેમાં વિધવા કે સગીર શખસોનાં નાણાં મુખ્યત્વે રોકાતાં હોવાથી, વાજબી છે કે બ્રિટિશ સરકાર આવી ચોકસી કરવા ચાહે. આવી જાતની શક્તિ મર્યાદા કદી આપણે ઇંગ્લંડમાં કરજ ઉઘરાવીએ ત્યારે કબૂલ રાખીએ, (જો કે તે કબૂલ રાખવાનું ન્યાયદષ્ટિએ કારણ કશું નથી) તોપણ ઇંગ્લંડ સિવાયના દેશોમાં આપણો આંટ-વ્યવહાર સારો હોય, અને ત્યાં આપણને લોક સહેલાઇથી ધીરવા ઇચ્છતા હોય તો, આવા અંકુશ શા માટે કબૂલ રાખીએ? બ્રિટિશ સરકાર જો આપણા કરજ માટે કોઇ પણ રીતે જવાબદાર હોય તો તો આવી માગણી સમજી શકાય. પણ જ્યાં બ્રિટિશ સરકારને માથે આપણા કરજ પેટે પાઇભરની જવાબદારી નથી, ત્યાં આવી સૂચનાઓ કેમ માન્ય કરી શકાય? આવી સૂચનાઓનાં ખરાં કારણ તો બે જ છે: (૧) એક તો એ કે, ભવિષ્યની સ્વરાજ ભોગવતી જવાબદાર હિન્દી સરકારને કરજે નાણાં કાઢવાની શા વાસ્તે જરૂર પડશે, તે આપણી નોકરશાહી અને તેના મુરબ્બીઓ-લૉર્ડ રેડિંગ જેવા-સમજી શકતા જ નથી. મુખ્યત્વે આપણને આર્થિક પ્રયોજન વાસ્તે મૂડી જોઇશે; અને તે કરજ કરી મેળવવામાં વાંધો નહિ આવે. પણ આ કારણસર કરજ કરવા વખતે એ હિન્દી સરકારને પોતાને દરેક જાતની તકેદારી રાખવી જ પડશે; અને જોવું જોઇશે કે એમના દર વખત થતા નવા લેણાની શરતો કે વપરાશથી તેના નવા તેમજ જૂના લેણુદારોની સ્થિતિ કે હકને નિરર્થક અલવલ ન આવે. પણ આ દલીલ આપણે પોતે વિચારવાની છે. એના ખાતર કંઇ આપણા પર બાહ્યસત્તાને અંકુશ મેલવાનો અધિકાર નથી. વળી, બાહ્યસત્તા-એટલે બીજા દેશની સરકાર-આવી કોઇપણ શરત તો જ માગી શકે કે જો એક રાજ્ય તરીકે તે બીજા રાજ્યની લેણુદાર હોય તો. પણ અહીં તો આપણા જે બ્રિટિશ લેણુદારો છે, તે સૌ ખાનગી વ્યક્તિઓ છે. બ્રિટિશને રાજ્ય તરીકે આપણી પાસે કંઇ લેણું નથી. તો પછી એનાથી આવી શરતો માગી કેમ શકાય? અને આપણાથી તે મંજૂર કેમ કરી શકાય? આપણે જો મંજૂર કરીએ તો આપણાથી ગમે તેવી જરૂર હોય, અને તેનો લાભ સંભવતો હોય, તોપણ બ્રિટિશ પરવાનગી વિના કોઠીબારનું કરજ કરી શકાય નહિ. એટલે પરિણામ એ કે, ચાલુ કરજને માટે આપણી તમામ મિલકત અને આમદાની ગીરો મૂકવાં: એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં પણ તેનો કોઇ જાતે ઉપયોગ કરવો નહિ એમ બંધાઇ જવું. આ કેટલું બેહૂદું! (૨) બીજું કારણ તો શરત, મર્યાદા, જામીનગીરી સૌમાં એકસરખું છે. અને તે હિન્દી પ્રજા પ્રતિ અણવિશ્વાસ; તેના સ્વરાજ્યશાસન સંબંધી શંકા. દાખલા-દલીલથી એને રદ કરી શકાય નહિ, માટે તે ઉમેરવાની જરૂર નથી.

૬ અપૂર્ણ] ૧. ખુશાલ તલકશી શાહ

તેને સૌ સુરદાસને નામે ઓળખતા. પ્રસિદ્ધ ભક્ત કવિ સુરદાસે પોતાની આંખો ફોડી હતી એવી વાત જ્યારથી ચાલી ત્યારથી દરેક આંધળાને અને ખાસ કરીને આંધળા બાવાને સૌ સુરદાસ કહે છે. તે પણ આંધળો બાવો હતો.

શહેરમાં એક ધરમશાળા હતી. તે રસ્તાની બે બાજુ આવેલી હતી. એક બાજુ ગૃહસ્થોને ઉતરવા માટે ઓરડીવાળાં મકાનો હતાં અને તેની સામે બીજી બાજુ પતરાંના છાપરાવાળું એકઢાળિયું હતું. એકઢાળિયાને કેડપૂર દિવાલ હતી, તેની ઉપર તે ખુલ્લું હતું. સુરદાસ આ એકઢાળિયાવાળા ભાગમાં આવતા જતા બીજા બાવાઓ સાથે રહેતો.

સુરદાસ ત્રીસ વરસનો હતો. તેને કોઇ મિત્ર નહોતો તેમ તે શહેરમાં જઇ બીજાઓની માફક માગી શકતો નહિ. ધરમશાળાના ઉતારૂઓ કોઇ વાર કાંઇ આપે, કોઇ આવતો જતો પૈસો પાઇ આપે, પણ તેનાથી તેનું હમેશનું ગુજરાન થાય તેમ નહોતું. તેનું ગુજરાન ધરમશાળાની ખબર રાખનાર એક વિઠ્ઠલ મરાઠો કરતો. કોણ જાણે કેમ, કંઇ પણ કારણ વિના, તે હમેશાં સુરદાસને એક બે વાર મળી જતો, સુરદાસ પાસે પૈસા હોય કે ન હોય, પણ તે તેને જોઇતી ચીજ અને ખાવાનું પૂરૂં પાડતો.

સુરદાસ એક નાનું ડફ લઇ સાંજે સાંજે ગાતો. તેનો રાગ બહુ સારો નહોતો પણ તે રીતસર તાલબદ્ધ ગાઇ શકતો અને ડફ ઘણું સુંદર વગાડતો. પણ શહેરના લોકોને તેની કદર નહોતી. એક વાર એક પરગામનો પ્રસિદ્ધ સાક્ષર ત્યાં કોઇ સંસ્થાના 'આશરા' નીચે ભાષણ આપવા આવેલો, તે અહીંથી પસાર થતાં આનું ગીત સાંભળી ત્યાં ઊભો રહેલો, અને તેથી, આપણા પર પ્રત્યયના નિયમ પ્રમાણે, શહેરના લોકોને પણ લાગ્યું કે આ સાંભળવા જેવું છે. ત્યારથી સાંજે સાંજે સુરદાસ પાસે એક નાની મંડળી ભરાતી, આવતા જતા મજૂરો અને કોઇ સારા માણસો પણ તે સાંભળવા ઊભા રહેતા અને સુરદાસને બે પૈસા આપતા. હવે સુરદાસ પહેલાંની અપેક્ષાએ તેમ જ બીજા બાવાઓની અપેક્ષાએ પૈસાદાર થવા લાગ્યો. વિઠ્ઠલે ઉતરેલાં કપડાં વેચાતાં આણી આપ્યાં અને સુરદાસ ભિખારીમાંથી કંઇક સભ્ય ગાવાવાળો ગણાવા લાગ્યો.

કેટલાક દિવસથી શહેરમાં એક પરદેશી સારંગીવાળો આવ્યો હતો. તે સારંગી બજાવી જાણતો હતો અને સારું ગાતો પણ હતો. તે દેખાવમાં પણ ફક્કડ હતો. માથે એક જૂનો રેશમી ફેંટો, રાજાઓ બાંધે છે તેવી રીતે તે બાંધતો, ઉત્તર હિંદમાં પહેરે છે તેવો એક લાંબો અચખન જેવો ડગલો પહેરતો અને દુકાને ફરી ફરીને ગાઇને પોતાનો નિર્વાહ કરતો. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં તે આ ધર્મશાળામાં આવી ચડયો અને તેણે આ સુરદાસને ડફ બજાવતો અને ગાતો સાંભળ્યો. "વાહ વાહ સુરદાસજી, બહુ અચ્છા ગાતે હો" કહી તે તેની પાસે ઓટલા ઉપર બેઠો. "અચ્છા કુછ સુનાઇએ. મેં સારંગી બજાતા હૂં." કહી તેણે સારંગી પર ગજ ફેરવવા માંડયો, સુરદાસે ગાયું. તેના ડફ પર પરદેશી મુગ્ધ થઇ

ગયો. તેણે સુરદાસને "જી કુછ લીજિયે પાનસુપારીકે લિયે" કહી એક પૈસો આપ્યો. પાસે બેઠેના એક બીજા બાવા–ભિખારીએ કહ્યું "તુમ બી માંગનેવાલા હો, તુમ કૈસે દે સકતે હો.?" પરદેશીએ કહ્યું "જી મૈં તો પાનસુપારીકે લિયે દેતા હું. મૈં શહેરમેં ફિરતા રહેતા હું તો કબી સુરદાસજીકો કૈસે ન દૂં". સુરદાસ ખુશ થયો. તેણે બીજું ગીત લલકાર્યું અને સારંગી ડફ ગીતના આકર્ષણથી ત્યાં સારું ટોળું થઇ ગયું. હવે તેણે પરદેશીને ગાવા કહ્યું. તેનો સ્વર વધારે આકર્ષક હતો. લોકોની મેદની વધી. પૈસા પડવા માંડ્યા તે બધા ભેગા કરી તેણે સુરદાસને આપ્યા. પણ સુરદાસ સમજી શક્યો કે પરદેશીનો સ્વર પોતાના કરતાં ઘણો સારો હતો. તેથી તે જરા ખસિયાણો પડી ગયો અને તે તેના મોં પર દેખાયું. તેણે કહ્યું "આપ તો મુજસે બહુત અચ્છા ગાતે હો!" સારંગીવાળો આ સમજી ગયો અને તેણે સુરદાસને ફરી ઉત્સાહ આપવા પણ સાચા દિલથી કહ્યું "મૈં સારે હિંદુસ્તાનમેં ઘૂમા હૂં. લેકિન ઐસા ડફ કહીંભી નહિ સુના હૈ" સુરદાસ ફરી ઉત્સાહમાં આવ્યો, અને તેણે વળી થોડાં ભજનો ગાયાં. સારંગીવાળાએ થોડી વારે પૂછ્યું "સુરદાસજી, આપ ક્યા કરતે હો?"

"કુછ નહિ. બસ ભજન કરતા હું."

"તો ચલો મેરી સાથ. શહેરમેં દોનું સાથસાથ ઘૂમેંગે. એકસે ભલા દો.'

"હાં. કુછ હરકત નહિ."

"તો ચલો અબીસેં."

બન્ને વચ્ચે સમજુતી થઇ ગઇ અને સ્ટેશન તરફના રસ્તે બન્ને ચાલ્યા.

હવે ગામમાં આ બે માણસો વધારે પ્રસિદ્ધ થયા અને તેમને વધારે પૈસા પણ મળવા માંડ્યા.

એક દિવસ એ જ ધરમશાળાના ઓટલા ઉપર સુરદાસ અને પેલો સારંગીવાળો પરદેશી ગાતા હતા. ત્યાં તેમણે ઓચિંતુ જોયું કે પોતાના ગીતમાં કોઇ ત્રીજો અતિ મધુર સ્વર ભળેલો છે. પરદેશીએ બજાવતાં બજાવતાં જોયું તો ઓટલા પાસેના કઠેડા ઉપર એક સ્ત્રી ઝૂકી રહી છે અને બહુ જ સ્વાભાવિક રીતે તલ્લીન થઇ સાથે સાથે ગાય છે. તેનું માથુ ખુલ્લુ હતું, કાળા વાળની સુંદર લટો ગળાની બન્ને બાજુ ખભા ઉપર થઈ છાતી પાસે લટકતી હતી. તેના કપાળમાં ભસ્મનો ચાંદલો હતો. તેણે શરીરે એક કફની જેવું પહેરણ પહેરેલું હતું. તે ક્યારે આવી, અહીં પહેલેથી રહેતી હતી કે હમણાં આવી, તે કેવડી ઉમરની હતી, તે પરણી હતી કે કુંવારી તે કોઇ જાણતું નહોતું. ધર્મશાળા એટલી પ્રસિદ્ધ જગા છે કે ત્યાં કોઇ કોઇને ઓળખતું હોતું નથી. જાદુગરના પટ પર જેમ ઓચિંતુ કોઇ માણસ કે પદાર્થ દેખાય, નાટકના તખ્તાપર કોઇ નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે, તેમ આ ધર્મશાળામાં આ બાઈ ઓચિંતી જ દેખાઇ, અને આ સુરદાસના જીવનનાટકમાં તેણે ઓચિંતો જ પ્રવેશ કર્યો.

ગાયન પૂરું થયું એટલે પરદેશીએ કહ્યું "આઇએ માઈ. તુમ કહાંસે આ રહી હો?"

"અબી આઇ."

"કહાંસે આઇ?"

બાઇ માત્ર નિર્દોષ, પણ જરા ઝીણા મોઢાથી હસી, અને તે વખતે તે વધારે સુંદર દેખાઇ.

" તુમ ગાના કહાં સીખી ? બહુત અચ્છા ગાતી હો. "

" તુમ ગાતે થે, ઔર મૈં બી ગાને લગી ! "

" લેકિન તુમ કહાં સીખા ? "

તેણે ફરી તેવું જ મ્હીલું સનું હાસ્ય કર્યું.

" અચ્છા, તો દેખો માઈ, તુમ હમારી સાથ ચલો. ઔર હમારી સાથ તુમ બી ફિરને લગો. હમ સબ સાથ ગાયેંગે ઔર સાથ ખાયેંગે. "

" અચ્છા. "

" તુમ્હારા નામ ક્યા ? " સુરદાસે પૂછ્યું.

" રામપ્યારી. "

પરદેશીએ ડબરો ખોલી તેનું ઢાંકણું, ડબરો, થોડા કાગળના કડકાઓ પાથરી ત્રણ ભાણાં બનાવ્યાં, અને એકેક દરેકની પાસે મૂક્યું. ખાવાનું શરૂ થયું પણ રામપ્યારી માત્ર મ્હીલે મોઢે મંદ મંદ હસતી હતી, અને બન્ને સામે જોતી હતી. પરદેશી તેની આ વિલક્ષણતા સમજવા તેની સામે વારંવાર જોતો હતો. એટલામાં સુરદાસે કહ્યું " રામપ્યારી, તુમ ક્યોં નહીં ખાતી હો. ? "

જવાબમાં રામપ્યારી માત્ર હસી અને તે વખતે તેના મોં પર કોઈ અદ્‌ભુત સૌંદર્ય ઝળકી રહ્યું. તેણે તે વખતે કશું ખાધું નહિ.

રામપ્યારી, બાવાઓમાં જ મળી આવે તેવી વિલક્ષણ પ્રકૃતિની હતી. તે સ્વભાવે સની હતી. ગાવા સિવાય તેને કોઇ પણ ઐહિક વસ્તુમાં રસ નહોતો. આવાં માણસો ગાંડાં દેખાય, પણ રામપ્યારીમાં કોઇ અગાધ સૌજન્ય હતું, અને તે હસતી ત્યારે આખા મુખ ઉપર છવાઇ તેને અપ્રતિમ સૌન્દર્ય અર્પતું. આ સૌજન્યથી જ તેનું મુખ રેખા વિનાનું, બાળક જેવું ભરેલું દેખાતું, અને તેથી તે મોટી ઉંમરની હતી છતાં જુવાન લાગતી.

હવે શહેરમાં આ ત્રણેય જણાં સાથે ફરવા લાગ્યાં. સંગીતનો પૂરો સરંજામ હવે આ મંડળીમાં થઈ ગયો. રામપ્યારી ગાતી, સુરદાસ ડફ વગાડતો અને પરદેશી સારંગી વગાડતો. સારંગીવાળો આગળ ચાલતો, અને તેની પછવાડે રામપ્યારીને ખભે એક હાથ દઇ બીજે હાથે ડફ ઝાલી સુરદાસ ચાલતો. આ મંડળી જ્યાં જ્યાં જતી ત્યાં મોટાં ટોળાંને આકર્ષતી. માણસો આપે તે પૈસા લેવાનું કામ રામપ્યારી કરતી. હવે તેમને પૈસા પણ ઠીક થતા.

એક દિવસ આ ગાનારની મંડળી એક કંદોઇની દુકાન આગળથી પસાર થતી હતી. દુકાનમાં બેઠેલા જુવાન છોકરાએ મશ્કરીમાં કહ્યું.

" સુરદાસજી ! આ તમારી સાથે કોણ છે ? " સુરદાસજીએ કહ્યું " ક્યોં ! રામપ્યારી હૈ. વહ બી હમારે સાથ આતી હૈ "

પેલા છોકરાએ મશ્કરીમાં કહ્યું " સુરદાસજી ! નસીબદાર છો. બહુ સુંદર બૈરી મળી ગઇ છે. "

રામપ્યારી માત્ર સામું જ જોઇ રહી હતી.

ટોળામાંથી એક બીજો માણસ બોલ્યો. " નસીબદાર તો કેવો ! આ કાંકડા પરદેશીને છોડીને જુઓને આ આંધળ ો મોહી ગઇ. "

રામપ્યારી તેનું વિલક્ષણ હાસ્ય હસી.

ત્રીજાએ મશ્કરી કરતાં કહ્યું: "અસ્યા કેમ કાંઈ આંધળો એટલે ન પરણે એમ? તમે બધા દેખતા જ પરણો ને આંધળો રહી જાય?"

રામપ્યારી વધારે ઉતાવળું ફરી હસી.

પરદેશીએ ત્યાંથી ચાલવા રામપ્યારીને કહ્યું અને સૌ ત્યાંથી ચાલ્યાં. પણ તે દિવસે તેઓ વધારે ફર્યા નહિ. થોડા પૈસા લઈ સૌ પાછાં આવ્યાં.

સુરદાસને આ રામપ્યારીનો સ્પર્શ એ જીવનમાં પહેલો જ સ્ત્રીનો સ્પર્શ હતો. તેને રામપ્યારી સાથે પરણવાની સ્ફુટ ઇચ્છા થઈ નહોતી. પણ ક્યા જુવાનને સ્ત્રીનો સ્પર્શ અસર કર્યા વિના રહ્યો છે? તે રામપ્યારીના અવાજથી મુગ્ધ હતો, તેના સ્પર્શથી રોમાંચ અનુભવતો અને અંધાપાને બહાને તેને રામપ્યારીની સોબત સતત મળ્યા કરતી તેથી તે જીવનમાં નવો આનંદ અનુભવતો. સતત સોબત અને સતત સંસર્ગથી તેનું મન રામપ્યારીની સોબત ઉપર પોતાને સ્વામિત્વ મળ્યું સમજતું હતું. પણ આ કંદોઈની વાતચીત ઉપરથી તેના મનમાં નવો સંશય ઉત્પન્ન થયો. રામપ્યારી રૂપાળી હતી? પરદેશી પણ ફાંકડો હતો? પોતે તો આંધળો હતો! પોતાનું રૂપ કેવું છે તે જાણવા તેની પાસે આંખ નહોતી! રામપ્યારીના રૂપની કદર પણ તે કરી બતાવે તેમ નહોતું! રામપ્યારી પોતા જેવા અપંગને ચાહે તે અશક્ય હતું. તે જરૂર પેલા પરદેશીને ચહાતી હશે. બન્ને ગમે તેમ કરતાં પણ હશે તેની તેને ખબર પણ ક્યાંથી પડે!...

સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમફળમાં ગુપ્ત રીતે ઈર્ષ્યાનો કીડો રહેલો છે—તેમાં પણ પુરુષના પ્રેમમાં ખાસ. ઘણીવાર ફળ બેઠા પહેલાં તે કીડો ફળના પૂર્વરૂપ મધુને અને ઝાડને બન્નેને ખાવા માંડે છે. સુરદાસને પણ તેમ થયું. તેને આંખ હોત તો તે તરત જોઈ શકત કે રામપ્યારીમાં દાંપત્ય પ્રેમને સ્થાન જ નહોતું. એ વાત દુનિયાં ફરીને અનુભવી થયેલો પરદેશી સારંગીવાળો જાણતો હતો. સુરદાસને આંખ હોત, તો પરદેશીની આંખ જોઈને પણ તે સમજી શકત કે પરદેશીની ઈર્ષ્યા કરવાને કશું જ કારણ નહોતું. પણ આંધળા માણસને મોટામાં મોટો ગેર-ફાયદો એ છે કે બીજાના મોં પરના ભાવો જોઈને પોતાના અભિપ્રાયો સુધારવાની તેને તક જ મળતી નથી. માણસ પોતાનું પોણું જીવન તો બીજાને જોઈને સુધારે છે, અને બીજાને જોવાનું પોણું કામ આંખ કરે છે. તે આંખ આ સુરદાસને નહોતી. તેને ગંદામાં ગંદા વિચારો આવવા લાગ્યા.

એક દિવસ રાતે ઓટલેથી ઉતરતાં સુરદાસનો પગ પગથિયું ભૂલ્યો, લપસ્યો અને મરડાયો. તેનાથી ગામમાં ફરાય તેમ ન રહ્યું. તે જાણતો હતો કે આજ સુધીમાં તેમની પાસે પાંચેક રૂપિયા ભેગા થયા હતા. તેણે પરદેશીની ગેરહાજરીમાં રામપ્યારીને કહ્યું કે તું આજે ન જતી. મારો પગ સારો નથી માટે તારું કામ પડશે. રામપ્યારી માત્ર હસી જ. પણ સુરદાસની ચાકરી રામપ્યારી કરી શકે એટલા માટે જ પરદેશી આજે બહારથી મોડો આવ્યો. આવીને તેણે સુરદાસને કહ્યું: "ઇસ ટ્રેન કે બુખત પર ઘરે દો ઘરે સિર્ફ જાને દો. તુમ્હારા કામ તો સંન હો ગયા હૈ. હમ લોગ અભી લૌટ આયેંગે." સુરદાસે પૂછ્યું "ક્યોં! રામપ્યારી, તુજકો જાના હૈ!" રામપ્યારીએ હસીને કહ્યું "હાં! જાઉં." સુરદાસે શરૂ કર્યું "લેકિન

મુઝકો ..." પણ તેને કશું કામ યાદ ન આવ્યું. સુરદાસની અપ્રસન્નતા જોઇને પરદેશીએ કહ્યું. "ઔર દેખો, સુરદાસજી, મૈં તુમ્હારે લિયે એક અચ્છી લકડી લે આઉંગા. યહ મેરી કસૂર હોઇ કી અભી તક તુમ્હારે લિયે લકડી મૈં નહી લાયા. અચ્છે આદમીકા ભી લકડી ચાહિયે, તો આપ કે લિયે તો જરૂરહી હોની ચાહિયે." મનના અનેક વિચારોમાં ગૂંચાતાં સુરદાસે કહ્યું "અચ્છા, જાના હો તો જાઓ." રામપ્યારી અને પરદેશી ચાલ્યાં. સુરદાસ ઘણીવાર સુધી સારંગીના સૂરો દૂર જતા લુપ્ત થયા ત્યાં સુધી સાંભળતો ઊભો રહ્યો.

થોડી વારે ધર્મશાળાનો પરિચિત કોઇ બાવો આવ્યો તેણે પૂછ્યું: "ક્યોં! સુરદાસજી, આજ તો ફિરનેકો નહી ગયે?" સુરદાસજીએ પગ મચકોડાયેલો બતાવ્યો. બન્ને વાતે ઊખળ્યા. સુરદાસે વાતવાતમાં પૂછ્યું: "તુમકો યહ પરદેશી કૈસા લગતા હૈ?"

"હાં, દેખનેમેં તો અચ્છા લગતા હૈ." જવાબનો અર્થ તો એટલો જ હતો કે દેખીતો તો પરદેશી સારો લાગે છે, અનુભવ વિના વધારે શું કહી શકાય? સુરદાસ એ સમજ્યો પણ તેનાં સંશયદગ્ધ મને સાથે સાથે એવો અર્થ પણ કર્યો કે પરદેશી દેખાવડો છે. તેણે અવાજને સ્વાભાવિક રાખી પૂછ્યું: "અચ્છા! યહ સિર પર કયા રખતા હૈ!"

"સાફા રખતા હૈ."

સુરદાસે વિચાર્યું કે પોતે ટોપી જ પહેરે છે. તેણે પૂછ્યું: "અચ્છા યહ કહિયે. દેખનેમેં સાફા અચ્છા લગતા હૈં યા ટોપી?"

"વહ તો જૈસા આદમી. કિસીકુ ટોપી અચ્છી લગે, કિસીકું સાફા."

આથી સુરદાસની મૂંઝવણ વધી. સારાં દેખાવાની વાત તેને વધારે ને વધારે અગમ્ય અને પોતાને માટે અશક્ય લાગતી ગઈ. તેણે પાણી માગી વાત બદલી.

અધૂરામાં પૂરું તે દિવસે ટ્રેન મોડી આવવાને લીધે રામપ્યારી અને પરદેશી બન્ને જરા મોડાં આવ્યાં. સુરદાસ કાંઇ બોલ્યો નહિ. ખાતી વખતે માત્ર તેણે બહુ વિચારીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો "અચ્છા જી, આપ કહાં કે રહેનેવાલે?" પરદેશીએ, જે વિવેક હિંદુસ્તાનીઓને જ આવડે છે તે વિવેકથી જવાબ આપ્યો "જી મૈં જોનપુરમેં રહતા હું."

સુરદાસે તરત બીજો સવાલ પૂછ્યો: "અચ્છા, તો રામપ્યારી તુમ કહાં રહતી હો?'

"જોનપુર" એક બાળક જેમ વિચાર કર્યા વિના વાકયનો છેડો પકડી લંઇ જવાબ આપે તેમ રામપ્યારીએ જવાબ દઇ દીધો.

સુરદાસ વહેમાયો તે પરદેશીએ જોયું. રામપ્યારીનો જવાબ ખોટો હતો તે પણ પરદેશી સમજી શક્યો હતો. તેણે ઉલટ તપાસ કરી સુરદાસનો સંશય કાઢવા પૂછ્યું: "અચ્છા, તબ તુમ જોનપુરમેં કહાં રહતી હો? કિસકી લડકી?"

રામપ્યારી તેનું વિલક્ષણ હાસ્ય માત્ર ફરી હસી. પરદેશીએ વધારે પૂછવું બંધ કર્યું.

આમ બે ત્રણ દિવસ ચાલ્યું. હવે તો તે રામપ્યારીને રોકવાનું કહી શકે તેમ ન રહ્યું, કારણકે જૂની બચત ખૂટતી જતી હતી અને ઘણો વખત સુરદાસની ચાકરીમાં જતો હતો તેથી પેલાં બે શહેરમાં ઝાઝું ફરી શકતાં ન હોતાં.

આઠ દસ દિવસે સુરદાસ હાલતો ચાલતો થયો. પૈસાની તંગી હતી તેથી શહેરના જે દૂરના ભાગમાં ઘણા દિવસથી તેઓ ગયાં ન હોતાં ત્યાં આ વખતે ગયાં. તેમને ઘણે દિવસે ફરતાં જોઇ એક જુવાને કહ્યું :

" અહો ! સુરદાસજી, તુમ ફીરી આયે ? મૈં તો સમજતા થા કિ યહ દોનું ફક્કડ બિચારા અંધેકુ છોડ કર સહેલ કરનેકું કિધરભી ચલ ગયે ! "

રામપ્યારી જરા હસી. પરદેશી બોલ્યો. " હમ ગરીબ લોગોં કો ઐસે બદનામ કયોં કરતે હો ! " પણ સુરદાસના મનમાં આનો ડંખ સખ્ત લાગ્યો.

એક દિવસ આખી મંડળી બજારમાં ગાતી હતી. તે દિવસે રામપ્યારી નદીથી નાહીને પાછી આવતી હતી, ત્યારે કોઇ બ્રાહ્મણે તેને કપાળમાં ચંદન ચર્ચ્યું હતું, અને રસ્તામાં આવતાં એક છોકરાએ તેની ડોકમાં ફૂલનો હાર પહેરાવ્યો- હતો, તે તેણે તેમને તેમ રહેવા દીધો હતો. તેના વાળ હમેશની જેમ છુટા ખભા પર થઇને છાતી પર ઢળેલા હતા. હમેશની માફક તે તલ્લીન થઇ ગાતી હતી અને આજે હમેંશ કરતાં કંઇક વધારે આકર્ષક દેખાતી હતી. તેણે આજે ગઝલ ઉપાડી હતી. તેણે ગાયું:

હાં રી આજ આ બન ઠન કે કિધર જાતે હૈ ?
મહેફિલો હરરોજ મગર જાતે હૈ !

" હૈ " આગળ ગાવામાં પ્રબળ તાલ પડતાં તેનું ડોકું સ્વભાવિક રીતે ધૂણતું, તેના વાળ અને આખું લાવણ્યમય અંગ કંપતું અને અધિક લાવણ્યવાળું લાગતું. ગીત પૂરું થતાં ટોળામાંથી એકે કહ્યું " રામપ્યારી ! તું પણ આજ ખૂબ બની ઠની છે. આમ બની ઠનીને ક્યાં જવાની છે ? " રામપ્યારી હસી. પરદેશીએ સલામ કરી તે બંધ કરવા સર્વેને વીનવ્યા, અને મંડળી લઇને આગળ ચાલ્યો. પરદેશી સ્પષ્ટ જોઇ શકયો કે સુરદાસ આથી ચીડાયો હતો.

મંડળી આગળ ગઇ અને રામપ્યારીએ કોણ જાણે કેમ એ જ મૃત્યુગીત ફરી ગાવા માંડયું.

હાં રી આજ આ બન ઠન કે કિધર જાતે હૈ.

વળી મંડળી આગળ ચાલી. પરદેશીએ રામપ્યારીને કાંઈ બીજું ગીત ગાવાનું કહ્યું. તેણે બીજું ગીત ઉપાડયું પણ તે પણ મૃત્યુગીત જ હતું.

કર લે સિંગાર, ચતુર અલબેલી.
સાજન કે ઘર જાના હોગા !!
નહા લે, ધો લે, સીસ ગુંથા લે,
ફિર વહાંસે નહિ આના હોગા !!
કરલે સિંગાર.

પણ આ ગીતમાં પણ સુરદાસને તો બની ઠનીને નાસી જવાનો ધ્વનિ જ દેખાયો.

સાંજે ફરીને બધાં ધરમશાળામાં આવ્યાં. સુરદાસને પ્રસન્ન કરવા પરદેશીએ આજ થોડી મીઠાઈ લીધી હતી. ધરમશાળામાં આવી ત્રણેય ખાવા બેઠાં. જમતાં જમતાં લોટો ઢળી ગયો હોવાથી પરદેશી પાણી લેવા ઊઠયો.

આજ સવારથી સુરદાસ વહેમાયો હતો. બન્ને જોનપુરનાં વતની છે, આજે રામપ્યારીએ કંઈક ખૂબ ઠઠારો કર્યો છે, રસ્તામાં પણ તે બની ઠનીને નાસી જવાનું જ ગાતી હતી, આજે મીઠાઈ લીધી છે તે રસ્તામાં ભાતાં તરીકે કામમાં આવે માટે લીધી છે, આજે જ જરૂર આ પરદેશી રામપ્યારીને લઈને નાસી જવાનો છે એમ તેણે સાંકળો મેળવી રાખી. વહેમથી શરવા થયેલા કાને તેણે પરદેશીને ઊઠતાં સાંભળ્યો અને તરત પૂછ્યું. "ક્યોં! પરદેશી, કિધર જાતે હો!" તેણે કહ્યું કે પાણી ઢળી ગયેલું હોવાથી તે ફરી ભરવા જતો હતો પણ એજ વખતે તેનો વહેમ વધ્યો, ને તે વધારે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા માંડ્યો. એટલામાં સૂતી રામપ્યારીનો પેંડિયો કૂતરૂં ઉપાડી ગયું. રામપ્યારી તે લેવા એકદમ ઊઠી અને દોડી, તે સુરદાસે સાંભળ્યું. તેને થયું કે નક્કી રામપ્યારી પરદેશી પાછળ નાઠી. તેણે ફાટી જતે અવાજે એકદમ "રામપ્યારી" "રામપ્યારી" એમ બે વાર બૂમ પાડી. જવાબમાં રામપ્યારીએ "ક્યા હૈ?" કહેલું. પણ સુરદાસના અવાજમાં તેનો હસતો ઝીણો અવાજ સંભળાયો નહિ. સુરદાસ એકદમ ધોકો ફેરવતો દોડ્યો, આ વિચિત્ર દશ્ય જોઈને રામપ્યારી હસી. સુરદાસે જોરથી લાકડી ફેરવી, તે જોઈ રામપ્યારી ફરી ખડખડાટ હસી. સુરદાસે બન્ને હાથે એક શબ્દવેધી ફટકો માર્યો, અને રામપ્યારી ફટકો પડતાં ત્યાં જ મરણ પામી. પાણી લઈ પાછાં ફરતાં પરદેશીએ આ જોયું અને ફોજદારીમાં સંડોવાવું ન પડે માટે તે છાનોમાનો નાસી જ ગયો.

સુરદાસ લાકડી ધબ ધબ નીચે પછાડતો, રામપ્યારીને અને પરદેશીને ગાળો દેતો દેતો ધરમશાળાનાં પગથિયાં ચડવા માંડ્યો. તેનો ધોકો તેના ડફ ઉપર પડ્યો અને ડફ ફાટી ગયું.

બીજે દિવસે સવારે એજ ઓટલા ઉપર સુરદાસ આંધળી આંખે વિચારમાં ગમગીન બેઠો હતો. ત્યાં વિઠ્ઠલ આવ્યો અને તેણે પૂછ્યું "ક્યોં, સુરદાસજી?"

સુરદાસ, કેવળ કલ્પિત પણ પોતે સાચા જ માનેલા દુઃખદમાં દુઃખદ અન્યાયથી, લાંબે રાગે રડી પડ્યો.

સ્થિત્યન્તર

(પૃથ્વી)

સુબદ્ધ સહુ તાર એક દિન ગીત આલાપતા;
અનેક ઉરવાદ્ય ગાન કરતાં સુસંવાદમાં.
તરંગ સ્વના વહી, જગ વિશાલમાં વિસ્તરી,
અનન્ત ધ્વનિમાં ભળી, પ્રકૃતિ તત્ત્વ સર્વે ભરી,
અખંડ લયધૂનથી પરમ તૃપ્તિને અર્પતા.
ભરી હૃદય મસ્તી વાદક વિસારી ચિત્તે રહ્યાં
અશાન્તિ, ત્યમ ક્ષોભ, દુઃખ; પરવાહ જંજાળની
તજી સતતગાન વર્ષણથી વિશ્વ ભીંજાવતો.

સુબદ્ધ સહુ તાર ગીતલય કિન્તુ આજે નહિ;
અને ઈતર વાદ્યના સ્વર બન્યા વિસંવાદ આ;
પ્રસન્ન જનચિત્ત ખિન્ન! પલટી ગયુ કાં બધુ ?
દિગન્ત શમ્યું ગાન; વાદક કયંહીં ન કો' જાણતા.
પડી વિવશ તન્ત્રી મૂક, ગતકાલ કેરી કથા
કહે જગતને, સુણી નયન અશ્રુ કૈં સારતાં.

वादरायण

થોડાંક સ્મરણો

ગાંધીજીએ ખોરાકને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું છે. ખોરાકના પ્રયોગો એ એમણે પુષ્કળ કર્યા છે. એમની આત્મકથામાં એ પોતે કયે વખતે શું ખાધું હતું, તેની એમણે ઠીક ચર્ચા કરી છે. ખોરાકના જુદાજુદા અખતરા કરવા એ એમનો પ્રિય વિનોદ છે. પણ ગાંધીજી તો મહાત્મા છે, એમની દરેક પ્રવૃત્તિમાં આખા જગતને રસ પડે, તેથી એમના જીવનનો દરેક પ્રસંગ, એમની દરરોજની દિનચર્યા, લોકો સાનંદાશ્ચર્યથી સાંભળે કે વાંચે.

પણ જ્યારે બીજા અલ્પજનો (ગાંધીજીની સરખામણીમાં તો અલ્પ જ ને?) યુરોપ અમેરિકા જઇ પત્રો લખે, અને તેમાં પોતે ત્યાં શું ખાય છે તે વાતને જ પ્રાધાન્ય આપે, ત્યારે એ ખોરાકની વાત કોણ જાણે કેમ બહુ ક્ષુલ્લક લાગે છે. હું અમેરિકા ગઇ તે પહેલાં પણ એ 'બાફેલા બટાકા', 'ટમાટાનો સૂપ' અને 'ઓટમીલની ઘેંસ' ની વાતો, એ પરદેશથી "છપાવવાના ઉદ્દેશ વગર" લખાયેલા પત્રોમાં વાંચી કંટાળો આવતો. હવે અમેરિકા જઇ આવ્યા પછી પણ એ બાબતમાં મારો અભિપ્રાય ફર્યો નથી.

અમેરિકામાં દરરોજ નાસ્તામાં, લંચમાં કે રાતના જમણમાં કઇ કઇ વાનીઓ પીરસાતી તે તો હું પ્રયત્ન કરું તો પણ યાદ ન કરી શકું; પણ અમેરિકામાં ઘણી વાર જુદે જુદે સ્થળે જમતી વખતે થયેલી વાતો મને યાદ રહી ગઇ છે.

તેમાંની કેટલીક કદાચ વાચકોને રસ પડે એવી હશે એમ ધારી લખું છું. હિંદુસ્તાન વિશે સાધારણ રીતે અમેરિકનો કેટલું જાણે છે તેનો પણ વાચકોને કાંઇક ખ્યાલ આવશે.

× × ×

અમે છ જણાં એક ટેબલ ઉપર જમવા બેઠાં હતાં. મારા સિવાય બીજી પાંચે અમેરિકન કન્યાઓ હતી. એ બધાં જ યુનિવર્સિટીનાં ત્રીજા કે છેલ્લા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. જમતાં જમતાં મેં દૂધ માગ્યું. તરત મારી સામે બેઠેલી કન્યાએ પૂછ્યું: "તમારા દેશમાં દૂધ હોય છે?"

મેં કહ્યું: "ના, તેમાં જ અહીં વધારે પીઉં છું ને?"

પોતાની સુંદર ભૂરી આંખો પહોળી કરી તે કન્યા પૂછવા લાગી: "ત્યારે તમે બધાં હમેશાં પાણી જ પીઓ છો?"

મેં જવાબ દીધો: "પાણી પણ શેનું મળે?"

ત્યારે તે બોલી: "ત્યારે ખાવાનું શું ખાઓ છો?"

મેં કહ્યું: "કશું જ નહિ. અમે હવા ઉપર જીવનાર પ્રજા છીએ."

આટલો લાંબો વાર્તાલાપ ચાલ્યો, ત્યારે આખરે પાંચમાંથી એક કન્યાને શક પડ્યો કે હું એ લોકોને બનાવતી તો નહિ હોઉં!

× × ×

એક બહેનપણીની મોટરમાં એના કુટુંબ સાથે હું એક ગામથી બીજે ગામ જતી હતી. રસ્તામાં બધાં લાકડાંનાં જ ઘર જણાતાં હતાં. અમે બપોરે લંચ માટે એક દુકાનમાં રોકાયાં.

ખાતી વખતે મેં મારી બહેનપણીના પિતાને પૂછ્યું: "તમારા ઠંડા દેશમાં લોકો લાકડાંનાં ઘર શા માટે બાંધતા હશે ?"

હજી તો મારા સવાલનો તે જવાબ દઇ શકે તે પહેલાં તો અમારા સાથમાંની એક યુવતી બોલી ઊઠી: "હા, ખરેખર! હું તમને બહુ જ દિવસોથી પૂછવાનું ભૂલી જતી હતી. તમારા દેશમાં લોકો ઘર બાંધીને રહે છે ?"

મેં કહ્યું: "ના. અમે લોકો ઝાડ ઉપર રહીએ છીએ."

યુવતીએ આનંદથી તાળી પાડી કહ્યું: "ખરેખર ? કેવી મઝા! રહેવા માટે તમે કેવાં ઝાડ પસંદ કરો છો ?"

× × ×

પાનખરના દિવસો હતા. સાંજે ૭ વાગે અમે જમવા બેઠાં હતાં. બારીના કાચમાંથી સૂર્યાસ્ત દેખાતો હતો. તે દિવસે પશ્ચિમનું આકાશ કાંઇ અસાધારણ સુંદર બન્યું હતું. અમે સૌ તે વખાણની નજરે જોઇ રહ્યાં હતાં. એકાએક એક કન્યા મને પૂછવા લાગી: "તમારા દેશમાં સૂર્યાસ્ત થાય છે ?"

× × ×

એક વાર એક બહેનપણીને ઘેર હું થોડા દિવસ રહેવા ગઇ હતી. સવારે નાસ્તા વખતે ઈંડાં ખાવા વિશે કાંઇ ચર્ચા ચાલી. મારી બહેનપણીનો વીસેક વર્ષનો ભાઈ મારી સાથેની ખુરસી ઉપર બેઠો હતો, તેણે મને પૂછ્યું: "તમારા દેશમાં મરઘીઓ ઈંડાં મૂકે છે ?"

× × ×

એક મોટું જમણ હતું. ભિન્ન ભિન્ન દેશના અમેરિકામાં વસતા લોકોને આમંત્રણ હતાં. પરદેશમાં રસ લેતા અમેરિકનો પણ ત્યાં હતા. સ્ટીમશીપ કંપનીનો એક અમેરિકન એજન્ટ પણ ત્યાં હતો. એણે મને પૂછ્યું: "તમે કયે રસ્તે થઇ પાછાં સ્વદેશ જશો ?" મેં વિસ્તારપૂર્વક મારા પ્રવાસની રૂપરેખા કહી સંભળાવી. છેવટે મુંબઇનું નામ સાંભળી તે બોલી ઊઠયો: "મુંબઇ તો આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર ને ?"

× × ×

આ ઉપરથી કોઇને એમ લાગશે કે અમેરિકન લોકો બુદ્ધિહીન હશે. જે પ્રજા જગતમાં આજે આટલી મોખરે આવી છે તેને બુદ્ધિહીન કેમ કહેવાય ? પણ ત્યારે આપણા દેશ વિશેનું એ લોકોનું આવું શરમભરેલું અજ્ઞાન કેમ હોઇ શકે ? એનું કારણ મને તો નીચે પ્રમાણે લાગે છે.

દરેક વ્યક્તિગત અમેરિકન બહુ ભલો, ખુલ્લા દિલનો અને ઉદાર હોય છે; પણ આખી પ્રજા તરીકે અમેરિકન લોકો બહુ જ અહંકારી હોય છે. 'અમેરિકા જ દૈવી ભૂમિ છે, બીજા બધા દેશો તો ઠીક' એ જ પ્રકારનું ગુમાન તે પ્રજાને છે. એ લોકોને શાળાઓમાં શિક્ષણ પણ એવું જ અપાય છે. પણ આ ઉપરથી કોઇ એમ ન ધારે કે આપણા દેશમાં રસ લેનારા ત્યાં કોઇ નહિ હોય. ગાંધીજીના નામથી અજાણ્યું તો ત્યાં નાનામાં નાનું બાળક પણ મેં નથી જોયું. મેં ઉપર દાખલા આપ્યા તે તો એક પ્રકારનું અમેરિકન માનસ દર્શાવે છે. બીજો એવો પણ વર્ગ હતો કે જેને આપણો ઇતિહાસ, આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ અને આપણા સમાજજીવનનો ખૂબ સરસ અભ્યાસ હતો.

અંતમાં, મારા એક નાનકડા બાલમિત્રે નિર્દોષ ભાવથી આપણા આખા દેશને નીચુ જોવરાવે એવી વાત કરી હતી તે ટાંકી બંધ કરીશ.

મિસિસ સ્યુલરને ત્રણ બાળકો હતાં. સૌથી નાનો આર્થર છ જ વર્ષનો હતો. હું રાત્રે નવ વાગે એ લોકોને ઘેર પહોંચી, ત્યારે મિસિસ સ્યુલરે કહ્યું: "મારો આર્થર તમારા આગમનના સમાચાર સાંભળી એટલો ઉશ્કેરાઇ ગયો હતો કે નવ વાગ્યા સુધી ઊંઘી ન શક્યો. હમણાં જ મેં સમજાવીને તેને સુવાડી દીધો છે." સવારે મારા ઓરડાનું બારણું મેં ખોલ્યું ત્યારે નાનકડો આર્થર સામે જ ઊભો હતો. અમે નાસ્તો કરવા બેઠાં ત્યારે પોતાની ઊંચી ખુરસી ઉપર બેસી ખાવાપીવાનું ભાન ભૂલી આર્થર એકી ટસે મને પગથી માથા સુધી નિહાળી રહ્યો. એના પિતાએ એનું મૌન તોડાવવા કહ્યું: "આર્થર! તું હિંદુસ્તાન વિશે બહુ સવાલો પૂછવાનો હતો તેનું શું થયું?"

આર્થરની વાચા ખુલી, એણે પૂછ્યું: "તમારા દેશનો પ્રમુખ કોણ છે?"

શરમાવાનો હવે મારો વારો આવ્યો. મેં કહ્યું: "અમારા દેશમાં તો રાજા છે."

આર્થર બોલ્યો: "તમારા રાજાનું નામ શું?"

મેં કહ્યું: "પાંચમો જ્યોર્જ."

આ સાંભળી આર્થરનો આખો ચહેરો હસી ઊઠયો. હસતો હસતો તે બોલ્યો: "તમે તો મને બનાવો છો. જ્યોર્જ તો ઇગ્લાંડનો રાજા છે." શરમની મારી હું ચૂપ બેઠી. આર્થરના પિતા બોલ્યા: "કેમ આર્થર! કેનેડામાં જ્યોર્જ રાજા રાજ્ય કરે છે તે તું નથી જાણતો? તે જ પ્રમાણે એ રાજા હિંદુસ્તાનમાં પણ રાજ્ય કરે છે."

બહુવાર મનમાં ને મનમાં કાંઇ વિચાર કર્યા પછી આર્થરે પોતાના પિતાને પૂછ્યું: "ડૅડી! હું કૅનેડા જાઉં તો મારે પણ રાજાના હાથ નીચે રહેવું પડે કે?"

પિતાએ કહ્યું: "હાસ્તો."

તરત જ સોનેરી વાંકડિયા વાળવાળું પોતાનું નાનકડું માથું હવામાં ઉછાળી આર્થર બોલ્યો: "તો તો હું એકદમ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પાછો ચાલ્યો આવું."

હું તો તે બાળકની મસ્તીખોર આંખો તરફ જોઇ જ રહી.

વિનોદિની નીલકંઠ

દેશપક્ષના ઘણા નેતાઓ ફરિયાદ કરે છે કે સરકાર અથવા કહો કે સરકારના અમલદારો (કારણકે સરકાર એટલે શું એ હું નથી સમજતો) યુદ્ધવિરામની શરતો નથી પાળતા અને જે અમલદારોએ યુદ્ધમાં ખરાબ જુલ્મો કર્યાં, અને જેમના ઉપર કામ ચલાવવું જોઇએ, તેમના ઉપર કામ ચલાવવાને બદલે, તેમને ઇનામો આપે છે. પણ આમાં હું સરકારનો દોષ જોતો નથી. મારે મન તો સરકાર અને દેશ બન્ને સરખા. હું તો એક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિવાળો સાહિત્યકાર રહ્યો. શાસ્ત્રને પોતાનું પારકું નથી હોતું, અને સાહિત્યકારને તો કદી પણ એવી સંકુચિત દૃષ્ટિ નથી હોતી. આપણા મહાભારતમાં પાંડુકુમાર સહદેવ જોશી હતો, જ્યોતિષશાસ્ત્રનો જાણકાર હતો, તો તેને મન બન્ને પક્ષો સરખા હતા: તેણે તો કૌરવોને પણ લડાઇનું મુહૂર્ત જોઇ દીધું હતું. અને ગુજરાતી સાહિત્યકારોને તો તટસ્થતા સેવવાનો લાંબા સમયનો વારસો છે એમ કોઇક કહેતું હતું.

એટલે સરકાર જો પોતાના અમલદારોને માનપાન આપતી હોય તો તેમાં મને કશું ખોટું નથી લાગતું. આ માનપાન, ખરી રીતે, લડાઇમાં જીત્યા પછીના સરપાવો નથી એ તો સૌ કોઇ જાણે છે. કારણકે હજી લડાઇ પૂરી થઇ નથી, અને પૂરી થઇ હોય તોપણ, કોણ જાણે શા માટે, સરકાર પોતે જીતી છે એમ માનતી નથી! મારી નજરે તો સરકાર જીતી જ છે. જ્યારથી સરકારી રાજ્ય હિંદમાં આવ્યું ત્યારથી બધી લડાઇઓના આંકડા જુઓ, અને અત્યાર સુધીનાં નિશાળોમાં ચાલતા ઇતિહાસોમાં આવતાં લડાઇઓનાં વર્ણનો વાંચો. દરેક યુદ્ધમાં સરેરાશ પ્રમાણ કાઢો તો સરકારના એક માણસ ઘાયલ થયેલે શત્રુના (એટલે કે હિંદનાં દેશી રાજ્યોનાં લશ્કરોનાં) ઓછામાં ઓછાં સો માણસ ઘાયલ થયાં કે મરણ પામ્યાં એમ બતાવેલું હશે. વળી તમે ઉત્તરોત્તર ઇતિહાસો જોતા જાઓ તો જણાશે કે સરકારનાં મરેલાં માણસોનું પ્રમાણ ઓછું થતું હશે અને દેશી લશ્કરોનાં મરેલાં માણસોનું પ્રમાણ વધતું જતું હશે. વધારે શોધ કરવાથી ઇતિહાસકારોને કદાચ જડી આવતું હશે કે દુશ્મનોનાં* માણસો પહેલાં કહ્યાં હતાં તે કરતાં વધારે મર્યાં હતાં, અને પોતાનાં ઓછાં

* દુશ્મનો એટલે અંગ્રેજ સરકારનાં દુશ્મનો. જ્યારથી અંગ્રેજી રાજ્ય આપણે ત્યાં આવ્યું ત્યારથી એમના મિત્રો તે આપણા મિત્રો, અને એમના શત્રુઓ તે આપણા શત્રુઓ એમ આપણે સમજવું જોઇએ—પછી ભલે તે શત્રુઓ આપણાં દેશી રાજ્યો જ હોય! જેમ પત્ની પતિને ઘેર જતાં

મર્યાં હતાં. અસ્તુ. એ ઇતિહાસ માંડ માંડ હું ભૂલ્યો છું એટલે એની વધારે પચાત કરવાની જરૂર નથી. મારે કહેવાનું એ છે કે એ બધી સંખ્યાની સાથે આ સત્યાગ્રહની લડતમાં મરેલા અને ઘાયલની સંખ્યા જોશો તો અત્યાર સુધીની પરંપરાને પણ શરમાવી દે તેવી તે જણાશે. અત્યાર સુધી સરકારના એક મરેલાએ દુશ્મનના સો મુઆ હશે તો આ લડતમાં સરકારના એક ઘાયલ થયેલાએ દુશ્મનના હજાર ઘાયલ થયા માલૂમ પડશે. અરે! ધરાસણા જેવા ક્ષેત્રમાં તો કદાચ સરકારના શૂન્ય ઘાયલ થયેલાએ દુશ્મનના પાંચસો કે હજાર ઘાયલ થયા હશે. કોઇ પણ ગણિતવેત્તાને પૂછશો તો તે કહેશે કે ૫૦૦/૦ કે ૧૦૦૦/૦ કે ૧/૦ હશે ત્યાં સુધી પણ આ પ્રમાણને દુનિયાંનું ભૂત કે ભવિષ્ય કોઇ પણ વટી જઇ શકે તેમ નથી. એવાં અદ્વિતીય પરિણામો આ લડાઇમાં આવેલાં છે. એટલે સરકારને પોતે હારી એમ માનવાને જરા પણ કારણ નથી.

વળી આ લડાઇ જો આર્થિક ગણીએ તોપણ સરકાર જીતી છે. એક ખેડૂતે જો સરકારના ચાર આનાનું ભરણું રોક્યું તો તેના બદલામાં તેની હજારોની મિલકત બગડી છે. એટલે એ રીતે પણ સરકારની જીત છે.

છતાં સરકાર પોતે જીતી છે એમ માનતી ન હોય તો તેનું એક જ કારણ મને જણાય છે. લડાઇમાં એકાદ ઉપાય આપણે કરવા ધાર્યો હોય અને તે ઉપાય કરીએ તે પહેલાં જો લડાઇ બંધ પડી જાય, પછી ભલે વિજય થયો હોય, તોપણ જરૂર મનમાં નિરાશા થાય કે આપણે આટલું ન કરી જોયું. ડૉક્ટરોને એમ ઉપાય કર્યા વિના દરદી સાજો થાય છે ત્યારે તેવી જ નિરાશા થાય છે. તેમ સરકારના ઘણા અમલદારોને એમ હતું,—અને અમલદારો શું? હજી ઇંગ્લંડના પણ કેટલાક ડાહ્યા રાજદ્વારી પુરુષોના મનમાં એમ રહી ગયું છે, કે માણસોને જો બંદૂકોથી મારી નાંખ્યાં હોત તો હિંદમાં સુલેહશાંતિ અને કાયદા અને બંદોબસ્તનો અમલ બેસી શકત. એમ માનનારાને " મનની મનમાં રહી ગઇ છે." એટલે એમને લાગે છે કે અમે હાર્યા. પણ તે સિવાય તટસ્થ રીતે હું તો કહું છું કે સરકાર જ જીતી છે. પણ સરકાર પોતાનાં માણસોને ઇનામો આપે છે તે જીત થયાનાં નથી. યુદ્ધવિરામ અને જીત વચ્ચેનો ફરક આપણે ન જાણીએ પણ સરકાર બરાબર જાણે છે. તેણે ઘણી જીતો કરી છે અને ઘણાં યુદ્ધવિરામો જોયાં છે.

તમે પૂછશો કે ત્યારે સરકાર પોતાના અમલદારોને માનપાન શેનાં આપે છે? તમને લાગશે કે કેટલાક અમલદારોને તે માનપાન આપીને રૈયતની લાગણીનું અપમાન કરે છે, તો મારે તટસ્થ રીતે કહેવાનું કે એમાં સરકાર કશું પણ ખોટું કરતી નથી. જરા વિચારી જુઓ. આ યુદ્ધવિરામમાં પણ છેવટ સલાહ ન થાય તો બન્ને પક્ષને લડવું પડે તે તમે જાણો

પતિના સગાને પોતાના સગા કરે છે, પતિના ગોત્રને પોતાનું ગોત્ર કરે છે, તેમ હારેલી પ્રજા હમેશાં જીતનાર પ્રજાનાં મિત્ર શત્રુને પોતાના મિત્ર શત્રુ સમજે છે, અને વ્યવહાર પણ એ રીતે જ કરે છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે: There is nothing wrong in war and love. અર્થાત્: યુદ્ધ ને પ્રેમ બન્નેમાં, પ્રત્યવાય ન હોય છે! એટલે કે યુદ્ધ અને પ્રેમ એ બન્ને એક સરખી સ્થિતિવાળા છે.

અરે! પણ આ નોંધ વાંચીને આપણા નવા જમાનાની સ્ત્રીઓ પતિનું ગોત્ર સ્વીકારવાની સામે બંડ તો નહિ કરે ને! એમને કદાચ એમ લાગે કે પતિના ગોત્રનો સ્વીકાર એ પુરુષથી પરાજય પામ્યાની નિશાની છે!

છે. તેવી રીતે લડવું પડે તો લડવાને માટે સજ્જ રહેવા, તમને તમારા સરદાર કહે છે, અને તેમ કરવામાં યુદ્ધવિરામની શરતોનું ઉલ્લંઘન નથી થતું એ તમે કબૂલ કરો છો. તો સરકાર પણ છેવટે યુદ્ધ કરવાનું આવે તો પોતાનાં માણસોને તેને માટે શા માટે તૈયાર ન રાખે? તમે કહેશો કે આ યુદ્ધમાં દેશ તો સત્યાગ્રહના શસ્ત્રથી લડે છે, તેને તો માત્ર પોતાનું મન જ તૈયાર રાખવાનું છે. તો હું કહું છું સરકારને પણ પોતાના માણસોનાં મન તૈયાર રાખવાનાં છે. તમારે લાઠી ખાવા, ગોળી ખાવા મનને મજબૂત કરવું પડે, તો સરકારને પણ, જરા પણ સામા થયા વિના માર ખાવાને તૈયાર ઊભા રહે તેવા માણસોને મારી શકે, તેને માટે પોતાનાં માણસોનાં મન તૈયાર કરવાં પડે. સામે નહિ મારનારને મારવું એ શું નાની સૂની વાત છે? એમાં તો બહાદુરી કરતાં કંઇક નવું જ શીખવવું પડે છે. અત્યાર સુધી મહાન યોદ્ધાઓ પોતાની સામા થનાર સામે લડ્યા છે. હવે સામા ન થનારને મારે એવા નવા યોદ્ધા સરકારને પેદા કરવા પડશે. સરકારની પાસે આ એક નવો જ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. સામાન્ય સરકાર તો આવી સ્થિતિમાં ગભરાઇ જાય, પણ અંગ્રેજ સરકાર પાસે એટલાં બધાં બુદ્ધિવાળાં માણસો છે કે તેઓ આવા વિચિત્ર યુદ્ધમાં પણ ઉપાય શોધી શકે. મારે આ બાબતમાં સરકારને વિનંતી કરવાની છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં લોકોને લાઠી મારી ખોખરા કરી અશક્ત કરી નાંખવાની યુક્તિ ઇતિહાસમાં અમર થવી ઘટે છે. આ યુક્તિનું મહત્ત્વ બધા સમજે એ મહત્ત્વનું છે. જો આ યુક્તિ હાથ ન આવી હોત તો સરકારને એટલાં બધાં માણસો જેલમાં મોકલવાં પડત કે સરકાર છેવટે મૂંઝાઈ જ જાત. કદાચ કોઇ લડાઇમાં કેદી ન પકડાયા હોય તેટલા પકડાત. એ બધાને ખવરાવવું પડત તેનું ખરચ થાત. ગાંધીજીનું ધાર્યું થાત અને સરકારને હાર કબૂલ કરવી પડત. તેને બદલે આ લાઠી મારવાથી તરત સત્યાગ્રહી દુશ્મનો અશક્ત બને છે, તેમને કેદમાં મોકલવા પડતા નથી, અને તેમની સારવાર પણ સત્યાગ્રહીઓ જ કરતા હોવાથી તેવા ખરચમાંથી પણ સરકાર બચી જાય છે. બીજી લડાઈઓ માટે તોપ ગોળા બંદૂક બેયોનેટ વગેરેનું જે ખરચ થાય છે તેનું આમાં કશું ખરચ પણ ન કરવું પડે. અત્યારે બધાં રાજ્યો અને મજૂર સરકાર પણ લશ્કરી ખર્ચ ઓછું કરવાને માટે લશ્કર ઘટાડવાની વાતો કરે છે. પણ આ લાઠી મારવામાં ઝાઝું ખરચ નથી થતું એટલે આવી લડાઇ મજૂર સરકારને પણ ઇષ્ટ હોવી જોઇએ. વળી એક બીજો પણ ફાયદો છે. લશ્કરને માટે જે કરોડો રૂપિયાનાં સાધનોનું ખરચ થાય છે, તે બધું પરદેશ જાય છે, એવો સરકાર ઉપર આક્ષેપ છે. આ લાઠી—લશ્કરનાં માણસો બધાં દેશી હતાં, અને તેનું સાધન જે લાઠી તે પણ સ્વદેશી હતું. સરકાર આ નવા પ્રકારની લડાઇના પક્ષમાં લાઠીઓના આંકડા બતાવી કહી શકે કે આવા બેકારીના સમયમાં તેમણે આટલાં દેશી માણસોની લશ્કરમાં ભરતી કરી, અને આટલા હજાર કે લાખ દેશી લાઠીઓ લીધી! વળી બીજી બધી લડાઇઓમાં લશ્કરને કવાયત કરતાં જેટલો વખત જાય છે તેથી કેટલા બધા ઓછા વખતમાં આ લશ્કર તૈયાર થઇ શકે છે તે પણ એક મોટો ફાયદો છે. દેશી માણસોને વિલાયતી ઢબે કવાયત કરાવી હિંદમાં લશ્કર ઊભું કરી, તેને હિંદીઓ સામે લડાઇમાં ઊભું રાખી શકાશે એ ફ્રેંચ સરદાર ડ્યુપ્લેની મહાન ઐતિહાસિક શોધ ગણાય છે, અને અંગ્રેજો પોતાની શોધથી નહિ પણ ફ્રેંચોની શોધથી જીત્યા એવો તેમના ઉપર આક્ષેપ છે. પણ સામ્રાજ્ય ખોવાની અણી ઉપર આવ્યું ત્યારે લાઠીના ઉપાયથી તેમણે સામ્રાજ્યને સાચવી લીધું, કહો કે સામ્રાજ્ય ફરી જીત્યું. (ઘણા રાજદ્વારી અંગ્રેજો આ મોખાને સામ્રાજ્યના પુનર્વિજયનો મોખો ગણે છે.) દુનિયામાં

ઓછામાં ઓછી ખોટ કે ખુવારીથી મોટામાં મોટું યુદ્ધ જીતાયાનો આ અદ્વિતીય દાખલો છે. કહે છે કે દુનિયામાં કદાચ હવે બધા કચરાયેલા વર્ગો નિઃશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ યુદ્ધનો ઉપાય અજમાવશે, તો સરકાર આ લાઠીના ઉપયોગના શોધની જાહેરાત, દુનિયાંની બધી સરકારોના લાભ માટે કરે તો સારું. આ લાઠીના ઉપાયની અપૂર્વતા નવીનતા બુદ્ધિમત્તા જેવી તેવી નથી ખુદ મહાત્માજીએ કબૂલ કરેલું કે આ લાઠીનો પ્રયોગ કદી મારા ખ્યાલમાં આવેલો જ નહિ. માટે સરકારે આ લાઠીપ્રયોગ જેણે શોધી કાઢયો હોય તેનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવું જોઇએ. જો તે કોઇ અંગ્રેજ હોય તો તેને અંગ્રેજી એ. બી. સી. ડી.માંથી સારામાં સારા વીણી કાઢીને આઠ દસ અક્ષરો આપવા અને તેનું એક બાવલું મુંબઇમાં, બીજું ધરાસણામાં અને ત્રીજું અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહાશ્રમ સામે મૂકવું. જો તે કોઇ હિંદી હોય તો તે શોધનું માન જરૂર તેને અને આખા હિંદને મળવું જોઇએ, એવો અમારો આગ્રહ છે.

'હજી લાઠીના પ્રયોગથી પૂરેપૂરું જીત્યા નથી, અને લાઠીના પ્રયોગ છતાં કદાચ પૂરેપૂરી ફતેહ ન મળે તો!' એવી શંકાથી આ શોધની પ્રસિદ્ધિ બંધ રાખવી યોગ્ય નથી. મેકિયાવેલીએ પ્રજામાં ભેદ પાડી રાજ્ય કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો; તે પોતે પોતાની જ પ્રજામાં ભેદ પાડી રાષ્ટ્રને નવા વિજેતાને વશ કરવામાં મદદ કરવાને રાજી હતો, પણ તેને રાજ્યનું કારભારું કદી ન મળ્યું; સરકારે એ ભેદનીતિ હિંદમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે અજમાવી અને તે હવે નિષ્ફળ જશે, છતાં એ ભેદનીતિ રાજ્યપ્રકરણમાં એક અગત્યની નીતિ છે તેની કોઇ ના પાડતું નથી. તો તેવી રીતે આ લાઠીનો ઉપાય સફળ ન થાય તોપણ તે એક અગત્યનો ઉપાય છે તેની કોઇથી ના ન પાડી શકાય. એટલે તે શોધ કરનાર બહાર પાડવો જોઇએ, અને તેને આખી દુનિયાં તરફથી માન મળવું જોઇએ. દુનિયાંમાં લડાઇના દારૂની શોધ છે, તેટલી જ અગત્યની, દારૂ નકામો પડતાં, આ લાઠીની શોધ છે.

કોઇ કહેશે કે લાઠી તો આ પહેલાં પણ હતી, એ કાંઇ નવું હથિયાર ન ગણાય. પણ એ સાચું નથી. વસ્તુ નવી હોવાની જરૂર નથી, તેનો પ્રયોગ નવો છે એ જ ખૂબી છે. અને નવી વસ્તુ શોધી કાઢવા કરતાં પણ ચાલી આવતી વસ્તુનો નવો ઉપયોગ કરી લેવો એ વધારે મોટી બુદ્ધિનું ચિહ્ન છે. લવાની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા અકબરે શેરી આડો હાથી ઊભો રખાવ્યો ત્યારે લવાએ પાસે પડેલું એક કુરકુરિયું હાથી ઉપર ફેંકી હાથીને ભડકાવી નસાડયો હતો. એ કુરકુરિયું કોઇ નવી વસ્તુ ન હોતી પણ તેનો પ્રયોગ નવો હતો! પીનલ કોડ અને બીજા કાયદામાંથી શોધી કાઢયું કે કાયદા અને વ્યવસ્થા માટે બળ વાપરી શકાય તે જેટલી કાયદાની અપૂર્વ શોધ છે તેટલી જ અપૂર્વ શોધ આ યુદ્ધકળામાં અને યુદ્ધશાસ્ત્રમાં છે.

તેમ છતાં, અંગ્રેજોમાં આપણા કરતાં ઇતિહાસબુદ્ધિ ઘણી વધારે વિકાસ પામેલી છે તેમ છતાં, સરકાર પોતે આ મહાન શોધ કરનારનું નામ બહાર નહિ પાડે, તો પછી કહીશું કે ખરેખર દુનિયાં પોતાના મોટા માણસોને ઓળખતી નથી, અને મહાપુરુષની પોતાના સમયમાં કદર થતી નથી!!

'સ્વૈરવિહારી'

અમેરિકામાં દારૂનિષેધ

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દારૂનિષેધ વિષે મહાન અખતરો કરવામાં આવ્યો છે તેની સફળતા બાબત વિવિધ અભિપ્રાયો સાંભળવામાં અને વાંચવામાં આવે છે. ૧૯૨૯ની શરૂઆતમાં પ્રેસિડંટ હૂવરે એક કમિશન નીમ્યું અને તેમાં આખા દેશમાં પ્રખ્યાત થયેલા દસ ધારાશાસ્ત્રી અને ન્યાયાધીશો તથા કન્યાઓની કોલેજની એક સ્ત્રી પ્રેસિડંટની નિમણૂક કરી. આ કમિશને લગભગ બેવર્ષ સુધી કામ કર્યા બાદ પોતાનો રિપોર્ટ પ્રગટ કર્યો છે. તેના મુખ્ય મુદ્દા અને અભિપ્રાયો નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) અમેરિકાના રાજ્યબંધારણમાં જે સુધારો પસાર થયો છે [દારૂનિષેધને લાગતો કાયદો] તેને રદ કરવાની દરખાસ્ત સામે અમારો વિરોધ છે.

(૨) દારૂ પીવાની દુકાનો, કોઇ પણ પ્રકારે અને શરતે, પાછી ઊઘડે તેની સામે આ કમિશન છે.

(૩) દારૂનો વેપાર કોઇ પણ પ્રકારે કોઇ પ્રાંતિક સરકાર અગર વડી સરકાર ફરી કરે તેની સામે છીએ.

(૪) જે દારૂનિષેધનો કાયદો પસાર થયો છે તેમાં સુધારો કરીને બીયર અને અમુક બહુ જલદ નહિ એવા દારૂ ગાળવા તથા વેચવાની છૂટ આપવી એ ભલામણની વિરુદ્ધ છીએ.

આ ચાર કલમો આપણા દેશમાં પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કારણ કે લગભગ તેના જેવી જ સૂચનાઓ અહીં પણ થાય છે. ઘણા દુકાનદાર એવું સૂચવે છે અને પીનારા તેને અનુમોદન આપે છે કે તાજી સોજી તાડી પીવાની છૂટ હોવી જોઇએ. ખરી હકીકત એવી છે કે વ્યસની માણસોને તો ઘેન ચઢે ત્યાં સુધી પીએ તો જ સંતોષ થાય, અને પ્રશ્ન ઘેનનો છે. બીજી સૂચના એવી છે કે ગાળવાનો અને વેચવાનો વેપાર સરકાર પોતે હાથમાં રાખે અને જોઇતો અંકુશ મૂકે. આજે પણ વૈદ્યકીય ઉપયોગને માટે દારૂ મળી શકે છે અને સરકારના હાથમાં મોટી લાલચ મૂકવાનું પરિણામ કેવું આવે છે તે આ દેશમાં પરદેશી બ્રિટિશ સરકારની બદદાનત પરથી જણાઇ આવે છે તેના કરતાં પણ આપણાં સ્વદેશી રાજ્યોમાં એ લોભ અને મોહ કેવું સત્યાનાશ વાળે છે તેના પરથી જણાઇ આવે છે.

કમિશન લખે છે કે આ દારૂનિષેધના કાયદાથી આમવર્ગને ફાયદો થયો છે તે નિશંક છે. અને એ લોકોની રહેણીકરણીમાં દેખીતો સુધારો થયો છે. લોકો વધારે કામ કરી શકે છે તેથી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળ્યું છે, અને કમિશન "ખાતરીપૂર્વક કહે છે કે આ નિષેધથી ખરો અને ચોખ્ખો ફાયદો દેશને થયો છે."

પરદેશોથી દારૂ છાનો આવે છે, અમેરિકામાં પણ છાનો ગળાય છે, ઉદ્યોગો માટે વપરાતો દારૂ પીવાય છે અને પીનારના ઘરમાં ગાળી લેવામાં આવે છે એ વાત ખરી છે. મનાઇ કરી છે માટે ગાળવો, વેપાર કરવો કે પીવો અને કેટલાક જુવાનો સાહસિક અને શૌર્યભર્યું ગણીને કાયદાભંગ કરે છે, તે છતાં પણ આમવર્ગને ઘણો ફાયદો થયો છે.

છેલ્લા બાર મહિનામાં આપણો અનુભવ પણ એવો જ છે કે પૈસાદાર લોકો, ભણેલી કોમોનો પીનાર વર્ગ અને ચકચૂર દારૂડીઆ એ ત્રણે કોઇ પણ પ્રકારે મેળવી લે છે. આપણે એ વર્ગો માટે ચિંતા કરવાની છે જ નહિ.

આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે સ્ટેટ્સમાં દારૂનિષેધનો કાયદો કાયમ રહે અને આપણે પણ દારૂનો વપરાશ નહિ જેટલો કરી નાખીએ.

સુ. મ.

મારું મૃત્યુપત્ર

[૧૯૧૦ ના માર્ચ મહીનામાં દેશભક્ત શ્રી. વિનાયક દામોદર સાવરકરને હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્ય અર્થે સશસ્ત્ર ચળવળ કરવા રાજદ્રોહની કલમ અનુસાર લંડનમાં પકડવામાં આવ્યા. તે પહેલાં એમના વડીલભાઈ શ્રી. ગણેશપંતને આજન્મ દેશનિકાલની સજા થઇ ચૂકી હતી અને નાનાભાઈ પણ લૉર્ડ મિન્ટો પર બૉંબ ફેંકવાના પ્રકરણમાં પકડાયા હતા. તે વખતે એમના અસહાય ભાભી કે જેમને આ જન્મે તો મળવું લગભગ અસંભવિત હતું તેમને પોતાની અટકાયતના ખબર મોકલ્યા અને સાથે સાથે "ઉદાત્ત, આકર્ષક દિવ્ય મર્મવાળું–'મારું મૃત્યુપત્ર' " લંડનની બ્રીક્સ્ટન જેલમાંથી મોકલ્યું.]

(વસંતતિલકા)

વૈશાખનો કુમુદનાથ નભે હસે છે,
એ શુભ્ર ચાંદની મહીં જગ આ વિલાસે;
જેને સ્વયં જલ સિંચે નિજ 'બાલ'[1] સ્નેહે,
તે જૂઇનાં ફૂલ ખીલી પ્રસરે સુવાસ.
આવ્યાં બધાં સુહૃદ સ્નેહી સગાં ઘરે ને,
આનંદમગ્ન કુલ ગોકુળીયું થયું છે;
આદર્શ દીપ્તિ શુચિતા ધૃતિ જે, યુવાની,
તે જોઇને તરુણ મંડળી, કીર્તિ નાચે.
પ્રેમે સરોજ નવયૌવનનાં ખીલ્યાં જે,
મ્હેંકે સુવાસિત ઉદાત્ત સુસંસ્કૃતિના;
ભેગાં થઈ ઉપવને સહુ સાથ કો' દિ,
વાતો કરી ધવલ ચંદ્રની ચાંદનીમાં.
શ્રી રામચંદ્ર વનવાસ કથા રસાલ,
સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ઈટલિનું ક'દિ સુણાવે;
તાનાજી જે સમરધીર તણો પવાડો[2]
ગાથા ચિતોડગઢ કે શનવાર વાડો.
ને શે થઇ પ્રિયકરા નિજ આ અનાથ?
દુર્દાસ્ય, ખિન્ન, શરભિન્ન, વિચ્છિન્ન માતા
શોકે ચિરાઇ જડબંધન તોડવાને
સિંચ્યા યુવાન હૃદયે ઉપદેશ સાચા.
તે કાલ રમ્ય, મધુરા પ્રિય મૈત્રિ તેવી;
તે ચાંદની નવકથા રમણીય રાત્રી;
તે ધ્યેય દિવ્ય નિજ માત વિમોચનાર્થે
તે ઉગ્ર નિશ્ચય અને ઉપદેશ સાચો.

---

૧ એમના નાનાભાઈ હાલ ડૉ. સાવરકર

૨ પવાડો (પોવાડો)=વીરરસનું એક જાતનું મરાઠી કાવ્ય

તેવે સમે ક્રોધ સહોદર શું પ્રતિજ્ઞા,
તે સર્વ દેવિ વહિની[1] સ્મરતિ નથી શું ?
" બાજી પ્રભુ થઈશું " એ યુવકો વદે છે,
" ચાશું ચિતોડ યુવતીઓ " યુવતી સગર્વ.
અંધારમાં વ્રત લીધાં નવ એ અમોએ,
પૂર્ણ પ્રકાશ ઇતિહાસ પ્રમાણનો છે;
દિવ્યાર્થ સિદ્ધ કરવા નિજ દેહ હોમે,
ને અગ્નિઝાળ સહરી સતી શું અજાણ ?
લીધી વળી પ્રિયજનો સહ જે પ્રતિજ્ઞા,
તે તે સ્મરી ઘડીક સાંપ્રત તું વિલોક,
ને આઠ વર્ષ હજી તો વીતિયાં નથી ત્યાં
આ કાર્ય સિદ્ધિ ? મનશે નવ હર્ષ પામે ?
જાગ્યો સ્વદેશ હિમપર્વત સેતુ સુધી,
ને દીનહીન સહુ આજ ઉભાં સગર્વ;
આવે બધાં રઘુપદે નિજ અર્પવાને
જાજ્વલ્ય અગ્નિ પ્રકટયો અહીં યજ્ઞકુંડે.
આ યજ્ઞસિદ્ધ કરવા તુજ ઉગ્ર દીક્ષા,
સાચી કરો બધીય પૂરવની પ્રતિજ્ઞા;
આ વિશ્વનું અખિલ મંગલ સાધવાને,
હોમાય કોણ અહીં ભક્ષ્ય હુતાશ માંહે.
યુદ્ધે જવા પ્રભુ રઘુત્તમ આ નિમંત્રે,
દિવ્યાર્થ દેવ મુજ કુલ સુસજ્જ છે આ;
રે સાધ્વી ગર્જન કરી પહેલા હવીનું,
મોઘેરું માન મળ્યું એ પ્રભુની પ્રસાદી.
ધર્માર્થ દેહ પડશે ઠર્યું એ નિતાંત,
તે બોલ ફોક નહીં બાલિશ બાયલા તે;
ના બીરુ હું નવ ચૂકું ધૃતિ યાતનામાં,
નિષ્કામ કર્મ રતિ યોગ નહીં ચૂકાયે.
લીધી વળી પ્રિયજનો સહ જે પ્રતિજ્ઞા,
સત્યાર્થ એહ કરવું મરવું પડે વા;
એ અગ્નિમાંહી નિજ માત વિમોચનાર્થે,
ને સ્વાર્થ બાળી કૃતકૃત્ય સહુ થઇએ.
રે માતૃભૂમિ તુજને મન સોંપીયું ને,
વકતૃત્વ, વાગ્વિભવ એ સહુ અર્પીઆં છે;
અર્પી તને કવિની નૂતનશ્રી રસાલ
લેખિની આ તુજ સિવાય ન અન્ય માટે

[1] વહિની=ભાભી (મરાઠી)

હોમ્યાં સહોદર સગાં અહીં યજ્ઞકુંડે,
કીધું સ્વયં દહન યૌવન દેહ ભોગ;
આ કાર્ય નૈતિક સુસંમત સર્વ દેવે,
એ સેવના મહીં જ છે રઘુવીર સેવા.
એ યજ્ઞકુંડ મહીં યૌવન ને વિલાસ,
દાવાનળે વહ્નિની, પુત્ર, પ્રિયાય હોમ્યાં;
એ યજ્ઞકુંડ મહીં ધીર વરિષ્ઠ બંધુ,
કીધો હવી પરમકારુણ્ય પૂણ્યસિંધુ.
હોમ્યો હુતાશ મહીં પ્રિય કનિષ્ઠ બંધુ
આવ્યો હું એ હવી થવા તુજ યજ્ઞકુંડે;
જન્મ્યા સહસ્ર મુજ માતૃકુખે કદાપિ,
હોમું બધાય નરમેધ પુરો કરૂં એ.
સંતાન આ ભરતભૂમિ તણાં કરોડો,
જે માતૃભુમિરત સજ્જન ધન્ય તે હો;
ને ઇશ્વરાંશ કુલ આપણું એ બધામાં
નિર્વંશ થૈ અમર એમ ભલે થતું એ.
થાએ ચિરંજીવ નવા કુલનાથ થાએ,
રે માતૃભૂમિ તુજ બંધન તોડવાને;
દીપ્તાનલે પડી થયા પરિપૂર્ણ હેતુ—
ને સ્વાર્થ બાળી કૃતકૃત્ય સહુ થઇએ.
ને ધૈર્યથી વહ્નિની તું વ્રત પાળજે સૌ,
કલ્યાણી સોંપ્યું તુજને કુળશીલ સર્વે;
શ્રી પાર્વતી તપ કરે હિમ પર્વતે તે
ને રાજપૂત રમણી હસતી ચિતામાં.
ને ભારતીય અબલાબલ તેજ આજે,
આ ભારતીભૂમિ મહીંથી થયું ન લુપ્ત;
ને સિદ્ધ એ વ્રત થવા તું ઉદાર ઉગ્ર,
વીરાંગના તવ સુવર્તન હો સમગ્ર.
માગું છું ગદ્‌ગદ હ્રદે તુજ પાસ દેવી
આ વત્સ વત્સલ પદે તુજ, શીર્ષ મૂકી;
સપ્રેમ અર્પણ હજો પ્રણતિ તને આ,
આલિંગન પ્રિયકરા મુજ પત્નિને આ.
અંધારમાં વ્રત લીધાં નવ એ અમોએ,
પૂર્ણ પ્રકાશ ઇતિહાસ પ્રમાણનો છે;
દિવ્યાર્થ સિદ્ધ કરવા નિજ દેહ હોમે
ને અગ્નિ ઝાળ સહશે 'સતી શું અજાણ્યું?

હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

સાહિત્યને ઓવારેથી-

૫

કવિ ન્હાનાલાલ

અને હવે લઈએ આપણી ગરવી ગુજરાતના ગૌરવવંતા કવિ ન્હાનાલાલ. સારાયે ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં ગામડાંમાં ઘૂમનાર, કુદરતી દશ્યોમાં રાચનાર, આર્યસંસ્કૃતિમાં રાચનાર, અને અંધાર-ઉજાળતા બ્રહ્મવર્ચસને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવાનાં સ્વપ્ન સેવનાર આ યુગકવિ કેટકેટલા રસિક ગ્રંથોની ગુજરાતી સાહિત્ય વર્ગને લ્હાણી કરે છે? અગદ્યાપદ્યના આવિષ્કર્તા ને ડોલન શૈલીના આ ખાસ હિમાયતીએ કવિતા-દેવીની આજે પણ ઉત્કટ ને આદરભરી સેવા કરે છે, અને આખરી સંગ્રામમાં મરણીઆ થનાર સૈનિકના નિઃસીમ ઉત્સાહથી 'વન'માં પ્રવેશ કર્યા પછી પણ યૌવનને શરમાવે તેવો સાહિત્યશ્રમ કરી રહ્યા છે.

કવિત્વનો વારસો મેળવનાર, 'કવિ' શબ્દને સાર્થ કરનાર, આ ક્રાન્તદર્શીએ આર્યાવર્તને, આર્યકુલને, અને આર્ય મનુજ અને મહિલાઓને માટે કેટકેટલું કર્યું છે! 'ઇન્દુકુમાર' અને મનોહર 'ઉષા' દ્વારા તેમણે યુવાનોની અભિલાષા અને આદર્શો વ્યક્ત કર્યા; રાસનું સાહિત્ય ખેડી દયારામ, દલપતરામ, નવલરામ વગેરેને વધુ મહિમાવંતા બનાવ્યા, અને ગુર્જર સુંદરીઓને વીરાની વીરપસલીથી ઋણી બનાવી. 'જયા અને જયન્ત' વડે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો સંદેશો આપી 'પ્રેમ'નાં વિવિધ સ્વરૂપ નિરખ્યાં. તેમણે ઇતિહાસના પાઠ પઢી, ભૂતકાળમાં ઝાંખી કરી, વર્તમાનને નિહાળ્યો, અને ભવિષ્યની સીમાઓ ઉચ્ચારી. મૂર્તિમાન્ બની જગતને સંબોધતા ત્રણે કાળને તેમણે 'જયા-જયન્ત'માં વાચા દીધી, કાળને કાંઠે બેસી કાળની સીમાઓ ભૂંસતી 'વિશ્વ-ગીતા' આપી; અને ઇતિહાસને ઓવારેથી સત્ય સોહામણાં 'અકબરશાહ' અને 'જહાંગીર-નૂરજહાં' આપ્યાં. વિશેષમાં, ઇતિહાસાતીત કુરુક્ષેત્ર કવતા આ કવિ 'સંઘમિત્રા' જેવી કેટલીયે સરજાતી કૃતિઓને જગત્પ્રકાશ બતાવવાના મનોરથ સેવી રહ્યા છે.

કવિ ન્હાનાલાલમાં ભાવનાની સુન્દરતા છે, અને ભવ્યતાની ઝાંખી છે; કલ્પના, મૃદુતા ને મધુરતા છે. લલિત અને મનોહર શબ્દાવલી, નાનાં સમતોલ વાક્યો, અને કલ્પનાના અનેરા વિહારઃ આ બધું તેમની કૃતિઓને હૃદયંગમ બનાવે છે, અને વાચકને ક્વચિત્ મંત્રમુગ્ધ કરે છે. ગુજરાતના કાવ્યસાહિત્યમાં પિંગળના પક્ષકાર કવિ-પિતાના આ કવિ-પુત્રે પિંગળ સામે બંડ જગાવ્યાં, અને 'ડોલન'વંતી અગદ્યાપદ્ય શૈલીને પ્રધાનપદ આપ્યું. અને આ સંક્ષોભકારી, ડોલન ભરેલી 'નિર્બંધ રસચરણાવલી'—અગદ્યાપદ્ય શૈલી-વિષેનાં કવિ ન્હાનાલાલ અને મોટાલાલનાં સાહિત્યયુદ્ધો અમર બન્યાં હોય તેમ આજે પણ ઘણાયની સ્મૃતિમાં તાજાં હશે. કવિતાસ્રોત ચિત્તક્ષોભમાંથી નહિ, પણ ચિત્ત પ્રસન્નતામાંથી જન્મે છે, એમ ઉચ્ચારનાર કવિની આ લાક્ષણિક કાવ્યશૈલી લોકપ્રસિદ્ધ અને અનુકરણથી પર છે એમ તો કબૂલ કરવું પડે, કારણકે 'ગુજરાતનો તપસ્વી' અને 'સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ'એ બતાવ્યું છે કે અગદ્યાપદ્યશૈલીમાં કવિની આટઆટલી સફળતા હજી અન્ય કોઇને નથી વરી.

કવિનાં કેટલાંક સર્જનો જેટલાં શબ્દસોહામણાં છે તેટલાં જ અર્થમાં ગૌરવવંતાં છે; અને 'ઋજુ, ભવ્ય અને સુંદર શૈલીના પ્રવર્તક, પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ ટૅનીસનની યાદ આપે છે. ટૅનીસન 'રોમૅન્ટીસીસ્ટ' અને 'ક્લાસીસ્ટ' બંને હતો; કાવ્યપ્રકાશના કર્તા મમ્મટ પણ ભાખે છે કે કવિતા એટલે શબ્દ અને અર્થ બંને. કવિ ન્હાનાલાલનાં કેટલાંક જ્ઞાનપૂર્ણ સૂત્રો, તેમના આદર્શ ભરેલા બોધ, અને તેમની રસિક વિચારશ્રેણી હરકોઇને તેમને માટે માન ઉપજાવે તેવાં છે. તેમની કવિતાને કલ્પનાની પાંખ સાથે અલંકારોની સુંદરતા પણ છે. તેમાં સૌન્દર્ય શીલથી શોભે છે–સ્વચ્છન્દતાથી નહિ, યૌવન સંયમથી ઊજળું બને છે, ઉચ્છૃંખલતાથી નહિ; શૃંગાર રસસમાધિથી શુચિ બને છે, વિષયવાસનાથી નહિ. ક્યાંયે અનાર્યતાનું સમર્થન, અનીતિના અંતિમ વિજયઘોષ કે અસુરોનું સામ્રાજ્ય નહિ હોય, જ્યાં ત્યાં ઈશ્વરી સત્તાનો સ્વીકાર, જગતપિતાના પેગામનું પાલન ને પ્રેમ–છલોછલ ભક્તિ જ જળહળે છે; જાણે કે પૃથ્વી ઉપર રહીને દેવોના દિવ્યધામમાં વાચક વિચરતો હોયની !

અને આ બધામાં તેમનું આત્મલક્ષિત્વ જ નથી ? ઘણાયે ધર્મોનો ને સંપ્રદાયોનો કવિએ નિખાલસ હૃદયથી અભ્યાસ કર્યો છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય તો તેમને પિતૃકુળ તરફથી વારસામાં મળ્યો છે. કાળબળે પ્રાર્થનાસમાજે પણ તેમના હૃદયને આવરી લીધું, અને પછી તો કવિએ આર્યસમાજ, સનાતનધર્મ, પુષ્ટિસંપ્રદાય, જૈન, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પરિચય સાધ્યો. ને તેથી જ તેઓ આજે બધા ધર્મોની યોગ્ય કદર કરી તેઓમાંથી સર્વસામાન્ય નિષ્કર્ષ શોધે છે. કવિ તો હાલ કહે છે કે 'I have outgrown all cults' (હું સર્વ સંપ્રદાયોથી પર છું). અને ખરેખર આવી વિશાળ ભાવના વિના 'અકબરશાહ'માં સર્વસમન્વય અને વિશ્વકલ્યાણના આદર્શો વ્યક્ત કરી શકે ખરા ? તેમનાં 'બાદશાહનામા' ને 'અકબરશાહ' ને 'જહાંગીર નૂરજહાં' જુઓ એટલે તમારી નજર આગળ હિન્દુ–મુસ્લીમ વિરોધ ઓગળી જશે, ને ડૉ. ટાગોરના વિશ્વબન્ધુત્વની ઝાંખી થશે.

કવિ એ વિશાળ આમ્રવૃક્ષ છે; ને તેની ડાળીએ ડાળી મ્હોરેલી છે. તેનાં ગુણદર્શન કરવાં ને તેની કિંમત આંકવી એ છેક સહેલું કામ નથી. તેમની કેટલીક કૃતિઓમાં તો ઇતિહાસ અને કવિત્વ અભેદ્ય મિત્ર બની રહે છે; કારણકે તેમને મન ઇતિહાસનું ખૂન કરી "અસત્યોના પાયા ઉપર ધજાગરા રોપવા ઐતિહાસિક કલાયે નથી, કવિતા યે નથી."

કવિની સર્જનપદ્ધતિયે બહુ લાક્ષણિક છે. અભ્યાસ, ચિંતન, સર્જન અને સમાલોચના: આ ચાર અવસ્થાઓ વટાવીને જ તેમની હરકોઇ કૃતિ જગતપ્રકાશ જુએ છે; કારણકે તેમના મતે તો આંબેથી કાચી કેરી ઉતારનારે ઉતાવળના કરતાં તેને પકવવા જેટલી ધીરજ રાખવી જોઇએ. ઉતાવળ, અપૂર્ણતા કે છીછરાપણું તેમને બહુ થોડું રુચે છે.

રસસાહિત્યમાં પણ કવિ ન્હાનાલાલે બહુ કિંમતી ફાળો આપ્યો છે. ગરબા–ઘેલી ને રાસરમણે આનંદતી ગુર્જર સુન્દરીઓને તેમણે કેવા અદ્ભુત ને અમર રહે તેવા રાસ આપ્યા છે. 'મહીડાં' 'પૂછશો માં' 'રૂપલા રાતલડી' 'દેવનાં દાન દીધાં' વગેરેમાં કવિ કોઇ અનુપમ રીતે જ હૃદયના કોમળ ભાવોને સ્પર્શ્યા છે; અને વિશેષ પરિચય માટે 'રાસકુંજ' અને તેમાં આપેલી કવિની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના જુઓ. આજે તેમના કેટલાયે રાસ ને ઢાળ વિવિધ અનુકરણોનો વિષય બન્યા છે. પણ કવિએ આ બધું કર્યું તે પુરોગામીઓનું સાહિત્ય–ઋણ સ્વીકારીને જ.

અને કવિમાં કેટકેટલી ગુણપૂજા છે! નરસિંહ મહેતા, મીરાં, પ્રેમાનંદ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, દલપતરામ, ગોવર્ધનરામની, અને શિવાજી જેવા ભારત-વીરોની જયંતિઓમાં તેમણે કેટકેટલી આદરભરી ગુણસ્તુતિઓ ગાઇ છે? 'જાય છે તેની જગા નથી પૂરાતી' એમ માનનાર આ સહૃદય ગુણદ્રષ્ટાએ કેટલાયની જયંતિઓને સાહિત્યક્ષેત્રમાં અમર બનાવી છે.

એવા આ કવિમાં સ્ત્રીજાતિ માટેનાં અનહદ માન છે, પ્રકૃતિદેવીનાં વિવિધ દર્શન છે, સંન્યાસીના ત્યાગ છે, સ્નેહીના રસલહેકાર છે, ને ભક્તની મસ્ત ભક્તિ છે. વિશેષમાં કવિ એ રાષ્ટ્રપ્રેમી ને દેશાભિમાની કવિ છે. 'ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ' 'ગિરનાર' અને તેમનાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં અન્ય કાવ્યો આપણને તેમના આ વિશિષ્ટ લક્ષણની પણ ખાત્રી કરાવે છે. અને વિશેષ માટે 'જહાંગીર-નૂરજહાં' કે 'અકબરશાહ' માં કરેલાં ગરવી ગુજરાતનાં વર્ણનોમાં કવિકલમ કેવી થનગને છે તે જુઓ એટલે આપોઆપ આ બધું સમજાશે.

અને તે ઉપરાંત કવિનાં વિવેચનો જુઓ. તેમની ઐતિહાસિક, તુલનાત્મક પદ્ધતિ રસપ્રદ યુગચિત્ર રજુ કરે છે; ને તેમણે જયંતિઓનાં ભાષણોમાં આપેલા સાલવારીના આંકડા આપોઆપ જ કાળદર્શન કરાવે છે. પણ તોયે આ સાથે જણાવવું પડે કે કવિદૃષ્ટિમાં અતિશયોક્તિના આંક બહુ તેજ હોઇ કવિનું કવિત્વ તેમની વિવેચનશક્તિને આવરી લે છે, ને ઉધાર બાજુને ઉવેખી જમે બાજુને હદપાર નમતી બતાવે છે, ને તેથી કવિ તે વિવેચક મટી માત્ર ગુણદ્રષ્ટા જ બને છે.

કવિ તે સ્વભાવે કવિ જ છે, ને તેથી તેમનું નાટ્યકારિત્વ વિવેચનની માફક જ કવિત્વ જેટલું સફળ નથી થયું. તેઓ પ્રથમ કવિ છે, પછી નાટ્યકાર છે, ને પછી વિવેચક છે. નાટકોમાં તેઓ જીવનના ગૂઢ સવાલોને કે આત્માના કૂટ પ્રશ્નોને તત્ત્વચિંતકની, સૌન્દર્યદ્રષ્ટાની કે ભક્ત હૃદયવાળા કવિની દ્રષ્ટિથી છણે છે. 'બાદશાહનામા'નાં બે પ્રસિદ્ધ નાટકોની ત્વરિત પ્રસંગમાળા બાદ કરીએ તો કવિનાં અન્ય નાટકોમાં કાર્યની ગતિ બહુ મંદ હોય છે, ને સ્પષ્ટ પાત્રનિરૂપણ કે સૂક્ષ્મ પાત્રવિકાસ પણ બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવો હોતો નથી. તેમનાં પાત્રો અપાર્થિવ ને તેમની ભૂમિકા ઉચ્ચ; સર્વત્ર સત્યનો જ વિજય ને આદર્શોનો જ પમરાટ. સંસારમાં નજરે જોઇએ છીએ તેવી વિજય પામતી દુષ્ટતાઓ કે જગતજંજાળોનો વાસ્તવિક ને વ્યવહારૂ ઉકેલ જેવું બહુ થોડું ગણાય. પણ આ બધું શાને હોય? કારણકે કવિ તે કલ્પનાના વિહારી છે, આદર્શોના અભિલાષી છે.

કેટલાક આધુનિક વિવેચકો કહે છે કે મહાકાવ્ય લખે તે મહાકવિ. કવિનું 'બાદશાહનામું' કે 'કુરુક્ષેત્ર' આપણી આ મહાકાવ્યની આશા પૂરશે કે? કવિ તે આ યુગના મહાકવિ છે, પણ તેઓ સર્વકાલીન મહાકવિ ગણાય ત્યાર પહેલાં તો આપણને તેમનામાં કાલિદાસની વ્યંજના ને કલા, અને શેક્સપીઅરનું માનવહૃદયનું સૂક્ષ્મ અવલોકન ને તેનું સ્વયંવિકાસ પમતું વિવિધ પાત્રનિરૂપણ વગેરે દૃષ્ટિગોચર થવું જોઇએ ને?!

કવિ ન્હાનાલાલને છંદોબદ્ધ રચના પણ હસ્તસિદ્ધ છે. 'પ્રભો અંતર્યામી,' ઉત્તરાયણ વખતનું કાવ્ય, પિતૃતર્પણ, મેઘદૂતનું ભાષાંતર અને અન્ય છૂટાછવાયા શ્લોકો તેના સબળ પુરાવા છે. પણ તેમાંએ પાછો યતિભંગ આવે કે શ્લોકમાં માત્રામેળ છંદનું તત્ત્વ આવે. તોયે તેમની છંદોબદ્ધતા ભાવવાહી છે. હાલ સરજાતી 'સંઘમિત્રા' આનો નિર્ણય કરવામાં આપણને વધુ મદદગાર થશે.

અને હવે કવિની ભાષા માટે પણ બે બોલ કહી દઉં. ઉપર જણાવ્યું તેમ તે લલિત, સુંદર ને મનોહર છે; તોયે કહેવું પડે કે ખાસ જરૂર વિના પણ કવચિત્ તે વ્યાકરણ દોષથી કલુષિત થાય છે–' સ્રજન, ' 'ચંદ્રી' ' પરિશુદ્ધવું, ' 'સંક્રાન્તવું' જેવા શબ્દો તેનાં સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. જરૂરિયાત વિના આવાં બંડ જગાવવાથી નવા યોજેલા શબ્દો શું અમર થશે ? પુનરુક્તિ ને કોઇકવાર તો અર્થહીન પુનરુક્તિ એ પણ કવિભાષાની અન્ય ખામી છે. આવી પુનરુક્તિને કારણે એક વખત એમ પણ કહેવાતું કે કવિએ ' બ્રહ્મ ' શબ્દને બજારૂ ચીજ બનાવી દીધી છે. વિશેષમાં, કેટલીક કૃતિઓમાં અપ્રચલિત સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દોનો અતિરેક વાચકને કંટાળો ઉપજાવે છે; કારણકે તે માટે નથી હોતી સમજુતી કે ન મળે નોંધ. કોઇક વખત તો અર્થની ક્લિષ્ટતા કે ભાવની અસ્પષ્ટતા પણ તેમની કવિત્વ-શક્તિમાં ઊણપ લાવે છે.

અને તોયે જીવંતકાવ્ય સાહિત્ય અવલોકતાં જણાવવું પડે કે કવિ ન્હાનાલાલ તે **અર્વાચીનયુગમાં શિષ્ટવર્ગના પ્રતિભાશાળી મહાન કવિ છે, આધુનિક કવિઓના અગ્રણી છે.** તેમનું કવિત્વ પ્રતિભાવંતું છે, ને તેમનું સર્જનક્ષેત્ર વિશાળ છે. સમૃદ્ધ સાહિત્ય-સંસ્થા હોય તેમ દરવર્ષે તેઓ અવનવા રસાળ ગ્રંથો ગુજરાતી શિષ્ટવર્ગને પિરસે છે; અને ગુર્જરસાહિત્યને વિશેષ ગૌરવવંતું બનાવે છે.

કવિની કૃતિઓની આટલી સમીક્ષા પછી કવિને હવે આપણે મનુષ્યસ્વભાવે નિરખીયે. કવિ સ્વભાવે નિડર છે, તેવા જ નિખાલસ છે; માની છે પણ માયાળુ છે; ને તેથી જ તેમનાં ભાવભીનાં આતિથ્ય મેમાનોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા પામ્યાં છે. તેમનામાં ઉત્સાહ સેવાભાવના છે; પણ તે આવેશથી રંગાઇ જાય તેવાં. તેઓ જો રીઝે તો માથું આપે, ને ખીજે તો કટ્ટર વિરોધી બને, કારણકે કવિસ્વભાવ સ્નેહમાં તેમજ વિરોધમાં બહુ તીવ્ર છે, તેથી જ એ તીવ્ર આવેશમાં અસહિષ્ણુતા તેના સૂર પુરાવી કવિહ્રદયની ઉદારતા ઉપર વિજય મેળવે છે, ને તેમને મિત્રોમાં ને સમાજમાં અપ્રિય બનાવે છે. તેથી જ કરીને કવિએ કેટકેટલા કલહ કર્યા ને કેટલાયના ગાઢ સ્નેહસંબંધ જતા કર્યા. નિડરતા, આવેશ ને અસહિષ્ણુતાને લીધે કેટલાયને કવિ ન્હાનાલાલ મનુષ્ય તરીકે બહુ પ્રાકૃત લાગે છે, પણ ન્યાયની ખાતર જણાવવું જોઇએ કે કવિ તે કવિત્વના ઉચ્ચ મેરુ શિખરે વિરાજેલા હોઇ મનુષ્ય તરીકે છેક તલેટીએ ઊભેલા દેખાય છે. આ લાક્ષણિક સ્વભાવને લીધે તો કવિને પણ ઓછું શોષવું પડ્યું નથી ! નહિ તો તેમણે અસહકારના વખતમાં દેશદાઝે પ્રેરાઇને કરેલો નોકરીનો ત્યાગ, તેમના સુવર્ણ મહોત્સવના પ્રસંગો, ને તેમનો સાહિત્યપરિષદ સામેનો અસહકાર આમ આજે આપણે માટે દુ:ખભર્યાં સ્મરણના જ વિષયો ના બને. કોઇક અપનયપળે ગાંધીજી સાથે તેમને ખડાખાટાં થયાં, ને ત્યારથી કવિનું જાહેર જીવન વણખીલ્યું જ રહ્યું. પણ ગુજરાતને તેથી લાભ જ થયો છે. આ પ્રતિકૂળ સંયોગોએ જ કવિની કવિત્વશક્તિને એકાગ્ર કરી ને તેને પૂરબહારમાં પ્રફુલ્લાવી. સાચા હ્રદયના આ કવિની જાહેર સામાજિક કે રાજકીય સેવાઓ દેખાઇ, ના દેખાઇ, ને અદીઠ બની. એક સૂચના કરી લેઉં ? નિષ્પક્ષપાત રીતે બંને પક્ષનું સાંભળી શુદ્ધ ન્યાય આપી કવિને સંતોષી કે અદ્ભુત પ્રેમબળે તેમને જીતી લેઈ વિદ્યાપીઠ ને સાહિત્યપરિષદ સામેનાં કવિનાં રૂસણાં છોડાવનાર આખા ગુજરાતમાં કોઇ પણ નહિ હોય ? મહાત્માજી પણ તેમને ના અપનાવી શકે ! સંયોગો જોતાં માત્ર આટલી સૂચનાથી જ સંતોષ માનવો રહ્યો.

કવિ માટે હજુ પણ એક વસ્તુ બાકી રહી જાય છે. તેઓ લોકજીવનને સ્પર્શે છે અથવા દૂરથી સહાનુભૂતિની નજરે નિહાળે છે; પણ તેમાં લીન થતા ના કહી શકાય. કવિ તે પહેલાં કહ્યું તેમ, મુખ્યત્વે શિષ્ટ વર્ગના જ કવિ છે. કવિ દલપતરામનું 'ક. દ. ડા.' તરીકે લોકજીવનમાં ગામડે ગામડે જે સ્થાન હતું, તેવું આજે કવિ ન્હાનાલાલનું કહી શકાય ?

આશા છે કે નિડર ને નિખાલસ કવિ આ નિડરતા ને નિખાલસતાની કદર કરશે.

આ બધાં વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળા કવિ ન્હાનાલાલ અભિમાનીને ગ્રાંડ દે છે, વિરોધીને પછાડે છે, ને શિષ્ય જેવા નાનેરાઓને સાથ આપે છે, દોરે છે, વખાણે છે. કવિસ્વભાવની પારાશીશીમાં ક્ષુદ્ર તે મહાન દેખાય છે, ને અણુ તે મેરુશિખર બને છે. તેની સત્ય હકીકતો રાગદ્વેષની રજથી ઢંકાયલી રહી અપૂર્ણ દેખાય છે. માનીતાની મોટાઇ વધારવાની અને વિરોધીઓની લઘુતા સાધવાની પ્રબળ ઇચ્છા તેમની મહાનુભાવતાને પણ મ્હાત કરી તેમના શબ્દ-દેહે ગાયેલા આર્ય આદર્શોને કવિજીવનમાં વ્યક્ત થતા રોકે છે. તેમના પાર્થિવ સ્વભાવમાં તેમનાં પાત્રોની જે અપાર્થિવતા ભળે, અને આ દેહે તેમની કળેલી ભાવનાઓનો પરિમળ સગાં, સ્નેહીઓ, અને સમાજમાં ફેલાવે, તેઓ રાગદ્વેષથી પર થઇ સત્યના પૂજારી બને, સદ્ભાવથી વિરોધીઓ સાથે કામ લે, અભિમાન વિના પ્રશંસકો સાથે સમભાવ કેળવે, તો ગુજરાત, નહિ જોયેલો કવિ જુએ, સાહિત્યે નહિ જોયેલો સાહિત્યસ્રષ્ટા મળે, રાષ્ટ્રને એક પ્રેરક ભક્ત મળે, ને તેમની આર્યસંસ્કૃતિનો સંદેશો ઘેરેઘેર ઝીલાય. તો જ તેમની કાવ્યચંદ્રિકા દરેક સહૃદય વાચકને આહ્લાદ આપે. કવિવર મહાગુજરાતની આ મહત્ત્વાકાંક્ષા ક્યારે પૂરી પાડશે? સાહિત્યમાં 'કુરુક્ષેત્ર' સર્જતા આ કોડીલા કવિ જીવનનું કુરુક્ષેત્ર ક્યારે મિટાવશે?

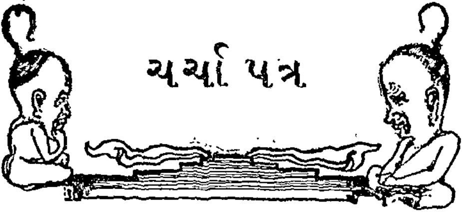
પણ આ 'જો ને તો'ની કલ્પનાને બાજુએ મૂકીને વિચારીએ તોપણ જણાશે કે કવિ એ અર્વાચીનયુગના મહાન સાહિત્ય સરજનહાર છે, ભવ્ય આમ્રવૃક્ષ જેટલા મનોહર અને મધુર છે. કાણાને કાણો કહેવાની તેમની અનુપી નિડરતાને લીધે ભલે તેમનાં મૂલ્ય આજે લોકદષ્ટિએ ઓછાં અંકાય, આવતી કાલે તો તેમની સુયોગ્ય કદર જ થશે. વિશ્વનિયંતા તેમની સહજ બુદ્ધિને અને ઉચ્ચ કવિત્વશક્તિને વરેણ્ય ભર્ગના ફુવારાથી વધુ નિર્મળ અને વધુ પવિત્ર બનાવો ! આવી ઉન્નત અભિલાષા સેવતી બૃહદ ગુજરાતની સાહિત્ય જનતાનાં આ યુગકવિને અનેકગણાં આદરભર્યાં વંદન હો !

શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી

નસીબ સામે પડકાર

: મુક્ત મનહર :

ચાલુ થા, ઓ નસીબના ચક્ર; ત્હારી કુમકે છે
કાળ, મ્હારા જીવનને જારી રીતે ગળી જતોઃ
ત્હારી કુમકે છે મ્હારો શત્રુ બળવાન અને
ભયંકર—ત્હેની મ્હને પરવા લગીરે નહિ—
મ્હારો શત્રુ અને શત્રુ સકળ સંસારનો !
ચાલુ થા તું જેવી રીતે હોય ત્હારે ચાલવું.
મનાવી લેવાને ત્હને મ્હારી પાસે શબ્દો નથી,
નીચપણું એવું નહિ, કરું ત્હારી યાચના.
અજમાવ ત્હારું બળ, ઝીલવા તૈયાર છું હુંઃ
ત્હારી કુમકે છે જ્યારે શત્રુ મ્હારો ભયંકર,
મ્હારી કુમકે છે ત્યારે—શા માટે હું નહિ કહું ?
મ્હારી કુમકે છે મ્હારા અભ્યાસો ને અનુભવો,
અખતરાઓ કરેલા પ્રેમ તણા જીવન પર.
નસીબ ! તું કોઇ રીતે હરાવી શકે ન મ્હને,
જો કે મ્હને હારેલો તું માની શકે ઘણી વારઃ
મ્હારી નિષ્ફળતાઓ તે મ્હારી નિરાશાઓ નથી;
આપત્તિઓ, અકસ્માતો, ત્હારા મેળવી આપેલા
ખજાનાઓમાં ખજાના જેવા ગણું છું હું, ભાવી !
મ્હને ખરું જ્ઞાન માત્ર દુઃખમાંથી સાંપડે છે
ભુલી તે તું જાય છે, જો કરાવું હું યાદ ત્હને.
ભાવી ! મ્હને જખમો આપીને તું હસે છે મિથ્યાઃ
જખમો તે સહીને હું બનું છું તબીબ જાતે;
મ્હારા જખમોથી મ્હને જખમો સહી લેવાનું
કુદરતી રીતે નવું જોમ થતું પ્રાપ્ત, ભાવી !
અજમાવ, ભાવી ! ત્હારી અજમાવ બૂરી કળા,
મેળવવા મહેરબાની ત્હારી હું તૈયાર નથી;
શું છે શત્રુભાવમાં, ને મિત્રતામાં ફેર ત્હારી ?
આશ્રિતો થનારાંને શું ઉગારી શકે છે, વા, તું ?
નહિ નહિ, કદી નહીં એવું મ્હેં નિહાળ્યું આંખે.
ભાવી ! ત્હારા મંદિરોમાં ના હું કરું ધૂપ દીપ,
ત્હારી બંદગીમાં રોકાવું છે બેવકૂફી માત્ર;
શાને માટે અથવા તો પૂછું હું સલાહ ત્હારી,
જ્યારે મ્હને હણવાનું કામ છે સોંપાયું ત્હને ?
બચાવું જો એવી રીતે વખત ખોવાતે એળે,
તો તું થશે, ને થશે જ, મ્હારે વશ આપો આપ !

શ્રી. 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રીજી,

આપના માસિકના ફાગણના અંકમાં રત્નદાસકૃત 'હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન'ની જે સમર્થ સમાલોચના આપે કરી છે એ સંબંધી કંઈક વિશેષ હકીકત જણાવું છું તો તે પ્રકટ કરવા કૃપા કરશો.

(૧) **ગુરુ અને સંત.** શ્રી. કેશવલાલભાઈ નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી પ્રેમાનંદને સંત અને રત્નદાસનો ગુરુ માને છે :—

હરિકૃપાએ બાળપણથી મળ્યો સદ્‌ગુરુ સાર ;
તેણે કરીને થયો મુજને સંત–અંગીકાર.

પરન્તુ ધ્યાન રાખીને જોવાથી જણાશે કે આમાં જણાવેલા ગુરુ અને સંત એ બે ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. પોતાને બાળપણમાં સદ્‌ગુરુનો મેળાપ થયો હતો અને તેમની કૃપાથી કોઈ સંતે તેનો અંગીકાર કર્યો હતો—અપનાવ્યો હતો એમ કહેવાનો કવિનો આશય છે. આ અર્થ એ કાવ્યના છેવટના ભાગનાં બે ચરણો ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે :—

ગુરુપ્રતાપે થઈ પૂરણ ... ...
સંતકૃપાએ કવિબુદ્ધિ આવી+ ... ...

અર્થાત્ સંતની કૃપાએ કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ અને ગુરુના પ્રતાપે આ કથા પૂર્ણ થઈ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગુરુ અને સંત ભિન્ન ભિન્ન છે. જો પ્રેમાનંદ રત્નદાસનો ગુરુ હોય તો તે સંત હોવો જોઈએ નહિ અને જો પ્રેમાનંદ સંત હોય તો તે તેનો ગુરુ હોવાનો સંભવ નથી.

(૨) **'પ્રેમાનંદ' શબ્દનો વિશેષણ તરીકે પ્રયોગ.** ઉક્ત આખ્યાનના આરંભમાં 'સત્યવાદી સર્વ જાણે ભક્ત પ્રેમાનંદ' એમાં 'પ્રેમાનંદ' શબ્દ નામવાચક નથી, પણ હરિશ્ચન્દ્ર કે ભક્તનું વિશેષણ છે એમ આપે જે તર્ક કર્યો છે, તે મને યોગ્ય જણાય છે. આવો એક પ્રયોગ ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યમાં થએલો મારા જાણવામાં આવ્યો છે. વિષ્ણુદાસકૃત જાલંધર આખ્યાનની* નીચલી પંક્તિઓમાં એ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાયો છેઃ—

+ મૂળમાં 'આવે' શબ્દ છે, પણ અહીં અંતમાં ઉપરની પંક્તિ જોતાં ભૂતવાચક 'આવી' શબ્દ જોઈએ. 'આવી' ઉપરથી લહીઆઓએ 'આવિ'—'આવે' કર્યું હોય એ સંભવિત છે.

* આ કાવ્ય અપ્રકટ છે, પણ તે લેખકના હાથે સંપાદિત થઈ ગુ. વ. સોસાઈટી તરફથી થોડા માસમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે.

થઈ તાપસરૂપ નિર્મળ બેઠા શ્રીગોવિંદ,
ખગપતિ ચેલો કર્યો પૂરણ પ્રેમાનંદ. (કડવું ૨૯, કડી ૧૫)

વૃન્દાને છળવા માટે ગરુડને શિષ્ય બનાવી વિષ્ણુ તાપસનું રૂપ લઇ વનમાં તપ કરવા બેઠા હતા એ પ્રસંગની ઉપરની કડી છે. આમાં 'પ્રેમાનંદ' ગોવિંદનું વિશેષણ છે એમાં શંદિગ્ધતા નથી. વિષ્ણુદાસનો સમય પ્રેમાનંદ કરતાં સો વર્ષ પહેલાંનો છે. જો એનો સમય નિશ્ચિત ન હોત તો કોઇ કલ્પનાશક્તિવાળા વિવેચક વિષ્ણુદાસ (વિષ્ણુનો સેવક—ગરુડ)ને ખગપતિ ગણી તેને પ્રેમાનંદનો શિષ્ય માનવા લલચાયો હોત તો તે સ્વાભાવિક ગણાય.

(૨) **કાવ્યનું વર્ષ.** પરન્તુ સૌથી અગત્યની બાબત આ કાવ્ય રચાયાનું વર્ષ છે. મૂળમાં એ રચાયાની મિતિ સં. ૧૭૦૪, કાર્તિક સુદ ૪, ગુરુવાર છે. પરન્તુ પ્રેમાનંદનો જન્મ સં. ૧૬૯૫ સામાન્ય રીતે નિર્ણીત થયો છે. તેથી એ વર્ષ કાયમ રહે તો રત્નદાસ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય બની શકે નહિ. આથી શ્રી. કેશવલાલભાઇએ એ વર્ષ ફેરવીને સં. ૧૭૭૪નું કર્યું, પરન્તુ જ્યોતિષગણતરી કરી જોતાં મૂળ કાવ્યનાં તિથિવારનો મેળ બેઠો નહિ. એ વર્ષમાં કાર્તિક સુદ ચોથે રવિવાર હતો એમ જણાયું. તેથી તેમણે તેની તિથિ ફેરવી—ચોથને બદલે ચૌદશ કરી! પરન્તુ એ ફેરવેલી તિથિ પણ ખોટી જણાય છે. જો પ્રથમના રવિવારે ચોથ હોય તો તે પછીના રવિવારે અગીઆરશ આવે અને તેથી ચૌદશે **બુધવાર** હોય, **ગુરુવાર** કેવી રીતે હોઇ શકે? હા, જો એ દશ દિવસમાં એક તિથિ વધી હોય તો ચૌદશે **ગુરુવાર** સંભવે; પણ ખરું જોતાં એમ બન્યું નથી. જ્યોતિષગણતરીથી જોતાં એ વર્ષની એ તિથિએ બુધવાર જ હતો.

સં. ૧૭૭૪ કાર્તિક સુદ ૧૪=**બુધવાર**, ૬ નવેંબર, ઇ. સ. ૧૭૧૭. તો પછી **ગુરુવાર** ફેરવીને **બુધવાર** કરીશું? આ પ્રમાણે જો મૂળ મિતિનું વર્ષ, તિથિ અને વાર એમ બધુંએ ફેરવવું પડે તો પરિણામ શું આવે? એ જ કે, ફેરવેલું વર્ષ તદ્દન ખોટું જ હોવું જોઇએ. શ્રી. કેશવલાલભાઇએ ફેરવેલું સં. ૧૭૭૪ નું વર્ષ આ રીતે ખોટું ઠરે છે. હવે આપણે એ જોવાનું છે કે, કાવ્યનું મૂળ વર્ષ ખરું છે કે નહિ. જ્યોતિષગણતરીથી એ વર્ષ સાચું ઠરે છે, કેમકે એનાં તિથિવારનો મેળ બરોબર બંધ બેસે છે.

સં. ૧૭૦૪ કાર્તિક સુદ ૪=ગુરુવાર, ૨૧ ઑક્ટોબર, ઈ. સ. ૧૬૪૭ આ પ્રમાણે મૂળનું વર્ષ ખરું જ છે, તો પછી તે ખોટી રીતે ફેરવવાની માથાકૂટ શા માટે કરવી? આ ચર્ચા ઉપરથી નિઃસંદિગ્ધ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, રત્નદાસ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હોવાનો બિલકુલ સંભવ નથી.

ઉપરની મિતિઓની જ્યોતિષગણતરી કરી આપવા માટે મારા મુરબ્બી શ્રી. મં. પે. ખરેઘાટ સાહેબનો ઋણી છું.

અક્ષયતૃતીયા,
મંગળવાર, સં. ૧૯૮૭

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

હિંદી ઉદ્યોગ—તેનું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય. કર્તા સિસિલ-માથેસન. ૧૯૩૦.

આ દેશમાં કપાસ, શણુ, ન્હાના મોટા ઉદ્યોગોમાં, તેમજ રેલવે, લોખંડ, કોલસા, ચામડાં, ચોખા વગેરેનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતાં મજૂરોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે એક સમિતિ નિમાઈ હતી. આ બધા ધંધાઓમાં રોકાયલા કામગારોને હદપાર કામ કરાવીને તેમનું લોહી ચૂસી ન લેવાય, તેમને પૂરતા પગાર મળે, તેમનું રક્ષણુ થાય તેટલા માટે શી વ્યવસ્થા આજે છે અને ભવિષ્યમાં કેવી થવી જોઇએ તેની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં છે તેથી પુસ્તકને જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તે બરાબર નથી, ગેરસમજૂત ઊભી કરે એવું છે.

આપણા દેશના કામગરોના રક્ષણુ તેમજ તેમની ઉન્નતિ માટે જે થોડું કામ થઇ રહ્યું છે તેમાં ઘણા થોડા લોકો રસ લે છે. જેવી રીતે આપણી પછાત કોમોની ઉન્નતિને માટે પરદેશી અને પરધર્મી મિશનરીઓએ કામ ઉપાડવાની શરૂઆત કરી હતી, અને અસ્પૃશ્યોને સ્પૃશ્ય કર્યા; ગામડાંઓમાં કેળવણીનો પ્રચાર કેવી રીતે કરવો, કયા પ્રકારની કેળવણી આપવી તેને માટે એક કમિશન નીમીને પુષ્કળ માહિતી એકઠી કરી પુસ્તક દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરી; તેવી જ રીતે હિંદની ખ્રિસ્તી કાઉન્સિલે હિંદી કામગારોની હાલની સ્થિતિનો તેમજ કારખાનાંને લગતા કાયદા વગેરેનો અભ્યાસ કરવા માટે અને એ કામગારો તથા કારીગરોના હિતને માટે પ્રજાએ તેમજ સરકારે કયા ઉપાયો લેવાની આવશ્યકતા છે તેની સૂચના કરવા માટે એક કમિટિ નીમી. તેમાં બાઇ માથેસન જેવાં અનુભવી બ્હેન, એક બીજાં બ્હેન અને નાગપુરના સમાજસેવક મનોહરલાલને કામ સોંપ્યું. આ સમિતિએ દેશમાં ફરી ફરીને, કારખાનાંના માલિકો તેમજ કામગારોની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી, બે વર્ષની મહેનત ઉઠાવીને આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. અંગ્રેજ સરકારે મજૂર કમિશન નીમ્યું હતું તેનું નિવેદન જ્યારે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે ઘણી હકીકત બહાર પડશે તે છતાં આ પુસ્તક દરેક સમાજસેવકને વાંચવાલાયક છે.

આપણે ત્યાં ઘણા ધંધા ઘરગથુ છે. ખેતી કરનારી પ્રજા બચત વખતમાં બીજા ઉદ્યોગોથી પોતપોતાની કેટલીક જરૂરિયાતો પૂરી પાડી લે છે, અને બ્રાહ્મણ-યજમાનવૃત્તિનો ધંધો કરનારો-જમીન પણ ખેડે છે. એક કારખાનામાં સેંકડો માણસો રોકાયલા હોય એવા ઉદ્યોગો (મીલો) વિષે આપણે ઘણું સાંભળીએ છીએ, પણ તેમાં પ્રજાનો સેંકડે અર્ધો ટકા (૧૦૦૦ માં ૪.૮) પણ રોકાયલો નથી. આ સંખ્યામાં રેલવેનાં કારખાનાંનો સમાવેશ થયો છે. પણ ૨,૭૦,૦૦૦ માણસો કોલસા અને ધાતુની ખાણોમાં રોકાયા છે તે ગણ્યા નથી. જ્યુટ અને કપાસમાં ૬૨ ટકા જેટલા રોકાયા છે, પણ તેનો લગભગ અર્ધો

ભાગ માત્ર લોઢવાનાં જીનોમાં મોસમ પૂરતો કામ કરે છે. ન્હાનાં કારખાનાંમાં ૪૪૦૦૦, અને ચોખા અને ખાંડના કારખાનાંમાં ૮૩૦૦૦ જાય છે.

આપણે ત્યાંથી ઘણો માલ પરદેશ ઊપડી જાય છે, તેના આંકડા જોઇને લોકો ભડકે છે. પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, આપણે દર આઠ એકરની ખેતીમાંથી સાત એકરનો માલ દેશમાં જ વાપરીએ છીએ. મીલોમાં મુંબઇ અને અમદાવાદ બે શહેરોમાં દેશની કુલ મીલોમાંથી ૫૮ ટકા જેટલી મીલો અને ૬૦ ટકા જેટલા મજૂરો છે; અને તે સિવાય કાનપુર, શોલાપુર, નાગપુર, વડોદરા, બેંગલોર અને ઇન્દોર, મદ્રાસ, મદુરા વગેરેમાં કારખાનાં છે. એકંદર એમ લાગે છે કે, મુંબઇ–અમદાવાદમાં સ્થિતિ છે તેમ નહિ, પણ જ્યાં કાચો માલ પેદા થાય છે ત્યાં ઠેકઠેકાણે થોડી મીલોનું જૂથ થાય એ આર્થિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. જેમ જેમ સમાજમાં જ્ઞાન અને સાંચાકામ વધતું જશે, તેમતેમ નાનાં કારખાનાં મોટી સંખ્યામાં થશે એવું જણાય છે.

કપાસનો ઉદ્યોગ

આપણા દેશમાં ત્રણસો કરતાં વધારે મીલો છે તે છતાં કપાસનો પાક ઊતરે છે તેનો ⅔ ભાગ પરદેશ મોકલી આપીએ છીએ.

આપણી મીલોની ગેરવ્યવસ્થા વિષે અનેક ટીકા થાય છે તે છતાં આ કમિટિ જણાવે છે કે "હિંદી મીલોના સંચા અને કારખાનાંની સ્થિતિ યુરોપની મીલો કરતાં બહુ ઉતરતા પ્રકારની નથી. હિંદી મીલોમાં ઘણા સુધારા કરવાની જરૂર છે, પણ હાલમાં તેને ઉતારી પાડવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી."

બીજા દેશોમાં સ્ત્રી કામગારોની સંખ્યા પુરુષ કરતાં વિશેષ હોય છે. અહીં પુરુષોની સંખ્યા ૭૭ ટકા છે. કામમાં મોટો ભાગ મુસ્લીમોનો હોય છે.

કાનપુરમાં ખ્રિસ્તીની સંખ્યા સારી છે, મદ્રાસમાં લગભગ ૩૩ ટકા જેટલી છે. મદ્રાસની બે મોટી બર્કીંગહામ અને કર્ણાટક મીલોમાં સ્ત્રીઓને રાખતા નથી, મુંબઇની મીલોમાં છોકરાંઓને રાખતા નથી અને કાનપુરમાં પણ સ્ત્રીઓને જૂજ રાખવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં છોકરાંઓ મોટા પ્રમાણમાં રખાય છે અને અર્ધો વખત ભણાવવાની યોજના માત્ર નામની છે. મદ્રાસમાં સ્કૂલમાં છોકરા ભણતા હોય તેમાંથી જ અર્ધો વખત માટે રોકવામાં આવે છે, આ યુરોપિયન અને અમદાવાદી શેઠિયાની સરખામણીમાં આપણે શરમથી નીચે જોવા જેવું છે.

કામગારોને રહેવા માટે 'ચાલ' અથવા ઓરડીઓની વ્યવસ્થાના ઉપર કડક ટીકા થાય છે તે યોગ્ય છે, અને મુંબઇ અમદાવાદની 'ચાલ' તો અસહ્ય છે.

હાથવણાટનો ઉદ્યોગ

ખાદીની ઉત્પત્તિ નવી છે અને તેનું પ્રમાણ જૂજ છે, એટલે અહીં હાથવણાટનો અર્થ દેશી કે વિદેશી સુતર, રેશમ, કૃત્રિમ રેશમ વગેરે દોરામાંથી વણવાના ધંધાનો કરેલાનો છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આ ઉદ્યોગ ઘણો ફેલાયો છે અને માત્ર મદ્રાસ ઇલાકામાં ૬,૭૦,૦૦૦ શાળોમાં દશ લાખ માણસોને રોજી મળે છે. આખા દેશમાં હાથવણાટથી જેટલું કાપડ થાય છે તેનો ત્રીજો ભાગ મદ્રાસમાં થાય છે.

પંજાબમાં ૧,૭૬,૩૯૩ હાથશાળો છે અને તેમાં બે લાખ પુખ્ત વયનાં માણસો કામ

કરી રહ્યાં છે અને તેમાં દર વર્ષે પાંચ કરોડ રૂપિયાનો માલ તૈયાર થઇ ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન તરફ રવાના થાય છે.

બિહાર ઓરિસામાં લગભગ ૧૩ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ વપરાતું હતું. (૧૯૨૧) તેમાંથી પાંચ કરોડનું હાથવણાટથી તૈયાર થયું હતું. તેવી જ રીતે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ વગેરે પ્રદેશોમાં હાથવણાટનું કામ મોટા પાયા પર થાય છે અને એકંદર ૨૦ લાખ શાળો પર ૬૦ લાખ માણસો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, એવો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો છે.

આપણી મીલોનું સુતર અહીંની મીલોમાં વપરાઇ જાય છે; પણ જો અહીંનું સુતર સોંઘું વેચાય તો હાથશાળોનો ઉદ્યોગ ઘણો ખીલી શકે અને એક તસુ જેટલું પરદેશી કાપડ બહારથી મંગાવવાની જરૂર ન રહે. એવી ગણતરી થઇ છે કે આપણે ત્યાં ૫૦ લાખ ચરખા છે અને જો તેની સંખ્યા વધે તો પુષ્કળ કાપડ પેદા થાય. આ લડતની પહેલાં દેશમાં કાપડ (કટકા) નો જેટલો ખપ હતો, તેના ૨૮ ટકા જેટલો માલ અહીંની શાળોમાં ઉત્પન્ન થયેલો.

મીલના માલની હરિફાઇમાં હાથવણાટ શી રીતે જીવી શકે છે તે જાણવાની જરૂર છે, તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) હાથવણાટનો માલ વધારે ટકાઉ ગણાય છે.

(૨) હાથવણાટનો માલ તે જ ગામડાંમાં ઉધાર મળે અથવા સાટામાં વેચી શકાય છે, ખાસ કરીને સાડીઓ.

(૩) લગ્ન તથા બીજી લગ્નક્રિયાઓને પ્રસંગે અમુક જાતનું કપડું જ પહેરવું પડે છે અને તે શાળો પર થાય છે.

(૪) સાડીની કોર અમુક જાતની અટપટી હોય છે અને ભાત ઉપાડ વધારે ન હોય તો મીલને તે કરવાનું પાલવે નહિ.

(૫) ટુવાલ, ચાદરો, પલંગપોષ વગેરે માલ શાળોમાં સોંઘો અને ટકાઉ નીકળી શકે છે.

(૬) લુંગી, મદ્રાસ રૂમાલ, સાફા વગેરેનો માલ બ્રહ્મદેશ, સિંગાપુર, અરબસ્તાન વગેરે સ્થળે જાય છે. તે હાથવણાટમાં શુદ્ધ સારો નીકળે છે.

(૭) શુદ્ધ ખાદી હાથવણાટની હોવી જ જોઇએ.

(૮) ઘણો જાડો માલ હાથવણાટનો ઠીક પડે છે.

વણકરોને ઉત્તેજન આપવા માટે કેટલાંક પગલાં લેવાની જરૂર છે.

(૧) તેમને સુતર વગેરે કાચો માલ, કટકા શાળ વગેરે ખરીદવા માટે સોંઘી તગાવી આપવાની જરૂર છે.

(૨) આડતિયા, વેપારીઓ, શાહુકારના પંજામાંથી બચાવી લેવા માટે બની શકે તો સહકારી મંડળીની જરૂર છે.

(૩) દારૂ તથા સામાજિક ખર્ચોમાં ઘણું નાણું બગાડે છે તેમાંથી બચાવી લેવાની જરૂર છે.

(૪) તેમના માલને વેચવા તેમ જ જાહેરાત કરવા માટે વ્યવસ્થા થવાની આવશ્યકતા છે.

કામગારવર્ગની ઉન્નતિ

કુ. માથેસન વિનીત પક્ષની છે અને મજૂરવર્ગની સુધારણા માટે તેણે જે ઉપાયો સૂચવ્યા છે તે ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) આ દેશમાં આજથી ૪૮ કલાકનું અઠવાડિયું કરવામાં વેપારીવર્ગને, ધંધાને તેમ જ મજૂરને ગેરફાયદો છે. (મજૂરને કેવી રીતે ગેરફાયદો છે તે જણાવ્યું નથી) માટે ૫૪ કલાકનું અઠવાડિયું રાખવું, એટલે ૯ કલાક ૬ દિવસ.

(૨) નિયમથી ઠરેલા કલાકો કરતાં વધારે વખત કામ ચોરીથી લેવામાં આવે છે એમ જણાય છે.

(૩) દરેક પ્રકારના અન્યાય પકડવાને અને મીલમાલિકોને સુધારા કરવાની યોગ્ય માહિતી આપવાને માટે એક મધ્યસ્થ કચેરી ખોલવાની જરૂર છે.

(૪) ૨૦ કરતાં ઓછા માણસો કામ કરતા હોય એવું કારખાનું તેમાં વરાળ વપરાતી હોય કે નહિ તેને કારખાનાના કાયદામાં દાખલ કર્યું નથી તે કરવાં જોઇએ, અને તેના પર સારી દેખરેખ રાખીને અકસ્માત અને અસ્વચ્છતાના નિયમો પળાવવા જોઇએ. જો દશ અને વધારે માણસોનું ધોરણ રાખવામાં આવે તો પણ ફાયદો થશે.

(૫) દંડ કરવામાં આવે તો તેને એક રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવા જોઇએ કે ઇન્સ્પેક્ટર તેને જોઇ શકે. મુંબઇના મીલમાલિકોએ એવો હુકમ કર્યો છે કે, એક મહિનામાં પગારના બે ટકાથી વધારે દંડ ન કરવો.

(૬) ઇન્સ્પેક્ટરો માટે ખાસ લાયકાત કે શિક્ષણનું ધોરણ નથી, થોડી નામની ધંધાદારી પરીક્ષા સિવાય. તેથી હાલમાં ઈંગ્લંડ સાથે ફેરબદલી કરવામાં આવે તો સારું થાય એવી સૂચના છે.

(૭) સુવાવડ વખતે કામગાર સ્ત્રીઓને જે લાભ મળવા જોઇએ તેને માટે કાયદો થવાની આવશ્યકતા છે અને માણસ માંદો પડે તેને રજા મળવા બાબત પણ કાયદાથી ધોરણ ઠરવું જોઇએ. ખેતી કરનાર કામગારોને મોસમમાં બે ત્રણ મહિનાની લાંબી વગર પગારની રજા મળે અને તેમની જગ્યા ખાલી રહે એવી સગવડ થવાની પણ જરૂર છે.

(૮) મોટો પ્રશ્ન સંસ્થાનિક રાજ્યોનો છે અને જેવા કાયદા હિંદમાં થાય તેવા સંસ્થાનોમાં અવશ્ય થવા જોઇએ.

સુ૰ મ.

---

(૨) દારૂનિષેધ પ્રવૃત્તિની અસર

દારૂનિષેધને લીધે હિંદ દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં નીચે પ્રમાણે ઘટાડો ગયા બાર મહિનામાં થયો હતો. એવો અડસટ્ટો કરી શકાય કે, પ્રજાના ગજવામાંથી લગભગ નવ કરોડ રૂપિયા દુર્વ્યસનમાં ખર્ચાતા બચ્યા.

મદ્રાસ	૩૮	લાખ	બર્મા	૧૭.૬	લાખ
મુંબઇ	૬૧.૭	,,	બિહાર-ઓરિસા	૩૦.૬	,,
બંગાળા	૩૫	,,	મધ્યપ્રાન્ત બિરાર	૨૨.૬	,,
સંયુક્ત પ્રાંત	૧૩	,,	આસામ	૬.૩	,,
પંજાબ	૭.૭	,,		૨,૩૨,૭૫,૦૦૦	

સુ. મ.

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે, તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ

મુખ્યત્વે કરીને મોટાં શહેરોમાં આ જ્ઞાતિ જથ્થાબંધ વસે છે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઆ, સોની જેવી વેપારી ને કારીગર કોમનું ગોરપદું કરતા હોવાથી એ કોમો જે ગામમાં વસી હોય છે ત્યાં થોડાં ઘણાં આ બ્રાહ્મણોનાં પણ ઘર હોય છે જ.

શ્રીમાળ, પુરાણ, વિમલ પ્રબંધ વગેરે પ્રાચીન ઐતિહાસિક પુસ્તકો પરથી જણાય છે કે, મારવાડના ઉજ્જડ મેદાનમાં આજથી આઠેક સદી પહેલાં આવેલા ભિન્નમાળમાં આ જ્ઞાતિનાં ઘરો પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતાં. એ પ્રદેશ આજથી સેંકડો વર્ષ પહેલાં રસાળ હતો, જાહોજલાલીથી ભરપૂર હતો. ભિન્નમાળનું પ્રસિદ્ધ ગુર્જર રાજ્ય ઠેઠ અલાઉદ્દીનની કારકીર્દિ સુધી પોતાની સત્તા નભાવી રહ્યું હતું. ચંદ્રાવતી જેમ જૈનોનું મુખ્ય મથક થેઇ પડયું હતું, તેમ ભિન્નમાળ શ્રીમાળીઓનું મુખ્ય સ્થળ હતું.

શ્રીમાળી એ બ્રાહ્મણ અને વાણીઆ બંનેના પૂર્વપદ તરીકે વપરાતો શબ્દ છે. એ સિવાય સોનીનો સમાવેશ પણ શ્રીમાળીમાં થતો હોવાથી શ્રીમાળ નગરમાં ગોરપદું કરનારા બ્રાહ્મણો મોટી સંખ્યામાં હોય એ સંભવિત છે. ગુજરાત અને દિલ્હી વચ્ચે આવેલી આ ગુર્જર રાજધાની અગત્યનું વેપારી મથક હોવાથી અને મારવાડી કોમ વેપારી હોવાથી ભિન્નમાળના વણિકોની મહેરબાનીથી તેના ગુરુરૂપે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો પર સારી સ્થિતિ ભોગવતા હતા.

કહેવાય છે કે ભિન્નમાળમાં નેવું હજાર વાણીઆ ને પિસ્તાલીસ હજાર બ્રાહ્મણો હતા. બે ઘર વચ્ચે એક બ્રાહ્મણનું ઘર એવો શ્રીમાળી કોમની અધિષ્ઠાત્રી દેવી શ્રી મહાલક્ષ્મી સમક્ષ કરેલો કોલકરાર હતો. શ્રીમાળીનો આ બધો સમૂહ ગુર્જર રાજ્ય સાથે ભાગ્યો. હિંદુરાજ્ય તૂટતાં શ્રીમાળીઓ ચોગરદમ નાઠાઃ કોઇ જોધપુર, કોઈ વાહણ, કોઈ કચ્છ-કાઠીઆવાડનાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં જઇ રહ્યા. જ્યાં જ્યાં વાણીઆ ગયા, ત્યાં ત્યાં બ્રાહ્મણો પણ ગયા; અને સાથે શ્રીમાળનગરના રિવાજો પણ લેતા ગયા, કુળદેવીની મૂર્તિ પણ લેતા ગયા. ત્યાંના અનેક સંસ્કારોના અવશેષરૂપ બ્રહ્મસમાજ હવે નવાં શ્રીમાળનગરો વસાવવા, પોતાના યજમાનોને ભૂતકાળથી કદી વિખૂટા ન પડવા દેવાનો નિશ્ચય કરી ચોતરફ વીખરાયો.

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો શ્રીમાળનગરમાં કેવી રીતે રહેતા હતા, ક્યાં રહેતા હતા, તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ વગેરે બધું શ્રીમાળપુરાણમાં દર્શાવેલું છે. સ્કંદપુરાણના ભાગ તરીકે આ પુરાણ પૌરાણિક ઢબથી દેવદેવીઓના ખાસ આશ્રિત તરીકે, તેમાં પણ ખાસ કરીને મહાલક્ષ્મીનાં વહાલાં સંતાનો તરીકે શ્રીમાળીઓને ગણાવે છે. વણિકોએ વેપાર કરી મેળવેલી અઢળક લક્ષ્મી અને

તેના ગુરુ તરીકે બ્રાહ્મણોને મળેલો તેનો પ્રસાદ એટલો બધો વિપુલ હોય કે મહાલક્ષ્મીની પોતાના પર કૃપા છે એવી શ્રીમાળીઓની દૃઢ માન્યતા થઇ જાય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રીમાળનગરમાં વસતા બ્રાહ્મણોમાં ૧૪ ગોત્રો હતાં. ગોત્રો બહુધા પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ—જેવા કે ભારદ્વાજ, ગૌતમ, પારાશર વગેરેનાં નામ પરથી પ્રચલિત થયાં છે. ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં વસતા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં મોટે ભાગે બે ભેદ જોવામાં આવે છેઃ સામવેદી ને યજુર્વેદી. જો કે ઋગ્વેદ ને અથર્વવેદ પણ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોના ગણાય છે ખરા, પણ તેની સંખ્યા નહિ જેવી છે. અવટંકો ૮૪ ગણાતી તેમાં અત્યારે દવે (દ્વિવેદી,) ત્રવાડી (ત્રિવેદી) વગેરે વેદ પરથી; વ્યાસ, ઓઝા, જોશી વગેરે ધંધા ને બીજાં કારણો પરથી ચાલતી આવે છે.

શ્રીમાળીઓએ શ્રીમાળનગરના રીતરિવાજો જાળવી રાખવામાં આગેવાની લીધી છે. સેંકડો વર્ષ પૂર્વે શ્રીમાળનગરમાં જે રીતે લગ્ન થતાં, તે જ રીતે અત્યારે પણ થાય છે. ધન-કુબેર જાતિના ગુરુ તરીકે પુષ્કળ ભિક્ષા મળતી હોવાથી એ રિવાજો ખરચાળ પણ બહુ છે. અત્યારે સામાન્ય સ્થિતિનો શ્રીમાળી એ બોજા નીચે ચંપાતો જાય છે અને પોતાની જિંદગી-ની કમાણી એક જ લગ્નપ્રસંગમાં ઉડાવી નાખે છે.

લગ્નની તિથિ અગાઉ ચોવીસ કલાકે વરરાજા જાન સાથે કન્યાને ગામ જઇ પહોંચે છે. લગ્નતિથિ અગાઉની રાત્રિ લગ્નના એક અગત્યના વિધિથી ભરપૂર હોય છે. એ વિધિ 'કળેવા'ના નામથી ઓળખાય છે. 'કળેવા' શબ્દ કદાચ 'કવેળા' શબ્દનું ઉલટાએલું રૂપ હોય. કારણ કે દંતકથા મુજબ વરકન્યાના જોડાને આ વેળા ઢુંડા નામની રાક્ષસી ઉપાડી જતી હતી. એ રાક્ષસીને છેતરવા માટે જોડું નહિ પણ સ્ત્રીઓ જ આ વખતે અંદરોઅંદર લગ્નવિધિ કરે છે. ખરું લગ્ન આજ ગણાતું હતું તેની સાબીતી પણ મળી આવે છે. કારણ કે 'કળેવા' થયા બાદ હાલમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનું અર્ધું લગ્ન સંપૂર્ણ થાય છે. જો કે તે વેળા વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ થતો નથી, છતાં પણ શ્રીમાળનગરમાં બનેલી કેટલીએક દુઃખદ ઘટનાનું આ સ્મરણ હોય અને અસલ વાત પર કલ્પનાનાં અનંત જાળાં બાઝ્યાં હોય એ સંભવિત છે.

કહેવાય છે કે શ્રીમાળ નગરમાં સારિકા નામની રાક્ષસી બ્રહ્મકન્યાઓનો નાશ કરવાનો ધંધો લઇ બેઠી હતી. આથી શ્રીમાળનગર ઉજ્જડ બની ગયું હતું. શ્રીપુંજ નામનો રાજા મૃગયા કરવા આવ્યો. તેણે શ્રીમાળનગરના બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કર્યું. આથી તેનો કોઢનો રોગ ગયો. આમ અનેક વર્ષોનો રોગ ફક્ત નાહવાથી જ ગયો હોવાથી રાજા ખુશ થયો. તેણે નગરને ઉજ્જડ જોઇ તે ફરી વસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. બ્રાહ્મણોને અભયદાન આપવામાં આવ્યું. તેમની કન્યાઓને બચાવવાનું પોતે માથે લીધું. બ્રહ્મકન્યાઓનાં લગ્ન લેવરાવ્યાં. ચૅારીઓ બંધાઇ. રાજા ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઇ સારિકાનો નાશ કરવા તૈયાર થયો. સારિકા આવી. રાજાએ બાણ તાક્યું. રાક્ષસી ચંભી ગઇ. બોલીઃ 'રાજા, મારું નામ રહે એવું કંઇ આ લોકો પોતાની લગ્નવિધિમાં દાખલ કરે તો હું સુલેહ કરવા તૈયાર છું.' બ્રાહ્મણોએ રાક્ષસીને ખાતર અમુક રિવાજો દાખલ કર્યા. લગ્નવિધિ ચાલે તે દરમિયાન વગર ધોએલે એકના એક લૂગડે વરકન્યાએ રહેવું. લગ્નતિથિની આગલી રાત્રે 'કળેવા' કરવા, તે વખતે વેવાણ વેવાણ વચ્ચે લગ્નવિધિ કરવો વગેરે. અત્યારે પણ વર શ્વસુરપક્ષ તરફથી મળેલું ધોતિયું તથા મુગટો લગ્નસમય દરમિયાન પહેરે છે. તે ગમે તેટલાં મેલાં થાય તો પણ તેનાથી

ધોઇ શકાતાં નથી. કન્યા એક ને એક પાનેતર આઠ દહાડા સુધી પહેરી રાખે છે. લગ્નતિથિ બાદ આઠમે દહાડે 'કાંકણદોરા' છૂટે છે ત્યાર બાદ વરકન્યાથી બીજાં વસ્ત્રો પહેરાય છે. આ બધી વિધિ શ્રીમાળ નગરની રૂઢિનું અદલ અનુકરણ છે. શ્રીમાળ પુરાણમાં લખ્યું છે કે, સારિકાને મોકલનાર શ્રીમાલનગરમાંથી લડીઝગડી છૂટા પડનાર બ્રાહ્મણો હતા. કદાચ એ બ્રાહ્મણો અમુક રીતરિવાજો સંબંધી મતભેદ પડતાં છૂટા પડયા હોય અને પાછળથી બળજબરીથી પોતાને મનગમતા રિવાજો શ્રીમાળનગરવાસીઓ પાસે કબૂલ કરાવ્યા હોય!

શ્રીમાળી અષ્ટમંગળા કહેવાય છે. બીજી બધી વર્ણોમાં ચૉરીમાં ફેરા ફરે એટલે પરણેતર પૂરું થયું ગણાય. શ્રીમાળી ચૉરીમાં આઠ ફેરા ફરે છેઃ લગ્નને દિવસે ચાર ને બીજે દિવસે ચાર. હસ્તમેળાપ ચૉરીમાં નહિ, પણ ગોત્રજ સમક્ષ થાય છે. માંડવા નીચે અગત્યની વિધિ થતી નથી. વળી લગ્નનો વિધિ લગ્નતિથિથી માંડીને બરાબર આઠમે દિવસે પૂરો થાય છે. આઠમે દિવસે 'કાંકણદોરા' છૂટે એટલે વરકન્યાને નિયત કરેલાં વસ્ત્રો તજી બીજાં કપડાં પહેરવાની છૂટ મળે. સામાન્ય રીતે વર કે કન્યા લગ્નવિધિ દરમિયાન ભારે પોષાક પહેરી શકે જ નહિ. વરઘોડા વખતે વર જેટલો ઠાઠ કરવો હોય તેટલો કરે, પણ ચાર ઘડીની તેની એ બાદશાહી તરત જ એક ધોતિયું ને અંગવસ્ત્ર તરીકે સુગટાના પહેરવેશમાં ફેરવાઇ જાય છે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની જાન નવ દિવસ તો ઓછામાં ઓછી રહે છે જ. પણ કેટલેક સ્થળે આગ્રહ કરી એથી પણ વધારે દિવસ રોકવાનો રિવાજ છે. એકેક માસ સુધી જાન રહ્યાના દાખલા પણ મોજૂદ છે. લગ્નગીતો પણ શ્રીમાળીની જૂની જાહોજલાલીને હજુ જાળવી રહ્યાં છે. શ્રીમાળનગરમાંની ઉંટા રાક્ષસી કે જે શ્રીમાળપુરાણમાં સારિકાના નામથી ઓળખાય છે તે હજુ શ્રીમાળીની લગ્નતિથિની આગલી પરોઢે જ્યારે આખું જગત શાંતિમાં ઘોરતું હોય ત્યારે ભૈરવ હુંકાર કરી ઊઠે છે. રાત્રિના શાંત સમયમાં વર તોરણ 'છબવા' જાય છે. સ્વસ્તિવાચક મંત્રોના શુદ્ધ અશુદ્ધ ઉચ્ચારોથી વાતાવરણ ગાજી રહે છે અને એ અંધકારની ભયંકરતામાં બૈરાંઓ ઉંટાનું શરણું શોધતાં ગીતો ગાય છે. આ બધી ધમાલની ઉત્પત્તિ ખરેખર એક મહાન ભયમાંથી ઉત્પન્ન થએલી હશે તેની કલ્પના આ કાર્યના સાક્ષીને થયા વિના રહેતી નથી.

જ્ઞાતિની ઇષ્ટદેવી સામાન્ય રીતે મહાલક્ષ્મી ગણાય છે. લગ્નસમયે મહાલક્ષ્મીને મંદિરે જવું લગભગ ફરજિયાત છે. શ્રીમાળીનો જથ્થો જે જે ગામમાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં મહાલક્ષ્મીનું મંદિર હોય છે. કોઇ કોઈ સ્થળે એ મંદિરનો વહીવટ શ્રીમાળીઓના હાથમાં હોય છે અને શ્રીમાળી વણિકો વગેરેના લગ્નપ્રસંગે મળતા લાગામાંથી એ મંદિરોનો વહીવટી ખર્ચ ચાલ્યા કરે છે. કેટલેક સ્થળે મહાલક્ષ્મીનાં મંદિરોનો વહીવટ મહાજન કે સ્થાનિક દેશી રાજ્યોના તાબામાં હોય છે, પણ મૂળે તો તે બધું શ્રીમાળીઓનું જ. ગેરવ્યવસ્થા ને કુસંપને લઇને મહાજન કે દેશી રાજાઓને વચ્ચે પડવું પડેલું.

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો ભિન્નમાલ તૂટયા પછી પાટણ આવી વસ્યા. મહાલક્ષ્મી પણ પાટણ લાવ્યા; પણ પાટણની રાજલક્ષ્મી વાઘેલા વંશના સ્થાપક સાથે ધોળકે જઇ વરી. તે સાથે શ્રીમાળીઓ પણ ધોળકે પહોંચ્યાં. ત્યાંથી કાઠીઆવાડના રજવાડામાં વેપારીઓ સાથે ધીમે ધીમે પગપેસારો કર્યો. અત્યારે જો કે રાજગુરુ તરીકે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો કામ કરતા નથી છતાં વાણીઆના 'ગોર' તરીકે તેઓ કાઠીઆવાડનાં મોટાં રજવાડાંનાં મુખ્ય શહેરોમાં વસેલા છે. કચ્છમાંના શ્રીમાળીઓ પણ પાટણ તૂટતાં તે તરફ ગયા લાગે છે.

મારવાડ ને ગુજરાત બંનેમાં મળી અત્યારે ત્રીસેક હજાર શ્રીમાળીઓ હશે. તેમાંના ૧૧,૫૧૪ ગુજરાતી ભાષા બોલનારા પ્રદેશમાં વસે છે. તેઓમાં પરસ્પર ખાવા–પીવાનો વ્યવહાર છે. કન્યાની લેવડદેવડ માટે ખાસ ધોળ નથી, પણ સામવેદી ને યજુર્વેદી એવા બે તડ઼ છે. બંને પક્ષો સાથે બેસી જમી શકે છે, પણ પરસ્પર કન્યા આપતા લેતા નથી. જો કે તેમ કરવામાં બંધન નથી, છતાં રૂઢિ હજુ તોડી શકાતી નથી. યજુર્વેદી મુખ્યત્વે કરીને કાઠીઆવાડ ને કચ્છમાં જામનગર, મોરબી, ધ્રાંગધ્રા, ચુડા, હળવદ, અંજાર વગેરે સ્થળોમાં ને સામવેદી ભાવનગર, ધોળકા, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં મોટા જથામાં વસે છે. ગુજરાતમાં ઘણે ભાગે સામવેદી જ વસે છે. કન્યાની લેવડદેવડ કરવામાં કુળ તરફ ખાસ જોવામાં આવે છે. 'કલિયણુ' ને 'ધાકડ' એવા બે ભેદ બંને પક્ષમાં છે. કુળવાન વર્ગ ખાસ કરીને પોતાની દીકરી 'ધાકડ'માં આપતો નથી, લે છે ખરો. આ ભેદ બહુધા દીકરીના પૈસા લેવા–દેવા સંબંધમાં પડેલો છે. કુળવાન વર્ગ દીકરીના પૈસા લેવામાં નાનમ સમજે છે; એટલું જ નહિ પણ સાટું, ત્રેખડ કરવામાં શરમ માને છે. ત્યારે 'ધાકડ' એ બાબતમાં બહુ લક્ષ આપતા નથી. તેઓ દીકરીના પૈસા લે છે, સાટું ત્રેખડ કરે છે, તો પણ અત્યારે સ્થિતિ એવી બની ગઈ છે કે કુળવાન વર્ગ કે જે દીકરીના પૈસા ન લેવાની બાબતમાં મગરૂર હતો તે ધીમે ધીમે સાટાંના રસ્તે વળતો જાય છે. કારણ કે પોતાના દીકરાને કુંવારા રાખી દીકરીને કૃષ્ણાર્પણ કરવાનું હવે તેઓને પરવડતું નથી. યજુર્વેદીમાં આમ હજુ સુધી આ બાબતમાં ટકી રહેનારનાં પચાસેક ઘર ભાગ્યે જ રહ્યાં હશે. અર્થાત્ આ ધોળ દહાડે દહાડે નાનો થતો જાય છે અને કદાચ થોડાં વર્ષોમાં નામશેષ થઇ જશે.

કન્યા સામાન્ય રીતે ઋતુકાળ પહેલાં પરણે છે. ઋતુધર્મમાં આવેલી દીકરી પરણી ન હોય એ સ્થિતિ અત્યારે પણ મોટા ભાગમાં ભયંકર મનાય છે, પરંતુ શ્રીમાળનગરના એક રિવાજે આમ છતાં બાળલગ્નના બૂરા પરિણામથી જ્ઞાતિને બચાવી છે. સામાન્ય રીતે દરેક જ્ઞાતિમાં પરણ્યા બાદ કન્યાને સાસરે લઇ જવામાં આવે છે, પરંતુ આ જ્ઞાતિમાં પરણ્યા બાદ જાનને વિદાય દેતી વેળા કન્યાને ગામના પાધરમાંથી જ ઉતારી લેવામાં આવે છે અને પછીથી સારો દિવસ જોઇ વળાવવામાં આવે છે. સમજુ માબાપો આ રિવાજનો સારો લાભ ઉઠાવી શકે છે. તેઓ પોતાની દીકરીને એકાદ બે કે કોઇ દાખલામાં ત્રણત્રણ વર્ષ ઘેર રાખે છે, એટલે ચૌદ પંદર વર્ષની ઉંમર પહેલાં કન્યા ભાગ્યે જ પતિના સમાગમમાં આવે છે. સામાજિક રિવાજોમાં આ રિવાજે જેટલું નુકસાન નથી કર્યું, તેટલું નુકસાન અસમાન વયના લગ્ને કર્યું છે. પુરુષ એક કરતાં વધારે વાર પરણે છે, તેથી એક જ પુરુષ કેટલીક વેળા બબ્બે, ત્રણત્રણ સ્ત્રીઓ એક પછી એક પરણી લગભગ દરેકને અકાળ મોતને આધીન બનાવે છે અને તેથી એકંદરે ઓછી સંખ્યાવાળી જ્ઞાતિ દહાડે દહાડે ઘસાતી જાય છે, સ્ત્રીવર્ગ દુર્બળ થતો જાય છે અને સંતતિ પણ વડવાઓની જ્ઞાનબુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકતી નથી.

સન ૧૯૦૧ ના વસ્તીપત્રક મુજબ ગુજરાતમાં ૧૭,૩૯૮ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો વસતા હતા. તેમાં ૯૨૬૩ પુરુષ ને ૮૧૩૫ સ્ત્રીઓ હતી. અર્થાત્ સો પુરુષે ૮૭.૮૨ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ હતું. ૧૯૨૧ માં વસ્તી ઘટી ૧૧,૫૧૪ની થઇ. તેમાં ૬૨૦૩ પુરુષ ને ૫૩૧૧ સ્ત્રીઓ હતી. અર્થાત ૧૦૦ પુરુષે ૮૫.૬ સ્ત્રીઓ હતી. વસ્તી વીસ વર્ષમાં આમ-કે બની ગઇ છે.

અને ૧૯૩૧ ના આંકડા બહાર પડયે કદાચ ઘટાડો એથી પણ મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ રહે તેવા દરેક સંભવ છે. મોટી મોટી બ્રાહ્મણજ્ઞાતિઓ સાથે સરખાવતાં આ જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે. તેમાં પણ સેંકડે ૨૩ ટકા વિધવાઓને બાદ કરીએ તો સેંકડે ૬૨ ટકા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ આવે. આવી સ્થિતિમાં લોહીનો વેપાર વધે તેમાં નવાઇ નથી. બબ્બે ને ત્રણત્રણ હજાર રૂપિયે કન્યાઓ વેચાયાના દાખલા આ જ્ઞાતિમાં સામાન્ય મનાય છે. અને કેવળ 'પુ' નામના નરકમાંથી તરવા ખાતર આખી જિંદગીની કમાણી પત્ની પાછળ ખરચનારની સંખ્યા પણ જ્ઞાતિમાં સારી છે. આવી સ્થિતિમાં અગાઉની જેમ બ્રહ્મચારી–આજીવન બ્રહ્મચારીનો વર્ગ ઊભો થાય તો જ જ્ઞાતિની સંખ્યા ટકી શકે તેમ છે.

આ સ્થિતિ કંઇ એકલા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની જ નથી, લગભગ બધી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ અત્યારે મૃતપ્રાય થઈ ગઇ છે. સામાજિક પરિસ્થિતિમાં બ્રાહ્મણ પોતાના ધંધાને અંગે ઉત્તમાંગરૂપ રહ્યા છે. જ્યાં સુધી આ કાર્ય તેઓએ બરાબર બજાવ્યું ત્યાં સુધી તેઓનું સમાજે પોષણ કર્યું; પરંતુ જ્યારથી એ સ્થાન ગુમાવ્યું, ત્યારથી આજીવિકાનાં બીજાં સાધનો ખોળી બીજી વર્ણના કુલાચાર સ્વીકાર્યા સિવાય તેમનો આરો રહ્યો જ નથી. શું વ્યાસ વસિષ્ઠ ભારદ્વાજના પુત્રો આધુનિક સમયમાં હોટલમાં શાકપુરીનાં ભાણાં ફેરવતા, મેલું ધોતિયું પહેરી દાળશાકનાં તપેલાં ઉતારતા કે મરણ પાછળ લાડવા ઉડાવતા નજરે નથી પડતા? બ્રાહ્મણોએ અત્યારે શૂદ્રવૃત્તિ ગ્રહણ કરી છે, છતાં તેઓ પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવરાવે છે એ જ બ્રાહ્મણજ્ઞાતિનો કરુણ અંત લાવવાને પૂરતું છે.

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ હજુ ગોરપદું કરે છે; પણ વિદ્વત્તાહીન ગોરપદું હવે કેળવાએલા વર્ગમાં મશ્કરીનું પાત્ર બની રહ્યું છે. અજ્ઞાન યજમાનો હજુ બ્રાહ્મણના વાક્યને પ્રભુના વાક્ય તરીકે માની શ્રદ્ધા સેવે છે, પણ કેળવાએલો વર્ગ દહાડે દહાડે શ્રદ્ધાહીન બનતો જાય છે અને કેટલેક સ્થળે પોતાના કુલગોરને લાગા સિવાય બીજી કોઇ પણ ધર્મક્રિયામાં ભાગ લેવા દેતો નથી. બીજી જ્ઞાતિના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો આ કાર્ય કરે છે. વિદ્વત્તાહીન ગોરપદું હવે ભાગ્યે જ ટકવાનું છે, માટે જ્ઞાનના વિસ્તાર સાથે કાં તો જ્ઞાતિએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડશે અગર બીજે ધંધે વળગવું પડશે.

બીજા બ્રાહ્મણોની જેમ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો પણ સંકરતાથી બહુ ડરે છે. મારવાડમાં મૂળ વતન છતાં મારવાડી શ્રીમાળી ગુજરાત–કાઠીઆવાડના શ્રીમાળી સાથે બેસી ભોજન-વ્યવહાર કરવામાં પણ શંકાશીલ હોય છે, જો કે તે જ પ્રદેશમાંથી ગરીબ શ્રીમાળીઓની દીકરી પૈસાથી ખરીદાઈ ગુજરાતમાં આવે છે ત્યારે એ શંકા રહેતી નથી. એ બંને દેશો વચ્ચે અત્યારે ભાષાભેદે કરીને જોઇતો સંબંધ સ્થપાઇ શકે તેમ નથી. તે સાથે મારવાડી ભાઇઓનું કુલાભિમાન પણ તે સંબંધમાં મોટો અંતરાય થઇ પડે છે.

જ્ઞાતિએ પોતાની ઉન્નતિ કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે ખરા, પણ જૂજ પ્રમાણમાં. લાંબે અંતરે ભરાએલી ત્રણ પરિષદો આ બાબતમાં કંઇ સંગીન કાર્ય કરી શકી નથી. પરિષદના ઠરાવોથી આમવર્ગ સદા વિમુખ જ રહ્યો છે. આનાં કારણો બહુ છે. પરિષદ કેવળ કેળવાએલાનું જ ક્ષેત્ર બની રહી છે. કેળવાએલા જૂના વિચારના અભણ વર્ગ સાથે ચર્ચા ચલાવવામાં નાનમ સમજે છે; તેમ જૂના વિચારવાળા સંકુચિત વિચારનું ક્ષેત્ર મિથ્યાભિમાન ખાતર છોડવા ચાહતા નથી

જોકે ઉચ્ચ શિક્ષિત વર્ગ દહાડે દહાડે વધતો જાય છે, પણ એ વર્ગને જે પરિસ્થિતિમાં ઉછરવું પડે છે તે એવી હલકી હોય છે કે, એક કે બે પેઢીમાં એ શિક્ષિત વર્ગ પાછો સામાન્ય સપાટી પર આવી ઊભો રહે છે. જ્યાં સુધી કેળવણી સર્વાંગે ન સ્વીકારાય, ત્યાં સુધી સતત પ્રગતિ સધાવી મુશ્કેલ છે. કેળવાએલો પતિ પોતાની જ્ઞાતિમાંથી સમાન કક્ષાની પત્ની ન મેળવી શકે અને સંસ્કારી કન્યા પોતાને માટે યોગ્ય પતિ જ્ઞાતિમાંથી ન પ્રાપ્ત કરી શકે એ સ્થિતિ સારી તો ન જ ગણાય.

ભોજનવ્યવહારમાં પણ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ બહુ સંકુચિત વિચારનો છે. કાઠીઆવાડી ને કચ્છી બીજી કોઇ પણ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ સાથે એક પંક્તિમાં બેસી નહિ જમે. મારવાડીનું પણ એમજ સમજવું, કેવળ ગુજરાતી–ખાસ કરીને અમદાવાદી–લગભગ બધા બ્રાહ્મણો સાથે એક પંક્તિમાં બેસી જમી શકે છે. ગુજરાત–કાઠીઆવાડના કેટલાક સ્થિતિચુસ્ત શ્રીમાળીઓ તો પરદેશમાં પણ પોતાની આ પ્રણાલિકા જાળવી શકયા છે.

આ જ્ઞાતિએ પણ હિંદને કવિ માઘ જેવા પ્રખ્યાત કવિ અર્પ્યો છે. ગુજરાતને ચરણે દલપતરામ જેવા લોકપ્રિય કવિ સમર્પ્યો છે. કેટલાક રાજનીતિજ્ઞ, ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો પણ સારી સંખ્યામાં ગુજરાત–કાઠીઆવાડને ચરણે ધર્યા છે. પણ એ જ મહાપુરુષોને જ્ઞાતિએ તો પોતાની સંકુચિત મનોદશાને લીધે જીવનભર રંજાડ્યા જ છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે

ગુપ્તચરનો પત્ર

૨૯–૪–૩૧

મહેરબાન સાહેબ,

મારો છેવટનો પત્ર 'પ્રસ્થાન'માં પ્રગટ થયો ત્યારપછી તો સાબરમતીમાં ઘણાં પાણી વહી ગયાં. ગયા વર્ષની લડત દરમ્યાન જેમ લોકમાનસના એક નવીન પ્રકારનો ખ્યાલ આવ્યો તેમ લડત બંધ થતાં પણ તે જ માનસના એક જુદા પ્રકારનો ખ્યાલ આવ્યો. ગાંધીજીએ તહકુબીના ખત ઉપર સહી નહોતી કરી ત્યાં સુધી લોકો એમ વાતો કરતા કે ગાંધીજીમાં એટલું ડહાપણ છે કે જેથી તે સંધિ કરશે. આ શબ્દોમાં આ વિચારો લોકો મૂકતા હતા એમ કહેવાનો મારો ભાવાર્થ નથી પણ સંધિ થાય તો સારું એવા કોઇ ભાવથી વિવિધ જાતના લોકો વિવિધ રીતે વાતો કરતા; પણ જ્યારે ગાંધી–અરવીનનું કરારનામું બહાર પડયું કે તરત જ લોકમાનસમાં એક વિલક્ષણ ફેરફાર થતો દેખાયો. જે લોકોએ લડતમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો તેઓ તો મોટે ભાગે સૈનિકની માફક બહુ બોલતા ન હતા, તેમાંના કેટલાકને અસંતોષ હતો પણ તેઓ બહુ ટીકા કરતા દેખાતા ન હતા? પણ જે લોકોએ લડાઇમાં કશું પણ કર્યું ન હતું, જેઓ વિલાયતી કાપડ પણ છોડવા તૈયાર ન હતા, જેઓએ લડત દરમ્યાન એક જ ચિંતા રાખી હતી કે હવે આ લડત ક્યારે બંધ થાય, તે લોકો તરફથી મોટામાં મોટો અસંતોષ જાહેર થયો હતો. તેઓને આ કરારનામું કરવામાં ગાંધીજીની બહુ મોટી ભૂલ જણાતી હતી, ગાંધીજી છેતરાતા હતા એમ લાગતું હતું. તેઓ ફરિયાદ કરતા હતા કે " ગાંધીજીએ નકામા લોકોને હેરાન કર્યા, મેળવી

મેળવીને શું મેળવ્યું ?" ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ. આ તો શહેરની પોળોનાં વતનીઓની વાત થઇ; પણ વધારે રમુજી વાત તો એ છે કે સરકારી અમલદારો જેમનું રૂંવાડું ગાંધીજીની જેલથી અને ધરાસણાના કાળા કેરથી પણ નહોતું ફરક્યું એ લોકો ગાંધીજીની સખ્તમાં સખ્ત શબ્દોમાં ટીકા કરતા હતા; અને તે લડત બંધ કરવાની બાબતમાં. હું ધારું છું આપે જ મને કહ્યું હતું કે કોલેજના અધ્યાપકો સંધિની બાબતમાં બહુ મોટો અસંતોષ ધરાવે છે !

હલકું માનસ વ્યક્ત કરતાં આ જાતનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જવા દો. તે છતાંએ સામાન્યરીતે લડાઇના પૂરમાં તણાતી પ્રજાને આ લડત બંધ થતાં આઘાત લાગ્યો એ તો સ્પષ્ટ છે. આનું કારણ હું તહકુબોની શરતોમાં એકલું નથી શોધતો. તહકુબીની શરતો ગાંધીજીએ કહ્યું હતું તેમ કાયદાની ભાષામાં લખાયેલી છે. એટલે કેળવાયેલા લોકો પણ ગાંધીજીના અને બીજા નેતાઓના ભાષ્ય વિના તે શરતોનું તાત્પર્ય સમજી શક્યા ન હતા. જો કે જે રીતે સરકારી પોલાદી ચોકઠું એ શરતોને અમલમાં મૂકે છે તે જોતાં તો અણસમજુઓની અણસમજ જ સાચી હતી એમ ઘડીભર લાગી જાય છે. પણ એ જવા દઇએ. મને લોકમાનસમાં થયેલા આ આઘાતનું કારણ જરા જુદું લાગે છે. રસી ખેંચાતી હોય અને અકસ્માત એકાદ પક્ષ દોરડું છોડી દે અને બળથી ખેંચતો સામો પક્ષ ભોંય પડે અને જે પ્રત્યાઘાત લાગે તેવો કંઇક આ આઘાત હતો. લડાઇના પૂરમાં લોકમાનસ ખેંચાતું હતું, ઓચિંતાની લોકો સમજે એ પહેલાં સ્થિતિમાં એકાએક ફેરફાર થઇ ગયો. આથી ઘડીભર લોકમાનસ નિરાલંબ થઇ ગયું અને આ નિરાલંબિતાનો અસંતોષ સંધિ વિષેના અસંતોષમાં પરિણામ પામ્યો. પણ તમે કહેશો કે આમાં કોઈ શું કરે ? હું એ કહું છું કે કોઇ શું કરે ? મારું નિરીક્ષણ તો એટલું કહે છે કે લોકો જ્યારે સંધિને વિષે અસંતોષ જાહેર કરતા ત્યારે તેમાં સંધિની સમજ એ મુખ્ય કારણ ન હતું પણ ઉપર જણાવી એવી માનસિક નિરાલંબિતા કારણ હતું. આથી કેટલાક રાજકીય ભેજાંઓને પોતાની બુદ્ધિનું અપમાન થતું લાગશે. પણ તમે જાણો છો કે મારો ઇરાદો કોઈનું આ પત્રમાં તો અપમાન કરવાનો નથી અને એટલા માટે તો 'પ્રસ્થાન'માં તમે તેને સ્થાન આપો છો. અસ્તુ.

લડત મોકુફ રહી એટલે હું તો પાછો મારા પ્રિય વિષયોના અધ્યયન અને નિરીક્ષણમાં પડી ગયો. ફેબ્રુઆરી માસમાં નડિયાદમાં સંતરામનો મહોત્સવ થયો. સંતરામને વિષે મને એક જાતનું આદરપૂર્વક કુતૂહલ હતું. તમે જાણો છો કે સાધારણ રીતે મને આપણા સાધુઓ અને કહેવાતા વૈરાગીઓ વિષે બહુ આદર નથી, અને છતાંએ હિંદુધર્મના કેટલાયે અંશો ઉપર મને બહુ આદર છે. જૈન કે બીજા સાધુઓના કહેવાતા અપરિગ્રહની તો હું હંમેશાં નિર્લજ્જપણે ઠેકડી કરું છું અને છતાંયે મને આપણી અપરિગ્રહની ભાવનાને વિષે ખૂબ આદર છે. **अपि प्राज्यं राज्यं तृणमिव परित्यज्य सहसा**—વિશાલ રાજ્યને તણખલાની જેમ છોડી દેવાની ભાવના માટે અને કેટલાંક દાખલાઓમાં તે જાતની શક્તિ માટે તો મારું માથું ઝૂકે છે, જો કે રાજકીય દષ્ટિએ રાજ્ય એ રાજાની મિલકત છે એમ હું માનતો નથી. પણ એ તો અપ્રસ્તુત છે. સંતરામ મહારાજની સંસ્થામાં આ જાતનો સાચો અપરિગ્રહ મૂર્તરૂપે છે એમ મેં કેટલાયે આપ્તજન પાસેથી સાંભળેલું. બીજું, આજના કળિયુગમાં અતિથિધર્મ તો સર્વથા લુપ્ત થતો જાય છે. દુર્ભાગ્યે હું એવું માનનારો છું કે દુનિયા શરૂ થઇ ત્યારથી જ કળિ પ્રવર્તમાન છે અને સતયુગ તો અસ્પૃષ્ટ

વિચારકોની કલ્પનામાં જ હયાત છે. આમ છતાંયે પહેલાના કળિયુગને આજના કળિયુગ જોડે સરખાવતાં એક મોટા ધર્મનો નાશ થતો દેખાય છે અને તે અતિથિધર્મ. આનાં આર્થિક અને માનસિક કારણોની તપાસમાં હું અત્યારે નહિ ઊતરું પણ હકીકત સ્પષ્ટ છે એમ મને લાગે છે અને એનું મુખ્ય કારણ માણસોનાં મન વધારે એકલપેટાં થઇ ગયાં છે અથવા તો શતપથ બ્રાહ્મણના પેલા અસુરોની જેમ આજના માણસોને પોતાનાં પેટ કરતાં કોઇ બીજી વધારે મોટી વસ્તુ જણાતી નથી. શ્રીમંત કુટુંબોમાં, કે જ્યાં ખાનપાનનો ખૂબ વ્યય થાય છે ત્યાં પણ આ માનસિક કૃપણતા પ્રતીત થાય છે. જાણે કે પોતાની જાત સિવાય બીજાની સેવા કરવાનો માણસોને કંટાળો આવે છે. એવા આ જમાનામાં સંતરામ એ મૂર્તિમંત આતિથ્ય છે, એવું જ્યારે મેં સાંભળ્યું ત્યારે તો મારું કુતૂહલ દ્વિગુણ થયું.

સવારના પહોરમાં, શિયાળાની ઠંડીમાં, પાંચ વાગ્યાના સુમારે નડિયાદમાં કુવાને કાંઠે સ્ત્રીઓનું મોટું ટોળું પાણી ભરતું હતું. મને જરા નવાઇ લાગી. સાથીએ કહ્યું કે નડિયાદમાં દરેકના ઘેર એટલા મહેમાન છે કે આટલું વહેલું પાણી ન ભરાય તો બીજું કશું કામ થઇ શકે નહિ.

સંતરામના દર્શને હું ગયો. અતિશયોક્તિના ઇરાદા વિના કહું છું કે માનવ-સાગર ઊલટયો હતો. સત્યાગ્રહની લડતમાં તાલીમ મેળવી આવેલા સ્વયંસેવકો જે રીતે વ્યવસ્થા જાળવતા હતા, તે જોઇને હિંદુસ્તાનના ભાવી વિષે મને તો આશા લાગી.

અસંખ્ય કહી શકાય એટલા માણસોને જમાડવા સામે મને વિરોધ નથી. જમણવારોની પ્રથાની વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ હું જમણવારોમાં માનનારો છું પણ પેલા યજ્ઞના દેવતામાં જે રીતે ઘી અને બીજા પદાર્થો હોમાતા હતા તે જોઇને તો મારો બધો આદર ઘડીભર ગલિત થઇ ગયો. આવી ટીકાથી ભક્તજનોનાં હૃદય દુભાય, પણ શું કરીએ આ જગતમાં ભક્તજનોએ જ સહેવાનું છે એટલે તેઓ મારા જેવા અભક્તની ટીકા સહન કરી લેશે.

પણ તમે જાણો છો કે આવું મન અલ્પ આર્થિક મર્યાદાઓમાં બહુ વાર રહી શકતું નથી. મને તો એ યજ્ઞ, એ માનવસાગર, એ સંતસમુદાય જોઇને બ્રાહ્મણયુગના અને ત્યાર પછીના મહાયાગો યાદ આવ્યા. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બુદ્ધ પૂર્વેના બ્રાહ્મણ યુગને નિંદવાની એક પ્રથા—fashion—થઇ ગઇ છે. પણ એ પ્રાચીન યુગનો મારો ખ્યાલ મને એમ કહે છે કે હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિનાં મૂળ તો એ બ્રાહ્મણ યુગમાં જ નંખાયાં છે. સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ, ન્યાય આદિ અનેક ગૌરવભરી બાબતોનાં બીજ અને વિકાસ એ મહાયાગની સંસ્થાઓમાં દેખાય છે. ગૃહસ્થધર્મ પણ એ સંસ્થામાં જ વિકાસ પામતો દેખાય છે.

આ મહાયાગો પ્રસંગે દેશદેશના વતનીઓ આવતા અને આવા માનવ સમુદાયોમાં જે આર્થિક અને માનસિક આપ-લે થતી તેનો હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં મોટો ફાળો છે.

એટલે અગ્નિમાં આહુતિઓ આપવામાં જરા પણ શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં મને એ બ્રાહ્મણ કાળ માટે બહુ આદર છે. મને વૈરાગી સંસ્થાઓ કરતાં મંગલમય સામાજિક સંસ્થાઓમાં કાંઇક વિશેષ આકર્ષણ છે. એથી એ યુગ મને ગમતો હશે.

ગમે તેમ હો પણ મને આ સંતરામનો ઉત્સવ જોઇને એ પ્રસંગનું સ્મરણ થયું. સાધુ સંતોને વિષે બહુ આદરબુદ્ધિ ન હોવા છતાં તેઓને વિષે મને કુતૂહલ તો ખૂબ જ છે એટલે બની શકે તેટલા સંતોના સમાગમમાં આવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. વળી તમે જાણો છો કે મને યોગની પ્રક્રિયાઓમાં કંઇક શ્રદ્ધા છે. એટલે મારે એ પણ જોવું હતું કે આમાં કોઇ સાચા યોગીઓ છે કે ? હું તમને તરત જ જણાવી દઉં. યોગ વિષેની મારી લાલસા તો પૂરી ન થઇ પણ તેના કરતાં કેટલીક વધારે મહત્ત્વની બાબત જાણવા મળી. સંતરામ પોતે જ તપ અને સંયમની પ્રસન્ન મૂર્તિ છે. બીજા સાધુઓમાં કેટલાક તો અગડંબગડં હતા, કેટલાક જમાનાને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરતા ભાપણીઆઓ હતા, પણ ત્રણ ચાર સંતો ખરેખરા વિદ્વાન અને ખરેખરા સંયમી હતા. તેમને જોઇને તેમના બધા. વિચારો સ્વીકાર્ય ન હોવા છતાં મન પ્રસન્ન થતું. કેટલાકને ચરણે પડવાનું સહજ જ મન થઇ જતું. આ થોડાક સંતોમાં મને આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પરંપરા સચવાતી હોય એમ લાગ્યું, જો કે આખા હિંદુસ્તાનને લાગેલા બીકણપણાના રોગમાંથી તેઓ પણ સર્વથા મુક્ત નહિ હોય. બોરસદમાં સરકારે કરેલા સ્ત્રીઓ ઉપરના અત્યાચારોની હકીકતથી એક વૃદ્ધ પ્રજ્ઞાચક્ષુ વિદ્વાન સંતની આંખમાંથી આંસુધાર પડી ત્યારે મને થયું કે આ સંતો હું માનતો હતો તે પ્રમાણે જડ થઇ ગયેલા નથી; પણ જ્યારે એ સંતે લાચાર થઇને એમ કહ્યું કે "હમ ક્યા કરે ?" ત્યારે મને એમ થયું કે હિંદુસ્તાનના ભૂતકાળમાં આટલું ઊંચુ આધ્યાત્મિક વાતાવરણ હોવા છતાં સાંસારિક વસ્તુઓને વિષે આ "હમ ક્યા કરે ?" નું માનસ આપણી પરતંત્રતા માટે ખૂબ જવાબદાર હોવું જોઇએ અસ્તુ. આ સંતોને મળવાથી સાધુઓ વિષે એકંદરે મારો આદર વધ્યો.

× × ×

તમે બધા રાજદ્વારી કાર્યકર્તાઓ તડકુબીને ચર્ચતા હતા ત્યારે મને તો આ લડત દરમ્યાન કેટલેક અંશે ઢાંકી રાખેલાં મારાં જૂનાં કુતૂહલો પૂરાં કરવાનું મન થયું. પેલા અમેરિકન નવલકથાકાર સીંકલેર લુઇને નોબેલ ઇનામ મળ્યું ત્યારથી મને એમ થતું હતું કે "ભલા જોઇએ તો ખરા કે આ અમેરિકન લેખકમાં શું હીર છે ?" તમારા પેલા અમેરિકા જઇ આવેલા મિત્રને ઘેર હું ગયો હતો ત્યાં "એલ્મર ગ્રેન્ટ્રી" નામની સીંકલેર લુઇની નવલકથા પડી હતી. જે પુસ્તકો ઉપર એને નોબેલ ઇનામ મળ્યું એમાંનું આ એક છે.

વાર્તા વાંચતાં તો આકર્ષક લાગી પણ વાર્તાને આકર્ષક કરવાની કળા યુરોપ અને અમેરિકાના સાધારણ લેખકોને પણ એટલી બધી હસ્તગત થઇ ગઇ છે કે તેટલા ઉપરથી હું તેની નોબેલ ઇનામની લાયકાત સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો. મારી લોકચર્યામાં પુસ્તકોની સમાલોચનાને તમે સ્થાન આપશો કે નહિ એ વિષે મને શંકા છે, પણ મારી પોતાની ચર્ચા એમાં થતી હોવાથી અને હું પણ લોકનો એક ભાગ હોવાથી આપ તે સ્વીકારશો એવી આશા રાખું છું. અને વળી હું જે કાંઇ લખું છું તે સમાલોચના પણ ન કહેવાય !

'એલ્મર ગેન્ટ્રી 'માં સીંકલેર લુઈનો પ્રયત્ન ૧૯મી સદીના અંત ભાગનો અને ૨૦મી સદીના ચાલુ દાયકા સુધીના અમેરિકન જીવનના એક ભાગનો પ્રતિબિંબ આપવાનો હોય એમ લાગે છે. હું આ સમય આપું છું કારણકે લેખકે ૧૯૨૫ ની સાલનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમાં અમેરિકાની ખ્રિસ્તી ધર્મના વિવિધ ફાંટાઓની સંસ્થાઓનો અને હિંદુસ્તાનમાંથી પણ ગયેલા એકાદ ધર્મના ધર્તિંગનો લેખકે ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સીંકલેરે જે ખ્યાલ આપ્યો છે તે વાસ્તવિક છે એમ માનવાનું મન તો થઈ જાય છે; પણ એમ કરવા જતાં અમેરિકાની ખ્રિસ્તી ધાર્મિક સંસ્થાઓને કદાપિ અન્યાય થઈ જાય. એટલે એમ કહેવું એ ઉચિત છે કે આ ગ્રંથમાં સીંકલેરે આ ધાર્મિક સંસ્થાઓના જે ગૂઢ અને પ્રગટ દોષો છે તેનો ધ્વંસક ઉપહાસ કર્યો છે. ધર્મને સમાજમાં ફેલાવવા માટે તેને જે રૂઢ રૂપો આપવાં પડે છે, તે રૂપો આપવામાં જ કેટલેક અંશે ધાર્મિક અનુભવની નૈસર્ગિકતા નાશ પામે છે. વળી ધર્મ શરૂઆતમાં માણસોના વર્ગોને સંસ્કારી કરતો હશે પણ ધર્મનું પ્રારંભનું તાજું બળ સંસ્થાઓમાં મૂર્ત થતાં ધર્મના ઉપર તેના અનુયાયીઓના તે તે વર્ગના માનસની છાપ પડયા વિના રહેતી નથી. અમેરિકા એટલે કે ડૉલરનો દેશ. ડૉલરો કમાવા માટે અજબ વ્યવસ્થા. દરેક વસ્તુનું ડૉલરથી માપ. ત્યાંની ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ આ ડૉલરની વ્યવસ્થાશક્તિની ઊંડી છાપ પડી ગઈ છે. આથી ડૉલરની બાબતમાં તો અમેરિકાએ અનુપમ વિજય મેળવ્યો છે એમ કહી શકાય. એની એ જ વ્યવસ્થાશક્તિથી ધર્મનાં રૂઢ રૂપોને પણ ખૂબ વ્યવસ્થિત અને સંગઠિત કરી નાંખ્યાં છે. પણ 'એલ્મર ગેન્ટ્રી' વાંચતાં જણાય છે કે આ બધામાંથી ધર્મ તો મરી જ ગયેલો દેખાય છે. "એલ્મર ગેન્ટ્રી "માં 'American commercialised Christianity 'નો હૂબહૂ ચિતાર છે. પણ આમાં અમેરિકાનો દોષ હોય એમ મને નથી દેખાતું. મને તો આમાં ધર્મને સંપ્રદાયોનું રૂપ આપવાની કેટલેક અંશે અનિવાર્ય રીત જ જવાબદાર લાગે છે. તમારા આ ધર્મક્ષેત્ર મનાતા હિંદુસ્તાનમાં પણ બીજું શું થયું છે? દા. ત. તમને બ્રાહ્મણોને મહેનત કર્યા કરતાં ભિક્ષા માગીને જીવવું વધારે અનુકૂળ લાગે છે. એટલે તમે તમારા દેવ શંકરની ઉદાત્ત કલ્પનામાં ભિક્ષાટન પણ મૂકી દીધું. આ અનુયાયીઓ પોતાના દેવને પોતાના રૂપમાં કેવો ઘડે છે તેનો દાખલો થયો. એક બીજો દાખલો આપું. જૈન ધર્મ એ ત્યાગનો અને તપનો ધર્મ ગણાય છે. તેના પંડિતો તેને આવો ઓળખાવે તો છે જ. પણ જૈન ધર્મના કહેવાતા વેપારીઓએ તેને કેવું સ્વરૂપ આપી દીધું છે? તમે કદાપિ જાણતા નહિ હો પણ જેમ બજારમાં કોઈ ચીજની હરાજી થાય તેમ જૈન મંદિરોમાં અને અપાસરાંઓમાં અમુક વિધિઓ કરવાના હક્કની પણ હરાજી થાય છે! વેપારી વર્ગ પોતે સોનારૂપા અને જવાહીરમાં રાચે છે એટલે તેણે તેના વીતરાગ દેવને પણ સોનું રૂપું અને જવાહીર ભારોભાર પહેરાવ્યું. વેપારીઓને પોતાની પેઢીઓ નફો આવે એ રીતે ચલાવવાની ટેવ હોય એટલે તે ટેવનો ફાયદો આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીને પણ મળે. ઇત્યાદિ. ધર્મ તેના અનુયાયીઓથી કેટલો બધો વિકૃત થાય છે તેના ઇતિહાસમાંથી બીજા અનેક દાખલાઓ ટાંકી શકાય...

પણ આ તો બધું અપ્રસ્તુત ગણાશે. હું લોકચર્યા કરવા બેઠો છું એટલે પુસ્તકની વાત કરવા જતાં પણ તેમાં જ ઊતરી પડાય છે.

'એલ્મર ગેન્ટ્રી' Y. M. C. A ની ટરવેલીજર કોલેજમાં ભણતો એક વિદ્યાર્થી છે. આ સંસ્થામાં યુવાનોને ધાર્મિક બનાવવાને વિવિધ પ્રયત્નો થાય છે. પણ 'એલ્મર ગેન્ટ્રી'ને ધર્મની કાંઇ પડી નથી. તેનું મન જુવાનીનાં પ્રલોભનો પૂરાં કરવામાં પડેલું છે. શરીરે ખૂબ મજબૂત બાંધાનો છે. રમતોમાં પહેલે નંબર. બધાય એનાથી બીએ. આ ધાર્મિક પરહેજીમાંથી દારૂ પીવામાં અને જીન્સી વલણોને તૃપ્ત કરવા જુવાન છોકરીઓ સાથેના પ્રસંગો શોધી કાઢવામાં તેની ખાસ વિશેષતા છે. તેના તોફાનને માટે Hell raising શબ્દ વાપર્યો છે અને તેનું પોતાનું બીજું નામ Hell-cat સાથીઓએ પાડયું છે. તેની ઓરડીમાં રહેતો તેનો જીમ લેફેટીસ નામનો બીજો મિત્ર છે. આ મિત્ર એલ્મરના જેટલો બળવાન કે દારૂ અને સ્ત્રી માટેની અદમ્ય વાસનાવાળો દેખાતો નથી, જો કે તે એલ્મરનાં આ બધાં પરાક્રમોમાં સાથી તો રહે છે. પણ તેની નાસ્તિકતા બુદ્ધિપૂર્વક ઘટાવેલી અને લગભગ સાંપ્રદાયિક થઈ ગયેલી છે. જ્યારે એલ્મરની બુદ્ધિને પોતાને આવી બાબતોમાં રસ જ નથી. જીમ લેફેટીસ એની આગળ નાસ્તિકતાની દલીલો મૂકે એટલે તે તેને સ્વીકારી લે અને પોતાને પણ નાસ્તિક કહેવડાવે. બાકી એલ્મરનું મન તો એની લાલસાઓ તૃપ્ત કરવામાં સતત રોકાયલું રહે છે. મારી સમજ પ્રમાણે 'એલ્મર ગેન્ટ્રી'ને સમજવા માટે તેના સ્વભાવનું આ લક્ષણ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કારણકે એ જ્યારે પાદરીપણાની પાયરીઓ ચઢતો ચઢતો લગભગ બીશપની પદવી સુધી પહોંચે છે, એટલે કે વાર્તાના અંત સુધી— તેના સ્વભાવનું આ લક્ષણ બદલાતું નથી. ધર્મની ભાવના એના દિલમાં બિલકુલ ઊતરતી જ નથી. સંપ્રદાયનાં વિવિધ રૂઢ રૂપોનો ઉપયોગ, તે પોતાની જીન્સી વૃત્તિ અને વહેવારી સુખનું જીવન ગાળવાના હેતુથી જ કરે છે. અને આવો માણસ—શક્તિવાળો તો તે છે જ— જે સરળતાથી ધર્મની સંસ્થાઓમાં અગ્રણીપદ લઈ શકે છે તેમાં જ અત્યારના અમેરિકામાં પ્રચલિત ખ્રિસ્તી ચર્ચોની સખ્તમાં સખ્ત ટીકા આવી જાય છે.

એલ્મર ગેન્ટ્રીને ધાર્મિક બનાવવાને માટે તે સંસ્થાના અધ્યાપકો અને આચાર્ય અને બીજા ધાર્મિક વિદ્યાર્થીઓ ઘણા આતુર છે. પણ એલ્મર કોઇને કોઠું આપતો નથી. એક દિવસે એલ્મર અને તેનો મિત્ર તેના એકાદ પરાક્રમમાંથી પાછા આવતા હતા ત્યારે તેનો એક સાથી કે જેણે પાદરી થવાનું નક્કી કર્યું હતું તે એક સભામાં ભાષણ આપતો હતો. ત્યાં કેટલાક માણસો તે બીચારાને સતાવતા હતા. એલ્મર અને તેનો મિત્ર ત્યાં જઇ પહોંચ્યા. તેમને આ ધાર્મિક સહાધ્યાયી માટે બિલકુલ આદર કે પ્રેમ ન હતો, પણ જ્યારે બીજા માણસોને તેને સતાવતા જોયા ત્યારે એલ્મરે મારામારી કરી પોતાના મિત્રને બચાવી લીધો અને પેલા વિરોધીઓને દબાવી દેવા ધર્મનાં પણ આવેશભર્યાં શબ્દોમાં વખાણ કર્યાં. બસ થઇ ચૂક્યું. આ હકીકત આખી કોલેજમાં ફેલાઈ ગઈ. એલ્મર હવે ધર્મ તરફ વળ્યો છે કે ધાર્મિક થતો જાય છે એ વાતાવરણ એની આજુબાજુ ઉત્પન્ન થઇ ગયું. કોલેજના આચાર્યે પણ એની સાથે પ્રેમથી વાત કરી, અને એલ્મરને ખરો ધાર્મિક પુરુષ બનાવવાને બધાએ ઘેરો ઘાલ્યો. જીમ લેફેટીસની નાસ્તિકતાએ થોડાક સમય સુધી તેને મદદ કરી પણ છેવટે તે જુદા જુદા ખૂણાઓમાંથી થયેલાં ધાર્મિક આક્રમણો આગળ ટકી શકયો નહિ. આમાં તેની મા પણ એક પ્રબળ કારણ બની. એલ્મરને આ દુનિયામાં ફક્ત તેની માને માટે જ સાચી લાગણી હતી. બાકીનું જગત તેનાં ભોગનું ક્ષેત્ર હતું અને તેની માની ઇચ્છા

તેના દીકરાને પાદરી થયેલો બીશપ-થયેલો જોવાની હતી. આવાં અનેક બાહ્ય કારણો જે સીંકલેર લુઇએ અદ્ભુત કુશળતાથી વર્ણવ્યાં છે તેનો તે ભોગ થયો અને તેણે ચર્ચમાં પ્રવેશ કર્યો. નવલકથાનો પછીનો ભાગ એલ્મર ગેન્ટ્રી એક પછી એક–બેપ્ટીસ્ટ, મેથોડીસ્ટ ઇવેન્જલીસ્ટ, ક્રિશ્ચિયન સાયન્સ, આદિ સંપ્રદાયોમાં જાય છે, દરેક પ્રસંગે તે કેટલી કુશળતાથી પોતાનું કામ આગળ ધપાવી શકે છે, કોઇ અનિવાર્ય બળને વશ થતો હોય એમ કેવી રીતે આકર્ષક સ્ત્રીઓને વશ કરે છે, અને એક પછી એક કેવાં ધતિંગો ધપાવે જાય છે તેની ચોંકાવી નાખે એવી કથા છે. એલ્મર જ્યારે તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાની પદવીએ પહોંચવાની તૈયારીમાં છે તે વખતે એક હલકા ધંધા કરનારી મોહક સ્ત્રી તેને ફસાવે છે, સુપ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્ય એલ્મર ગેન્ટ્રીનું દુરાચરણ અમેરિકાનાં છાપાંએ ચડે છે, પણ એક કુશળ ફોજદારી ગુનાના વકીલ મિત્રની મદદથી બધું ખોટું છે એમ જાહેર થઇ શકે છે. આ અરસામાં એલ્મર ખૂબ હૃદયસંતાપ અનુભવે છે, તેને પરિણામે કંઇક સાચી પ્રાર્થના કરી શકે છે. પણ પ્રાર્થના કરતાં કરતાં ગાયક મંડળ તરફ વળે છે. ત્યાં તે એક નવી ગાયક છોકરી જુએ છે. A new singer, a girl with charming ankles and lively eyes, with whom he would certainly have to become well acquainted. આ વિચાર મનમાં વિદ્યુતવેગે ઉદ્‌ભવી જાય છે. બાકી રહેલી પ્રાર્થનાની ચાર પાંચ લીટીઓ એલ્મર પૂરી કરે છે અને ત્યાં વાર્તા પણ પૂરી થાય છે.

"ટરવેલીંજર" કોલેજમાં ભણતો એલ્મર નવલકથાને અંતે પણ એ જ એલ્મર રહે છે.

આપણે મળ્યા ત્યારે મેં તમને "એલ્મર ગેન્ટ્રી"ની વાર્તાની પધ્ધતિ વિષે વાત કરી ત્યારે તમે એ પદ્ધતિને "અડવાના પરાક્રમ"ની વાતની પદ્ધતિ સાથે સરખાવી હતી. અત્યારે લખતાં મને એ તમારી સરખામણી ઠીક લાગે છે. અદમ્ય કામલાલસાવાળો એલ્મર ગેન્ટ્રી દુનિયાના બધાયે ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં વારાફરતી દાખલ થાય, દરેક સંપ્રદાયને સમૃદ્ધ અને લોકોમાં જાણીતો કરે અને દરેક વખતે નવી નવી સ્ત્રી વિષેની પોતાની લાલસા પૂરી કરતો રહે. કથાની પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ પણ 'એલ્મર ગેન્ટ્રી' સરળતા અને સચોટતાનો એક સરસ નમૂનો છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ આ નવલકથાની વિશેષતા સીંકલેરે 'એલ્મર ગેન્ટ્રી'ના મનનો જે ચિતાર આપ્યો છે તેની અંદર છે.

નવલકથામાં ચારિત્રનિરૂપણના ત્રણ પ્રકારો ખાસ કરીને નોંધવા જેવા છે. સર વોલ્ટર સ્કૉટ વગેરેની એક શૈલી, જેમાં મનની સપાટીનાં વર્ણન હોય અને રૂઢ રીતે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ તત્ત્વોનાં વર્ણન હોય. બીજી, રશિયન લેખક ડોસ્ટોએવ્સ્કી અને તેની અસર નીચે આવેલા લેખકોની. આ કૃતિઓમાં બનાવોનાં પરિમાણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું નથી, પણ મનનાં પડ પાછળનાં પડ ઉખેડવાનો પ્રયત્ન હોય છે. આ શૈલીને ફ્રોઇડ વગેરેની સાઇકો–એનાલિસીસના સંશોધનોએ ખૂબ મદદ કરી છે. આ કૃતિઓના કેટલાક ભાગ ચિત્તશાસ્ત્રનાં પ્રકરણો જેવા પણ લાગે. સીંકલેર લુઇમાં મને એક નવીન શૈલી દેખાય છે. એમાં પણ ઉદ્દેશ મનની સપાટીનાં પાછળનાં પડોનો નિર્દેશ કરવાનો છે અથવા તો એમ કહીએ કે માણસના વર્તનમાં જેનું તેને સ્પષ્ટ ભાન નથી એવાં પાછળનાં માનસિક બળો તેની પ્રવૃત્તિનાં

ખરેખરાં કારણ છે એ બતાવવાનો છે. અને આ ઉદ્દેશ ડોસ્ટોએફસ્કીની જેમ સ્વભાવનાં વર્ણનો કરીને નહિ પણ પાત્રના તે તે પ્રસંગ ઉપરના શબ્દો, વિચારો અને કાર્યોથી. 'એલ્મર ગેન્ટ્રી' એક પછી એક જે કાર્યો કરે છે અને પ્રત્યેક કાર્યે તેના પ્રેરક બળોને જે રીતે વ્યક્ત કરે છે તેમાં મને આ લેખકની વિશિષ્ટતા દેખાય છે. માણસના મનમાં જે વાસનાઓ રહેલી છે, જે વાસનાઓને આટલા વર્ષની માનવ સંસ્કૃતિ સુધારી શકી નથી, અને જેનું સ્વરૂપ પશુની સાથે સમાન હોવાથી આપણે જેને પાશવવાસનાઓ અથવા વૃત્તિઓ કહીએ, તે અજાણતાં માણસને કેવી રીતે પ્રેરે છે, અને જણાયા પછી માણસની બુદ્ધિ આદિ બીજી શક્તિઓનો પોતાના લાભમાં કેવો ઉપયોગ કરે છે તેનું સચોટ ચિત્ર 'એલ્મર ગેન્ટ્રી' માં દેખાય છે.

વાર્તા પૂરી થતાં મને એમ તો લાગ્યું કે નોબેલ ઇનામ અસ્થાને નથી ગયું, જો કે બધાયે વાર્તાના લેખકો અને નવલકથાકારો પોતાના મનના ખુણામાં ક્યાંક એમ માનતા હશે કે વધારે સારાં સ્થાનો રહી ગયાં છે. અસ્તુ. એની સાથે આપણને કાંઇ સંબંધ નથી.

'એલ્મર ગેન્ટ્રી'ની દૃષ્ટિથી હું આપણા દેશમાં ચાલુ સંપ્રદાયો તરફ નજર કરવાને લલચાઉં છું. આપણા બધા ધાર્મિક સંપ્રદાયો અત્યારે જે લોકોના હાથમાં છે તેમાં ઘણા 'એલ્મર ગેન્ટ્રીઓ' હયાત છે એમ માનવું ગમે નહિ પણ કદાપિ માનવું પડે. 'એલ્મર ગેન્ટ્રી'ઓ બીજા બધા ધંધાઓમાં હશે પણ ધર્મના ધંધામાં તેઓ સૌથી વધારે અકારા લાગે છે. એથી એમ લાગે છે કે બીજી બધી વસ્તુઓના ભલે ધંધા થાય પણ ધર્મનો ધંધો થાય એ ઠીક નથી. અમેરિકામાં જેમ બીજા ધંધાઓ આગળ વધ્યા છે તેમ આ ધર્મનો ધંધો પણ આગળ વધ્યો છે એટલો એને એની પ્રગતિનો ગેરલાભ છે.

વારુ. આ કાગળ મારી આંખ દૂખતી હતી તે વેળાએ બીજું કાંઇ કરવું ગમતું ન હતું ત્યારે લખાવેલો છે. એટલે મારો સમય વ્યતીત કરાવીને તો આ કાગળ કૃતાર્થ થઇ ગયો છે. તમને યોગ્ય લાગે તો આ ખીચડા જેવા કાગળને પ્રગટ કરશો. અત્યાર સુધીના તમે મારા કાગળ પ્રગટ કર્યા છે એટલે આ કાગળ લખાવતી વખતે એ પ્રગટ થવાનો છે એવો વિચાર મનમાં રહેલો છે. પણ ઇશ્વરની જેમ તંત્રીઓના માર્ગ પણ અભેદ્ય છે.

લિ. આપનો નમ્ર સેવક

ગુપ્તચરના સલામ.

પુસ્તક પરિચય

ભારતીય સઙ્ગીત કલા:–લેખકઃ મહારાણીશંકર અંબાશંકર શર્મા. સંગીતલેખન-ચિહ્નયોજકઃ શ્રીધર લક્ષ્મણ જાંભેકર. પ્રકાશિકાઃ ઇચ્છાદેવી મહારાણીશંકર શર્મા, આચાર્યા-કન્યા ગુરુકુલ, ગણદેવી. કિં. રૂ. ૩)

અતિ હર્ષની વાત છે કે હિંદમાં હાલના અશાંતિના વાતાવરણમાં પણ ગુજરાતી ભાષામાં સંગીત જેવા વિષય ઉપર એક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ ગ્રંથ અથવા પુસ્તકનું નામ "ભારતીય સંગીત કલા" છે. તેના કર્તા અને લેખક પંડિત મહારાણીશંકર અંબા-શંકર શર્મા છે. પંડિત પોતે ગણદેવી ગુરુકુલ આશ્રમના માલિક છે. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી ઇચ્છાદેવીએ અને એ જ ગુરુકુલનાં આચાર્યાએ પુસ્તકનું પ્રકાશન કર્યું છે. પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરેલાં ગુજરાતી ગીતો પંડિત મહારાણીશંકરનાં છે. ગીતોનું સ્વરાંકન વડોદરાના રા. રા. શ્રીધર લક્ષ્મણ જાંભેકરે કર્યું છે. પુસ્તકમાં સાઠ જુદા જુદા ઉચ્ચ ઉસ્તાદી રાગો તેના પલટાઓ સહિત આપ્યા છે. ગીતો પણ સર્વધર્મમાન્ય ઐકેશ્વરભાવ તથા રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળાં છે, એમ તેમના કર્તાનો દાવો છે. તે ઉપરાંત પં. ભાતખંડેકૃત દસજનથાટ અને તજ્જન્ય ૧૫૦ રાગોનું સ્વરૂપદર્શક કોષ્ટક તેમજ પ્રચલિત તાલોના ઠેકાના બોલો–માત્રાઓ વગેરે છે. અને કર્તાની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના એ તે પુસ્તકની વિશેષતા છે, જેના ઉપર હું વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું.

મારા મિત્ર અને ગુરુબંધુ પં. ઓંકારનાથજીએ એ પુસ્તકને આશીર્વાદ આપતાં એક વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે એ કે "હિંદુસ્થાની સંગીતમાં જે ભાવભીના રાગો છે અને એના જે પ્રાચીન પદ્યોની હૃદયગ્રાહી સ્વરરચના છે તેને ગાયકોની સહાયથી અપનાવીને મહારાષ્ટ્રનું સંગીતોપયોગી સાહિત્ય–ધનને વધારવાને કિર્લોસ્કર, ગડકરી, ખાડિલકર જેવા મહારાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠિત કવિઓએ ઘણો યશસ્વી પ્રયોગ કર્યો છે, જેને પરિણામે આજે એ સ્વરરચનાથી લખાયેલાં પદ્યોને 'મહારાષ્ટ્રીય સંગીત'નું નામાભિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં, ગુજરાતના ધુરંધર કવિઓએ હજી સુધી એ માર્ગ તરફ દૃષ્ટિ નાખી હોય એમ જાણમાં નથી. ગુજરાતે ધ્વનિ–કાવ્યો અને ગરબા–રાસ જેવાં લોકગીતોનો પર્યાપ્ત વિકાસ સાધ્યો છે, પરંતુ એ વણદેખ્યો માર્ગ હજુ પણ વણદેખ્યો જ છે.

આ પુસ્તકના રચિતાએ એ માર્ગે ભલી કૂચ આરંભી છે; અને તેઓ, એમના એ સુપ્રયાસ માટે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પંડિત ઓંકારનાથજીના એ આશીર્વાદને હું અંતઃકરણપૂર્વક ટેકો આપું છું, અને પુસ્તકમાં જે ટીકાત્મક ભાગ છે તે ઉપર આવું છું.

(૧) "સંગીતશાસ્ત્રદર્શન" નામની ભૂમિકા જે પુસ્તકના આરંભમાં આપી છે તેના

તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. પંડિતજીએ શાસ્ત્રનું દર્શન કરાવ્યું છે તેમાં સંગીતશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકોનું તેમનું વાચન ઠીક જણાય છે. આપણા દેશમાં સ્વરલેખન પદ્ધતિ જે હતી તેનો નમૂનો સામવેદમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યો છે. તેની વિશેષ ચર્ચા પંડિતજીએ કરી હોત તો વધુ સારું થાત. "તાનસેન જેવો ગાયકસમ્રાટ શુદ્ધ વૈષ્ણવ હિન્દુ હરિદાસનો શિષ્ય; પણ તેવા તાનસેન જેવાએ પણ સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ લેવા કે તેનો ઉદ્ધાર કરવા ઇન્તેજારી બતાવી હોય તેવું કાંઇ જણાતું નથી; પોતાના ક્રમને ચિરંજીવી રાખવા કોઈ ગ્રંથ પણ તેમણે લખ્યો નથી એ તેઓની શાસ્ત્ર અને અક્ષરજ્ઞાન તરફની બેદરકારી બતાવવાપૂરતું સ્થાલીપુલાક ન્યાયે બસ છે." તાનસેન સંગીતમાં વિદ્વાન પ્રતિભાશાળી ગાયક હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ એક સંસ્કૃત વિદ્વાન પણ હતા. તાનસેન વિષેની પંડિતજીની માહિતી અધૂરી લાગે છે; કારણ કે "સંગીત કલ્પદ્રુમ"માં તાનસેનરચિત કેટલાંએ ગીત-પ્રબંધો મોજૂદ છે. આ ઉપરથી તાનસેનની સાક્ષરતાનો ઉત્તમ ખ્યાલ આવે છે એટલું જ નહિ પણ બારીક દૃષ્ટિએ તે ગીતો તપાસતાં તાનસેને સંગીતમાં કેટલી ક્રાન્તિ આણી છે તેનો પણ ખ્યાલ આપણને આવશે. મેં એવાં ગીતોનું ટાંચણ કર્યું છે, અને થોડા સમયમાં તેને પ્રસિદ્ધ કરવા માગું છું. આ ઉપરાન્ત તાનસેને મહમદી ધર્મ સ્વીકારતાં પહેલાં એક ગણપતિસ્તોત્ર રચ્યું છે તેની નોંધ "મિશ્રબંધુવિનોદ"માં છે. તાનસેનકૃત ત્રણ ગ્રંથોની નોંધ તેમાં છેઃ—

સંગીતસાર	સંવત ૧૬૧૭
સંગીતમાલા	,, ,,
શ્રીગણેશસ્તોત્ર	,, ,,

આ ત્રણે ગ્રંથો સંવત ૧૬૧૭ એટલે ઇ. સ. ૧૫૬૧ ના છે. આ વખતે હિંદમાં સમ્રાટ્ અકબરનું રાજ્ય હતું. તાનસેન પાછળથી અકબરના દરબારમાં રાજગાયક તરીકે જોડાએલા તે પ્રસિદ્ધ છે.

આના પછી સંગીતની વ્યાખ્યા, શ્રુતિ સ્વર—મીમાંસા, બાવીસ શ્રુતિઓ, સાત સ્વરો, તેમનાં લક્ષણો વ૦ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે કહ્યાં છે. પછી સ્વરયોજનામાન આવે છે. તેમાં ગ્રંથકર્તાની સમજમાં કંઈ ફેર જણાય છે. સપ્ત સ્વરોના અદ્દિલનનું પ્રમાણ બરાબર આપ્યું છે, પરંતુ વજનનાં માપ બરાબર નથી. પૃ. ૧૩ ઉપર સપ્તસ્વરોના અનુક્રમે વજન શેર ૨૪, ૨૭, ૩૦, ૩૨, ૩૬, ૪૦, ૪૫, ૪૮ આપ્યાં છે તે ભૂલભરેલું લાગે છે; કારણ કે સપ્ત સ્વરોનું અદ્દિલનનું પ્રમાણ સરખું હોતું નથી. દાખલા તરીકે મધ્યષડ્જના અવાજનો તાર કાયમ કરવા માટે જેટલું વજન જોઇતું હોય તેનું બમણું નહિ પણ સ્વરની ઉંચાઇના પરના વર્ગ જેટલું વજન દ્વિગુણ પડ્જ (એટલે તાર સપ્તકનો "સા" સ્વર) ઉત્પન્ન કરવા માટે જોઇએ.

તેનાં નિયમ નીચે મુજબ છેઃ—

(1) For a given string, and a given tension, the time of a vibration varies directly as the vibration number and inversely as the length.

(2) When the length of the string is given, the vibration

number varies directly and the time of vibration inversely, as the square root of the tension.

(3) The strings of the same length and tension vibrate in times which are proportional to the square root of the linear density, the vibration number being in inverse ratio to this.

Page 6 "On Sound" by Dr. W. H. Stone

આ નિયમો ઉપરથી જણાશે કે, તારની લંબાઈ અને સ્વરોની આંદોલનસંખ્યાનું પ્રમાણુ વ્યસ્ત હોય છે; તેમ જ સ્વરની ઊંચાઇના વર્ગના પ્રમાણુમાં તારનું (tension) ખેંચાણુ વધે છે.

ખેંચાણુ વ્યક્ત કરવા માટે આપણે તારના એક છેડામાં વજન બાંધીને તે તાર બે મેરુની સહાયથી એક લાકડી–ડાંડી (Sonometre) ઉપર લટકાવીએ અને પછી દરેક સ્વરનું વજન તપાસી શકીએ.

તે ઉપરથી જણાશે કે સપ્તસ્વરોના આંદોલનના ગુણોત્તરના વર્ગ કાઢવાથી વજનનું પ્રમાણુ નીકળશે. જેમકે :

ષડ્જ અને પંચમ સ્વરનું આંદોલન પ્રમાણુ—सा: ૧; प $\frac{3}{2}$ છે. તો પંચમ સ્વરના પટનો વર્ગ કાઢવાથી પંચમનું વજન આવશે. $\frac{3}{2} \times \frac{3}{2} = \frac{9}{4}$ આ રીતે પંચમ સ્વરનું ૨$\frac{1}{4}$ શેર વજન આવે.

તેમ જ મધ્યમનું $\frac{4}{3} \times \frac{4}{3} = \frac{16}{9}$ = ૧$\frac{7}{9}$ શેર મધ્યમ સ્વરનું વજન આવ્યું.

ગાંધાર સ્વરનું $\frac{5}{4} \times \frac{5}{4} = \frac{25}{16}$ = ૧$\frac{9}{16}$ શેર ગાંધાર સ્વરનું આવ્યું.

એ જ પ્રમાણે દરેક સ્વરનું વજન આંદોલનની સંખ્યાની સહાયથી કાઢી શકાય.

પાન ૧૩ ઉપર જે પ્રમાણુ આપ્યું છે તે આંદોલનનું છે. તેના જ વર્ગ કરવાથી સ્વરોનાં વજન આ પ્રમાણે આવશે:—

सा	रि	ग	म	प	ध	नी	सा
૧,	$\frac{81}{64}$,	$\frac{25}{16}$,	$\frac{16}{9}$,	$\frac{9}{4}$,	$\frac{25}{9}$,	$\frac{225}{64}$,	૪

આના પછી વિકૃત (કોમલ, તીવ્ર) અને સ્થાયી તથા અસ્થાયી સ્વરોનું વિવેચન છે. (પાન ૧૫ ઉપર) તેમાં "स एव विकृतावस्था द्वादश प्रतिपादिताः॥ એમ એક સંગીતરત્નાકરનું વચન ટાંક્યું છે તે અસ્થાને છે; કારણુ કે સંગીતરત્નાકરના વિકૃત સ્વરો અને હાલના વિકૃત સ્વરો જુદા છે. આધુનિક રૂઢિ પ્રમાણે ગ્રંથકર્તા પંડિત મહારાણીશંકરજી એક સપ્તકમાં પાંચ વિકૃત માને છે; પણુ સંગીતરત્નાકરના કર્તા ૧૨ વિકૃત અને ૭ શુદ્ધ સ્વર મળીને ૧૯ સ્વરોના પારિભાષિક પ્રકારો માનતા હતા તે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ છે; અને ધ્વનિદૃષ્ટયા એક સપ્તકમાં ૧૪ સ્વરો માનતા હતા એમ અત્યારના શોધક કહે છે. "સંગીતરત્નાકરનું અવલોકન" નામનો મેં એક લેખ લખ્યો છે તે યથાવકાશ "કૌમુદી" માસિકમાં પ્રગટ થાય છે તેમાં મેં એ વિષે ચર્ચા કરી છે. હાલના શુદ્ધ વિકૃત મળીને બાર સ્વરો સાથે સંગીતરત્નાકરનો કાંઇ પણુ સંબંધ નથી. વળી સંગીતરત્નાકરની પરિભાષા જુદી છે. એક તો એ ગ્રંથ ૭૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો છે અને તેમાં સંગીતની ચર્ચા થઇ છે તે તે વખતના સંગીતની છે એટલુંજ નહિ પણુ ખૂબ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી સંગીતપ્રદ્ધતિઓના તેમાં દાખલાઓ છે. અસ્તુ.

આના પછી શુદ્ધ વિકૃત બાર સ્વરોનું કોષ્ટક આપ્યું છે તે ઉપયોગી છે. શાસ્ત્રોમાં લખેલા શ્રુતિસ્વરનો ક્રમનિયમ આપીને તે ઉપરાન્ત હાલનો શ્રુતિક્રમનિયમ પણુ આપ્યો

છે; અને તે શ્રી. ભાતખંડેના પંથના ગ્રંથોમાંથી જ ઉદ્ધૃત કર્યો છે તે વાસ્તવિક છે; પ્રાચીન શાસ્ત્રકાર સંગીતના સપ્ત સ્વરો "स्वस्वान्त्यश्रुतिसंस्थेऽस्मिन्" માનતા હતા, અને હાલના પંડિતો

हिंदुस्तानीये संगीते श्रुतिक्रम विपर्यत:।
एते शुद्धस्वरा: सप्त स्वस्वाद्य श्रुति संस्थिता:॥

એટલે કે ૧, ૫, ૮, ૧૦, ૧૪, ૧૮, ૨૧ એવી રીતે સ્વરો શ્રુતિ ઉપર છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે તેથી ગ્રંથકર્તાને અભિનંદન.

આટલા વિવેચન પછી શ્રુતિસ્વરોનું કોષ્ટક આપ્યું છે. તેમાં દરેક શ્રુતિનું નામ, સ્વર-નામ, અંદોલન શ્રુત્યંતર અને શ્રુતિમાન આપ્યાં છે. તેમાં કેટલીક શ્રુતિઓની આંદોલનસંખ્યામાં મતભેદ પણ હશે.

કોષ્ટકમાં અકોમલ **रि**, શુદ્ધતર **म**, અકોમલ **ध**, ઇત્યાદિ નવીન નામો જણાય છે તે અસ્વાભાવિક લાગે છે. શુદ્ધ મધ્યમની આંદોલન સંખ્યા ૩૧૫ આપી છે; અને **શુદ્ધતર म** ની ૩૨૦ આપી છે. શુદ્ધ અને શુદ્ધતર એવા જે મધ્યમના ભાગ પડયા તેના કરતાં શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં:

	આંદોલન સંખ્યા	
શુદ્ધ મધ્યમ	૩૨૦	
કોમલ મધ્યમ	૩૧૫	= અથવા તીવ્રતર ગાંધાર
અતિ કોમલ મધ્યમ	૩૦૩$\frac{૩}{૪}$	= ,, તીવ્ર ગાંધાર

આ પ્રમાણે નામો આપ્યાં હોત તો પણ ઠીક થાત.

જૂનો ગાયક વર્ગ અને તેની પરંપરા ચલાવનાર હાલનો ગાયક વર્ગ સ્વરોની બે પ્રકારની જ અવસ્થા માને છેઃ તીવ્ર અને કોમલ–જેમકે તેમની ભાષામાં કલ્યાણ રાગને બધા તીવ્ર સ્વરો લાગે છે, ભૈરવીને બધા કોમલ સ્વર લાગે છે. આ તો કેવળ પરિભાષાનો ફરક છે. નવીન જમાનાની ભાષા હવે નવીન થશે. શુદ્ધ સ્વરો તે શુદ્ધ જ કહેવાશે. શુદ્ધ સ્વરોની નીચલી અવસ્થા તે કોમલ અને ઊપલી અવસ્થા તે તીવ્ર આટલી વ્યાખ્યા સ્વીકારીએ તો કોઇપણ શ્રુતિને સ્વરનું નામ આપતાં મૂંઝવણ થવાનો સંભવ નથી. હું બાવીશ શ્રુતિ-ઓને નીચે પ્રમાણે ઓળખવા સૂચના કરું છુંઃ

१. षड्ज शुद्ध
२. अति अति कोमल रि
३. अति कोमल रि,
४. कोमल रि
५. शुद्ध रि
६. अति कोमल ग
७. कोमल ग
८. शुद्ध ग
९. तीव्र ग
१०. शुद्ध म
११. तीव्र म
१२. तीव्रतर म
१३. तीव्रतम म
१४. प शुद्ध
१५. अति अति कोमल ध
१६. अति कोमल ध
१७. कोमल ध
१८. शुद्ध ध
१९. अति कोमल नी
२०. कोमल नी
२१. शुद्ध नी
२२. तीव्र नी
२३. द्विगुण (सा)

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં શુદ્ધ म નાં ૩૦૦ આંદોલન અને શુદ્ધ મધ્યમનાં ૩૧૫ આંદોલન આપ્યાં છે. ૩૧૫નો શુદ્ધ મધ્યમ જરા વિચિત્ર લાગે છે. હિંદુસ્થાની શુદ્ધ સપ્તક સ્વયંભૂસ્વર–સપ્તક કહેવાય છે. આ સ્વયંભૂ સ્વરોમાં ૩૧૫ આંદોલનોવાળો શુદ્ધ મધ્યમ કાનને સુરેલ લાગશે કે નહિ તે સવાલ જ છે.

પાન ૨૨ ઉપર સપ્તક યોજના છે. તેમાં પ્રત્યેક સ્વરનું વજન આપ્યું છે. મધ્ય **षड्ज** સ્વરનું ૨૪ શેર વજન કલ્પીને બાકીના સ્વરોનું વજન લખ્યું છે તે બધું ભૂલ ભરેલું છે. તે ઉપર કહેલા સિદ્ધાન્તથી સિદ્ધ થાય છે.

પાન ૨૬ ઉપર સ્વરમંડલની વ્યાખ્યા "**सप्तस्वराश्चयोग्रामा**" નારદીય શિક્ષાની આપી છે. સંગીતરત્નાકરમાંથી મુર્છના અને તેના સાત પ્રકારો પણ આપ્યા છે. હાલના સંગીત માટે તે નકામું છે. ત્યાર પછી તાન, મેલ, અથવા થાટની સંગીતપારિજાતની વ્યાખ્યા આપી છે.

પાન ૨૮ થી ૫૮ સુધી સંગીતની બીજી માહિતી છે. તેમાં ૭૨ થાટોનું નિદર્શન, દશ મુખ્ય થાટોનું વર્ણન, તેનાં નામો અને સ્વરરૂપો, ગાવાના સમયો, પૂર્વાંગરાગ, ઉત્તરાંગરાગ, સંધિપ્રકાશ, રાગ વગેરે માહિતી શ્રી. ભાતખંડેના પુસ્તક ઉપરથી જ લીધી છે, અને તે બહુ જ ઉપયોગી છે. સંગીતના બીજા પારિભાષિક શબ્દો સમજાવ્યા છે. ત્યાર પછી ખ્યાલ, ધ્રુપદ, ટપ્પા ઠુંમરી, હોરી વિગેરે સંગીતના પ્રબંધોની પણ વ્યાખ્યા આપી છે. વાદ્યોમાં કેવળ ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ છે. તાલવિભાગમાં થોડા પ્રાચીન અને અર્વાચીન તાલોનાં નામ આપ્યાં છે.

વડોદરાવાળા મૌલાબક્ષની સંગીતની લેખનપદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. એ પદ્ધતિમાં ઘણાખરા પ્રચલિત રાગોનું એક એક ગુજરાતી ગીત આપવામાં આવ્યું છે. ગીતોનું સાહિત્યદૃષ્ટ્યા નિરીક્ષણ કરવાનો મારો ઇરાદો નથી. ગ્રંથકર્તા પોતે કવિ છે. ગુર્જર સાહિત્યકારો જ તેની પરીક્ષા કરશે. હું તો કેવળ સંગીતની દૃષ્ટિએ એ ગીતોને વધાવી લઉં છું. આપણું સંગીત હિન્દી સાહિત્યમય છે. તેને ગુજરાતી ભાષાનો પહેરવેષ ચડાવવાનો છે. એ કામ ધારીએ તેટલું સહેલું નથી. પંડિત મહારાણીશંકરે આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેઓ આ પ્રયત્નમાં સફળ થાય તેમ હું ઇચ્છું છું, કારણ કે હિન્દી ભાષાનો અર્થ બીજા પ્રાન્તના લોકો સમજી શકતા નથી. પોતાની જ ભાષામાં ગાયેલું ગીત જેવું સાંભળનાર ઉપર અસર કરી શકે છે તેવું પરભાષાનું ગીત નથી કરી શકતું. તેથી સંગીત પણ સ્વભાષામાં જ હોવું જોઇએ. મહારાષ્ટ્રમાં એ જ દૃષ્ટિએ આધુનિક વિદ્વાનોએ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તેમાં તેઓ ઘણે અંશે સફળ થયા છે.

હવે કેટલાંક ગીતોનું સંગીતની દૃષ્ટિએ થોડું વિવેચન કરીએ :

(૧) પાન–૪ "માતા ગરવી ગુર્જરી" 'બહાર' રાગમાં આપ્યું છે. મૂળ હિન્દી ગીત "કૈસી નીકસી ચાંદની"ની રાહ ઉપર રચાએલું છે મૂળ ગીતમાં જે રસ છે તે રસ ગુજરાતીમાં ઉતર્યો નથી; અથવા ગ્રંથકર્તાનો એ ઉદ્દેશ પણ નહિ હશે–લગભગ બધાં ગીતો વિષે એવું બન્યું છે.

(૨) બીજું ઉદાહરણ રાગ હમીરનું "હિન્દ સુંદર અમારૂં ઘર પ્યારૂં" વિષે કહી શકાય. રાગ માલકંસ "માતા જનમભૂમી ગુર્જરી" વિષે ગુજરાતી કવિતા મૂળ ઢાળને

આબેહુબ ઉતરી છે, પણ રસ બરાબર લાગતો નથી. મ. ગાંધીજી, મહર્ષિ દયાનંદ, સયાજી મહારાજ વગેરે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં નામ પણ આમાં આપ્યાં છે. ગુજરાતની સમૃદ્ધિ બતાવવા ખાતર આ ગીતની રચના થઇ હશે પણ તેમાં સાહિત્યદષ્ટયા કંઇ મળતું નથી.

(૩) રાગ–કિર્વાણી–દક્ષિણ હિંદુસ્થાની રાગ લાગે છે. તે રાગની ઢાળ સરસ ઉતરી છે; કવિતા પણ સરસ જણાય છે.

(૪) રાગ—મુલતાની–"સ્વાતંત્ર્યની દેવી" રસની સાથે રાગનો મેળ બરાબર લાગતો નથી.

(૫) રાગ–કામોદ–"મારી ઉંઘ ભૂખ ભાગી રે" હિંદી ગીત "મોરી નૈનન લગન લાગીરે" નું ગુજરાતી ભાષાન્તર લાગે છે. મૂળ ઢાળ ગુજરાતીમાં સરસ ઉતર્યો છે.

(૬) રાગ–દેસ–ગુજરાતી "નિસદિન રટ મન" હિન્દી કવિતા "પિયા કર ધર દેખો ધરકત હૈ મોરી છતિયા". ઢાળ સરસ ઉતર્યો છે.

(૭) રાગ–બિહારી–ગાયનાચાર્ય મુ. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર કૃત બિહારી રાગની ઢાળ ઉપર ગુજરાતી શબ્દો આબેહુબ ઉતર્યા છે.

(૮) રાગ–મિયાનો મલ્હાર–ગુજરાતી ગીત "જલધર ઇશ્વર" સરસ ઉતર્યું છે. રસ અને રાગનો મિલાપ બહુ જ સુંદર છે, અને કવિતા પણ સુંદર છે.

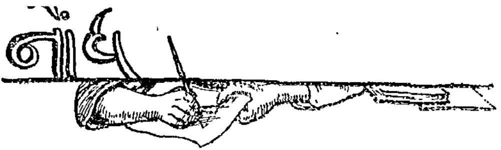
(૯) રાગ–કાફી–"તારી સત્તા છે અપાર"–કવિતા અને રાગ સુંદર છે.

(૧૦) રાગ–ધાની–હિન્દી ગીત "કૃષ્ણ મુરારી" ના ઢાળ ઉપર ગુજરાતી ગીત "ભક્ત વત્સલ શંકર" નામનું રચાયું છે. મૂળ ગીતમાં ઉત્કંઠા જેટલી છે તેટલી નવા ગીતમાં નથી. ઢાળમાં શબ્દો બરાબર ગોઠવાયા છે, પણ રસ બરાબર ઉતર્યો નથી. અમુક એક ઢાળમાં શબ્દો ગોઠવવામાં કવિની પ્રતિભા અટકે છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. મૂળ "કૃષ્ણ મુરારીનું" ગીત બહુ જ સુંદર છે. તેની સરખામણીમાં નવું ગીત ઉતરતું છે.

(૧૧) રાગ વંગીય કાફી–છેલ્લું ગીત "વન્દે માતરમ્" ની સારીગમ બરાબર આપી છે.

આ પ્રમાણે થોડાંક ગીતોનું મેં અવલોકન કર્યું છે; પણ એકંદરે મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે ગ્રંથકર્તાનો ઉદ્દેશ સારો છે; પ્રયત્ન બહુ જ સરસ છે. મૂળ હીન્દી ઉસ્તાદી ચીજોના ઢાળો ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું કામ સહેલું નથી. તે તો તે જ કહી શકે કે જેણે તે ગીતો બરાબર સાંભળ્યાં હોય અને તેના રાગ રાગિણીઓની સાથે જે કવિનો પરિચય હોય. એ દૃષ્ટિએ જોતાં ગ્રંથકર્તાને અભિનંદન આપવું ઘટે છે; અને ગુર્જર સંગીત નિર્માણ કરવાનું શ્રેય પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને ગ્રંથકર્તાએ મેળવ્યું છે, એટલું કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ પુસ્તકથી ગુર્જર સંગીત સાહિત્યમાં એક સરસ સંગીતગ્રંથનો ઉમેરો થયો છે એટલું કહીને હું અવલોકન સમાપ્ત કરું છું.

ના. મો. ખરે.

રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમો

જો મુસ્લીમોને હિંદુસ્તાન દેશમાં રહેવું હોય, જો તેમને અહીં જ ખેતી કે બીજો કોઇ ધંધો કરીને જીવન–નિર્વાહ કરવાનો હોય અને પોતાના નાગરિક ધર્મના પાલનને માટે આ દેશની સંસ્થાઓમાં સેવા કરવી હોય (પંચાયતોમાં, શાળાઓમાં, ધારાસભાઓમાં), તો બીજા નાગરિકોની માફક આ દેશના થઇને દેશની મુક્તિને માટે લડીને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ભોગ આપવો જોઇએ અને પછી બધા હક્કો ભોગવવા તરફ લક્ષ રાખવું જોઇએ. પણ જ્યારે મહાસભાની સ્થાપના થઇ ત્યારે દુષ્ટ અંગ્રેજોની ઉશ્કેરણીને લીધે મુસલમાનો તેમાં જોડાયા નહિ તેમજ સામાન્ય કેળવણી લેવામાં પણ પાછળ રહી ગયા. અંગ્રેજો મુગલ તેમજ બીજા મુસ્લીમ વંશનાં રાજ્યો વિષે ખોટી તવારીખ શીખવતા હતા તેની સામે અલીગઢ કૉલેજમાં સખત વિરોધ જાગ્યો હતો. તે વાતાવરણમાંથી મિયાં મહમદઅલી અંગ્રેજ સરકારની તેમજ હિંદુની ગણાતી રાજકીય મહાસભાની વિરુદ્ધ થયા હતા, અને જગત ભરમાં મુસ્લીમોને એકઠા કરીને ઇસ્લામી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનાં સ્વપ્ન સેવતા હતા. એ સ્વપ્નને ખીલાફતની ચળવળથી ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું અને જ્યારે તુર્કીના કમાલપાશાએ ખીલાફતને તિલાંજલિ આપી ત્યારે એ ભાઇ હેબતાઇ ગયા. એમનાં બધાં સ્વપ્ન ઊડી ગયાં છે અને એમણે કોમી વિખવાદનું જે ઝેર રેડવામાં મદદ કરી હતી તેની અસર ઓછી થતી જાય છે.

૧૯૩૦ ની સત્યાગ્રહની લડતમાં મુસ્લીમોએ થોડી મદદ પણ કરી છે અને બાકી તટસ્થ રહ્યા હતા તે પણ ઠીક હતું; પણ સંધિ થઇ કે તરત હિંદુ મુસ્લીમ તોફાન જાગ્યાં અને મુસ્લીમ જુદાપણાનો પોકાર થઇ રહ્યો. અંગ્રેજ સરકારના ગુલામ રહીને પોતાની સત્તા જમાવવાનાં સ્વપ્ન કેટલાં પાપી છે તેની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. પણ જ્યારે કોમી જુદાપણાનો પવન સખત વાયો હતો તે વખતે દૂરંદેશી વિચારશીલ મુસ્લીમ ભાઇઓએ પોતાના વિચાર પ્રગટ કર્યા, અને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં તેમને જુદા મતાધિકાર નથી જોઇતા તે બાબત પોતાના વિચાર હિંમતથી બહાર પાડયા. રાષ્ટ્રીય ઐક્યમાં માનતા મુસ્લીમો આજ સુધી ચૂપ રહ્યા હતા તેમને મિયાં શૌકતઅલીના તોફાને બહાર પાડયા.

એક સ્વદેશી ફાઉન્ટનપેન લઇને ઇસ્લામી ભાઇઓની માગણીઓ સ્વીકારી લેવી કે નહિ એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી. એટલું જરૂરનું છે કે હિંદી મુસ્લીમો "હિંદી" છે, તેમને હિંદુસ્તાનમાં રહેવું છે, ખાવું છે અને જીવન ગાળવાનું છે, અને હિંદી તરીકે બધા હક્કો મેળવવા છે અને ભોગવવા છે એ સ્પષ્ટ થવું જોઇએ. હિંદુમુસ્લીમો બહારના પરદેશી હોય અને અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, ઇરાક, પેલેસ્ટાઇન, તુર્કી વગેરેના મુસ્લીમોના જોર પર અને અંગ્રેજ

સરકારની કૃપાદૃષ્ટિથી અમુક હક્કો આ દેશમાં ભોગવવા માગતા હોય તો તેવી બેહૂદી માગણી કોઇ પણ હિંદી સ્વીકારવાનો નથી. પણ એવી બેહૂદી માગણી કોઇ પણ ગાંડા અથવા મૂર્ખ માણસ સિવાય કરે જ નહિ અને આજે આખા દેશભરમાં મુસ્લીમ ભાઇઓ પોતાના ખરા અભિપ્રાય દર્શાવી રહ્યા છે. એવા ભાઇઓ માટે સ્વદેશી પેન તૈયાર હોય તો અમને વાંધો નથી.

સર અલી ઇમામે તદ્દન ખરું કહ્યું છે કે જો કોઇ પણ કોમ માટે જુદો મતાધિકાર રાખ્યો હશે તો તે રાષ્ટ્રમાં ભળશે નહિ. હિંદ એક રાષ્ટ્ર થાય એ કેવળ આવશ્યક છે. હિંદુઓને અને મુસ્લીમોને મતભેદો રહેશે એ માન્યતા જડમૂળમાંથી ઉખેડી કાઢવાની છે. જેટલા કૃત્રિમ ટેકા મૂકવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં લઘુ કોમો વધારે નબળી થશે, કારણ કે પોતાના બળ ઉપર નહિ પણ બહારના બળ પર તે જીવવા ઇચ્છે છે. મુસ્લીમો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને સદીઓ સુધી રાજ્ય કર્યું તે વધારે સંખ્યાને કારણે નહિ, વધારે લશ્કરને આધારે નહિ, વધારે મતોના જોર પર નહિ, પણ વધારે આત્મવિશ્વાસ અને આત્મબળને લીધે.

ડૉ. અનસારીએ જણાવ્યું હતું કે સંકુચિત મન રાખવું અને બીજા ધર્મોની વિરુદ્ધ ધર્માંધ અણવિશ્વાસ રાખવો એ ઇસ્લામના જગપ્રસિદ્ધ ભ્રાતૃભાવના આદર્શની વિરુદ્ધ છે. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ છૂટા રહેવાને લીધે નાબૂદ થશે, અને જો મુસ્લીમ સંસ્કૃતિમાં શ્રદ્ધા હોય તો આપણે તણાઇ જવાનો ડર રાખવો ન જોઇએ.

એકંદરે આખા દેશભરમાં રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમોએ પોતાનો અવાજ સંભળાવ્યો છે અને એક મહિના પહેલાં એવું વાતાવરણ હતું કે હિંદુ મુસ્લીમ પ્રશ્ન વ્હાઇટ હૉલને અગર જિનીવાને સોંપી દેવો પડશે તે ભય આજે રહ્યો નથી.

પણ એટલું સૂચવવાની જરૂર છે કે રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમો આપણા વિનીત આગેવાનોના જેવા સૈન્ય વિનાના નેતા ન રહે પણ મહોલ્લે મહોલ્લે અને ગામેગામ ફરીને મુસ્લીમ આમવર્ગને સાચો માર્ગ સમજાવે. જો એમ નહિ કરવામાં આવે તો અંતે આમવર્ગ તો સ્વાર્થસાધક ધુતારાઓના હાથમાં રમે છે—પછી તે હિંદુ હોય, મુસ્લીમ હોય, અમેરિકન હોય, કે બ્રિટિશ હોય.

* * *

દેશી રાજ્યોની પ્રજા

દેશી રાજ્યોની પ્રજા અમુક હક્કો માગે છે તેની ચર્ચા આ માસિકના છેલ્લા ત્રણ અંકોમાં આવી ગઇ છે. કરાંચી ગયેલા પ્રતિનિધિઓમાંથી જે દેશી રાજ્યોના હતા તે ત્યાં ભેગા થયેલા અને ગાંધીજીને તેમજ શ્રી વલ્લભભાઇને મળેલા. એવી સૂચના થઇ છે કે હાલમાં દેશી રાજ્યોની બે સંસ્થાઓ છે, તે એકઠી થઇને પરિષદ બોલાવે અને પોતાની માગણીઓ બરાબર નક્કી કરે. એકનું નામ All India States Peoples' Conference અને બીજીનું નામ All India States Subjects' Conference છે. બન્નેના અર્થ એક જ છે, બન્નેના હેતુ એક જ છે, પણ બીજી સંસ્થા મૈસુરના તેમજ દક્ષિણનાં કેટલાંક રાજ્યોની પ્રજા એકઠી થઇ છે.

આ પારષદની પાસે આજે ત્રણ મોટા પ્રશ્નો છે:

(૧) રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તેનું સ્થાન નક્કી કરવું અને બધી સમિતિઓમાં પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ મેળવવું;

(૨) મહાસભા મારફત રાજ્યોમાં સુધારા કરાવવા;

(૩) જો ગોળમેજી પરિષદ ભરાય તો તેમાં પ્રતિનિધિત્વ મેળવવું અને દરેક ઇલાકાની તેમજ હિંદી ધારાસભામાં યોગ્ય સ્થાન મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો.

આ ત્રણે કાર્યો કરતાં જે ખરું મહત્ત્વનું છે તે નીચે જણાવ્યું છે:

કેટલાંક રાજ્યોમાં પ્રજાને બોલવાની છૂટ નથી અને બીજાં રાજ્યો વિષે ટીકા કરવા પર અંકુશ મુકાય છે એટલે આવી પરિષદો ખાલસા હિંદની હદમાં મળે એ અનિવાર્ય છે.

પણ એવા વાતાવરણમાં ખૂબ તીખી કડવી ભાષા વાપરીને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ કામ કરવાનું વાતાવરણ તદ્દન બગાડી મૂકવું એ કેવળ મૂર્ખાઈનું કામ છે, એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે. અંતે દરેક રાજ્યમાં ત્યાંની પ્રજામાં સ્વરાજ ભોગવવા માટે જેટલું બળ આવશે તેટલું જ સ્વરાજ તેઓ ભોગવી શકશે.

એમ સંભળાય છે કે કચ્છની પ્રજાની ખાસ પરિષદ મળવાની છે અને તેને લગતી બે પત્રિકાઓ કેટલાક યુવાનો તરફથી પ્રગટ થઈ છે. તેમાં હાલના કાર્યકર્તાઓ કચ્છ દેશમાં રાજકીય કામ કરતા નથી અને કરાવતા નથી તે વિષે સખત ટીકા કરી છે. ટીકા કરનાર ભાઈઓએ પણ ત્યાં રહીને કામ કરતા હોય, કે તેમ કરવા તૈયાર હોય, કે કાંઈ પોતાની સેવા અર્પણ કરતા હોય એવું જણાવ્યું નથી. દેશમાં કામ કર્યા વિના, પરિષદોમાં કરેલું કામ અને તેના પરની ટીકા બન્ને નિરર્થક છે. સવાલ માત્ર એટલો જ છે કે રચનાત્મક કામ કરવું છે કે નહિ? ટીકાઓ કરવી અને ભૂલો કાઢવી એ સહેલાં કામ છે.

*_**

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને રામમંદિર

અસ્પૃશ્યતાને લીધે હિંદુ ધર્મમાં ગણાતા ઢેડ, ભંગી, ચમાર વગેરેને મંદિરો અને બીજાં ધર્માલયોમાં પેસવા દેતા નથી તે અન્યાય કેવી રીતે દૂર કરવો એ પ્રશ્ન આપણા સમાજની સામે ડોળા કાઢીને ઊભો છે. "ભયંકર બહિષ્કાર"ના લેખમાં આ બાબતની ચર્ચા થઈ છે. એક પક્ષ એવું માને છે કે હાલમાં એ પ્રશ્નને છેડવો નહિ, જ્યારે સ્વરાજ મળશે ત્યારે બધાં સારાં વાનાં થશે; બીજો પક્ષ એવું માને છે કે જ્યાં સુધી હિંદુ સમાજમાંથી અસ્પૃશ્યતા નીકળી જાય નહિ ત્યાં સુધી તેમને માટે જુદાં મંદિરો સ્થાપવાં; અને ત્રીજો પક્ષ એવું માને છે કે સ્વરાજની ભાવનામાં અસ્પૃશ્યતા જેવી દુષ્ટ પાપી માન્યતાને સ્થાન ન હોય અને એવી માન્યતાને દૂર કરવા માટે પ્રજાને સમજાવવી અને ન માને તો સત્યાગ્રહ કરીને એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવો. આ અન્યાય સમજાવવા માટે ૧૯૧૮–૨૦–૨૧–૨૨ અને ત્યાર પછી અથાક પ્રયત્નો થયા છે અને છેવટે કેટલાક સત્યાગ્રહોને લઈને કહેવાતા અસ્પૃશ્યોને કેટલાક હક્ક મળ્યા પણ છે. જો આપણે છૂટાં મંદિરો બાંધીએ તો અન્યાયને વિશે જે તીવ્ર લાગણી છે તે મોળી પડી જાય છે. આપણા રાજકીય ક્ષેત્રમાં વિનીત પક્ષ ડહાપણડાહ્યો થઈને સત્યાગ્રહીની બાજી બગાડે છે તેવી જ રીતે આ બાબતના વિનીત પણ પોતાના વહાલા કામને બગાડે છે. તેમનો સ્વભાવ વિનીત હોવાને લીધે તેમનામાં ધીરજ અને હિંમત ઓછાં હોય છે.

ગઈ રામનવમીને દિવસે નડિયાદમાં એક રામમંદિર ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું તે વખતે શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કર અને શ્રી નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પ્રગટ થયો હતો. શ્રી નરસિંહભાઈએ ઉપર જણાવેલી દલીલ ઉપરાંત એ પણ જણાવ્યું છે કે જે કાર્યકર્તાઓ મૂર્તિપૂજામાં માનતા નથી તે પણ અસ્પૃશ્ય કે ભીલને માટે મૂર્તિ સ્થાપીને તેમને હિંદુધર્મમાં ખેંચવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો એમ થતું હોય તો તે તદ્દન અપ્રમાણિક કહેવાય. એ મંદિર બંધાવનાર દેશસેવકો પોતાના શ્રેયને માટે મંદિરોમાં જાય છે કે કેમ તે જાણવું જોઈએ. એક સૂચના એવી પણ આવી છે કે આજે અજ્ઞાન બ્રાહ્મણો લાખો અને કરોડો ગરીબ હિંદુઓને ધૂતે છે તેમાં વળી ઉમેરો શા માટે કરવો? આવાં રામમંદિરોમાં કોઈ ધુતારો ભવિષ્યમાં પેસી ન જાય એ પણ સંભાળવાનું રહ્યું.

બાળલગ્નો અને શારદાઍક્ટ

બાળલગ્નો અટકાવવા માટે જે કાયદો પસાર થયો છે તેનો પ્રમાણિક અમલ થઇ શક્યો નહિ કારણ કે ગયા વર્ષમાં સખત લડત ચાલતી હતી. આ લડતના સમયમાં સરકાર એ કાયદાનો અમલ કરીને પછાત પ્રજાનો રોષ માથે ચઢાવવા તૈયાર નહોતી અને કાર્યકર્તાઓ રાજકીય લડતમાં પડ્યા હતા. આ વર્ષે આવાં ઘણાં બાળલગ્નો ગુજરાતમાં થાય છે એવું સંભળાય છે. ગાંધીજીને પણ આ બાબત લખવામાં આવ્યું છે અને તેમણે સલાહ આપી છે કે જે કાર્યકર્તાઓને આ અન્યાય ખૂંચતો હોય તેમણે આવાં લગ્ન અટકાવવા માટે કામ ઉપાડી લેવું જોઇએ. અમદાવાદમાં સ્થપાયેલા સંસાર સુધારા મંડળે હાલમાં જ એક જાહેરાત પ્રગટ કરી હતી કે ગુજરાતમાં ગામેગામ આ લગ્નો અટકાવવા માટે જુવાનો કમર કસે, અને જો સલાહ કે મદદ જોઇતી હોય તો એ મંડળને લખે. સરકારી કાયદાને પસાર કરાવતી વખત પણ એવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી કે જો ગામડે ગામડે દેખરેખ રાખનાર સમિતિ (વિજીલંસ કમિટિ) સ્થપાય તો જ આ કાયદાનો અમલ કરાવી શકાય. ગાંધીજીએ વકીલોને પણ મદદ કરવાની સૂચના કરી છે. હવે આ આખો સવાલ આપણા યુવાન વર્ગના હાથમાં છે. જો જવાબદારી લેવા તૈયાર ન હોય તો કોઇ સમાજ સુધારાના મંડળને મળીને અરજી કરાવે, પણ ખરું જોતાં જિલ્લે જિલ્લે સમાજ સુધારા અથવા બાળલગ્ન પ્રતિબંધક મંડળો સ્થપાવાં જોઇએ.

કોઇ પણ માણસ એવી માનસિક સંકુચિતતા ન બતાવે કે હાલમાં સામાજિક પ્રશ્નોને છેડવા નહિ. કોઇ પણ પ્રશ્ન ઢાંકી શકાતો નથી. દરેક પ્રશ્ન નિકાલને માટે બૂમ મારી રહ્યો છે. કોઈ પણ દેશહિતચિંતક ભૂલે નહિ કે બાળલગ્ને પ્રજાને અનેક રીતે નુકસાન કર્યું છે. પણ તેની ચર્ચામાં ન ઊતરતાં અમે ખાસ આગ્રહથી કહીશું કે બાળલગ્નને લીધે નાની વયમાં યુવકો અને યુવતીઓને માથે જવાબદારી આવશે. આપણી રાજકીય લડતમાં એવી જવાબદારીવાળાં યુવકો ને યુવતીઓ લડતમાં ઝુકાવતાં અચકાશે. નહિ પરણેલામાં જે સાહસ હોય છે તે પરણેલામાં કદી આવવાનું નથી. ભવિષ્યની લડતમાં વધારે સખત કષ્ટો સહન કરવાં પડશે અને વધારે લાંબા, વખતે જીવનભરના, વિયોગ આવશે. જ્યાં સુધી સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી આપણાં યુવકો અને યુવતીઓ જેટલી ઉંમર સુધી છૂટાં એટલે પરણ્યા વિનાનાં રહે તેટલું દેશને માટે સારું છે.

માટે હમણાં જે લગ્નો થાય છે તેમાં બાળલગ્ન થતાં હોય (કન્યા ૧૪ વર્ષ પુરાં અંદરની અને વર ૧૮ વર્ષ પુરાંની અંદર હોય તે બાળલગ્ન કહેવાય), તો તેને અટકાવવા માટે જુવાનોએ ધસી પડવું જોઇએ.

આ પ્રશ્નની ચર્ચા શરૂ થઈ ત્યાર પછી ઘણાં લગ્નો જુવાનોએ અટકાવ્યાં છે. દેશને માટે જેલમાં જઈ આવેલા યુવકોને ઘરબહાર કાઢી મૂકવાના પ્રસંગ પણ સાંભળ્યા છે. જુવાનો, યુવક મંડળો અને યુવક સંઘોની હાલમાં ખરી કસોટી થઇ રહી છે.

***

ન્યાતની બહાર લગ્નો

છેલ્લા બે ત્રણ માસની અંદર મુંબઇમાં ત્રણચાર લગ્નો થયાં છે તેની નોંધ લેવી જોઇએ. એવાં લગ્નો 'આંતર-કોમીય' કહેવાય છે. [આંતર-કોમીય એ શબ્દ સારો છે કે નહિ તે સાક્ષરો જાણે, પણ અમને ગમતો નથી.] કુ. શાન્તિલા દેસાઇ સ્વ. અંબાલાલભાઇની પૌત્રી થાય તે બૅરિસ્ટર રમણલાલ દેસાઇ, અનાવિલ, ની સાથે પરણ્યાં છે. એ બહેન મુંબઇ યુનિવર્સિટીનાં ગ્રેજ્યુએટ છે. બીજાં બહેન કુ. પ્રિતમિલા મહેતા જાતે નાગર છે, તેમણે દિલ્હી તેમજ ગ્રેટબ્રિટનમાં દાક્તરી અભ્યાસ કર્યો છે અને તેમનાં લગ્ન દાક્તર

રમણલાલ સાથે થયાં છે. એ ભાઇનું કુટુંબ વણિક છે, કે હતું. ત્રીજાં બહેન પ્રભાવતિ, શ્રી. છેલશંકર વ્યાસનાં બહેનનું લગ્ન શ્રી. અમૃતલાલ જોશીની જોડે થયું છે. એ બહેન બાળવિધવા હતાં અને ન્યાતે પ્રશ્નોરા નાગર છે. અને ભાઇ અમૃતલાલ સારસ્વત (સોરઠી) બ્રાહ્મણ છે.

ચોથું લગ્ન કુ. પન્નાબહેન મહેતાનું લગ્ન શ્રી. બાલકૃષ્ણ દફ્તરી સાથે થયુ છે. શ્રી. પન્નાબહેન સર મનુભાઇ મહેતાની પુત્રી છે અને મુંબઇ યુનિવર્સિટીનાં ગ્રેજ્યુએટ છે. ભાઇ દફ્તરી ન્યાતે સુરતી કાયસ્થ છે.

આ ચાર લગ્નો થવાને લીધે હિંદુસમાજના ન્યાતિબંધારણના પાયા તૂટી પડશે એવું અમે માનતા નથી. એ બંધારણ ઘણું હચમચી રહ્યું છે અને આ લગ્નો તે સ્થિતિના પરિણામરૂપ છે. દરેક લગ્નમાં પરણનાર સ્ત્રી-પુરુષની યોગ્યતાનો વિચાર થાય અને કહેવાતી ન્યાત-જાત આડે ન આવે એવો વખત આવી ગયો છે. જેમ જેમ આપણા સમાજમાં યુવાન યુવતીઓ મોટી વયે પરણશે અને શાળામાં, કૉલેજમાં, મિત્રમંડળમાં, અગર સેવાનાં કાર્યોમાં વધારે મળતાં થશે તેમ તેમ આવાં લગ્નોની સંખ્યા જરૂર વધવાની છે. ઉપર જણાવેલાં લગ્નોથી યુવકો તથા યુવતીઓની બીક ભાંગે છે અને સમાજ પણ ટેવાય છે. આવાં લગ્નોની સામે ટીકા કરવાનો વખત તો લગભગ વહી ગયો છે, તે છતાં એ લગ્નોમાં કુસંપ કે કલેશનાં ચિહ્નો જણાય તો રૂઢીચુસ્ત પ્રજા આનંદથી કૂદે છે; માટે હમેશાં પહેલ કરનારાઓએ સંભાળીને વર્તવું એ આવશ્યક છે. આવાં લગ્નો જોઇએ તેટલાં સફળ ન થાય તો રૂઢિ-સુધારકોએ ગભરાવાનું નથી. નવા અખતરાનું વાતાવરણ કેટલેક અંશે કૃત્રિમ થયા વિના રહેતું નથી. જ્યારે જુદા જુદા ધર્મનાં સ્ત્રી-પુરુષો પરણશે ત્યારે આંતર-જ્ઞાતીય લગ્નોનાં વખાણ થશે.

***

ગુજરાતમાં હિંદુ સંમેલન

મે મહિનાના છેલ્લા ત્રણ દિવસોમાં અમદાવાદમાં "હિંદુ સંમેલન" મળવાનું છે. આ સંમેલનને હિંદુ મહાસભા સાથે શો સંબંધ છે તે સમજાતું નથી. તે મુંબઇ ઇલાકાના હિંદુઓનું છે કે આખા હિંદુસ્તાન દેશનું કે ગુજરાતનું તે પણ સમજાતું નથી. તેમાં ગમે તે મત આપશે કે ચુંટાએલા પ્રતિનિધિઓ હશે તેનો પણ ખુલાસો નથી.

દરેક કોમ તેમજ જ્ઞાતિ, દરેક પોળ અને મહોલ્લાને સંગઠ્ઠન કરવાનો અધિકાર છે. જે સંગઠ્ઠનથી દેશની પ્રગતિ થાય તે આવકારદાયક છે. હિંદદેશમાં હિંદુઓની મોટી સંખ્યા છે. નાની સંખ્યાવાળી કોમોનું સંગઠ્ઠન હમેશાં સારું હોય છે. કોમી માગણીઓ અને છૂટછાટમાં કોઇ પણ કોમને અન્યાય ન થાય તે જરૂર સંભાળવું જોઇએ. આજનો યુગ હિંદીઓને માટે હક્કોનો નથી પણ દેશસેવા અને આત્મભોગનો છે. કયી કોમ વધારે સેવા કરે, દેશહિતને માટે વધારે ભોગ આપે, દુઃખો સહન કરે, એ ખરો પ્રશ્ન છે. તેમાં એ કોમની કસોટી છે. જે વધારે ભોગ આપશે અને સેવા કરશે તેની લાયકાત વધશે, તેનું બળ વધશે અને સ્વરાજને માટે વધારે લાયક બનશે. જેમ કસરત કર્યા વિના શારીરિક બળ વધે નહિ તેમ દેશસેવા કર્યા વિના દેશનું કાર્ય કરવાની શક્તિ આવતી નથી. એટલે ખરી હરીફાઇ તો કોણ વધારે દેશસેવા કરે તેની હોવી જોઇએ.

તેની સાથે સાથે એટલું જરૂરનું છે કે આજે કોમ કોમ વચ્ચે જે કાંઇ અણવિશ્વાસ અને ગેરસમજૂત હોય તેને કોઇ વધારે નહિ. પ્લૅટફૉર્મ પરથી બોલવું સહેલું છે પણ તેની સારી માઠી અસર શી થાય છે તેનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે, અને દરેક વૈત્રે પણ આ લક્ષમાં રાખીને ટીકા કરવી જોઇએ.

***

હિંદી દાક્તરો

હમેશાં અન્યાય, દુઃખ અને સંતાપમાંથી ઐક્ય અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા હિંદી દાક્તરો અને વૈદકીય વિદ્યાર્થીઓને

ઉચ્ચ શિક્ષણને માટે યુરોપ અને અમેરિકા જવું પડતું હતું, પણ આ દેશના દાક્તરો બુદ્ધિવાન છે અને અંગ્રેજો જે ધંધો પચાવી બેઠા હતા તેમાં ભાગ પડાવે છે. વળી બધી સરકારી નોકરીઓમાં પરદેશી માણસને બદલે સ્વદેશી રાખવા એવી હિંદીઓની માગણી છે તેથી અંગ્રેજ દાક્તરોએ અક્કલ વિનાનું કાવતરૂં રચ્યું અને ગ્રેટબ્રિટનની મેડીકલ કાઉન્સિલે હુકમ કાઢ્યો કે જો અમુક શરતોનું પાલન ન થાય તો હિંદી યુનિવર્સિટીઓની ડીગ્રીને ગ્રેટબ્રિટનમાં સ્વીકારવી નહિ. જો આમ થાય તો હિંદીઓને ગ્રેટબ્રિટનની ડીગ્રીઓ મળે નહિ અને તેથી હિંદી મેડીકલ સર્વિસમાં તેમને નોકરી મળે નહિ; એટલે અંગ્રેજોની સંખ્યા ઘટવાને બદલે વધે. પરિણામ ધાર્યા કરતાં જુદું જ આવ્યું અને જે ધંધામાં ઐક્ય નહોતું તે એકઠા થઇ ગયા. હિંદી યુનિવર્સિટીઓ અને દાક્તરોએ આ ધંધાના રક્ષણ તેમજ પ્રગતિને માટે જોઇ લીધું કે એક સમસ્ત હિંદ મેડીકલ કાઉન્સિલ સ્થાપ્યા વિના છૂટકો નથી, અને દાક્તરી શિક્ષણ સારામાં સારી પદ્ધતિથી આપવાને માટે આખા દેશની યુનિવર્સિટીની મેડીકલ ફૅકલ્ટીઓએ મળીને કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો. આ બધી ચળવળને પરિણામે ૧૯૩૦ ના જુનમાં હિંદી સરકારે એક પરિષદ બોલાવી અને હિંદી મેડીકલ કાઉન્સિલ સ્થાપવાની ચર્ચા કરી. આ કાઉન્સિલમાં નોકરીઆત એટલે બ્રિટિશ અથવા ગુલામી વૃત્તિવાળા પ્રતિનિધિ ચુંટાય તેને માટે ખૂબ લક્ષ રખાયું છે. ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ પૂનામાં અખીલ ભારત મેડીકલ પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ કર્યું છે તેમાં આ બધી બાબત વિગતવાર સમજાવી છે. ટૂંકામાં, સરકારી પરિષદની સૂચનામાં નીચે બતાવેલા મુખ્ય વાંધા છેઃ (૧) કાઉન્સિલના ૨૭ સભ્યોમાંથી માત્ર ૮ મેડીકલ ગ્રેજ્યુએટ્સમાંથી ચુંટાઈ શકશે. તે સભ્યોએ ઓછામાં ઓછાં દસ વર્ષ પહેલાં ડીગ્રી લીધેલી હોવી જોઇએ અને તેમને કૉલેજમાં શીખવવાનો અનુભવ હોવો જોઇએ. આ શરતને લીધે બીનસરકારી પ્રતિનિધિઓને દાખલ થવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે કારણ કે ઘણીખરી કૉલેજો સરકારના હાથમાં છે. (૨) બીજી શરત એવી છે કે જે દાક્તરો માત્ર લાઇસેન્સીએટ થયા છે તેમને રજીસ્ટર ન કરવા. ડૉ. જીવરાજ સાચું કહે છે, કે એ શિક્ષણ સુધારવું એ આપણો ધર્મ છે, તેનો બહિષ્કાર કરવાથી તબીબી ધંધાને અને જનસમાજને નુકસાન છે. (૩) ત્રીજી ભુલ એવી થઇ છે કે દરેક સરકાર પોતાના ઇલાકામાંથી એક પ્રતિનિધિ મોકલે તેનાં કરતાં દરેક સ્થાનિક (એટલે ઇલાકાની) મેડીકલ કાઉન્સિલ એક પ્રતિનિધિને સમસ્ત હિંદી કાઉન્સિલમાં મોકલે. (૪) એક અમલદારને પ્રમુખ નીમવાને બદલે ચૂંટણીનો પ્રમુખ હોવો જોઇએ. (૫) જે દાક્તર હિંદી રજીસ્ટરમાં દાખલ ન થયો હોય તેને હિંદમાં કોઇ પણ સિવિલ, લશ્કરી કે નૌકાની નોકરીમાં રાખી શકાશે નહિ એવું ધોરણ હોવું જોઇએ.

તેવી જ રીતે આજે ઇન્ડિયન મેડીકલ સર્વિસમાં હવે માત્ર લશ્કરી વિભાગ જ રાખવો અને સિવિલ સર્વિસ તદ્દન નાબુદ થવી જોઇએ. હવે દેશમાં એટલા બધા ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેલા દાક્તરો છે કે મોટી મોટી સંસ્થાઓ તેઓ ચલાવશે. આજે મોટાં દેશી રાજ્યોમાં, મૈસુર વડોદરા વગેરેમાં હિંદી દાક્તરો જ આખા રાજ્યની સંસ્થાઓ ચલાવે છે. ઇન્ડિયન મેડીકલ સર્વિસમાં આજે આસરે ૬૨[illegible] દાક્તરો છે. ધીમે ધીમે એ બધા હિંદીઓ જ થઇ જવા જોઇએ. પછી મોટો પ્રશ્ન શોધખોળનો છે, પણ તેની વિગતો સામાન્ય વાચકોને રસમય ન નિવડે.

ખરી વાત એવી છે કે હવે આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં અને હૉસ્પિટલોમાં એવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળવું જોઇએ કે સામાન્ય રીતે યુરોપ અમેરિકા જવાની જરૂર જ ન રહે. આજે કેટલેક અંશે એવું થઇ ગયું છે કે ઈંગ્લંડરૂપી દ્વારકાંની છાપ ન મળી હોય તો ઊંચી નોકરી ન મળે. અમેરિકા કે જર્મનીની કૉલેજોમાં પસાર થયેલા દાક્તરો ગમે તેટલા હોશિયાર હોય તો પણ તેમને એ છાપ વિના સરકારી કે મ્યુનિસિપલ નોકરી મળતાં વાંધો નડે છે. સ્વમાનને ખાતર આપણે સ્વાશ્રયી થવાની જરૂર છે અને સ્વાશ્રયી થઇ શકીએ એટલી આપણી શક્તિ છે. ગુ. મ.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય

સરદારની રણહાક	૦।–
સ્વતંત્રતાના સંદેશ	૦।–
સરદારનો સંદેશો	૦)૦॥
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ્ય	૦।
ભારતનો મહારથી	૦)=
સૌભાગ્યની સાડી	૦)–
રાષ્ટ્રપતિ જવાહીર	૦)=
ભારતભૂષણ માલવીયાજી	૦।–
આટલું તો જાણજો પાકું પુંઠું (નરહરિ પરીખ)	૦॥
ખેડાની લડત	૧॥
તપસ્વીનાં તાતાં તીર	૦)–॥
ક્રાંતિ	૦।=
ક્રાંતિકારી લગ્ન	૦)≡
વિઠ્ઠલભાઈની ગર્જના	૦।
આત્માનાં આંસુ (ટાગોર)	૦)=॥
રાષ્ટ્રીય રાસકુંજ	૦।
રાજાજીની વાતો	૦)≡
હુંડિયામણનો ભેદ (ગાંધીજીનો બીજો મુદ્દો)	૦)૦।
ઇટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦।=
પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું	૧॥
બંગાળાનો બળવો	૧॥
હાય આસામ	૧
કાળું ગુલાબ	૧॥
કાળાપાણીની કથા	૧॥
સબરસ	૦॥–
ક્રાંતી (વિક્ટર હ્યુગો)	૦।–
પુજારીને પગલે	૦।
બારડોલીની હિજરત(ગિજુભાઈ)	૦)=॥
બોરસદની વીરાંગનાઓ ,,	૦)=
સ્વૈરવિહાર (રામનારાયણ પાઠક)	૧॥
લાલ ટોપી (મોહનલાલ ભટ્ટ)	૦)≡
વીર વલ્લભભાઈ	૦)=॥
આત્મકથા બે ભાગ (ગાંધીજી)	૧
યરવડા મંદિરેથી બે ભાગ	૦।–
અમેરિકાનો આત્મભોગ	૦)–
સાચો શ્રમજીવી (ગાંધીજી)	૦)=
મીઠાવેરો બે ભાગ	૦)≡
રાષ્ટ્રધ્વજ	૦।
આઝાદીનો જંગ	૧॥
મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ	૦॥
ગામર મહાજનો	૦॥
ગોરા કે ગોઝારા ?	૦)=
તકલી	૦)=
પ્લાસીનું યુદ્ધ	૦।
કલકત્તાનો કારાયુગ	૧।
બલિદાન (ગાંડિવ)	૦।–
અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ	૦।
પ્રેમનો દંભ (ટોલ્સ્ટોય)	૧।
જીવનનાં દર્દ (પ્રેમચંદ્રજી)	૧।
હૃદયપલટો યાને અદ્ભુત બલિદાન સરઘસ ઉપરનો ચિતાર આપતી સુંદર વાર્તા (પ્રેમચંદ્રજી)	૦)–
ત્યાગની પ્રતિમા (ટોલ્સ્ટોય)	૫–
નૈવેદ્ય (ટાગોર)	૦॥
દુખિયાનાં આંસુ (,,)	૦।
બેવડું પાપ	૦।=
પંડિત મોતીલાલજીનું જીવન	૦।–
દેશદેશની વીરકથાઓ	૦॥।
મહાત્માજીના ૧૧ સૂત્રો — બીજી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે (પ્રો. ખુશાલ તલકશી શાહ)	૦।

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય :: ગાંધીરોડ ફુવારા સામે :: અમદાવાદ

ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ–અમદાવાદ.

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાના અભિપ્રાયો

ગૂજરાતમા આજ સુધીમા આરંભાયેલી અને અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ ગ્રન્થ-માળાઓમા, સાહિત્યના પ્રકાર અને સસ્તાપણામા કદાચ સૌને પાછળ મૂકી દેતી આ સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે મહાદેવ દેસાઈની કલમના પ્રસાદરૂપ ' વીર વલ્લભભાઈ ' મળે છે. ઇચ્છીએ કે ગુજરાત આ નવીન ગ્રન્થમાળાનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવશે.

સૌરાષ્ટ્ર

ગુજરાતમા સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી સસ્તુ સાહિત્ય બહાર પાડવામા આવ્યું; ત્યાર પછી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી તેથી પણ સસ્તુ સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવ્યું; અને હવે પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી તેથી પણ સસ્તુ સાહિત્ય બહાર પાડવામા આવે છે તે જોઇ કયા સાહિત્યપ્રેમીને આનંદ નહિ થાય ?

નૂતન ગુજરાત

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાની યોજના ૭ મહિનાથી અસ્તિત્વમાં આવી છે. તે દરમિયાન તેના તરફથી પ્રગટ થએલા પુસ્તકો સમાજમા નવું વિધાન કરવામા ઉપયોગી થાય એવા પ્રેરણાત્મક અને બલપ્રદ વિચારો આપનારુ સાહિત્ય પૂરું પાડવામા મદદગાર થયાં છે. આ ગ્રન્થમાળાની ભાષા અને લેખનશૈલી સાદી અને સરળ, છતા શિષ્ટ અને સુંદર હોઇને સર્વ કોઈ આ વિચારો સમજી શકે છે.

ગુજરાતી

ગુજરાતી સામયિકોમા 'પ્રસ્થાન' શ્રેષ્ઠ છે એવો અમારો નમ્ર મત અગાઉ આ માસિકમાં જ જણાવી દીધો છે. 'પ્રસ્થાન'ની આનુષંગિક સેવાઓમા સરસ્વતી ગ્રન્થ-માળા બીજી કોઇ પણ એવી ગ્રન્થમાળાની સરસાઈ કરે એવી નીવડી છે. પહેલા વર્ષના તેના તમામ અંકોની ચોતરફથી માગણી થાય છે અને શિક્ષિત વર્ગમાં બહુ હોંસથી વંચાય છે. વસ્તુની પસંદગી અને સમયના પ્રવાહને અનુકૂળ વાચન પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની દક્ષતા માટે સંચાલકને અભિનંદન ઘટે છે.

પુસ્તકાલય

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુ૦ ૧૨
અં૦ ૨

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

૧૯૮૭
જેઠ

તંત્રીઓ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૨ જેઠ : ૧૯૮૭ અંક ૨

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૬ા

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય, પારસી અગિયારી સામે, ખમાસા ચોકી, અમદાવાદ
મુદ્રક: ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

ઓર્ડર–પત્ર

શ્રી. વ્યવસ્થાપક,
પ્રસ્થાન કાર્યાલય,
અમદાવાદ.

રા. ભાઈશ્રી,

નીચે જણાવ્યા મુજબનાં પુસ્તકો અમારે જોઈએ છે તો તે વળતી ટપાલે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરશોજી.

જે પુસ્તકો જોઈતાં હોય ત્યાં √ આવી નિશાની કરો.
જે પુસ્તકો ન જોઈતાં હોય ત્યાં × નાખો.

ભારતપુણ્યપ્રવાસ (આદ્યગમ)	૧–૦–૦
સ્વૈરવિહાર	૧–૮–૦
દ્વિરેફની વાતો (બીજી આવૃત્તિ)	૧–૪–૦
જીવનના દર્દ	૧–૪–૦
પ્રેમનો દંભ	૧–૪–૦
કયે રસ્તે?	૧–૮–૦
ગાંધીમણિમહોત્સવાંક	૧–૪–૦
સુમન અને બીજી વાતો	૧–૪–૦
રામ અને કૃષ્ણ	૦–૧૦–૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦–૮–૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા પહેલું વર્ષ: આખો સેટ	૭–૦–૦
,, બીજું વર્ષ. ગ્રાહક તરીકે	૨–૦–૦
દરિદ્રનારાયણ જ્ઞાનપ્રચારમાળા ૧૦ પુસ્તકોનો આખો સેટ	૧–૧–૬

એ માટે રૂ ______ મ. ઓ. થી મોકલી આપુ છુ
એનું બિલ તથા પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી આપશોજી.

લિ

(સહી) ____________________

પૂરેપુરૂ નામ ____________________

શીરનામુ ____________________

ગામ ____________________

રેલ્વે સ્ટેશન ______ પો૦ ______ (જી.) ______

"હવે તો દરેકે દરેક ગુજરાતીએ 'વીસમી સદી' નિયમિત વાંચવું જોઈએ."

વીસમી સદી

માટે

"સૌરાષ્ટ્રમિત્ર" શું કહે છે?

"...ઈચ્છારામ દેસાઈના અવસાન પછી એમના ચિરંજીવ મણિલાલ દેસાઈએ સદ્ગત પિતાનો જીવ સંતોષાય એ રીતે 'ગુજરાતી' ચલાવ્યું......હવે મણિલાલ દેસાઈ સમા અગ્રગણ્ય અને અનુભવી પત્રકારે 'વીસમી સદી'નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું છે, એટલે 'વીસમી સદી' પત્રોની દુનિયામાં અગત્યનું સ્થાન લેશે. વાતાવરણનું રહસ્ય પારખી સરળ અને જોરદાર લખાવટમા વાચકને પીરસવાની મણિલાલ દેસાઈની હથોટી અજોડ છે. રાજકીય વિષય હોય કે ચતુરંગી ક્રિકેટનો વિષય હોય પણ સામાન્ય વાંચનારને ય રસ પડે એવી રીતે એ વિષે નોંધો લેવામાં મણિલાલ દેસાઈ સાથે કોઈ હરિફાઈમાં ફાવી શકે નહિ......ગુજરાતને કમનસીબે 'ગુજરાતી' સાથે મણિભાઈ દેસાઈનો સંબંધ તૂટયો અને 'વીસમી સદી' વિના મણિલાલ દેસાઈની એ શક્તિનો લાભ ગુજરાતને મળત નહિ. હવે તો દરેકે દરેક ગુજરાતીએ 'વીસમી સદી' નિયમિત વાચવું જોઈએ...."

(તા. ૨૫-૫-૩૦) "સૌરાષ્ટ્રમિત્ર"

શું તમને વીસમી સદીનો રંગ નથી લાગ્યો?

તો

આજે જ ગ્રાહક થવા નામ નોંધાવી દો:

વીસમી સદી કાર્યાલય, ૭૬, ટેમરીન્ડ લેન, કોટ, મુંબઈ ૧.

નરસિંહભાઈ પટેલે લખેલાં પુસ્તકો

વિલ્હેલ્મ ટેલ: મુક્તિયજ્ઞનું નાટક

મૂળ જર્મનમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ, અનેક છબીઓ સાથે.

"અનુવાદ કેવો હોય? ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું શાકુન્તલ એ એનું સફળ દૃષ્ટાંત. તેવા પ્રકારનું આ બીજું સફળ દૃષ્ટાંત. . . . ભાષાન્તરકાર શિલરની કૃતિની ખરી ખુબીઓ કેવળ સમજી શક્યા નથી, પરતું તે ખુબીઓ બહાર લાવી શક્યા છે, એ જ એમનો વિજય"

કિંમત ૨-૦-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦ 'સાહિત્ય'

નૈવેદ્ય: મુક્તાત્માઓની ગાથા (બીજી આવૃત્તિ)

મૂળ બંગાળીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ, કવિની છબિ સાથે.

"મહર્ષિ રવીન્દ્રનાથનું 'નૈવેદ્ય' અને હું તેની યોગ્યતા વિચારનાર? મારૂં મગજ કહ્યું કરતું નથી, ભાઇ! તમે એનો સંપૂર્ણ રસાસ્વાદ લીધો છે. . મહર્ષિની વાણીમાં સમાયલાં દિવ્ય ભાવોથી જામતા એક અપરિસંખ્યાત રસનો અપૂર્વ પરિચય તમારા સૌજન્યે મને જે કઇ કરાવ્યો છે, તે માટે અંતરનો આભાર"

કિંમત ૦-૮-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

બન્ને પુસ્તક સાથે ખરીદવાની કિંમત ૨-૦-૦, ટપાલખર્ચ ૦-૪-૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:

વ્યવસ્થાપક, 'પાટીદાર' મન્દિર, આણંદ

હિંદુ સમાજ! ત્હારે ખાતર

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમ ખુલ્લું છે.

દાન કરો.

દેશનાં નિરાધાર રખડી પડેલાં બાળકો કાજે એક પંથ અને દો કાજ.

હરેક પ્રકારની કેળવણી અપાય છે. ઔદ્યોગિક કેળવણી છે. શિવણનું, સુથારી, નેતરકામ, છાપખાનાનું, વણાટકામ ઇ. ઓર્ડરથી કરી આપવામાં આવે છે. લખી મોકલો.

ખાસ જરૂર

બાળાઓ માટે શીવવાના હાથ સંચા નંગ-૨, વિદ્યાર્થીઓ સારૂ બાળોપયોગી પુસ્તકો તથા માસિકો, વ્યાયામશાળાનાં સાધનો, યુનીફોર્મ પોષાક માટે શુદ્ધ ખાદી અને ઓઢવા માટે પીટીટ ચોરસા. વીગત માટે લખો—

મંત્રી—હિંદુ અનાથ આશ્રમ, નડીઆદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૨ જેઠ : ૧૯૮૭ અંક ૨

આપણું રામરાજ્ય

હિંદની સ્વતંત્રતાની લડતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ જ્યારે લખાશે ત્યારે કરાંચીની મહાસભા તેમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન લેશે. એ મહાસભાના કામમાં મહત્ત્વ ધરાવનારો ઠરાવ તે સ્વરાજના મૂળ હકોવાળો. આપણે રાવણરાજ્યમાંથી રામરાજ્યમાં દાખલ થઇશું ત્યારે જીવન બદલાશે એ તો ખરું જ, પણ તે બદલાઇને કેવું રૂપ લેશે તેના સિદ્ધાંતોની શબ્દથી રૂપરેખા દોરવાનો આ એક પ્રયત્ન હતો.

શરૂઆતના વાક્યમાં જ આ ઠરાવનો હેતુ ખુલ્લો થઇ જાય છે. "આમવર્ગની લૂંટનો અંત આણવા માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યમાં ભૂખે મરતાં કરોડોના સાચા આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ થવો જ જોઇએ." મહાસભામાં આર્થિક લૂંટ (economic exploitation)ને આટલું મહત્ત્વનું સ્થાન અપાતું જોઇ મારા જેવા સમાજવાદી સંસ્થાઓમાં વિશ્વાસ ધરાવનારાનું હૈયું સ્વાભાવિક જ ઉલ્લાસ પામે.

સારી સરકારી વ્યવસ્થા સ્થિતિની પહેલી કસોટી તે કાયદાના રાજ્ય (rule of law) ની હાજરી અથવા ગેરહાજરી. અંગ્રેજી રાજ્યબંધારણની પ્રગતિમાં હકોનો ખરડો (Bill of Rights) કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે અહીં વિસ્તારીને લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. મહાસભાનો આ ઠરાવ, તે આપણા હકોનો ખરડો. એને ત્યારે આપણે મહાત્માજીના નામ સાથે જોડી ગાંધી–ખરડાનું નામ આપીએ ?

પેટા કલમ ક માં સભા અને સંગઠનની સ્વતંત્રતા એ મૂક્યાં છે. આટલા અનુભવ પછી હિંદીવાનોને અને ખાસ કરી ગુજરાતની પ્રજાને એ હકનું મહત્ત્વ સમજાવવાની શી આવશ્યકતા હોય? સમાજનો સત્તા સામેનો અવાજ તેમજ સ્થપાયેલી સત્તા સામે લડવાની શક્તિ એ આ હકો વગર તો ખીલે જ નહિ. આ જ દલીલો પેટા કલમ ખ "વાણીની અને છાપાની સ્વતંત્રતા"ને લાગુ પડે છે. વિલાયતમાં છાપાંને રાજ્યનો ચોથો સ્થંભ (fourth state of the realm) કહે છે, તેમાં અતિશયોક્તિ જરાએ નથી. સ્વતંત્ર છાપું એ જેટલું પ્રજાનો અવાજ ઉઠાવવા માટે તેટલું જ સરકારને પોતાની રાજનીતિ નક્કી કરવા અને દોરવા માટે અગત્યનું સાધન છે.

ગ નો ઉદ્દેશ જેટલો મહત્ત્વનો તેટલો જ તકરારી (controversial) છે. રામરાજ્યના નજીકના ભવિષ્યના હિંદમાં ધર્મ તો હશે જ. સમગ્ર દૃષ્ટિએ અને ઊંડાણથી

નજર કરતાં બધા ધર્મના કાનુનો—એટલે અસલ ઠરાવેલા મુદ્દાઓ, લોકસંગ્રહના નિયમો (a bundle of social ethics)' છે એમ કહેવું ખોટું નથી. તો પણ આપણા અભણ ભોળા લોકોને એ મુદ્દાઓનો સામાજિક અર્થ (social significance) સમજ પડતાં હજી થોડી વાર છે, એટલે તેઓ થોડો વખત સુધી તો સ્થપાયેલા ધર્મો (institutionalised religion)માં માનશે જ. ત્યારે આ છૂટ તો જરૂરી છે. પણ આપણે આ છૂટ પ્રજાકીય સુલેહ-શાન્તિ અને સદાચારને અનુસરીને જ આપીએ. આથી અંગ્રેજી સલ્તનતમાં ધર્મના નામથી જે કેટલીક છૂટો ગળતી હતી તે હવે અશક્ય થશે. આ કલમ તકરારી છે. ધર્મનો કયો રિવાજ અથવા કયું આચરણ સામાજિક પ્રગતિનો નાશ કરે છે, અને તેને લીધે પોતે જ નાશ થવા લાયક છે તે નક્કી કરતાં ઘણીએક તકરારોનાં અને લડાઈઓનાં બીજ રોપાશે એ સંભવિત છે.

એક કોમની ભાષા, લિપિ, સાહિત્ય, કળા, તાલીમતવાજો વગેરેનો જુમલો, તે તેની સંસ્કૃતિ. પેટા કલમ ઘ પ્રમાણે આપણી નાની કોમોની સંસ્કૃતિને બહુમતીના દાબથી કચડાઈ જતાં રક્ષણ કરવાનું માથે લઈએ છીએ. મહાત્માજીએ એ સવાલ ઉપર બોલતાં ઉર્દૂ ભાષાનો દાખલો આપ્યો તે મનન કરવા જોગ છે. તેમ વળી આપણે એક જ રાહમાં ઘસડાવાનું નથી. રામરાજ્યનું હિંદ તે હુન્નરઉદ્યોગોથી ભરપૂર પ્રદેશ થવાનો; તો તેને તેવો બનાવવા અર્થે અર્વાચીન જમાનાના પશ્ચિમના ઔદ્યોગિક દેશોની હુન્નરકળા વગેરે તે દેશોની ભાષાઓ ભણ્યા વિના અને ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ (industrial civilisation)નો અભ્યાસ કર્યા વિના કેમ મેળવી શકાય ? અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચનો તો આપણે ત્યાં થોડો ઘણો પ્રચાર છે જ, પણ આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં જર્મન, અને રશિયન–જે દેશ આગળના ભવિષ્યમાં બનવા જોગ છે કે આખી દુનિયાને દોરશે તેની ભાષા જાણતા નથી. આપણી લઘુમતી કોમોની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરીએ તેની સાથે બહાર આગળ વધેલા દેશોની સંસ્કૃતિમાં પણ ઘણુંક શીખવા જોગ અને ગ્રહણ કરવા જોગ છે તે લઈએ, એવો સિદ્ધાંત કબૂલ કરવામાં હિંદને ફાયદો જ છે.

હિંદની વસ્તીનો આશરે અર્ધો ભાગ સ્ત્રીઓનો બનેલો છે. ધાર્મિક કાયદાઓનો ખોટો અર્થ કરીને, અથવા તે કાયદાઓ એક જુદા દરજ્જાની સામાજિક પ્રગતિને આધારે રચાયેલા હતા તેને તે જ રૂપમાં આપણા વખતમાં પણ અમલમાં મૂકીને, આપણી બન્ને મોટી કોમોએ ઇતિહાસના અસંખ્ય દાખલાઓનું શિક્ષણ ભૂલી જઈ અત્યાર સુધી લિંગ-ભેદના આધારે આપણી સ્ત્રીઓને ઉતરતા દરજ્જા ઉપર રાખી મૂકી છે; સ્વરાજ્યમાં પેટા કલમ ङ અને च પ્રમાણે એ સ્થિતિ નાબૂદ થવાની. મહાત્માજીએ પોતાની ટીકામાં આપણી વીરાંગના ડીક્ટેટરોનો દાખલો આપ્યો. તેઓની હિંમત અને વ્યવસ્થાશક્તિ માટે કોને આદર ન હોય ? પણ આવું છૂટાપણું ભોગવતી કેટલી સ્ત્રીઓ આપણાં ઘણાં અર્વાચીન કહેવાતાં શહેરોમાં પણ ગણી શકીએ ? એ બાબતમાં ગુજરાત તો કોઈ ઘણે આગળ વધેલું ધારે, પણ મેં તો અત્યંત દિલગીરી સાથે જોયું છે કે, ગુજરાતનાં સુધરેલાં શહેરોમાં તો હજી ભણેલી સ્ત્રીઓને પણ સમાન હકોની ઇચ્છતા માટે શંકા છે. ઘણાક ત્યારે પૂછશે કે, એઓ આવા હકોને માટે કેમ લાયક ઠરે ? પણ એ તો, ગોળમેજી પરિષદમાં માર્કિવસ ઑફ લોથિયનને કહ્યું હતું તેમ, જોખમદારી નાખ્યા સિવાય પોતાના પગ ઉપર સ્વતંત્ર ઊભા

રહેવાનું બળ નહિ જ આવે. સરકારી કે ખાનગી નોકરીમાં, માનમાં અથવા હોદ્દામાં જેમ ધર્મ કે ન્યાતજાતનો તફાવત નહિ, તેમ લિંગભેદનો ફરક પણ રહેશે નહિ. પશ્ચિમના દેશોની માફક આપણી સ્ત્રીઓ જો સ્વતંત્ર કામ કરી આપણા આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક જીવનમાં ભાગ લે તો આપણી પેદા કરવાની શક્તિ (productive capacity) બેવડી થાય એમ આશા રાખી શકાય.

પેટા કલમ छ ઉપર કેટલું લખું ? આપણે માથે ચોટેલું એક ઘણું જ શરમાવનારું કલંક—અસ્પૃશ્યતા—નો મૂળથી નાશ કર્યા વિનાનું રાજ્ય તે રામરાજ્ય કેમ બને ?

ज કાયદાને અનુસરીને હથિયાર રાખવાની છૂટ આપે છે એટલે હથિયાર ધરાવવાની પૂરી છૂટ તો સંભવતી જ નથી; પણ આપણો હથિયારનો કાયદો (Arms Act) એવા હેતુથી નહિ ઘડાય કે તે હમણાંની માફક આપણને બાયલા અને હથિયાર ધરવા નાલાયક બનાવે.

झ ખુલ્લી રીતે કાયદાના રાજ્યનો મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત આપણી આગળ મૂકે છે. બંધારણ પ્રમાણે ધારાસભાએ પસાર કરેલા કાયદા અનુસારે જ સરકારનો બંદોબસ્ત અને કાબુ પ્રજા ઉપર ચાલે, એટલે કાયદો અને બંદોબસ્ત (Law and Order) ના બહાના હેઠળ થયેલા અત્યાચારો ન થઇ શકે. સાથે એક કલમ ઉમેરી શકાય કે, સરકારી અમલદારોને લાગુ પડતા કાયદો, તે દેશનો સામાન્ય કાયદો જ. કાયદાભંગ માટે જેટલો પ્રજાજન તેટલો જ સરકારી અમલદાર પણ જવાબદાર. બન્નેનો ઇન્સાફ એક જ અદાલત એક જ ખરડા પ્રમાણે કરે.

કલમ ૨ પ્રમાણે સ્વરાજ્યની સરકાર ધાર્મિક બાબતોમાં તદ્દન નિષ્પક્ષપાત રહેશે એટલે રાજ્યમાન્ય ધર્મ (established church) જેવું કાંઇ જ નહિ. સરકારનો પ્રધાન, નહિ એક પાઇ હિંદુ મંદિર માટે મંજૂર કરી શકે, કે નહિ મુસ્લીમ મસ્જિદ માટે એ ઇચ્છવા જોગ છે. કોમી ધોરણ પર ચાલતી બધીએ સંસ્થાઓને આ સિદ્ધાંત લાગુ પડવો જોઇએ, પણ કલમ એક પેટા કલમ ग ની સાથે વાંચતાં એ તટસ્થતા અમલમાં મૂકવી ભારે પડશે એમ લાગે છે. એક કેળવાયેલી પ્રજાને પણ એ સવાલ કેટલો હંફાવે છે, તે હાલમાં વિલાયતમાં સંતતિનિયમન (Birth Control) ની સામેનો રોમન કેથોલિકોનો વિરોધ અને સરકારની તેઓને નારાજ કરી તેઓના મત નહિ ગુમાવાની વર્તણૂક બતાવી આપે છે. અલબત્ત, એ મુદ્દાઓના પાયા ઉપર કાનુનરૂપી ઇમારતો ઊભી કરવાનો વખત આવશે ત્યારે દેશનાં સૌથી સરસ ભેજાંઓનું કામ પડશે.

કલમ ૩ ની સામે કોઇક સ્વાભાવિક પૂછી શકે કે, હિંદની ગામડાંની પ્રજા કેવી રીતે મતાધિકાર મેળવવા લાયક છે ? એક અંશે એનો જવાબ કલમ ૪ આપે છે. મફત (અને આશા રાખી શકાય કે જલદી જ મફત અને ફરજિયાત) પ્રાથમિક કેળવણીથી, આપણે તેને વાંચી લખી શકતી બનાવીએ. પછી રાજકીય બુદ્ધિ (political consciousness) કુદરતી રીતે જ ઉદય પામે, અને એ બધું જો આ પેઢી(generation)માં નહિ તો આવતીમાં તો જરૂર. કેળવણીના પ્રચારથી આપણે શહેરનું તો શું પણ ગામડાંનું જીવન પણ સદંતર ફેરવી નાખી શકીએ, એની કોણ ના પાડશે ?

કલમો ૫,૬,૭,૮ અને ૯ કારખાનાંના મજૂરોના ભલા અર્થે છે. એમાં વિસ્તારેલું,

રક્ષણ તથા તંત્ર વગેરેના હક્કો આપીએ અને હડતાળો કાયદેસર ઠરાવીએ, એટલે મજૂરને મૂડીવાદ સામે પોતાના હક્કો માટે લડવાનું ચેતન આપેલું કહેવાય. વળી ઘડપણ, માંદગી અને બેકારી સામે તેનો વીમો વગેરે ફરજિયાત બનાવી બચાવ કરીએ, એટલે સમાજે પ્રત્યેક મનુષ્ય તરફની પોતાની જોખમદારી કબૂલેલી કહેવાય. રાજ્ય જે એવી જોખમદારીઓ પૂરતી રીતે માથે ઉઠાવે તે સમાજવાદી બંધારણ અત્યારે આપણું તેવા આદર્શ તરફ પહેલું પગથિયું. ખેતીકાર મજૂરોને માટે પણ મહાસભા તેઓના હિતમાં જ છે, એ અનેક વેળા દેખાડ્યું છે. આપણે ગુજરાતના ખેતીકાર મજૂરોને—રાનીપરજ મજૂરોને—અને બંગાળ આસામ વગેરેના ચાના બગીચાઓના કામદારોને આપણે દાસત્વ જેવી સ્થિતિમાં રાખીએ છીએ, તેમાંથી તેઓ છૂટશે. મજૂર સ્ત્રીઓ માટે સુવાવડ વખતનો બંદોબસ્ત કરવો યોગ્ય જ ગણાશે. પણ આને લગતી કલમ ૭ માં જણાવેલું "રક્ષણ" તે કઇ રીતનું હશે ? એક તરફથી સ્ત્રીપુરુષોના સમાન હક્કોની વાતો કરીએ અને બીજી તરફથી સ્ત્રીઓને કાયદાપૂર્વક ઠરાવેલા ધંધારોજગારમાંથી રક્ષણ કરવાને બહાને દૂર રાખીએ, તે તો એક વદતોવ્યાઘાત કહેવાય.

આગળ વધેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓ આજકાલ વહાણ પર ઇજનેર પણ થાય છે, અને કોલસાની ખાણની મજૂરીમાંથી તેઓને બાકાત રાખી છે તે સામે ચળવળ કરે છે, એ મહાત્માજીને ખબર ન હોય એમ તો બને જ નહિ. સમાન જોખમદારી સાથે સમાન હક્કો તો હોવા જ જોઇએ. કદાચ ઠરાવ ઘડતી વેળા નેતાઓનાં મનમાં કાંઇક બીજી જાતનું રક્ષણ હોય, પણ આ કલમોનો મોટો ફાયદો તો એ કે, મહાસભા ઔદ્યોગિક મજૂરોના લાભમાં નથી એ આરોપ આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ, તે હવે પછી ટકી શકશે નહિ. સ્વરાજ્ય મૂડીવાદનું પરસ્તાન નથી, એ આપણે ખુલ્લું બતાવી આપીએ છીએ. વળી એ બાબતમાં મહાસભાએ વિદેશી કાપડના બહિષ્કારવાળા ઠરાવમાં મિલમાલેકોને તેમની મજૂરો તરફની વર્તણૂક માટે જે રસ્તા બતાવ્યા છે, તે સૂચક છે.

મેં ઉપર, મહાસભા પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત બનાવવા ધારતી નહિ હોવા પર ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પણ કલમ ૮ પ્રમાણે નિશાળે જવા લાયક ઉંમરનાં બાળકોને કારખાનાંમાં રોકવાની બંધી કરવામાં આવશે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓને નિશાળે મોકલવાનો બંદોબસ્ત પણ કરવામાં આવશે. વળી કારખાનાંમાંથી જ નહિ પણ ખેતરોમાંથી પણ બાળકમજૂરો આપણે કાઢી નાખવા જ જોઇએ. બાળક, શહેરનું કે ગામનું, એની પહેલી ફરજ અને જવાબદારી તે કેળવણી, એ સિદ્ધાંત આપણે માન્ય રાખવો જોઇએ. જો એ જવાબદારી તેનાં માતપિતાથી ઉપાડી ન લેવાય, તો રાજ્યે તો ઉપાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જ ઘટે.

૧૦ મી કલમ આપણા ખેડૂતોને અર્પણ કીધી છે અને તે મહેસૂલ, ગણોત વગેરેમાં ઘટાડો કરવાનું વચન આપે છે. વળી આર્થિક પોસાણ વિનાની જમીનોને મહેસૂલમાંથી મુક્તિ આપવા જણાવ્યું છે. પણ આને બદલે ખેતીના ટુકડાઓ આર્થિક જ હોય એ સિદ્ધાંત, અને જ્યાં ન હોય ત્યાં તેમને તેવા બનાવવા માટે કેવી રાજનીતિ અખત્યાર કરવામાં આવશે, એ બતાવવું વધારે યોગ્ય લાગે છે. આપણી કંગાલ ખેતીવાડીની દશાનું તો આ અનાર્થિક ટુકડાઓ (uneconomic holdings) મૂળ કારણ છે, તો એ બાબતની રાજનીતિ જાહેર કરવી એ ઘણું અગત્યનું હતું.

૧૧મી કલમ અર્થશાસ્ત્રીઓની એક જૂની ફરિયાદ દૂર કરશે. ખેતીમાંથી આયપત વેરો આપી શકે તેવી કમાઇવાળા ખેતીકારો ગરીબડા હિંદમાં થોડા જ હશે પણ એ ખેતીની મજૂરી કરવાવાળાઓ પાસે ગણોત ખાઇને ગંજ્બર બનનારા લક્ષાધિપતિઓ આપણામાં ઘણાક મળી આવશે. વેપારઉદ્યોગની કમાણી પર વેરો લેવાય, પણ એ જમીનદારોની કમાઈ આયપતે વેરામાંથી, જમીન મહેસૂલ તો લેવાય જ છે એ કારણે, મુક્ત રહે છે ! આ વસ્તુ-સ્થિતિને લઇને બંગાળ, મદ્રાસ અને બીજા કેટલાક ભાગો જ્યાં કાયમી જમાબંધી (permanent settlement) હસ્તી ધરાવે છે તે ભાગોમાં માલદાર જમીનદારો આવકના પ્રમાણમાં કરો આપવામાંથી સાવ છટકી જાય છે. આપણા ઇન્સાફના પાયા ઉપર બંધાયેલા સ્વરાજ્યમાં એ કેમ ચાલે ?

સમાજવાદી બંધારણમાં વારસા જેવી સંસ્થા જ ન હોય, અથવા ઘણી જૂજ હોય. એ સ્થિતિ લાવવા માટે આસ્તે આસ્તે કર નાખી વારસાની રકમમાંથી સમાજના ઉપયોગ માટે કાંઇક લેવાની ૧૨ મી કલમની ધારણા છે. પ્રમાણસર વારસાવેરો, એ માટે અંગ્રેજીમાં graduated શબ્દ વાપર્યો છે. પણ ફક્ત મૂળ રકમનું પ્રમાણ (graduate) ઠરાવવાથી કર નાખવાની મતલબ સરતી નથી. કરો તો વર્ધમાન પ્રમાણના (progressive) જોઇએ. વીસ હજારના વારસાવાળો જો ૧૦૦ રૂપિયા આપે તો ચાલીસ હજારવાળો ૨૦૦ નહિ પણ ૩૦૦ આપે. મહાસભાએ આ મુદ્દો ધ્યાનમાં લીધો હશે ? કાંઇ કહી શકાતું નથી.

લશ્કરી ખરચના બોજામાંથી આપણે છૂટીએ ત્યારે જ બીજાં પ્રજાકીય પ્રગતિનાં ખાતાં માટે પૈસા ફાજલ પાડી શકીએ. ૧૩ મી કલમ ઓછામાં ઓછો ૫૦ ટકાનો ઘટાડો સૂચવે છે. શાહીવાદનું બંધારણ ટકાવી રાખવા માટે તો, સ્વરાજ્યમાં આપણે લશ્કરની જરૂર જ નથી, તેમ આપણે લડાઇ કરી પારકા મુલકો પણ જીતવા નથી; ફક્ત બચાવ માટે જોઇએ છીએ તો ૫૦ થી પણ વધુ ટકાનો ઘટાડો સહેજે થઇ શકશે. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રજાસંઘ (League of Nations) નીચે મોટાં લશ્કરોનું કામ જ શું છે ?

મુલકી ખાતાંમાં અંગ્રેજી પ્રથા (Convention) પ્રમાણે આપણે કહેવાતાં આબરૂદાર કુટુંબો ("respectable families")ના વંશજોની ઊંચા પગારોથી નિમણૂક થતી જોતા આવ્યા છીએ. સત્તા અને હકુમત ભોગવવી એ કાંઇ મનુષ્યજાતની મનોવૃત્તિને ઓછો સંતોષ નથી, પણ તેની સાથે દેશથી પોષાય પણ નહિ તેવા ઊંચા પગારો લેવા તે કઇ જાતની જાહેર પ્રજાની સેવા કહેવાય ? ૧૪ મી કલમ પ્રમાણે આપણે કોઇ પણ રાજ્યના જાથુકના નોકર અથવા અમલદારને રૂ. ૫૦૦ થી વધુ નહિ આપીએ. આનો અર્થ, કેટલાક દોઢડાહ્યા એંગ્લો ઇંડિયન છાપાવાળાઓએ દેખાડયું છે તેમ, ત્રિરાશી માંડીને, ઑફિસના સિપાઇને બે રૂપિયા આપવા એમ નથી. મતલબ એ જ કે, હાલ ચાલતું આવક-ખરચનું ગંજાવર અસંખ્યાપણું ઘટાડવું. ઊંચા પગારો નીચા કરીએ એટલે નીચેના પગારવાળાઓને ભૂખે નહિ મારીએ, બલ્કે તેઓના પગાર સંજોગ મળતાં વધારીએ.

૧૫, ૧૮ અને ૧૯ એ કલમો ઔદ્યોગિક પ્રગતિને લગતી છે. વિદેશી કાપડ ને ચરખા સામે ટક્કર ઝીલાવી મહાત્માજીએ સારા શાહીવાદને હરાવ્યો અને વળી આપણા ગ્રામજીવનમાં સદીઓથી જણાયેલું નહિ એવું ચેતન આણ્યું. ચરખાની પહેલી મતલબ પૂરી પડી એમ માની લઇએ તોપણ ગામડાંમાં નાના હુન્નરઉદ્યોગોનું પોષણ દાખલ ન

થાય ત્યાં સુધી તો આપણા ખેડૂતોને વરસના ૭ મહિના સુતર કાંતવા અને કાપડ વણવા સિવાય બીજું કામ મળશે જ નહિ. એ ઝુંપડાંના ઉદ્યોગનું રક્ષણ તો ત્યારે જરૂરી છે. પણ આપણે તો હાથવણાટના જ નહિ, પણ બધાએ દેશી કાપડને રક્ષણ આપવાનું માથે લઇએ છીએ. જે ઉદ્યોગને રક્ષણ આપીએ તેની પાસે સ્વાભાવિક જ આપણે શરતો કરાવીએ. કાણુ મેળવ્યા સિવાય મિલના ઉદ્યોગને આપણે શા સારુ રક્ષણ આપીએ ? ૧૯ મી કલમ પ્રમાણે જે એ ઉદ્યોગને ચાવીરૂપ ગણીએ તો સરકાર તેને રક્ષણ આપે, અને સાથે સાથે ઘટતો કાણુ પણ ધરાવી શકે.

૧૬ મી કલમ પ્રમાણે કેફી પીણાં તથા પદાર્થોની બંધી કરવા ધારી છે. સરકારી આવકનું એક મોટું સાધન આથી બંધ થશે. પણ લાંબી નજરે જોતાં તો એમાં ફાયદો જ છે. દારૂ પછવાડે ખર્ચાતા પૈસા લોકોને સુખી જીવન આપવા કાજે ખર્ચાશે એટલે દેશના ઔદ્યોગિક બળમાં વધારો થઇ જીવનનું ધોરણ ઊંચું જશે. એક તરફથી ત્યારે પ્રજાની કર આપવાની શક્તિ વધતી જશે, અને સીધા કરો, જેવા કે આવપત વેરામાં વધારો કરી શકાશે. બીજી તરફથી વળી લશ્કરી અને મુલકી ખરચમાં ઘટાડો થશે, એટલે સંભવિત છે કે, રાજ્યની નાણાં સંબંધી સ્થિતિને જરા પણ ધોકો નહિ પહોંચે. મીઠા પરનો કર પણ વળી રદ કરવા ધાર્યો છે, એટલે મીઠાના ખેતીવાડી અને ઔદ્યોગિક ઉપયોગમાંથી મોટી અડચણો દૂર થશે.

છેલ્લી અને ૨૦ મી કલમ વ્યાજના દર પર અંકુશ રાખવાનું કહે છે. એક રૂપિયો વ્યાજે કઢાવી તેની ઉપર મહિને ચાર આના વ્યાજ ભરનાર ભોળા લોકોની વાત કોણે નથી સાંભળી ? આપણે આશા રાખીશું કે, હાલના ગામડાંના શાહુકારોની મનોવૃત્તિ સ્વરાજ્યમાં બદલાઇ જશે. કદાચ તેઓને ગામડાંની સહકારી બેંકમાં મેનેજર નીમવાથી રાજ્યની તેમજ લોકોની બંનેની મતલબ સચવાશે. અલબત્ત, આપણા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પહેલો જબરદસ્ત પહાડ તો ખેડૂતોનાં પાછલાં દેવાંઓનો છે. હવે પછીનાં દેવાં ઉપરનું વ્યાજ અંકુશમાં રાખીએ; પણ આપણી ગામડાંની પ્રજા જે ગળા સુધી આ પહેલાંની ડૂબી ગઇ છે તેની પર આ અંકુશથી કેટલો ફાયદો થશે તે કહી શકાતું નથી !

મહાત્માજી કહે છે કે, આપણું કામ કોઇ પણ વર્ગને મિટાવવાનું નથી. "આપણે તો જુલમ, અત્યાચાર, નિર્દયતા મિટાવવાનું કામ છે." ત્યારે જે વર્ગનું જીવન આ અવગુણો ઉપર જ ચાલે છે તેમનું શું ? આપણી શાહીવાદ સામેની મોટી લડાઇ જીતીશું ત્યાર પછી તો આપણને ઘણીક નાની લડાઇઓ આપણા પડોશીઓ સાથે લડવી પડશે. બનવા જોગ છે કે, દેશમાં નવું ચેતન આવવાને લીધે ઘણાક ઉપર કહેલા વર્ગોની મનોવૃત્તિ બદલાઇ જશે, તેઓ ખુશીથી પોતાના હકોના ભોગ આપશે. ઇતિહાસમાં આવા દાખલા મળી આવે છે. જાપાનના સમુદાયવર્ગે તેમ જ મધ્ય યુરોપના ઉમરાવવર્ગે પોતાના હકો છોડી દીધા ન હોત તો એ દેશોનો ક્યાં પાર આવત ? આપણે દિલ્હીઓમાં માંહોમાંહે જ ઘણીએક ગોળમેજી પરિષદો બેસાડવી પડશે. તે વગર રામરાજ્ય ન આવે.

કાલિદાસને

એક અર્પણ કાવ્ય

[આ કાવ્ય આ લેખકના ચક્રદૂત નામના લાંબા ખંડકાવ્યનો અર્પણ ભાગ છે-તંત્રી]

શિખરિણી

૧

અહો ! સૃષ્ટિક્ષેત્રે વિવિધ પલટાતે નવફૂલે
ખીલી કૈં વાડીઓ કવિજન તણી આર્દ્ર બલદા,
સમૃદ્ધા, શ્રીવંતી સકળ ફરમાતી, પણ અરે,
સદા તારી ખીલી મધુરસભરી નિત્ય મધતી.

૨

તદા મારે બાલ્યે ગુરુજનતણી અંગુલિ ગ્રહી
ભમંતાં વાડીમાં તવ ફલિત પુષ્પો નિરખિયાં,
પ્રસાદે તેઓને રજરજ ખણી છાલ જ ચૂસી,
અહા ! એ મીઠાશે ફલ કટુ થયાં અન્ય જગનાં.

૩

દિનોના દી' બેઠો પ્રતિ તરુતળે સ્વાદ ગ્રહતો,
ફળો એનાં લાગ્યાં અધિક મધુરાં ચર્વણ થકી,
લહ્યું લોભી હૈયે ફળ બસ થશે કાં મુજ લિયે ?
ખૂટ્યાં ના ખાધાં એ, અધિક વધિયાં ભક્ષણ થકી.

૪

અહો ! મેં દીઠો તે રઘુવર તણો વંશવગડો,
સુરંગે, પત્રે તેં કવિવર ! ઉગાડ્યો સુફવને,
તપશ્ચર્યા સેવી, પરમ બલિ યજ્ઞે અરપિયાં
અને કીર્તિક્ષોમે સ્વકુલ છવર્યું દિગ્વિજયના.

૫

ઉમા મુક્તાવેણી તપસરવરે મગ્ન નિરખી,
કુમારે દીઠો મેં પુનિત તપથી જન્મ ધરતો,
અહો ! એ દેવોની તપસુરભિથી આર્દ્ર ગિરિના
[illegible]

૬

ફસાઇ રાજાના પ્રણય વમળે દીન અબળા
તણાતી દીઠી હા ! તપવન વિષે મ્લાન વદના,
ટળી મૂર્છા, સાચા પ્રણય અભિસારે ઉભય તે
મળ્યાં પાછાં, પામ્યાં ભરત કલગી શો પ્રણયની.

૭

જતો છાંટયા તારા અભિનવપથે કલ્પનજલે
લહ્યો સ્નેહે પૂર્યા તવ વચનથી મેઘ પળતો,
અને યક્ષાગારે વિરહ બળતી શ્યામલ તનુ
લહી મેઘોદ્ગારે હૃદય ધરતી હામ બલથી.

૮

અહો ! એ વિશ્વે તો કૃતયુગ તમે સર્જન કર્યો,
મહાસામ્રાજ્યોનો બલવિભવ સત્ત્વે વિતરિયો,
તપશ્ચર્યા ધૂમ્રે પુનિત વનથી ભારત ભર્યું,
અને સાચા સ્નેહે જ્વલનતપ આદર્શ પ્રગટયો.

૯

અહો ! તે કાળે તો કવિવર ! મહા દિવ્ય જગમાં
હશે તું ઘૂમતો વિજય–રસ–સૌન્દર્યભવને,
અહો ! ત્યારે સાચા શિવ પણ થઈ તુષ્ટ ઉતરે
અને સંદેશાઓ જડ પણ લઈ મેઘ જ પળે.

૧૦

અહો ! તારે કાળે શિશુ પણ રમે સિંહશિશુથી;
વિલાસો ત્યાગીને મૃદુલ રમણી શાંત તપતી;
મહા સત્ત્વે પૂર્યો, પ્રણય શુભથી, વીર્ય, ગુણથી
હતો એ સંતાનો યુગ કવિ ગુરો ! ગૌરવ ભર્યો.

૧૧

પ્રભો એ વીલાઇ, ગહનતમ અંધાર ઉતર્યા,
ગયાં એ સામ્રાજ્યો, જ્વલન તપના શાંત બનિયા,
અને જામ્યા ગાઢા અવનતિથરો ભારત પરે,
બચ્યું ના કૈં તેથી, સમયમુખનો ગ્રાસ બનિયું.

૧૨

અને આજે તારા વિમલમુખ આદર્શપટમાં;
લહી છાયા તે તે સુખ સમયની, શોક વધતો;
કથા ચૂંથી શોભે નહિ, પ્રિય હવે ! આ પતનની;
હશે જાણ્યું જોયું સકળ તવ તે ક્રાન્તનયને.

૧૩
અહૂ નિત્યે તારે યુગ વિહરવા કાવ્યભવને,
અને આ જંજાળો મથું વિસરવા જીવનતણી,
લઈ તારી દીક્ષા તવ ચરણુ મેં આસન કર્યું,
મને લાધી શિક્ષા તવ કવનમાં કર્મ યુગની.

૧૪
અહો ! શું શિક્ષાથી રઘુકુલતણી કર્મબલની,
મહત્તા ત્યાગોની, તપતપનની, બુદ્ધ દિલની,
ઊડ્યા ધુમ્રો પાછા, તપવનતણો અગ્નિ પ્રજળ્યો,
મહા સત્ક્ષેત્રે આ સુભગ બલિદાનો પ્રગટિયાં.

૧૫
અને માતા કેરી મુખકમલ આભા પ્રગટવા,
પ્રયત્નો મંડાયા, પ્રવર રણમાં પંથ પળિયા,
કવે ! તારા સર્જ્યા ભરત શિશુનાં પુત્ર સહુ આ
મથે પાછા સાથે જનકયુગને મૂર્ત કરવા.

૧૬
અહા ! પાછા જામ્યા સમર રઘુને દાનવતણા,
દિલીપો દેતા કે નિજ બલિ બચાવા સુરભિને,
ઉમાઓ ઊંડેરાં તપથી શિવપુત્રો પ્રગટતી,
કુમારો તેના ત્યાં અબળ હણતા દાનવકુલો.

૧૭
અહો ! યુદ્ધોત્સાહો રઘુકુલતણા ભારતપટે
વળી જામ્યા આજે કવિ કુલગુરો ! નેત્ર નિરખું.
તરે આંખો સામે મધુર તવ ચિત્રો કવનનાં,
પગો પાસે જોઉં ખળખ વહતી યુદ્ધસરિતા.

૧૮
અને બેઠો તીરે પગ છબછબાવું જલ વિષે,
ઉડાડી આછેરા રજ જલતણા સીકર રમું,
અને આઘે મધ્યે ગહન જલમાં ફાળ ભરતાં
મહા મોજાં દેખું પ્રબળ ધસતાં મુક્તિ ગ્રહવા.

૧૯
અને રુદ્રા રમ્યા સમર સરિતા રંગ ધરતી
મને ત્યાં આકર્ષે ગહન જલમાં સ્નાન કરવા,
સૂગી આંખે સાચે કવન તવ શું મૂર્ત થઈને,
વહેતાં દેખી ત્યાં, સમરજલમાં હુંય પડિયો.

૨૦

તણાતાં એમાં મેં રણુરસ સુધાસિક્ત લહરે
ભુજાશક્તિ જાણી મુજ, સમરવારિપ્રબળતા.
અને શક્તિસ્રોતે હૃદય તરતું ગીત જલનાં
સુણીને પ્રોલે મેં મૃદુ ગણુગણે ગીત,, રણુનાં.

૨૧

મથે એ ઉત્સાહે જલ નિજ ભુજામાંહિ ભરવા,
ક્યમે માથે ફૂલોને ઉદધિજલ નૌકા ઉર વિષે;
સ્મરી તેં જે ધાર્યાં કરતલ વિષે કાવ્યગિરિઓ,
તજે આશા,ક્યાં તે રવિ,લઘુ શિખા દીપતણી ક્યાં?

૨૨

મહા કાવ્યો આજે પ્રગટ ઇતિહાસો યુગતણા,
પડી આ સામગ્રી કવિજન! મહા કાવ્યકૃતિની,
મને શ્રદ્ધા પાછા કવિગુરુ અહીં જન્મ ધરશે,
અને આ ટાણાંને અમર કવને મૂર્ત કરશે.

૨૩

અને તે આશાથી તવ કવનમાર્ગે જ પળતો
કરું ભેગાં કાષ્ઠો તમ અરથ અગ્નિ પ્રજાળવા,
પછી ત્યારે આવી મુજ કવનનાં કાષ્ટ નિરખી,
સડેલાં વાંકાં ને તજી, સરલ ને પુષ્ટ ગ્રહજો.

૨૪

કૃતાર્થી હું થાઉં, કવન મુજ આ કાષ્ઠ સરખાં
પ્રજાળો હોમાઈ અધિક ગુણ કાવ્યજ્વલન જો,
ચહું તેથી તારાં નયન ઊઘડી ક્રાન્તદરશી
મને ઓધો રસ્તો ચયન કરવા કાષ્ટ વગડે.

સુન્દરમ્

ગોળમેજી પરિષદમાં સૂચવેલું હિંદનું ભાવિ*

૧૩ ચલણ અને હુંડિયામણ

ગોળમેજી પરિષદની લંડન બેઠક દરમ્યાન બીજી શરત સૂચવાયલી તે ચલણ અને હુંડિયામણ સંબંધી હતી. એ વિષયની ચર્ચા ત્યાં ધાર્યા કરતાં જુદે રસ્તે ઊતરી ગઈ હતી, કારણ કે ચર્ચા કરનારમાંથી કોઈક રિઝર્વ બૅંકનું ચર્ચા દરમ્યાન નામ દીધું હતું. એમ માની લીધું કે, જો રિઝર્વ બૅંક સ્થાપવામાં આવે, અને તે નિશ્ચિતપણે વહીવટ શરૂ કરે, તો આ વિષયમાં વધારે સૂચના કરવાની જરૂર નહિ રહે. જ્યાં સુધી એ સંસ્થા સ્થાપિત થાય નહિ ત્યાં સુધી આ પરત્વે માગેલી શરત હિન્દના ત્યાં મળેલા પ્રતિનિધિઓને માત્ર નામની જ લાગી. પણ એમ માનવામાં તેમની શરતચૂક થઇ છે. રિઝર્વ બૅંક સ્થપાય; અને તેનું બંધારણ તેમ જ વહીવટ સર્વથા સંતોષકારક હોય તોપણ તેને કઈ દેશની ચલણનીતિ નિર્માણ કરવાની સત્તા અપાય ? ચલણનું મૂળ, ચલણનું ધ્યેય, ચલણનો આધાર એવી કોઈ પણ વહીવટદાર સંસ્થાને સોંપાય જ નહિ. તે તો માત્ર તેનો વહીવટ કરે—જે કંઈ મૂળ કાયદો હોય તેનો અમલ કરે. ચલણના મૂળ અને તેના વહીવટ પર દેશની આબાદી મોટે ભાગે આધાર રાખે છે; કારણ કે જે નાણું માત્ર પ્રજાની આંટ પર જ ફરી શકે—વપરાઇ શકે—તેને ચાલુ વપરાશની વેપારી માટે મૂડી સાથે નિકટનો સંબંધ છે. આ સૌને લગતો મૂળ કાયદો તો દેશની સર્વોપરી ધારાસભા મારફત જ પસાર થવો જોઇએ. હવે, ગોળમેજી પરિષદે આ વિષયમાં જે શરતો માગી છે, તેનો અર્થ તો એટલો જ કે, સ્વરાજ ભોગવતા હિન્દને આ ચલણપદ્ધતિનો કાયદો કરવાની સત્તા રહેશે જ નહિ. પણ તેથી ઊલટું જે હાનિકારક ચલણ-પદ્ધતિ આજે પ્રચલિત છે તે ચાલુ રાખવી. આ માગણી માટે બહાનું બીજી માગણી માટેના બહાના માફક એટલું જ બતાવાય છે, કે એવી શરતો કરવાથી, અંકુશ રાખવાથી, હિન્દની આંટ ઇત્યાદિ જળવાઇ રહે. આ વિષયમાં ભવિષ્યની હિન્દી સરકારને કાયદો ઘડવાની સત્તા નામની આપે; પણ સાથે સરસૂબાને એવો અધિકાર આપે, કે એમને એવા કાયદાની કોઇ કલમ કે આખો કાયદો વાંધા ભરેલો લાગે, અથવા ધારાસભાની સત્તાબહારનો લાગે, તો તે રદ કરવો, તો તે પણ સર્વથા અણુમાન્ય અને અસહ્ય લાગશે. હિન્દના ચલણ અને હુંડિયામણનું પ્રકરણ છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાં બિનજવાબદાર નોકરશાહીએ કરેલા અખતરાથી થયેલી ભૂલોથી ભરપૂર છે. આ સમય દરમ્યાન હિન્દી પ્રજા કે તેના પ્રતિનિધિઓને આ વિષયમાં કાર્યાત્મક કંઇ કરવાનો અધિકાર કે અવસર મળ્યો જ નથી. હવે જો, આ વખત દરમ્યાન છેલ્લાં ૧૦, ૧૫ કે ૩૫ વર્ષમાં કરેલા અખતરાથી દેશની નાણાં સંબંધી આબાદીને અવળ આવી નથી, (એમ બ્રિટિશ નોકરશાહી કહે છે) તો હવે પછી પ્રજાને જવાબદાર પ્રતિનિધિત્વવાળી હિન્દી ધારાસભા આ વિષયમાં આગલી બધી ભૂલોને રદ કરનાર એક આખરનો પ્રયોગ કરી દે, તેથી દેશની આબાદીને કેવું મોટું નુકસાન સંભવે છે ? હાલની ચલણનીતિમાં સ્વરાજવાળું હિન્દ જે કંઇ ફેરફાર કરવા ધારે અને કરે તે સૌ દેશની હિત-સાધનાની નજરે જ કરવામાં આવશે અને તેથી તો હિન્દની આંટ—આબરૂને એટલો સંગીન

---

* અનુસંધાન વૈશાખ: ૧૯૮૭ પૃ. ૧૬

ટેકો મળવો જોઇએ કે જેમાં બિનજવાબદાર સર્વોપરી સત્તાધારી સરસભાને તેનાં કૃત્યને આડે આવવાનું કશું કારણ રહે જ નહિ. બેશક, ચલણ અને હૂંડિયામણનો વિષય બહુ ગૂંચવણ ભરેલો છે; અને તેથી, એક વાર ચલણની મૂળનીતિ નિર્માણ કર્યા પછી, તેનો રોજિંદો વ્યવહાર કરવા માટે યથોચિત શક્તિવાળી સંસ્થા સ્થાપવી જોઇએ; પણ આવી સંસ્થાની સ્થાપનાનો પ્રશ્ન રાજકીય બંધારણને લગતો નથી, પણ દેશના આર્થિક વ્યવહારને લગતો છે. અને તેથી આ પરત્વે એવી કોઇ પણ શરત મંજૂર કરાય નહિ, અને જામીનગીરી અપાય નહિ, કે જેથી દેશની સર્વશ્રેષ્ઠ ધારાસભાની સત્તામાં ખામી રહે; અને ચલણને લગતી મૂળનીતિનો કાયદો પસાર કરવો અશક્ય થાય. ચલણનું મૂળ અને તેની પ્રમાણભૂત વસ્તુ; ચલણની વિધવિધ જાતનો પરસ્પર સંબંધ, અને ખાસ કરીને કાગળના ચલણ ખાતે જમા થતી અનામત રકમ (Reserve); અને તે સૌ સાથે સંબંધ ધરાવનાર આંટ આબરૂનાં વ્યવહાર સાધનો,—આ સૌને લગતું પ્રાથમિક બંધારણ, મૂળ કાયદો તો ધારાસભાએ જ ઘડવાનો અને પાસ કરવાનો અધિકાર રહેવો જોઇએ. અને તેમાં ન જોઇએ કોઇ શરત, મર્યાદા; કે ન અપાય કોઇ જામીનગીરી, કે ન સહેવાય કોઇની અટકાયત. બાકી, એ મૂળ કાયદાનો અમલ કરવા માટે, કાયદો પોતે જ કોઇ સંસ્થા મુકરર કરે, અને તેને અગાઉથી નિશ્ચિત કરેલું કાર્યક્ષેત્ર આપે, તો તેની સામે વાંધો કરાય નહિ. માત્ર એવી અમલ કરનાર સંસ્થા નીમાય કે નહિ, તે કારણસર ધારાસભાની સત્તા કમી કરાય જ નહિ.

૧૪ સરકારી પગારના દરો

ગોળમેજી પરિષદમાં સૂચવાયલી શરતોના ત્રીજા વિભાગમાં (૧) ચાલુ લશ્કરી ખર્ચને માટે યથોચિત નાણાંની જોગવાઇ; (૨) સરકારી દિવાની તેમ જ લશ્કરી અમલદારો અને રેલ્વે જેવા નફાદાયક ખાતાના અધિકારીઓના પગાર માટે જોઇતાં નાણાંની જોગવાઇ; અને (૩) નોકરીને આખરે અપાતા બેઠા પગાર—વર્ષાસનની જોગવાઇ તથા જામીનગીરીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જે ભાવાર્થમાં આ શરત સૂચવવામાં આવી હતી તે જ ભાવાર્થમાં તે મંજૂર થાય તો તેનું પરિણામ એમ આવશે કે, હિન્દની ભવિષ્યની સંસ્થાની સ્વરાજ ભોગવનાર સરકારને પોતાના નોકરોના પગાર કે વર્ષાસન ઘટાડવા કે બદલાવવાની સત્તા રહેશે નહિ. જે સત્તા અતિજ અદના આસામીને પણ વગર કહે હોય જ છે; જે સત્તા આ દેશની સર્વોપરી સરકારને તાબેદાર દરેક સંસ્થાને પણ વગર કહે હોવી જ જોઇએ, તે સત્તા આપણી મુખ્ય સરકારને પરદેશી નોકરવર્ગ પરત્વે તો નહિ જ. અને જો પરદેશી નોકરોના પગાર પર કાપ મૂકવાની સ્વરાજ સરકારને સત્તા ન આપો, તો એ નોકરવર્ગમાં એ સત્તાનું સન્માન શું રહે? આ શરત સૂચવવાનું બહાનું તો એટલું જ કે, જે નોકરો આજે હિન્દી સરકારની સેવામાં છે, તેની જોડે વ્યક્ત વા વ્યંગ્ય કરારનામાં છે; અને જ્યાં જ્યાં આવાં કરારનામાં હોય ત્યાં ત્યાં તે અખંડ રાખવાં જોઇએ. આ શરત માત્ર વર્તમાન નોકરવર્ગને માટે પણ મંજૂર રાખો, તો પણ તે અતિજ મોટે ભાગે અનર્થકર્તા થઇ પડશે. કારણ જે નોકરવર્ગનો દંડ કરવા જેટલી કામ આપનાર સંસ્થાને અધિકાર નથી, તે નોકરવર્ગને મજકૂર સરકારને તાબેદારીપણું કેમ રહે? અને ચાલુ નોકરવર્ગને એક જાતની શરતો; અને હવે પછી જોડાનાર નોકરોને બીજી જાતની શરતો; હિન્દીવાન નોકરોની એક સ્થિતિ, અને પરદેશી નોકરોની બીજી,—એમ ભિન્નભાવ રાખીએ તો રાજ્યવહીવટ પણ

કેમ ચાલે? જુદી જુદી જાતના નોકરોમાં પરસ્પર હરિફાઇ અને અદેખાઇ વિના બીજું કંઇ કામ જ નહિ થાય. વળી, વર્તમાન નોકર વર્ગ, એટલે જે નોકરો ઇ. સ. ૧૯૩૧ ના માર્ચ મહિના સુધીમાં દાખલ થઇ ગયા હશે તે તમામ તેમાં ગણાઇ જશે. અને તે સૌને જો આવી ખાસ લાભકારી શરતો આપો, તો જ્યાં સુધી આજે વર્તમાન નોકરોમાંથી સૌથી તરતનો જોડાયલો અમલદાર નોકરીમાંથી ફારેગ થાય નહિ, ત્યાં સુધી દેશની તમામ રાજ-સત્તા તેને બંધાયલી. આ વ્યવસ્થા હિન્દી સરકારને બિલકુલ અયોગ્ય છે. આવી શરતો આપણે જો મંજૂર કરીએ, તો દેશ તમામનું ગીરવીખત આ નોકરશાહીને આવતાં ૩૫ વર્ષ સુધી લખી આપવા બરાબર થશે. ભૂતકાળમાં હિન્દની સરકારે અનેક વાર આ કહેવાતા કરારનામામાં ફેરબદલી, સુધારાવધારા કર્યા છે. જ્યારે ચાંદીના રૂપિયાની કિંમત પડી ભાગી, ત્યારે સરકારે આ નોકરશાહીના લાભ ખાતર "હૂંડિયામણનું લવાજમ" (*Exchange Compensation Allowance*) આપ્યું હતું—એટલે કે રૂપિયાની કિંમત ૧૬) પેની હોય તોપણ તેમને તો જ્યારે વિલાયત રૂપિયા મોકલાવવા હોય ત્યારે સરકાર દર રૂપિયે ૧૮) પેની, ૨૦) પેની વધારે ભાવ આપે; અને એ માર્ગે ૧૨½ થી ૨૫) ટકા જેટલો આડકતરી રીતે લાભ કરી આપે. આજે પણ અનેક વિભાગમાં રજા દરમ્યાનના પગારના હૂંડિયામણમાં, વર્ષાસનના હૂંડિયામણમાં સરકાર પોતાના નોકરોને આવાજ ખોટા લાભ આપતી રહી છે. રૂપિયાની સોનાની કિંમત પડી ગઇ, તેમાં કંઇ હિન્દી પ્રજાનો દોષ નહોતો. એ તો તમામ સરકારની રાજનીતિનું પરિણામ હતું. છતાં આવી રીતે પગાર વધારી દેવાથી થતું નુકસાન તો પ્રજાને જ વહોરવું પડે છે. અહીં આ દાખલો આપવાનું કારણ એ જ કે, સરકારે નોકરવર્ગ સાથે કરેલાં કરારનામાં ફેરવી શકાય—અને ભૂતકાળમાં ફેરવ્યાં છે—તેનો આ દાખલો અને પ્રમાણ. અલબત, કરારનામાની આ ફેરબદલી તો નોકરોના લાભ ખાતર કરી હતી અને **લી-કમીશન** કે બીજાં એવાં અનેક બહાને વારંવાર કરેલા ફેરફારો મુખ્યત્વે નોકરોના જ લાભ ખાતર હતા. પણ તેથી ફેરફાર કરવાની શક્તિ સરકારને છે, તેની ના પાડી શકાય નહિ; અને અત્યાર સુધી, જે સત્તાની રૂએ નોકરોના લાભમાં ફેરફાર કર્યા હતા, તે જ સત્તાની રૂએ હવે પ્રજાના લાભમાં ફેરફાર કરે તો સિદ્ધાંતની નજરે કશોય તફાવત નથી. ઉપરાંત સરકારે છેલ્લાં સાતેક વર્ષમાં કેટલાક લશ્કરી ખાતાના અમલદારો સાથે એવાં કરારનામાં કર્યાં છે, કે જેની એક કલમની રૂએ, જો ભાવતાલમાં સરેરાશ દશ ટકા જેટલો ફેર પડે તો તે પ્રમાણમાં તેના પગારમાં પણ ઘટાડો કરવો. આ શરત દરેક કરારનામામાં નહિ હોય, પણ તેનો સાર તો સૌને લાગુ પાડવો જોઇએ. ૧૯૨૪ પછી ભાવતાલમાં સરેરાશ દશ ટકાથી વધારે ફેર પડયો છે; અને રૂપિયાનું હૂંડિયામણ વધારવાથી તેથી પણ વધારે ઘટાડો થયો છે; તો પછી હિન્દી સ્વરાજ સરકાર વર્તમાન પગારના દર શા વાસ્તે અવિચ્છિન્ન ચાલુ રાખે? અને તે ચાલુ રાખવાની બાંહેધરી શા માટે આપે?

આ સૌ દાખલા દલીલ આપવાનું મૂળ કારણ એ જ કે, પ્રજાના નોકરો સાથે કરેલા ૨૫૯ વા વ્યંગ કરારનામામાં પ્રજાના હિતમાં કે નોકરોના લાભમાં સમયોચિત ફેરફાર કરવાને સર્વોપરી સરકાર શક્તિમાન હોવી જ જોઇએ. એટલી સત્તા ન હોય તો તે સરકારનો રાજવહીવટ ચાલી શકે જ નહિ. સરકાર જેવા શબ્દની સાર્વભૌમ સત્તાનું આ તો ચિન્હમાત્ર, નિશાનરૂપ છે. અને તેથી, ઉપર જણાવેલી શરત મંજૂર કરવાથી આ સાર્વભૌમ સત્તામાં,

ખામી આવે,–પગારાદિ આજે છે તે કાયમ રાખવાની કબુલાત આપવાથી અનેકવિધ હાનિ થવા સંભવ હોવાથી,–તે કબૂલાત આપી શકાય જ નહિ; અને આપવી પણ નહિ. વળી, આજે જે રીતે અપાય છે તેજ રીતે સર્વાંશે આ પગારાદિ કાયમ રાખવાની કબુલાત આપીએ, અને કરભારને માર્ગે અથવા બીજા એવા કોઇ પણ ઉપાયે આ પગાર ઇત્યાદિનો બોજો કમી કરવા પૂરતી સત્તા સરકાર હસ્તક રહેવા ન દઇએ તો, આપણા દેશ પર ૩૦ થી ૩૫ વર્ષ લગી મોર્ટગેજ ખત થઇ જશે. અને તેથી પ્રજાને જરૂર પડતા સામાજિક કે આર્થિક સુધારાના પ્રયોગો સાધી નહિ શકાય. આથી ઊલટું, આપણે જો ખ્યાલમાં રાખીએ કે ૧૯૨૫ પછી પણ રૂપિયાનો ભાવ કૃત્રિમપણે સરકારે વધારવાથી, ૧૦૦ રૂપિયાની રકમ ૧૯૨૫ માં જે કિંમતની હતી તેથી આજે ૧૨½ ટકા વધારે કિંમતની છે; અને સાથે-લાગા ભાવતાલની સરેરાશમાં તેથી પણ વધારે ફેર પડેલો હોવાથી–રૂપિયાનું મૂલ્યં માલ ખરીદવાની શક્તિમાં તેથી વધી જવાથી–જે પગારની રકમ ૧૯૨૫ માં અપાતી તેની તેજ રકમની આજે ખરી કિંમત ૨૫) ટકાથી પણ વાસ્તવિકપણે વધારે છે. એટલે પગારના દરમાં જ્યાંસુધી આપણે ૨૫) ટકા જેટલો કાપ મૂકીએ ત્યાંસુધી અમલદારવર્ગને વાસ્તવિક-પણે કશોય અન્યાય થાય નહિ. એટલે, સરવાળે આ પગાર ઇત્યાદિની કાયમપણા માટેની શરતમાં એટલું જ કહેવાનું કે: (૧) એ કબૂલ રાખવાથી આપણી ભવિષ્યની સરકારની સર્વોપરી સત્તામાં ખામી આવે; (૨) દરેક કામ આપનારને જે તેના નોકર પ્રતિ સાદામાં સાદી શક્તિ હોય છે તે પણ હિન્દી સરકારને આવી કબુલાતથી ન રહે; (૩) આજે ૨૫) ટકા જેટલો કાપ મૂકવાથી તો આપણે વાસ્તવિકપણે સરકારી નોકરવર્ગને જરાપણ નુકસાન કરતા નથી; અને (૪) જ્યાંસુધી આટલી કરકસર ન થાય, ત્યાંસુધી દેશમાં જોઇતા આર્થિક અભ્યુદય કે સામાજિક સુધારાના પ્રયોગો આદરી શકાશે જ નહિ.

અહીં ઉમેરવું જોઇએ કે ઉપર જણાવેલી તમામ બાકાત અને જામીનગીરીઓનો સરવાળો કરીએ,——એટલે કે ફોજ ખાતાના ખર્ચનાં રૂ. ૫૫ કરોડ, કર્જને હિસાબે ૫૦) કરોડ, પગાર વર્ષાસન ઇત્યાદિ ખાતે બીજા ૪૦) કરોડ તો પછી હિન્દની ભવિષ્યની સ્વરાજ સરકારને તેના તમામ અંદાજપત્રમાં નાણાંવહીવટ સંબંધી સુધારા કરવાને ૫) ટકા જેટલો પણ અવકાશ ભાગ્યે જ રહેશે. અને આ અવકાશના સંબંધમાં પણ એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે, ભવિષ્યની સંયોજિત રાજ્યવ્યવસ્થામાં સૌથી વધારે પેદાશ આપનાર આમદાની તો જકાતમાંથી થશે. પણ હિન્દુસ્થાન જો ભવિષ્યમાં સ્વદેશી ઉદ્યોગના સંરક્ષણ માટે જકાત-વિધિ ગોઠવે,—અને તેની ગોઠવણનો મોટો સંભવ છે–તો તો આ મુખ્ય આમદાનીમાં પ્રતિ-વર્ષ ઘટાડો થવાનો જ સંભવ રહે છે. એટલે આવક વધવાનો કોઇ માર્ગ રહેશે નહિ–હાલ મોજુદ છે તેટલા કરભારનો ખ્યાલ કરીએ તો. એટલે કે સરવાળે, આજના ૧૩૦ કરોડ જેટલી કિમ્મતના અંદાજપત્રમાંથી ૫૫) કરોડ ફોજ ખાતે બાદ કરીએ, ૨૦) કરોડ વ્યાજ ખાતે અળગા રાખીએ (રેલ્વે ઇત્યાદિના કર્જ પેટેનું વ્યાજ ન ગણીએ તો) અને ૪૦) કરોડ જેટલા પગાર અને વર્ષાસનની રકમ દૂર રાખીએ,–તો આવકના કરભારમાંથી પ્રજાને રાહત આપવી હોય તો માત્ર ૧૫ કે ૨૦ કરોડ જેટલી રકમ પર પણ માંડ માંડ હાથ નાખી શકાશે. આમાંથી હિન્દી ખજાનચી કેમ મીઠાવેરો રદ કરી શકશે, કે અમુક ઉદ્યોગને ખાસ સહાય આપી શકશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. અને માટે જ નિશ્ચિતપણે માનવું પડે છે કે, ઉપલી શરતો મંજૂર કરી શકાય તેવી નથી.

આટલી વિગત તો સંયોજિત હિન્દની સંયુક્ત (federal) સરકારને અંગે. એમાં પ્રાંતિક સરકારનો તો ખ્યાલ સરખો પણ કરાયો નથી. અને દેશના ખરા હિતસાધક અનેક ખાતાંઓ તો પ્રાંતિક સરકારને હાથ છે. કેળવણીનાં સાધનો અને જોગવાઇ વધારવી હોય, તો પ્રાંતિક તિજોરી પર આધાર રાખવો પડશે. સુખાકારીની સામગ્રી વધારવી હોય તોપણ તે જ દિશામાં પ્રયાસ કરવો પડશે. દારૂનિષેધ કરવામાં પણ એ જ માર્ગ લેવો પડશે. સાથે જમીનની મહેસૂલ કમી કરવી હોય–અને તે જરૂર કમી કરવી પડશે, કારણ આજના દર અસહ્ય છે–તોપણ પ્રાંતિક તિજોરીના ભોગે. આ પરસ્પર વિરોધી, અને છતાં દેશને અનિવાર્ય જરૂરની બાબતો સિદ્ધ કરવા માટે, જ્યાં લગી ઉપર કહેલી શરતો, બાકાત કે જામીનગીરીઓ આપણા પર અંકુશરૂપે રાખવામાં આવે, ત્યાં લગી આપણી ભવિષ્યની સરકારમાં વાસ્તવિક સ્વરાજનું ચિહ્ન સરખું પણ નહિ રહે.

૧૫ પરદેશી વેપારી અને આર્થિક તત્ત્વોને રક્ષણ

આ ઉપરાંત પરદેશી વેપારીઓ અને બીજાં તેવાં જ આર્થિક તત્ત્વોને ખાસ રાહત આપનાર જામીનગીરી માગવામાં આવી છે. આ તત્ત્વો કેવી જાતનાં હોય છે તેનો સાક્ષાત્ ખ્યાલ કરવો હોય, તો શ્રીયુત સારાભાઇ હાજીના દેશી વહાણવટાને સહાયકારી કાયદાનો દાખલો મનમાં રાખવો. બ્રિટિશ તત્ત્વોના હિમાયતી એમ કહે છે કે, આ જાતની રાજનીતિ, દેશી ઉદ્યોગ કે વેપારને ખાસ લાભ કરવા માટે પરદેશી તત્ત્વોના ખોટી રીતે જામી ગયલા હક્કો દૂર કરવાની રાજનીતિ બ્રિટિશ વેપારીઓને હાનિકર્તા થશે. અને માટે વર્તુળ પરિષદ્‌માં એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી કે, આવી તમામ બાબતોનો નિર્ણય કરવા માટે તેમજ બ્રિટિશ તેમજ હિન્દીવાનોને સમાન હક આપવા માટે, એક વેપારી સંધિ (Trade Convention) કરવી. પણ હિન્દીવાન અને બ્રિટિશ વેપારી કે ઉદ્યોગી તત્ત્વોને હિન્દમાં એક જ પાયા પર મૂકવાથી સમાનતા નહિ, પણ અસમાનતા વધવા સંભવ રહે છે. સમાનતા તો પરસ્પર સર્વથા સમાન તત્ત્વો વચ્ચે જ હોય. પણ આજે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં, હિન્દના દેશી સાહસ અને ઉદ્યોગને, ભૂતકાળમાં જોઇએ તેટલું પ્રોત્સાહન કે સંરક્ષણ નહિ મળવાથી, બહુ જ શોષવું પડે છે. આજ લગી હિન્દની સરકારે તેને પ્રોત્સાહન આપવાને બદલે રાજનીતિ અને રાજવહીવટ એવાં આદર્યાં છે કે જેથી તેને નુકસાન જ થાય. હિન્દી ઉદ્યોગ–વેપાર પરદેશી વેપારી તત્ત્વો સાથે વસ્તુતઃ સમાનપણે હરિફાઇ કરી શકે, તે પહેલાં આવશ્યક છે કે, આપણા દેશી વેપાર–ઉદ્યોગને સતત અને સંગીન ઉત્તેજન અને સંરક્ષણ આપવું જોઇશે. આવા ઉત્તેજનથી કે સંરક્ષણથી પરદેશી તત્ત્વો પર કેવી અસર થાય છે, તેનો વિચાર કરવાને હાલ આપણને કારણ કે અવકાશ નથી. વળી હિન્દના મૌલિક ઉદ્યોગો–જેવાં કે લડાઇને લગતા સરંજામ બનાવનાર ઉદ્યોગ, અથવા તો ખનિજ પદાર્થના ધંધા, અથવા તો નાણાંવટા અને વહાણવટાના ઉદ્યોગ, કે શક્તિ સંપાદન (Power Supply)નાં કારખાનાને તો ભવિષ્યની સ્વરાજ સરકારને ખાસ ઉત્તેજન આપવું જ પડશે. જો તે આ દિશામાં હિન્દી ઉદ્યોગ અને સાહસ ખીલવવા ચાહે તો આ સૌ ક્ષેત્રમાં હિન્દીવાન અને પરદેશી વચ્ચે દેખીતી રીતે સંપૂર્ણ સમાનતા જાળવવા જતાં આપણે હિન્દીવાનોને તો ખાસ મુશીબતમાં નાખી દઇશું, એવી બીક રહે છે. જ્યાં લગી હિન્દીવાનો ખરેખર સબળ થાય નહિ, ત્યાં સુધી સમાનતાની વાત જ કરવી નહિ. પણ ઉપર કહેલ વેપારી સંધિની કલમો વર્તુલ પરિષદ્‌માં ચર્ચાઇ જ નહોતી. માત્ર ઉપર જણાવ્યું,

તે મૂળતત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું હતું; અને તે મૂળતત્ત્વ મંજૂર કરી શકાય તેમ નથી. જે સિદ્ધાંતને અનુસરી કિનારાને લગતા વહાણવટાનું સંરક્ષણ અને ઉત્તેજન માગવામાં આવે છે, તે જ સિદ્ધાંત અને તેવી જ રાજનીતિ હૂંડિયામણનો ધંધો કરતી પરદેશી બેંકો (Exchange Bank), વીમા કંપનીઓ અને ખનીજ પદાર્થ ખીલવનાર સંસ્થાઓને લાગુ પાડવાં પડશે. એ સૌમાં હિન્દીઓનું સ્થાન સબળ કરવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે.

આ સંબંધમાં છેલ્લા મુદ્દા પર ધ્યાન ખેંચવાનું તે એ કે, વર્તુલ પરિષદ્‌માં સરસૂબાને હસ્તક અનેક જાતની સત્તા રહેવા દેવાની સૂચના કરી છે, તે નામંજૂર થવી જોઇએ. કારણ કે આવી સત્તાને બળે સરસૂબો જો અંદાજપત્ર તેને પસંદ પડે નહિ તો તે તમામ રદ કરી શકે. અને બીજી પણ આવી અનેક જાતની સત્તા તેને રહેવા દીધી છે; તેથી વાસ્તવિક સ્વરાજમાં બહુ જ મોટી ખામી આવવા સંભવ રહે છે. આજે પણ સરસૂબાને અંદાજપત્ર ઇત્યાદિના સંબંધમાં અનેકવિધ સત્તા છે ખરી; પણ ઉપર સૂચવેલી સત્તાનો ચાલુ સત્તા સાથે મુકાબલો કરીએ, તો આજની સત્તા ઘણી જ કમતી લાગે. એ સૂચના અનુસાર તો સરસૂબો ચાલુ વહીવટમાં પણ આડખીલી મારી શકે; અને જ્યારે પણ જમાપાડથી ઉધાર-પાડ વધારે થાય, અને કોઇ પણ જામીનગીરી અદા કરવામાં મુશ્કેલી લાગે, ત્યારે અંદાજ-પત્ર તમામ રદ બાતલ કરી શકે. ચાલુ વ્યવહારમાં સરસૂબાને આવી સત્તા આપવી તે કોઇ રીતે કબૂલ કરી શકાય નહિ; અને ઉપર જણાવેલી બાબતોના રક્ષણ માટે પણ તેવી સત્તા અપાય નહિ. ઉપર જણાવ્યું તેમ ભવિષ્યમાં હિન્દી સંયુક્ત સરકારનો નાણાંવહીવટ અતિશય દુષ્કર થવા દેખીતો જ સંભવ છે; અને તેમાં આવી આવી મુશ્કેલીઓ નાખીએ, તો તે અશક્ય થઇ પડશે. એ મુશ્કેલી સરસૂબાને અનન્ય સત્તા આપવાથી ટળશે નહિ. એ તો ઊલટી વધારે વિઘ્નકર્તા થઇ પડશે. અને જેટલા પ્રમાણમાં સૂચવાયલી સત્તા આજની સત્તાથી પણ વધારે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે સ્વરાજને ઝાંઝવાના જળ સમાન બનાવી દે એમ લાગે છે.

હવે માત્ર બ્રહ્મદેશનો કિસ્સો તપાસવો બાકી રહ્યો. વર્તુળ પરિષદે સિદ્ધાંત માન્ય કર્યો લાગે છે કે, બ્રહ્મદેશને હિન્દુસ્થાનથી જુદો પાડવો. પણ જુદા થયા પછી બ્રહ્મદેશની શી સ્થિતિ–શી વલે–થશે, તેનો સ્પષ્ટ વિચાર કર્યો દેખાતો નથી. એ માત્ર બ્રિટિશ સંસ્થાન રહેશે કે બ્રિટિશ ડોમિનિયન થશે, તે પણ જણાતું નથી. ભવિષ્યમાં બ્રહ્મદેશ ગમે તે સ્થિતિ ભોગવે; પણ જુદા પડતી વેળા, બ્રહ્મદેશમાં હિન્દીવાનોના હકોના રક્ષણ માટે, તેમજ હિન્દ અને બ્રહ્મદેશ વચ્ચે પરસ્પર પ્રમાણુસર કરજની વહેંચણી સંબંધમાં, નિરાકરણ થવું જોઇએ. અત્યાર લગીમાં હિન્દુસ્થાને બ્રહ્મદેશ ખાતે ઘણુંએ ખર્ચ્યું છે, નુકસાન સાંખ્યું છે. ૧૮૨૦થી માંડીને આજસુધીમાં બરમીસ લડાઇ, અને તે દેશના ચાલુ રાજવહીવટની ખોટ ખાતે, મોટી રકમનું કરજ કર્યું છે, અથવા ખોટ ખાધો છે. તેનો પણ ઈન્સાફ થવો જોઇએ. હિન્દીવાનો અને બરમીસ લોકો વચ્ચે વેપારી સંધિથી આ પ્રશ્નની ઉકેલણી થઇ જશે એમ મનાતું નથી; કારણ કે બ્રહ્મદેશની ભવિષ્યની સરકાર કયા પાયા પર રચાઇ હશે, તે આજ લગી જણાયું નથી. હિન્દ અને બ્રહ્મદેશ પરસ્પર સ્વતંત્ર તેમજ સમાન રાજ્યો હોય, પોતાનીજ પ્રજાનાં હિતને અનુસરી, આવી સંધિ કરવાની સ્થિતિમાં ન હોય, ત્યાં લગી એવી સંધિનું નામ દેવું તે પણ ફક્ત બહાનારૂપ છે. એટલે, બ્રહ્મદેશને અલગ કરવાનો સિદ્ધાંત માન્ય રાખવા પહેલાં, બ્રહ્મદેશમાં હિન્દી હકો જાળવવા માટે પૂરતી જોગવાઇ અને જામીનગીરી મળવાં જોઇએ. આ સૌનો આખરનો નિર્ણય તો બ્રહ્મદેશના પ્રજામત પર રાખવો પડશે. એ પ્રજામતની વર્તુલ પરિષદ્‌માં કોઇને બહુ પરવા નહોતી; પણ હવે તો તેની અવગણના કેમ કરી શકાય?

અ. ખુશાલ તલકશી શાહ

અગાધ તલ—

અગાધ તલ પામવા જળ ઉથામી અમ્ભોધિનાં
—ઉંડાણુ ગરલે ઉંડાણુ—શરવેગથી સોંસરો
અનેક થર ભેદતો—જલધિનાં રહસ્યો સમાં !
સુગાધ તલ ભાળતો, કર અનન્ત લંબાવીને
પ્રપાત કરતો તહીં તલ અગાધ ઉંડે જ તું !
અભેદ્ય જલતેજના ઘટિત અન્તરાલે ઉભો.
ગળે સ્મૃતિ ! વિચારના વમળ ચિત્ત મુંઝાવતા !
શીં ખોજ કરવા અહીં જલધિ અન્તરાલે ઉભો ?
સમુદ્રતનયા કહીં ? નહિ જ. શેષશાયી કહીં ?
અરે જગત મૂળ ક્યાં ? ત્રિપુરસુંદરી યોગ ક્યાં
અનાદિ શિવ સાથમાં સતત સાધતા પ્રેમથી ?
અરે નહિ ! મને રુચે નહિ જ ! કલ્પનાઓ બધી.
વિષાદ ? નહિ. મુઠ્ઠિઓ હું જલતેજના મોતીની
ભરી જલધિના તટે સજ અપૂર્વ ગુંથીશ ને
પ્રિયા શિર પરે ધરી પ્રણયપાત્ર હુંએ બનું
ખમાવત ઉપેક્ષિતા થઈ'તી શોધની ધૂનમાં.

× × ×

સમુદ્રતટ વેળુમાં કર ઉઘાડું. મોતી કહીં ?
હતાશ ! જળ તો સરે જલધિ ! તેજ તેજે મળે.

મૂસિર

વાદળીઓ તડકો

માગશર માસ ચાલે છે. પરોઢિયું થયું છે. શહેરના લોકો કોઇ જાગ્યા છે, કોઇ જાગવાની તૈયારીમાં છે. એકાદ બે દુકાનોનાં બારણાં અધખોલાં જોવામાં આવે છે.

ફોજદાર હાફિઝુદ્દીન સાહેબ રાતની 'ડયુટી' બજાવી એક સિપાઇ સાથે ચોકી પર પાછા જાય છે. સિપાઇનું નામ રામસિંગ છે. દૂર સુદૂરના મુજફ્ફરપુર જિલ્લામાંથી ઠેઠ બંગાળ સુધી નોકરી માટે આવ્યો છે. નોકરી પણ સારી બજાવી લાગે છે. તેનું પેટ આ વાત સારી રીતે કહી આપે છે.

અકસ્માત્ કૂતરું ભસ્યું. ફોજદાર સાહેબે મોં ફેરવ્યું. એક રોગી, લાળ ઝરાવતું, સફેદ ને કાળા પટાવાળું એક કૂતરું ધસ્યું આવે છે અને તેની પાછળ એક કાછડી નીકળી ગઇ છે એવો માણસ દોડ્યો આવે છે. એક જબ્બર કૂદકો મારી એ માણસ કૂતરાના પાછલા બે પગ પકડી રસ્તા પર ઊંધો સૂઇ ગયો. કૂતરું પણ મોં ફેરવી તેને કરડવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરતું કરતું કરાંઝવા લાગ્યું.

માણસ બૂમ પાડી બોલ્યો: "અરે નેપલા, જલદી આવ! પટલા, તું પણ જલદી આવ! બચ્ચાજી હવે બરાબર સપડાયા છે! હવે તેને પણ બરાબર મજા બતાવું છું."

તેના હોકારાથી નેપલા ને પટલા નામધારી માણસો આવી પહોંચ્યા. તે સિવાય વણ બોલાવ્યા બીજા લોકો પણ કોઇ ધોતિયું પહેરતા પહેરતા, તો કોઇ આંખો ચોળતા ચોળતા રસ્તામાં આવી ઘેરો વળી ઊભા અને મુક્તકણ્ઠ માનવની બહાદૂરી જોઇ ચકિત થવા લાગ્યા.

રામસિંગે ફોજદાર સાહેબને કહ્યું: 'હજૂર, માલૂમ હોતા હૈ ઉધર કોઇ હલ્લા મચા રહા હૈ!'

હજૂરની ભમર સંકોચાઇ. તે લાંબાં ડગલાં ભરતા ભરતા ઘટનાસ્થળે જઇ પહોંચ્યા.

પેલો માણસ ઊઠી ઊભો થયો છે. નેપલા ને પટલા કૂતરાના બંને કાન આમળી ઊભા છે. કૂતરું બિચારું ટાઢ ને ભયથી ધ્રૂજે છે. પૂછડી પર કંઇ જુલમ ન ગુજરે એવી બીકથી તે તો તેણે દેહ પેટ નીચે ચોંટાડી દીધી છે. માણસના ડાબા હાથની આંગળીમાંથી લોહી પડે છે. તે પોતાનો રુધિરથી ખરડાએલો હાથ ઊંચો કરી બોલે છે: 'કુત્તાકા છાના હામ લોકોકા એકદમ મેરે ફેલા હે.'

ફોજદાર બીડ ઠેલી એ માણસ પાસે આવી ભેરી નાદે બોલ્યા: 'એય, હલ્લા મત કરો. શું થયું છે? આ બધી ગડબડ શાની છે? તું સાંઢની માફક બરાડે છે શાનો? તારું નામ શું?

પેલો વક્તા ચોંકી ઊઠ્યો. તે હાથ જોડી દયા ઊપજે એવા સૂરે બોલ્યો: 'હજૂર, મારું નામ બંસીલોચન' કર્મકાર. સોનાનું કામ કરું છું. લોકો સોનીના નામથી ઓળખે છે એ નાતનો હું છું. રૂપાને અડકતો નથી. મારા બાપદાદાએ પણ રૂપાનું કામ કર્યું નથી. હજૂર! માબાપ છો! હજૂર, આ ગરીબ તદ્દન માર્યો ગયો છે!

ફોજદાર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઇ દાઢી પર હાથ ફેરવતો ફેરવતો બોલ્યો: 'ચિલ્લાઓ મત! થયું છે શું તે બોલ!'

બંસીલોચન એક વખત કૂતરા તરફ ને બીજી વાર પોતાની આંગળી તરફ જોઇ બોલ્યો: 'હજૂર! હજુ તો ઊંઘમાંથી ઊઠી જંગલ ગયો હતો. જંગલ જઇ પાછો ઘેર આવું છું ને બારણાં ઉઘાડી જોવો કળશીઓ નીચે મૂકું છું કે તરત કોણ જાણે ક્યાંથી આ કૂતરું આવી ચઢ્યું ને મારી આંગળી પર બચકું ભરી લીધું. જુઓ તો ખરા! આખી આંગળીનો છુંદો કરી નાખ્યો છે. હજૂર, આપ અમારાં માબાપ છો. આ બાબત મને ન્યાય આપો.'

હજૂરે ભમર સંકોડી બોલ્યાઃ 'આ કૂતરું કોનું છે?'

બંસીલોચન રડતા સૂરે બોલ્યોઃ 'હજૂર, એ તો કોણ જાણે!'

ફોજદાર ગંભીર મુખ કરી ઊભા. થોડી વાર વિચાર કરી ગર્જી ઊઠયાઃ 'આ બધું નહિ ચાલે. કૂતરાં પાળવાનો શોખ હવે કાઢી નાખવો પડશે. કમરે દોરી બાંધી ચોકી પર લઇ જઇશ. વાંસા પર થોડીક લાતો પડશે એટલે આ શોખ જતો રહેશે. રામસિંગ, તપાસ તો કરો કે કૂતરું છે કોનું? સાલાને કાન પકડી ચોકી પર લઈ જવો પડશે. આ કૂતરું કોનું છે?' ફોજદારે ભીડ તરફ જોઇ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

ચોતરફ જમા થઇ ઉભેલાં માણસો એકબીજાના મોં સામું જોવા લાગ્યાં. ભીડમાંથી કોઇએક જવાબ આપ્યો: 'આ તો પોલિસ સાહેબનું કૂતરું છે!'

સહેજ ચમકી ફોજદાર સાહેબે કૂતરાને બરાબર તપાસ્યું, પણ કોઇ બાબતનો નિશ્ચય થયો નહિ. છેવટે રામસિંગ તરફ જોઇ પૂછ્યું: 'આ બાબતમાં તારો શો મત છે?'

રામસિંગ તટસ્થ વૃત્તિ દર્શાવી આકાશ ભણી જોઇ રહ્યો હતો. ફોજદાર સાહેબની આંખ મળતાં જ તે બોલી ઊઠયો: 'વાદળી ચઢી છે. હજૂર, કદાચ વરસે પણ ખરી!'

ફોજદાર સાહેબે એકદમ આકાશ તરફ જોયું. તેણે સાક્ષી પૂરી કહ્યું કે 'માલુમ તો ઐસા હી પડતા હે.'

ત્યારબાદ બંસીલોચન તરફ જોઇ સખત અવાજે કહ્યું: 'જો, આ વાત હું સમજી શકતો નથી. આટલું નાનું બચ્ચું તારા જેવા ડોસાને કરડે જ શી રીતે! તારું આ હાંડી જેવું મોં જોતાં જ કૂતરું નાસી જાય તેમ છે. જા જા, કોણ જાણે ક્યાંથી આંગળી કપાવી લાવ્યો છે અને નકામો અહીં ધાંધલ મચાવે છે. જુઠ્ઠા, ચોર! એકાદ બે લાતો ખાવી લાગે છે! ચાલ રામસિંગ!'

તે ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં ભીડમાંથી એક માણસે આગળ આવી કહ્યું: 'હજૂર, બંસીના એક શબ્દ પર પણ વિશ્વાસ રાખતા નહિ. એ તો જબ્બર દારૂડીઓ છે. આખી રાત દારૂ ઢીંચ્યો છે. સવારના પહોરમાં કૂતરાને રસ્તા પરથી જતું જોઇ તેણે તેને પકડયું. માથે ચઢાવી થૈ થૈ નાચ આરંભ્યો. ત્યારબાદ એક સળગતી સિગારેટ લઇ કૂતરાના મોંમાં નાખવા ગયો એટલે કૂતરાએ તેને બચકું ભર્યું. હજૂર, આમાં કૂતરાનો તે શો ગુનો! માણસ પણ આવો ત્રાસ સહન ન કરે તો આ તો બિચારું પશુ છે! જુઓને તે દિવસે ... ...'

બંસીએ તેને અટકાવી કહ્યું: 'રાખ રાખ, તારું ભાષણ બહુ થયું. તું કેવોક સત્યવાદી યુધિષ્ઠિર છે એ બધા જાણે છે. સિગારેટને તો અત્યારે કોઇ અડકતુંય નથી. તો પછી હું તેના મોંમાં એ અશુદ્ધ ચીજ નાખવા જાઉં તે તદ્દન ખોટું છે.'

રામસિંગ ગર્જી ઊઠયો: 'હલ્લા મત કરો.'

બંસી તર્ક તજી ફોજદાર સાહેબ તરફ જોઇ નીચા વળી કુરનિશ બજાવવા લાગ્યો: 'હજૂર, મોટા સાહેબના કૂતરાને હું ઓળખું છું, આ તે નથી.'

'ખરું કહે છે?'

'હા, હજૂર.'

ચોતરફ ઉભેલા માણસોમાંથી બે ચાર જણાએ આમાં સાક્ષી પૂરી.

ફોજદાર સાહેબ અનુભવી હાસ્ય હસી બોલ્યા: 'હું પણ એમજ કહું છું! આવું કૂતરું! એને શું પોલિસનો ઉપરી રાખે ખરા! કયો સુવર આવી વાત કરે છે! પોલિસના ઉપરીનું કૂતરું શું તમારા જેવું છે કે ગમે ત્યાં રખડતું ફરે. ચાલ બંસી, ચાલ ચોકી પર! ફરિયાદ લખાવ!'

રામસિંગ અત્યાર સુધી કૂતરાનું બરાબર નિરીક્ષણ કરતો હતો. તે મોં ટીલું કરી બોલ્યો: 'હજૂર,' મને લાગે છે કે આ કૂતરું સાહેબનું જ છે. ગઇ કાલે આવા કૂતરાને મેં સાહેબના બંગલામાં જોયું હતું.'

ફોજદાર સાહેબનું મોં વળી ગંભીર બની ગયું. ત્રાસજનક ખાંસી ખાઇ તે ફરિયાદ કરવા લાગ્યા: 'અરે, કેવી સખત ટાઢ પડે છે. થોડી વાર ઊભું પણ રહેવાય તેમ નથી. રામસિંગ, કૂતરાને સાહેબ પાસે લઇ જા. સાહેબને મારી સલામ કહેજે અને કૂતરું રસ્તામાંથી મળ્યું તે મેં મોકલાવ્યું છે એમ કહેજે.'

ત્યારબાદ બંસીલોચન તરફ જોઇ કહ્યું: 'હવે બહુ થયું. આમ તારો અડદથી ઊજ્યો હાથ ઊંચો રાખી શું ઊભો છે હજુ! તારી બહાદુરી તો બહુ થઇ! એક નાનો સરખો ઊઝરડો થયો છે ત્યાં તો આમ કૂદવા શાનો મંડી ગયો છે? તારું માથું તો ચીરી ખાધું નથી ને! ને પાછો આળ ચઢાવવા આવ્યો છે! જા!'

એ વખતે એક માણસ બોલી ઊઠ્યો: 'અરે પેલો પોલિસ સાહેબનો ચપરાસી કરીમ જાય છે. તેને બોલાવો કે પત્યું.'

કરીમને બોલાવવો ન પડ્યો. ભીડ જોઇને તે પોતે આવી ઊભો.

એક માણસે તેને વ્યગ્રતાથી પૂછ્યું: 'ચપરાસી સાહેબ, આ કૂતરું સાહેબનું છે!'

કરીમ સહેજ હસી બોલ્યો: 'કોણે કહ્યું? આ કંઇ મોટા સાહેબનું કૂતરું નથી. એ...'

ફોજદાર આવેશમાં બોલી ઊઠ્યો: 'ખરી વાત છે કરીમ! હું પણ ક્યારનો કહું છું કે આવું મુડદાલ કૂતરું તે સાહેબ રાખે ખરા? હવે વધારે પૂછપરછની જરૂર નથી. મને લાગે છે કે આ કોઇ વકીલ સાહેબનું કૂતરું છે! હા! હા! હા! પરંતુ હસવાનો અત્યારે સમય નથી. એ કૂતરું કોઇને કરડે એ તો ઠીક નહિ. એને ગળે દોરી બાંધી ચોકી પર લઇ ચાલો. ત્યાં કૂતરાનો માલિક એની મેળે આવી પહોંચશે.'

કરીમ બોલ્યો: 'સાહેબ, આ કૂતરું મોટા સાહેબનું નથી એ ખરી વાત, પરંતુ એ તેમના દોસ્ત હનુસિંગ સાહેબનું છે. તેઓ સાહેબ ગઇ કાલે પધાર્યા છે.'

ફોજદાર સાહેબનું મોં વળી ફીકું પડી ગયું. તે ગમે તેમ કરી વાત બદલવાનો પ્રયત્ન કરતો બોલ્યો: 'એમ! સાહેબના દોસ્ત પધાર્યા છે એ તો હું જાણતો નહોતો. કેટલાક દિવસ રહેવાના છે? તેમનું શરીર તો સારું છેના! વાહ, વાહ! સાહેબના દોસ્ત તે કંઇ જેવાતેવા હોય! આ કૂતરું તેનું છે કે! સારું! સારું!'

ફોજદાર સાહેબ કૂતરાને ખોળા પર લઇ પંપાળવા લાગ્યા. મોં પર હાસ્ય ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા બોલ્યા: 'કૂતરું બહુ જ શાંત છે. જોતાંવેંત ખોળામાં લઇ રમાડવાનું મન થાય છે. કેવું ચૂપ બેઠું છે, કેવી મજાની આંખો છે! બિચારું ટાઢથી ધ્રૂજે છે! આવું કૂતરું વળી એક માણસની આંગળીને બચકું ભરે ખરું! જવા દોને એ વાત!'

કરીમ ફોજદાર સાહેબના ખોળા પરથી કૂતરાને લઇ ચાલતો થયો.

ફોજદાર બંસીલોચન તરફ જોઇ બોલ્યો: 'સાલાનું સાહસ તો જુઓ! કૂતરાને સિગારેટ પીવરાવાય! ચાલ કમબખ્ત મવાલી! ચોકી પર સિરજોરી કરે છે! પછી તે માથા સુધી ચાબુક ફટકાવવો પડશે.'*

મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે

---

* આ વાર્તા કર્નલ સીમ્પસનના ખૂન માટે ફાંસીની સજા પામેલા શ્રી. દીનેશચંદ્ર ગુપ્તે લખેલી છે અને ફાંસીની સજા સાંભળતી વખતે પ્રખ્યાત માસિકમાં છપાય એવી ઇચ્છા દર્શાવી હોવાથી બંગાળી માસિક 'પ્રવાસી'એ તે છપાવી છે.

—બાલને—

(અનુ૦)

ખેલ તું, ગેલ તું, બાલ ! ન્હાનાશા ગૃહ–આંગણે;
ખેલવાના હશે ત્હારે ભાવિના જંગ કૈં રણે.
અમોલા હર્ષની છોળે ન્હાઇ લે, ન્હવરાવી લે;
કાલમેઘધનુષ્યે જો રંગવૈભવ શા લસે !

(દ્રુત૦)

જનનિનાં મૃદુ ચુમ્બન માણી લે,
પિતૃતણા સુણી પ્રેમલ શબ્દ લે;
વિમલ અંતર હર્ષપરાગની—
વિપુલ ઋદ્ધિ, કુમાર, ઉડાડી લે.

(અનુ૦)

અંબોડે બ્હેનડી કેરે ગૂંથ્યાં ફૂલો નિહાળીને
રાચી લે, નાચી લે, બાલ !—સુભગા વેળ આ ખરે !

(દ્રુત૦)

નિરખી લે તુજ નેત્ર ભરી ભરી
વિલસતો વિધુ વાદળીબ્હેનથી;
સકલ તારકસંઘ નિહાળીને
હરખથી તુજ હસ્ત ઉછાળી લે.

(અનુ૦)

ઉષાના રંગની રેલે અંગોળી લે અનેકધા,
સલુણા સ્મરણે એના ખીલશે જીવનપ્રભા.

(દ્રુત૦)

લલિત આ લઈ કાગળ–હોડલાં
વિમલ હોજજલે તું તરાવી લે;
ગહન વિસ્તૃત આ જગસિન્ધુમાં
સભર જીવનનાવ ચલાવજે.

(અનુ૦)

સદાય વધજે ત્હારું અમળું આત્મગૌરવ,
શિશુભાવતણું વ્હાલા ! ઘટજો નવ સૌષ્ઠવ.
પોષજો સૂર્ય ને ચન્દ્ર તાહરા દેહદેહીને;
મળજો પ્રેરણા, તાત ! અખંડાનન્દની ત્હને.

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

મુંબાઈ ઈલાકાની કેળવણીનો સને ૧૯૨૯–૩૦ ની સાલનો રિપોર્ટ

મુંબાઇ ઇલાકાની કેળવણીનો સને ૧૯૨૯–૩૦ ની સાલનો રિપોર્ટ ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન તરફથી હમણાં જ બહાર પડ્યો છે. કેટલાંક વર્ષો પછી ઇલાકાનો કેળવણીનો રિપોર્ટ આ વર્ષે કાંઇક વખતસર બહાર પડ્યો છે, તેને માટે અમે ડિરેક્ટર સાહેબને અભિનંદન આપીએ છીએ. અમુક વર્ષનો કેળવણીનો રિપોર્ટ તે સાલ વીતી ગયા પછી બે કે ત્રણ વર્ષે બહાર પડે તો તેની કાંઈ કિંમત જ નથી. ત્વરાથી રિપોર્ટ તૈયાર કરી બહાર પાડવામાં ડિરેક્ટરને શું શું મુશ્કેલીઓ પડે છે તેનો મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે. જુદે જુદે સ્થળોએથી માહિતી મંગાવી તેને એકત્ર કરી તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં સમય જાય છે, એ વાત ખરી છે; તો પણ તાબાના નોકરો પાસેથી તેમ લોકલ બોર્ડો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને કેળવણીની બીજી સંસ્થાઓ પાસેથી બનતી ત્વરાથી તેમના રિપોર્ટ મંગાવવાની ચીવટ રાખવાની જરૂર છે. વળી આ રિપોર્ટોમાં કેટલાક બિનજરૂરી અને ત્રાસદાયક આંકડાઓ મંગાવવાની જે પ્રથા પડી છે તે પણ બંધ કરવાની જરૂર છે. માત્ર ખાસ જરૂરી આંકડાઓ મંગાવવામાં આવે તો જિલ્લાઓના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરોને તેમ સ્થાનિક મંડળોને તે મેળવી તાકીદે મોકલી આપવાનું સુગમ થઇ પડે. આ સંબંધમાં અત્રે એક અગત્યની સૂચના કરવાનું મને યોગ્ય લાગે છે. અત્યારનો જમાનો પ્રાંતિક અસ્મિતાનો છે. ભાષાના ધોરણ ઉપર પ્રાંતોની પુનર્રચના કરવાની ચળવળ ચોતરફ ચાલી રહી છે; તો તે સમયે દરેક પ્રાંતના ઇન્સપેક્ટરો પોતે જે રિપોર્ટ ડિરેક્ટરને મોકલે છે તે છપાવી પ્રગટ કરી તેની નકલો જાહેર વર્તમાનપત્રો ઉપર, રજિસ્ટર્ડ લાયબ્રેરીઓ ઉપર, તેમ સ્થાનિક મંડળો ઉપર મોકલી આપે તો જુદા જુદા પ્રાંતોની કેળવણીની સ્થિતિનો પણ ખ્યાલ જાહેર પ્રજાને આવે.

કેળવણી પાછળ થતું ખર્ચ

મુંબાઇ ઇલાકામાં સને ૧૯૨૯–૩૦ ની સાલમાં કેળવણીની પાછળ એકંદર ખર્ચ લગભગ ચાર કરોડ રૂપિયાનું થયું છે. તેમાં સરકારનો ફાળો બે કરોડ અને દસ લાખ રૂપિયાનો છે. મુંબાઇ સરકારની વાર્ષિક આવક લગભગ ૧૫ કરોડ રૂપિયાની છે. તેમાંથી સરકાર કેળવણી પાછળ બે કરોડ રૂપિયા એટલે તેમની વાર્ષિક આવકના સેંકડે ૧૩ ટકા ખરચે છે. પોલીસ ખાતામાં સરકાર પોણાબે કરોડ રૂપિયા ખરચે છે, અને કેદખાનાં પાછળ ૨૫ લાખ રૂપિયા ખરચે છે. એટલે સરકાર પોલીસ અને કેદખાનાં પાછળ જેટલું ખરચે છે, તેટલું જ પ્રજાને કેળવણી આપવા પાછળ ખરચે છે. કેળવણી ખાતે એકંદરે જે ખર્ચ થાય છે તે પૈકી ૧૭ લાખ રૂપિયા એટલે એકંદર ખર્ચના ૬ ટકા કેળવણીને માર્ગસૂચન અને તેની તપાસણી (Direction and Inspection) પાછળ થાય છે. આ ખર્ચ પ્રમાણમાં વધારે છે, એમ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ એટલું તો કહ્યા

વગર ચાલતું નથી કે એ ખાતે જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેનો પૂરતા પ્રમાણમાં કેળવણીને લાભ મળતો નથી. આનાં કારણો ઘણાં છે. ઇન્સપેકશન કરનારા અમલદારોને ઇન્સપેકશન ઉપરાંત વહીવટનું કામ પણ કરવું પડે છે. આને લીધે ઇન્સપેક્ટરના પદને માટે જરૂરી યોગ્યતા મેળવતા રહેવાનો, કેળવણીને લગતાં પુસ્તકો વાંચી તે ઉપર મનન કરવાનો, કેળવણીને લગતા જુદા જુદા પ્રયોગો કરવાનો તેમ અન્ય સ્થળોએ થતા એવા પ્રયોગો જોવાનો, તેનાં પરિણામો ઉપર વિચાર કરવાનો ઇન્સપેકટરોને સમય મળતો નથી. માત્ર વહીવટ પાછળ તેમનો પુષ્કળ વખત ચાલ્યો જાય છે. વળી વહીવટ કરનાર અમલદારની મનોદશા નોકરશાહી (Bureaucratic) થઇ જાય છે. તે અભિમાની અને અતડો બની જાય છે. શિક્ષકોનો મિત્ર બની તેમના કામ અને પ્રયાસો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાની તેની મનોવૃત્તિઓનો નાશ થાય છે. તેનામાં જાણે કે અજાણે અસહિષ્ણુતા આવી જાય છે. આવાં આવાં કારણોને લીધે આ બે ખાતાંઓને જુદાં પાડી નાખવાની આવશ્યકતા મને જણાય છે. શિક્ષક તરીકે જેણે સારી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય ને શિક્ષકના ધંધાનો જેને અનુભવ હોય, નવા નવા પ્રયોગો પ્રત્યે જેને પ્રેમ અને પક્ષપાત હોય તે જ ઇન્સપેકટરના પદને યોગ્ય છે.

વળી હાલમાં ઇન્સપેકટરોના કામની કદરનો આધાર શાળાઓના ઇન્સપેકશન કરવાની તેમની શક્તિ ઉપર રહેતો નથી, પરંતુ તેમની વહીવટ કરવાની બાહોશી ઉપર રહે છે; તેથી તુમારોના નિકાલ કરવાને પોતાના મગજને તેઓ જેટલી તસ્દી આપે છે, તેટલી તસ્દી કેળવણીના પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરવાને તેઓ આપતાં નથી. અધુરામાં પૂરું આપણા દેશમાં ઇન્સપેકટરોની નિમણૂંકો કોમી ધોરણ ઉપર કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ કેળવણીના હિતને તો વિનાશકર્તા જ છે. શિક્ષકના ધંધાનો માત્ર નહિ જેવો અનુભવ ધરાવનારાઓ—કોઇ કોઇ વાર તો શિક્ષક તરીકે તદ્દન ના–લાયક ઠરેલાઓને પણ તેમને અમુક કોમના હોવાથી ઈન્સપેકટરોના હોદ્દા ઉપર નીમવામાં આવે છે. કેળવણીના હિતની ખાતર આ બધી ચાલતી પ્રથાઓ બંધ થાય તો જ ઇન્સપેકશન પાછળ થતા ખર્ચનાં સારાં પરિણામો આપણે જોઇ શકીએ.

કેળવણીના ખરચની બાબતમાં એક બાબત રિપોર્ટમાં આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. આપણા ઇલાકામાં દેશી વિદ્યાર્થીને કેળવણી આપવામાં દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૧૯–૫–૦ આવે છે. તેમાં સરકારનો ફાળો દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. ૧૨–૭–૦ આવે છે; ત્યારે દરેક યુરોપિયન વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૫૩ આવે છે. તેમાં સરકારનો ફાળો વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. ૭૦ આવે છે.

કેળવણીની સ્થિતિ

આપણા ઇલાકામાં બધી જ શાળાઓ (જેમાં કોલેજોનો પણ સમાવેશ થાય છે)માં મળી એકંદર ૧૨,૬૨,૨૪૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. તેમાંના ૧૦,૭૮,૮૯૪ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણે છે; ૯૧,૫૦૦ માધ્યમિક શાળાઓમાં ભણે છે; ૯૭૫૦ કૉલેજોમાં ભણે છે અને બાકીના ખાસ શાળાઓમાં ભણે છે, એટલે વસ્તીના પ્રમાણમાં સેંકડે ૯–૩ ટકા વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. જેટલા વિદ્યાર્થીઓ શાળાઓમાં ભણવા જોઇએ તેમાંના માત્ર અર્ધા ભણે છે, બાકીના અર્ધા કોઈ પણ પ્રકારની કેળવણી લીધા વગર માત્ર રખડ્યા કરે છે. આમ

ઇલાકામાં શહેરો તથા ગામડાંઓ મળી એકંદરે ૨૬,૮૩૧ ગામો છે, તેમાંથી માત્ર ૧૦,૮૩૧ ગામોમાં નિશાળો છે; બાકીનાં ૧૬,૦૦૦ ગામોમાં બિલકુલ શાળા–પ્રાથમિક શાળા પણ–નથી. એટલે સરેરાશ અઢી ગામ વચ્ચે એક શાળા છે. મુંબાઇ, અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં આવેલી અસંખ્ય શાળાઓ ધ્યાનમાં લઇએ તો ત્રણ ગામમાંથી એક ગામમાં શાળા છે અને બાકીનાં બે ગામો તદ્દન શાળાઓ વગરનાં છે–એમ કહી શકાય. ૮·૩ ચોરસ, માઇલના અંતર વચ્ચે માત્ર એક શાળા છે. મુંબાઇ, અમદાવાદ વગેરે મોટાં શહેરોમાં નજદીક નજદીક આવેલી અસંખ્ય શાળાઓ ધ્યાનમાં લઇએ તો ગામડાંઓને માટે કહી શકાય કે ૯–૧૦ ચોરસમાઇલને અંતરે એક શાળા છે. આ વસ્તુસ્થિતિ દેખીતી જ એટલી બધી નિરાશાજનક છે કે તે બાબતમાં કાંઇ વિશેષ ટીકા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કોઇ પણ સુધરેલા દેશમાં આવી વસ્તુસ્થિતિ સહન કરી શકાય જ નહિ. આપણા દેશ ઉપર દોઢસો વર્ષ થયાં સુધરેલી બ્રિટિશ સરકારનો અમલ ચાલે છે, છતાં કેળવણીમાં આપણો દેશ આટલો બધો પછાત માલમ પડે છે એ નવાઈ જેવું છે. આપણા દેશના બીજા ઇલાકાઓ અને પ્રાંતો તેમ દેશી રાજ્યો કરતાં કેળવણીની બાબતમાં મુંબઇ ઇલાકો આગળ પડતો ગણાય છે. આગળ પડતા ઇલાકાની જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે બીજા ઇલાકાઓ તથા પ્રાંતોની સ્થિતિ તો કેવીએ હશે ?

કેળવણીમાં થતો વ્યય

પ્રાથમિક શાળાઓમાં એકંદરે આશરે અગીઆર લાખ બાળકો ભણે છે. તેમાંનાં અર્ધા તો બાળવર્ગમાં જ હોય છે. ૧૯૨૫ ની સાલમાં બાળવર્ગમાં જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા તેમાંથી માત્ર ૧૮ ટકા જ સને ૧૯૩૦ ની સાલમાં ચોથા ધોરણમાં આવેલાં છે. બાકીના ૮૨ ટકા તો નીચલા ધોરણોમાંથી જ શાળાઓમાંથી ઊઠી ગયાં છે. આ બાળકો નિશાળમાં દાખલ થયાં અને ના થયાં એ સરખું જ છે. આ ૮૨ ટકા બાળકો પાછળ થયેલો ખર્ચ નકામો જ ગયો છે. આપણો દેશ નિર્ધન છે તો આપણા ગરીબ દેશને આટલો બધો નાણાંનો તેમ શક્તિનો વ્યય કેમ પાલવે ? આ આંકડાઓ સરકારી રિપોર્ટોમાંથી જ લીધેલા છે; એટલે કેળવણીખાતાના અધિકારીઓની જાણ બહાર તો આ વ્યય હોઇ શકે જ નહિ. આ ભયંકર વ્યયનાં કારણો શોધી આ વ્યયને અટકાવવાનો કે કાંઇ ઓછો કરવાનો પ્રયાસ કેળવણીખાતાએ કદી કર્યો છે ખરો ? આ વ્યય માત્ર આર્થિક કારણોને લીધે છે એમ જણાવવામાં આવે છે, અને અમુક ઉંમર સુધી બાળકોને શાળાઓમાં ફરજિયાત રાખવાં જ જોઇએ એવો કાયદો થાય તો જ આ વ્યય અટકે એમ કહેવામાં આવે છે. કેટલેક અંશે તેમનું આ કહેવું સત્ય છે. પરંતુ આ ઉપરાંત આવા મોટા વ્યયનાં બીજાં પણ કારણો હોવાં જોઇએ. આ પ્રશ્નનો બારિકાઇથી અભ્યાસ કરી તેના ઉપાયો કરવાની ખાસ આવશ્યકતા મને જણાય છે.

ગામડાંઓની પ્રાથમિક શાળાઓ બાળકોને આકર્ષક કે રુચિકર લાગતી નથી. બાળકોને પાંચ વર્ષ સુધી તેમાં મોકલ્યા કરવાં એ લાભકર્તા છે, એમ બાળકોનાં માબાપ માનતાં નથી તેથી તેઓ જલદીથી બાળકોને શાળાઓમાંથી ઉઠાડી મૂકે છે, એ પણ આ વ્યયનું એક કારણ છે એમ મારી માન્યતા છે. શાળાઓ બાળકોને રુચિકર કે આકર્ષક લાગતી નથી તેનાં કારણો મારી માન્યતા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(૧) ગામડાંઓની શાળાઓમાં અર્ધ ઉપરાંત શાળાઓમાં માત્ર એક જ શિક્ષક હોય છે. એ શિક્ષકને પાંચ પાંચ વર્ગો શીખવવાના હોય છે. તેનાથી, બધા વર્ગો ઉપર ધ્યાન આપી શકાતું નહિ હોવાથી તેને પોતાને પોતાના કામમાં આનંદ કે રસ પડતો નથી; તેથી પોતાનું શિક્ષણ તે આનંદી કે રસિક બનાવી શકતો નથી; આથી બાળકોને નિશાળમાં આનંદ પડતો નહિ હોવાથી તેઓ ઊઠી જાય છે.

(૨) ગામડાંઓની શાળાઓના શિક્ષકોમાં જરૂરી યોગ્યતા પણ હોતી નથી. ત્યાં મોટે ભાગે અનટ્રેન્ડ શિક્ષકો હોય છે. તેમના પગારો બહુ જ ઓછા હોય છે, એટલે તેઓ માથા-ઉતાર કામ કરે છે. આવા યોગ્યતા વગરના શિક્ષકો પોતાનું શિક્ષણ તેમ પોતાની શાળાઓ આકર્ષક કેવી રીતે કરી શકે ? જે શાળાઓમાં બાળકોને આનંદ પડે નહિ, રસ પડે નહિ ત્યાં તેમને દિવસના ૭ કલાક ગોંધાઈ રહેવાનું કેમ ગમે ? આ કારણથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં બાળકો નિશાળોમાંથી ઊઠી જાય છે.

(૩) પ્રાથમિક શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ આખા ઇલાકા માટે એકસરખો રાખવામાં આવેલો છે. આ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરતી વખતે સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ઉપર બિલકુલ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. ગામડાંઓની શાળાઓમાં ભાષાજ્ઞાન અને બીજા સંસ્કારી વિષયોને હદ ઉપરાંત મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ગામડાંઓની શાળાઓમાં તો નીચલાં ધોરણોમાં માત્ર લખતાં વાંચતાં અને બહુ જ સરળ અંકગણિતનું જ શિક્ષણ અપાવવું જોઇએ. ઉપલાં ધોરણોમાં ગ્રામ્ય જીવનને અનુકૂળ થાય એવા વિષયોનું શિક્ષણ દાખલ કરવું જોઇએ. આમ થાય તો જ માબાપો અને બાળકોમાં શાળા અને શિક્ષણ લોકપ્રિય થાય અને આટલી મોટી સંખ્યામાં બાળકો શાળાઓમાંથી ઊઠી જાય નહિ. ગ્રામ્ય જીવનને કયા વિષયો અને કેવી જાતનું શિક્ષણ અનુકૂળ થાય એમ છે તે નક્કી કરવાનું કામ શહેરોમાં વસતા કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ કે ટ્રેનિંગ કોલેજના અધ્યાપકોથી થઇ શકે નહિ. ગામડાંઓની શાળાઓના શિક્ષકોને તાલીમ આપવાને માટે ગામડાંઓમાં ટ્રેનિંગ સ્કૂલો કાઢવી જોઇએ. એ ટ્રેનિંગ સ્કૂલોના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ગામડાંઓનાં જીવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ ગામડાંઓનાં લોકો પોતાનાં બાળકોને કેવી જાતનું શિક્ષણ આપવા માગે છે તે શોધી કાઢી તે અનુસાર ખેતી, હસ્તકામ વગેરે વિષયોને ગામડાંઓની શાળાઓના શિક્ષણમાં અગત્યનું સ્થાન આપવું જોઇએ. આમ થશે ત્યારે જ ગામડાંઓની શાળાઓ લોકપ્રિય બનશે. વિદ્યાર્થીઓ લાંબા વખત સુધી શાળાઓમાં રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપ પણ સમજતાં થશે કે, શાળામાં ભણવાથી મારો છોકરો વધારે સારો ખેડૂત કે વધારે સારો કારીગર બનશે; એટલે તે બાળકને નિશાળમાંથી જલદીથી ઉઠાડી મૂકવાનું પસંદ કરશે નહિ.

શિક્ષકોની યોગ્યતા

ગમે તે મનુષ્ય શિક્ષક થઈ શકે નહિ, પરંતુ બીજા ધંધાદારીઓની માફક ધંધાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે શિક્ષકોને પણ ખાસ તાલીમની જરૂર છે, એ સત્ય હાલમાં તો માત્ર કેળવણીકારોએ નહિ પણ જનસમૂહે પણ સ્વીકાર્યું છે. ૧૨–૧૫ વર્ષ ઉપર સરકારે પણ એ સત્ય સ્વીકાર્યું હતું અને સરકારી ઠરાવો દ્વારા આ બાબતમાં પોતાની રાજનીતિ સ્પષ્ટ નિવેદન કરી આપણને જણાવ્યું હતું કે, તેઓ જિલ્લે જિલ્લે એક ટ્રેનિંગ સ્કૂલ ઉઘાડી શિક્ષકોને ટ્રેનિંગ આપશે અને દશ વર્ષમાં તો પ્રાથમિક શાળાઓના બધા શિક્ષકોને જરૂરી

તાલીમ આપશે; આથી શાળાઓમાં દશ વર્ષે પછી બધા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો થઈ જશે. આ દિશામાં તેમણે કામ પણ શરૂ કરી દીધું હતું. અને આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં અમદાવાદની પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ ઉપરાંત નડિયાદ, ગોધરા, ભરૂચ અને સુરતમાં નાના પાયા ઉપર ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ઉઘાડી પણ દીધી હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે એમની આ પ્રગતિમાન રાજનીતિ તેમણે ફેરવી નાંખી. હવે તો સરકાર આ રિપોર્ટમાં તેમ બીજે સ્થળેથી આપણને કહે છે કે, પ્રાથમિક શાળાઓમાં માત્ર ૫૦ ટકા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો હશે તો ચાલશે! એ રાજનીતિ અનુસાર તેમણે જિલ્લાઓની ટ્રેનિંગ સ્કૂલો બંધ કરી દીધી છે. પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાંથી ત્રીજા વર્ષનો વર્ગ કાઢી નાખ્યો છે, અને પહેલાં બે વર્ષોના વર્ગોમાં પણ દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટાડી દીધી છે. ટ્રેનિંગ શાળાઓમાં તાજા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનું બંધ કરી દીધું છે. અને જેઓ શિક્ષકના ધંધામાં અનટ્રેન્ડ શિક્ષકો તરીકે જોડાયાં હોય તેમને જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં દાખલ કરે છે. તેમની આ રાજનીતિથી સરકારે કેળવણીને તેના મૂળમાં જ સખત પ્રહાર કર્યો છે અને કેળવણીની પ્રગતિને પાછી હઠાવી છે. આખા ઇલાકામાં સને ૧૯૨૯–૩૦ ની સાલમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ સેંકડે ૫૩·૮ હતું. ગુજરાતમાં એ પ્રમાણ એના કરતાં પણ સહેજ ઓછું એટલે સેંકડે ૫૩·૬ છે. શિક્ષકોને ધંધાની તાલીમ આપવાને માટે સરકારે જે રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે તે જો ચાલુ રાખવામાં આવશે તો દિનપર દિન ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ વધવાને બદલે ઘટતું જશે અને એથી કરીને આપણાં બાળકોને હાલમાં જે પ્રકારની કેળવણી આપવામાં આવે છે તેના કરતાં પણ હલકી કોટિની કેળવણી મળશે. આ પ્રશ્નમાં જાહેર પ્રજાએ વધારે રસ લેવાની અને ચળવળ કરી સરકારની રાજનીતિમાં ફેરફાર કરાવવાની જરૂર છે. સરકાર જો પોતાની આ રાજનીતિમાં ફેરફાર ના કરે તો ગુજરાતના લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ એકત્ર થઇ પોતાના તરફથી એક ટ્રેનિંગ કૉલેજ ઉઘાડવી જોઇએ.

સ્ત્રીકેળવણી

આપણા ઇલાકામાં સ્ત્રીકેળવણીની સ્થિતિ તદ્દન નિરાશાજનક છે, એ વાત સને ૧૯૨૯–૩૦ની સાલના કેળવણી ખાતાનાં સરકારી રિપોર્ટમાં આપેલા આંકડાઓ તપાસ્યાથી સ્પષ્ટ માલમ પડશે. આખા ઇલાકામાં એકંદરે ૨,૬૧,૪૨૧ છોકરીઓ બધી જ શાળાઓમાં (જેમાં કૉલેજો, ખાસ સંસ્થાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે) થઇને કેળવણી લે છે. એમાંની માત્ર ૬૫૦ કૉલેજોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લે છે, ૧૭,૭૧૨ માધ્યમિક શાળાઓમાં કેળવણી લે છે, ૨,૩૨,૫૫૦ પ્રાથમિક શાળાઓમાં કેળવણી લે છે અને બાકીની સરકારે નહિ સ્વીકારેલી શાળાઓમાં તેમ ખાસ શાળાઓમાં કેળવણી લે છે. સ્ત્રીઓની વસ્તીના પ્રમાણમાં સેંકડે માત્ર ૨·૯ છોકરીઓ કેળવણી લે છે. એકંદર વસ્તીના પ્રમાણમાં ભણવાયોગ્ય ઉમ્મરની છોકરીઓનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછી ગણતરી પ્રમાણે પણ સેંકડે ૧૫ ટકા તો હોવું જ જોઇએ; એટલે ૧૫ છોકરીઓ ભણવી જોઇએ તેમાંથી માત્ર ૩ છોકરીઓ ભણે છે! બાકીની ૧૨ છોકરીઓ કોઇ પણ જાતની કેળવણી લીધા વગરની રહે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં જે છોકરીઓ ભણે છે તેમાંની માત્ર ૫·૯ ટકા ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચે છે એટલે બાળવર્ગમાં ૧૦૦ છોકરીઓ દાખલ થાય છે તો તેમાંથી માત્ર ૭ છોકરીઓ ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચે છે. બાકીની ૯૪ છોકરીઓ તો નીચલાં ધોરણો-

માંથી જ ઊઠી જાય છે. એટલે એ છોકરીઓ નિશાળોમાં દાખલ થઇ અને ના થઇ એ સરખું જ છે! શાળાઓમાં દાખલ થયેલી સો છોકરીઓમાંથી માત્ર ૧૦૫ ટકા છ ધોરણો પૂરાં કરે છે. એટલે સો છોકરીઓમાંથી માત્ર દોઢ છોકરીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરે છે! આંકડા દીવા જેવા સ્પષ્ટ છે એટલે એ સંબંધી વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી.

મુસલમાનોની કેળવણી

સરકાર તરફથી તેમના તાબાના અમલદારોને તેમ લોકલ બોર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટી જેવાં સ્થાનિક મંડળોને ખાસ સૂચના કરવામાં આવી છે કે, તેમના કેળવણી સંબંધી રિપોર્ટોમાં મુસલમાન કોમની કેળવણી બાબત ખાસ ઇલાયદી નોંધ કરવી. તેમની આ સૂચના અનુસાર ડિરેક્ટરના ૧૯૨૯–૩૦ ની સાલના રિપોર્ટમાં પણ મુસલમાન કોમની કેળવણી માટે એક ઇલાયદું ખાસ પ્રકરણ તેમણે લખ્યું છે. મુસલમાન કોમ કેળવણીમાં બીજી કોમો કરતાં પછાત છે તેથી તેમને ખાસ હકો અને ખાસ લાભો આપવામાં આવે છે. ૨૦–૨૫ વર્ષ ઉપર ગમે તેમ હશે, પરન્તુ હવે મુસલમાન કોમ કેળવણીમાં પછાત છે એમ કહી શકાય એમ નથી. માજી ડિરેક્ટર મી. લૉરી પોતાના છેલ્લાં પાંચ છ વર્ષોના રિપોર્ટોમાં સ્પષ્ટ લખતા હતા કે, કેળવણીમાં મુસલમાન કોમ પછાત છે એમ કહેવું ખોટું છે અને તેના પુરાવામાં તેઓ આંકડાઓ રજૂ કરતા હતા. સિંધ પ્રાંતની વસ્તી બાદ કરીએ તો આખા મુંબાઇ ઇલાકામાં મુસલમાનોની વસ્તી એકંદર વસ્તીના સેંકડે ૮·૬ ટકા જેટલી છે; ત્યારે શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાં મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૧૩·૧ ટકા જેટલું આવે છે. હિંદુઓની વસ્તીના પ્રમાણમાં શાળાઓમાં ભણતા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૬·૨ ટકા આવે છે. એટલે ૧૫ હિંદુ છોકરાઓમાંથી માત્ર ૭ હિંદુ છોકરા ભણે છે અને ૯ ભણ્યા વગર રહે છે. મુસલમાનોની વસ્તીના પ્રમાણમાં મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૧૦·૯ ટકા એટલે લગભગ ૧૧ ટકા જેટલું આવે છે. એટલે ૧૫ મુસલમાન બાળકોમાંથી ૧૧ બાળકો ભણે છે, માત્ર ૪ ભણ્યા વગરના રહે છે. આ આંકડા સ્પષ્ટ રીતે પૂરવાર કરે છે કે, કેળવણીની બાબતમાં મુસલમાનો હિંદુઓ કરતાં બિલકૂલ પછાત નથી, ઊલટા આગળ છે. ડિરેક્ટરના રિપોર્ટની નોંધ લેતાં સરકાર પોતાના *ઠરાવમાં જણાવે છે કે મુસલમાન કોમ કેળવણીમાં હજી પછાત કહેવાય; કારણ કે હિંદુઓની* આગળ પડતી કોમમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૧૮·૧ ટકા આવે છે; ત્યારે મુસલમાનમાં તે પ્રમાણ ફક્ત ૧૦·૯ ટકા છે. આવી જાતની સરખામણી વાસ્તવિક કહેવાય નહિ. શું મુસલમાન કોમમાં આગળ પડતા અને પછાત એવા બે વર્ગો નથી? સરખામણી કરવી હોય તો બંને કોમોની સમગ્ર સરખામણી થઇ શકે. હિંદુ કોમમાંથી માત્ર આગળ પડતી નાતોના આંકડા લેવા, તે આંકડા જુદા પાડી તેની સાથે આખી મુસલમાન કોમના આંકડા સરખાવવા; એ શું ન્યાયની દૃષ્ટિએ યોગ્ય કહેવાય? પણ સરકારે તો દેશમાં કોમી તત્ત્વ ઊભું કરી તેને સદા જીવંત રાખવાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે; એટલે આ સંબંધમાં ચર્ચા કરવી એ અરણ્યરુદન સમાન છે. શાળાઓમાં દાખલ કરવામાં, વિદ્યાર્થીઓને સ્કૉલરશીપો આપવામાં, તેમ વગર ફીએ માફી વિદ્યાર્થીઓ ભણાવવામાં સરકાર મુસલમાનોને ખાસ લાભ આપી તેમના પ્રત્યે ઉઘાડો પક્ષપાત બતાવે છે અને કેળવણીના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પણ સરકાર કોમી તત્ત્વ દાખલ

કરે છે, એ ખરેખર દુઃખદ છે. આગળ પડતી હિંદુ કોમ માટે માફી વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ સેંકડે ૭૬ ટકા રાખવામાં આવ્યું છે; ત્યારે મુસલમાન માટે એ પ્રમાણ ૨૨ ટકા રાખવામાં આવેલું છે; એ શું મહારાણી વિક્ટોરિયાએ પોતાના ઢંઢેરામાં જાહેર કરેલી રાજનીતિ અનુસાર છે ? શું બ્રાહ્મણ, વાણીઆ વગેરે ઊંચી નાતોના હિંદુઓમાં ગરીબાઈ નથી ? તેમનાં બાળકોને માફી અને સ્કૉલરશીપનો લાભ પૂરતા પ્રમાણમાં શા માટે ના મળવો જોઈએ ? કોઈ પણ જાતના કોમી ભેદભાવ વગર બધા જ લાયક વિદ્યાર્થીઓને સરખા પ્રમાણમાં માફીનો કે સ્કૉલરશીપોનો લાભ શા માટે ના મળવો જોઈએ ? મેં હાઈસ્કૂલ સ્કૉલરશીપ તથા મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશીપ પરીક્ષાઓના પરીક્ષક તરીકે કામ કર્યું છે. ઊંચી નાતના હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણી ઓછી સંખ્યામાં આ સ્કૉલરશીપો રાખવામાં આવેલી હોવાથી ઘણા લાયક ઊંચી નાતના હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ સ્કૉલરશીપો મેળવી શકતા નથી; ત્યારે તેમના કરતાં યોગ્યતામાં ઘણા જ ઊતરતા, બધા વિષયોમાં પાસ પણ નહિ થએલા મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ તેમને માટે ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્કૉલરશીપો રાખેલી હોવાથી સ્કૉલરશીપ લેવા ભાગ્યશાળી થાય છે. આ વિષય ઘણો જ નાજુક છે અને આ બાબતમાં મુસલમાન ભાઈઓની લાગણી ઘણી તીવ્ર થતી જાય છે, એટલે આ વિષય પર વધુ ચર્ચા કરવી મને યોગ્ય લાગતી નથી. આવી જાતની કોમી પક્ષપાતની સરકારની રાજનીતિ એકંદરે તો મુસલમાનોને જ નુકસાનકર્તા છે. હમણાં તો એ કોમ આ વાત નહિ સમજે તોપણ પચ્ચીસ વર્ષે તો તેઓ તે જરૂર સમજશે. આત્મબળ અને સ્વાશ્રય એ જ ખરેખરાં બળો છે અને જ્યાં સુધી મુસલમાન કોમ ઉપર—બીજી કોમોને નુકસાન કરીને પણ—સરકારનો પક્ષપાત રહેશે ત્યાં સુધી મુસલમાનો પાછલે બારણે પેસવાની નીતિ સ્વીકારે જશે અને આત્મબળ અને સ્વાશ્રય કદી પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

માધ્યમિક કેળવણી

માધ્યમિક કેળવણીની બાબતમાં સરકારે એવી રાજનીતિ સ્વીકારી છે કે, દરેક જિલ્લામાં સરકારે પોતાના તરફથી તો માત્ર એક જ નમુનાદાર શાળા રાખવી અને ખાનગી પ્રયાસોથી ચાલતી બીજી માધ્યમિક શાળાઓને માત્ર નાણાંની મદદ આપવી અને તે શાળાઓના કામકાજ ઉપર પણ સામાન્ય દેખરેખ રાખવી. તેથી આપણા ઇલાકામાં માધ્યમિક કેળવણીની લગભગ બધી જ જવાબદારી ખાનગી પ્રયાસો ઉપર જ અવલંબી રહી છે. ખાનગી પ્રયાસોથી ચાલતી માધ્યમિક શાળાઓને નાણાંની મદદ આપવામાં સરકારે એવી નીતિ ગ્રહણ કરી છે કે, તેમના ખર્ચનો ત્રીજો ભાગ તેમને મદદ તરીકે આપવો; પરંતુ ડિરેક્ટર સાહેબ તેમના રિપોર્ટમાં પ્રમાણિકપણે કબૂલ કરે છે કે, હાલમાં નાણાંભીડને લીધે સરકાર ખાનગી પ્રયાસોથી ચાલતી માધ્યમિક શાળાઓને નક્કી કરેલા ધોરણમુજબ ગ્રાંટ આપવા અશક્ત છે. અને એ જ કારણને લીધે શાળાઓનું શિક્ષણ તેમ વ્યવસ્થા સુધારવાને શાળાઓના વ્યવસ્થાપકો ઉપર દબાણ લાવી શકે એમ નથી. સરકારની પોતાની માધ્યમિક શાળાઓમાં ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકોનું પ્રમાણ સેંકડે ૭૪·૭ ટકા છે; ત્યારે ખાનગી શાળાઓમાં ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકોનું પ્રમાણ માત્ર ૩૬·૧ ટકા છે. સરકારી માધ્યમિક શાળાઓમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ ૬૪·૩ ટકા છે; ત્યારે ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ ૬૦

૧૧૦૮ ટકા છે. ખાનગી શાળાઓના વ્યવસ્થાપકો વધુ પ્રમાણમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકો મેળવી શકતા નથી; કારણકે માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોને ટ્રેન કરવા આખા ઇલાકામાં માત્ર એક કૉલેજ છે અને તેમાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ મર્યાદિત છે. માધ્યમિક શાળાઓનું શિક્ષણ સુધારવાને માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોને વધારે પ્રમાણમાં ટ્રેનિંગ મળી શકે એવી કાંઇ યોજના કરવાની જરૂર છે. બી.એ.ના અભ્યાસક્રમમાં એક ઐચ્છિક વિષય તરીકે શિક્ષણશાસ્ત્રને સ્થાન આપવામાં આવે તો માધ્યમિક શાળાઓમાં ટ્રેનિંગ લીધેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ સહેલાઇથી વધી શકે.

ડિરેકટરના રિપોર્ટમાં માધ્યમિક કેળવણી સંબંધના પ્રકરણમાં એક વાત આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે એ છે કે, મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓનું પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન બહુ જ કાચું હોય છે, અને તેઓ કૉલેજોમાં પ્રોફેસરોનાં ભાષણો બરાબર સમજી શકતા નથી. આપણા વિદ્યાર્થીઓ લાગલાગટ સાત સાત વર્ષ સુધી અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે, માધ્યમિક શાળાઓમાં બીજા વિષયો કરતાં અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસને ઘણું જ વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે; છતાં સાત વર્ષની અંતે પણ વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન બહુ જ કાચું હોય છે ! સુંદર અને સંસ્કારી ભાષા તો બાજુ પર રહી, પણ વિદ્યાર્થીઓ વ્યાકરણ અને જોડણીની ભૂલો વિનાની શુદ્ધ ભાષા પણ બોલી કે લખી શકતા નથી એનું કારણ શું હશે ? હાલમાં "ડિરેકટ મેથડ"થી અંગ્રેજી ભાષા શીખવવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે. એ પદ્ધતિમાં તો કાંઇ ખામી નહિ હોય ? માધ્યમિક શિક્ષણમાં રસ લેનાર સર્વેએ આ પ્રશ્ન ઉપર શાંતિથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન કાચું હોવાનાં અનેક કારણોમાં મને એક કારણ એ પણ લાગે છે કે, મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા માટે પસંદ કરવામાં આવતાં પાઠય પુસ્તકો ઘણાં લાંબાં અને અઘરાં હોય છે. આથી કરીને વિદ્યાર્થીઓ એ પુસ્તકો વાંચવાને બદલે માત્ર પૈસા કમાવાના ઉદ્દેશથી લખાયલી "નોટ્સ"જ સમજ્યે કે વગર સમજ્યે ગોખી મારે છે. મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા માટે થોડાં પાનાંનાં સહેલાં પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ તે રસ અને આનંદથી વાંચશે અને એથી એમનું અંગ્રેજી સુધરશે. ૨૫—૩૦ વર્ષ ઉપર પ્રીવિયસની પરીક્ષા માટે પણ "વિકાર ઑફ વેકફીલ્ડ" અને "પ્રાઇડ એન્ડ પ્રેજ્યુડીસ" જેવાં સહેલાં પુસ્તકો પસંદ કરવામાં આવતાં હતાં. પુસ્તકો સહેલાં હોવાને લીધે વિદ્યાર્થીઓ એ પુસ્તકો વારંવાર વાંચતા. એ પુસ્તકો વાંચવામાં તેમને આનંદ અને રસ પડતો અને "નોટ્સ"ની મદદ વગર તેઓ ભાષાની ખુબીઓ સહેલાઇથી સમજી શકતા હતા અને તેમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન હાલના વિદ્યાર્થીઓનાં જ્ઞાન કરતાં વધારે સંગીન બનતું હતું. બહુ જ લાંબાં અને ઘણાં અઘરાં પાઠયપુસ્તકો એ વિદ્યાર્થીઓના કાચા અંગ્રેજી જ્ઞાનને માટે કેટલેક અંશે જવાબદાર છે એવી મારી માન્યતા છે.

ઉપસંહાર

આ રિપોર્ટમાં નાણાંભીડનાં રોદણાં વારંવાર રડવામાં આવેલાં છે. નાણાંભીડને લીધે કેળવણી સુધારવાની તેમ કેળવણીનો બહોળા પ્રચારની અનેક યોજનાઓ મુલતવી રાખવી પડી છે એમ રિપોર્ટમાં જણાવવામાં આવે છે. હવે આ નાણાંભીડનું દુઃખ થોડા સમયમાં દૂર થશે એનાં કાંઇ ચિહ્ન જણાતાં નથી. તો પછી કેળવણી, જેના ઉપર પ્રજાની

ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર છે તેની પ્રગતિને તેમ તેના વિકાસને ક્યાં સુધી અટકાવી રાખવાં જોઇએ ? કેળવણીનો પ્રશ્ન એ અત્યારે આપણી સમક્ષ એક મહાપ્રશ્ન છે. નાણાંભીડની મુશ્કેલીથી ડરી જઇ એ પ્રશ્નનો ઉકેલ ના આણવો એ આપણી પ્રજાની ઉન્નતિને અટકાવી રાખવા સમાન છે. સરકારની પાસે બાહોશ રાજનીતિજ્ઞ-પુરુષો તેમ નાણાંશાસ્ત્રીઓની ખોટ નથી. સરકાર ધારે તો આ નાણાંભીડના પ્રશ્નનો તાકીદે ઉકેલ લાવી કેળવણીની પ્રગતિમાં આ જે મહાન નડતર ઉત્પન્ન થયું છે તેને સહેલાઇથી દૂર કરી શકે એમ છે. નાણાંભીડ કે બીજા કોઇ પણ બહાને કેળવણીની પ્રગતિ તેમ તેના વિકાસને અટકાવી રાખવા એ તો આત્મઘાતક રાજનીતિ છે.

પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ

નદી અને ઝરણાં

(શિખરિણી)

વનો ભેદી મોટાં વહી જતી સરિતા મદભરી
ચહું તેને કિન્તુ નવ પૂરું ત્યહીં ઉર ઉઘડે
બધીયે ઉર્મિઓ નિરખી છબી એ ભવ્ય, હરખે
મહત્તા પેખીને પણ પ્રણયમાં લેશ ખમચે.
પરંતુ ન્હાનાં આ જળઝરણ જે નાચ કરતાં
રમું તેની સાથે તીર ઉપર કે વ્હેન વચમાં
કરૂં સ્વચ્છન્દે હું રસું મધુર ગોષ્ટી ઉલટમાં
વ્યથાઓ ઊંડીયે કથી કથી લઉં ઉર રીઝવી.

પ્રભો ! તારો એવો પ્રણય અતિગંભીર નદ શો
સરૂ વ્હેને તોયે અકલિત કલા ઓળખી ડરૂં
વધારે તેથી જો જળઝરણ જેવાં જનઉરો
સહુ રાચું, ખેલું દ્રવિત મનનું માર્દવ ધરૂં
અરે ! તેમાં શો હું તુજ પ્રણયનો દ્રોહ કરતો
છુપા બેઠો ઓસે ક્યમ સરળ એ પ્રીતિ વિસરૂં.

રતિલાલ મોહનલાલ શુકલ

એક પ્રાચીન રેંટિયા ગીત

પ્રારંભક

આ ગીત ભાલણનું છે. સાડાચારસો વર્ષ ઉપર રચાએલું છે. મુનિશ્રી જશવિજયજી પાસેના એક જૂના પાના ઉપર ઉતારેલું છે. તે પાના ઉપર આરંભમાં 'સાલિભદ્ર ભાસ' અને 'નિમિકુમાર ફાગ' એ બે જૈન ગુજરાતી ટૂંકાં કાવ્યો લખેલાં છે અને છેવટે કોરી રહેલી જગામાં આ ગીત ઉતારેલું છે. જૈન કાવ્યોના અક્ષરો કરતાં આ અક્ષરો જુદા પડે છે. આશરે બસેં વર્ષ ઉપર કોઇએ ઉતારેલું લાગે છે. પ્રાચીનતાના કારણે કેટલાક શબ્દોના અર્થ સમજાતા નથી. આશા છે કે, કોઇ જાણકાર એના ઉપર પ્રકાશ નાખશે. સહેજસાજ ફેરફાર સાથે અસલ પ્રમાણે જ શબ્દો ઉતાર્યા છે.

ગીત

રાગ : રામગરી

અજરામર એક રેંટીઉ રે; તેને ફેરાનો નહિ પાર રે,
ક્ષણ એક ભમતો રહે નહિ રે, અકલ તે માંડણહાર રે. અ૦ ૧
સંવત્સર તે લાઠડી રે, તેને[1] આરા માસ તે બાર રે,
અયન બે તે દાભડાં રે, ખીલા યંત્ર મસાર રે. અ૦ ૨
બાંધી તે સંધે બે દામણાં રે, માલીસારો મેર રે,
મહત્ર ઘડી માંકડી રે, [2]ઉડણ ચડણ તે માળ ફરે રે. અ૦ ૩
ઉખા કીધુ[3] ઉખારીઉ રે, ઉઢાપી આકાંકાર રે,
મૂલ પ્રગટ માંચી કરી રે, માયા તે કાંતણહાર રે. અ૦ ૪
એક ચડે, એક ઉતર રે, આપૂપા તે અરણઆર રે,
મન ફેરવું ફાલકે રે, વીટીઉ વારોવાર રે. અ૦ ૫
મરણ સાથે માંડીઉ રે, વેચાય તે કરમને હાથે રે,
ભાલણ ભૂલો પડયો રે, જેણે સેવ્યા નહિ રઘુનાથ રે. અ૦ ૬

શબ્દાર્થ

અજરામર = જેને ઘડપણ કે મરણ નથી તે; મહાકાળ.
માંડણહાર = માંડનાર, રચનાર.
લાઠડી = લાઠી, લાકડી, પૈડાની અંદર લોખંડનો સળીઓ હોય છે તે.
આરા = પૈડાની વચમાં લાકડાની પટીઓ હોય છે તે.
અયન = વર્ષના બે વિભાગ, ઉત્તરાયણ–દક્ષિણાયન.
દાભડાં = ?
ખીલાયંત્ર = ?

---

૧. તેણે. ૨. તે ઉડણ ચડણ. ૩. કીધો.

મસાર = ?
સંધે = (૧) સાથે; (૨) સંધિ = બે યુગનો સંધિકાળ.
માલીસારો = ?
મેર = સૂર્ય? सं. मिहिर:
મહુત્ર = મુહૂર્ત ?
માંકડી = ?
ઉડણુચડણુ = ઉડવું અને ચડવું, આંટા ફેરા કરવા; જન્મમરણુ ?
ઉખા = ?
ઉખારીઉ = ?
ઉઢાળી = ?
આકાંકાર = ?
મૂલ પ્રકટ = મૂળ પુરુષ, પરમાત્મા.
કાતણુહાર = કાંતનારી.
આપૂપા = પોતાની મેળે.
અરણુઆર = ?
વારોવાર = (૧) વારંવાર; (૨) દિનપ્રતિદિન.

ભાવાર્થ

આ કાવ્યમાં કાળને રેંટીઆની ઉપમા આપી છે. રેંટીઆનું પૈડું જે ધરી ઉપર ફરે છે તે વર્ષ. એના બાર આરા તે વર્ષના બાર માસ. એ રેંટીઓ ફેરવનાર માયા–અવિદ્યા. માયા જે માંચી ઉપર બેઠેલી છે તે પરબ્રહ્મ. અર્થાત્ માયા પરબ્રહ્મને દબાવે છે–તેનું આવરણ કરે છે. મનને ફાળકીની ઉપમા આપેલી છે. જીવને સુતરની ઉપમા આપી છે ! તેને જન્મમરણ લાગેલાં છે. તે કર્મના હાથે વેચાય છે–અર્થાત્ કર્મ પ્રમાણે તેની ગતિ થાય છે. છેવટે કવિ જણાવે છે કે, રઘુનાથજી–ઈશ્વરની ભક્તિ નહિ કરે તે ભૂલો પડેલો જાણવો–એટલે તે શ્રેયના માર્ગથી દૂર ભટકે છે.

ભાલણ વેદાન્તજ્ઞાનમાં પારંગત હતો, એમ આ ગીત નિઃસંશય રીતે સિદ્ધ કરે છે.

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

યુરોપનો મૂડીવાદ અને લોહીચૂસણિયા રાજ્યનીતિ

ગેરટન રીઓ નામના કોઇ ફ્રેંચ લીબરલે ' નોવેલરિવ્યુ મોંદીએલ 'માં સમસ્ત યુરોપના સંગઠન ઉપર લખેલા લેખમાં ફ્રેંચ લેખક અને વિચારક રોમેઇન રોલાં ઉપર કટાક્ષો કર્યા હશે, તેના જવાબમાં રોમેઇન રોલાંનો યુરોપનાં રાજ્યોની લોહીચૂસણીઆ નીતિ ખુલ્લી પાડતો એક લેખ " યુનિટી "માં છપાયો છે. તેમાંથી ચૂંટી કાઢેલો ભાગ અમે નીચે આપ્યો છે. કહેવાની જરૂર નથી કે, સમસ્ત યુરોપનું સંગઠન એટલે રશિયા સિવાયનાં યુરોપનું સંગઠન! રશિયા એ પૂર્વયુરોપ અને બાકીનાં રાજ્યો પશ્ચિમયુરોપનાં ગણાય છે. આ તમામ રાજ્યો પછી ભલે તે પ્રજાસત્તાક ગણાતાં હોય, તોપણ મૂડીવાદી છે. રાજકારણમાં પણ ત્યાં મૂડીનું જ ચલણ છે. સામાન્ય માણસ પોતાનો મત આપે છે એ ખરું, પરંતુ એ મતના રહસ્યનું ખરું જ્ઞાન એને હોતું નથી. એ પોતાના અભિપ્રાયો વર્તમાનપત્રોમાંથી ઉછીના લે છે, છાપખાનું એનો ગુરુ છે, અને પ્રેસ છેવટ મૂડીદાર વર્ગના હાથમાં હોય છે; તેથી મૂડીદાર વર્ગે પોતાનું ધન વધારવાને, અને પોતાના દેશના અગર પરદેશના ગરીબ લોકોને ચૂસી ખાવાને જે અંદર અંદર છુપી રીતે કરારો કે સમજૂતીઓ કરેલી હોય છે, તેને તે જાણે કે અજાણે અનુમતિ આપે છે. એ છુપા કરારો કે કૉન્ટ્રાક્ટોની વિરોધી બાબત તે ખરાબ દુષ્ટ. તે એટલે સુધીની કે તેની સાથે જો લડાઇ થાય તો તેમાં આ મૂડીદાર માટે લડનાર માણસ–પરમેશ્વર, પ્રેમ, શૌર્ય, શાન્તિ, વિશ્વબંધુત્વ વગેરેનો ભક્ત અને તેની સામેના માણસો તે ખરેખરા નરપિશાચો! આવી ભાષા આપણે ઘણી વાર છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધ વખતે વપરાતી સાંભળી છે. આ જુઠાણાં વિરુદ્ધ ૧૯૧૭માં લેનિને જાહેર કર્યું—" યુરોપનાં લશ્કરો! આવા લડાઇ જગાવનાર મૂડીવાદી લોકો સામે બંડ ઉઠાવો અને સામસામાં એકબીજાનાં ગળાં કાપવાને બદલે લડાઇનાં જ મેદાન ઉપર ભેટો!" સામ્યવાદી લશ્કરો દુશ્મનોની ઉપર ગોળીઓનો મારો ચલાવવાને બદલે હેંડબીલો, જાહેરાતો અને નાનાં ચોપાનીઆંઓનો મારો ચાલુ રાખતાં, એ વાત હવે કોઇને પણ અજાણી નથી. રોમેઇન રોલાંના લેખના નીચે આપેલા સારમાંથી આપણે જોઇ શકીશું, કે સામ્યવાદી રશિયા અને યુગોની ઉંઘમાંથી જાગતું પૂર્વ–આ બે યુરોપના અત્યારે મોટામાં મોટા શત્રુઓ છે. જાણે અજાણે, આપણને ગમે કે ન ગમે તોપણ બ્રિટનની સાથેની આજની તહકૂબી ભાંગી પડે અને હિંદમાં પાછી સ્વાતંત્ર્યની લડત શરૂ થાય, તો બ્રિટનમાં મૂડીવાદ રાજ્ય કરે છે તેટલે અંશે તેની સામે લડતાં, રશિયામાં સામ્યવાદનું જે સ્વરૂપ આજે પ્રચલિત છે તેને ગ્રહણ ન કરીએ તોપણ આપણે સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તનો

રોમેંઇન રોલાં લખે છેઃ—

"સ્વભાવથી જ મારી દૃષ્ટિ ઇતિહાસકારની છે, અને ધંધો પણ હું તે જ કરૂં છું. આથી પ્રજાઓ આરે રસ્તે જાય અને તેમનામાં દુષ્ટતા ઘર કરી બેસે તે સ્પષ્ટ રીતે જોવાને હું ટેવાએલો છું. હું ફ્રાંસનો એક સ્વતંત્ર વતની છું. ... ... અને દરેક સમયનાં રાજ્યો કે દેશો પોતાની દુષ્ટ અહંતાને ઉપરથી સારા દેખાતા સિદ્ધાન્તો અને રાજ્યનૈતિક જુઠ્ઠાણાંઓના લેપથી ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે તેને લઇને હું આંધળો બની જતો નથી.

"ગોરી સંસ્કૃતિનો વાવટો ફરકાવનાર યુરોપનાં રાજ્યોએ તથા અમેરિકાએ રાજાની એકહથ્થુ સત્તાને બદલે આદર્શ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના સિદ્ધાન્તને સ્વીકાર્યો છે. આથી આખી દુનિયા પર પોતાનો દોર ચલાવતી ધારાસભા અને મૂર્ત રાજ્યસત્તા સામાન્ય પ્રજાને કદી કશું પૂછતી નથી, છતાં તેની મરજીને તથા કેટલાક બુદ્ધિશાળી માણસોના રાજ્યતંત્રોને જાણે અધીન હોય તેવો ડોળ કરે છે. તદ્દન ખુલ્લી રીતે કહીએ તો, એકહથ્થુ સત્તાના જમાનામાં પણ પોતાના અંગત રાજદ્વેષને ઢાંકવા ધર્મ, સ્વદેશ વગેરે ઉચ્ચ હેતુઓનાં જુઠ્ઠાણાંનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. આજે હવે જમાનો બદલાયો છે, પણ કહેવાતાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં મૂડીદાર વર્ગ જ તમામ સત્તા પચાવી પડ્યો છે, અને તેમની દ્વેષીલી વક્રતા અને બહાર દેખાડવાનાં સત્ય, ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્યનાં ધોરણો વચ્ચેનો વિરોધ આંધળાને પણ આંજી નાખે તેવો છે.

"આપણાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં લોકોનું ક્યાંય ચલણ નથી, એ વાત આપણે બહુ સારી રીતે જાણીએ છીએ. કારણ તેમને જે કંઇ ખબર મળે છે તે પ્રેસ દ્વારા મળે છે, અને પ્રેસ કે વર્તમાનપત્રો જેમના હાથમાં પૈસા છે તેમની સત્તાને વેચાયેલાં છે! આથી લોકોની સત્ય જાણીને વિવેચન કરવાની શક્તિ શૂન્ય થઈ જાય છે. લોકોની લાગણીઓ જે ખોટી રીતે ઉશ્કેરવામાં આવે છે, તેના ઉપર સંયમ રાખવાને કોઇ તેમને શીખવાડતું નથી, કારણ જો એક વાર વર્તમાનપત્રોનું લખાણ આ દૃષ્ટિએ જોતાં તેમને શીખવાડવામાં આવે તો રાજ્ય ચલાવવાની જે યુક્તિઓ છે તેની તેમને ખબર પડી જાય! જેઓ પોતાને બુદ્ધિશાળી લીબરલો કહાવે છે તેઓ પણ લોકોને આ બાબતમાં દોરી શકે એમ નથી. કારણ ગેસ્ટન રીઓ જેવા પણ રાજ્ય ચલાવવાની રમતમાં પ્યાદાં જેવા જ હોય છે.

"યુરોપના છેલ્લા યુદ્ધમાં દુનિયા પરનો વેપાર અને જમીનને વહેંચી લેવા બાબત છુપી રીતે કરેલા અધમ કરારોને છુપાવવા દરેક પક્ષને પોતાની જાત હોમી દેતાં શૌર્ય, સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વદેશનાં ગીતો પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ પાસે ગવડાવવાં પડતાં. આવા માણસો એમને મળી જ રહેતા. કહેવાતા બુદ્ધિશાળી લોકોએ પોતાના અને કુટુમ્બના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને કેટલી સચ્ચાઇથી લડાઇનાં ચરાતન વિશે ગુણગાન કર્યાં તેની મને ખબર છે. તેઓ આ બાબતમાં પોતે છેતરાયા હતા અને બીજાઓને પણ તેમણે છેતર્યા હતા. જો આ બાબતનું ભાન મેં તેમને ન કરાવ્યું હોત તો તેઓ હંમેશ અંધારામાં જ રહેત પણ આ બાબત તેમની આંખો ઉઘાડવા માટે મને તેમણે કદી માફી આપી નથી. એ દિવસોમાં જ્યારે યુવાવસ્થાનાં આભાસોમાંથી (ઐતિહાસિક જુઠ્ઠાણાંઓ, દેશ અને પ્રજા પ્રજાના અને રાજ્યોનાં જુઠ્ઠાણાંમાંથી) હું દુઃખ સહન કરતો, ધીમે ધીમે મુક્ત થતો હતો ત્યારે લોકોએ તેનો જવાબ વાળવો જોઇતો હતો તે મને આછો આછો સંભળાતો હતો. તે વખતે જે હું ન બોલી શક્યો તે આજે બોલું છું. ૧૯૧૭ માં લેનિને જે જવાબ વાળ્યો તે જ તે ઉન્હાળાના ખેરખાંઓ—જેઓ લડાઇઓ જાહેર કરે છે—તેમની સામે યુરોપનાં બધાં લશ્કરો જાગે, બંડ મચાવે અને લડાઇના જ મેદાન પર બંધુભાવથી એક એકને મળે!......... ...

"આજે ગેસ્ટન રીઓ જેવા—'યુરોપ—મારો દેશ' એમ બૂમો મારે છે, પણ તે યુરોપ જ ક્યાં છે? ... ... જર્મનીમાં ભૂખમરો છે, અને છેલ્લી લડાઇના અંતે તેના પર લાદવામાં આવેલો બાર કે આજની દમનનીતિ તે એક કે બે વર્ષથી વધારે સહન નહિ કરી શકે. તેના સામાજિક તેમજ પ્રજાકીય જીવનમાં એવા તો મોટા આંચકાઓ આવશે કે આખા પશ્ચિમયુરોપને તે ધ્રૂજાવી મૂકશે. કેટલાએક લોકો કે પક્ષો ઉપર ફ્રાંસનાં મિત્રરાજ્યો જુલમ કરે છે, તેમને દીવાળે છે,

જેમકે પીલ્સુડસ્કીના પોલાંડમાં! નિરાશામાં ગરકાવ થયેલું હંગરી. જો કોઈ મહાન ગુનો કે પાપ કર્યાથી તેની શૂરવીર પ્રજા જીવતી રહી શકે એમ હોય, તો તેમ કરવાને પણ તૈયાર છે. આવું યુરોપ, યુરોપ આખાને એક અપમાનરૂપ છે. જો યુરોપને બચાવવું હોય તો જેઓ આજે જીતીને બેઠા છે તેઓએ આગળ આવવું જોઈએ અને જે ખરાબ અન્યાયો અને દુશ્મનાવટો કરવામાં આવ્યાં છે તે તેમણે ભૂંસી નાખવાં જોઈએ. જો યુરોપનો નકશો આ રીતે ફરીથી રચવામાં આવે, જો થોડો પણ આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો જેઓ લડાઈમાં જીત્યા છે તેમને પણ મહાન સ્વાર્થત્યાગ કરવો જ પડે; કારણ યુરોપને ખુવાર કરવામાં તેમની જવાબદારી હતી, અને તેને લઈને તે ખુવારીની કિંમતનો અમુક ભાગ તેમને માથે પણ પડે. ફ્રાન્સમાં જો કોઈ આવા સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે તો તે કદી પ્રજાને પ્રિય ન જ થઈ શકે!.........પણ હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે, એ વફાદાર રીતે શાંતિથી સાથે રહી શકાય તે રીતનો નિર્ણય કરવો. જ્યાં સુધી નિર્ણય નહિ કરાય ત્યાં સુધી "યુરોપ, યુરોપ" એમ ખાલી બોલવાનો કશો અર્થ નથી. યુરોપ એક દેશ છે જ નહિ.

"આજે ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે વિગ્રહ ફરી જાગે તો તેમાં ભયંકર જોખમ નથી. જર્મનીની આર્થિક સ્થિતિ એટલી ખરાબ છે કે તે લડાઈમાં ઊતરવા અશક્ત છે..........પણ આજની ખરી રમત તો વેપારના ક્ષેત્રમાં રમાય છે. આ વાતને એક વર્ષથી વધારે થયું. "સુલેહશાંતિમા લૂંટ" એ મથાળા નીચે ૧૯૨૯ ના નવેંબરમાં આર્નોલ્ડ રેશબર્ગ અને ફ્રાન્સની પ્રજાના આગેવાન વેપારીઓ વચ્ચે થએલી છુપી મસલતો કે સમજૂતીઓની મેં સખ્ત રીતે ઝાટકણી કાઢી હતી. એ આર્નોલ્ડ રેશબર્ગ જર્મનીનો મોટામાં મોટો પોટાશનો વેપારી છે. મસલતોને પરિણામે ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે લશ્કરી બાબતમાં જે સંધિ કરી હતી તેની યોજનાઓ કોઇને પણ ભડકાવી મારે તેવી હતી; કારણ લડાઇનો સામાન ઉત્પન્ન કરતી જે જર્મન કંપનીઓને સંકેલી લેવી પડત તે કંપનીઓની જીંદગી ઊલટી વધી, અને વધારામાં ફ્રાન્સના આગેવાન વેપારીઓને આમાંથી નફો પણ મળ્યો! અત્યારે પણ એવી અફવા ચાલુ જ છે કે, આ છુપાં કરારનામાંઓ પુરા જોસમાં ચાલુ છે. જર્મનીની આર્થિક અવદશાને લઇને ત્યાંના ઉદ્યોગો લશ્કરી સરંજામ બનાવવાના કામમાં પોતાની મૂડી રોકી શકે તેમ નથી, અને તેથી જ લડાઇનો સરંજામ તૈયાર કરતાં કારખાનાંઓને ફરીથી પગભર કરવા ફ્રાન્સની મદદ મંગાય છે. અલબત્ત ફ્રાન્સને આથી અમુક નફો પણ મળે છે, અને તે ઉપરાંત લડાઈનો સરંજામ વધારવાની તક પણ મળે છે!

"આવી પૈશાચી યોજનાઓને લઇને જ સમસ્ત યુરોપની (સમસ્ત એટલે કે રશિયા સિવાયના યુરોપની) લડાઈની બાબતમાં હજુ પણ ભાગીદારી ટકી રહી છે. તેનાં કારણોમાં આવી પૈશાચી યોજનાઓ પણ છુપી રીતે પોતાનો ભાગ ભજવે છે. ફ્રાન્કો-યુરોપિયન લીગના બુદ્ધિશાળી વર્ગનો આ યોજનાઓ વિશે શો અભિપ્રાય છે તે હું જાણવા માગું છું. શું તેઓ આના પર ફૂલના હાર ચડાવવા માગે છે?.........પશ્ચિમ યુરોપનાં બે જબરાં રાજ્યો પોતાનાં લશ્કર અને લડાઈના સરંજામને સમૃદ્ધ કરીને વધારે વખત તલવાર મ્યાનમાં રાખે એ માની શકાય જ નહિ. તેઓ તો શિકારને મારવા તલપી રહ્યાં જ છે, પણ પોતાથી એકલાથી તેને મારી ન શકાવાથી તેઓ તેને વહેંચી ખાવા માગે છે! આ શિકાર તે કયો?..............

"આ બાબત વિષે હું હરહંમેશ જાગતો જ રહ્યો છું–વર્ષોથી આ ભલા ભરવાડોના ધમપછાડા હું જોઇ રહ્યો છું–રશિયાની આયાતનીકાસ બંધ કરી તેને ગુંગળાવી મારવાનો પ્રયત્ન, ચાલુ જ છે!...અને પોલાંડ અને બાલ્કનમાં તો ત્યાંનાં ભાડુતી લશ્કરોને તાલીમ આપવા મિલિટરી–લશ્કરી મિશનો પણ મોકલવામાં આવ્યાં છે! મોસ્કોમાં હમણાં જે કેસ (ટ્રાયલ) ચાલ્યો હતો તેમાંથી (રેમ્ઝીન જેવાએ પોતાનો જીવ બચાવવા પોતાના એકરારમાં જે અતિશયોક્તિઓ કરી તેને બાદ કરીએ તો) મને પહેલેથી ગંધ ન આવી હોય તેવું કશું નહોતું. માત્ર આ એકરારોમાંથી એટલું તો સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે, રશિયા જ એમનો શિકાર છે! જો અત્યાર સુધી રશિયાની સામેની યોજનાઓ ફત્તેહમંદ ન નીવડી હોય તો તેનું એક જ કારણ છે કે, સદ્ભાગ્યે, અંગ્રેજ–ફ્રેન્ચ–જર્મન

ખૂંટનાં ફાંસોનો રશિયને રીંછને મારીને તેની ચામડીના ટુકડા કરી તેને અંદર અંદર કેમ વહેંચવું તે વિશે એકમત થઈ શક્યા નથી. આ વિશે એક વાર સમજૂત થાય અને સમસ્ત યુરોપના વેપારી અને દરબારી પક્ષોનું સંગઠન થઈ જાય, તો તો શું કોઈ એમ સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ કરી શકશે કે, જે સોવીએટ આ રાજ્યોના (મૂડીદાર) સામાજિક બંધારણનું વિરોધી છે, અને જેની ફતેહ એમની હયાતીને માટે જોખમકારક છે તેની સામે કશું કર્યા વગર ઘડીભર પણ બેસી રહેશે?

"હું ગેસ્ટન રીઓને પૂછું છું—તે અને તેમના "બુદ્ધિશાળી" મિત્રો એ વખતે કયા પક્ષમાં જોડાશે? પશ્ચિમ યુરોપમાં તેલ અને પેટ્રોલનો જે વેપારી પક્ષ છે તેને શું તે પૂજ્યા કરશે? નહિ તો બીજું શું કરશે? તમારાં કાર્ડ ટેબલ પર ખુલ્લાં કરો! જુઓ, મારાં આ રહ્યાં! જો રશિયા સામે તોફાન મચશે, પછી ભલે તેના દુશ્મનો ગમે તે હોય તોપણ હું રશિયાના પક્ષમાં જઈ ઊભો રહીશ. મેં એ દેશને ઘણી વાર સીધી સલાહ આપેલી છે. પણ હું જાણું છું અને માનું પણ છું કે, આજનું રશિયા એક અતિતેજસ્વી સાહસનો અખતરો છે, અને તે ભવિષ્યના સમાજની પ્રધાન આશારૂપ છે. જો તેનો નાશ થાય તો પછી યુરોપના ભાવિમાં ગને કશો રસ ન રહે; કારણ સામાજિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ તે સૈકાઓ સુધી જર્જરમની ખાડીમાં જ સડ્યા કરે!

"પણ વાત આટલેથી અટકતી નથી. આપણા ઘરની બહાર દાવાનળ સળગે છે. ગેસ્ટન રીઓ જેવા જુવાન આશકો પર ભૂરકી નાખવા આ યુરોપે ૧૭૮૯ ની એક કુમારીનું સ્વરૂપ લીધું છે!... પણ દુનિયાના બીજા દેશો એના વાઘના દાંતથી પરિચિત છે! આજના યુરોપનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો–મહારાજ્યો લોહી ચૂસનારાં મહાભૂતો છે! આ જંગલી પ્રાણીઓએ આખી પૃથ્વીના સપાટ મૃત દેહને પહોંચી લીધું છે! એમની લોભવૃત્તિ અથાગ છે. તેમના કરતાં વીસગણી વસ્તીવાળાં પ્રદેશોનાં સુવર્ણ અને શોણિતને ચૂસે છે! બ્રિટિશ સિંહના પંજા હિંદના પડખામાં ખૂંપેલા છે, અને તે એટલા ઊંડા ગયા છે કે તેનાથી તે પાછા કાઢી શકાતા નથી. એને હિંદ વગર જીવવું પણ ભારે થઈ પડે!.... એશિયાની મહાન પ્રજાઓ પોતે પુનરુત્થાન કરે છે તે માટે તેમને દોષિત ઠરાવી શકાય જ નહિ. સૌને મોખરે જાપાન છે. તેણે શસ્ત્રોનાં બળે પોતાનું મોટાપણું જાહેર કર્યું છે. ચીન જાગ્રત થયું છે, અને હવે તે કદી પાછું ઊંઘશે નહિ. અને પોતાની શક્તિના સંપૂર્ણ ભાન સાથે ગાંધીના હિંદે મહાન મુક્તિના નિશાનડંકા વગાડ્યા છે. એશિયાના બાકીના દેશોને આ માર્ગે પ્રયાણ કરતાં બહુ દિવસ નહિ લાગે. ફ્રેન્ચ ઇન્ડો–ચાઈનામાં આ નવજીવનના આંચકાઓ દેખાયા છે. પણ આપણા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય(!)ના પ્રો–કૉન્સલો કે વાઈસરૉયોએ તેને લોહીથી ભૂંસી નાખ્યા છે...

"અને આવની કાલે જ પ્રશ્ન ઊઠશે,—કે પછી આજે ઊઠ્યો જ છે—ગેસ્ટન રીઓ અને તેમના મિત્રો કયા પક્ષમાં ઊભા રહેવાના?.... એશિયા અને આફ્રિકા પોતાની બેડીઓ તોડવા ઊઠશે તેમની સાથે? જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થશે ત્યારે પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે લડતા લોકોની સામે થઈ યુરોપના સ્વાર્થી પક્ષોને કયો સિપાઈ મદદ કરશે?

"હું મારે માટે બધાઉં છું—બીજા કોઈની જવાબદારી હું મારે શિર ન લઈ શકું. યુરોપ! જો તું આ રાક્ષસી લડાઈમાં ઊતરીશ તો હું હિંદ, ચીન કે હિંદી–ચીનના લોકો સાથે રહી તારી, અને તારા જુલમની સામે કૂચ કરીશ ...સૈકાઓથી તમે એ દેશોનું ધન લૂંટી ગયા છો તો પણ હજી તેઓ તેમની અતિપ્રાચીન અને અત્યારે પુનર્જીવિત થએલી સંસ્કૃતિ અને આધ્યાત્મિકતાને વળગી રહ્યા છે! રશિયા અને સુન-યાટ-સેન તથા ગાંધીનાં એશિયાને હું કહું છું: 'આવો! મારા પર વિશ્વાસ રાખજો,—હું કરોડોમાંનો માત્ર એક જ છું, પણ મારું આખું જીવન પશ્ચિમ યુરોપમાં સ્વાતંત્ર્યના ઉપાસક તરીકે મેં ગાળ્યું છે....અને યુરોપને તો હું કહું છું—યુરોપને વિશાળ કરો અથવા જીવતા મરો!'"

યુરોપમાં જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ વચ્ચે હમણાં જ કસ્ટમ્સ યુનીઅન–દાણુ વિશેની સંધિ થઇ છે. આની સામે જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ સિવાયનાં યુરોપનાં, બાકીના દેશો વચ્ચે આવાં જ કસ્ટમ્સ યુનીઅન સાધવા ફ્રાન્સ અથાક પ્રયત્ન કરે છે. યુરોપમાં હવે પછીનું જે યુદ્ધ થવાનું છે તેને કશી વાર ન લાગે તે માટેનો સ્પષ્ટ પ્રયત્ન આ લાગે છે. ૧૯૧૪ની લડાઇનો અંત આવ્યો ત્યારથી જ પેલાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યે–ફ્રાન્સે એવું વર્તન રાખ્યું છે કે જો તેની લોભવૃત્તિને દાબવા પ્રયત્ન કરવામાં નહિ આવે તો યુરોપમાં શાંતિ રહેવી મુશ્કેલ થઇ પડશે. રોમેઇન રોલાંના ઉપર છાપેલા લેખમાંથી આપણને એમ લાગે કે બ્રિટન, જર્મની અને ફ્રાન્સ, યુરોપનાં એ ત્રણે મુખ્ય રાજ્યો રશિયાની સામે લડાઇમાં ઊતરશે. યુરોપનું કોકડું કોઇ પણ માણસને ખ્યાલ આવી શકે તે કરતાં વધારે ગુંચવાયેલું છે. જો ફ્રાન્સમાં મી. બ્રીઆન્ડ પોતાનું કામ સાધી શકે અને બાકીનાં રાજ્યો વચ્ચે કસ્ટમ્સ યુનીઅન કરી શકે, તો યુરોપની સ્થિતિ ૧૯૧૩–૧૪માં જેવી હતી તેવી થઇ રહે ! પણ આ વખતની પરિસ્થિતિમાં આટલો તફાવત રહેશે તે એ કે રશિયા, જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆની વિરુદ્ધ નહિ જાય, પણ ફ્રાન્સની વિરુદ્ધ જશે. આવી રીતે વેપારની હરિફાઇ કરતાં બે વિરોધી પક્ષોમાં યુરોપનાં રાજ્યોને વહેંચી નાખવાની પદ્ધતિ જ દુષ્ટ છે. આ પદ્ધતિની શોધનું માન ઇંગ્લાંડને ઘટે છે; કારણ ખાસ કરીને નેપોલિયનને હરાવ્યા પછી–યુરોપમાં બેલન્સ ઑફ પાવર–જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે સમતોલપણું રહેવું જ જોઇએ એ પદ્ધતિસર ઇંગ્લાંડે પોતાની રાજ્યનીતિ ચલાવી છે. દુનિયામાં જે રીતરિવાજો કે ધારા-ધોરણો ઘડાય છે તે પાછળથી તેના સર્જકને જ ખાઇ જાય છે ! તો આવે વખતે બ્રિટન ફ્રાન્સ જોડે જશે કે રશિયાનાં મિત્રરાજ્યો જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ જોડે ?

(૨)

" આપણને ઘણી વાર એમ થાય છે કે, અમુક બાબતો વિષે આપણે વધારે જાણતા હોઇએ તો સારું—ઉદાહરણતરીકે નાણાંના આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણ વિશે, અને ખાસ કરીને ન્યૂયૉર્કથી મેડ્રીડ (સ્પેન) ૬ કરોડ ડૉલરની જે લોન મોકલવામાં આવી તે શા માટે મોકલવામાં આવી તે બાબત જો આપણને સ્પષ્ટ સમજૂતી હોત તો સારું. સ્પેનના રાજા ઑલ્ફોન્ઝોને જે. પીઅર પોઇન્ટે આ જ વખતે નાણાં શા માટે મોકલવાં જોઇએ ? કોઇ કહેશે કે, આપણે દુનિયામાં રહીએ છીએ, અને સ્પેનનો રાજા પોતાની ગાદી ટકાવી રાખે, અને આપણી પૃથ્વી પર જે દેશ હજી પણ જુલ્મી રાજ્યસત્તા નીચે દબાયેલો છે ત્યાંનાં ક્રાન્તિકારોનાં લશ્કરોને રાજાની સત્તા તોડી પાડી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપતાં તે રાજા અટકાવે એટલા માટે આ નાણાં મોકલવામાં આવ્યાં છે. પણ સ્પેનમાં રાજાની સત્તા ટકાવી રાખી, પ્રજાસત્તાક રાજ્યને જાહેર થતાં મૉર્ગને શા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ ? દોઢસો વર્ષ પહેલાં જે પ્રજાના બાપદાદાએ ત્રીજા જ્યૉર્જને ફેંકી દીધો તેના જ દીકરાઓ આવા ધધામાં પડે એ કેવું કહેવાય ? ૧૮ મા સૈકામાં અમેરિકાએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું. હવે વીસમી સદીમાં શું અમેરિકા પોતે જ બીજા દેશોને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવામાં કનડગત કરશે ? અને ભવિષ્યમાં આથી કેવડી મોટી મુશ્કેલી ઊભી થશે તેનો ખ્યાલ કરો ! ભવિષ્યમાં કોઇક દિવસે તો રશિયામાં થયું તેમજ સ્પેનમાં પણ પ્રજા-

સત્તાને ફતેહ મળશે જ, અને નીકોલાસ ઝારની જે દશા થઇ તે ઑલ્ફોન્ઝોની પણ થશે. પછી જ્યારે નવું રાજ્ય સ્થપાશે ત્યારે જૂના રાજાએ પરદેશ પાસેથી લોનો લઇ જે દેવાં કર્યાં હશે તે વિશે તેમને વિચાર કરવો પડશે. તે વખતે પ્રજાસત્તાના વીર નેતાઓને કેદ કરવા અને પ્રજાને ગુંગળાવી નાખવા માટે જે દેવાં કરવામાં આવ્યાં હતાં તે શું પાછાં આપશે, કે તેને માન્ય પણ રાખશે? નવીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યે આ ગુલામીનો સ્વીકાર શા માટે કરવો? અને વસ્તુસ્થિતિ આવી છે તો પણ જો પ્રજાનાં આવાં દેવાંનો સ્વીકાર કરવામાં નહિ આવે તો દુનિયા (એટલે કે મૂડીવાદી દુનિયા) અપ્રમાણિકતાનો શોરબકોર કરશે, અને રશિયાની જેમ સ્પેન સાથેનો વ્યવહાર બંધ કરશે. ખરું પૂછો તો આવી લેવડદેવડ અમને બિલકુલ પસંદ નથી."

'યુનિટી' સોમ તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૩૧

આ લખાયું ત્યાર પછી સ્પેનમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર થઇ ચૂક્યું છે; છતાં અમે ઉપરની હકીકતનું ટાંચણ કર્યું છે, કારણ હિંદી સરકાર નવી નવી લોનો બ્રિટનમાં હિંદને નામે ઊભી કરે છે, અને હિંદ ઉપર દેવું લાદ્યા કરે છે. સ્પેનમાં તો દેશનો રાજા કે તેના પક્ષના લોકો પોતાના જ દેશ ઉપર એક પક્ષ દાબી દેવા દેવું કરતા હતા, પણ હિંદ કંઇ અંગ્રેજોનો દેશ નથી તેથી, અને અંતે તેમને દેશ છોડી જવું પડશે તે કારણથી પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી તો હિંદી સરકાર હિંદનું દેવું વધારતી જ જાય છે! હિંદને ગુલામીના સકંજામાં વધારે વખત રાખવા માટે જ એ બધું દેવું કરવામાં આવે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે; છતાં જ્યારે હિંદી મહાસભાએ આવાં દેવાં માન્ય ન રાખવા બાબત જાહેર કર્યું ત્યારે વિલાયતમાં પણ ખળભળાટ થયો હતો. બ્રિટનોને હિંદ છોડવું પડે તોપણ તેઓ એવી સ્થિતિ લાવી મૂકે કે સૈકાઓ સુધી હિંદ બ્રિટનને દેવું ચૂકવ્યા જ જાય! સ્વતંત્ર હિંદ દેવું માન્ય ન રાખે એમ જ બને, એટલે કે હિંદે રશિયાના નહિ તો બીજા કોઇ સ્વરૂપમાં સામ્યવાદનો સ્વીકાર કરવો જ પડે.

પ્રા.

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે, તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

પારડીનો પત્ર

પારડી તાલુકો સુરત જિલ્લામાં દક્ષિણ હદે છેલ્લો છે. એની ઉત્તર હદે નદી વહે છે, અને દક્ષિણ હદે કોલક નદી વહે છે. પૂર્વમાં ધરમપુર રાજની હદ લાગેલી છે અને દક્ષિણે પોર્ટુગીઝ દમણ સ્ટેટની હદ લાગેલી છે. પારડી તાલુકા પછી થાણા જિલ્લો શરૂ થાય છે. એટલે ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાની હદ પારડી તાલુકો ગણાય—થાણા જિલ્લામાં મરાઠી ભાષા વપરાય છે. એટલે તેમાંના કેટલાક શબ્દો પારડી તાલુકામાં વપરાય છે. એવો એક શબ્દ "કાય" 'શું' 'કેમ' ના અર્થમાં વપરાય છે. એક નવો જ શબ્દ અહીં જાણવા મળ્યો. એ શબ્દ તે "ખનકુ" કોતરકું, ખાડી, ખાઇ ના અર્થમાં વપરાય છે. તે ખન ધાતુને કુપ્રત્યય લાગી બન્યો છે. આ બાજુ "ભણ્જાતે"નો પ્રયોગ રૂઢ છે. ભણુ=સૂર્ય અને જાતે=આથમતે એટલે કે સમીસાંજે. ફાટેલા ચીંથરડાને આ બાજુના લોકો 'જીન્ઝોટા' કહે છે. એ કયી ભાષાનો શબ્દ છે તેની મને ખબર નથી. આ તાલુકાની ભાષામાંથી ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઘણા નવા અને વિચિત્ર શબ્દપ્રયોગ શોધી શકે. "મા"ને આ તાલુકામાં 'માય' કહે છે. 'માય' અને 'કાય' શબ્દો કેવા વિનોદભર્યા પ્રાસાનુપ્રાસે વપરાય છે તે નીચેના સંવાદ પરથી જણાશેઃ—

છોકરો—(માને બોલાવે ત્યારે) ઓ ! માય.

મા—(છોકરાને) કાય.

કયે દિવસે ને બદલે 'કે દી' એજ પ્રમાણે 'તે દી', 'જે દી' વગેરે વપરાય છે.

અહીંના દરેક કૂવા આગળ એક થાંભલો જમીનમાં દાટી ઊંચે બીજી મજબૂત સાગડી આડી ઊંચી નીચી ફરી શકે તેમ ગોઠવે છે. સાગડીને એક છેડે દોરડું બાંધી દોરડે ચામડાનું નાનું ડોલકું બાંધે છે. અને બીજે છેડે ભારે વજન બાંધ્યું હોય છે. દોરડું પકડીને ડોલકું પાણીમાં ઉતારીએ અને ડૂબે એટલે મૂકી દઇએ તો પેલા ભારે વજનને લીધે એની મેળે ઉપર આવી રહે છે. એક માણસ બહુ ઝડપથી આ કામ કરે છે. ઢોરને પાણી પાવા માટેના હવાડા ભરવા લોકો કોસ વાપરતા નથી; પણ આવી ગોઠવણથી જ કામ લે છે. એ યંત્રને આ લોકો 'તીર' કહે છે. તીરના જેવો દેખાવ લાગે છે તેથી એ નામ પાડયું હશે. બારડોલી, જલાલપુર વગેરે ભાગમાં આવું યંત્ર વપરાતું નથી. એ બાજુ તો કોસ જ વપરાય છે. કોસને માટે બે બળદ અને બે માણસ જોઇએ. આમાં તો એક જ માણસ સહેલાઇથી કામ કરી શકે છે; પણ પાણીનું પ્રમાણ બહુ થોડું હોય છે.

આ બાજુના બધા લોકો બીડી ખૂબ ફૂંકે છે. એક પછી એક સળગાવ્યે જ જાય. પાન અને ચહા પણ દરેક ઘેર હોવાની. ગમે તેટલા ગરીબ હોય, રહેવાનું ઘર ગમે તેવું તૂટું ફૂટું હોય, તોપણ તેઓ ચહા, બીડી ને પાન ખાવાના જ. આ લોકોના હાડમાં કડાઈ, આળસ બહુ હોય એમ લાગે છે. કેમકે તેઓ રોજ ટાઢ હોય ન હોય તોપણ સગડી સળગાવે. અને સગડી તાપતાં તાપતાં બીડી ફૂંકતા જાય અને અલકમલકનાં ગપ્પાં હાંકે. આ બાજુ હોકાનું નહિ પણ બીડીનું રાજ છે. બીડી વાળીને સળગાવી આપવી એ માન આપવાનું ચિહ્ન ગણાય છે. બીડી નહિ પીતા હોય તેવા ખેડૂતને બળદ નહિ વેચવો એવી આ બાજુ માન્યતા છે; કેમકે ખરીદનાર બીડી પીતો હોય તો બળદને તેટલો વખત આરામ મળે! પણ ખેડૂતો બળદને આરામ આપવા બીડી પીએ છે એ વાત જ વાહિયાત લાગે છે.

લોકો અસ્વચ્છ બહુ રહે છે. ઘર અને કપડાં પણ તેવાં જ. રાંધણું અને પાણીઆરું પણ સૂગ ચઢે તેવું. વાસણો ચકચકતાં તમે ભાગ્યે જ જોઇ શકો. ગમે ત્યાં ગમે તે ચીજ પડી હોય. મોટા લોકોને ત્યાં પણ ગમે ત્યાં ગમે તે ચીજ પડી હોય. મોટા લોકોને ત્યાં પણ ગમે તેવી સુંદર ચીજો પણ ગમે ત્યાં રખડતી હોય. સહેજ પ્રયત્ને સહેજ ચીવટથી બહુ સુંદર સફાઇ રાખી શકાય તેમ હોય, છતાં લોકો આળસ અને અસ્વચ્છતાથી ટેવાયલા હોવાથી ગંદકીથી સુગાતા નથી, અને જેવું હોય તેવું ચાલવા દે છે. પણ લડત પછી સૈનિકોના સહવાસમાં આવ્યા પછી લોકો સ્વચ્છતાનું મહત્ત્વ સમજતા જાય છે; સૈનિકો પણ સફાઇ દિન જાતે ઝાડુ પકડીને ઊજવે છે અને તેની સુંદર અસર થાય છે.

પારડીમાં પાટીદાર, અનાવલા, વાણીઆ આટલી ઊજળીઆત વસ્તી છે. થોડા પારસી પણ છે. બાકીની બધી વસ્તી રાનીપરજ, દૂબળા, ચોધરા, વગેરેની છે.

રાનીપરજના પુરુષો તો લંગોટભેર જ રહે છે. કેટલાક તો કામ કરતી વેળા ડગલું પણ ઉતારી મૂકે છે અને માત્ર લંગોટભેર જ કામ કરે છે. એવી રીતે એક ચોધરાને બન્ને પગ મધ્યમસર આગળ પાછળ રાખી કુહાડો ઊંચે અદ્ધર ઊંચકી લાકડામાં ઘા મારવાની તૈયારીમાં જોયો ત્યારે મને વિશ્વામિત્રનું ચિત્ર સાંભરી આવ્યું; પણ એ લંગોટ એમની સાદાઇ કે પવિત્રતાની નહિ પણ કંગાલિયતની નિશાની છે; અને એની પાછળ અજ્ઞાન, અસંસ્કાર અને બીભત્સતાની પરાકાષ્ઠા છુપાયેલી છે એનું જ્યારે ભાન થયું ત્યારે મને બહુ દુઃખ થયું.

આ તાલુકામાં ગયે વર્ષે ૬૨૫ ઉપરાંત દારૂ તાડીની દુકાનો અને માંડવા હતાં. આ વર્ષે તાલુકાની પ્રજાની જબ્બર જાગ્રતિથી માત્ર આઠ પીઠાં નજીવી કિંમતે રખાયાં છે. તે પણ પ્રજાના સખ્ત બહિષ્કારને લઈને પીઠાં શરૂ કર્યા પહેલાં જ રાજીનામાં આપવા તૈયાર થયાં છે.

આ તાલુકામાં મહાજનોનું બંધારણ સુંદર છે. પારડી કસ્બામાં એવું એક મહાજન છે, તેમાં દરેક કોમના પ્રતિનિધિઓ સભ્ય હોય છે. પારસી, મુસલમાન, ઇસાઇથી માંડીને રાનીપરજ અને અંત્યજોના પણ તેમાં પ્રતિનિધિ હોય છે. એટલે મહાજન ઠરાવ કરે તે દરેક કોમના પ્રતિનિધિ પોતાની કોમમાં અમલમાં ઉતારે છે અને પોતાની કોમમાં ઠરાવો કરાવે છે. આખું મહાજન દરેક કોમના પ્રતિષ્ઠિત પટેલિયાઓનું જ બનેલું હોય છે. આ મહાજને કોઇએ પારડી કસ્બાનું પીઠું નહિ રાખવું, એવો ઠરાવ કર્યા છતાં એક ભાઇ રાખી

આવ્યા, એટલે મહાજન ભેગું થયું અને તેનો સખ્ત બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. એટલે પીઠાવાળો પણ એની મેળે નરમ થયો. વાપી કસ્બામાં પણ એવું જ મહાજન છે. પરદેશી કાપડની ગાંસડીઓને સીલ પણ મહાજનોનું જ મારેલું છે. એ ઉપરથી જ મહાજનની પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ જણાઇ આવે છે. મહાજનની આ પ્રાચીન વ્યવસ્થા કેટલી સુંદર છે! સ્વરાજ્ય વખતે આવી પ્રજાકીય સંસ્થાઓ કેવો સરસ વહીવટ ચલાવતી હશે!

તાલુકાનો મુખ્ય પાક ચોખાનો છે. એટલે લોકો ચોખા જ વધારે ખાય છે. ચોખાના લોટના રોટલા પણ પહેલવહેલા આ જ તાલુકામાં મેં ખાધા. એકલા ચોખાના રોટલા ચીકણા બહુ થતા હોવાથી કેટલાક અંદર થોડો જુવારનો લોટ પણ ભેળવે છે.

આ તાલુકામાં કપાસ જુવારનો પાક થતો નથી. બધી જમીન દરિયાકાંઠાની હોવાને લીધે ભૂરી છે, અને બાગાયતને લાયકની છે. પણ પ્રજા ઘણી ગરીબ હોવાથી બાગનો ખર્ચ કરી શકતી નથી. એટલે તેઓ મુખ્ય પાક ભાત–ડાંગર–કોલમનો લે છે અને પાછળથી વાલ દીવેલા કરે છે. જેઓ સંપત્તિવાન છે તેઓ ભાતનો પાક લીધા પછી વાડી કરે છે. તાલુકો ઠંડો હોવાથી દેશી તેમ જ કલમી આંબા પુષ્કળ છે.

ઊદવાડા સ્ટેશનથી અર્ધો માઇલ દૂર પટેલ નર્સરી નામે બાગ આવેલો છે. એ બાગના માલીક શ્રી. અંબાલાલ મોતીભાઇ પટેલ બી. એ. જી. ની પદવી ધરાવે છે. તેઓ પારડી ખેતીવાડી વર્ગના શિક્ષક પણ હતા; પણ તેમણે ચાલુ લડતને અંગે રાજીનામું આપ્યું હતું. એઓ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ આંબા, ચીકુ વગેરે ફળાઉ ઝાડોની કલમો તેમજ જુદી જુદી જાતનાં ફૂલઝાડોની કલમો અને વેલો ઉગાડે છે, અને વેચે છે. એમનાં બી પણ ઊગે એવાં ખાતરી લાયક હોય છે. બીજા કેટલાક બાગો છે ખરા, પણ જ્ઞાન અને અનુભવની ખામીને લીધે એટલા શાસ્ત્રીય અને સ્વચ્છ પદ્ધતિએ ચાલતા નથી.

તાલુકામાં કપાસ પાકતો ન હોવા છતાં અને પ્રજા ગરીબ હોવા છતાં લોકો જેવું તેવું રૂ ખરીદીને ૫૦૦ રેંટિયા ચલાવે છે.

આ તાલુકાના ૭૫ ટકા જેટલા કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીના ભોગ થઇ પડ્યા છે. મને ખબર આપનાર સદ્ગૃહસ્થે કહ્યું હતું કે, આસામી નાદાર થઇ જાય તો શાહુકાર તેને નિભાવવાનો વિચાર પણ કરે; પણ સોસાયટી તો તેવો કોઇ વિચાર ન કરતાં ૧૮ ટકા જેટલું ભારે વ્યાજ ગરીબ ખેડૂતો પર ચઢાવ્યેજ જાય છે એટલે સૌ માને છે કે સોસાયટીએ ગરીબ લોકોને ચૂસી લીધા છે.

સહકારી મંડળીઓની જરૂર તો છે જ; પણ તેનું બંધારણ અને નિયમો એવા હોવા જોઇએ, કે જેથી લોકોમાં સહકારનું તત્ત્વ ખીલે. પણ એવા ન હોવા જોઇએ, કે જેથી તેમને હેરાન થવું પડે. સોસાયટીના માણસો પણ લાયક, સંસ્કારી ને સેવાભાવી હોવા જોઇએ: રેઢિયાળ માણસો સોસાયટીના નિયમો ગમે તેટલા સારા હોય તોપણ લોકોને હેરાન કર્યા જ કરશે. કોલક, ઊદવાડા અને ઉમરગાડી આ ત્રણ ગામો તો ઠેઠ દરિયાને ઉંબરે વસેલાં છે. દરિયામાંથી માછીઓ પુષ્કળ માછલી પકડે છે, અને તેનો જબરો વેપાર ચાલે છે. જે જે ગામે જઇએ ત્યાં, બજારમાં કે સડક પર માછલીની નાક ફાડી નાખતી ગંધ જરૂર આવવાની. એટલી બધી મચ્છીઓ તાલુકામાં છે. આ મચ્છી ઉપર પણ સરકાર કર ઉઘરાવે છે. જે ગરીબ માછીઓ આ માછલી વેચવા લઇ જાય છે તેમની લગભગ આખી કમાણી સરકાર ટેક્સ દ્વારા લઇ લે છે.

ઉપર કહેલાં ત્રણ ગામો પહેલાં મીઠું બનાવવાનો ધંધો કરતાં હતાં; પણ મીઠાવેરા પછી તે બંધ થઇ ગયો હતો. હવે તેમને મીઠું બનાવવાની છૂટ મળી છે; એટલે એઓ હવે મીઠું પકવશે.

એક મીઠો અનુભવ અહીં વર્ણવી દઉં. ઊંદવાડા પાસે સીધરા નામે ગામ છે. ત્યાં એક બ્રાહ્મણ મિત્ર મને પોતાને સગાંને ત્યાં લઈ ગયા. જમવાનો વખત થયો એટલે અમને બન્નેને અબોટિયાં આપવામાં આવ્યાં. હું તો પાટીદાર રહ્યો, અબોટિયું કોઇ દિવસ પહેરેલું નહિ એટલે થોડી આનાકાની કરી; પણ બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થે આગ્રહ કરવાથી રમુજ માટે પહેરવાનું મને મન થયું. અને અબોટિયું પહેરીને જમવા બેઠો. જમી ઊઠ્યા પછી પેલા મિત્રે હું પાટીદાર હોવાની વાત કરી એટલે અમારા યજમાન બહુ શરમાઇ ગયા. અને મને કહેવા લાગ્યા કે તેમને આગળથી ખબર હોત તો તેવો આગ્રહ ન કરત. હવે આવો ત્યારે એવું નહિ થાય!

તાલુકો જંગલી (અપમાનમાં નહિ) રહ્યો. એટલે ઠેરઠેર લીલોતરી જ તમારા જોવામાં આવવાની. જ્યાં જ્યાં જાઓ ત્યાં આજુબાજુની કરમદીની લીલીછમ જાળો હોવાની. અને અત્યારે તો વસંતઋતુ એટલે કરમદીનાં ફૂલોની સુગંધ જાઇ અને જૂઇનું સ્મરણ કરાવે છે. જંગલી મોગરો પણ ઠેર ઠેર જોવાનો મળે. વળી અહીં એક મોટું ઝાડ થાય છે. એનાં ફૂલોની સુગંધ બહુ જ સુંદર હોય છે. મોટું બોરસલી જેવું એ ઝાડ વસંતઋતુમાં પાંદડે પાંદડે ફૂલોના ગુચ્છાથી દીપી રહે છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં થોડે થોડે અંતરે તમને એનાં ફૂલોની સુંદર સુગંધ મળવાની જ. એ ઝાડને ચોધરાઓ રધલી કહે છે અને બીજાઓ અંકુરો કહે છે. આવાં સુંદર ફૂલવાળાં ઝાડને આવા શુષ્ક નામે ઓળખાતાં જોઇ દુઃખ થાય છે, પણ ચોધરાઓ જે કહે છે તે શબ્દ ભ્રષ્ટ હોય અને ખરું નામ રાધવી હોય એ સંભવિત છે.

તાલુકામાં ઠેરઠેર ઊંચી ટેકરીઓ છે. ઊંદવાડા પાસેની ટેકરીમાંથી બી. બી. રેલ્વે પથ્થરો અને કપચી ઉપાડી જાય છે. તેને માટે ટેકરી ફરતી એણે રેલ્વે નાંખી છે. સવારનો સૂર્યોદય પૂર્વની ટેકરી ઉપર સુંદર દેખાય છે. અને સાંજનો સૂર્યાસ્ત પશ્ચિમની ટેકરી પાછળ પણ એટલો જ સુંદર અને ગંભીર દેખાય છે. આવો સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત જોઇ સહેજે પાવિત્ર્યનો ભાવ હૃદયને આવરી લે છે અને ઉત્સાહથી હૃદય ઉભરાઇ જાય છે. એવા ભાવાવેશમાં હું તો ઘણી વખત બોલી પણ ઊઠતો કે આ તો દેવભૂમિ છે, આટલો સુંદર સૂર્યોદય હિમાલયવાસીઓને જ જોવા મળતો હશે. કેટલું સુંદર કેટલું પવિત્ર! પણ જેમને આ સુંદરતા અને પવિત્રતા જોવાની પુણ્યશાળી દૃષ્ટિ હોય તેને જ માટે એ સુંદર અને પવિત્ર છે. એવી દૃષ્ટિ મળવી એ પણ પ્રભુની અમૂલી ભેટ છે. ઘણાઓ તો આ જીવનમાં એ દૃષ્ટિથી વંચિત જ રહે છે. એ દૃષ્ટિ કોઇની આપી આવતી નથી, કવિ અને ફિલસૂફોને વાંચવાથી પણ નથી આવતી: એ તો અંતરદૃષ્ટિ છે. અને સ્વયંભૂ છે. કેટલાકની એ દૃષ્ટિ જલદી ખૂલે છે અને કેટલાકની મોડી અને ઘણાંની તો જીવનાંત સુધીમાં ક્યારેય ઊઘડતી નથી. વધારે કોઇ વખત લખી જણાવીશ, હાલ તો એજ.

માધવભાઈ કાલીદાસ પટેલના પ્રણામ.

સિંહલદ્વીપનાં તીર્થસ્થાનો

રામાયણમાં વર્ણવેલી લંકા તે આજનો સિંહલદ્વીપ કે બીજો દેશ એ વિવાદનો વિષય છે. મોટે ભાગે વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે, રામ રાવણના વિગ્રહનો પ્રદેશ તે અર્વાચીન સિંહલદ્વીપ નથી.

હિંદુ ધર્મનાં દેવાલયો આખા સિલોનમાં ચાર પાંચ સ્થળે જ મુખ્યત્વે કરીને જોવામાં આવે છે. તેમાં કોલંબોનું મોટું મંદિર જે બહુ અર્વાચીન છે અને ચીલાવ પાસે મુનીશ્વરનું દેહેરૂં છે તે ગણાય. કોલંબોથી ચીલાવ લગભગ પચાસ માઇલ ઉત્તરે આવેલું છે. ત્યાંથી એ માઇલ દૂર મુનીશ્વરનું મંદિર છે. એ મંદિર બહુ પુરાણું જણાય છે; તે ઉપરાંત તેમાં વિશેષ કાંઇ નથી. દંતકથા એવી છે કે, રામચન્દ્રજી લંકા આવ્યા ત્યારે આ મંદિરમાં મહાદેવજીના લિંગની સ્થાપના કરી હતી. આ મંદિરનો વહીવટ હાલ તામિલ પૂજારીઓ કરે છે.

આ દેશનું નામ સિંહલદ્વીપ ઇ. સ. પૂર્વે છટ્ઠા સૈકામાં પડયું. બંગદેશની મહારાણી સુપ્રાદેવીના સિંહથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજય નામે પરાક્રમી પુત્રે લગભગ અઢીહજાર વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાનથી આવી આ દેશમાં પોતાની સત્તા જમાવી એવી દંતકથા છે. હાલમાં સીલોનને પશ્ચિમને કિનારે પુત્તલમ નામનુ સ્થળ છે. ત્યાં વિજય પોતાના સાહસિક વીરો સાથે ઊતર્યો એવી માન્યતા છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે, વિજય અને તેના સાથીઓની હોડીઓ બંગાળી ઉપસાગરમાંથી ધસડાતી સિલોનને પૂર્વકિનારે ત્રિંકોમાલી બંદરે આવી પહોંચી અને એ બંદરે વિજય પ્રથમ ઊતર્યો. પરાક્રમી વિજય સિંહનો પુત્ર હોવાથી એ દેશનુ નામ સિંહલદ્વીપ પડયું, એવી એક માન્યતા છે. પ્રાચીન રોમ સ્થાપનાર રોમ્યુલસની માફક વિજય સિંહણનું દૂધ પી ઊછરેલો હોવાથી અતિ બળવાન અને પરાક્રમી હતો અને તેથી એ દેશને સિંહલદ્વીપ નામ આપવામાં આવ્યું એવી પણ એક માન્યતા છે.

અર્વાચીન સિલોનની પ્રજા મોટે ભાગે બુદ્ધ ધર્મ પાળનારી છે. બુદ્ધધર્મનાં પ્રાચીન સ્તૂપો, ચૈત્યો અને વિહારો સિલોનનાં વિસ્તારવાળાં જંગલોમાં અસંખ્ય જોવામાં આવે છે. સિલોનના આ પ્રાચીન ભવ્ય અવશેષો જોવા માટે હાલ તો ટ્રેન તેમજ મોટરને માર્ગે સારી સવડ છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અવશેષો અનુરાધાપુર અને તેની આજુબાજુ જોવામાં આવે છે.

સિલોનનુ હાલનુ પાટનગર કોલંબો સીલોનની બધી રેલ્વેનુ કેન્દ્ર છે. કોલંબોથી લગભગ સાઠેક માઇલ દૂર કુરુનેગેલા નામના સ્થળથી સીલોનનાં જંગલો શરૂ થાય છે. ઇ. સ ના ચૌદમા સૈકામાં કુરુનેગેલા સીલોનની રાજધાનીનુ શહેર હતું. આ સ્થળે આવતાં રસ્તામાં અતિ મનોહર વિવિધરંગી પતંગિયાં જોવામાં આવે છે. માર્ગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નાનાં મોટાં અસંખ્ય તળાવોમાં સુંદર ગુલાબી અને રાતાં કમળો બુદ્ધધર્મના રહસ્યના સૂચક ચિહ્ન જેવાં જોવામાં આવે છે. મલિન કાદવ કીચડમાં ઊંડાં મૂળ ઘાલેલાં છતાં તે કાદવથી સર્વ રીતે અલિપ્ત આ સુંદર પદ્મો માનવજીવનનો ઉન્નત આદર્શ રજૂ કરે છે. આ જ હેતુ લક્ષમાં રાખી

ભગવાન બુદ્ધના ચરણને ' ચરણકમળ ' કહેવામાં આવે છે અને ચિત્રોમાં અને શિલ્પમાં ભગવાન બુદ્ધને પ્રફુલ્લ કમલના આસનવાળા અથવા પદ્મપાંખડી ઉપર ઊભેલા બતાવવામાં આવ્યા છે. શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓનું એવું માનવું છે કે, શિલ્પ અને ચિત્રોમાં જોવામાં આવતી ભૂમિતિની પ્રત્યેક આકૃતિ કમલપત્ર, કમલપુષ્પ કે કમલદંડની વિવિધ રેખાઓની જ બનેલી છે.

કુરુનેગેલા માત્ર છસો વર્ષ ઉપર રાજધાનીનું શહેર હતું. એવું જણાવનારાં કાંઇ પણ ચિહ્નો હાલ નજરે પડતાં નથી. અહીં ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલું એક મંદિર સ્ટેશનથી થોડે દૂર આવેલું છે. આ મંદિરમાં વિશેષ આકર્ષક કાંઇ નથી કુરુનેગેલાનું આ મંદિર સિલોનમાં ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરોમાં સૌથી પ્રથમ ગણાય છે. અનુરાધાપુર કાલંબોથી લગભગ ૧૨૫ માઇલ દૂર આવેલું છે. રસ્તામાં ઘીચ જંગલો સાફ કરી માર્ગ કરેલો જણાય છે અને કેળાંની વાડીઓ અને ડાંગરનાં ખેતર ઠેર ઠેર કરી દીધેલાં જોવામાં આવે છે. સિલોનમાં વનસ્પતિ –વૃક્ષ–જેટલા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેટલા મોટા પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે. સેંકડો માઇલ સુધી અભેદ્ય જંગલો ઊંચાંઊંચાં ઘીચોઘીચ ઊગેલાં અનંત વૃક્ષો—તાડ, નાળીએરી, વાંસ, રબર, સાગ વગેરેથી છવાયેલાં ઘાડાં વનો, એ બધી શોભા અને ભવ્યતા સિલોનનાં ખાસ આકર્ષક લક્ષણો છે. એવાં ઘીચ જંગલો સાફ કરી ગામડાં અને ઘરો વસાવવાનો માનવયત્ન કેટલીક વાર છેક નિષ્ફળ જાય છે. સાફસૂફ કરેલાં સ્થળોમાં એકાદ બે ભારે ચોમાસાં થતાં જ વળી પાછું ગાઢ જંગલ ફેલાઇ જાય છે. આવાં અનેક દૃશ્યો વટાવતાં ટ્રેન અનુરાધાપુર આવી પહોંચે છે.

અનુરાધાપુર સ્ટેશનની પાછળ લગભગ અર્ધા માઇલને અંતરે એક વિશાળ તળાવ–નુઆરાવેવા નામનું–આવેલું છે. આ નામનો અર્થ શહેરના ઉપયોગ માટે સંગ્રહી રાખેલું જળાશય એવો થાય છે. આવાં અનેક જળાશયો અને તેમાંથી કાઢેલી, પાકી બાંધેલી નહેરો અનેક માઇલના વિસ્તારમાં આજ પણ સિલોનમાં જોવામાં આવે છે. પ્રજાને પાણીનું પૂરતું સાધન પૂરું પાડવા માટેની જળાશયો તથા નહેરો અને નીકોની યોજના પ્રાચીન સિંહલદ્વીપનાં અનેક બાંધકામમાં ખાસ મહત્ત્વની ગણાય છે.

આ જળાશયની છેક દૂરની બાજુએ બે શિખરવાળી એક ટેકરી આવેલી છે. એ સ્થળે લગભગ બે હજાર એક સો પચીસ વર્ષ ઉપર સમ્રાટ અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર બુદ્ધ ભિક્ષુ તરીકે આવ્યો હતો અને સિંહલદ્વીપના તે વખતના રાજા તિસ્સને બુદ્ધ ધર્મની દીક્ષા આપી હતી (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૭–૨૦૭). રાજા તિસ્સની સિલોનના ઇતિહાસમાં બહુ યશસ્વી કારકીર્દિ વર્ણવેલી છે અને " દેવાનાં પિય તિસ્સ " એવું નામ તેને આપવામાં આવેલું છે. એ સમયમાં સિંહલદ્વીપની રાજધાનીનું શહેર અનુરાધાપુર હતું.

અનુરાધાપુર સ્ટેશનથી ગામમાં જવાના રસ્તાને એક છેડે કેટલાંક વિશાળ ઊંચાં વૃક્ષોની ઘટાવાળું સ્થાન જોવામાં આવે છે. આ સ્થળની ચારે બાજુ બે ઉંચા કોટ આવેલા છે. અંદર જતાં પગથીઆં ચઢવાનાં આવે છે અને ત્યાં એક નાના ચોગાનમાં આખા દ્વીપમાં સૌથી પ્રાચીન ગણાતું પવિત્ર વૃક્ષ જોવામાં આવે છે. બુદ્ધ ગયામાં જે બોધિસત્ત્વ નીચે ભગવાન બુદ્ધને બોધ પ્રાપ્ત થઇ તે પવિત્ર વૃક્ષની એક ડાળીમાંથી આ વૃક્ષ ઊગેલું કહેવાય

છે. સિંહલદ્વીપના એક પુરાણ ગ્રંથ મહાવંશમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે સમ્રાટ્ અશોક પાટલીપુત્રથી ગયા પહોંચ્યા, અને ત્યાં સુવર્ણની એક પાટ ઉપર ઉભા રહી બોધિસત્ત્વ વૃક્ષની ઉંચામાં ઉંચી ડાળી ઉપર કુંકુમવાળી કલમથી ગોળ વર્તુલ દોર્યો. કોઇ ચમત્કારી રીતે ડાળી વૃક્ષથી છૂટી પડી ને નીચે મૂકેલા સુવર્ણપાત્રની સુરભિમય માટીમાં તેમાંથી સો મૂળ જડ ઘાલી બેઠાં. આ સુવર્ણપાત્ર વિશ્વકર્માએ જાતે બનાવ્યું હતું. આ પાત્ર બનાવવા માટે વિશ્વકર્માએ ખાસ સોનીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. અશોકે એ છોડની સોંપણી પોતાની પુત્રી સંઘમિત્તાને ખાસ કાળજીપૂર્વક કરી. મહારાજા અશોકની આ પુત્રીએ સાધ્વીની દીક્ષા લીધી અને એ છોડ સિંહલદ્વીપને ઉત્તરકિનારે બહુ સંભાળપૂર્વક પોતાની સાથે આણ્યો. દેવાનાં પ્રિય તિસ્સ આ પવિત્ર વૃક્ષની ડાળીનો સત્કાર કરવાને એટલો બધો આતુર હતો કે તે લેવા સામો સમુદ્રમાં ગયો અને લગભગ ગળાની ઉપર મોજા આવી ગયાં ત્યાં સુધી આગળ ધસ્યો. ભગવાન બુદ્ધથી પુનિત થયેલા આ વૃક્ષની ડાળીને અઢારે વર્ણના માણસો પાસે વિધિપૂર્વક ઊંચકાવી, મોટા વરઘોડો ચઢાવી, વાજતેગાજતે પાટનગરમાં પધરાવવામાં આવી. રાજાના ક્રીડોદ્યાન મહામેઘમાં આ ડાળીને રોપવામાં આવી. અનેક સૈકાથી એ ડાળીમાંથી થયેલું વૃક્ષ આજ એ સ્થળે વિદ્યમાન છે. હિંદુઓ પણ, પીપળાના વૃક્ષ પ્રત્યે આદરપૂર્વક ભાવ ધરાવે છે એટલે સિંહલદ્વીપનું રાજ્ય આગળ ઉપર જ્યારે હિન્દુ રાજાઓના હાથમાં આવ્યું ત્યારે પણ આ પવિત્ર વૃક્ષને કોઇએ હાનિ પહોંચાડી નહિ. આખી પૃથ્વી પર કોઇ પણ દેશમાં કોઈ વૃક્ષની આ વૃક્ષ જેટલા ભક્તિભાવથી પૂજા થતી હશે નહિ.

આ પવિત્ર વૃક્ષથી આગળ જતાં વિશાળ મેદાનમા લગભગ ચારસો પાંચસો પથ્થરના થાંભલા જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૧થી ૧૩૭ સુધી સિંહલદ્વીપમાં રાજ્ય કરનાર પ્રખ્યાત દુટુ-ગેમુનુએ બધાવેલા ભવ્ય મઠના આ અવશેષ છે. તે પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા તામીલ લોકોને હરાવીને નસાડ્યા પછી થોડી મુદતે દુટુ-ગેમુનુએ આ મઠ બધાવ્યો હતો. સ્વર્ગમાં વસતી એક દેવીના મહેલના નમુના ઉપરથી આ મઠ બાંધવામાં આવ્યો હતો એવી દંતકથા છે. ચારે બાજુએ લગભગ ૨૭૦ ફીટના વિસ્તારવાળો આ મઠ હતો. તેટલી જ તેની ઉંચાઇ હતી. ઉપર પિત્તળનું વિશાળ છાપરૂં હતું, તેથી આ મઠનું નામ લોવમહા-પયા (પિત્તળનો મહાપ્રાસાદ) રાખવામાં આવ્યું. આ આખા મકાનની આસપાસ મજબૂત કોટ અને દરવાજા રાખવામાં આવ્યા હતા. મઠની મધ્યમાં સોને દાઢેલુ એક વિશાળ દિવાનખાનું હતું. આ દિવાનખાનાનો આકાર રથ જેવો હતો અને તેમાં મૂલ્યવાન મોતીનાં તોરણ લટકાવ્યાં હતાં. ઉપરની છતના ટેકા માટે સોનાના થાંભલા હતા. તે થાંભલા દેવતાઓ અને પ્રાણીઓની આકૃતિ દર્શાવતા બનાવવામાં આવ્યા હતા. મધ્યમાં હાથીદાંતનું સિંહાસન રાખવામાં આવ્યું હતું. તેની એક બાજુ ઉપર સૂર્યની સુવર્ણની મૂર્તિ હતી, અને બીજી બાજુએ ચન્દ્રની રૂપાની મૂર્તિ હતી અને ત્રીજી બાજુએ મોતી અને માણેકના બનાવેલા તારા જડેલા હતા.

આ મઠને નવ માળ હતા: દરેક માળ ઉપર સો સો ખંડ હતા. દરેક ખંડમાં મુંવાળા રેશમી ગાલીચા અને સોનાની બેઠકો હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે છતમાંથી હીરા માણેક અને બીજાં રત્નોની બનાવેલી કલગીઓ લટકાવવામાં આવી હતી. દિવાલ ઉપર સોનાનાં અને ઝળકતાં

કીડીઓનાં તથા મણકાનાં તોરણો લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. ફૂલદાનીઓ રત્નજડિત હતી. બારીઓમાં પણ રત્નો જડ્યાં હતાં. રસોડામાં રાંધવાના ચરુમાંથી ભાત કાઢવાની મોટી કડછી જે સામાન્ય રીતે લાકડાના હાથાને નારિયેળની કાચલી ઘાલી બનાવવામાં આવે છે, તે પણ સોનાની વાપરવામાં આવતી. મઠમાં વસનાર સાધુઓ પોતપોતાના અધિકાર મુજબ જુદા જુદા માળમાં વસતા. ઉપરના છેલ્લા ચાર માળ સૌથી પવિત્ર સાધુઓ–અર્હત માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. દુદુ–ગેમુનુએ એક ભવ્ય અને વિશાળ સ્તૂપ ચણાવવા માટે અત્યંત શ્રમપૂર્વક યોજના કરી–આ સ્તૂપને "મહાયૂપ" એ નામથી ઓળખાવામાં આવે છે. મઠની નજીકમાં જ આ સ્તૂપ બંધાવવા માટે ઢોલ વગાડી ઠેકાણે ઠેકાણેથી કારીગરો બોલાવવામાં આવ્યા. લગભગ પાંચસો ઈંટો પાડનાર કારીગરો હાજર થયા.

"એક દિવસમાં કેટલું કામ તમે કરી શકશો?" રાજાએ એક કારીગરને પૂછ્યું.

કારીગરે ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો: "સો માણસો ખેંચી શકે એવા ગાડામાં જેટલી માટી માય તેટલી બધી હું એક દિવસમાં વાપરીશ."

એક પછી એક દરેક કારીગરે થોડા ખર્ચમાં વધારે કામ થાય એવા અંદાજ રજૂ કરવા માંડ્યા. પરંતુ રાજાની યોજના કાંઇ જુદી જ હતી. છેવટે એક કારીગરે કહ્યું: "આ કામ ઉતાવળનું નથી. બહુ સંભાળપૂર્વક દળી, વાટી ચાળીને ચોખ્ખી કરીને માટી વાપરવી પડશે. સૈકડો વર્ષ સુધી ટકે એવું આ કામ બનાવતાં બહુ ધીરજ રાખવી પડશે." રાજાને આ કારીગર પસંદ પડયો. રાજાએ પૂછ્યું: "આ મકાનની આકૃતિ કેવી થશે?"

દંતકથા એવી છે કે, વિશ્વકર્માના આત્માએ આ કારીગરના શરીરમાં તે જ ક્ષણે પ્રવેશ કર્યો, અને એનામાં અદ્ભુત શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ. એ શક્તિના બળે તેણે એકદમ થોડું પાણી લઇ એક વાસણમાં નાખી જોરથી હલાવ્યું. પાણીમાં વમળ અને પરપોટા થવા લાગ્યા. એ વમળ પાસે થયેલો પરપોટો બતાવી કારીગર બોલ્યો: "નામદાર, આ પરપોટા જેવી આકૃતિ આ સ્તૂપની બનાવીશ." રાજાએ પ્રસન્ન થઇ તે કામ આ કારીગરને સોંપ્યું.

આ મકાન બાંધવા માટે દિવસે જોઇતી ઈંટો દર રાત્રે અગાઉથી દેવો ગોઠવી જતા, તેમ જ મકાનની શોભા માટે સુવર્ણ તેમજ બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ પણ દેવો તરફથી મળતી. કામ કરનાર કારીગરો તથા મજૂરો માટે ખાવા પીવાની સર્વ સામગ્રી માટે રાજાએ લાખો રૂપિયા તીજોરીમાં અગાઉથી જ એકઠા કરી રાખ્યા હતા.

આ સ્તૂપમાં જે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ સંઘરી રાખવામાં આવી હતી તેમાં સૌથી વધારે અને મૂલ્યવાન વસ્તુ તે અદ્ભુત કારીગરીથી બનાવેલો બોધીસત્ત્વ વૃક્ષનો નમુનો હતો. નીલમ જડેલી ભૂમિમાં પરવાળાનાં બનાવેલાં એનાં મૂળિયાં હતાં. નક્કર રૂપાનું બનાવેલું એનું થડ સત્તાવીસ ફીટ ઉંચું હતું અને આઠ ઇંચ ઘેરાવામાં હતું. તે ઉપર દેવદેવીઓ અને બીજાં પવિત્ર ચિહ્નો કોતરવામાં આવ્યાં હતાં. થડમાંથી પાંચ સોનાની ડાળીઓ નીકળતી અને તેને સોનાનાં પાંદડાં અને કળીઓ તથા ફળ પરવાળાનાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ વૃક્ષની આસપાસ ચારે બાજુએ રત્નો અને પુષ્કળ મોતી જડેલી દિવાલો બનાવવામાં આવી હતી. મૂળ આગળ સોનાનાં ફૂલોવાળાં રત્નજડિત કુંડાં ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં.

આ અદ્‌ભુત સુંદર સ્તૂપ પૂરો થાય તે અગાઉ રાજાને પોતાનું મરણ સમીપ આવતું લાગ્યું. રાજાની તીવ્ર નિરાશા કાંઇક અંશે મટાડવાને રાજાના ભાઇ સાધુ ટીસાએ મકાનનો તૈયાર થયેલા ભાગ ઉપર વાંસ તથા લાકડાનાં ચોકઠાં ગોઠવી, આખું મકાન તૈયાર થયા પછી જેવું દેખાય, તેવાં આબેહૂબ ચિત્રોના પટ બંધાવ્યા.

રાજા ગેમુનુ ગઇ સદીમાં પૃથ્વી પર પાછો આવી શક્યો હોત તો, એણે અત્યંત શ્રમ અને ભક્તિભાવથી બંધાવેલાં આ મકાનોનાં જીર્ણ ખંડેર જોઇ, તેનો આત્મા અત્યંત કષ્ટ પામત. એ મકાનો ઉપર ઘાસ અને છોડવા ઉગી ગયા હતા. છેલ્લાં ચાળીસ વર્ષથી સિંહલદ્વીપનાં અનેક આવાં ખંડેરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કાર્ય ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે, અને એ મકાનોની પૂર્વ આકૃતિને કાંઇક કાંઇક મળતાં એ બધાં ખંડેરોને નવેસરથી બંધાવવાનું કાર્ય ચાલે છે.

રાજા વિજયના પ્રધાન અનુરાધાએ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં અનુરાધા નક્ષત્રમાં આ શહેરનો પાયો નાખ્યો અને તે ઉપરથી એ શહેરનું નામ પાડવામાં આવ્યું એવી કથા છે.

અનુરાધાપુરમાં દુટુગેમુનુ રાજાએ બંધાવેલાં અનેક મકાનો છે. સિંહલદ્વીપના સર્વ રાજાઓમાં એ રાજાનું નામ સૌથી પ્રખ્યાત છે અને એ દેશના ધર્મના ઇતિહાસમાં એ રાજાની ગણના મોટા સચ્ચરિત્રશાળી સાધુ રાજા તરીકે કરવામાં આવે છે. આજ પણ અતિશય માન અને ભક્તિભાવથી એ રાજાનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. એના નામ ઉપરથી પછીના જમાનામાં અનેક વિહારો અને ધર્મશાળાઓ બંધાઇ છે. અમે અનુરાધાપુરમાં ઊતર્યા હતા તે ધર્મશાળાનું નામ પણ એ રાજાના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું છે આ ધર્મશાળામાં એક ભાગમાં બુદ્ધ વિહાર છે ત્યાં સાધુઓ રહે છે. આપણી ભાષામાં એ નામનો અર્થ દુટુ ગેમુનુ યાત્રી વિશ્રામસ્થાન એવો થાય. રાજા પરાક્રમી હતો તેવોજ નમ્ર અને નિરભિમાની હતો. અનેક ભવ્ય મકાનો અને તળાવો વગેરે બંધાયા પછી રાજાએ લખ્યું છે " રાજસમૃદ્ધિ અને જાહોજલાલીના પ્રદર્શન તરીકે આ બધું બંધાવ્યું નથી, પરન્તુ બુદ્ધ શાસન સ્થાપિત કરવાના પવિત્ર હેતુથી આ કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે."

આ સ્તૂપની દક્ષિણ બાજુએ એક ઓટલો છે. તેના ઉપર સંખ્યાબંધ થાંભલા છે. અસલ " દલદ માલિગવ " (દંત મંદિર) ના આ અવશેષ છે, એમ માનવામાં આવે છે. દંતકથા પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધની ડાબી દાઢ, જે સ્થળે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં ભગવાન બુદ્ધનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો ત્યાંથી લઇ સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ના ચોથા સૈકામાં કલિંગ દેશની રાણી હેમમાલા એ દાઢ સિંહલદ્વીપમાં લાવી. ઓળખાઇ જવાની તથા પકડાઇ જવાના ભયથી રાણી બ્રાહ્મણ સાધ્વીના વેશમાં ત્યાં આવી અને આ પવિત્ર પદાર્થને અંબોડામાં સંતાડીને લાવી. કિતિસીરી મેઘવાન રાજાએ આભાર અને આનંદપૂર્વક એનો સત્કાર કર્યો અને મૂલ્યવાન પથ્થરની દાબડીમાં તેને મૂકી રાખી.

પ્રખ્યાત ચીની મુસાફર ફા હીન એ દાંત વિષે આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે: " દર વર્ષે એક વખત ભગવાન બુદ્ધના આ પવિત્ર અવશેષનાં પ્રજાને દર્શન કરાવાતાં. બુદ્ધ ધર્માનુયાયી પ્રત્યેક પ્રજાજન આ મહા સમારંભની તૈયારીમાં મદદ કરવા આવતો. કોઇ રસ્તા સાફ કરવામાં મદદ કરતો, કોઇ રસ્તા શણગારવા લાગતો અને કોઇ રસ્તા પર ફૂલ અને સુગંધી પદાર્થ વેરવા માંડતો. મૂલ્યવાન આભૂષણોથી શણગારેલા હાથી ઉપર આ દાંત પધરાવી તે હાથીને દબદબા ભરેલા સરઘસમાં આખા શહેરમાં ફેરવતા. સરઘસને આખે રસ્તે

બન્ને બાજુએ ભગવાન્ બુદ્ધના પાંચસો પચાસ જન્મોની જાતક કથાઓનાં ચિત્રો રંગવામાં આવતાં, "અભયગિરિ" ઉપર આ દાંતને નેવું દિવસ સુધી પ્રજાજનોને દર્શન કરવા રાખવામાં આવતો અને ત્યાં ચોવીસે કલાક દીપ અને ધૂપ બાળવામાં આવતા. આ મુદત અંતે વિધિપૂર્વક તે દાંતને રાખવાને ખાસ સ્તૂપમાં તેને લઇને મૂકવામાં આવતો."

ભગવાન બુદ્ધના ગળા પાસેના હાડકા ઉપર બાંધેલો સ્તૂપ–અનુરાધાપુર

અનુરાધાપુરનાં મકાનોનાં ખંડેર પાસે કેટલાક છુટા છવાયા પત્થરો પડેલા છે તેમાંની કોતરણી જોતાં જણાય છે કે આ બધાં મકાનો બહુ કલામય બાંધેલાં હતાં. એક સ્થળે એક પત્થર ઉપર નાગ અને નોળીઆની લડાઇનો દેખાવ કોતરેલો છે. ઉપર ઝાડની ડાળે વાંદરી બચ્ચાને છાતી સાથે દાબીને બેઠી છે અને હાસ્ય અને અનુકમ્પાની મિશ્ર લાગણી સાથે આ યુદ્ધ નિહાળે છે. આવા તો અસંખ્ય પત્થરો આજુબાજુ પડેલા છે, આ બધા મકાનોમાં "રૂવનવેલી સેય" (મણિ મંદિરસ્તૂપ). અભયવાપિ (બાસવાકુલમ્) થુપારામા (ભગવાન બુદ્ધના ગળા આગળના હાડકા ઉપર બાંધેલ સ્તૂપ), મહેન્દ્રની રાખ જે સ્થળે રાખવામાં આવી છે તે સ્થળ, મીરી સવેતી વિહાર, ઇસુરુમુનિયા, વેસીયગિરીય, હાથીખાનાં, જેતવનરમ, કૂતમપોકુન (જોડીયાં તળાવ) વગેરે મુખ્ય ગણાય. અનુરાધાપુરમાં થોડું થોડું અંગ્રેજી જાણનાર એક સારો ભોમિયો અમને મળ્યો તેણે આ બધાં સ્થળો બહુ બારીકીથી બતાવ્યાં.

અનુરાધાપુરથી આઠ માઇલ દૂર મહીન્તલે નામનું સ્થળ છે. ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ અઢી હજાર વર્ષ ઉપર સિંહલદ્વીપમાં રાજા તિસ્સ રાજ્ય કરતો હતો. મહીન્તલે નજીકના મીરસા પર્વતનાં જંગલોમાં એક દિવસ તે શિકાર કરતો હતો. તે વખતે તેણે એક સાબર ચરતું દીઠું; શિકારી છેક નજીકમાં છે તેના લેશ પણ ભાન વિના આ નિર્દોષ પ્રાણી ચર્યા કરતું હતું. વીર ન્યાયપ્રિય રાજાને નિર્દોષ પ્રાણીની આ સ્થિતિનો સ્વાર્થમય લાભ લેવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ, તેથી પોતાના ધનુષ્યના ટંકારથી તે પ્રાણીને જાગ્રત કર્યું. પ્રાણી તત્કાળ છલંગ મારી અતિ વેગથી દોડવા મંડ્યું. રાજાએ તેની પૂંઠ પકડી.

પ્રાણીની પાછળ દોડતો હતો તે જ વખતે રાજાને કોઇનો અવાજ સંભળાયો: "તિસ્સ ! આ તરફ આવો." અવાજની દિશા તરફ જોતાં તેણે એક પીળાં વસ્ત્રધારી સંન્યાસી જોયો. સંન્યાસી બોલ્યો: "સત્યધર્મશાસનકર્તા ભગવાન બુદ્ધના હું અને મારી સાથેના છ સાધુઓ શિષ્યો છીએ અને ભારતવર્ષમાંથી આ દેશની પ્રજા પ્રત્યેની અનુકમ્પાથી પ્રેરાઇ અહીં આવ્યા છીએ."

થોડા જ સમય પૂર્વે રાજા તિસ્સે સમ્રાટ અશોકને કેટલીક અતિ મહ્યવાન ચીજો ભેટ તરીકે મોકલી હતી. મહારાજ અશોકે એ ચીજોનો વિનયપૂર્વક અંગીકાર કરી ઉત્તરમાં કહાવ્યું હતું કે "ભગવાન બુદ્ધને હું શરણાપન્ન થયો છુ અને આપ પણ એ માર્ગે આત્માનું કલ્યાણ સાધવા પ્રવૃત્ત થાઓ એવી મારી અંતરની ઇચ્છા છે" આ બનાવ બન્યા પછી થોડા જ સમય પછી પૂર્વોક્ત સાધુઓ સિંહલદ્વીપમાં આવ્યા હતા. જે સાધુ સાથે રાજા તિસ્સને વાતચીત થઇ તે અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર હતો. અર્વાચીન હિન્દ અને તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક દેશોના મહાન સામ્રાજ્યના ચક્રવર્તીપદની અવગણના કરી અશોકનો આ ધર્મશીલ પુત્ર બુદ્ધભિક્ષુ બન્યો હતો. મહેન્દ્રના ઉપદેશની અસર રાજા તિસ્સના ચિત્ત ઉપર એવી તો પ્રબળ થઇ કે તેણે તત્કાળ બુદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો. રાજા સાથે તે વખતે ચાળીસ હજાર સૈનિકો હતા તેઓએ પણ બુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો

સિંહલદ્વીપમાં અત્યારે પણ મહેન્દ્રને ભક્તિભાવથી લોકો પૂજે છે; કારણકે ભવસાગર તરવાનો પરમ માર્ગ દર્શાવનાર તે પવિત્ર સાધુ હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ ભારતનું નવું સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર વગેરેના નવા સંસ્કાર સિંહલદ્વીપની પ્રજા પર પાડી તેણે એ દેશની પ્રજામાં નવી અને ઉન્નત સંસ્કૃતિ સ્થાપન કરી. સિંહલદ્વીપના કલાકૌશલ્યને બુદ્ધધર્મની અસર થઈ નવો જ વેગ અને બલ પ્રાપ્ત થયાં.

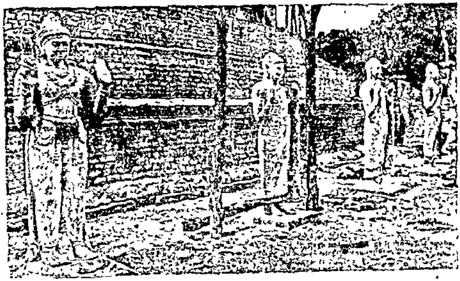
જે સ્થળેથી મહેન્દ્રે રાજા તિસ્સને ધર્મોપદેશ કર્યો તે ખડક આજ પણ મહીન્તલેમાં મોજૂદ છે. મહેન્દ્રને રહેવાનો મઠ, બુદ્ધ સાધુઓના વિહાર, અન્નક્ષેત્રો, ઔષધાલય, પાઠશાળાઓ, યાત્રીઓનાં વિશ્રામસ્થાનો, તેમને ખાવાપીવા માટેનાં સ્થળો, તળાવો વગેરે અનેક સ્થાનોના અવશેષો આજ પણ મહીન્તલેમાં જોવામાં આવે છે. તે સમયના રાજાઓ રોગગ્રસ્ત મનુષ્યોનાં દુઃખનિવારણ માટે પોતે જાતે વૈદકનો અભ્યાસ કરતા અને રોગનિવારણનું કાર્ય એ ધાર્મિક કાર્યોમાં બહુ મહત્ત્વનું ગણાતું.

રાજા બુદ્ધદાસ (ઇ. સ. ૩૪૧–૩૭૯) વૈદકમાં બહુ નિપુણ ગણાતો અને મનુષ્ય ઉપરાંત પ્રાણીઓનાં શરીરની પીડાનું પણ તે નિવારણ કરતો. તેને માટે કહેવાય છે કે, એક વખત રોગનિવારણનાં પોતાનાં ઔષધ તથા બીજાં સાહિત્ય સાથે એ જતો હતો ત્યારે રસ્તાની બાજુએ એક મોટા નાગને અતિશય પીડાતો તેણે જોયો. રાજાએ નાગને કહ્યું: "તારી પાસે આવી તારા રોગનું નિવારણ તો હું ન કરી શકું, કારણકે કુદરતી સ્વભાવ પ્રમાણે તું કદાચ મને ડસે." નાગે આ સાંભળી એક દરમાં પોતાનું માથું ખોસી દીધું. રાજાએ પાસે આવી નાગના શરીરમાંથી રોગગ્રસ્ત ભાગ કાપી કાઢ્યો, ઔષધ લગાડયું અને એ રીતે નાગના દુઃખનું નિવારણ કરી આગળ ચાલ્યો.

અત્યારના સમયમાં ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકો દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં ઇસ્પીતાલો અને અપંગાશ્રમો કાઢી જે પ્રકારનું ધર્મકૃત્ય કરે છે તે જ પ્રકારના ધર્મકૃત્યની પ્રથા બુદ્ધ સમયમાં

બુદ્ધભિક્ષુઓમાં જોવામાં આવતી; અને માંદા માણસની શુશ્રૂષા, રોગનિવારણઅર્થે ઔષધશાળાઓ અને બીજા ઉપચારો કરવાનું કાર્ય બુદ્ધ સાધુઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતું. મનુષ્યના શરીરનાં દુઃખો નિવારણ કરવાના પુણ્યકાર્યની આ ભાવના ખ્રિસ્તીધર્મમાં બુદ્ધધર્મની અસરથી પ્રવેશ પામેલી જણાય છે.

મહીન્તલેનાં અવશેષોમાં મીસા પર્વતનાં લગભગ બે હજાર પગથિયાં, સિંહગિરીપ, નાગપોકુનમ, કલુદીય પોકુનમ, રાજગિરિલીન, રાજગિરિમક વગેરે મુખ્ય જોવા લાયક છે.

"મણિ મન્દિર" સ્તૂપમાં પુનરુદ્ધાર કરેલી કેટલીક મૂર્તિઓ—અનુરાધાપુર.

અનુરાધાપુર અને મહીન્તલેનાં અવશેષો જોતાં સિંહલદ્વીપની પ્રાચીન સમૃદ્ધિ જાહોજલાલી વૈભવનો ખ્યાલ આવે છે. માઇલોના માઇલો સુધીના વિસ્તારમાં મંદિરો, મઠો, વિહારો, સ્તૂપો વગેરેના અગણિત અવશેષો જોતાં જણાય છે કે, બુદ્ધ ધર્મની પૂર્ણકલાના સમયમાં આ સ્થળો અતિ રમણીય, સમૃદ્ધિવાન અને ધર્મપરાયણ શાસકોના નિયંત્રણ નીચે હશે.

અનુરાધાપુરથી મોટરને રસ્તે લગભગ સિત્તેર માઇલ દૂર માતલે નામનું સ્થળ છે ત્યાં પણ બુદ્ધ તીર્થસ્થળોના કેટલાક અવશેષ છે તેમાં મુખ્ય "અલુ વિહાર" નામનું છે. આ સ્થળે ઈસ્વીસનના પ્રથમ સૈકામાં બુદ્ધ સાધુઓની મોટી પરિષદ્ મળી હતી અને ત્યાં બુદ્ધ ધર્મનાં સૂત્રો અને વિધાનોનો સંગ્રહ જે ત્રિપીટકને નામે ઓળખાય છે તે લખવામાં આવ્યો હતો.

માતલે આવતાં રસ્તામાં વિજિતપુર નામનું એક પ્રાચીન સ્થળ આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં આ સ્થળ તામીલ લોકોના કબજામાં હતું. દુટુગેમુનુ રાજાએ તામીલ લોકો સામે ભારે યુદ્ધ કરી તે શહેરનો કબજો લીધો. આ યુદ્ધનું અતિ સુંદર અને સવિસ્તર વર્ણન મહાવંશમાં આપેલું છે. રાજાના પ્રિય હાથી કન્દુલને મુખ્ય દરવાજો તોડવા માટે નિયુક્ત કર્યો ત્યારે કિલ્લાનો બચાવ કરનારાઓએ તેના ઉપર ઉકળતો શીસાનો રસ રેડયો. અત્યંત કષ્ટ પામતો હાથી પાસેના તળાવમાં બળતરા મટાડવા પડ્યો. હાથીના

શરીર ઉપર મલમ ચોપડી રાજા ગેમુનુએ પોતાને હાથે તેના શરીર ઉપર કપડું લપેટ્યું. તે ઉપર પાડાના ચામડાનાં સાત પડવાળું જાડું ઢાંકણ વીંટ્યું. અને તે ઉપર તેલ લગાડેલું ચામડું વીંટ્યું. બળતરાની પીડાથી શાંત થયેલો હાથી ફરી પાછો દ્રુતવેગથી દરવાજા તોડવા મંડયો, અને પગનાં બળથી દરવાજાનો ઉમરો તોડી નાખ્યો. ઉપરની કમાને અને બુરજ તોડી નાખી હાથીએ સૂંઢમાં રથનું પૈડું લીધું અને દરવાજા ઉપર તેનાથી અત્યંત જોરથી પ્રહાર કર્યા. સૈનિકોએ પણ રથનાં પૈડાં અને બીજું જે હાથમાં આવ્યું તે લઇ દરવાજા તોડવામાં મદદ કરી અને એ રીતે દરવાજા તોડી શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને માર્ગમાં આવતા પ્રત્યેક તામીલનો વધ કરતા ગયા.

વિજિતપુરના અવશેષમાં એક મોટો સ્તૂપ છે. ભગવાન બુદ્ધના ગાલના એક હાડકા ઉપર આ સ્તૂપ બનાવેલો છે. ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં આ બનાવેલો ધારવામાં આવે છે. નેવું ફીટનાં ઘેરાવાનો અને ચાળીસ ફુટ ઊંચો આ સ્તૂપ ભવ્ય જણાય છે અને બુદ્ધ ધર્મનાં અતિ પવિત્ર સ્થળોમાંનો એક ગણાય છે.

વિજિતપુરની પાસે જ કાલવીવા અને બલાલુવીવા નામનાં વિશાળ તળાવો છે. આ બે તળાવોમાં થઇને અગીઆર અબજ ગેલન પાણી માય તેવી ગોઠવણ છે. છેક અનુરાધાપુર સુધી પાણી લઇ જવા માટે ચોપન માઇલ લાંબી એક નહેર આ તળાવોમાંથી ખોદેલી છે.

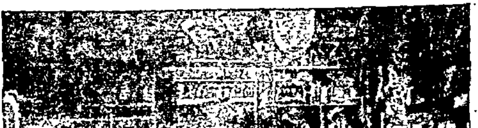
અનુરાધાપુરથી પૂર્વ તરફ જતાં લગભગ ચાળીસેક માઇલને અંતરે મિનેરીયવીવા નામનું તળાવ આખા સિંહલદ્વીપમાં પ્રાચીન ઇજનેરી કળાના સૌથી અગત્યના સ્મારક તરીકે ગણાય તેવું છે. ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં આ તળાવ બાંધવામાં આવ્યું. ત્રીસ માઇલના વિસ્તારનું આ અતિ ભવ્ય સરોવર આસપાસના મુલકને ખેતીવાડી માટે અતિ ઉપયોગી સાધન હોવા ઉપરાંત સુંદરતા અને કલાના નમુના તરીકે પણ અદ્ભુત છે.

મિનેરીયવીવાથી અગ્નિકોણ તરફ લગભગ સોળ માઇલને અંતરે આવેલા પોલોનારૂવા નામના સ્થળમાં સિંહલદ્વીપના સ્થાપત્યના અનેક અગત્યના નમુના જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. ના બારમા સૈકામાં પરાક્રમબાહુ નામના અતિ બળવાન રાજાના સમયમાં આમાંના ઘણા બનાવવામાં આવ્યા હતા એમ જણાય છે. રાજાના મહેલો, રાજમાલીગવ, નંદનવન, શીતલ માલીગવ, વીતડાગે (ગોળ મંદિર) નિ:શંક લતામંડપ, સાત મહાલ પ્રાસાદ વગેરે ખાસ અગત્યનાં અને સુંદર ભવ્ય સ્થળો છે.

કોલંબોથી લગભગ ચુંમોતેર માઇલ દૂર ઈશાન તરફ સિલોનનું પ્રખ્યાત સ્થળ કેન્ડી આવેલું છે. ભગવાન બુદ્ધનો એક દાંત ઉપર બાંધેલો સ્તૂપ અને મંદિર એ આ સ્થળનાં પ્રખ્યાત તીર્થસ્થાન ગણાય છે. કેન્ડીનું બાંધેલું વિશાળ તળાવ, તેની આસપાસની રમણીય ટેકરી અને તેના ઉપર ફરતો રસ્તો, બોટેનીકલ ગાર્ડન્સ, મ્યુઝિયમ, હુન્નરશાળા તેમજ ચ્હા અને રબરનાં પુષ્કળ બગીચા તથા કારખાનાંને લીધે સિલોનમાં આ સ્થળ સૌથી વધારે અગત્યનું ગણાય છે. કેન્ડીના 'દન્દ માલિગવ' (દંત મંદિર)નો મહિમા આખા સિલોનમાં સૌથી વધારે ગણાય છે; કારણકે બીજે સ્થળે એવાં મંદિરોમાં ભગવાન બુદ્ધના દેહના કોઇ અવશેષ ઉપર સ્તૂપ ચણી લેવામાં આવેલો હોય છે, ત્યારે અહીં એ દાંતને સુરક્ષિત રીતે ઢાંકવામાં આવ્યો છે અને દર વર્ષે એક દિવસે એનાં દર્શન કરાવવામાં

આવે છે. એ દિવસ મહાપર્વનો ગણાય છે અને લાખો યાત્રીઓ ત્યાં એકઠા થાય છે. ભગવાન બુદ્ધના એક દાંતને એક રત્નજડિત સુવર્ણની દાબડીમાં રાખવામાં આવ્યો છે. આ દાબડી રૂપાની દાબડીમાં, તે તાંબાની દાબડીમાં, તે દાબડી કાંસાની દાબડીમાં, તે લોખંડની દાબડીમાં, લોખંડની દાબડી લાકડાની દાબડીમાં અને લાકડાની દાબડી પથ્થરની દાબડીમાં એમ દાબડીઓની પરંપરામાં આ પવિત્ર અવશેષને સંભાળપૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. એ આખા મોટા દાબડા ઉપર નાનું સ્તૂપના આકારનું ઢાંકણું છે તેની રોજ પૂજા થાય છે. એ સ્તૂપ ઉપર મૂલ્યવાન અલંકારો ચઢાવેલા છે. એ સ્તૂપના અલંકારો અને પર્વને દિવસે વપરાતી પૂજાની સામગ્રી—સોનારૂપાના રત્નજડિત અત્યંત કિંમતી અને અદ્‌ભુત સુંદર કારીગરીવાળાં પાત્રો વગેરે સામાન્ય રીતે જોવાનો પ્રસંગ મળતો નથી. અમે ગયા તે જ વખતે યુરોપથી કેટલાક મુસાફરો મંદિર જોવા આવેલા હતા. તેમને બતાવવા માટે સાથે કેન્ડીના વતની કેટલાક અમલદારો પણ આવ્યા હતા તેમને આ બધું વિગતવાર સમજાવી બતાવવામાં આવ્યું તે વખતે અમને પણ એ જોવાનો લાભ મળ્યો. સીલોનમાં છેલ્લા રાજા રાણીએ ભેટ આપેલાં આ બધાં મૂલ્યવાન પાત્રો અને અલંકારો છે.

કોલંબોથી લગભગ ચાર માઇલ દૂર કેલીનિયા નામનું સ્થળ છે, ત્યાં એક વિહાર અને મંદિર છે. મંદિરમાં ખાસ આકર્ષક કાંઇ નથી. ભગવાન બુદ્ધની, વિષ્ણુની શેષશાયી મૂર્તિ જેવી મૂર્તિને કદરૂપા પીળા રંગથી રંગીને કલાનો ધ્વંસ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં પાસે વિહારમાં બહુ મૂલ્યવાન પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે અને તેમાં ટીબેટની લિપિમાં લખેલાં બુદ્ધ ધર્મનાં આઠ હજાર દુર્લભ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. તે ઉપરાંત બુદ્ધ સમયનાં રેશમી વસ્ત્ર ઉપર દોરેલાં કેટલાંક ઐતિહાસિક રંગીન ચિત્રો પણ રાખેલાં છે. આ સંગ્રહ સ્વામી દામોદરે અત્યંત શ્રમ વેઠીને કરેલો છે.

ભગવાન બુદ્ધની અનન્તશાયી મૂર્તિ—કેલનિયા

સિંહલદ્વીપ આ અને બીજાં અનેક તીર્થસ્થળો, અગણિત નાના મોટા વિહારો અને મંદિરો તથા યાત્રા વખતે એકઠી થતી લોકોની મેદની અને ઉત્સાહ જોતાં, બુદ્ધ ધર્મની

પ્રાચીન જાહોજલાલી, પ્રજા ઉપર તેની અસર અને સંસ્કાર અને પ્રાચીન સમયની ધર્મ-વિધિઓનું સચોટ ભાન થાય છે. બુદ્ધ ધર્મના અંતર્ગત સિદ્ધાંતો વિષે વિચાર કરતાં, એના રહસ્ય અને ભવ્ય કલ્પના વિષે મનન કરતાં જણાય છે કે, કુદરતી સંજોગો જેવાં કે વાતાવરણ, હવા, મહાવિસ્તારી ઘીચ જંગલો, પ્રચંડ ઊંચાં વૃક્ષોની અનંત ઘટાએ વગેરે લક્ષમાં લેતાં આ મહાન ધર્મનાં ગંભીર સત્યોના મનન અને નિદિધ્યાસન માટે જોઇતી અનુકૂળતાવાળું સ્થળ સિંહલદ્વીપ જેવું હિન્દુસ્થાનમાં એક પણ નથી. સિંહલદ્વીપનાં તીર્થસ્થળો જોતાં આ બધા વિચાર આવે છે તેની સાથે એ દેશની અર્વાચીન ધાર્મિક સ્થિતિ જોતાં અત્યંત દુઃખ થાય છે.

સંસારના ક્ષુલ્લક સુખવૈભવની મોહજાલમાંથી બચી ગૃઢ ચિંતન દ્વારા જન્મ-જન્માન્તરની ઘટમાળ નિવારણ કરવાનો જે પરમ ઉન્નત સિદ્ધાન્ત અને જે ધર્મસૂત્રો બુદ્ધ ધર્મમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં છે તેનો અર્વાચીન સિલોનમાં સર્વ રીતે લોપ થયેલો જણાય છે. પશ્ચિમની મોહક અને ઉપરના ડોળ દમામવાળી સર્વ રીતિનીતિ તથા રહેણી-કરણી સિલોનમાં પ્રચલિત થયેલી જોવામાં આવે છે. મઠો અને વિહારોમાં સંતો સંન્યાસીઓ અને ભિક્ષુઓ કેવળ મોજશોખ અને એશઆરામમાં જીવન ગાળે છે અને જગતનાં પરમ ઉન્નત સત્ય પ્રગટાવનાર મહાન ધર્મનાં શાસનોનું પ્રતિક્ષણે જીવનમાં સર્વ રીતે ઉલ્લંઘન કરે છે. આવી અધમ સ્થિતિ શાથી થઇ હશે એનો નિર્ણય કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. તીવ્ર વૈરાગ્યની ભાવના, પરકાલ અને પરજીવન માટેની તૈયારીનું જ લક્ષ્યબિન્દુ, દેહદમન, કઠોર વ્રતવિધાનો વગેરે ભાવનાવાળા ધર્મ સાથે મોહોત્પાદક, ઝગઝગાટવાળી, આકર્ષક, જીવનનાં સુખ સગવડ અને વૈભવની સર્વ સામગ્રી પુરી પાડતી અને તૃષ્ણાઓને સંતોષ આપનારી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંઘર્ષણનું આ પરિણામ હશે?

× આ લેખના કેટલાક ભાગ માટે સંત નિહાલસિંગના "The Relics of Old Ceylon" નામના નાના પુસ્તકની મદદ લેવામાં આવી છે.

સ્વદેશી લશ્કર

સ્વરાજ વિષે ભાષણ કરનારા, લખનારા અને સરકારની સાથે મસલત કરનારા હિંદીઓ લશ્કરને વિષે કેટલા અજ્ઞાન હોય છે, અને છેક ગોળમેજી પરિષદની "રક્ષણ સમિતિ"માં મહાલનારા સભ્યો કેવી ભયંકર રીતે છેતરાયા છે તે વિશે મુંબઇના 'ક્રોનિકલ'માં ડૉક્ટર દાદાચાનજીના બે લેખ આવી ગયા છે. યુરોપની મોટી લડાઇ વખતે દાક્તર દાદાચાનજીને કમિશન મળ્યું હતું અને ત્યાર પછી હિંદી લશ્કરના વિષયનો એમણે અભ્યાસ કર્યો છે અને પ્રમાણું લખ્યું છે. બિનલશ્કરી સૈન્ય એટલે ટેરીટોરિયલ, ઓફિસર્સ ટ્રેઇનિંગ કોર વિષે પણ એમણે ઠીક પ્રમાણમાં લખ્યું છે.

અંગ્રેજ પ્રજા અતિ મુત્સદ્દી છે અને જર્મન, ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન સરકારોને પણ મુત્સદ્દીગીરીથી છેતરી શકે તે, બીચારા બિનઅનુભવી, ભોળા ભૂંડ જેવા ગોળમેજીઆને છેતરે તેમાં શી નવાઇ! તેમાં વળી આ ગોળમેજીઆ તો ભિખારીની માફક ગમે તે ટુકડાથી ખુશ થવા તૈયાર હતા. વળી એમણે પોતે કબૂલ કર્યું છે કે તેઓ લશ્કરી વિષયથી અજ્ઞાત હતા, તેમને પટાવવાને કેટલી વાર લાગે?

હિંદી લશ્કર પાછળ હિંદી વાર્ષિક આવકનો અડધો ભાગ એટલે રૂ. ૫૫ કરોડ દર વર્ષે વપરાય છે. ગોળમેજી પરિષદના પ્રાથમિક નિવેદનમાં ૮૩ પાનાં છે, તેમાંથી માત્ર ૩ પાનાં લશ્કર વિષે છે અને તેમાંનું એક પાનું સમિતિના કાર્યનિર્દેશ તથા સભ્યોના નામથી ભરેલું છે. એ નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે "હિંદી લશ્કરમાં હિંદી અફસરોને (ટુકડીઓના અફસરો), રાખવા માટે તાત્કાલિક પગલાં લેવાં પણ તેમાં કેટલા અફસરોને કેટલા વર્ષોમાં તૈયાર કરવા તે જાણવી શકાયું નથી; કારણ કે સમિતિના ઘણા સભ્યો આ વિષયથી અજ્ઞાત છે." દાક્તર દાદાચાનજી પૂછે છે કે, અજ્ઞાત સભ્યો શા માટે એ સમિતિમાં રહ્યા હશે!

લશ્કરમાં ૩૦૦૦ ગોરા અફસરો છે અને આપણે ત્યાં દર વર્ષે ૨૦ થી ૫૦ અફસરો તૈયાર કરીએ તો ૮૦ વર્ષમાં બધા અફસરો હિંદી થઇ શકે ખરા. કેટલા વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખવો અને કેટલા વર્ષમાં બધી ટુકડીઓના અફસરો હિંદી થઇ જાય તેની મુદત જાણવી શકાયા નથી.

જ્યારે યુરોપમાં લડત જાગી ત્યારે દરેક ત્રણ મહિને ૫૦૦૦ અફસરોને ઇંગ્લંડની કોલેજોમાં તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. જો હિંદી લશ્કરી કોલેજમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખ્યો હોય તો તેટલા વર્ષમાં ૩૦૦૦ માણસો તૈયાર કરી શકાય. પ્રશ્ન માત્ર ખર્ચ કરવાનો છે. દરેક મોટા ઇલાકામાં એક કોલેજ હોય અને તેમાં ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરાય પણ જેને નાચવું ન હોય તેને આંગણું વાંકુ પડયા વિના ન રહે. આજે આપણી યુનિવર્સિટીઓ દર વર્ષે ૮૦,૦૦૦ ગ્રેજ્યુએટો તૈયાર કરે છે એટલે અફસરોને તાલીમ આપવાનો પ્રશ્ન જરાયે અઘરો નથી. વળી તે કોલેજો ઉપરાંત આપણી સામાન્ય કૉલેજોમાં ૫૦ થી ૧૦૦ અફસરો તૈયાર થાય. ગ્રેટબ્રિટન અને સંસ્થાનોમાં તેમ થાય છે. પણ એમ કહેવાય છે કે આપણા હિંદી અફસરોમાં પુરી લાયકાત નહિ આવે. ડૉક્ટર દાદાચાનજી એ અફસરો જોઇ રહ્યા છે અને કહે છે કે, ઇંગ્લંડના મેટ્રિક્યુલેટ પાસ થયેલા અને નાપાસ થયેલા

કચરામાંથી જે અફસરો પેદા થાય છે તેના કરતાં કોઈ પણ હિંદી ઊતરતાં પ્રકારનો નહિ નીવડે. અને એટલું તો નક્કી છે. કે જે અફસરો ત્રણ મહિનામાં તાલીમ લઈને કામ કરતા હતા તેના કરતાં ઊતરતા નહિ જ હોય.

આપણા ઘણા જ થોડા હિંદીઓ સમજતા હશે તેવી ચોંકાવનારી હકીકત ડૉ. દાદાચાનજી પ્રગટ કરે છે. એમ ધારો કે ૩૦૦૦ લશ્કરી અફસરો તૈયાર થયા, તો તે માત્ર નોકરોના જેવા છે, અથવા સંચાનાં જેવા છે. સંચા હલાવનાર લશ્કર તો તદ્દન જુદું છે. સીમલામાં જે મુખ્ય કાર્યાલય (હેડ ક્વૉર્ટર્સ) છે તેમાં બધા અફસરો, કારકૂનો અને ઑર્ડર્લી એટલે નોકરો ગોરા હોય છે અને બધી સત્તા તેમના હાથમાં હોય છે. ત્યાં એક પણ હિંદીનો પગપેસારો થયો નથી. આખા લશ્કરની ચાવી અહીં છે. કરોડો રૂપિયાનો સ્ટોર લેવાય છે તે અહીંથી લેવાય છે. અહીંથી એક હુકમ નીકળે તો લાખો માણસોનો ભૂકો થઈ જાય. ગોળમેજી પરિષદના નિવેદનમાં આ કાર્યાલય અને સ્ટાફને હિંદી કરવા વિષે એક શબ્દ પણ નથી. સ્ટાફ કૉલેજોમાં હિંદીઓને દાખલ કરવા અથવા તેની જુદી કૉલેજ કાઢવા વિષે એક શબ્દ નથી, એટલે ૩૦૦૦ ગોરાને બદલે ૩૦૦૦ હિંદી આવે તોપણ તે પૂતળાં જેવાં રહેવાના.

એમ ધારો કે, સ્ટાફની અંદર પણ ધીમે ધીમે હિંદીઓ કોઈ દિવસ પગપેસારો કરશે તોપણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે હિંદી લશ્કરી કાર્યાલય લંડનની વૉર ઑફિસના હુકમ પ્રમાણે વર્તે છે. હિંદી લશ્કર હિંદીઓને માટે નથી, હિંદના હિતને માટે નથી, હિંદની બહારના પ્રદેશોમાં બ્રિટિશ હિતને માટે લડયાં કરે છે. આજે આ લશ્કરને હિંદી કાયદા લાગુ પડતા નથી, તેનો ખર્ચ હિંદમાં પડે છે પણ કાયદા નિબંધો બ્રિટનના છે, તેને કાલે ચીન તો પરમ દિવસે ઈજિપ્ટમાં મોકલે. જે લશ્કર પર કોઈ પણ હિંદી સરકારની સત્તા નથી, જેને વાઈસરૉય નહિ પણ વ્હાઈટ હાલમાંથી હુકમ મળે તે લશ્કર હિંદી શી રીતે કહેવાય? અને સ્વરાજનું લશ્કર કેવી રીતે કહેવાય? આ સત્તા મેળવવા માટે ગોળમેજી પરિષદના નિવેદનમાં એક હરફ પણ નથી.

આ બધી ભારે મુશ્કેલીઓ છે; પણ જ્યારે હિંદી વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજોમાં દાખલ કરવામાં આવશે ત્યારે રાજાઓના, જમીનદારોના, લશ્કરી અને પોલીસ અફસરોના છોકરાઓને બહુ મોટી સંખ્યામાં દાખલ કરવામાં આવશે, અમુક વર્ગને લેવામાં આવશે, ભણેલો નહિ; જે કોમોમાં રાજકીય જાગ્રતિ નથી તેવાને ઉત્તેજન મળશે, એટલે તેમના બાપવાલીઓને પણ દબાવી દેવાનું એક હથિયાર આ સરકારના હાથમાં રહેશે.

પણ આપણો જુવાન "સ્વરાજીઓ" કહેશે કે બાર મહિનામાં સરકાર તો આપણી થશે એટલે આ બધી મુશ્કેલીઓ ટળી જશે; પણ સ્વરાજ તો હજી બહુ દૂર છે, એટલે એ આશ્વાસન નકામું છે.

સર ક્લોડ જેકબ જે પહેલાં અહીંના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ હતા તે લખે છે કે કાર્યદક્ષતા અથવા ધારેલું કામ કરી શકે એ શક્તિ અથવા વ્યવસ્થા એ લશ્કરનું પહેલું અને એક લક્ષ્ય હોય. લશ્કરને હિંદીમય કરવાની યોજનાથી તે ઘટશે, તેથી લશ્કરને બહુ જ ધીમેથી હિંદીમય કરાવી શકાશે. બહુ જ ધીમે એટલે ૨૦ વર્ષે હોય અથવા ૨૦૦ વર્ષે પણ હોય-સેનાપતિ જેકબ ૨૦૦ વર્ષ નહિ પણ ૧૦૦ વર્ષની મુદત ધારતા હોય એમ લાગે છે.

હિંદી લશ્કરને હિંદીમય કરવામાં મોટા વાંધા છે. જેકબ માને છે કે, હિંદીઓ જ નિષ્પક્ષ અંગ્રેજો રહે એવું ઇચ્છે છે. જ્યારે હિંદુમુસ્લીમ કોમીય ઝગડામાં ગળાં કપાતાં હોય ત્યારે અંગ્રેજો વિના કેમ ચાલશે ?

હિંદી ગોરા લશ્કરનું કામ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પરદેશી પ્રજા હિંદ પર હુમલો કરે તે સામે રક્ષણ.

(૨) સરહદ પર રહેતી પ્રજા—ખાસ કરીને વાયવ્ય ખૂણામાં રહેતી પ્રજા—સામે રક્ષણ.

(૩) જ્યારે પોલીસ શાંતિ અને વ્યવસ્થા ન જાળવી શકે ત્યારે સરકારને મદદ કરવા, અને

(૪) જે હિંદી (સ્વદેશી) લશ્કર છે તેને વફાદાર રાખવા માટે.

સર જેકબનો અભિપ્રાય એવો છે કે, આખા લશ્કરની તાલીમ, શિસ્ત અને વિશ્વાસપાત્રતાનો આધાર અફસરોના " મેસ " એટલે જમવાની કલબના વાતાવરણ પર છે. એ મેસમાં તેમનું ચારિત્ર ઘડાય છે. પણ આ હિંદીઓ નાનપણમાં પરણેલા આવશે એટલે કુટુંબ સાથે રહેશે. વળી હિંદુમુસલમાનો સાથે ન પણ જમે. બાર ભૈયા અને તેર ચોકા જેવો ઘાટ થાય. એવા સૈન્યમાં સંઘબળ શું હોય ? માટે ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી અંગ્રેજી સિપાઇ, અંગ્રેજી અફસરો, અંગ્રેજી બધું રાખવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. તેમ કર્યા વિના છૂટકો નથી અને હિંદીમય કરવાની વાત ગલત અને નુકસાનકારક છે.

આપણે એમ ન માનવું કે આ એક ઘરડા નોકરશાહીનો અભિપ્રાય છે. અંગ્રેજો એને જરૂર ટેકો આપશે. કેટલો આપશે તે જોવાનું રહ્યું.

સુમન્ત મહેતા

તા. ક. હિંદના લશ્કરના માજી કમાન્ડર-ઇન-ચીફ સર ક્લોડ જેકબ, જેકબે 'રાજકીય બંધારણમાં સુધારો અને હિંદનું લશ્કર' એ વિષે એક લેખ લખી બહાર પાડયો છે. હિંદનું હિંદીઓનું બનેલું લશ્કર અને હિંદનું વિલાયતી એટલે કે ગોરૂં લશ્કર એ બન્નેનું પ્રમાણ એવું હોવું જોઇએ કે હિંદી લશ્કરને બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની વફાદારીમાં ગોરૂં લશ્કર મક્કમ રાખી શકે ! હિંદમાં લશ્કરને શું કામ કરવાનું છે તે વિષેના ઉપર જણાવેલા ચાર મુદ્દાઓમાં આ છેલ્લો મુદ્દો સૌથી અગત્યનો છે, અને તેથી જ હિંદના લશ્કરને હિંદી બનાવવા સામે આ સોલ્જરો અને બ્રિટિશ સરકારનો સખ્ત વિરોધ છે. હિંદના લશ્કરમાં હિંદીઓને એવી રીતે જ ગોઠવવા કે જેથી હિંદી લશ્કરની Efficiency કાર્યદક્ષતા કે કર્તવ્યપરાયણતા કે શિસ્ત જરા પણ મોળી કે ઢીલી ન પડે ! આ એફિશીઅન્સીનો અર્થ શો હોઇ શકે તે કોઇ સાધારણ સમજુ હિંદીને કહેવું પડે તેમ નથી. સર ક્લોડ જેકબ કહે છે કે આ પ્રકારના હિંદના લશ્કરના બંધારણને લઇને જ હિંદ ઉપર પરદેશોની સ્વારીઓ ચડી આવી નથી. હિંદ પર નાદિરશાહ જેવા લૂંટ કરવા આવતા નથી, પણ બ્રિટિશ સરકારની દરેક ક્ષણે ચાલતી લૂંટ નાદીરશાહ જેવાની લૂંટ કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે, અને હિંદને વધારે પાયમાલ કરે છે. આ લૂંટને કાયમ રાખવા જ તેમને લશ્કરની મદદની જરૂર છે. ૧૮૫૭માં બ્રિટને હિંદને નિઃશસ્ત્ર કર્યું, અને કેળવણીમાં પ્રકાશ રાખ્યા છતાં હિંદના લશ્કરમાં જોડાવાનો પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક હિંદ આજે માગે છે, ત્યારે સરકાર અને સરકારી નોકરી કરી ગએલા માજી અમલદારો એમ કહે છે કે લશ્કરમાં ભરતી થઇ શકે પરંતુ તે હિંદની લડાયક પ્રજામાંથી જ, રાજપુત, જાટ, મરાઠા

વગેરેની જ ચુંટણી થઇ શકે, સાધારણ વાણીઆ બ્રાહ્મણમાંથી નહિ. પણ—સરકારનો કુતર્ક આગળ ચાલે છે—આ કોમો ભણેલી નથી, કેળવાએલી નથી, અને લશ્કરમાં ઊંચ પાયરીની નોકરીઓ-માટે અતિશય બુદ્ધિશાળી માણસ જોઇએ તેથી—રજપુત, જાટ વગેરે બિન-કેળવાએલી કોમોને અત્યંત ધીમે ધીમે જ લશ્કરમાં ઊંચી નોકરીઓ આપી શકાય. અલબત્ત કેળવાએલા "પંડિતો" કે વાણીઆ બ્રાહ્મણને તો લશ્કરમાં લઇ શકાય જ નહિ, કારણ તે લડાયક કોમો નથી! સર ક્લૉડ જેકબ જેવા પણ અંગ્રેજી કહેવત ભૂલી જતા લાગે છે કે Put a man in his uniform and he will shoot his mother—માણસને લશ્કરી પોશાક પહેરાવો, અને પછી જુઓ કે એની માને પણ ગોળીથી મારે છે કે નહિ. તો પછી કેળવાએલા માણસો લશ્કરમાં શા માટે ન આવી શકે?

પણ ખરી હકીકત એ છે કે સરકાર કેળવાએલા વર્ગને લશ્કરી તાલીમ આપી લશ્કરમાં મોટી નોકરીઓ આપતાં ડરે છે. માત્ર બુદ્ધિની કેળવણી આપી બુદ્ધિના જ ક્ષેત્રમાં "પંડિતો" કે કેળવાએલા ચળવળીઆઓ સરકારને આટલા રંજાડે છે તો પછી માત્ર શબ્દોની દલીલની સાથે સાથે સીસા જેવી ભારે દલીલનો પણ ઉપયોગ હિંદીઓ જાણે તો તો આ ભલી સરકારની હયાતી માટે એ કેટલું જોખમકારક થઇ પડે! અત્યારે પણ સરકારના મનમાં ઊંડે ઊંડે એમ જ છે કે તમે દલીલો ભલે ગમે તેટલી કરો પણ છેવટની દલીલ અમને આવડે છે, તે એ કે અમે કહીએ તે શાબ્દિક હુકમ માન્ય ન રાખો તો મગજમાં આઉંસ અરધો આઉંસ સીસું ભરવું પડે, કે જેથી તમે ઝટ સમજી જાઓ. અને લશ્કરની કાર્યદક્ષતાનો અર્થ પણ આ જ છે. સર ક્લૉડ જેકબ કહે છે—'જો લશ્કરની એફિશીયન્સી—કાર્યદક્ષતા જળવાઇ રહે—તો હિંદના લશ્કરને હિંદી બનાવવા સામે કશો વાંધો લઈ ન શકાય. પણ આખા પ્રશ્નની ગૂંચ—એ કાર્યદક્ષતામાં આવી રહી છે." Efficiency is the crux of the whole problem. No one would complain about increased Indianisation, if it could be certain that "real efficiency" were maintained." આ Real efficiency—સાચ્ચી કાર્યદક્ષતા કઇ?

સમજતાં બહુ વાર લાગે એમ નથી. સરકાર હુકમ આપે કે નિઃશસ્ત્ર અસહકારીઓ કે અહિંસક રીતે કાયદો તોડી બેઠો બળવો કરનાર પ્રજા સામે ગોળીઓ છોડો—ત્યારે દરેક હિંદી સિપાઇએ પોતાના જ દેશી ભાઇઓ સામે ગોળીઓ છોડી તેમના પ્રાણ લેવા! આ કાર્યદક્ષતા લશ્કરી સિપાઇનું વફાદારપણું-અને એ બધું બ્રિટન હિંદની લૂંટ ચાલુ રાખે તે માટે જ!! ઘરવાલ ભાઇઓની ટુકડી આમ કરવા ના પાડે, તો તે મહાન અનીતિ–demoralisation of the army–લશ્કરમાં પેસતો મોટો રોગ કે સડો! પણ અહિંસક લડતે આજે તો આખી દુનિયાને દેખાડી આપ્યું છે કે સત્ય અને નીતિ કોના તરફ છે–સ્વાતંત્ર્ય માટે લડતી અહિંસક હિંદી પ્રજા સાથે કે માત્ર પોતાના સ્વાર્થી ચૂસને નીભાવવા ગમે તે રીતે લોહી રેડવા તત્પર એવા બ્રિટન સાથે! સર ક્લૉડ જેકબ સાહેબ તો એમ પણ કહે છે કે હિંદીઓમાં નૈતિકબળ અને પ્રમાણિકપણું પણ નથી. ઇતિહાસ તો સાક્ષી પૂરે છે જ કે જે હિંદનું બ્રિટિશ રાજ્ય જુઠાણાં અને ખોટા દસ્તાવેજો ઉપર જ રચાએલું છે; તેના કોઈ પણ મોટા હોદ્દેદારને હિંદી પ્રજા સામે આ રીતના આક્ષેપો મૂકવાનો હક નથી!

આપણી માગણી તદ્દન સીધી છે, અને તે એ કે હિંદના લશ્કરમાં જોડાઇ હિંદનું રક્ષણ કરવું.

હું પહેલેથી માનતો આવ્યો છું કે આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્ર ઘડનારા બ્રાહ્મણો અને હાલના અંગ્રેજો બન્ને એકસરખા છે. મને પોતાને માનવવંશશાસ્ત્ર ઉપર આસ્થા નથી. જો કે મારા એક મિત્રે માનવવંશશાસ્ત્રના જે કેટલાક મહાન સિદ્ધાન્તો બતાવ્યા તે મને બધાને કહેવાની ઇચ્છા તો થાય છે. તે કહે કે બ્રહ્મા નવા નવા સૃષ્ટિ કરવા બેઠા, અને જરા બિનઅનુભવી, એટલે તેમણે પહેલો ઘાણ નાંખ્યો અને જરા પાક્યો ન પાક્યો તેવો કાઢી લીધો. એટલે એ ઘાણનાં માણસો ભજિયાંની પેઠે તદ્દન કાચાં અને સફેદ રહ્યાં તેમાંથી આ યુરોપની ધોળી પ્રજાઓ થઈ. પણ બ્રહ્મા જરા બુદ્ધિશાળી ખરા, તેમને સમજાયું કે આ ઘાણ કાચો રહ્યો એટલે બીજો ઘાણ ખૂબ વાર રાખ્યો, તે બળી ગયો તેમાંથી આ આફ્રિકાની કાળી પ્રજાઓ થઈ. ત્રીજા ઘાણમાં બહુ સાવચેત રહ્યા, તોપણ પેલી બળી જવાની બીક તાજી હતી, એટલે પૂરતો વખત થોભી ન શક્યા, અને ઘાણ કાઢી નાંખ્યો તેમાંથી પીળી પ્રજા થઈ. તે સફેદ અને કાળી કરતાં અલબત સારી પણ તોપણ જરા કચાશ ઉપર ખરી. પછી તો બ્રહ્માજી બરાબર હોશિયાર થયા, ઘાણ કાચો પણ ન રાખ્યો અને બળવા પણ ન દીધો, અને બરાબર પાકો થયે કાઢ્યો, તે આપણી હિંદની આર્ય પ્રજા. આ બાબત હું માનવાને તૈયાર હોઉં તો એક જ કારણથી, કે તેમાં હિંદ અને એશિયાવાસીઓને માટે સારું કહેલ છે. ઘણાં ખરાં શાસ્ત્રોમાં, અને ઊટશાસ્ત્રો (Pseudo-sciences)માં તેના સિદ્ધાન્તો ખરાખોટા માનવાનું એક જ કારણ હોય છે કે તેનાં નિગમનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપણી ખુશામત કરતાં હોય છે. કેટલાક ઘણા જ કુશાગ્રબુદ્ધિ પુરુષો તો એથી પણ આગળ જઈને કોઈ પણ શાસ્ત્ર જેટલે અંશે પોતાના લાભની વાત કહે, પોતાને સારું લાગે તેવું કહે, તેટલે અંશે જ તેને માને છે; વિરુદ્ધ કહે ત્યાં તે શાસ્ત્રને ખોટું માને છે. આ બાબતમાં હાલના ભણેલાઓ જૂના દેશીઓ કરતાં મન ઉપર વધારે સંયમ અને કાબૂ બતાવે છે. જૂનો માણસ જ્યોતિષ અને સામુદ્રિકને માને છે, પણ તેને આખાને માને છે: મંગળ નડતો હોય તો મંગળનું નિવારણ શાસ્ત્રોક્ત રીતે કરે છે. હાલનો કેળવાયેલો માણસ પૂર્વની પશ્ચિમની બન્ને રીતે હાથ જોવરાવે છે, જ્યોતિષ જોવરાવે છે, અને બન્નેમાંથી પોતાના લાભનું હોય તેટલું જ સાચું માને છે, પણ મંગળનું અનુષ્ઠાન કરવાનું આવે કે મૃત્યુંજયનો જાપ કરાવવાનો આવે ત્યારે સુધરેલો બની કશું જ કરતો નથી અને આવાં

શાસ્ત્રોમાં પોતે માનતો નથી એમ માને મનાવે છે. ઘણા તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જ્યોતિષ સારું કહે ત્યારે આપણો ઉત્સાહ વધારવા તે માનવું, પણ ખરાબ કહે ત્યારે તેના ઉપર વિશ્વાસ જ ન રાખવો. આ નિરક્ષીર વિવેક વેદાન્તે પણ નહિ કલ્પેલો, ભાષાએ પણ નહિ વિચારેલો છે. આ રુચિ-અનુકૂલ શ્રદ્ધા રાખતાં કદાચ તે પશ્ચિમનાં માણસો પાસેથી શીખ્યો. એ લોકો, શરીરશાસ્ત્ર કે ઇતિહાસ કે માનસશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્રમાંથી એમ સાબીત થાય કે સફેદ ચામડીવાળા રાતી કે કાળી ચામડીવાળા માણસો કરતાં ઉત્તમ છે, તેમનામાં શરીરબળ વધારે છે, વ્યવસ્થાશક્તિ વધારે છે, તેમની સંસ્કૃતિ વધારે વિકસિત કે પ્રગતિવાળી છે, ત્યારે ઘણા જ ખુશ થાય છે અને તેવાં પુસ્તકો વાંચવાની આખા જગતને ભલામણ કરે છે. તેને લીધે લેખકો પણ એવાં નિગમનોવાળાં પુસ્તકો જ લખે છે. અરે કાળી ઉધેઈ કરતાં સફેદ ઉધેઈ વધારે બળવાન છે, સફેદ ઉધેઈ કાળી ઉધેઈ પાસે પોતાનું કામકાજ કરાવે છે એટલું જ સાબીત થાય તોપણ ખુશ થઇ જાય છે. અને ભવિષ્યમાં કાળા રીંછ કરતાં સફેદ રીંછ વધારે સારું, કે કાળા કાગડા કરતાં સફેદ કાગડો વધારો સારો, કે લાલ મરઘા કરતાં સફેદ મરઘો વધારે બળવાન એમ કોઇ સાબીત કરી આપે તો તેને મોટામાં મોટું ઇનામ પણ આપે. તો પછી આ માનવવંશ વિશેનો બ્રહ્માનો ખુલાસો, જેમાં હિંદી અને એશિયાવાસી વિશે સારું કહેલું છે, તે હું કેમ ન માનું?

પણ તે સિવાય હું માનવવશશાસ્ત્રને જરા પણ માનતો નથી. એમનાં નાકનાં અને મોંનાં માપો અને મોંના ખૂણા ઉપર મને જરા પણ વિશ્વાસ નથી. એમનાં માપો ખોટાં છે એમ મારું કહેવું નથી, પણ પાંચ આઠ કે દશનાં માપ ઉપરથી કોઇ ઠરાવે તે સાચું કેમ મનાય? હજી તેણે મારા શરીરનાં કે તમારા શરીરનાં માપો કયાં લીધાં છે. આમ માપો ઉપરથી કંઇ સાબીત કરી શકાતું હોત તો આપણા પૂર્વજોએ માપ ઉપરથી જ વર્ણો અને નાતો ન ઠરાવ્યાં હોત? શું તેમને માપતાં નહોતું આવડતું? પણ તેમને ખાત્રી હતી કે બ્રાહ્મણનાં અને ઢેઢનાં માપો સરખાં આવશે જ અને તેથી માપોથી નાતોમાં ગોટાળો ન થઈ જાય માટે તેમણે માપો ઉપર જરા પણ આધાર ન રાખતાં માત્ર નાતો માટે નાતો ઉપર જ આધાર રાખ્યો. અરે બુદ્ધિ કે શીલ કે કુશળતા કે શૌચ કે એવા આ ચલ જગતના કોઇ પણ ચલ અંશ ઉપર આધાર ન રાખતાં વ્યવહાર માત્ર નાત જે અચલ છે, તેના ઉપર રચ્યો. તેને જ જન્મસિદ્ધ માની. એટલે આ માપ ઉપર મને વિશ્વાસ નથી.

છતાં જ્યારે જોઉં છું કે સમાજવ્યવસ્થા કરવામાં હાલના અંગ્રેજો અને પ્રાચીન શાસ્ત્રકાર બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ એક જ પ્રકારની છે ત્યારે માનવા લલચાઉં છું કે બન્ને કદાચ આર્યો હશે. હમણાં સમાજવ્યવસ્થાના આવા કેટલાક દાખલા મારા જોવામાં આવ્યા છે. બ્રાહ્મણોએ જેમ નક્કી કર્યું છે કે બ્રાહ્મણના નામને છેડે જ શર્મા આવે, ક્ષત્રિયના નામને છેડે વર્મા આવે વૈશ્યને ગુપ્ત આવે અને શૂદ્રને દાસ આવે. બ્રાહ્મણ બીજાને લખે ત્યારે આશીર્વાદ લખે પણ દાસ બ્રાહ્મણને આશીર્વાદ ન લખી શકે. અમુક અમુક જગાએ શૂદ્રો ન જઇ શકે, માત્ર બ્રાહ્મણ જઇ શકે વગેરે. તેમ જ આપણા અંગ્રેજ આર્યો પણ એવા જ નિયમો ઘડતા લાગે છે. વરસ ઉપર જ્યારે લૉર્ડ અર્વિને ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો અને છેવટે 'Yours sincerely' એટલે આપનો સાચા દિલથી (મિત્ર)' એમ લખી નીચે સહી

કરી ત્યારે ઇંગ્લંડમાં ભારે ધમાલ થઇ ગઇ. કારણકે અંગ્રેજ વાઇસરૉયથી કોઇ પણ દેશીને એમ લખાય જ નહિ. વાઇસરૉયથી એમ પહેલા પુરુષમાં 'હું છું' એમ કરીને પત્ર જ ન લખાય. જેમ દર્શન કરવા જઇએ ત્યારે આપણને દેવ પોતાને હાથે તો પ્રસાદ તરીકે ફૂલ કે સાકર ન આપે, પણ આપણાથી પ્રત્યક્ષ રીતે આપણે હાથે લેવાય પણ નહિ, પણ તેનો પૂજારી જ આપણને બધું આપે, જેમ અંબાજીની માનતા ભયો કરનારા દ્વારા જ પહોંચાડી શકાય-તેમ, અથવા તેને કંઇક મળતી રીતે, વાઇસરૉય સાહેબને જે કંઇ આપણને કહેવું હોય તે તેમના સેક્રેટરીદ્વારા જ કહી શકે. કદાચ આ શિષ્ટાચારનો એવો પણ અર્થ હશે કે વાઇસરૉય સાહેબથી કોઇના 'સાચા દિલથી મિત્ર' પણ ન થઈ શકાય! એવો જ એક બીજો બનાવ હમણાં પાછો બન્યો. ગાંધીજી સીમલે વાઇસરૉયને મળવા ગયા ત્યારે તેમના મકાન સુધી ઠેઠ મોટરમાં બેસીને ગયા!!! હવે એ રસ્તે કોઈ કાળા માણસથી મોટરમાં બેસીને જવાય જ નહિ. એ બનાવથી આખું ઇંગ્લંડ ખળભળી ગયું છે! એમ થવાથી એ રસ્તો અપવિત્ર થતો હશે કે રાજ્યને અપશુકન થતા હશે તે હું જાણતો નથી. પણ તેમનો કકળાટ જોતાં કંઇક માઠું થઇ ગયું હોય એમ લાગે છે.

પણ એક બાબતમાં મને અંગ્રેજો હજી પૂરા આર્ય જણાતા નથી. તેમના વિધિનિષેધ આપણા જેવા છે એ ખરું, પણ તે વિધિનિષેધનો ભંગ થય ત્યારે શું કરવું, તેનું નિવારણ શું, અથવા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું તે તેઓ સમજતા નથી. આપણાં શાસ્ત્રો એમ વધારે આગળ પડતાં અને દીર્ઘદષ્ટિવાળાં છે. સમુદ્રગમન ન થાય, અનાર્યને ન અડાય, એ બધું ખરું, પણ જો એમ થઇ ગયું હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ શકે. અપવિત્ર વસ્તુ પવિત્ર થઇ શકે છે. કહે છે કે જયપુરના મહારાજા (અલબત્ત મરહુમ) ઇંગ્લંડ ગયા ત્યારે આખી સ્ટીમરને ગોમુત્રથી પવિત્ર કર્યા પછી જ તેમાં બેઠા હતા. પણ ગાંધીજી નિષિદ્ધ રસ્તે મોટરમાં બેસીને ગયા તે પ્રત્યવાયના નિરાકરણ માટે શું કરવું, રસ્તો બ્હીસ્કી કે બ્રેન્ડી કે એવા કોઇ પ્રવાહીથી છાંટવો, કે એ મોટર હાંકનારનો લાઇસેન્સ લઇ લેવો, કે ગાંધીજીને સજા કરવી તે સંબંધી અંગ્રેજ સ્મૃતિકારો કશું જ કહી શકયા નથી. પ્રાયશ્ચિત્તથી આપણે આપણું પાપ મટાડી શકીએ એ કલ્પના જ અંગ્રેજોમાં નથી. એટલે જ તેમનાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે પુરુષ ઉપર પાપનો ભાર વધતો જ જાય છે, કદી પાપ ઓછું થઇ શકે જ નહિ. પાપની સજા શાશ્વત નરક છે એટલે પછી બીજાં પાપોથી એ સજા વધી જ ન શકે, એટલે કે એક વાર પાપ કર્યા પછી બીજાં પાપો ન કરવાને કશું કારણ ન રહે! આપણે પ્રાયશ્ચિત્તની સગવડ એટલી બધી વધારી દીધી કે હમેશ પાપ કરતાં છતાં કોઇને જરા પણ પાપ ઉધાર બાજુમાં ન રહે!

એક બીજું જોતાં પણ એ જ વિચાર આવે છે. આપણા બ્રાહ્મણો હાલ જેમ પહેલાં કેવો ધર્માદો થતો, બ્રહ્મભોજન થતું, ગુપ્તદાનો થતાં તે સંભારી સંભારીને કકલાણ કરે છે, તેમ જ અંગ્રેજો હાલ પોતાનો માલ હિંદમાં નથી ખપતો તેથી કકલાણ કરે છે. જેમ અત્યારે અસ્પૃશ્યોને મદદ કરવાના ઉપાયો થાય છે ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણો દલીલ કરે છે કે જો બધી નાતો તમારે મન સરખી હોય તો બ્રાહ્મણોને મદદ કરવાની સંસ્થાઓ કાઢોને, તેમ જ અંગ્રેજો અત્યારે કહે છે કે તમારે સ્વરાજમાં અમારી સમાન થવું હોય તો અમને તમારા સ્વરાજમાં વેપારના સમાન હકો આપોને!!

× × ×

પ્રસ્થાનના તંત્રી ઉપર એક ભાઇએ નીચે પ્રમાણે લેખ લખી મોકલ્યો છે. પ્રસ્થાનના તંત્રી એટલે અહીં રા. વિ. પાઠક સમજવાનું છે કારણકે તેના બીજા તંત્રી હાલ બહારગામ ગયેલા છે. હવે આ તંત્રી વિશે મને પૂરી ખાત્રી છે કે તંત્રીમાં વસેલી નૈસર્ગિક ક્રૂરતા વડે તેઓએ આ લેખનો નાશ જ કર્યો હોત. આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના જમાનામાં પણ તંત્રી કોઇ વિલક્ષણ આપખુદ સત્તા ધરાવે છે; જોન બુલ જેમ વેપારનાં નાકાં દબાવીને બેઠો છે, તેમ તંત્રીઓ વિચાર–પ્રસિદ્ધિનાં બધાં નાકાં દબાવીને બેઠા છે. દાણ લેનાર ઘણી વાર માલ આગળ જવા દેતો નથી, પાછો જવા દેતો નથી, અંદરથી લૂંટી લે છે, ઘણાને રોકી રાખે છે, ઘણાને દાણ લઇ જવા દે છે, ઘણાને દાણ વિના જવા દે છેઃ તેમ જ બરાબર તંત્રી, ઘણા લેખોને જવા દે છે, ઘણા પાસેથી લેખ પાછો મોકલવાની ટીકીટોરૂપે દાણ લે છે, ઘણાને પાછા મોકલે છે, ઘણાને તો પાછા ન મોકલતાં રોકી રાખે છે, ઘણાને ખોઇ નાંખે છે, ઘણાને બગાડે છે, ઘણામાંથી પોતે ચોરી કરીને રાખી લે છે, અને ઘણી વાર જેમ દાણનો નોકર નધણિયાતો માલ કહી વેચી નાંખે છે તેમ લેખોને પણ લેખકના નામ વિના ગમે ત્યાં છાપી મારે છે. પણ એ તંત્રી સાથેના મારા આત્મીય સંબંધને લીધે તેઓ મને કોઇ કોઇ વાર તેમના લેખોની વ્યવસ્થામાં ગરબડ કરવા દે છે. તે પ્રમાણે આ ચર્ચાપત્ર તેઓ પાછું મોકલે અથવા (એટલો પણ વિવેક બતાવવાને બદલે) ફાડી નાંખે તે પહેલાં તે મારા હાથમાં આવ્યું, એ ચર્ચાપત્રના લેખક મારા ઓળખીતા નીકળ્યા, (તંત્રી ઓળખાણ જેવું આ દુનિયામાં કાંઇ રાખતો નથી) એટલે પ્રસ્થાનમાં સ્વચ્છન્દને માટે જે અવકાશ મને મળ્યો છે તેમાં તેને સ્થાન આપું છું.

આમ કરવામાં એ લેખકભાઇને ખાસ નુકસાન જતું હોય એમ હું માનતો નથી. ગણવું હોય તો એક બાબતનું કદાચ નુકસાન ગણાય. સ્વૈરવિહાર શુદ્ધ કલાનું સ્વરૂપ છે; શુદ્ધ કલામાં સત્ય કે અસત્ય હોતું નથી, કારણકે સત્યાસત્યની દૃષ્ટિ નીતિની છે અને નીતિદૃષ્ટિ એ કલામાં મોટામાં મોટું પાતક છે. એટલે વાંચનારા કદાચ આ ચર્ચાપત્ર એ લેખકભાઇનું છે એમ માનવાની ના પાડે. પણ તેમ થાય તોપણ લેખકે તેમાં નુકસાન ન ગણવું જોઇએ. તેમનું ચર્ચાપત્ર તદ્દન નાશ પામત તેના કરતાં સ્વૈરવિહારમાં આવે તો શું ખોટું છે? જૂની હોપની વાંચનમાલામાં એક પાઠ હતો–બે બાઇડીઓ અને એક છોકરાનો. બે બાયડીઓ એક જ છોકરાની માતા હોવાનો દાવો કરતી હતી. કોઇ બે પુરુષોએ પિતા હોવાનો આવો દાવો કર્યો હોત તો ચલાવી લેવાત. અંગ્રેજી ભાષા, જેમાં ઘણું ગંદુ ચાલી શકે છે, તેમાં એક કહેવત છે કે 'માતૃત્વ એ હકીકત છે, પિતૃત્વ એ અભિપ્રાય છે.' બે વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ચાલી શકે છે, અરે, અનેક વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ધારણ કરવા તેમાં તો બુદ્ધિની સમૃદ્ધિ ગણાય છે! પણ બે વિરુદ્ધ હકીકત ચાલી શકતી નથી. એટલે આ બે બાઇઓ કાજી પાસે ગઇ. કાજીએ જોયું કે આ બાબત કોઇ રીતે પુરાવો મેળવી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે આ છોકરાને ઊભો ચીરો અને દરેક બાઇને એકેક અરધિયું આપો. ત્યારે ખોટી માતાએ હા પાડી, પણ સાચીએ છોકરો મરી જાય તેના કરતાં ખોટી દાવેદારને તે મળે તેને માટે સંમતિ આપી. હવે એ વારતામાં પછી કાજી સાચી માતાને આ સંમતિ ઉપરથી ઓળખી છોકરો આપે

તેના સાચે જ ઉત્પાદક હશે તો પોતાનો લેખ નાશ પામે તે કરતાં પોતાના કર્તૃત્વ સંબંધી શંકા પડે તેવી સ્થિતિમાં પણ તે સ્વૈરવિહારમાં છપાય તેને સંમતિ આપશે જ. ન આપે તો તો પછી એ એના ખરા ઉત્પાદક નથી જ તો! હવે આ લેખ સંબંધી મેં એવડી લાંબી પ્રસ્તાવના કરી છે કે તમને બધાને તેને વિશે ખૂબ જિજ્ઞાસા થઇ હશે.

એક સૂચના

મહેરબાન તંત્રી સાહેબ "પ્રસ્થાન":—

સવિનય જણાવવાનું કે મને નીચેનો વિચાર સ્ફુર્યો છે, તે આપની સમક્ષ રજૂ કરુ છું. અને તેને "પ્રસ્થાન"ના "ચર્ચાપત્ર" ના વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરશો એવી આશા રાખું છું.

આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય, અગણિત લેખકોથી ઉભરાઈ ગયું છે; તે તો સુવિદિત છે. તેમાં કુમારિકા, પરિણીત, યુવક, બાળક, વૃદ્ધ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; મને એમ લાગે છે કે દરેક લેખક, પોતાના નામ હેઠળ, પોતાની ઉંમર દર્શાવે તો, સાહિત્યરસિક સમાજને, લેખક અને લેખ વિષે અભિપ્રાય બાંધવામાં અતિ સુગમતા પડે.

લેખ કૃતિ ને લેખક ઉત્પાદક છે. બન્ને વચ્ચેનો નિકટ સંબંધ સહેજે કલ્પી શકાય એમ છે. એટલે અમુક કૃતિનો લેખક, અમુક ઉંમરનો છે, એમ સમાજ જાણે ત્યારે તે વધુ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી લેખો વાચતા અને વિચારતાં શીખી જશે. દાખલા તરીકે સાક્ષર શ્રી. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં મુસાફરી કરી રહ્યા છે, પણ તેમની "પ્રેમ"ની વાર્તાઓ કોઈ અંકુરિત યુવક લેખકની કલમને પણ પાછળ પાડી દે એવી હોય છે. આ બાજુ સાક્ષરશ્રી વૃદ્ધ છે, એ સત્ય કથા સમસ્ત સમાજ તો ન જ જાણતો હોય, એ દેખાતું છે, એટલે તેમાએ એવી વાર્તાઓના લેખક તરીકે તો ખાસ, નામ હેઠળ, ઉંમર દર્શાવવી જોઇએ. સાક્ષર શ્રી. પંડ્યા આ વાંચે તો માફ કરશે. એવી આશા પહેલેથી જ "રીઝર્વ" કરી લઉં છું.

દર્શાવેલ ઉંમર ઉપરથી, સહેજે અનુભવ, જ્ઞાન અને શક્તિનું આછું માપ કલ્પી શકાય છે. ગહન વિષયો ચર્ચતા રા. "કૌમુદીકાર" યુવાન હશે અને "સુરદાસ" જેવી રસિક વાર્તાના લેખક "દ્વિરેફ" સાહેબ, ત્રીજા આશ્રમના દ્વારની સાંકળો ખખડાવતા હશે, એ ઉંમર દર્શાવ્યા વિના કલ્પી જ ન શકાય.

"પ્રસ્થાન"નો લેખકવર્ગ આ નવીનતા સ્વીકારી લે, અને નિયમિત પોતાના નામ હેઠળ—પછી ભલે તે નામ કાંઈ 'તખલ્લુસ' હોય કે મૂળ—સત્ય ઉંમર લખવી શરુ કરી દે. આશા રાખું છું કે મારી આ શોધ (!) અથવા સૂચના અફળ તો નહિ જ જાય. સાથે સાથે મને આવો વિચાર કેમ સ્ફુર્યો, તે મારી નીચે દર્શાવેલ ઉંમર ઉપરથી, કલ્પવું બહુ અઘરું નથી જ. હાથ એ જ.

લિ...... સ્નેહાંકિત

અમદાવાદ
૯ : ૬ : ૧૯૩૧

પુરુષોત્તમ ખો. ચૌહાણના
સસ્નેહ વંદેમાતરમ્
ઉ. વ. ૧૯

હવે આ ચર્ચાપત્ર છપાવવામાં જોડણી મારી ઇચ્છાનુસાર કરવાની મેં છૂટ લીધી છે. પણ તે તો ક્ષમ્ય છે એટલું જ નહિ પણ, મારી પહેલાંના એક સમર્થ દાખલાથી, ન્યાય્ય પણ છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવે એક લેખ ગુજરાતશાળા પત્ર માટે લખેલો પણ જોડણીના

આગ્રહને લીધે તેને છાપવા ન આપ્યો. કહેવાની મતલબ કે તેઓ પોતાની જોડણીને માટે આગ્રહી છે. પણ એવા આગ્રહી હોવા છતાં તેઓ જ્યારે બીજાના લેખમાંથી અવતરણ લે છે ત્યારે તે લેખમાં પોતાની જોડણી કરે છે! એટલે મને તેમના જેટલો આગ્રહ હોય કે ન હોય તોપણ બન્ને રીતે જોડણીમાં વિહાર કરવાનો હક રહે છે.

હવે આ લેખકની સૂચના મને એક દૃષ્ટિએ સારી લાગે છે. જેમ ઘણા કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો નિશાળમાં શિક્ષણ કેવું અપાય છે તે જરા પણ જોતા નથી, જોઈ શકતા નથી; પણ શિક્ષક બરાબર કપડાં પહેરે છે કે નહિ, સ્કાઉટિંગ દાખલ થયું છે કે નહિ, નિશાળમાં દફતરો બરાબર રહે છે કે નહિ, તે જ જુવે છે, તેમ ઘણા સાહિત્ય-રસિકો, કોઇ પણ લેખ કેવો છે, તેની શૈલી સારી છે કે નહિ, તેનું રહસ્ય શું છે, તે જોતા નથી, જોઇ શકતા નથી, પણ તેનો લેખક કેવડો છે, ક્યાં રહે છે, પરણેલો છે કે કુંવારો, તેના મિત્રોનું મંડળ કયું છે, તેના શત્રુઓ ક્યા છે, તેના લેખની પ્રશંસા, અને ખાસ કરીને નિન્દા ક્યાં થઇ છે, એની જ વધારે ખબર રાખે છે, અને ખાસ કરી તે વર્ગને માટે આ હકીકત ઘણી જ ઉપયોગી થઇ પડે. દાખલા તરીકે એક સાહિત્યરસિકભાઇ કેટલા સાક્ષરો બે વાર પરણ્યા છે તેના આંકડા ભેગા કરતા હતા. મને નવાઇ એ લાગે છે કે આ સૂચનાના લેખકે લેખકો પરણેલા, કુંવારિકા, બાળક, વૃદ્ધ વગેરે હોય છે એમ લખ્યું છે છતાં તે હકીકત પણ લેખ નીચે લખાવાને માટે કેમ સૂચના ન કરી! ખરી રીતે આ જ બધો સાહિત્યનો સંભાર છે. વળી આ સૂચનાકારે લેખકની અંગત હકીકત આપવાને ઉપર જણાવી તે સાચી દલીલ આપવાને બદલે, તેને લીધે લેખ સમજવામાં સુગમતા પડશે એવું નિરર્થક કારણ કેમ આપ્યું તે નથી સમજાતું. સાહિત્ય આવી લેખક સંબંધીની જિજ્ઞાસાથી જ લોકભોગ્ય બની શકે છે. ઘણા સાક્ષરો, લેખકોની ઓળખાણથી જ, અને એ લેખકોમાં પોતાના એક બે લેખો બતાવવાથી જ, અને બાકી તો તે લેખકોએ પોતાના લેખો સંબંધી શું કહ્યું, અને પોતે તે તે લેખકને શું કહ્યું, એ વાતચીત દરેક લેખક-અલેખકને કરી કરીને જ, સાક્ષરો બને છે. એટલે વય નાત લગન છોકરાં છૈયાં, ધંધો રોજગાર, પૈસા વગેરે જે જે હકીકત ટ્રેનમાં મળતાં બે માણસો કંઇ પણ એક બીજાના ઓળખાણ વિના એક બીજાને પૂછે છે અને તેથી પછી એકબીજાના મિત્રો બની જાય છે, એકબીજાને ઘેર ઉતરવાનો આગ્રહ કરે છે, તે દરેક હકીકત લેખક સંબંધી કહેવાય એમ હું તો ઇચ્છું છું. અને આ સૂચનાકર્તા ભાઇને એ હકીકત માગવાની સામી સૂચના કરું છું.

પણ આ સૂચનાનો અમલ કરતાં એક બે મુશ્કેલી મને જણાઇ છે તે મારે જણાવવી જોઇએ. પહેલું તો એ કે આપણે સ્ત્રીઓને વય લખવાનું શી રીતે કહી શકીશું? કુમારિકાઓ લેખો લખે છે એમ જાણતા છતાં તે ભાઇએ આવી સૂચના કેમ કરી? મારા જેવો જૂના જમાનાનો તો તે ન સમજે પણ લેખક ૧૯ જ વરસના હોવા છતાં સ્ત્રીઓ સંબંધી શિષ્ટા-ચારનો આવો સાદો નિયમ કેમ ન સમજ્યા? પરિણામ તો એ થશે કે સ્ત્રીઓ પોતાની વય નહિ લખે, અને સ્ત્રી પુરુષની સમાનતાના દાવાથી પુરુષોએ પણ વય લખવા વિશે વાંધો ઉઠાવશે. બીજું એ કે દરેક લેખક એમ માને છે કે પોતે કાલથી પર છે. કલા માત્ર કાલથી પર છે. આ બાબત તરફ સૂચનાકારનું પૂરતું લક્ષ ગયેલું જણાતું નથી. એટલે જ તેમને

આશ્ચર્ય લાગે છે કે આવા વૃદ્ધ તે આવી પ્રેમની વાર્તા લખે ! આમાં વ્યવહારની રીતે પણ આશ્ચર્ય જેવું લાગવું ન જોઇએ. દાખલા તરીકે ધારો કે મારી ઉંમર ૪૦॥ વરસની હોય. તો ૨૦ થી ૨૫ ઉંમર પણ તેની અંદર આવી ગઇ કે નહિ ? મોટા કાણામાં નાનું ખિલાડું પણ જઈ શકે ! તો તે લેખક પ્રેમની વાર્તા કેમ ન લખી શકે ! નવાઇની વાત તો એ છે કે (તેમણે દ્વિરેફનો દાખલો લીધો છે માટે હું પણ તે જ લઉં છું) સૂચનાકાર માત્ર ૧૯ જ વરસના છે છતાં દ્વિરેફની સુરદાસની વાર્તામાં રામપ્યારી મોટી ઉંમરની હતી તે વાત તે શી રીતે સમજી ગયા ! અને દ્વિરેફ પોતે હજી મર્યા નથી છતાં રામપ્યારીનું મરણ તેઓ શી રીતે સમજી ગયા ? પણ આ બધી નવાઇઓ કલાનું સ્વરૂપ સમજતાં અદૃશ્ય થઇ જાય છે. કલાકાર વૃદ્ધ છતાં પ્રેમની, અને જુવાન છતાં મૃત્યુની વાત કરી શકે છે, કાગડો જોઇને હંસની કલ્પના કરી શકે છે. માટે જ કલાકાર અનીતિની વાતો કરતો છતાં પોતે નીતિવાળો હોવાની ફીકર કરી શકે છે. પોતે અનીતિવાળો હોય છતાં નીતિની વાતો લખી શકે છે, અને પોતે હજારો કૂડકપટ કર્યાં છતાં વેદાન્તની વાતો કરી શકે છે. એટલે લેખકોને વય લખવાનું કહીશું ત્યારે ક્યાંક તેઓ પોતાની તે તે વખતની કલ્પનાની વય લખશે તો શું કરીશું ? એટલે એક લેખક, ધારો કે ગિજુભાઇ, બાળકો સંબંધી વાતો લખતાં પોતાની વય ૨॥ વરસની લખશે, અને વળી બીજે પ્રેમની લખતી વખતે ઘરડો હશે તોપણ ૨૫ લખશે, અને વળી કોઇ જુવાન છતાં ૯૦ લખશે. એટલું જ નહિ, જેમ જૂના કાગળોમાં માન આપવાને શ્રી ૫, પણ એથી વધારે આગળ જઇને ૧૦૮, ૧૦૦૮ વગેરે લખતા (એક પ્રશ્ન થાય છે. એ તો ઠીક છે કે જૂના કાળમાં પતિ પત્નીને કાગળો લખવાનો રિવાજ નહોતો. પણ નહિતર પત્ની પતિને ૧૦૮ લખે, અથવા પતિ પત્નીને ૧૦૮ લખે ત્યારે તેનો અર્થ કેવી રીતે ઘટાવવો ?)–તેમ હવે લેખકો પોતાની ઉંમર ૧૦૦૮ કે ૧૦૦૦૮ લખશે.–ડૉ. વૉરનોક તો ગોંમાં આંગળી ઘાલી જશે કે મારી કરામત વિના આ શી રીતે થયું ? મારા જેવો તો વળી કદાચ એમ પણ લખે કે આત્મા ચિર-યુવાન છે ત્યાં વય શી લખવી ? એટલે આ સૂચના અમલમાં મૂકાતાં સૂચનાકારનો હેતુ કદાચ પાર નહિ પડે ?—ના, બીજો ફાયદો થાય. અમુક લેખક આટલી ઉંમરનો છે, છતાં અમુક લેખમાં હવે કેવડી ઉંમર લખે છે, એ સાહિત્યમાં એક નવો રસિક વિષય ઉત્પન્ન થાય. અને તેથી આમવર્ગ સાહિત્યમાં રસ લેતો થાય ખરો.

એટલે આવી સૂચના બધા લેખકો અમલમાં મૂકશે કે કેમ તે તો હું કહી શકતો નથી. પણ આ પ્રસંગે એક વાત તમારા ધ્યાનમાં આવી હશે. તે એ કે સ્વૈરવિહાર ગમે તે માણસ લખી શકે છે. એટલે બધાઓને સ્વૈરવિહારમાં મરજી આવે તેવા અખતરા કરવાને મારું આમંત્રણ છે. માત્ર તેની એક બે શરતો ધ્યાનમાં રાખવાની. એક એ કે તેમનો લેખ છપાશે કે કેમ તેની તેમણે સંપૂર્ણ બેદરકારી રાખવી. બીજું એ કે તેમનો લેખ ઓળખાય કે ન ઓળખાય તેવો થઇ જાય તેને માટે તેમણે બેદરકાર રહેવું, કારણ કે હું ખરાબ કરવાની કળાને માનનારો છું; ત્રીજું એ કે તેમનું નામ છેવટે આવે કે ન આવે તેને માટે તેમણે બેદરકાર રહેવું. બેદરકારી એ લેખકે કેળવવાનો મહાન ગુણ છે.

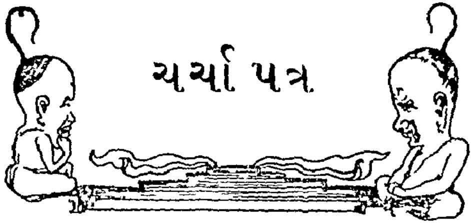
× × ×

"આ-તાપે સર્વ ચીજો, વિરસ થઇ જતાં, આખરે સાંભરી એ,
ઝાલીને એક હાથે, મુખશું મુખ ધરી, ચક્ષથી સ્વાદ લીધો;
ત્યાં તો અંગો બધાંએ, સન્જડ પુલકિયાં, મોંથી સીત્કાર ઊઠયો!'
"વ્હાલી શું ભેટ થૈ કે ?" "અરર નહિ નહીં, નીકળી કેરી ખાટી!"

ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા દરવરસ ઉનાળામાં કેરી ઉપર એકાદ લેખ લખવાનું જ. (આ વખતે તો ખબર નથી, પણ એવો લેખ આવ્યો હશે એમ માનું છું.) તે અંગ્રેજ લોકોનો જીવનની ચીજોમાં રસ બતાવે છે. તો મારે પણ કેરી વિશે કેમ ન લખવું? કોઇ કહેશે કે આ તો જૂની સંસ્કૃત ઢબે શૃંગારને શ્લેષમાં રાખી લખ્યું તેમાં શું? તો હું કહું છું, તેમાં ખોટું શું થઇ ગયું? તેથી તો શૃંગારમાં અને કેરીમાં બન્નેમાં જીવનરસ છે એમ સાબીત થયું. અને છતાં એક વિશેષ વાતઃ ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાનો લેખ લખનાર તો મીઠી હાફુસ કેરીઓ ખાઇને તે ઉપર લખે છે. હું તો ખાટી કેરી ઉપર પણ લખું છું, તો મારો જીવનરસ તેનાથી પણ અધિક ખરો કે નહિ?!

હવે આ કાવ્ય ઉપરથી મારી ઉંમર વિશે જે ધારવું હોય તે ભલે ધારો. બાકી હું તો છું એનો એ,

"સ્વૈરવિહારી"

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની સત્ય શોધ (?)

ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ એ સ્મિથ[1] મહાશયે ભાંડારકર સ્મારક ગ્રંથમા 'The Jain Teachers of Akber' એ મથાળાવાળા લેખમા શ્રી હીરવિજય સૂરિની હકીકત આપેલી છે એમા તેઓ 'સાફ' જાતિના હતા' એવુ તેમણે કહેલુ છે એ સંબંધી લખતા તેઓ લખે છે કે —

"The same inscription states that Hirvijaya belonged to the Sapha race" (P ૨૭૩)

તેમનુ આ લખાણ જોયા પછી વિચાર થયો કે આ 'સાફ' જાતિ તે કઇ? જૈનોમા એ નામની કોઇ જાતિ હોય એવુ જણાતુ નથી, તેમ જૈન સાધુઓમા કોઇ એ નામની શાખા હોય એમ પણ દેખાતુ નથી, ત્યારે સ્મિથે આ લખ્યુ શી રીતે?

એ વિષે વધુ અન્વેષણ કરતા માલૂમ પડ્યુ કે, સ્મિથના પુરોગામી બ્યુલ્હર મહાશય પણ હીરવિજયજીને 'સાફ' જાતિના જણાવે છે

શત્રુંજયના કેટલાય શિલાલેખોમા હીરવિજયજી અને તેમના શિષ્યોનુ વર્ણન મળી આવે છે તેમાના એક શિલાલેખમા હીરવિજયજી માટે નીચે જણાવેલુ પછી ક્રિયાશીલપણુ વિશેષણ આ પ્રમાણે લખેલુ છે. "सुविहितसाधुक्षीरसागरप्रोल्लासितशीतपादानाम"[2] તેનો અર્થ એ થાય છે કે "સત્ક્રિયાશીલ સાધુના સમુદ્રને ઉલ્લાસિત કરવામા ચંદ્ર જેવા"

બ્યુલ્હર સાહેબ આ વિશેષણમાથી હીરવિજયજીની 'સાફ' જાતિ સાબીત કરે છે, પણ એ વિશેષણમા હીરવિજયજીની 'સાફ' જાતિને સૂચવનારો શબ્દ ક્યા છુપાયો છે તે સુદ્ધા જણાતુ નથી તેમ બ્યુલ્હર સાહેબે આ વિશેષણ સિવાય બીજુ કોઇ પણ પ્રમાણ તેમની સાફ જાતિ માટે જણાવ્યુ નથી

---

૧ લખેલી પ્રતોના અક્ષરો બરાબર ન વંચાવાથી કેવા કેવા ભ્રમો થાય છે, એ વિષેનુ એક પ્રકરણ સન્મતિતર્કની પ્રસ્તાવનામા લખેલુ છે તેની લખવાની સામગ્રી મેળવતા આ લેખની સામગ્રી મળી આવી છે.

૨ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા ૨, પૃષ્ઠ ૪૪ તથા અવલોકન પૃષ્ઠ ૯ ટિપ્પણ

'હીરસૌભાગ્ય'માં લખેલું છે કે, શ્રી હીરવિજય સૂરિ પાલણપુરના રહીશ અને ઓસવાળ જાતિના હતા. તેમના પિતાનું નામ કુંવરજી (કુરા)શા, અને માતાનું નામ નાથીબાઇ હતું. 'હીરસૌભાગ્ય'નો કર્તા દેવવિમળ છે, તે હીરવિજયજીને ઓસવાળ જાતિના જણાવે છે અને મહાન શોધક બૂલ્હર મહાશય તેમને 'સાક્' જાતિના ઠરાવે છે. માત્ર હીરસૌભાગ્યમાં જ નહિ, પણ હીરવિજયજીના રાસમાં અને હીરવિજયજીને લગતા બીજા ગ્રંથોમાં પણ તેમને ઓસવાળ જાતિના કહેલા છે. એટલે હીરવિજયજીની ઓસવાળ જાતિ હોવા વિષે કશો સંદેહ રાખવાનું કારણ નથી; ત્યારે બૂલ્હર મહાશયની કલ્પના પ્રમાણે હીરવિજયજીની 'સાક્' જાતિ માટે એક પણ પ્રમાણ જડતું નથી. એટલે આપણે શોધવાનું એ છે કે, બૂલ્હરે આ નવી શોધ કરી શી રીતે?

જે શિલાલેખ ઉપરથી 'સાક્' જાતિનો સૂચક શબ્દ તેમણે શોધ્યો છે તે શિલાલેખના વિવેચનમાં શ્રીમાન જિનવિજયજીના જણાવ્યા પ્રમાણે બૂલ્હર મહાશયને થયેલા લિપિભ્રમને[1] લીધે આ 'સાક્' જાતિની નવી શોધ થઇ છે.

પૂર્વોક્ત વિશેષણમાં સાન્ક શબ્દ વપરાએલો છે. તે સાધુના ન્ક નું ઉપરનું પાંખડું બૂલ્હર મહાશયના ધ્યાનમાં ન આવવાથી તેમણે ન્ક ને ક વાંચ્યો અને ઝટ લખી નાખ્યું કે હીરવિજયજી 'સાક્' જાતિના હતા.

જો એમણે એ વિષે સાધારણ પૂછપરછ કરી હોત, હીરવિજયજીને લગતા બીજા લેખો જોયા હોત અથવા દૂર ન જતાં તેમની સાથે કાર્ય કરનારા દેશી માણસોને પૂછ્યું હોત તોપણ તેમનો આ ભ્રમ આગળ ન વધતાં ત્યાં જ અટકત અને સમાધાન થઇ જાત.

સ્મિથ મહાશયે પણ પોતાના પુરોહિત બૂલ્હર સાહેબનું જોઇને જ હીરવિજયજીની જાતિ માટે ઉપર્યુક્ત અંગ્રેજી લખાણ લખ્યું લાગે છે.

બૂલ્હર તો ચૂકયા, પણ જો આ સ્મિથે થોડીક જ તસ્દી લઇને હીરવિજયજીના બધા લેખો કાળજીથી જોયા હોત અથવા વધુ માથાફોડમાં ન ઊતરતાં તેમણે હીરસૌભાગ્યમાં આવેલા હીરવિજયજીના વંશને લગતા માત્ર બે ચાર શ્લોકો જોઇ લીધા હોત તોપણ તેમનો ખુલાસો થઇ જાત અને બૂલ્હરે શોધેલી ભ્રમવાળી કલ્પના તેમના હાથે તેમના એ નિબંધમાં આવું શાસ્ત્રીય રૂપ ન લેત; પણ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો પાસેથી આવી આશા રાખવી એ વધારે પડતું છે. તેઓ આજ સુધી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ સાથે સ્વચ્છંદથી ખેલતા આવ્યા છે. તેઓની પ્રકૃતિમાં સત્યશોધનને બદલે સત્તાનું જોમ વધારે જણાય છે. હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હિંદુસ્તાનની ખરી સ્થિતિ રજૂ કરવાનો નથી, પણ હિન્દીઓની બુદ્ધિઓને આંજી, ભ્રાન્ત કરી રાજ્ય ટકાવવાનો છે, તે હવે કોઇથી છાનું રહ્યું નથી.

તેઓ વિચક્ષણ છે, વિવેચક છે, ઉંડી માહિતી મેળવી શકે એવા છે અને ખરેખરું શોધી સત્યને પ્રગટ કરવાને સમર્થ છે, છતાં હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખતી વખતે તો તેમણે તે વલણ સ્વીકાર્યું લાગતું નથી. આ હકીકત, બૂલ્હરના ભ્રમને ટકાવનાર સ્મિથ મહાશયની એ અંગ્રેજી પંક્તિઓ ઉપરથી જ સાબીત થાય છે.

---

૧ લિપિભ્રમના કારણથી બૂલ્હર મહાશયે આવી અનેક ભૂલો કરેલ છે. "आ दि शा खा" આ શબ્દનું ખરું વાંચન आदिशाखा છે; પણ બૂલ્હરે 'द'ની પૂર્વના હ્રસ્વઇના નિશાનને પડિમાત્રા સમજી અને द ઉપરના હ્રસ્વઇના વળાંકને दની માત્રા સમજી. એટલે તેમણે તે दि ને दै વાંચ્યો. આ ઉપરથી તેમણે જણાવ્યું કે, જૈનોમાં એક 'अर्द' શાખા છે, જ્યારે વસ્તુતઃ એમ નથી.

(જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ—અવલોકન પૃષ્ઠ ૧૪)

સત્યગવેષક વિદ્વાનોનો સ્વભાવ છે કે, તેમણે મૂકેલા વિચારો બુદ્ધિગ્રાહ્ય, પ્રબળ પ્રમાણોથી ફેરફાર કરવાને યોગ્ય જણાય તો તેઓ પોતાના વિચારોને ફેરવવાને કદી ચૂકતા નથી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો પાસેથી પણ સૌ આવી આશા રાખે, એ સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં આવું ઘણું લખ્યું છે, જે ફેરવવાને યોગ્ય સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે; છતાં કોઇ માઈનો પૂત સત્યગવેષક અંગ્રેજ એ વિષે કલમ ઉઠાવતો જણાયો નથી. અથવા એમ પણ હોય, કે એ બહાદુર અંગ્રેજોને આવી પીછેહઠ ન ગમતી હોય.

ફાર્બસ સાહેબે તો હેમાચાર્ય વિષે લખતાં હદ વાળી દીધી છે. તેમણે રાસમાળામાં લખી માર્યું છે કે, હેમાચાર્ય અંતસમયે મુસલમાન થયા હતા, પણ એનાં પ્રમાણ માટે કશું જ મૂક્યું નથી.

સત્તા, સામ્રાજ્ય અને રંગના મદ સિવાય આવું હડહડતું જૂઠાણ કોણ લખી શકે ? આ જોતાં તો આપણે સ્મિથને અને બ્યૂહ્‌લરને ધન્યવાદ આપવો જોઇએ કે તેમણે પોતે ઉપજાવેલા 'સાફ' શબ્દની મુસલમાન ધર્મમાં પ્રચલિત 'સુફી' સાથે સરખામણી કરી અકબરના મિત્ર હીરવિજયજીને સુફી સંપ્રદાયના જાહેર ન કર્યા.

આવા અનેક ભ્રમો અંગ્રેજોએ આપણા ઇતિહાસમાં ઉભા કર્યા છે, તેથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું નવું સર્જન કરવા આપણે તેના મૂળગ્રંથો સુધી પહોંચવું જોઇએ. તે વિષે સવિશેષ ઊહાપોહ કરીને, અગત્યની માહિતીઓ મેળવીને અને તુલનાદૃષ્ટિને સામે રાખીને આપણે આપણા દેશનો પ્રાન્તવાર અને સમાજવાર ઇતિહાસ તૈયાર કરવો જોઇએ.

તટસ્થ અને નિર્ભય રહીને આપણે વિધિયુક્ત પ્રયત્ન કરીશું તો ધોળામાં ધોળા અંગ્રેજોનાં એ ગપ્પો આપોઆપ જ અટકી જવાનાં.

ઇતિહાસમાં પ્રાન્ત કે સમાજની અસ્મિતા ભેળવવી ન ઘટે. તેમાં તો જે જેવું હોય તેવું જ ચાલ્યું આવે

હીરવિજયને તથા હેમચંદ્રને જૈન ગુરુ ધારીને તેમના વિષે થએલી અસંગત કલ્પનાઓની કોઇ ઐતિહાસિક ઉપેક્ષા કરે તો તે સાચો ઐતિહાસિક કહેવાય ખરો ?

હીરવિજય અને હેમચંદ્ર જેમના ગુરુ છે એ જૈનો એ ભ્રાન્ત કલ્પનાઓનું નિરસન કરશે એમ ધારવું એ પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે જૈનો તો આ યુગમાં ખરેખરા જૈનો જ બન્યા છે. એટલે પોતાના ગુરુ તરફ કોઇના કોઈ પ્રકારના આક્ષેપોથી તેમનું રુવાડું ફરકે એમ નથી. માટે ઇતિહાસને દેશનું ધન સમજીને પ્રત્યેક ઇતિહાસપ્રેમીએ હિન્દુસ્તાનના, ગૂજરાતના કે સમાજના કોઇએ લખેલા ઇતિહાસમાં કોઇ પણ પ્રકારની અસત્ય અને ભ્રામક કલ્પનાને આગળ વધવા ન દેવી જોઇએ.

બેચરદાસ જીવરાજ દોશી.

ખુલાસો

ગયા પ્રસ્થાનમાં (પૃ. ૭૧ કૉલમ ૧), જ્ઞાત્યંતર લગ્નની નોંધમાં પ્રશ્નોરા (ખોરાસા)નો ઉલ્લેખ છે, તે સબંધી કેટલાક વાચકો તરફથી ચર્ચા અને પૂછપરછ થતાં જણાવવાનું કે, આ નાત ખોરાસા કે સોરઠી પ્રશ્નોરાને નામે ઓળખાય છે. સામાન્ય પ્રશ્નોરા[1] ગણાતી નાતથી આ નાત જુદી છે. તે નાતની સ્થિતિ સબંધી વધારે માહિતી માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૨, પૃ. ૧૯૧ લોકચર્ચા. તંત્રી

૧ આ નાતની કંઈક વિસ્તારપૂર્વક હકીકત માટે જુઓ પ્રસ્થાન પૃ. ૯ પુ. ૩૬૪-૩૭૨ તંત્રી

પુસ્તક પરિચય

દીર્ઘાયુ કેમ થવાય ?:—લેખકઃ ડૉ. પ્રભાકર ત્રિકમજી કોઠારી પાકું પૂંઠું મૂલ્ય રૂ. ૨)

પ્રજાના આરોગ્યને લગતા જ્ઞાનમાં વધારો કરનારા આ પુસ્તકને અમે સહર્ષ આવકાર આપીએ છીએ. વિદ્વાન લેખકે પુસ્તકને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચીને બને તેટલી માહિતી સરળ ભાષામાં આપી છે. હિંદીઓનું સરેરાશ આયુષ્યપ્રમાણ પ્રતિદિન ઓછું થતું જાય છે–એ પ્રશ્ન વાચકોની દૃષ્ટિ આગળ ધરીને એમણે આરોગ્યને લગતા પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે. યાંત્રિક યુગની આપણાં શરીરો પર થયેલી અસરો, કૃત્રિમ અને શહેરી જીવનનાં દૂષણો, તેમજ આપણા હાનિકારક સાંસારિક રિવાજોની શરીર પર થયેલી માઠી અસરો તેમણે આબેહૂબ આલેખી છે. ખોરાકને લગતી માહિતી પણ ઠીક ઠીક આપી છે. મનુષ્યની જીવન-મર્યાદા લંબાવવાના છેલ્લામાં છેલ્લા વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોનો પણ તેમણે સાર આપ્યો છે.

સૌથી વિશેષ અગત્યની બાબત માનસિક સ્વચ્છતા (mental hygiene) પણ તેઓ વીસર્યા નથી. ‘ શરીરના પડ્‌રિપુ ’ તથા “ સોનેરી સૂત્રો ” આ બન્ને પ્રકરણો વારંવાર વાંચવા લાયક છે.

આ ગ્રંથ તદ્દન સ્વતંત્ર ન હોતાં, એ અંગ્રેજી ગ્રંથોને આધારે લખાયલો છે. પરંતુ આ દેશને લગતી હકીકતો લેખકે તેમાં ઉમેરેલી હોવાથી તે દરેકને વાંચવા યોગ્ય છે.

આપણું જીવન લંબાવવાને કયા કયા ઉપાયો લેવાવા જોઇએ તે પણ લેખકે સપ્રમાણ બતાવ્યું છે અને પ્રજા તેમજ રાજ્યની ફરજો યથાશક્તિ બતાવી છે. આમ કરવામાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેમણે પ્રજાને ખંખેરી છે, જ્યારે રાજ્યને પંપાળ્યું છે.

> “ આપણે અત્યારે દુનિયાની એક એવી સર્વોપરી અને અતિશય કેળવાયલી પ્રજાની સાથે સંબંધમાં જોડાયા છીએ કે જેનું પરિણામ હિંદુસ્થાનીઓને વાસ્તે સુખાકારી-ભરેલું અને લાંબી જીંદગીવાળું અને દેશમાં આબાદી ભરેલું હોવું જોઇએ. તેમ નહિ, હોવાનું કારણ શું હશે ? મારા મત પ્રમાણે તો એમાં ‘ આપણો જ ’ દોષ છે. ×× × × બ્રિટિશ સરકાર પોતાથી બને તેટલું દેશમાં આરોગ્ય અને સુખાકારી વધારવા મહેનત કરે છે; પણ આપણા કમભાગ્યે આપણે તેનો ખરો ઉપયોગ લેતા નથી, અને ઊલટા એવા કામમાં અડચણું પહોંચાડીએ છીએ. ”

દાક્તરો જ્યાં સુધી દાક્તરો જ રહે ત્યાં સુધી સારું. જ્યારે તેઓ વકીલ બને છે ત્યારે બાજી મારે છે ! ! રાવ બહાદૂર દાક્તરનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રજાના દોષો તરફ વિશેષ ગયેલું હોવાથી તેમણે

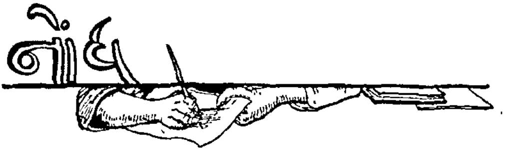
હાલની ફક્ત એક બાજુ જોઇ છે દેશની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી કરુણાજનક ગરીબી શુ તેઓ નથી જોતા? જ્યા કરોડો ભૂખ્યા રહે, જ્યા કરોડો અર્ધભૂખ્યા રહે, અરે જ્યા કરોડો ફક્ત ઉદરનિર્વાહ પૂરતુ જ મેળવીને દરિદ્રનારાયણના અનાથ બાળકો બની ફક્ત મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરે ત્યા દીર્ઘાયુષ્યની આશા કયાથી? અહી તો જીવવાનો જ સવાલ છે ત્યા લાબુ જીવવાની ચર્ચા કેવી? આપણી હણાતી જતી સંરક્ષણશક્તિનુ કારણ આપણી ગરીબાઇ અને આપણુ દારિદ્રય જ્ઞાન કોણ આપે? દન્ન કોણ દે? કરોડો રૂપિયાનો લશ્કરી બોજો અને કરોડોનુ વાર્ષિક શોષણ આપણી પાસે કયા સાધનો રહેવા દે છે? આ દષ્ટિબિંદુ આગળ કરવામા નથી આવ્યુ તેનુ કારણ આ પુસ્તકના નિવેદનમા જણાવ્યા પ્રમાણે, "પરતત્રતાને અગે પ્રજાજનોની વિચારશ્રેણી ઘણી જ સકુચિત અને દબાયલી જોવામા આવે છે" એ છે દિલગીરી માત્ર એટલી જ કે, લેખક પોતે પોતાની વિચારશ્રેણી સ્વતત્ર અને ઉલ્લાસમયની બનાવી શકયા નથી

વિદ્વાન્ લેખકે થોડા આ દેશના લખાણો પણ જોયા હોત તો ઠીક થાત લસણ ડુગળી, ઘી, ગોળ, મધ વગેરે વિષે તેઓ વધુ ઉપયોગી લખાણ કરી શકત લસણ અત્યત ઉપયોગી છે અને ક્ષયની સામે લડવામા પણ તેનો ઉપયોગ છે ડુગળી ગરીબોનુ અત્યત ઉપયોગી શાક છે આપણે માખણનો ઉપયોગ નથી કરતા, પરતુ ઘી વધારે વાપરીએ છીએ મધ માટે આપણે ગેલનના વખાણ સુધી શા માટે જવુ? આપણે તેને વર્ષોથી જાણીએ છીએ પરતુ હાલના દાક્તરો ચરક, સુશ્રુત વગેરેના લખાણો તરફ નજર પણ કયા નાખે છે? ઋતુચર્યા દિનચર્યા આહાર, સ્વાસ્થ્ય, તથા વાજીકરણ વગેરે પ્રશ્નો પરના એમના વિચારો કોણ લક્ષમા લે છે, ' 'પ્રાણાયામની અસર' વિષે 'ડૉ ઑલીવરની' સાક્ષી શા માટે? આ દેશમા ઘણા માણસો આ ક્રિયા જાણે છે અને કરી પણ બતાવે છે. 'યોગમીમાસા' જેવા પ્રતિષ્ઠિત ત્રિમાસિકમા એની ઉપયોગી માહિતી મળે છે એકાદ બે ચર્ચાસ્પદ બાબતો જોઇએ

"જે સ્ત્રીઓ બચ્ચા પેદા કરે છે, તેની ખૂબસુરતી જણ્યા પછી વધે છે, એમ હુ માનુ છુ" (પૃ ૧૯૧) અમો લેખકને ખાતરી આપીએ છીએ કે, આ મતના બીજા ઘણુ ઓછા છે ' પારાફિન (એરડીઆનુ એક પ્રકારનુ હલકુ પ્રવાહી સત્વ)" અહીં મને સહેજ સગતચૂક લાગે છે 'એરડીના જેવુ' આ શબ્દો જાઇએ એરડીયુ વનસ્પતિજન્ય તેલ છે, જ્યારે લીકવીડ પારાફીન એક ખનિજ તેલ છે નિમ્કાનકને બદલે વિર્ગ—ગ્લેટક શબ્દ વાપર્યો છે તે ખોટો છે પુસ્તકની કિંમત વધારે પડતી છે આના પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે વેચાવા જોઇએ, જેથી લોકો લાભ લઇ શકે, પરતુ આ બધી બાબતો દૂર મૂકતા, આપણા 'આરોગ્યશાસ્ત્રના સાહિત્યમા જે આ વધારો થયો છે તેને અમો વધાવી લઇએ છીએ આવા પ્રખ્યાત અને અનુભવી દાક્તર પાસેથી અમો હજુ વધારે આશા રાખીએ છીએ

બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક

ગયા વરસના ઘણા પુસ્તકોનો પરિચય આપવો હજી બાકી છે તેનો તથા પછીના પુસ્તકોનો મિતાક્ષરી પરિચય આષાઢ અને શ્રાવણના અક સુધીમા આપી દેવા ઇરાદો રાખીએ છીએ. અને હવેથી દરેક પુસ્તકનો પરિચય બે માસની અદર આપી દેવા કોશીશ કરીશું કોઇનો પરિચય તેટલા સમયમા ન આવે તો અમને યાદ આપવા કૃપા કરવી —તંત્રી.

રાજકીય પરિસ્થિતિ

અત્યારની તહકૂબીની સ્થિતિ તે લડાઇની પણ નથી અને આખરી સ્વસ્થતાની પણ નથી. આ સ્થિતિમાં લડાઇના ઉત્સાહને અવકાશ નથી તેમ જ લાંબા કાર્યક્રમોનો ઉપક્રમ કરવાની સ્વસ્થતા પણ હોતી નથી. એટલે સામાન્ય રીતે આ સ્થિતિમાં અસંતોષ રહે.

પણ તેવા અસંતોષ ઉપરાંત અસ્વસ્થતાનાં બીજાં ઘણાં કારણો છે. રાઉન્ડ ટેબલ કૉનફરન્સમાં આખા હિંદનો એક જ અભિપ્રાય મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે પૂ. ગાંધીજી રજૂ કરી શકે તેમાં જ આપણી શોભા છે, તેમાં જ આપણું બળ છે; પણ હજી સુધી આપણા મુસલમાન ભાઇઓ લઘુકોમ તરીકેના પોતાના હકો સંબંધી એકમત થઇ શક્યા નથી. મુસલમાન ભાઇઓમાં મોટો ઉત્સાહી જુવાનવર્ગ અલગ મતદાર મંડળો નથી માગતા એ ઘણું આશ્ચર્યભર્યું છે, પણ હજી કેટલાક જૂના મતના દુરાગ્રહથી અલગ મતદાર મંડળની માગણીને વળગી રહ્યા છે. આપણા મુસલમાન ભાઇઓ આ સંબંધી એક મત રજૂ ન કરી શકે તો રા. ટે. કૉનફરન્સમાં જવું કે નહિ એ પ્રશ્નનો નિકાલ યોગ્ય થયો છે. પૂ. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે એ વિષયમાં એકમત ન થાય તોપણ પોતે કૉનફરન્સમાં જશે અને તેમાં કોંગ્રેસનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજાવવા જેટલો ભાગ લેશે.

ગાંધીજીના આ નિર્ણયને કોંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટિનો ટેકો છે. પણ આ હિંદુ–મુસલમાન પ્રશ્નથી વધારે કટોકટીનો પ્રશ્ન તહકૂબીની શરતો સરકાર તરફથી પળાતી નથી તે છે. આ સંબંધી આખી પ્રજામાં ગંભીર અસંતોષ ફેલાયેલો છે. હજી કેટલાક કેદીઓને છોડ્યા નથી. કેટલીક ખાલસા કરેલી જમીન પાછી આપી નથી, હજી રાજીનામું આપેલ પટેલોને પટેલાઇ પાછી મળી નથી. અને તે ઉપરાંત મહેસુલ બાકી અને તગાવી બાકીને માટે જપ્તીઓ થતી જાય છે અને વસુલાત થતી જાય છે. એક બાબત તો નક્કી છે, કે સરકારના અમલદારોમાં તહકૂબીથી થવો જોઇતો સદ્‌ભાવ જરા પણ દેખાતો નથી. જો છેવટની સુલેહ આ સરકારી અમલદારો સાથે જ કરવાની હોય તો સુલેહ નથી જ થવાની એમ માની ભવિષ્યના કાર્યક્રમનો વિચાર કરવો એ જ બાકી રહે. પણ સરકારી અંગ્રેજ અમલદારો જેમ એક તરફથી હિંદના પ્રતિનિધિ નથી, તેમ જ તે ઇંગ્લાંડના અભિપ્રાયના પણ પ્રતિનિધિ નથી. હિંદમાં નોકરી કરતો અંગ્રેજ ઇંગ્લાંડનાં ઉત્તમ માનસનો નમૂનો ન ગણી શકાય, એટલે એમના અભિપ્રાયો ઉપરથી ઇંગ્લાંડના અભિપ્રાયનું અનુમાન ન કરવું જોઇએ: અને તેથી સુલેહની શરતોનો પણ અંતે તેટલી ઉદારતાથી આપણે નિર્વાહ કરી લેવો જોઇએ. યુવકવર્ગ, અસંતોષ છતાં, ગાંધીજીની સાથે ઊભો રહ્યો છે તે સંતોષની વાત છે.

પણ ઇંગ્લાંડની સ્થિતિ પણ ખાસ આશાપ્રદ જણાતી નથી. ચર્ચિલ અને તેમના મળતિયાઓને હિંદની અને તેના નેતાઓની નિન્દા કરવા સિવાય બીજો કાંઇ ધંધો નથી લાગતો. મજૂર સરકારનું પોતાનું હાર્દ શું છે તે પણ જાણવું મુશ્કેલ છે. મિ. બેન સ્વરાજના અંકુશો

સંબંધીનાં પોતાનાં બે વિરુદ્ધ કથનોમાંથી કયું સાચું તે પણ કહી શકતા નથી. અને એવી એવી મજૂર સરકાર પણ અત્યારે પાર્લમેન્ટમાં નિર્બળ છે. બજેટની બાબતમાં તે લિબરલો સાથે સલાહ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને હજી સુધી તે પ્રયત્નોમાં સફળ થવાની આશા બંધાઇ નથી.[૧]

બીજી તરફથી આપણા દેશી રાજાઓએ સમવાય તંત્રમાં સંમતિ આપેલી તેમાંથી પણ કેટલાક હાલ ખસી જવાનો વિચાર કરે છે, એમ પતિયાલાના મહારાજાના ખબરપત્ર ઉપરથી જણાય છે. દેશી રાજ્યો પ્રજાના હકો બંધારણથી ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી સમવાય તંત્રની વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ પણ ઓછી નથી, અને તે તરફ તો કોઈ જ દેશી રાજા અત્યારે વિચાર કરતો નથી. દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ પોતાના હકોની બાબતમાં મક્કમ છે, અને દેશી રાજ્યો જો નહિ સમજે તો હાથે કરીને બેસવાની ડાળ કાપશે, એમાં સંશય નથી.

તહકૂબીમાં દારૂ અને પરદેશી કાપડના ચોકી પહેરાનો હક પ્રજાનો કબુલાયો છે. દારૂના ચોકી પહેરામાં પણ, દારૂ વેચનારાઓ કાયદા બહાર જઈ ગમે ત્યાં દારૂ વેચે છે, અને ગમે તે વખતે દારૂ વેચે છે, તેને સરકાર કાયદેસર રીતે કશી નસિયત કરતી નથી. એટલે સરકારની ઇચ્છા જ દારૂ પાવાની હોય એમ, અને સરકારે પોતે કબુમણુતે મને આ શરતો સ્વીકારી છે એમ જણાય છે.

પરદેશી કાપડ વેચાતુ લઇ દેશપાર કરવાની યોજના પગભર થઇ છે એ સંતોષકારક છે, પણ આપણા કાપડિયા ભાઇઓને પરદેશી કાપડ જ વેચવું છે, એ ગુજરાતને ઘણું જ શરમાવનારુ છે. આ સ્થિતિમાં ગામડે ગામડે સ્વદેશીનો સંદેશો પહોંચાડવાનું ભગીરથ કામ આપણા કાર્યકર્તાઓને માથે આવી પડેલ છે. કેટલાક જુવાન કાર્યકર્તાઓએ ગામડામાં જઇ આ કામ ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધું છે તે જોતાં ઘણોજ સંતોષ થાય છે. ઓલપાડ, પારડી, બારડોલી વગેરે તાલુકામાં પ્રજોન્નતિનું કામ સંગીન પાયા પર ચાલે છે. પણ ગુજરાત આખાને પહોંચી વળે તેટલા જુવાનો હજી બહાર પડયા નથી. જુવાનોને માટે અત્યારે મહાન કામ કરી આપવાની સારી તક છે. પણ જે જુવાનો એ તકનો લાભ લેવા જેટલો ત્યાગ ન કરી શકતા હોય તેમણે માત્ર અભ્યાસ ન કરવાથી દેશકાર્ય કરાય છે, એમ માનવું એ આત્મપ્રતારણા છે. તેમણે ફરી લડાઈ જાગે તો તેમાં જોડાવાને તૈયાર રહી હાલ તુરત અભ્યાસમાં જોડાઇ જવું જોઇએ, એમ અમે માનીએ છીએ.

તા. ૧૮–૩–૩૧

૧. મજૂર સરકારને લીબરલો સાથે થીંગડિયું સમાધાન થયું છે તેવા તાજા ખબર છે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃ. ૭૯ ઉપર કાવ્યના મથાળા તરીકે 'ચક્રદૂત' છપાયું છે તે રદ કરીને, તેની નીચેના ભાગને જ એટલે 'કાલિદાસને' મથાળુ ગણવું. પૃ. ૮૧ ઉપર પણ એ પ્રમાણે સુધારો સમજી લેવો.

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાના અભિપ્રાયો

ગૂજરાતમાં આજ સુધીમાં આરંભાયેલી અને અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ ગ્રન્થમાળાઓમાં, સાહિત્યના પ્રકાર અને સસ્તાપણામાં કદાચ સૌને પાછળ મૂકી દેતી આ સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે મહાદેવ દેસાઈની કલમના પ્રસાદરૂપ 'વીર વલ્લભભાઈ' મળે છે. ઇચ્છીએ કે ગૂજરાત આ નવીન ગ્રન્થમાળાનો પૂરેપુરો લાભ ઉઠાવશે.

સૌરાષ્ટ્ર

ગુજરાતમાં સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવ્યું; ત્યાર પછી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી તેથી પણ સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવ્યું; અને હવે પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી તેથી પણ સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવામાં આવે છે તે જોઇ કયા સાહિત્યપ્રેમીને આનંદ નહિં થાય ?

નૂતન ગુજરાત

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાની યોજના ૭ મહિનાથી અસ્તિત્વમાં આવી છે. તે દરમિયાન તેના તરફથી પ્રગટ થએલાં પુસ્તકો સમાજમાં નવું વિધાન કરવામાં ઉપયોગી થાય એવાં પ્રેરણાત્મક અને બલપ્રદ વિચારો આપનારું સાહિત્ય પૂરું પાડવામાં મદદગાર થયાં છે. આ ગ્રન્થમાળાની ભાષા અને લેખનશૈલી સાદી અને સરળ, છતાં શિષ્ટ અને સુંદર હોઇને સર્વ કોઈ આ વિચારો સમજી શકે છે.

ગુજરાતી

ગુજરાતી સામયિકોમાં 'પ્રસ્થાન' શ્રેષ્ઠ છે એવો અમારો નમ્ર મત અગાઉ, આ માસિકમાં જ જણાવી દીધો છે. 'પ્રસ્થાન'ની આનુષંગિક સંસ્થાઓમાં સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા બીજી કોઇ પણ એવી ગ્રન્થમાળાની સરસાઈ કરે એવી નીવડી છે. પહેલા વર્ષના તેના તમામ અંકોની ચોતરફથી માગણી થાય છે અને શિક્ષિત વર્ગમાં બહુ હોંસથી વંચાય છે. વસ્તુની પસંદગી અને સમયના પ્રવાહને અનુકૂળ વાચન પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની દક્ષતા માટે સંચાલકને અભિનંદન ઘટે છે.

પુસ્તકાલય

ગુજરાતભરની સસ્તામાં સસ્તી ગ્રન્થમાલા

सरस्वती ग्रन्थमाला

(વાર્ષિક લગભગ પૃષ્ઠ ૭૦૦, લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૨) પરદેશના રૂ. ૩)]

વર્ષ બીજું : બહાર પડેલાં પુસ્તકો

		છૂટક કિંમત
પુ૦	*૧-૨-૩ વીરની વાતો ભા. ૧	૦-૧૨-૦
	૪ દારૂનિષેધ અને ગુજરાત	૦-[illegible]-૦
	*૫ ગાંધી કૃષ્ણ [[illegible]]	૦-૮-૦
	૬ બારડોલીની હિજરત	૦-૨-૬
	૭ પૂજ્યોને પગલે	૦-૮-૦
	૮ [illegible]ની વીરાંગનાઓ	૦-૨-૦
	૯ લાલ ટોપી	૦-૩-૦
	૧૦ અયોધ્યાના ઓલિયા	૦-૩-૦

હજી એક પુસ્તક બાકી છે તે બહાર પડશે એટલે આ બીજું વર્ષ પૂરું થશે

ધ્યાનમાં લો કે

આ છેલ્લું પુસ્તક બહાર પડી ગયા પછી એટલે કે આ વર્ષ પૂરું થયા પછી આખો સેટ રૂપિયા બે (ટપાલ ખર્ચ માફ) થી નહિ મળે, પણ ટપાલ ખર્ચ જુદું આપવું પડશે.

એટલે

જેમને આ આખો સેટ ઘેર બેઠા રૂપિયા બેમાં લેવા હોય તેમણે આજેજ રૂપિયા બે મોકલી ગ્રાહક થઈ જવું

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી પાસે : અમદાવાદ

[illegible]

મુંબઈના એજન્ટ શ્રી [illegible] કું. [illegible]

* આ નિશાની કરેલાં પુસ્તકો સરકાર તરફથી જપ્ત થયાં છે

卐 # પ્રસ્થાન 卐

૧૯૮૭
આષાઢ

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુ૦ ૧૨
અંક ૩

તંત્રીઓ
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૨ આષાઢ: ૧૯૮૭ અંક ૩

પાઠફેર

"સ્વજનવિરહ"ના કાવ્યનો ૧૮ મો શ્લોક (પૃ ૧૬૨) નીચે પ્રમાણે પાઠાન્તર કરી વાંચવો:

રાહુ રુદનમાહિ કેમ કરિ હૂ કલા વાપરી,
ન આવિ યદિ અંતરે નિજ નિવાસ સ્થાપે ફરી,
પ્રયાણ ગઇ સર્વથા મુજ સુખો સહે જે કરી.

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૬॥

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે, ખમાસા ચોકી, અમદાવાદ
મુદ્રક: ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

ઑર્ડર–પત્ર

શ્રી. વ્યવસ્થાપક,

પ્રસ્થાન કાર્યાલય,

અમદાવાદ.

ગ. ભા. શ્રી,

નીચે જણાવ્યા મુજબના પુસ્તકો અમારે જોઈએ છે તો તે વળતી ટપાલે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરશો

જે પુસ્તકો જોઈતા હોય તેની સામે ✓ આવી નિશાની કરો
જે પુસ્તકો ન જોઈતાં હોય તે ઉપર લીટી દોરો

ભારતપુણ્યપ્રવાસ (આગમ)	૧–૦–૦
મગવિહાર	૧–૮–૦
હિરદની વાતો (બીજી આવૃત્તિ)	૧–૪–૦
જીવનના દ	૧–૪–૦
પ્રેમનો ભ	૧–૪–૦
કોને ગમતે?	૧–૮–
ગાંધીમણિમહોત્સવ	૧–૪–૦
સુબન અને મીઠી વાતો	૧–૪–૦
રામ અને કૃષ્ણ	૦ ૧૦ ૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦–૮–૦
ટાલ્સટાય ગ્રન્થાવલિ	૬–૦–૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા પહેલુ વર્ષ આખો સેટ	૨–૦–૦
બીજુ વર્ષ ,, ,,	૨–૦–૦
ત્રીજુ વર્ષ આગાઉ તરીકે	૨–૦–૦
હરિનારાયણ જ્ઞાનપ્રચારમાળા ૧૦ પુસ્તકોનો આખો સેટ	૧–૧–૦

એ માટે રા. ________ મ. ઓ. થી મોકલી આપું છું

એનું બિલ તથા પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી આપશો

લિ.

(સહી) ____________________

પૂરેપુરૂ નામ ____________________

સરનામુ ____________________

ગામ ____________________

રેલ્વે સ્ટેશન ________ પો. ________ (જી.) ________

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ

[રશિયાના મહાન વિચારક, ફિલસૂફ અને કળાકાર મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયની સર્વોત્તમ કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના.]

યોજના

૧ આ ગ્રન્થાવલિમાં અત્યાર અગાઉ નહિ થએલાં પુસ્તકોના જ અનુવાદો પ્રગટ કરવામાં આવશે.

૨ આ ગ્રન્થાવલિમાં ગુજરાતી સમાજને અનુકૂળ તથા ઉપયોગી હોય એવાં જ પુસ્તકો લેવામાં આવશે. ઉ. ત. War & Peace અને Anna Karenina જેવી નવલકથાઓ તથા બીજી બાજૂથી કેવળ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય સંબધી પુસ્તકો છોડી દેવામાં આવશે.

૩ આ ગ્રન્થાવલિમાં ટૉલ્સ્ટૉયની સર્વોત્તમ કૃતિઓ જ લેવામાં આવશે અને આ ગ્રન્થાવલિ દશથી બાર પુસ્તકોમાં (લગભગ ૨૫૦૦ પાનાંમાં) અને બેથી અઢી વર્ષમાં પૂરી કરવાની કોશીશ કરવામાં આવશે.

૪ આ ગ્રન્થાવલિનું જે પુસ્તક ૨૦૦ કે તેથી વધુ પૃષ્ઠનું થશે તે પુસ્તક સારી પેઠે જાળવી શકાય તે હેતુથી પાકા પૂંઠાનું આપવામાં આવશે.

૫ આ ગ્રન્થાવલિમાં પુસ્તકોનાં સીધાં ભાષાંતરો જ થશે એટલે કે પાત્રો તથા પરિસ્થિતિ મૂળ પ્રમાણે જ જાળવી રાખવામાં આવશે.

૬ આખી ગ્રન્થાવલિને અને ટૉલ્સ્ટૉયના જીવન અને એના ગ્રન્થોના સ્વતંત્ર અભ્યાસના ફળરૂપ એક ચરિત્રાત્મક તેમ વિવેચનાત્મક પુસ્તક આપવામાં આવશે.

૭ આ ગ્રન્થાવલિનાં બધાં પુસ્તકો, જો પહોંચી વળાશે તો, શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના હસ્તે જ અનુવાદિત થશે.

લવાજમ

૮ આ ગ્રન્થાવલિનાં પુસ્તકો ગ્રન્થાવલિના ગ્રાહકોને પોણી કિંમતે આપવામાં આવશે. બહારગામ ટપાલમાં મોકલવાનો ખર્ચ ગ્રાહકને શિર રહેશે. સ્થાનિક ગ્રાહકો જો ૧૫ દિવસમાં બહાર પડેલું પુસ્તક રુબરુ આવીને નહિ લઇ જાય તો અર્ધું ટપાલ-ખર્ચ લઇ તેમને ઘેર પહોંચાડવામાં આવશે.

બહારગામના ગ્રાહકોને તેમની નકલો પોસ્ટલ સર્ટિફિકેટ લઇને મોકલવામાં આવશે; એટલે ટપાલમાં ગૂમ થએલી નકલ માટે અમે જવાબદાર નહિ રહીએ.

આ જોખમ ખેડવા જેઓ તૈયાર ન હોય તેમણે પોતાની નકલ રજીસ્ટરથી મંગાવવી અને તે માટે અગાઉથી ૦-૮-૦ વધુ મોકલવા.

૯ દર વર્ષે રૂ. ૫) થી વધુ કિંમતનાં (ગ્રાહક તરીકે પોણી કિંમત ગણતાં) પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં નહિ આવે. એટલે દરેક ગ્રાહકે શરૂઆતમાં રૂ ૫) મોકલી આપવા, જે રકમમાંથી તેમને બહાર પડતાં પુસ્તકો વર્ષ દરમિયાન મોકલાશે.

૧૦ આ ઉપરાંત દરેક ગ્રાહકે રૂ. ૧) પ્રાવેશિક ફી ભરવી પડશે. આખી ગ્રન્થાવલિ પૂરી થયે આ એક રૂપિયો ગ્રાહકને પાછો મળશે અથવા હિસાબમાં મજરે અપાશે.

અપવાદ (૧) જે ગ્રાહક આખી ગ્રન્થાવલિનાં પુસ્તકો નહિ ખરીદે એટલે કે અધવચથી ગ્રાહક તરીકે બંધ થશે તેમને આ રૂપિયો પાછો નહિ મળે.

(૨) જે ગ્રાહક, તેમનું લવાજમ પૂરું થયે નવા લવાજમ માટે વી. પી. થાય તે પાછું વાળે કે એવા બીજા નુકસાનમાં કાર્યાલયને ઉતારે, તેમની પાસેથી તે નુકસાનીની રકમ ભરપાઇ કર્યા પછી બાકી રહેશે તેટલી જ રકમ આમાંથી પાછી અપાશે.

પુસ્તકો

સામાન્ય રીતે નીચેના ક્રમમાં પુસ્તકો બહાર પાડવાની ઉમેદ છે, છતાં સંયોગાનુસાર ફેરફાર પણ થાય.

પુ. ૧ સ્ત્રી અને પુરુષ
[Relation of the Sexes]
(શ્રાવણ વદમાં બહાર પડશે.)

પુ. ૨ નવલિકાઓ ભાગ ૧
[Sort Storiesમાથી ચૂંટી કાઢેલી વાર્તાઓ]

પુ. ૩-૪ નવો અવતાર ભાગ ૧ તથા ભાગ ૨
[Resurrection]

પુ. ૫ દૃષ્ટિપરિવર્તન ભાગ ૧
[નિબંધો, લાંબા લેખો ને પત્રોમાથી ચૂંટી કાઢેલાં લખાણો]

પુ. ૬ દાંપત્ય અને બીજી વાર્તા
[Family Happiness તથા બીજી ચૂંટી કાઢેલી વાર્તાઓ]

પુ. ૭ નાટકો
[Plays]

પુ. ૮ આત્મકથા
[My confessions & What I Believe]

પુ. ૯ કળા એટલે શું?
[What is Art? અને Essays on Art]

પુ. ૧૦ ગામડામાં ત્રણ દિવસ
[Three Days in the Village]

આ ઉપરાંત, નીચેમાંથી આવશ્યક અને હિતકર હશે તે યથાક્રમે લેવાશે :

૧. Childhood, Boyhood & Youth
૨ Sevastopole & other Stories
૩ The Cossacks &c.
૪ The Kingdom of God is within you
૫ On Life
૬ On Education
૭ My Religion
૮ Diary
વગેરે વગેરે

આશા છે કે ગુજરાતી સમાજ આ સાહસને વધાવી લેશે અને સાહિત્યરસિક સ્ત્રી-પુરુષો અને પુસ્તકાલયો આ ગ્રન્થાવલિના જેમ બને તેમ જલદી ગ્રાહક થઇ જશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

“ હવે તો દરેકે દરેક ગુજરાતીએ ‘ વીસમી સદી ’ નિયમિત વાંચવું જોઈએ. ”

વીસમી સદી

માટે

“સૌરાષ્ટ્રમિત્ર” શું કહે છે ?

“ ...ઈચ્છારામ દેસાઇના અવસાન પછી એમના ચિરંજીવ મણિલાલ દેસાઇએ સદ્‌ગત પિતાનો જીવ સંતોષાય એ રીતે ‘ ગુજરાતી ’ ચલાવ્યું.......હવે મણિલાલ દેસાઇ સમા અગ્રગણ્ય અને અનુભવી પત્રકારે ‘ વીસમી સદી ’નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યુ છે, એટલે ‘ વીસમી સદી ’ પત્રોની દુનિયામા અગત્યનું સ્થાન લેશે. વાતાવરણનું રહસ્ય પારખી સરળ અને જોરદાર લખાવટમા વાચકને પીરસવાની મણિલાલ દેસાઇની હથોટી અજોડ છે. રાજકીય વિષય હોય કે ચતુરંગી ક્રિકેટનો વિષય હોય પણ સામાન્ય વાંચનારનેય રસ પડે એવી રીતે એ વિષે નોંધો લેવામાં મણિલાલ દેસાઇ સાથે કોઇ હરિફાઇમાં ફાવી શકે નહિ.......ગુજરાતને કમનસીબે ‘ ગુજરાતી ’ સાથે મણિભાઇ દેસાઇનો સંબંધ તૂટયો અને ‘ વીસમી સદી ’ વિના મણિલાલ દેસાઇની એ શક્તિનો લાભ ગુજરાતને મળત નહિ. હવે તો દરેકે દરેક ગુજરાતીએ ‘ વીસમી સદી ’ નિયમિત વાંચવું જોઇએ.... ”

(તા. ૧૫-૫-૩૦) “ સૌરાષ્ટ્રમિત્ર ”

શું તમને વીસમી સદીનો રંગ નથી લાગ્યો ?

તો

આજે જ ગ્રાહક થવા નામ નોંધાવી દોઃ

વીસમી સદી કાર્યાલય, ૭૬, ટેમરીન્ડ લેન, કોટ, મુંબઇ ૧.

ચાલીસ વર્ષની જુની ને પ્રખ્યાત પેઢી

મુંબઇથી અમદાવાદ સુધીમાં
મોટા પાયા ઉપર
વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી
એકજ

સૉ-મીલ

લાકડાના વેપારીઓ
મકાન બંધાવનારાઓ
કન્ટ્રાકટરો વગેરેને
ખરનો દરેક જાતનો સાગી તેમજ અન્ય
લક્કડ માલ
આખો તથા વેરેલી સાઇઝો
જેવી કે
રાફ્ટર્સ પિલર્સ પેડીઓ પાટીઓ
પકવાસા બાટમ જરોવ વગેરે વગેરે
જથાબંધ તેમજ છૂટક તૈયાર મળશે
અથવા
ઑર્ડર મુજબ વખતસર તૈયાર કરી
આપવામાં આવશે.
તમારી જરૂરિયાતની યાદી મોકલી
ભાવતાલ પૂછાવો.

શહેરીઓ ! નોંધી લ્યો

જેવો ખોરાક તેવું
શરીરનું બંધારણ

ઊંચામાં ઊંચી જાતના
કોલમના ચોખા
તથા
બંગાળીઆ ચોખા
*
ઊંચી જાતની સુરતી
તુવર દાળ
*
ઉપરાંત
સારા ઘઉં, ચોખ્ખું તેલ
વગેરે દરેક જાતનું અનાજ
ઊંચી જાતનું
સ્વચ્છ કરેલું
કિફાયત ભાવે મળશે.
એક વખત ઑર્ડર આપી
ખાત્રી કરો, બીજે નહિ જ
જવું પડે.

શા. ધુલચંદ ગમનાજી

અમલસાડ [જી. સુરત]

પ્રસ્થાન

પુસ્તક ૧૨   અષાઢ : ૧૯૮૭

પ્રો. લાસ્કી
અને
“ આજ્ઞાપાલનની મર્યાદા ”

ઈ. સ. ૧૯૨૮ ના મે-જૂનમાં લંડનમાં આવેલા સાદા જણાતા મકાનના એક ઓરડામાં ત્રીસેક વિદ્યાર્થીઓ બાંકડા ઉપર બેસીને એક શાંત અકૃત્રિમ વ્યક્તિનું વ્યાખ્યાન સાંભળી રહ્યા હતા. આ વ્યક્તિની બોલવાની શાંત શૈલી, સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર, ભાવ પ્રમાણે બદલાતો અવાજ, એનો વિષય ઉપરનો કાબૂ, વિષયને બહુ જ સરળતાથી રજૂ કરવાની એની અજબ ઢબ, ઊંડા જ્ઞાન સાથે સંમિશ્રિત થએલી એની વિચારોની નિખાલસતા, આ સઘળું બધા વિદ્યાર્થીઓને મુગ્ધ કરતું હતું. ત્રીસે જણ વિચારોથી સભર એવા એ વ્યક્તિના શબ્દપ્રવાહને ચિત્રવત્ થઇ એકાગ્રચિત્તે સાંભળી રહ્યા હતા. એટલામાં ચોપડી બંધ થયાનો અવાજ આવ્યો. એ વ્યક્તિ ઊભી થઇ: “ બસ, હવે આવતી કાલે સાંજે, ફરી મળીશું ત્યારે; ગૂડ નાઇટ ” કહી ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગઇ. વિદ્યાર્થીઓનો ધીમો ગણગણાટ શરૂ થયો. એક પછી એક તેઓએ પણ જવા માંડયું.

આ ત્રીસમાં હું પણ એક હતો. મેં બહારના વિદ્યાર્થી તરીકે અમુક વ્યાખ્યાનો સાંભળવા માટે “ ફી ” ભરી પરવાનગી લઇ લીધી હતી. જે વિચારો આ વ્યાખ્યાનમાં સાંભળ્યા તેને ગાંધીજીના “ સત્યાગ્રહ ”ના વિચારો સાથે કેટલું બધું સામ્ય છે.! રાજકારણના વિષયમાં બહુ જવલંત અને તાત્ત્વિક ગણાતા આ વિચારો “ સત્યાગ્રહ ”માં કેવા સમાઇ જાય છે ? એની પ્રતિભા કેટલી છે ? એમ આશ્ચર્ય પામતો હું બધાના ગયા પછી છેલ્લો ઊઠયો ને મકાનની બહાર નીકળી મેં ઘર તરફ જવા માંડયું.

આ સાદું મકાન તે લંડનની પ્રખ્યાત ‘ સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ ’ અને આ શાંત અકૃત્રિમ વ્યક્તિ તે પ્રખ્યાત પ્રો. લાસ્કી.

આ વાતને બે વર્ષ વીતી ગયાં છે. ગયા વર્ષના છેલ્લા પાદમાં એક પુસ્તક પ્રગટ થયું. તેના વિચિત્ર આકર્ષક નામથી અને તેના લેખકની કાંઇક થોડી પીછાનથી તે મેં મંગાવ્યું. આ પુસ્તક તે “ The Dangers of Obedience ” અને તેના લેખક તે પ્રો. લાસ્કી.

" Grammar of Politics " સુધી અને ત્યારપછીથી છેક " Liberty in the Democratic State " સુધીની પોતાની પુસ્તકમાળામાં કોઈ પણ સત્તાના આવા હક્કોનો સાફ સાફ ઇન્કાર કર્યો છે

પ્રો લાસ્કીએ ચાર મુદ્દાઓ ખાસ સ્પષ્ટ કર્યા છે—

૧ રાજ્ય સર્વસત્તાધીશ છે, એ વાત તદ્દન ખોટી છે સમવાયી તંત્રવાળા સમાજમાં રાજ્ય માત્ર એક તંત્ર છે

૨ રાજ્યે પણ બીજી સંસ્થાઓ અથવા તંત્રોની માફક પોતાની ફરજ અદા કરીને પ્રજાજનનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ મેળવવા જ જોઇએ રાજ્ય માટે આ ખાસ અનિવાર્ય છે

૩ કાયદામાં હુકમનું તત્ત્વ અથવા કાયદાનું ફરજિયાતપણું એ એનું ખાસ તત્ત્વ નથી, પરંતુ કાયદો એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેમાં સામાજિક અનુભવો વ્યક્ત થાય છે મનુષ્યેચ્છાઓ પૂરી પાડવાનું અને તેને નિયમનમાં રાખવાનું તે એક સાધન છે

૪ જેમ વ્યક્તિની કિંમત તેના ચારિત્ર્યબળથી મપાય છે તેવી જ રીતે રાજ્યની કિંમત પણ તેના ચારિત્ર્યબળથી જ અંકાવી જોઇએ

એમના બે વર્ષ પૂર્વે સાંભળેલા વ્યાખ્યાનો સાંભળતી વખતે અને એમના આ છેલ્લામાં છેલ્લા પુસ્તકમાંના ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ વાંચતી વખતે મને એક જ લાગણી થએલી મને એમ જ લાગતું કે જાણે કોઇ ગાંધીજીના " સત્યાગ્રહ ' ની મીમાંસા કરતું ન હોય !

પરંતુ આપણા દેશમાં તો " સત્યાગ્રહ ' નું આચરણ થાય છે—ઓછું કાંઇ એ સુંદર રીતે પ્રગટ થએલા પુસ્તક–' પોથીમાંના રીંગણા ' જેવું છે ? આવું નવું સર્જન જ્યારે આપણે ત્યાં થઇ રહ્યું છે ત્યારે હજી પણ ફાસ્કીઝમ " (ફાસીઝમ) " સોવિયેટ રશિયા " અને " લીગ ઑફ નેશન્સ " તરફ એકીટસે આશ્ચર્યચકિત થઇ શું કામ જોઇ રહેવું ?

રાજકારણ વિષયના વિચારોમાં જે ખૂબ નવીન જીવતું અને સર્જક છે તે ' સત્યાગ્રહ ' માં છે કે નહિ એની કોઇને કુશંકા થતી હોય તો તેને પ્રો લાસ્કીનું આ પુસ્તક વાંચવાની મારી આગ્રહપૂર્વક ભલામણ છે

પશ્ચિમના જૂના પુરાણા થએલા રાજકીય વિષયના મુદ્દાઓને પોપટની માફક બોલી જવામાં આપણે એવા ટેવાઇ ગયા છીએ કે આવા નવા વિચારલહેરો આવે છે ત્યારે આપણને તાજગી અને જોમ મળે છે

આજ્ઞાપાલનની કિંમતની આંકણીમાં કેટલી બધી અતિશયોક્તિ થાય છે તેના ઉપર પ્રો લાસ્કીએ ઠીક ભાર મૂક્યો છે અલબત્ત, તેની કેટલીક મર્યાદિત ઉપયોગિતા છે, પરંતુ અમર્યાદિત અને અંધ આજ્ઞાપાલનમાં કેટલો બધો ભય છે તે તેમણે સારી રીતે બતાવ્યો છે એઓ લખે છે " આપણે હમેશાં કહીએ છીએ કે પ્રજાની (આપણી) સંમતિ ઉપર આધાર રાખતા રાજ્યના કૃત્યો વાસ્તે પ્રજા (આપણે) જવાબદાર નથી અમૃતસરની કતલ આપણને અસર કરતી નથી, બહુ બહુ તો તે સામે આપણે માત્ર મોનો વિરોધ કરી બેસી રહીએ છીએ આ આપણી ફક્ત વિધાતક જડતા નથી, પરંતુ પ્રજા તરીકેની ' ફરજ-ચૂક ' છે આપણી સંમતી ખાતર બીજે અન્યાય થતો હોય તે આપણે નીરાંતે સાંખી લઇએ છીએ આવું મૌન એ ' અવિચારી કબૂલાત ' છે અને આમ અન્યાયની સામે નહિ થવાની કુટેવથી આપણે આપણી પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર આવતી તરાપોને પણ જોઇ શકતા નથી. " આ એમના નિબંધનો મુખ્ય મુદ્દો છે.

તેઓ વારંવાર ભાર મૂકી જણાવે છે કેઃ—અન્યાયનો વિરોધ નહિ કરવાથી અને તેની સામે નહિ થવાથી, આપણે પોતાના ખરા હક્કો માટે લડનારને નિર્બળ બનાવીએ છીએ અને સત્તાના દોરને મજબૂત કરી મૂકીએ છીએ. આવી મૂંગે મોઢે સહી લેવાની, વિચાર વિના કબૂલી લેવાની ટેવ આપણામાં નાશકારક જડતા ઉત્પન્ન કરે છે. અને દરેક 'આપખુદી' આવી જડતા ઉપર જ નભી રહેલી હોય છે. આવી વખતે આજ્ઞાપાલન ન કરવું, આજ્ઞા તોડવી, એ એકલો આપણો હક્ક નથી, પણ ફરજ છે.

ગાંધીજીના ઉપદેશનું સ્મરણ કરાવતા શબ્દોથી પ્રો. લાસ્કી કહે છે કેઃ-" જે કોઇ જૂઠાણાને, અન્યાયને કબૂલી લે છે તે કદી સ્વતંત્ર રહેતો નથી. " ગાંધીજીના "સત્યાગ્રહ"ને સમાજહિતની વિરુદ્ધ ગણનારા ટીકાકારોને પ્રો. લાસ્કીના નીચેના મતદર્શનથી જબરો આઘાત લાગશે. પ્રો. લખે છે કેઃ-" રાજ્યકર્તાને, તેનું ખરુ બળ શેના ઉપર આધાર રાખે છે,—પ્રજાની સંમતિ ઉપર—તેનું ભાન કરાવવાનો જે આગ્રહ ધરે તે જ ખરા પ્રજાજન છે."

ગાંધીજીએ ઘણી વાર કહેલું છે કે રાજ્ય તેના પશુબળ ઉપર નથી ટકતું, પણ પ્રજાના વિશ્વાસ, પ્રેમ અને સહકાર ઉપર ટકે છે. પ્રજાનો આ સહકાર બળાત્કારથી નથી મેળવાનો, પણ વિશ્વાસ સંપાદન કરી મેળવાય છે. અને જે ક્ષણે રાજ્યસત્તા આપખુદીથી વર્તે કે તે જ ક્ષણે આ સહકાર આપવો પ્રજાએ બંધ કરવો જોઇએ.

આમ પ્રો. કહે છે તે વાજબી છે કેઃ-" રાજ્ય પોતાના ચારિત્ર્યબળથી જ આજ્ઞા પળાવી શકે છે." રાજ્ય પોતાની પ્રજાના આત્મભાનના બળની સામે કદી થઇ શકતું નથી. પ્રજામાં જ્યાં 'આપખુદી'નો સામનો કરવાની ઇચ્છાશક્તિ નથી ત્યાં જ 'આપખુદી' રહી શકે છે.

ઘણાને એમ લાગશે કે " આત્મભાન "ના આ સિદ્ધાંતથી રાજકીય આજ્ઞાપાલન બહુ જ મર્યાદિત બની જાય છે અને સત્તાના દોરની સામે થવાની ટેવથી અરાજકતા વ્યાપવાની. પ્રો. લાસ્કી આ દલીલને આબાદ ઉરાડી દે છે. તેઓ જણાવે છે કેઃ—" જો કાંઇ ઊંડા અન્યાયો થયા હશે તો જ લોકો સત્તાની સામે થશે. અને ગમે તે ભોગે તે સત્તાને જડ મૂળથી ઉખેડી નાખશે." બર્કના કહેવા પ્રમાણે આવા અન્યાયોના પરિણામે જ બળવાઓ થાય છે. પ્રો. લાસ્કીની પણ આ જ ચિકિત્સા છે; માત્ર તે વધારે સીધી, સ્પષ્ટ અને સચોટ છે અને તેટલા પૂરતી તે સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતને મદદરૂપ છે. પ્રો. આખરે જણાવે છે કેઃ-" શાંતિ અમે તે ભોગે મેળવી શકાય. સુલેહશાંતિ, નિયમવ્યવસ્થાના પ્રેમીઓએ જાણવું જોઇએ કે મૃત્યુ પણ એક એવી જ શાંતિ અને વ્યવસ્થા છે. પણ આ કાંઇ ધ્યેય ન ગણાય. વ્યવસ્થિત આજ્ઞાભંગ હમેશાં અનીતિમય અન્યાયમાંથી પરિણમે છે. આવા અન્યાયો પ્રજા પાસે બળવાઓ કરાવે છે. માટે જ્યાં જ્યાં ' આપખુદી ' દેખાય ત્યાં ત્યાં તેનો સખત વિરોધ કરવો જ. કોઇનું પણ—રાજ્યનું પણ—આંધળું આજ્ઞાપાલન ન કરવું. જો આટલું નહિ કરીએ તો સત્ય, ન્યાય અને હક્કને હમેશ માટે વનવટો ભોગવવો પડશે. સ્વતંત્રતાની ખરી કિંમત આવા વિરોધ કરવામાં, ' આપખુદી 'નો સામનો કરવામાં જ છે. દરેકનો આ ધ્યાનમંત્ર હોવો જોઇએ. "

પ્રો. લાસ્કીનું આ પુસ્તક તેના આ પહેલા જ નિબંધ માટે—જો કે તેમાં બીજા નિબંધો છે છતાં દરેક વિદ્યાર્થીના ઘરમાં હોવું જોઇએ, એમ મારુ' માનવું છે.

ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી

ગૂજરાતની વનસ્પતિઓ

વનસ્પતિઓનો મહિમા

ઇમર્સન કહે છે : 'Trees are imperfect men, અર્થાત્ વૃક્ષો એ અપૂર્ણ માનવીઓ છે.' આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓને તરુમહિમાની સારી પિછાન હતી. 'તરુ' શબ્દ જ કેટલો અર્થપૂર્ણ છે ! **तरन्ति आपदं अनेन इति तरुः**[1] અર્થાત્ જેના વડે મનુષ્યો દુઃખ તરી જાય એ તરુ = ઝાડ. આ એક જ અર્થમાં તરુમહિમાના અનેક ગ્રંથોનો નિષ્કર્ષ આવી જાય છે.[2]

હિંદુ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર વૃક્ષપ્રચૂર વનમાં થયો છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર હિંદુ સંસ્કૃતિને 'તપોવનની સંસ્કૃતિ'[3] કહે છે અને તે યોગ્ય જ છે. જેટલું ઊંચું સ્થાન વૃક્ષોને હિંદુ-સાહિત્યમાં અપાયલું છે એટલું બીજી કોઇ પણ પ્રજાના સાહિત્યમાં અપાયલું નથી. અને હોય પણ ક્યાંથી ? બીજી પ્રજાઓની સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર વનમાં નથી થયેલો. મંદની માફક પ્રેયને નહિ પણ વીરની માફક શ્રેયને જ ઇચ્છનારા આર્યો જીવનરહસ્યના અટપટા કોયડા ઉકેલવાને વનમાં જ સીધાવ્યા હતા. હિંદુ સંસ્કૃતિનું ચિત્ર જ્યારે કોઇ કલાકાર દોરશે ત્યારે, તેને વન વિના નહિ ચાલે.

અતિથિ પધારે ત્યારે તેની કુશળતા સાથે વૃક્ષોની કુશળતા પણ હિંદુ કવિઓ જ પૂછે. વરતંતુ શિષ્ય કૌત્સને કુશલ સમાચાર પૂછતાં રઘુ 'સુતનિર્વિશેષ આશ્રમપાદપો'ની ખબર પૂછે છે.[4]

અને વૃક્ષોને વંદન પણ હિંદુ કવિઓ જ કરે. **यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतोः। तस्मै वदान्य गुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ (भवभूति)**. એ વદાન્ય ગુરુતુલ્ય તરુઓને અમારા નમસ્કાર ! કેવી અજબ ભક્તિ !

સૌંદર્યની મૂર્તિસમાં પાર્વતીજીએ દેવદારના વૃક્ષનું 'અપત્ય વાત્સલ્ય' કર્યું છે. ગૌરીએ પોતાના હૃદયનો રસ પાઇને એ દેવદારુને ઉછેર્યું હતું, એ રસિક કથા કોણ નથી જાણતું ? વન્ય ગજના કપોલઘર્ષણથી એ અપત્યતુલ્ય દેવદારની છાલ ઉઝરડાય છે. ગૌરીને આ દૃશ્ય જોઇ ભારે દુઃખ થાય છે અને એથી જ એ તેની રક્ષા માટે શિવજીના કુંભોદર નામના અનુચરને ત્યાં આગળ રોકે છે ! આ આખોય પ્રસંગ કેટલો ભવ્ય છે !

---

૧ અમરકોષના ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામીએ આ વ્યાખ્યા આપેલી છે

૨ એક અંગ્રેજી ગ્રંથલેખકે પણ વૃક્ષો માટે નીચેના ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા છે: "Soil formers, soil fixers, soil improvers, preventers of floods, sanitary agents, suppliers of natural blessing and beautifiers of the earth."

3 જુઓ 'Message of the Forest' નામનું એમનું મનનીય વ્યાખ્યાન.

૪ आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानाम् सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो नः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥
(रघुवंश)

જર્મન, ગ્રીક અને રેમન જેવી પ્રાચીન પ્રજાઓ પણ વૃક્ષોની ભક્ત હતી. પ્રાચીન જર્મન કાયદામાં ઝાડની છાલ ઉતારનારને દેહાંતદંડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવતી.[1] ગ્રીક અને રેમનને મન પવિત્ર એવા સાઇપ્રસ વૃક્ષના કોઇ પણ અંગનું છેદન કરનાર વ્યક્તિને આકરામાં આકરો દંડ ભોગવવો પડતો. રોમના ફોરમમાં—રોમન સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસમા સ્થળમાં—રોમની સ્થાપના કરનાર રોમ્યુલસે અંજીરનું ઝાડ વાવ્યું હતું. જ્યારે એ ઝાડ કરમાઈ ગયેલું ત્યારે આખી પ્રજા વિચારમાં પડી ગઇ હતી. ફીનલેંડમાં કેટલાંક વૃક્ષો અદ્યાપિ પવિત્ર મનાય છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

પણ અત્યારે આપણાં વનોની—વૃક્ષોની શી દુર્દશા છે ? અદિતિનયાએ પોતાના હૃદયનો રસ પાઇને દેવદારુને ઉછેર્યું હતું. હાલ વૃક્ષારોપણ માટે આવી ધગશ કોનામાં છે ! વૃક્ષની છાલ ખરાબ રીતે ઉઝરડાયલી જોઇને ગૂજરાતના વનસ્પતિશાસ્ત્રી સ્વ. જયકૃષ્ણભાઇની આંખોમાં આંસુ ઊભરાતાં આ લેખકે પ્રત્યક્ષ જોયાં છે. પણ ફોરેસ્ટ ઓફિસરોને કે અન્ય કોઇને એની કશીયે પડી નથી. અત્યારે પ્રતિવર્ષ લાખો ઝાડો કપાઇ રહ્યાં છે, લીલીછમ દેશે-સ્યસ્ય શ્યામલ ભારત—આજે ઉજ્જડ બનવા લાગ્યો છે. પંચમહાલનાં ઘાટાં જંગલો હાલ ક્યાં છે ? પાવાગઢની વિપુલ વૃક્ષરાજિ અત્યારે નથી એમ કહું તો કોઇ અત્યુક્તિ ન ધારે. ડાંગનું વિશાળ જંગલ કોઇ કુશળ વનરક્ષક વિના ઝાંખરાના જંગલ જેવું ભાસે છે. જે ઓખામંડળમાં ગુગળનાં લાખો ઝાડ અને કંટાળા થોરનાં વન હતાં તે ઓખામંડળમાં હાલ દાતણો કરાંચીથી સ્ટીમરમાં આવે છે ! કાઠિયાવાડ અને કચ્છ વૃક્ષહીન થયાં છે ! વનવિદ્યા—(*Forestry*)ના એકાદ નિષ્ણાત ભક્તની ગૂજરાત રાહ જોઇ રહ્યું છે. ગૂજરાતની વનશ્રી ખંડિત થઇ છે. ગૂજરાત-કાઠિયાવાડનો દરિયાકિનારો કોઇ કુશળ marine engineer વિના કદ્રૂપો દીસે છે. આપણા રાજાઓને અને શ્રીમંતોને આંખો જ ક્યાં છે કે તેઓ આ સંહારલીલા જુએ અને વિચાર કરે ! શિકારના શોખીન રાજાઓ પણ હવે ક્યાં રહ્યા છે કે તે નિમિત્તે પણ જંગલો સચવાય !

વૃક્ષારોપણ

"આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ પંચમહાભૂતોમાં પાર્થિવ તત્ત્વને પ્રધાનપદ આપેલું છે; કારણ એના ઉપર જ સર્વ સૃષ્ટિનો આધાર છે. પરમભૂત-પાર્થિવ તત્ત્વને એક છેડે માટી છે અને બીજે છેડે મનુષ્ય છે. આ નિર્જીવ પૃથ્વી સજીવ પ્રાણીઓને અને સર્વશ્રેષ્ઠ માનવજાતને અન્ન આપે છે. એ જીવનવિહીન પૃથ્વી અને પ્રાણી વચ્ચેનો સેતુ વનસ્પતિ-ઔષધિ અને વૃક્ષ છે. સર્વ પ્રાણીઓ પૃથ્વીનો રસ લઇને જ જીવે છે, પણ એ બધો રસ વનસ્પતિ દ્વારા મળે છે. જો વનસ્પતિ દ્વારા એ ન મળે તો સીધી રીતે પૃથ્વીને ચુસીને પોતાનું જીવન નિભાવી શકે એવી પ્રાણીઓની અને મનુષ્યોની શક્તિ નથી. ફળ, મૂળ, ઘાસ, ગાયનું દૂધ એ બધાની ઉત્પત્તિ વનસ્પતિમાંથી જ છે—વનસ્પતિ ભૂમિમાંથી પ્રાણવહન કરે છે અને તેથી જ એને પૃથ્વીમાતાના સ્તનરૂપ કહેલી છે—પૃથ્વીમાતાનો પ્રાણરસ, વનસ્પતિ દ્વારા લઇને પોતાનું જીવન ચલાવે છે.

"પરંતુ એ વનસ્પતિનો આપણે આહાર દ્વારા જ નહિ પણ બીજાં અનેક પ્રકારનાં

1 Tree Craft for Young India by E. L. King.

સંહારકાર્યોથી નાશ કરીએ છીએ, અને એ નાશના પ્રમાણમાં આપણે એનો ઉછેર કરતા નથી. આપણાં ઘર, ઈંધન વગેરે વનસ્પતિમાંથી જ મેળવીએ છીએ. જે જે દેશોમાં અરણ્યો નષ્ટ થયેલાં છે તે તે દેશોમાં વૃષ્ટિ ઓછી થએલી છે. એ દેશના પંડિતોએ તેમને ચેતાવેલા કે તમો વનસ્પતિનો ઉછેર કરો, નહિ તો વરસાદ ઓછો થવાને લીધે સમસ્ત દેશ મરુભૂમિ થઇ જશે—એ તમારું મૃત્યુસંકટ છે. એમણે આ મૃત્યુસંકટ ટાળવાના ઉપાય તરીકે ત્યાંના વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યેક વર્ષે એકેક વૃક્ષ રોપવાની સૂચના કરી અને પ્રજામાંના દરેકને ઉત્સવ પ્રસંગે એકેક ઝાડ રોપવાનો નિયમ ઠરાવ્યો. આમ અનેક પ્રકારે વનસ્પતિની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થવાથી, એ દેશમાં વરસાદ પાછો વધવા લાગ્યો છે. આપણે પણ અત્યારથી સાવધાન નહિ થઇએ તો આપણું મૃત્યુ સમીપ આવતું જાય છે. રાજપૂતાનાની પાસેનું બ્રહ્માવર્ત—સરસ્વતી અને દશદ્વતીની વચમાંનું બ્રહ્માવર્ત—પહેલાં નદી અને વનસ્પતિઓથી ભરેલું હતું. અને તેથી જ બ્રહ્માવર્તને આર્યાવર્તનું મુખ્ય સ્થાન ગણેલું છે. તેને સમસ્ત તીર્થોમાં આદિતીર્થ ગણેલું છે. પરંતુ જંગલનો નાશ કરવાથી તે જ બ્રહ્માવર્ત આજ મરુભૂમિ થઇ પડયું છે. એ રણે મહેસાણા અને કલોલ-પર્યંત આક્રમણ કર્યું છે અને અહીં પણ ધીરે ધીરે વૃષ્ટિ કમી થવાથી રણ આગળ વધે છે. આ અવસ્થામાં મૃત્યુ ઉપર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનો મુખ્ય ઉપાય વનસ્પતિને ઉછેરવાનો છે. કેટલાયે દેશ મૃત્યુ ઉપર વિજય મેળવવાને કમર કસીને મહેનત કરી રહ્યા છે, અને તેમાં કેટલાક વિજય મેળવ્યો છે. જે ભારતવર્ષમાં ઋષિઓએ વનસ્પતિને આશ્રયે જ આશ્રમો અને મંદિરો સ્થાપેલાં અને સાધના કરેલી અને જે દેશમાં વનસ્પતિ પૂજ્ય ગણાય તે પવિત્ર પ્રાચીન દેશ વનસ્પતિ ઉછેરવામાં પાછળ પડશે? ... "[૧]

ગૂજરાતમાં વનસ્પતિઓ ઉપરનું સાહિત્ય

ગૂજરાતમાં હજારો જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિઓ થાય છે, પણ શોકની વાત છે કે, કોઇ પણ દેશી યા પરદેશી વિદ્વાને ગૂજરાતની વનસ્પતિઓ ઉપર એક પણ પુસ્તક લખ્યું નથી. યુરોપિયન વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ (એકાદ બે હિંદી વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓના અપવાદ સિવાય) હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોની વનસ્પતિઓ ઉપર નાનાં મોટાં ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ડેવીડ પ્રેઈનનું 'બેંગાલ પ્લેન્ટ્સ,' દુધીનું 'ગેંજેટીક ફ્લોરા,' હેઇન્સનો 'ફ્લોરા ઑફ ધી સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સીઝ,' ગેમ્બલનો 'ફ્લોરા ઑફ મદ્રાસ,' કર્નલ લેમ્બરનો 'પંજાબ પ્લેન્ટ્સ,' કૉલેટનો 'ફ્લોરા સીમલેન્સીઝ,' બર્કીલનો 'ફ્લોરા ઑફ બલુચિસ્તાન,' રાયબહાદુર ઉપેન્દ્રનાથ કાંજીલાલકૃત 'ફ્લોરા ઑફ આસામ,' કવેમોંટ અને રૉયલકૃત 'પ્લેન્ટ્સ ઑફ કાશ્મીર,' વૉલીસ અને બર્કીલકૃત 'પ્લેન્ટ્સ ઑફ નેપાલ,' બર્કીલ અને સ્મીથકૃત 'પ્લેન્ટ્સ ઑફ ભુતાન એન્ડ સીકીમ,' મુરેનું 'પ્લેન્ટ્સ એન્ડ ડ્રગ્ઝ ઑફ સિન્ધ,' થિયોડર કૂકનો 'બોમ્બે ફ્લોરા,' ડાલ્ઝેલનો 'બોમ્બે ફ્લોરા,' નેઇર્નનું 'ફ્લાવરિંગ પ્લેન્ટસ ઑફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા,' ટેલબોટનો 'ફ્લોરા ઑફ બોમ્બે પ્રેસિડન્સી'-ઇત્યાદિ સાહિત્યમાં ગૂજરાતનું નામ નથી એ જોઇ કયા ગૂજરાતીને નહિ લાગી આવે? જો આપણે કચ્છને ગૂજરાતમાં ગણીએ—અને તે ગણવું જ જોઇએ—તો ફાધર બ્લેટરે 'જરનલ ઑફ બોમ્બે

૧ શાંતિનિકેતનના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેનનું વૃક્ષારોપણ નિમિત્તે કરેલું પ્રવચન—'પ્રસ્થાન' પુસ્તક ૧, અંક ૩.

નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ના બીજા વોલ્યુમમાં 'પેપર્સ ઑન ઇંડિયન બોટની' એ નામના લેખમાં 'કચ્છનો ફ્લોરા' આપેલો છે. એ વિદ્વાને એ જ રીતે પંચગીની અને સીલોનના ફ્લોરા લખ્યા છે. બોમ્બે ગેઝેટિયરના બોટની વોલ્યુમ ૨૫ માં 'ગુજરાત ટ્રીઝ' વિષે એક નજીવું પ્રકરણ છે. એમાં ફક્ત મુખ્ય એવાં ૧૨૪ ઝાડોની નોંધ છે. આ સિવાય અંગ્રેજીમાં કે ગૂજરાતીમાં ગૂજરાતની વનસ્પતિઓ ઉપર એક પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક નથી.

ગિરનાર અને ગિરનાં જંગલોનો ફ્લોરા (ફ્લોરા એટલે સપુષ્પ વનસ્પતિઓનો[1] સંગ્રહ) હજી કોઇએ લખ્યો નથી. આબુ, પાવાગઢ, રાજપીપળા હિલ્સ, ડાંગનાં જંગલ, વાંસદાનાં જંગલ—આ બધાના 'ફ્લોરા' હજી કોઇએ લખ્યા નથી. આ ક્ષેત્ર તદ્દન અક્ષુણ્ણ જ રહ્યું છે. આ અક્ષુણ્ણ પથ ઉપર વિજયી પ્રસ્થાન કરનાર એકના એક ગૂજરાતના ગૌરવરૂપ સ્વ. જયકૃષ્ણભાઇ ઇન્દ્રજી. પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઇએ 'બરડા ડુંગરની જડીબુટ્ટીઓ અથવા **વનસ્પતિશાસ્ત્ર** અને **કચ્છની જડીબુટ્ટીઓ**—આ બે કીમતી પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ બે પુસ્તકો માટે ગૂજરાત જરૂર ગર્વ લઇ શકે છે. ગૂજરાતના દુર્ભાગ્યે એ મહાપુરુષ હવે આપણી વચમાં રહ્યા નથી—દેવલોક પામ્યા છે. વનસ્પતિના અભ્યાસ પાછળ એ મહાપુરુષે ભેખ લીધો હતો.

"વનસ્પતિશાસ્ત્ર"

સ્વ. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીકૃત આ ચિરંજીવ ગ્રંથ ગૂજરાતી સાહિત્યની શોભારૂપ છે. હિંદુસ્તાનની કોઇ પણ પ્રાંતિક ભાષામાં હજી સુધી આવો સુંદર ગ્રંથ કોઇએ લખ્યો નથી. આ ગ્રંથ એમની વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનના નિષ્કર્ષરૂપ છે. એમાંની દરેક વનસ્પતિનું વર્ણન એ વનસ્પતિ આગળ બેસીને જ લખાયલું છે. પાન, ફૂલ, બીજ, પુંકેસર, સ્ત્રીકેસર, સ્ત્રીકેસરાગ્રમુખ, પરાગ—ઇત્યાદિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ આપણને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે. ટૂંકમાં કહું તો એ બેનમૂન ગ્રંથની લીટીએ લીટીએ ચોક્કસતા છે, અપૂર્વતા છે, રસિકતા છે. કેટલીક સંદિગ્ધ વનસ્પતિઓનો એમાં પહેલી જ વાર નિર્ણય થયેલો જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનોના ગ્રંથોને ભુલાવે એવો આ અપૂર્વ ગ્રંથ જોઇને હરકોઇ ગૂજરાતીની છાતી ઉછળો.

તેમનો બીજો ગ્રંથ 'કચ્છની જડીબુટ્ટીઓ' એ પણ અનેક દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથ-રત્નનાં મૂલ્ય હજી સુધી કોઇ ગૂજરાતી ઝવેરીએ મૂલવ્યાં નથી. ગૂજરાતના એ **લિનિયસને** આપણા સર્વનાં વંદન હો !

વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પરિચય

વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) એ ઘણું જ સુંદર સાયન્સ છે. સાયન્સમાત્ર સુંદર છે; પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવું રસિક, સહેલાઇથી શીખી શકાય એવું, અગત્યનું સાયન્સ બીજું નથી. વનસ્પતિશાસ્ત્રનું અંતિમ ધ્યેય શું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક યુરોપીય વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

---

૧ અપુષ્પ વનસ્પતિઓ (Cryptogamia)—જેમાં હંસરાજ (ferns), લીચન્સ, સમુદ્રવનસ્પતિ (Algæ) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે—તેની તો હું વાત જ નથી કરતો. યુરોપિયન વિદ્વાનોએ આ એકેક વર્ગ ઉપર નોખાંનોખાં પુસ્તકો—જેવા કે ફાધર બ્લેટરકૃત 'ફર્ન્સ ઑફ બોમ્બે'—લખેલાં છે. સમુદ્ર વનસ્પતિ (Algæ)નો વિષય લઇને અર્થાત્ વનસ્પતિશાસ્ત્ર Botany—લઇને m. sc. થનારું પ્રથમ ગૂજરાતી રા. સુરેશ દીક્ષિત આ વિષય ઉપર જ્યારે કંઈ લખે ત્યારે ખરું.

"સરજનહારે સર્જેલા એક મહાન વિભાગ સાથે સંસર્ગમાં આવવું, બુદ્ધિપુરઃસરના અવલોકનથી તેનાં વિવિધ રૂપોને નિહાળવાં, દૃષ્ટિ અને વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરીને તેના સ્વરૂપના સૌષ્ઠવને શિક્ષિત મનોવૃત્તિથી નિહાળવું, તેમાં રહેલા સૌંદર્યને સાચી રસવૃત્તિથી પિછાનવું—આ બધાને વનસ્પતિશાસ્ત્રના અંતિમ ધ્યેય તરીકે ગણી શકાય.

"પાનનું પૂર્ણ સ્વરૂપ, પુંકેસરની મૃદુતા, ડાંડી ઉપરનાં નાનાં નાનાં બિંદુઓ, તે પ્રત્યેક બિંદુનું જાણવા યોગ્ય રહસ્ય, અદ્ભુત નિયમિતતાથી થતું પ્રત્યેક વનસ્પતિનું ઘટન (Organization) અને સંવર્ધન—આ બધું જાણ્યા અને જોયા પછી પ્રભુના અનંત અને અગાધ જ્ઞાન માટે ખરેખરું માન અને સાચી ભક્તિ પ્રગટે છે અને જીવન ઉદાત્ત બને છે.

"જ્ઞાનના ઝબકારાથી અંજાઇ ગયેલા આ જમાનામાં અને વધુ સ્પષ્ટ કહું તો અનેક અનુપયોગી બાબતોથી કલુષિત થયેલા આજના વાતાવરણમાં, વિચાર કરવાની શક્તિ જરા પણ વધી નથી છતાંયે, નાની મોટી અનેક વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા કરવાથી ઉત્પન્ન થતા શારીરિક અને માનસિક શ્રમને લીધે પણ આરામની જરૂર તો જણાય છે જ. આવે વખતે વનસ્પતિના સૌન્દર્યનું પાન કરવાની જેને ટેવ પડી ગઇ હોય તેવાઓને માટે તો એ ટેવ-લત—ખરેખર વિશ્રામસ્થાનરૂપ થઈ પડે છે. ખળખળ વહેતા ઝરાઓના કલકલ નિનાદ, અગણિત પક્ષીઓનું મધુર સંગીત, પવનની લહરિથી હાલી ઊઠતાં લાખો પાંદડાંમાંથી નીપજતું સુમધુર સંગીત, 'લીલાંછમ પલ્લવમાં ઠરતો વાયુ'—આ બધું શ્રમિત હૃદયને સાંત્વન આપવા માટે પૂરતું છે. પ્રકૃતિ માતા પોતાના પુસ્તકનું સ્વયં ઉદ્ઘાટન કરી તેનાં ચિત્ર-વિચિત્ર તેજસ્વી પૃષ્ઠોને એક પછી એક ફેરવીને વિશ્વનિયંતા પરમાત્માની અનંત અને અમેય શક્તિઓનો આપણને પરિચય કરાવે છે."[1]

સાહિત્યમાં વનસ્પતિઓનું સ્થાન

વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પરિચય આપણા સાક્ષરો અને કવિઓને અવનવી કલ્પનાઓ સ્ફુરાવશે, આપણા ચિત્રકારોની દૃષ્ટિમાં અજબ પરિવર્તન સાધશે, આપણા કારીગરોની કારીગરીમાં વૈવિધ્ય પ્રેરશે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિના ઉલ્લેખો અગણિત છે, જ્યારે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વનસ્પતિના વર્ણનનો સાવ જ અભાવ કેમ છે? પ્રાચીન કવિઓનાં કર્ણિકાર, અશોક, સપ્તપર્ણ, સલ્લકી, ઇંગુદિ, મધૂક, બકુલ, કમલ, મુનિદ્રુમ—આ ઝાડોને અત્યારે ગૂજરાતમાં કયો સાક્ષર ઓળખે છે? અશ્વઘોષના 'બુદ્ધચરિત'માં કર્ણિકાર (गजभग्ना इव कर्णिकारशाखाः) નો શ્લોક વાંચનારા કદીએ કર્ણિકાર[2] કયું ઝાડ હશે તે શોધે છે ખરા? **प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गु[3]दीफलभिदः सूच्यन्त पषोपलाः** (શાકુંતલ). ઇંગુદીનું વૃક્ષ જોવાની ઇચ્છા સાક્ષરોને જન્મી છે ખરી? **प्रसवैः सप्त[4]पर्णानां**

1 A Hand-book for use in the Jungles of Western India, by F. Jell પ્રસ્તાવના.

૨ કર્ણિકાર એટલે ગરમાળાનું ઝાડ (Cassia fistula) વધુ સ્પષ્ટતા માટે જુઓ 'નિઘંટુ આદર્શ' પૂર્વાર્ધ પા. ૪૨૮.

૩ ઇંગુદિ એટલે ઇંગોરિયાનું ઝાડ, જેનાં ફળની ગામડાના લોકો મોઇ બનાવે છે. ઇંગોરિયો—(Balanites Roxburghii.)

૪ સપ્તપર્ણ એટલે સાતવીન. કોંકણમાં ખૂબ થાય છે. શીમળા શાલ્મલિ જેવાં, પણ સાત પાન-વાળું ઝાડ—લેટીન નામ Alstonia Scholaris

मदगन्धिभिराहतं। असत्ययेव तन्नागाः सप्तधेव प्रसुस्रुवुः (રઘુવંશ) એ સપ્તપર્ણના મદગન્ધિ પુષ્પો જોવા કયા સાક્ષરનું કુતૂહલ ઉદ્દામ બન્યું છે? पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी[1] (રત્નાવલી નાટક) આ માધવીલતાનાં પુષ્પ જોઈને કયા કવિએ પોતાના હર્ષને કાવ્યમાં વ્યક્ત કર્યો? मुनिद्रुम[2] कोरकितः सितद्युति वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुत (શ્રી હર્ષ) આ મુનિદ્રુમ શું છે? सीतादेव्या स्वकरललिते सल्लकी-पल्लवाग्रे। अग्रे लोल: करिकलभको य: पुरा वर्धितोऽभूत्॥ અને शिशिरकटुक-षाय स्त्यायते सल्लकीनामिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्ध॥ (ઉત્તરરામચરિત) स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले[4] '(રઘુવંશ) આ નક્તમાલના હજારો ઝાડ અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ તરફ જતાં આવે છે એનાં સુંદર ફૂલોની માળાઓ પહેરીને રમણીઓ રાત્રે શયનગૃહમાં જતી (नक्त अलते इति नक्तमाल)

આવાં તો લાખો વાક્યો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તારવી શકાય કોઈ પુસ્તક એવું નથી કે જેમાં વનસ્પતિઓને સ્થાન નથી ઋગ્વેદમાં પણ વનસ્પતિઓની સ્તુતિ છે અથર્વવેદમાં અનેક વનસ્પતિઓની સુંદર સ્તુતિઓ ઋષિઓએ ગાઈ છે[5]

ત્યારે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં શી સ્થિતિ છે? ક્યાંયે વનસ્પતિ સાથે કવિઓને ઘનિષ્ઠ સંબંધ જોવામાં નથી આવતો જે પ્રજાને વનસ્પતિઓ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ નથી તે પ્રજાના સાહિત્યમાં વનસ્પતિની ઉપમાઓ–રૂપકો–ક્યાંથી હોય? 'જર્મન રંગ અને કસબીદાર કપડાં વાપરનાર સમાજમાં કોઈ પણ કવિ क्षौम केनचिदिन्दुपाण्डुतरुणा—જેવો શ્લોક લખી શકે ખરો?[6]'

આ જ શબ્દો ગૂજરાતી–હિંદી ચિત્રકારને લાગુ પડી શકે ભરતના વાવટા ઉપર કોવિદારનું ચિત્ર હતું (જુઓ 'The Flags of Ancient India' Modern Review' Aug 1924) હવે જો ચિત્રકાર કોવિદાર[7] શું છે તે સમજતો જ નહિ હોય તો તે શું ચીતરશે? આપણા ચિત્રકારો, રંગનારાઓ અને છાયલ છાપનારાઓ–દરેકને વનસ્પતિનું જ્ઞાન આવશ્યક છે

ગૂજરાતનાં ઉદ્યાનો

ગૂજરાતમાં શ્રીમંતો છે પણ ઉદ્યાનો નથી, એ જોઈને ગૂજરાતીઓ કલારસિક નથી એમ કોઈ કહે તો તેથી આપણને ખોટું ન લાગવું જોઈએ કોઈ કલારસિક શ્રીમંતની પત્ની

---

૧ માધવીલતા બરાબર આંબા જેવાં પાનવાળી અને અતિશય સુગંધિ પુષ્પોની મોટી વેલ. Hiptage madublota

૨ મુનિદ્રુમ અગથિયો. Sesbania grandiflora.

૩ સલ્લકી = શાલેડી જેનો ગુંદર કસેસ અથવા કુંદરુ તરીકે બજારમાં વેચાય છે એ ઝાડ Boswellia serrata

૪ नक्तमाल = કરંજ. Pongamia glabra

૫ પૃશ્નિપર્ણીની સ્તુતિ જુઓ, અથર્વ. અ. ૨–૨૫–૧ કેટલી સુંદર સ્તુતિ છે! આ પૃશ્નિપર્ણી બહુ અલક્ષ્ય વનસ્પતિ છે. ડાંગના જંગલમાં ખૂબ થાય છે એનો છોડ–અરે એના ફૂલ–પુષ્પમંડપ–ઓહોહો! આ છોડ કવિઓ જુએ તો જરૂર તે પર કાવ્ય રચે Uraria picta

૬ કાકા કાલેલકર.

૭ કોવિદાર એટલે Bauhinia variegata અર્થાત્ આપણે જેની બીડી વાળીએ છીએ એ આસોત્રાના જેવા પણ તેથી ઘણા મોટા પાનવાળું વૃક્ષ.

પોતાના બગીચામાં નાના છોડઝાડને પાણી પાતી હોય એ દૃશ્ય હજી ગૂજરાતને જોવા મળ્યું નથી. સ્ત્રીઓ માટે આવશ્યક એવી જે ૬૪ કલાઓ વાત્સ્યાયને ગણાવી છે તેમાં એક કલા '**वृक्षायुर्वेदयोगाः**' છે–અર્થાત્ છોડ કેમ રોપવા, તે કેમ વધે છે તે જોવું, પોતાનું ગૃહોદ્યાન કેમ બનાવવો–આ જ્ઞાન સ્ત્રી માટે આવશ્યક હતું (વાત્સ્યાયનનો કાલ ઇ. સ. ત્રીજો સૈકો). વળી દરેક સ્ત્રીએ પોતાના નાના બગીચામાં થોડાંક શાક, ધાણાજીરૂં, વરિયાળી ઇત્યાદિ, અજમોદ, શેરડી વગેરે વાવવાં જોઇએ, એમ વાત્સ્યાયને કહેલું છે. થોડાંક સુંદર ફૂલઝાડ પણ બગીચામાં હોવાં જોઇએ.[1]

અત્યારના રડયાખડયા બાગોમાં હિંદુસ્તાનનાં સુંદર ઝાડપાનોને સ્થાન નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઍરેલિયા, ક્રોટન્સ, ઍક્લિફા–નાં રંગબેરંગી પાનોવાળા છોડવાનાં કુંડાં લાદેલાં જણાય છે. રંગૂન ક્રીપર, રેલ્વે ક્રીપર, એન્ટીગ્નેનમ્ અને પેશન ફ્લાવરની વેલો જોવામાં આવે છે. આપણાં ગુલાબ, જાઇ, ચંમેલી, પારિજાતક, માધવીલતા, અશોક, કર્ણિકાર, સપ્તપર્ણ, સ્વર્ણચંપક, કોવિદાર, પૃશ્નિપર્ણી, પાટલા (વસંતદૂતિ) વગેરે ક્યાંય જોવામાં નથી આવતાં. આસોપાલવ એ પ્રાચીન **अशोक** નથી એ યાદ રાખવું ઘટે છે. આપણે આપણું શું સારૂં છે તે શોધવું–સમજવું ભૂલી ગયા છીએ અને દરેકમાં પરદેશી નકલ કરતા થઇ ગયા છીએ. એમ ન હોય તો ગૂજરાતનાં ગૃહકુંજે ઉજાળતી ગૂજરાતણોની વેણીમાં પારિજાતક, ચંપક, જાઇ, મોગરો, બકુલ કે મધુમાલતીનાં પુષ્પો કેમ નથી જણાતાં? ગુલબાસ અને બારમાસી જેવાં નિર્ગંધ કુસુમો કેમ ગમે છે? અમદાવાદમાં આશ્રમના રસ્તે હજારો કરંજનાં —**नक्तमाल**નાં—ઝાડો ઊભેલાં છે, પણ અમદાવાદની કોઇ સ્ત્રીની વેણીમાં આ સુંદર ફૂલો કેમ જોવામાં આવતાં નથી? સંસ્કૃત કવિઓનું પ્રિય **कुटज** પણ (કડાનાં ઝાડ) આપણા ઉદ્યાનોમાં નથી જણાતું. અને **मदनैकबन्धु बकुल**! ઓહોહો! શી એનાં પુષ્પની ખુશબો! સુકાય પણ સુગંધ ન મૂકે! આપણા ઉદ્યાનો બકુલ(બોલસરી)ની ફોરમથી ક્યારે મ્હેંકી ઊઠશે? બોલસરીનાં દાતણથી દાંત મજબૂત થાય, તેનાં પુષ્પોથી આપણાં સ્ત્રી–પુરુષો બાલકો અને દેવો રીઝે અને તેની સૌરભથી આપણું વાતાવરણ દિવ્ય સૌરભમય બને!

આર્યો પ્રથમથી જ ઉદ્યાનોના શોખીન છે. વાત્સ્યાયનના વખતમાં દરેક મોટા શહેરની આસપાસ અનેક ઉદ્યાનો હતાં. કપિલવસ્તુની આસપાસ પાંચસો ઉદ્યાનો હતાં એમ **ललित-विस्तर** કહે છે.[2] નથી રહ્યાં હવે એ ઉદ્યાનો અને નથી પ્રચલિત રહી એ પ્રાચીન ઉદ્યાન–યાત્રાઓ (garden picnics)—ઉજાણીઓ!

શિક્ષિત યુવાનો તરફ આશા છે

પણ આ બધું ત્યારે જ થઇ શકે કે જ્યારે શિક્ષિત યુવાનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પ્રેમ કેળવે–તે તરફ વળે ત્યારે. આટઆટલા બી. એસસી. અને એમ. એસસી. ગૂજરાતમાં છે છતાં વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં તેમના તરફથી કંઇ જ ફાળો મળ્યો નથી. શિક્ષણપદ્ધતિ દોષિત છે. વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) લઇને પાસ થનાર વિદ્યાર્થીને Structural

૧ कुब्जकामलकमल्लिकाजातीकुरण्टकनवमालिकातगरनन्द्यावर्तजपागुल्मानन्यांश्च बहुपुष्पान्व.ल-कोशीरकपातालिकांश्च वृक्षवाटिकायां च स्थण्डिलानि मनोज्ञानि कारयेत् ॥ વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર-કાશી-આવૃત્તિ પા. ૨૨૫

૨ (જુઓ Lalit–vistara ed. by Lefmann.)

पञ्च चोद्यानशतानि समन्तान्नगरस्य प्रादुर्भूतुः बोधिसत्त्वस्य परिभोगाय.

Botany નુ જ્ઞાન હોય છે, પણ વૃક્ષો સાથે તેને મુદ્દલેય પરિચય હોતો નથી અમુક અમુક નૈસર્ગિક વર્ગો (Natural orders) મોઢે કરી પરીક્ષામા પાસ થવાય છે મેડિકલ કોલેજોમા પણ આ જ સ્થિતિ છે કૉલેજના કમ્પાઉન્ડમા થતા ઝાડ કોઇ વિદ્યાર્થી પૂરા ભાગ્યે જ જાણે છે ડૉક્ટરોને બોટેનીનુ જ્ઞાન ખૂબ જ આવશ્યક છે જે જે ડૉક્ટરોએ વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓએ વનસ્પતિની દવાઓ (Indigenous Drugs) ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે જ્હૉન લિંડલે જેવો પ્રખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી[1] ડૉક્ટરોને વનસ્પતિશાસ્ત્ર જાણવા ખૂબ ભાર દે છે ગઇ મહાન લડાઇ વખતે કેટલાક ડૉક્ટરો અમુક દવાઓ ન મળવાથી ખૂબ અકળાતા હતા એવે વખતે તેમનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમની વ્હારે ધાયો હતો એક યુરોપીય વિદ્વાન આપણા વનસ્પતિ તરફના પ્રેમના અભાવ માટે નીચે પ્રમાણે સખ્ત ઠપકો આપે છે —

" યુરોપિયનોએ જે સફળતાથી વનસ્પતિશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય પ્રચાર યુરોપમા કર્યો છે તે સફળતાથી આ દેશમા વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પ્રચાર માત્ર આ દેશના વતનીઓ જ કરી શકે આખા મુંબાઇ ઇલાકામા અવા ૬–૭ માણસો પણ નહિ મળી શકે કે જે ઘાટના કોઇ પણ સાધારણ જગલમા જઇને કોઇ પણ છોડ–ઝાડને માત્ર પાન જોઇ ઓળખી શકે આ ૭ સાત માણસો બાદ કરતા, જેના ધાર્મિક કાર્યોમા એક ક્વચિત જ થતા જગતના છોડ–સોમની બહુ જરૂર પડે છે—તેવાઓ જ જગલ તરફ તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે અને વનસ્પતિના ચમત્કાર અને ડહાપણ વિષે કશુ જ જાણ્યા વિના તે તરફ પોતાનો અજ્ઞાનપૂર્ણ તિરસ્કાર દર્શાવી સંતોષ દાખવે છે

" જે દિવસે કેળવાયેલા બ્રાહ્મણો મોટા સોમયજ્ઞો શીખવી શકે તે કરતા પણ ગૂઢતર પાઠો શીખવા માટે જગલોમા જતા શીખશે તે દિવસ હિંદુસ્તાન માટે ખરી ઉન્નતિનો હશે "[2]

વૈદ્યો અને વનસ્પતિઓ

મહર્ષિ ચરક (ઇ સ પૂ ૩૦૦ થી ૪૦૦) કહે છે કે " વધુ શુ ? જે વનસ્પતિઓ

---

૧ જ્હૉન લિંડ ને Flora medica નામનો સુંદર ગ્રથ અત્યારે ભાગ્યે જ મળી શકે એમ છે એની પ્રસ્તાવનામા એણે ડૉક્ટરોને તેમના વનસ્પતિશાસ્ત્રના દુર્લક્ષ્ય માટે ઠીક ઠપકો આપ્યો છે આ વિષય માટે વાચકો મારા ' નિઘંટુ આદર્શ ' ની પ્રસ્તાવના વાચી જશે તો પણ ચાલશે.

૨ " By natives of India alone, can Botanical science be pursued in India with the same success which has attended the efforts in this direction of Europeans in Europe Perhaps there are not half a dozen men in the Presidency (Bombay) who can go into any ordinary ghat Jungle and tell its trees and plants by leaves alone Half a dozen men excepted little apparently is known of the great vegetable kingdom by those, whose deepest mysteries nevertheless require the juice of a rare jungle plant (sarcostemma Viminale says Dr Hang, is true 'Soma' of the Vedas) but many of whom are still content to feel an ignorant contempt for the jungle with all of wonder and of wisdom which it contains

It will be a day of real progress in India which sees the educated Brahmins going forth into the jungle to learn deeper lessons from it than even the most elaborate of Soma sacrifices can teach him ' F Jell

ઓળખી શકે તે જ વૈદ્ય."[૧] આ છતાં પણ ગૂજરાતમાં ભાગ્યે ૮–૧૦ વૈદ્યો એવા હશે કે જેને વનસ્પતિનું ઠીક ઠીક જ્ઞાન હોય. અલબત્ત, સાધારણ જનસમાજના વનસ્પતિજ્ઞાન કરતાં તેમનું જ્ઞાન કંઇક ઠીક હોય છે એ ખરું, પણ વૈદ્યોને એટલાથી સંતોષ ન હોવો જોઇએ. વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી તે અનેક અજાણી દવાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે. શાસ્ત્રમાં **नागबला** (ગંજેટી–Grewia populifolia n o Tiliaceae)નાં મૂળ ગમે તેવા ઘા માટે સરસ રોપણ છે એ તે જાણે છે, પણ ગંજેટી તે ઓળખતો નથી એટલે મુંઝાય છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળો વૈદ્ય તુરત જ ગંજેટીની ગેરહાજરીમાં તે જ વર્ગની, તેની જ સગી બહેન ધામણ (Grewia Asiatica **धन्वनः = (सं)** અથવા ઢગલાબંધ ઊગતો ઝીપરો યા ભરવાડા (Triumphetta rotumlifolia) નાં મૂળીઆંથી કામ ચલાવે, કારણ કે તે જાણે છે કે એક જ નૈસર્ગિક વર્ગનાં ઘણાં ખરાં ઝાડપાનના લગભગ સરખા જ ગુણદોષ (properties) હોય છે.

વનસ્પતિસામ્રાજ્યમાં (Vegetable kingdom) સૌથી ઉપયોગી એવી વનસ્પતિઓ Malvaceæ order માલ્વેસી ઓર્ડર (આ વર્ગમાં કપાસ, ભીંડા, શીમળો, જાસુસ, પારસપીપળો, ગુણખેર ઇત્યાદિ છોડ ઝાડ આવે છે)માં થાય છે. એ આખાય વર્ગમાં આશરે એક હજાર જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિઓ ઊગતી જણાયેલી છે. આ એક હજારમાંથી ઘણીખરી માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ થાય છે, અન્યત્ર નહિ. જંગલમાં ભૂલા પડ્યા હોઇએ તો આ વર્ગની વનસ્પતિ ઓળખીને આપણે તે નિર્ભયપણે ખાઇ શકીએ. આ વનસ્પતિઓમાં ચીકાશ (gummy substance) છે એટલે તે પૌષ્ટિક ગણાય છે.

આવું જ Leguminoseæ order[૨] અર્થાત્ શિંબી વર્ગ માટે. આ મોટા વર્ગમાં સાત હજાર વનસ્પતિઓ અત્યાર લગીમાં જાણવામાં આવેલી છે. આ વર્ગની વનસ્પતિઓના ગુણદોષ એકસરખા નથી. એક અણોઠીના વેલામાં તેનાં મૂળીઆં ઊલટી કરાવનાર, પાન ગ્રાહી અને ઉપલેપક, ફૂલ માદક અને બીજ ઝેરી ગણાય છે ! જ્યારે બીજી ઘણી એવી છે કે જે આપણે સુખેથી ખાઇ શકીએ. ધંતુરાના વર્ગની (N o solanaceæ) તમામ વનસ્પતિઓ ઓછી વત્તી ઝેરી છે. Convolvulaceœ order (વરધારો, શંખાવલી, નસોતર, વિદારીકંદ, ઉદરકની ઇત્યાદિ વર્ગ)–જે બહુ સહેલાઇથી ઓળખી શકાય એવો વર્ગ છે એનો અભ્યાસ પણ કરવા યોગ્ય છે.

અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ આ એકેક વર્ગ ઉપર નોખા નોખા ગ્રંથો લખ્યા છે; કોઇને અમુક વર્ગની વનસ્પતિઓનો શોખ હોય તો તે તેની પાછળ જ પડે. આપણને પણ આવો શોખ–આવી નકલ–કરવાની જિજ્ઞાસા પ્રગટો !

ગૂજરાતની વનસ્પતિઓ

'મુંબાઇ ઇલાકાની વનસ્પતિઓ' એ નામના લાંબા લેખમાં તેનો લેખક લખે છે કે "મુંબાઇ ઇલાકાનો વિસ્તાર, તેની જુદી જુદી જાતની જમીનો અને તરેહ તરેહનાં હવા-પાણી જોતાં આ ઇલાકાની વનસ્પતિ–સમૃદ્ધિ બહુ સારી તો ન જ ગણી શકાય, કદાચ કોઇ

૧ किं पुनर्यो विजानीयात् औषधीः सर्वथा भिषक् ॥

૨ Natural orders અર્થાત્ નૈસર્ગિક વર્ગોના ગુણદોષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાને Mrs. Loudon's Encyclopaedia of Plants. (Longmans, green & Co.) જોઇ જવા સલામણ છે. હુકરના 'ફ્લોરા ઓફ બ્રિટિશ ઇંડિયા' ની લાંબી પ્રસ્તાવના પણ મનનીય છે.

અને ' દક્ષિણ-સમૃદ્ધિ 'થી પણ શંખોધે આખા ઇલાકાનો ફ્લોરા (સપુષ્પ વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ ગ્રંથ)—અપુષ્પ વનસ્પતિઓને ગણતી છોડી દઉં છું—ભાગ્યે જ પૂરી બે હજાર વનસ્પતિની જાતો (species)નો થાય છે. હિંદુસ્તાનના બીજા કોઇ પણ ભાગમાં ૨૦ માઇલના વિસ્તારમાં આટલી જાતો કોઇ પણ સહેલાઇથી જોઇ શકે. દક્ષિણ અને ગુજરાતની ફળદ્રુપ જમીનમાં વનસ્પતિની વિવિધ જાતો બહુ જ ઓછી જોવામાં આવે છે. કોંકણ અને પશ્ચિમઘાટના પહાડોમાં જ્યાં ભેજ ઠીક ઠીક રહે છે ત્યાં જ જાતોની વિવિધતા જોવામાં આવે છે બાકી ગુજરાત અને દક્ષિણમાં એકની એક જાતની વનસ્પતિઓથી ભરાયેલા વનો જોવા મળે છે."[1]

ગુજરાત મુંબાઇ ઇલાકાની અંદર છે એટલે આ વર્ણન ગુજરાતને પણ ઠીક લાગુ પડે છે. આખા ઇલાકામાં જ્યાં બે હજાર જાતો ભાગ્યે થાય છે તો પછી એકલા ગુજરાતમાં ભાગ્યે હજાર-પંદરસો જાતો થતી હશે અને એમાંથે ઘાસ અને મોથના વર્ગની (Gramineae and Cypraceæ orders) ઘણી વનસ્પતિઓ બાદ કરીએ તો ભાગ્યે જ છસો-સાતસો વનસ્પતિઓ ગણી શકાય.

હવાપાણીની આ અસર છે. પંચગીની ઉપર લીંમડો ગોખ્યો જડતો નથી, મહાબળેશ્વર ઉપર લેગ્યુમિનોસી વર્ગ (શિંબી વર્ગ)નો એક છોડ ભાગ્યે જોવા મળે છે.[2] હિમાલયમાં શિંબી વર્ગના ઝાડો નહિ જેવા જ થાય છે. સેંટ હેલીનામાં આ વર્ગનું (Leguminoseæ) એક પણ ઝાડ નથી. મહાબળેશ્વરની વનસ્પતિઓ માથેરાન ઉપર નથી થતી અને માથેરાનની મહાબળેશ્વર ઉપર નથી જડતી. અને એ બન્નેની વનસ્પતિઓ ગુજરાતમાં સુદ્દલેય થતી નથી. અરે, પંચમહાલની વનસ્પતિઓ ગુજરાતના બીજા ભાગમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પંચમહાલનાં ઇંદરખ–Anogeissus latifolia (N–o Combretace)નાં ઝાડો મેં ભરૂચ, સુરત, વડોદરા, ગિરનાર અને ડાંગમાં ક્યાંયે જોયા નથી. કરંઠ–કાકિયા સાડનાં કેટલાક ઝાડ ગુજરાતની ફળદ્રુપ જમીનમાં ન જ જોવામાં આવે. પંચમહાલનાં વેલ્વન્તરી (ધીરતરુ (संस्कृत) Dichroslachys Cineria), અંકોલ (Alangium Lamarkii), ટીંબરૂ (Diospyros Embryopteris), મહૂડો (Bassia latifolia)-ઇત્યાદિ ઝાડો ગુજરાતમાં ક્વચિત જ જોવા મળે છે. દ્વારકાના સમુદ્રકિનારે થતી કેરડી (Capparis grandiflora) ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. અર્થાત્ હવા, પાણી, શરદી, ઉંચાઇ વગેરેની અસર વનસ્પતિઓમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતની વનસ્પતિઓનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને ગુજરાત ઘણી ઉપયોગી વનસ્પતિઓ દેખાડી શકે છે. એગ્રિસિ ધારે તો ઘણીયે નવીન જાતો ગુજરાતનાં જંગલોમાં ઉગાડી શકે.

---

૧ (The Botany of the Bombay Presidency by Dr W. Grey Bombay Gazeteer Vol XXV)

૨ " Dr. Cooke notices as remarkable that there is not a single tree of the order (Leguminoseæ) at Mahabaleshwar, though several at Matheran" (Flowering Plants of Western India, by Nairne p. 72) પણ મેં મહાબળેશ્વરમાં આ વર્ગના ઝાડ જોયા છે.

વનસ્પતિ ઉદ્યાન (*Botanical garden*)

આખાયે ગૂજરાતમાં ક્યાંયે સુંદર વનસ્પતિ-ઉદ્યાન છે ખરું ? મેં તો જોયું નથી. એકલા પૂનામાં બે બાગો દર્શનીય છે, જ્યારે સારાયે ગૂજરાતમાં ફક્ત એક કચ્છ-ભૂજનો શરદબાગ (Botanical garden) બાદ કરીએ તો ભાગ્યે જ એક પણ વનસ્પતિ-ઉદ્યાન જોવા મળે છે. લંકા, કલકત્તા કે જાવાના અદ્દભુત રોયલ બોટેનિકલ ગાર્ડન્સ ભલે ગૂજરાતમાં ન હોય, પણ તેની એકાદ નાનીશી પ્રતિકૃતિ પણ ગૂજરાતમાં હશે તો તો ગૂજરાતીઓ તે જોઇ ખૂબ રાચશે. કચ્છ જેવા વેરાન મુલકમાં કચ્છના રાવસાહેબના શોખથી શરદબાગ ફાલ્યો ફૂલ્યો છે, તો ગૂજરાતની ફળદ્રૂપ જમીનમાં એના કરતાં અનેક દરજ્જે ચઢિયાતો બાગ ગૂજરાતના શ્રીમંતો, રાજામહારાજાઓ બનાવી શકે. એવા બાગોમાં દેશ પરદેશનાં સુંદર, ઔષધોપયોગી વૃક્ષો ઉછેરવામાં આવે, વર્ણસંકરી વનસ્પતિઓની શોભા જોઇ આંખ ઠરે-આવું કંઇક ગૂજરાતમાં હોવું જોઇએ. મુંબાઇના રસ્તાઓ ઉપર પોતાનો કમનીય વિસ્તાર અને રમણીય પુષ્પરચના દાખવતાં ઉભેલાં કેસીયા નોડોરા (Cassia nodora), કેસીયા માર્જીનેટા, કેસીયા મોસ્ટધેટા, પેલ્ટોફોરમ્ (Pelto phorum), સ્ટાર એપલ વગેરે સુંદર પરદેશી વૃક્ષો ગૂજરાતના ઉદ્યાનોમાં અને ગૂજરાતની સડકો ઉપર ક્યારે જોવા મળશે ? મુંબાઇના વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં થતાં લવિંગ, જાયફળ, કપુર, સમુદ્રફળ, કોકમ, કવોસિયા, સ્ટ્રૉફિન્થસ, જેકેરેન્ડા, ગ્વાયાકમ્, બૉટલ બ્રશ—ઇત્યાદિ ઝાડો ગૂજરાતમાં જરૂર ઊગી શકે એમ હું માનું છું.

શ્રીમંતો, કલારસિકોનું મુબારક ધ્યાન આવા વનસ્પતિ ઉદ્યાનો તરફ વળો. ટૉલસ્ટૉય પોતાના નાનાશા બાગને પોતાની ઔષધ-પેટી (Medicine chest) તરીકે સંબોધતા હતા. આપણે પણ પ્રાર્થના કરીએ કે **माध्वीर्नः सन्तु ओषधीः**-આપણી વનસ્પતિઓ મધુમતી થાઓ !

ઉપસંહાર

વિશ્વવિખ્યાત શાકુંતલનો પ્રથમ પડદો વનના અવર્ણનીય દૃશ્ય વચ્ચે જ ઊઘડે છે; કુમારસંભવમાં નગાધિરાજ હિમાલયની અપ્રતિમ શોભાથી જ શરૂઆત થએલી છે; રઘુવંશનો પ્રથમ સર્ગ વનના અપ્રતિમ સૌન્દર્ય વચ્ચે જ શરૂ થાય છે; દિલીપ અને સુદક્ષિણા-બન્નેનું વસિષ્ઠ આશ્રમ તરફ પ્રયાણ કવિએ અલૌકિક રીતે વર્ણવ્યું છે. પોલા વાંસમાં પવન ભરાવાથી નીપજતા સંગીતધ્વનિ સાથે કુંજોમાં વનદેવતા તાલ મિલાવીને નૃપતિનાં વંશકૃત્યોનાં યશોગાન ગાતાં હતાં. રસ્તામાં વૃદ્ધ ગોપાલો ઘીનાં તાંસળાં ભરી ભરીને રાજદંપતિના સત્કાર માટે આવતા અને તે વૃદ્ધ ગોવાળોને રાજા ઝાડોનાં નામો પૂછી પોતાનો વનસ્પતિપ્રેમ દર્શાવતા હતા. ઓહોહો ! કેવું મનોહર એ વર્ણન છે. ગૂજરાતના રાજા-મહારાજાઓમાં એ વનસ્પતિ-પ્રેમ જાગો ! ગૂજરાતની કલારસિક સ્ત્રીઓમાં ગૌરી જેવું વૃક્ષો તરફ 'અપત્ય-વાત્સલ્ય' સ્ફુરો ! ગૂજરાતનાં બાળકો વનસ્પતિદેવીનાં વિવેકી ભક્ત બનો ! પગ તળે છુંદાતી અસંખ્ય વનસ્પતિઓનો પરિચય સાધવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ યુવાનોમાં જાગ્રત થાઓ !

એક રસિક અંગ્રેજ કવિની ઉક્તિઓ ટાંકી આ મર્યાદિત લેખ સમાપ્ત કરીશ

" There is a lesson in each flower,
A story in each stream and bower,
In every herb on which you tread
Are written words, which rightly read
Will lead you from earth's fragrant sod
To hope, to holiness and God "

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

તા. ક.

ગૂજરાતની વનસ્પતિઓ ઉપર વિસ્તૃત ગ્રંથ લખવાની ઉમેદવાળાઓ નીચેના પુસ્તકોનો લાભ લઇ શકે —

૧ Transactions of the Medical and Physical Society of Bombay–Vol I 1838–39
' A general sketch of the Province of Gujerat from Deesa to Daman by A Gibson '

૨ Bombay Gazeteer Vol II, III, IV, XXV

૩ ' નિઘંટુ આદર્શ ' ની પ્રસ્તાવના કર્તા બાપાલાલ વૈદ્ય

૪ વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર કર્તા જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી

૫ કચ્છ સ્વસ્થાનની વનસ્પતિઓ કર્તા જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી
ઇત્યાદિ—

સ્વજનવિરહ

પૃથ્વી

હતો નહિ હું ધારતો કદિય મિત્ર તે મ્હેં કિધા,
હતો નહિ જ ઇચ્છતો વિષમ ઔષધો તે પીધાં;
ન જાણું મુજને હતી વિકટ પંથ તે મ્હેં લીધાં! ૧
વિયોગ સ્વજનો તણો સખત આજ સાલે મ્હને,
પડ્યો સહુથી છુટો—નહિ મળ્યો ફરી એકને!
અરે! ફરિથિ માહરાં સહુય તે હવે શે બને? ૨
ગયૂં સરકિ એક જે પ્રિય સ્હવાર સોહામણું
બની સરલ કેન્દ્ર માહરિ અતૃપ્ત આ આંખનું
નહીં નહિ જ દીઠું તે, ન અથવા ન દીઠું ઘણું! ૩
દિઠા કદિય આવતા કબરમાંથિ પત્રો ત્હમે?
કરી ખબર કોઇ ત્યાંય અથવા? જિતેલા ગમે
મહા બુરજ માટિના વખત ખેંચિ ખો'યા અ'મે! ૪
શકૂં ન સમજી શું પાર જગકેરિ પેલી હશે,
કહે નહિ જ કોઇ વાત જન ત્યાંય કે'વા વસે;
અને મગજ કલ્પના ન કરતું રિખાતું રિસે. ૫
કસે કૃપણુ ભાગ્ય યાર અટકી ગયા આવતા,
ફરી કુદરતે મના સહિત હર્ષ પાસે જતાં;
મ્હને દ્વિગુણુ સાંભરે, સુખિ દિનો, ત્હગે થા હતા! ૬
ફરૂં ફિકર માંહિ હું, ફરું વળી બની બ્હાવરો,
નિરાશ, નિરુપાય, અલ્પ, અધુરો, છતાં આકરો
મુસાફર યુવા તણો, પણુ જરા પ્રમાદી ખરો! ૭
"તું કેમ અથડાય છે?" નહિ જ કોઇ પૂછે મ્હને,
"ઉદાસ કયમ તૂં, અને સખત દુઃખ શાં છે ત્હને?"
"પ્રવાસ મહિં તાહરા નથિ જ કોઇ સાથી, અને?" ૮
મ્હને જિવન માહરૂં મરણુથી ય ઝાંખૂ દિસે
સુઝે નહિ જ કાંઇએ, દિવસ રાત જે'વા ડરો;
નિહાળી મુજને જડો[1] મુખ વિચિત્ર રાખી હસે. ૯
કર્યું નથિ જ મોકું મ્હેં, પણુ ગયો પછાડી રહી;
સુણાઇ જુજ વારતા મુજ, અનેક જોકે કહી
વ્યથા વિદય કેરિ રાતદિન જે રહ્યો હું વહી. ૧૦
કરી ફરિ અનેક યાદિ ગત કાળની હું ભરૂં
જળે નયન માહરાં,—રુદન તોય ખેંચી ખરૂં
શકાય મુજથી નહીં: સમજ આવતાં તે ડરૂં! ૧૧

---

૧ જડ પુરૂષો.

કદાચ જગ જાણિ જાય મુજ મંદ કાર્પણ્ય[1] એ
વિસારિ શકતો હું ના, પણ નહીં છુપાવાય જે
ભળી ફરુ સમાજમા, અરર, વ્યક્ત તે શી રિતે ? ૧૨
પ્રથા[2] જગત કેરિ સાથ મુજને ન સંબંધ હો.
મ્હને વખત થોભવા જગતમાહિં આ કેટલો ?
પતંગવત જિન્દગી નિકટ મૃત્યુ દીવો ખડો ! ૧૩
હું જાણુ નહિ હાલ કાલ મુજ શા થશે, કો કહે,
કદાચ સરિતા વિશાળ મુજ આ વહેતી રહે,
અને હૃદય બંધ થાય જડતા સમાની રહે ! ૧૪
પછાડિ નિજ પુસ્તકો જઇ સ્મશાનમા જે સુતા
વિરામ નહિ ઇચ્છતા પણ વિરામ લેતા સદા
ગયા જ પરિવાર તે સહુ ય મૃત્યુને પામતા ! ૧૫
નહીં જ, અધુરા રહી કંઇક છે લખાણો ગયા,
વિભાગ નહિ પૂર્ણ છે કંઇક ગ્રન્થ કેરા થયા,
કંઇક ઉપદેશ મર્મ વણપ્રસ્ત મોઘા રહ્યા ૧૬
કૃતઘ્ન સમયે ન કામ કંઇ બાકિ રાખ્યુ પુરૂ
દિધૂ નહિ જ છે થવા સહુ ય આદર્યું તે પુરૂ
પ્રવીણ ગુરુઓ, કહો, કરવુ માહરે શુ શરૂ ? ૧૭
શકુ રુદનમાહિં કેમ કરિ સ્વસ્થતા વાપરી,
ન આવિ યદિ અંતરે નિજ નિવાસ સ્થાપે ફરી—
પ્રમાણુ ગઈ સર્વથા મુજ સુખો સહે જે[3] કરી ? ૧૮
[4]તું કેમ થઇ મગ્ન આજ ઉભિ અપ્સરાના સમી ?
નિહાળ તુજ આપદા કર વિચાર,—છે તે કમી,
અનેક રજની હતી સુહૃદ સાથ જે આ ગમી ? ૧૯
તજી સહુ ય અંગરાગ બન સાચિ તૂં સત્વરે,
વિલેપન વૃથા હવે તુજ શરીરને તૂ કરે,
ન આજ[5] ગુજરાતને દગિ શકીશ આડંબરે ૨૦
ઉભા મરણિયા અનેક તહિં આજ છે તૂ ઉભી,
હસે તું તપ ત્હેમના[6] તુજ હસાવનારી ખુબી :
સમાલ, પણ તેમ જાય નહિ તું સ્વયં ડુબી ! ૨૧
સુહાગણ સુકોમળે ! સુગમ સ્નેહ ત્હારો થતા
ગયા કંઇક આંસુઓ મુજ ઉડી, રહે છે, છતા,
હજુ ય હૃદયબાષ્પ બિન્દુ નહિ જે સુકાશે કદા ! ૨૨

'પતીન'

૧ ખરુ રુદન કરી શકાતુ નથી તે કાર્પણ્ય ૨ જનતામા દુઃખો ભરાવવાની હલકી પ્રથાઓ ૩ જે સ્વસ્થતા સુખો સહે એટલે સુખોની સાથે પ્રમાણ કરી ગઈ છે ૪ અહીંથી ચાર શ્લોકો કવિતાને સંબોધેલા છે ૫ ગુજરાતના વીરો અને સહૃદયો આજે વિદ્યમાન સમરાંગણમા ગયા છે ત્યારે ૬ કવિતા, તપનો આદર્શ મૂકી, આપણા તપને હસે છે

હિંદમાં બનાવટી રેશમનાં સુતર અને કાપડની આયાત

પરદેશથી આયાત થતાં બનાવટી રેશમનાં સુતર તેમ જ કાપડ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે કે કેમ ? આ સવાલ છેલ્લા કેટલાક સમયથી પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચી રહેલ છે.

બનાવટી રેશમનાં સુતર તથા કાપડ હિંદમાં આયાત ન કરવાં જોઇએ તે બાબત કેટલાંક કારણો ટૂંકમાં, હું આ લેખમાં આપવા ધારું છું. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષનાં બનાવટી રેશમના સુતરની આયાતના આંકડા તપાસતાં માલૂમ પડી આવશે કે આ વર્ષો દરમિયાન દર વર્ષે હિંદમાં ૭૩ લાખ રતલ બનાવટી રેશમનું સુતર આયાત થયું છે—જો કે ઉપર મુજબ આયાત થએલ માલની કિંમત પ્રતિ વર્ષ ઘટતી આવેલ છે. આથી જણાઇ આવે છે કે બનાવટી રેશમના સુતરની કિંમત ઘટતી આવે છે. ૧૯૨૮–૨૯ ની સાલમાં આયાત થએલ સુતરની કિંમત ૧૩૫ લાખ રૂપિયા હતી; ૧૯૨૯–૩૦ માં ૯૯ લાખ રૂપિયા થઇ હતી; જ્યારે ૧૯૩૦–૩૧ માં તેની કિંમત માત્ર ૮૧ લાખ રૂપિયા થએલ છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૮–૨૯ માં સુતરાઉ તેમ જ બનાવટી રેશમના કાપડની આયાત ૪૯૦ લાખ વાર હતી; ઇ. સ. ૧૯૨૯–૩૦ માં ૫૬૦ લાખ વાર અને ઇ. સ. ૧૯૩૦–૩૧ માં ૫૧૦ લાખ વાર; અને તેની અનુક્રમે કિંમત ૩૩૦ લાખ, ૩૧૫ લાખ અને ૨૮૧ લાખ રૂપિયા હતી. આ આંકડાઓ ઉપરથી પણ જણાઇ આવે છે કે, બનાવટી રેશમના માલની કિંમતમાં ઘટાડો થતો આવેલ છે. સુતરાઉ તેમ જ બનાવટી રેશમનાં કાપડનો નિકાસ કરનારા દેશોમાં હિંદમાં સૌથી વધુ માલ મોકલનાર દેશ જાપાન છે, તે એક જાણવા જેવી બાબત છે. જાપાનમાંથી ઇ. સ. ૧૯૨૮–૨૯ માં ૩૦ લાખ વાર એટલે કે હિંદની કુલ આયાતના ૬ ટકા જેટલું કાપડ આયાત થયું હતું; ઇ. સ. ૧૯૨૯–૩૦ માં ૨૫૦ લાખ વાર એટલે કે હિંદની કુલ આયાતના ૪૪ ટકા અને ઇ. સ. ૧૯૩૦–૩૧ માં ૩૯૦ લાખ વાર એટલે કે હિંદની કુલ કાપડની આયાતના ૭૭ ટકા કાપડ આયાત થયું હતું. અને આ આયાતોની અનુક્રમે કિંમત ૩૦ લાખ; ૧૪૦ લાખ અને ૧૭૦ લાખ રૂપિયા હતી. આમાં ખાસ નોંધ લેવા જેવી બાબત એ છે જે ઇ. સ. ૧૯૨૮–૨૯ ની સાલ સાથે સરખાવતાં જાપાને માત્ર એક જ વર્ષમાં પોતાના હિંદ માટેના કાપડના નિકાસમાં ૮૦૦ ટકા અને બે વર્ષમાં ૧૨૦૦ ટકા વધારો કર્યો હતો.

હિંદમાં બનાવટી રેશમના સુતરની વપરાશ

હિંદમાં આયાત કરવામાં આવતા બનાવટી રેશમના સુતરનો શામાં શામાં વપરાશ કરવામાં આવે છે તે હવે આપણે તપાસીએ. કોર્ટલોડઝ તેમ જ બીજી કેટલીક પેઢીઓએ આ સંબંધમાં હિંદમાં હાથશાળો પર વણાટકામ કરતા વિભાગોમાંથી મળેલી માહિતી ઉપરથી કેટલાક આંકડાઓ ભેગા કરેલ છે અને તે ઉપરથી અડસટ્ટો બાંધી શકાય છે કે, આયાત થતા બનાવટી રેશમના સુતરમાંથી ૬૦ થી ૮૦ ટકા તો હાથશાળો જ ખાય છે.

મુંબઇના મિલઉદ્યોગ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર એક ઑફિસરનું માનવું છે કે, મુંબઇમાં આયાત થતા બનાવટી રેશમનાં સુતર તથા મર્સરાઇઝ્ડ સુતરના ૬૦ ટકા અને હિંદમાં આયાત થએલા માલના ૮૦ ટકા હાથશાળોમાં વપરાય છે. મુંબઇના કસ્ટમ કલેક્ટર તો તેથી પણ ઉંચો આંકડો મૂકે છે. તેમના મત પ્રમાણે બનાવટી રેશમના સુતરનો ૯૫ ટકા ઉપયોગ હાથશાળો કરે છે.

ચોક્કસ આંકડાઓને અભાવે, બનાવટી રેશમના સુતરની આયાતના કેટલા ટકા હાથશાળોમાં વપરાય છે તે બાબત એકમત થઇ શકતું મુશ્કેલ છે; છતાં એટલું તો ચોક્કસ જણાઇ આવે છે કે, આયાત કરવામાં આવતા મર્સરાઇઝ્ડ સુતર તેમ જ બનાવટી રેશમના સુતરનો મોટો ભાગ હાથશાળો ઝીણું કાપડ બનાવવાના ઉપયોગમાં લે છે. બનાવટી રેશમનો ઉપયોગ સામાન્ય થઇ પડયો છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેનો ઉપયોગ કરવાથી કાપડ તેજદાર અને આકર્ષક બને છે; અને બીજું, તેમાંથી બનાવેલ કાપડ આબેહૂબ રેશમી કાપડ જેવું જ લાગે છે. જાપાન, ઇટલી તથા બીજા દેશોની સામે હરિફાઇમાં ટકી શકે તેવું કાપડ ઉત્પન્ન કરવા માટે મિલો પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે.

બનાવટી રેશમના સુતરની હિંદમાં આયાત કરવાની જરૂર છે કે કેમ, તે બાબત હવે આપણે તપાસીએ. અલબત્ત, બનાવટી રેશમનું સુતર વાપરવા પ્રત્યે લોકોનું વલણ વધારે અને વધારે થતું જાય છે તે બાબત કશો શક નથી; છતાં દેશનાં હવાપાણી વગેરે તરફ જોતાં, એમ તો કોઇ આગ્રહપૂર્વક નહિ જ કહી શકે કે બનાવટી રેશમનો ઉપયોગ જરૂરનો છે. વળી જો આયાત કરવામાં આવતા બનાવટી રેશમના સુતર તેમ જ સુતરાઉ અને બનાવટી રેશમના કાપડનો ઉપયોગ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં ન આવે તો વખત જતાં હિંદને કાપડ માટેની પોતાની જરૂરિયાત માટે સ્વાવલંબી બનાવવામાં તે અડચણરૂપ થઇ પડશે એ પણ ચોક્કસ વાત છે. હિંદમાં બનાવટી રેશમ ઉત્પન્ન કરવું શકય છે કે કેમ એ સવાલ ઉપર છેલ્લા દસકામાં એકબે વખત તપાસ થઇ હતી અને તે તપાસને પરિણામે માલૂમ પડયું છે જે હિંદમાં તાત્કાલિક બનાવટી રેશમ ઉત્પન્ન કરવું તદ્દન અશકય છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોઇને, અને હિંદમાં બનાવટી રેશમના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાનો સવાલ જ ઉપસ્થિત થતો નથી તેને અંગે, બનાવટી રેશમની આયાત ઉપર અંકુશ મૂકવાના સંબંધમાં કેટલાક હિંદી મહાસભા સાથે સહમત થઇ શકતા નથી. એમ પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે, બનાવટી રેશમની આયાત બંધ કરવાથી હિંદમાં હાથશાળ ઉપર કામ કરતા વણકરોને ઘણું નુકસાન થશે અને તેમનો ધંધો પડી ભાંગશે; કારણ કે તેઓ કાપડ વણવામાં બનાવટી રેશમનો ઉપયોગ કરવાને ટેવાઇ ગએલા છે. પરંતુ આ દલીલ વજૂદ વગરની છે અને ખાસ કરીને જ્યારે હિંદવાસીઓએ સ્વદેશી વસ્તુઓનો જ ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કરેલ છે અને તેઓ એટલા માટે પરદેશથી આયાત થતા બનાવટી રેશમના સુતરમાંથી બનાવવામાં આવેલ કાપડ ખરીદનાર નથી એ બાબત ધ્યાનમાં લઇએ તો ઉપર મુજબની દલીલ વજૂદ વગરની લાગે છે. તેઓએ સ્વદેશી કાપડ વાપરવાનો નિર્ણય કરેલો છે એનો અર્થ એ જ થઇ શકે કે તેઓ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલ સુતરમાંથી દેશમાં જ વણાએલ કાપડનો ઉપયોગ કરશે.

એટલા માટે જો બનાવટી રેશમના સુતરમાંથી બનાવવામાં આવેલ કાપડ દેશાવરોમાં

નિકાસ કરવાનો ઇરાદો ન જ હોય તો હિંદુસ્તાનની હાથશાળાઓએ તેમજ મિલોએ તેનો ઉપયોગ તાત્કાલિક બંધ કરવો જ જોઇએ. મહાત્મા ગાંધી અને કેટલાક મિલમાલેકો વચ્ચે આ સંબંધમાં જે સમજૂતી થઇ છે તે સમજૂતીને ગયા એપ્રિલ માસમાં બોમ્બે મિલ-ઓનર્સ એસોસિયેશનની કમિટીએ મંજૂરી આપવાનો ઠરાવ પસાર કરેલ છે તે એક આવકારદાયક પગલું છે અને એ સમજૂતી મુજબ બનાવટી રેશમના સુતરનો ઉપયોગ ૧૯૩૧ ના ઑગસ્ટની ૧૧ મી તારીખ પછી, સદંતર બંધ થઇ શકે તે મુજબ ધીમે ધીમે ઓછો કરતા જવાનું નક્કી થએલ છે. બનાવટી રેશમનો કાપડ બનાવવામાં થતો ઉપયોગ કાઢી નાખવાના તેમના નિશ્ચય માટે બોમ્બે મિલ-ઓનર્સ એસોસિયેશનને આપણે જરૂર અભિનંદન આપવું જોઇએ. દેશના બહોળા હિતના રક્ષણાર્થે વિલાયતી સુતર અને કાપડ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની ચળવળ તથા લડતમાં હિંદી મહાસભાને મદદરૂપ થવાની જરૂરિયાત મિલમાલેકો સમજતા થયા છે તે આથી જણાઇ આવે છે.

બોમ્બે મિલ-ઓનર્સ એસોસિયેશન ઉપરના નિર્ણય ઉપર આવ્યું તે અગાઉ કેટલીક મિલો પોતાની બનાવટમાં બનાવટી રેશમના સુતરનો ઉપયોગ બંધ રાખવાની મહાસભાની શરત પાળવાને તૈયાર ન હતી; કારણકે તેમનું મંતવ્ય એ હતું કે, આવા પ્રકારના સુતરનો ઉપયોગ એ જ પ્રકારના બીજા ઉદ્યોગની પ્રગતિને હાનિકર્તા થઇ પડતો નથી. પરંતુ આ પ્રકારના સુતરનો ઉપયોગ હવેથી ન કરવા **હિંદુસ્તાનની** મિલોએ કબૂલ કરેલ છે.

જેઓ ઉપર મુજબની દલીલ કરે છે તેઓએ દેખીતી રીતે હિંદના રેશમના ઉદ્યોગના સંબધમાં વિચાર કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી. બનાવટી રેશમનું સુતર, તેમાંથી બનાવવામાં આવેલ કાપડ, અગર બનાવટી રેશમ તથા સુતર મિશ્ર કરીને વણવામાં આવેલ કાપડની આયાત જો છૂટથી કરવા દેવામાં આવે, અને દેશ તેનો પ્રતિબંધ ન કરે, તો એટલું તો શક વગરનું છે કે, આવા પ્રકારના માલની આયાત બહુ જ વધી જાય અને તેમ થાય તો બેશક હિંદના રેશમના ઉદ્યોગને ધક્કો પહોંચે.

બનાવટી રેશમ સસ્તું હોવાને અંગે હિંદના રેશમના ઉદ્યોગ ઉપર ગંભીર અસર ક્યારની થઇ ચૂકી છે અને મહાસભા બનાવટી રેશમની આયાત ચાલુ રહેવા દે તો હિંદનો રેશમનો ઉદ્યોગ સદંતર નાશ પામે તેવો ભય રહે છે. જેઓ સુંદર કપડું બનાવવા ખાતર હિંદમાં બનાવટી રેશમ આયાત કરવામાં વાંધા જેવું નથી જોતા તેઓને, હિંદમાં રેશમના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાની જરૂર છે કે કેમ તે સવાલની તપાસ કરવા ટેરીફ બોર્ડ બેસે તે વખતે ટેરીફ બોર્ડના સભાસદ તરીકે નિયત કરવામાં આવે તો તેઓ હિંદી મહાસભાના વિચાર સાથે જરૂર એકમત થઇ શકે. આ સવાલ તરફ કલાની દૃષ્ટિએ જોતાં એમ પણ દલીલ થઇ શકે કે, બનાવટી રેશમની મદદથી સુંદર કાપડ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે તેથી તેની આયાત પર પ્રતિબંધ ન મુકાવો જોઇએ. પરંતુ હિંદના રેશમના ઉદ્યોગને આપણા ઘટતા રક્ષણનો ખ્યાલ કરીએ તો બનાવટી રેશમનાં કાપડ તેમજ સુતરની આયાત બેશક બંધ કરવી જોઇએ. બીજું બનાવટી રેશમનાં કાપડ અને સુતરની આયાતનું પ્રમાણ વધતું જ જશે અને અત્યારે જે પરદેશી સુતર અને સુતરાઉ કાપડની આયાત ઉપર આપણે પ્રતિબંધ મૂકેલ છે તેનું સ્થાન લેશે એ ચોક્કસ સમજવું; અને આ પ્રકારની ધાસ્તીમાંથી બચી જવું હોય તો દેશે બનાવટી રેશમની આયાત બંધ કરવાના કાર્યમાં મહાસભાને [illegible]

પ્રસ્થાન

બનાવટી રેશમના સુતરમાંથી હિંદમાં બનાવેલ કાપડ તેમજ પરદેશથી આયાત થતુ બનાવટી રેશમનુ કાપડ ન વાપરવા માટે લોકોના ઐચ્છિક નિર્ણય ઉપરાંત, મારી તો સૂચના છે કે, સરકારે તેની આયાત બંધ કરવા માટે તેના પર મોટી જકાત નાખવી જોઈએ કાપડ ઉદ્યોગમા હિતસંબંધ ધરાવનારા કેટલાક ગૃહસ્થોએ સરકાર આગળ ગયે વર્ષે સૂચના મૂકી હતી કે, બનાવટી રેશમના કાપડની આયાત પર અત્યારે જે ૧૫ ટકા જકાત છે તેને બદલે ૨૦ ટકા અગર કંઈક વધુ જકાત લેવી, પરતુ ઉપરની સૂચના તેઓએ બીજા જ ધોરણ પર કરેલી તેઓની દલીલ એ હતી કે, બનાવટી રેશમના સુતર ઉપરની ૭½ ટકા જકાતમા અને બનાવટી રેશમના કાપડ પરની ૧૫ ટકા જકાતમા એટલો બધો ફેર નથી કે જેથી હિંદના કાપડના ઉદ્યોગને ઘટતુ રક્ષણ મળતું રહે. છેલ્લા બજેટ વખતે બનાવટી રેશમના કાપડની આયાત ઉપર ૧૫ ટકાને બદલે ૨૦ ટકા જકાત ઠરાવવામા આવેલ છે અને બનાવટી રેશમના સુતર ઉપર ૭½ ના વધારીને ૧૦ ટકા કરેલ છે—જો કે જકાતમા ઉપર મુજબનો વધારો, હિંદના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાના ઇરાદાથી કરવામા આવેલ નથી, પરતુ મહેસૂલ વધારવા ખાતર જ કરવામા આવેલ છે, એ હકીકત ખ્યાલમા રાખવા જેવી છે. અને સરકારની નાણાપ્રકરણી સ્થિતિ આવતે વર્ષે કદાચ સુધરતી લાગે તો જકાતમા કરવામા આવેલ આ વધારો બધ પણ કરી દેવામા આવે હિંદના રેશમના ઉદ્યોગની ખીલવણી તરફ લક્ષ રાખવા, અને અત્યારે આયાત થઇ રહેલ જે પરદેશી સુતર અને સુતરાઉ કાપડ ઉપર આપણે પ્રતિબંધ મૂકીએ છીએ તેનુ સ્થાન બનાવટી રેશમના કાપડ અને સુતર લઇ લે એ ભય દૂર કરવા સારુ, મારી તો સૂચના છે કે બનાવટી રેશમના કાપડ અને સુતર ઉપર અત્યારે નાખવામા આવેલી જકાતમા હજુ પણ વધારો કરવો ઘટે છે, જેથી કરીને તેની આયાત ઘટી જાય

આ સવાલ ઉપર મહાત્માજીનો અભિપ્રાય શો છે તે જાણવાનો મને થોડા જ વખત અગાઉ સુયોગ પ્રાપ્ત થએલો, અને બનાવટી રેશમના કાપડ અને સુતરની આયાત ઉપર પ્રતિબધ મૂકવો ઘટે છે, એમ મહાત્માજીએ પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો ઉપર જણાવેલા કેટલાક વજૂદવાળા કારણોને અગે હુ આશા રાખુ છુ કે મિલોની માફક હાથશાળો પણ કાપડવણાટમા બનાવટી રેશમનો ઉપયોગ બધ કરશે અને લોકો પણ હિંદુસ્તાનમાં વણાયેલું કે બહારગામથી આયાત થયેલુ બનાવટી રેશમનું કાપડ ત્યાજ્ય ગણશે

આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા મેં મારા "How to compete with Foreign Cloth" (પરદેશી કાપડ સામે હરિફાઇ કેમ કરવી?) નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમા કરેલ છે તે તરફ આ પ્રશ્નનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારાઓનુ ધ્યાન ખેંચું છુ.

મનમોહનદાસ પી. ગાંધી

સાહિત્યને ઓવારેથી—

૬

પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવ

અને હવે લઈએ વિદ્યાર્થીસંઘમાં પ્રિય અને પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવ. બુદ્ધિમત્તાની સૂચક ભવ્ય મુખમુદ્રા, ભાલને શોભાવતો પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો ગોળ ચાંલ્લો, અને નાગરશાહી પાઘડીના કરંડીઆમાં ઢંકાઈ રહેલી તેમની લાંબી શિખા: આ બધું તેમના માટે વિદ્યાર્થીઓમાં પૂજ્યભાવ પ્રેરવામાં બહુ મદદગાર થાય છે. અને જ્યારે 'શ્લથલમ્બિની' (શિથિલ અર્થાત્ વીખરાએલી અને લાંબી) જટા તેમના ખાનગી અભ્યાસખંડમાં તેમના પીઠપ્રદેશને આવરી લે છે ત્યારે તો પૂજ્યભાવથી પ્રેરાએલા વિદ્યાર્થીને તો જાણે કે તે બુદ્ધિમાન મસ્તિષ્કમાંથી વેદવિદ્યાની વડવાઈઓ ફૂટી બહાર નીકળતી હોયને! સાહિત્યનાં સમૃદ્ધ સર્જનથી નહિ, તો સરસ્વતીની અવિરત ઉપાસનાથી તેમણે કેટકેટલા ગુર્જર યુવકોને તેમની પ્રેરણાનાં પાન કરાવ્યાં, વિદ્વત્તાનાં જળ પાયાં, ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને અનુભવનાં સૂત્રો બોધ્યાં. આજે પણ ગુજરાતના મહાવૃક્ષની વિવિધ ટોચે બેઠેલા તેમના કેટલાએ શિષ્યો જોવામાં આવે; અને વર્ષો સુધી અધ્યાપકપદ ભોગવેલું હોવાથી આજના 'વાંનર સૈનિક' ના પિતા અને પિતામહ પણ કોલેજમાં તેમનું શિક્ષણ પામ્યાના દાખલા મળી આવે. અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજના વિકાસનો પા સદી ઉપરાંતનો ઇતિહાસ તેમના જીવન સાથે સુદૃઢ સંકળાયેલો છે. એવા આ મહાત્માજીના માનીતા અને વર્ચસ્વંતા આચાર્ય ધ્રુવ આજે ભાગીરથીને કાંઠે વારાણસીના હિંદુ વિદ્યાપીઠને શોભાવી રહ્યા છે.

ગુજરાતની આધુનિક, ગૌરવવંતી અને સતત વૃદ્ધિગત થતી અગાધ વિદ્વત્તાના અગ્રગણ્ય પ્રતિનિધિઓમાં તરી આવે તેવી ત્રણ વ્યક્તિઓ છે: મુ. નરસિંહરાવ દિવેટીઆ, મુ. કેશવલાલ ધ્રુવ અને પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકરભાઈ. અન્ય કોઈને અવિદ્વાન તરીકે ઉવેખવાનો અહીં હેતુ નથી: આટલું તો માત્ર ગણનારૂપે જ. જીવનભર વિદ્યાવ્યાસંગ કર્યો હોય અને તેનો જ અપ્રતિમ રસ માણતાં માણતાં જેણે જીવન વ્યતીત કર્યું હોય, તેવા આ ત્રણ વિદ્વાનો આજે પણ ગુજરાતની સંસ્કૃત વિદ્વત્તાને શોભાવી રહ્યા છે. આનંદશંકરભાઈ મુખ્યત્વે તો સંસ્કૃતના જ અધ્યાપક રહ્યા, એટલે સંસ્કૃત વિદ્યાનાં તિલક કરતાં કરતાં તેઓ 'વન' વટાવી ગયા. સંસ્કૃતના સંગીન જ્ઞાન માટે તેમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતવિષયક શિક્ષણપદ્ધતિઓ જાણી લીધી છે. શ્રીમંત પિતાના આ વિદ્યાવિલાસી પુત્રે શાસ્ત્રીય રીતે સંસ્કૃત વિદ્યાને સેવી તેનાં વિશેષ મૂલ્ય આંક્યાં. પૂર્વના સાયણ અને પશ્ચિમના મેક્સમૂલર જેવા પંડિતોના મતોનો પોતામાં સમન્વય કર્યો, અને હંસવૃત્તિથી યોગ્ય અને અયોગ્યનો, સત્ય અને અસત્યનો વિવેક કર્યો.

આનંદશંકરભાઈ હાલ તો પ્રિન્સિપાલ છે, એટલે વિદ્યાપીઠની પરિભાષા પ્રમાણે તો

આચાર્ય કહેવાય. પણ, ગુજરાતમાં તો ગુજરાત કૉલેજના પ્રોફેસર તરીકે જ જાણીતા થયેલા છે, એટલે તેમને અધ્યાપક તરીકે જ વિશેષ ઓળખાવીશ.

આ સમર્થ વિદ્વાનની અભ્યાસવૃત્તિ તે વેદોની દેવવાણીથી જકડાઇ ગઈ નહિ; પ્રાચીન પ્રણાલીના સૂત્રથી રૂંધાયેલાં એ સંસ્કૃત વિદ્યાનાં વિશુદ્ધ જળ નીરખવા તેમણે અન્ય વિદ્યાઓનો પણ અભ્યાસ જારી રાખ્યો; ને તેથી સંસ્કૃત ઉપરાંત તેમનો ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ તલસ્પર્શી અને સ્તુતિપાત્ર છે, ને અંગ્રેજીના પ્રોફેસર તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું છે. વિશેષમાં તેમનો લોજિક, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનો અભ્યાસ પણ તેટલો જ સૂક્ષ્મ અને સમૃદ્ધ છે. સમાજશાસ્ત્ર (Sociology) એ તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે એમ માની તેમણે આ વિષયને પણ પોતાના અભ્યાસક્ષેત્રમાં સ્થાન આપ્યું છે. અને આ ઉપરાંત એલ. એલ. બી. ની ડીગ્રી વડે તેમણે કાયદાના વિષયોને પણ અપનાવી લીધા છે. ખરેખર સતત વિદ્યોપાસના શું શું નથી કરી શકતી ?

અને આનંદશંકરભાઇની સાહિત્યકારકીર્દિ સ્વ૦ મણિલાલ દ્વિવેદીના 'સુદર્શન'થી થઇ; અને તે બ્રહ્મનિષ્ઠ સાક્ષરના અવસાન પછી તેમણે 'સુદર્શન' સંભાળ્યું; અને સુદર્શન ગદ્યાવલીની પ્રસ્તાવના રૂપે સ્વ૦ મણિલાલભાઇના જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા પણ લખી. 'સુદર્શન'ને આનંદશંકરભાઇએ કેટલાંક વર્ષ ચલાવ્યું. પણ તેઓ તેના ' આદ્યદ્રષ્ટા ' ની માફક આર્ય ભાવનાના આચાર્ય (Missionary) ના બનતાં માત્ર પૂજક જ રહ્યા. આ સ્વતંત્ર લેખનવૃત્તિ 'સુદર્શન 'ના વાચકોને મોળી લાગવાથી અને ક્ષિતિજ ઉપર યુગપરિવર્તનનાં ચિહ્નો દેખાવાથી નવા યુગને અનુરૂપ થવા તેમણે ' વસન્ત ' નો પ્રારંભ કર્યો. આજના જેવી ત્યારે ગાંધીયુગની વ્યાવહારિક આધ્યાત્મિકતા નહોતી. સનાતનીઓની સ્થિતિચુસ્તતા અને ' સુધારાવાળા 'ઓની તે વખતની ઝનૂની ખંડનાત્મક નીતિ: આ બંનેનું સુયોગ્ય સંમિશ્રણ કરી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં સુંદર તત્ત્વો બતાવવાં, જનતાને સુયોગ્ય પંથે વાળી ઉત્સાહના પૂરમાં ઉન્માર્ગે જતી અટકાવવી, આર્ય ધર્મને ઉજાળવો, સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું, અને રાજકારણને 'રાષ્ટ્રભાવનાથી પ્રદીપ્ત રાખવું: આ બધું કરવાની ત્યારે જરૂર હતી. અને આવી ઉદાત્ત ભાવનાઓથી પ્રેરાઇ તેમણે ' વસન્ત 'ને વધામણાં દીધાં; અને તેને સમર્થ વિચારોનું પ્રેરક બનાવ્યું. ' વસન્ત 'ના તંત્રીપદેથી તેમણે ધર્મ અને નીતિ ઉપર છૂટા છવાયા કેટલાયે સ્વતંત્ર લેખો લખ્યા. અને સાહિત્યનાં વિવેચનક્ષેત્ર ઉપર પણ તેમણે પોતાની વિદ્વત્તાનો પ્રકાશ નાખ્યો. આ ધર્મ અને નીતિ ઉપરના લેખોનો સંગ્રહ તે તેમનો ' આપણો ધર્મ ' નામે ગ્રંથ.

આનંદશંકરભાઇના હાથે સ્વતંત્ર પ્રકાશન પામેલું તેમનું આ એકનું એક પુસ્તક છે. તેની સુગમ્ય શૈલી, તેનું વિચારગૌરવ અને તેના જ્ઞાનપૂર્ણ વિષયોને લીધે તે અભ્યાસશીલ વાચકને આનંદ આપે તેવું છે. ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર તેમણે કેટલાંક બીજાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. બાળકો માટે લખાયેલાં ' હિંદુ ધર્મની બાળપોથી ', ' નીતિશિક્ષણ ' અને ' ધર્મવર્ણન ' તથા મોટેરાઓ માટે લખાયેલાં ' હિંદુ વેદધર્મ ' અને શ્રી રામાનુજાચાર્યના શ્રીભાષ્યના ભાષાંતરના બે ગ્રંથો: આ બધામાં તેમની ઉચ્ચ વિચારસરણી, અગાધ વિદ્વત્તા, અને જગતભરના સર્વ ધર્મોનો તુલનાત્મક અને તટસ્થ અભ્યાસ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. બાળકો માટે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં તો કઠિન અને ગહન વિચારો પણ

બહુ જ સ્પષ્ટ, સરળ અને ચોક્કસ શબ્દોમાં જણાવ્યાં છે: ને વિશેષમાં તેઓ આનંદશંકરભાઇની દક્ષતાભરેલી વિચક્ષણ શિક્ષણશક્તિની સાખ પૂરે છે. ટૂંકમાં, આ બધા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં અને સંસ્કૃત 'ન્યાયપ્રવેશ'માં તેમની વિદ્વત્તા તેમણે બહુ જ સરળ સ્વરૂપે ને મનોરંજક રીતે વહેવરાવી છે.

અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ તેમની 'સ્મરણ સંહિતા' ઉપરની વિવેચનાત્મક નોંધ અને 'વસંત'માં 'ગ્રંથાવલોકન'ના મથાળા હેઠળ તેમના વિવેચનના લેખો પશ્ચિમના સમૃદ્ધ, વિવિધ અને વિશાળ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મૌલિક રીતે લખાયેલા હોઇને સાહિત્યમાં અનેરી ભાત પાડે છે.

આનંદશંકરભાઇને પુસ્તકો લખવા કરતાં પુસ્તકો વાંચવાનો અને તે વિચારવાનો વધારે શોખ છે; એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કીમતી ગ્રંથો ખરીદીને તેમને પોતાના ખાનગી પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહવાનો પણ તેટલો જ શોખ છે. તેમની લાયબ્રેરીમાં તેમના અભિમત વિષયો ઉપરનાં છેક તાજાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો પણ મળી આવે, ને તેથી તે લાયબ્રેરી અભ્યાસી મિત્રોમાં સારી રીતે જાણીતી થયેલી છે. ખરેખર, આનંદશંકરભાઇ વિત્ત અને વિદ્વત્તા વડે લક્ષ્મી અને સરસ્વતીને પોતાનામાં 'એકસંસ્થ' (એક જ સ્થળે રહેતી) કરી છે. સોનું જેમ સુગંધથી વિશેષ વખણાય તેમ તેમની શ્રીમંતાઇ ને વિદ્વત્તા અન્યોન્યમાં યોગ્ય રીતે ભળી ખાસ આદર ને આકર્ષણનું પાત્ર બન્યાં છે.

આનંદશંકરભાઇ એટલે નાગર અને નાગરિક બંને. જન્મે ઉચ્ચ કુટુંબના નાગર એટલે કુલ તરફથી આર્ય સંસ્કૃતિ વારસામાં મળી; વિશેષમાં નાગરિકોએ વ્યક્તિત્વ સાચવી સાધેલાં સમયજ્ઞતા અને સમયાનુસારિતાનાં લક્ષણો પણ તેમનામાં છે. આનંદશંકરભાઇ એટલે કેવળ વિદ્વત્તાનો શુષ્ક ભાર નહિ, શાસ્ત્રીય વેદિયાપણું નહિ, કે હાંસીપાત્ર પંતુજીપણું નહિ; નાગરત્વની સંકુચિતતાને તેઓ નાગરિકતાથી વિશાળ બનાવે છે, અને વિદ્વત્તાના ભારને વિનોદભરેલી રસિકતાથી હળવી બનાવે છે. તેમની આ રસિકતાને લીધે તો ગુજરાત કોલેજમાં તેમનાં વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણો પણ છેક નીરસ નીવડતાં નહિ. ચશ્માંની દાંડી ઉપર આંગળી મૂકી અધ્યાપક ધ્રુવ જ્યારે ભાષણ આપતા હોય, ત્યારે તો વાણીનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહે, ને જ્ઞાનના ભંડાર ખૂલે. આ વિદ્વત્તા, આ રસિકતા અને આ સંસ્કારસંભારને લીધે તેમના એક અનુયાયી સમર્થ વિદ્વાન કહે કે '**आनंदशंकरगुरोश्चरणौ नमामि**' તો તેમાં શું આશ્ચર્ય !

આ બધા ગુણોને લીધે તેઓ વ્યવહારદક્ષ તથા કાર્યકુશળ પણ બન્યા છે. મહાત્માજીને અને તેમને તો આશક માશૂકનો સંબંધ છે. મજૂરોના લવાદ મંડળ વખતે આનંદશંકરભાઇ પણ હતા, અને તે વખતે મહાત્માજીને તેમની વિશેષ કિંમત સમજાઇ. અને પછી થોડા જ વખતમાં ઇ. સ. ૧૯૧૯ની આખરમાં ગાંધીજીએ આ 'અણમોલ રત્ન'ની પંડિત માલવિયાજીને ભેટ કરી. ગુજરાત કોલેજમાંથી પ્રો. ધ્રુવની વિદાયગીરીના માનમાં કરેલો એ ભવ્ય મેળાવડો; પ્રિન્સિપાલ રોબર્ટસનની હાજરી, અને મહાત્માજીનું પ્રમુખપદ, સંભાવિત ગૃહસ્થોનું આગમન, અને વિષાદભર્યા હૃદયે માનભરી વિદાય દેતો વિદ્યાર્થીગણ: આ પ્રસંગ 'નવજીવન'ના પાને સચવાયો છે, તેમ જ ગુજરાત કોલેજના ઇતિહાસમાં પણ અમર થયો છે.

અને તેમની કાર્યકુશળતા માટે વિશેષ કાંઈ જણાવી લઉં. ગુજરાત કૉલેજની તેમની નોકરી દરમ્યાન ધ્રુવ સાહેબને યુરોપિયન પ્રિન્સિપાલ અને યુરોપિયન પ્રોફેસર સાથે સંસર્ગમાં આવવું પડતું; ને તેમની ખુશામત કર્યા વિના સ્વમત સાચવી પોતાની લાક્ષણિક વ્યવહાર-કુશળતાથી તે બધાનું મન જીતી લેતા. આ બાહોશીને લીધે તેઓ ગુજરાત કૉલેજના પણ એક વખત ઍક્ટિંગ પ્રિન્સિપાલ બન્યા હતા; તે આ જ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને લીધે. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે તેમણે ત્યાંના પક્ષભેદો શમાવ્યા, ને સ્થાનિક કલહોને નિર્મૂળ કર્યા. બધા પક્ષોથી પર રહી સ્વતંત્ર વિચાર અને વ્યવહાર કરવો એ તેમનું ખાસ લક્ષણ છે આ જ વ્યવહારકુશળતા તેમણે નડિયાદની સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે બતાવી, અને તેની કાર્યવાહી સભાઓમાં ગંભીર અથડામણોના પ્રસંગો દૂર રાખ્યા. પણ આ પ્રમુખપદ અન્યને સોંપે ત્યાં સુધી સાહિત્ય પરિષદનું નાવ સ્થિર ને સુરક્ષિત રાખવાનું કામ તેમના જેવા માટે પણ સહેલું નથી. 'જ્યાં જ્યાં આનંદશંકરભાઈ, ત્યાં ત્યાં સફળતા,' એમ મહાત્માજીએ બાંધેલી આ વ્યાપ્તિ સાહિત્ય પરિષદ સંબંધી પણ સાચી પડો!

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે આનંદશંકરભાઈ તે કેવળ ગુજરાતના જ નહિ, પણ સમગ્ર ભારતવર્ષના વિદ્વાન છે બનારસ હિંદુ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ છે, ને હિંદુ યુનિવર્સિટીના વર્ષોથી પ્રો-વાઇસ ચૅન્સેલર છે આ વિદ્વત્તાને લીધે જ તેઓ એક વખત ફિલોસોફિકલ કૉન્ગ્રેસના હિંદી વિભાગના પ્રમુખ ચુંટાયા, ને 'ઇન્ટર યુનિવર્સિટી બોર્ડ'ના પણ પ્રમુખ થયા. વિશેષમાં તેમની કાર્યકુશળતાને વરેલી વિદ્વત્તાનો લાભ પંજાબ, લખનૌ, આગ્રા, અલીગઢ વગેરે યુનિવર્સિટીઓ પણ ઉઠાવે છે પણ મુંબાઇ યુનિવર્સિટીને સ્વજનની કદર હોય ખરી?

આનંદશંકરભાઈ જન્મથી જ ઉચ્ચ હોઇને ખાનદાનીનું ખમીર ધરાવે છે, ને સામવર્ગ સાથે થોડો સંબંધ ધરાવે છે પણ ઠક્કર બાપાનું 'ભીલસેવા મંડળ' કે અમદાવાદનું મજૂર મહાજન એોગીને લેઇ જાય ત્યારે તો જનતા સાથે ભળવામાં બાકી નથી રાખતા સરકારમાં તેમજ પ્રજામાં તેમને કેટલાક સાથે ગાઢ ને મીઠો સંબંધ છે. ટૂંકમાં, આનંદ-શંકરભાઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન છે, સમર્થ વિચારક છે, દીર્ઘદર્શી પત્રકાર છે, સુપ્રસિદ્ધ અધ્યાપક છે ને બાહોશ સંચાલક છે. તેમની વિદ્વત્તા ઊંડા સમુદ્ર જેવી નહિ, પણ વિશાળ વટરાજ જેવી છે. સ્વ. કેશવલાલભાઈની સંશોધનદષ્ટિ કે સ્વ નરસિંહરાવભાઈની ચોકસાઇ, એ તેમની વિદ્વત્તાનાં ખાસ તરી આવતા લક્ષણો નથી તોયે જણાવવું જોઈએ કે પરપ્રાંતોમાં ઝળહળતા આ રત્ન માટે તેનું જન્મદાતા ગુજરાત યોગ્ય ગૌરવ લઈ શકે

વિવેકયુક્ત સમાજું સંમિશ્રણ, એ આનંદશંકરભાઈના સ્વભાવનું ખાસ લક્ષણ લાગે છે. આ સમન્વયશક્તિને લીધે તેઓ અસહકારના વખતમાં વિદ્યાપીઠ તેમજ ગુજરાત કૉલેજ એમ બન્ને સાથે મીઠો સંબંધ સાચવી શકતા. આ જ લક્ષણને લીધે તેઓ ખાદી અને મિલકાપડને સાથે પહેરી શકે છે, ને આ જ કારણે બે વિરુદ્ધ પક્ષો સાથે પણ સદ્ભાવભર્યો મેળ રાખી શકે છે. આ સુવર્ણમાર્ગ તેમની ચોકસાઇ, દષ્ટિવિશાળતા અને સમન્વય-શક્તિને લીધે તેમણે સાચી સહૃદયતાથી જ સ્વીકાર્યો હોય, પણ જનસમાજ તે રીતે સમજવા જેટલી ધીરજ ને ઉદારતા દાખવી શકે ખરો? તેને તો 'પર્વતરાજ હિમાલયનું હિમમય થવું ને ઓગળવું બન્ને સ્વભાવગત લાગે છે.' પણ દૂરથી જ નિરખનારને હિમાલય એવો લાગે તો તેમાં કોનો દોષ: હિમાલયનો કે નિરખનારનો?

નવયુગનાં પ્રતિબિંબ ઝીલ્યા છતાં, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જાણ્યા છતાં, ને ઉચ્ચ પદવી પામ્યા છતાં સરકારી દરબારી મેળાવડાઓમાં કે મિજલસોમાં આર્યસંસ્કૃતિના પ્રતીક તરીકે ધોતિયાના પહેરવેશનું ગૌરવ સાચવવા જેટલી હિંમત રાખી શક્યા હોય, પ્રસંગોપાત પણ પાટલૂન પહેરવાના મોહ કે ભીરુતાની પર થઇ જેઓ ઠેઠ વાઇસરોય જેવા બ્રિટિશ સલ્તનતના પ્રતિનિધિને મળતી વખતે પણ જેમણે ધોતિયાના પહેરવેશનું અપવાદરૂપે ઉચ્ચ સ્થાન સાચવ્યું હોય, તેવા આધેડ વયના જીવંત, અગ્રગણ્ય અને સરકારી માનપાન પામેલા ગુજરાતીઓમાં ગણના થઇ શકે તેમ છે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની, સર લલ્લુભાઇ મહેતાની અને પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર ધ્રુવની. પાટલૂન પહેરવાનાં પ્રલોભનો ઊભાં થવા છતાં ગાંધીયુગના પુરોગામી સુધારાયુગમાં તેઓ પાટલૂનની પરાધીનતા દૂર રાખી શક્યા તે એક ગૌરવભરેલી બીના છે. મહારાષ્ટ્રના સાદાઇભર્યા જીવનમાં, કે હાલના ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં આ વસ્તુની આટલી ઉચ્ચ કિંમત આજે ન અંકાય એ સંભવિત છે.

અસ્પૃશ્યતા માટે આનંદશંકરભાઇના વિચારોમાં કેટલાકને એક વખત અસંબદ્ધતાની ગંધ આવી, અને તેથી તેમણે તે વાતને છાપાને પાને ચઢાવી. પણ ન્યાયની ખાતરેય જણાવવું જોઇએ કે ધ્રુવ સાહેબ અંતઃકરણથી જ અસ્પૃશ્યતામાં માનતા નથી, ને અસ્પૃશ્યતા-નિવારક મંડળોની સભામાં ખુલ્લે દીલે હિંમતભેર ભાગ લીધો છે, અને મજૂર મહાજન તરફથી અંત્યજ મજૂરો વચ્ચે કામ કર્યું છે. વિશેષમાં આ મહાજનના અંત્યજ પ્રતિનિધિઓને બનારસમાં પોતાને ઘેર અતિથિ તરીકે સત્કાર્યા છે ! સનાતનીઓને કદાચ આમાં આર્ય સંસ્કૃતિ અભડાઇ જતી લાગશે !

આનંદશંકરભાઇના ખાનપાનના વ્યવહાર વિષેના વિચારો સનાતન સંપ્રદાયને બંધબેસતા છે; ને ભોજનવ્યવસ્થા માટે તો સાથે નાગર રસોઇયો પણ રાખે છે. તેમની આ દૃઢ થયેલી ને સહયતાથી અંકાયલી માન્યતાઓ માટે આપણે તેમનું મન દૂભવવાનું કારણ નથી. નાગરત્વ માટે તેમને નાગરિકતા કરતાં કદાચ વધારે અભિમાન હશે ખરું ? અને આનંદશંકરભાઇમાં 'ગોળમટોળપણું' છે, 'ઉમળકા કરતાં Awe વધારે છે' એમ કહેનારાઓએ તેમને ધીરજથી ને સત્યનિષ્ઠાથી વિશેષ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

આવો જ બીજો આક્ષેપ એ છે કે 'આનંદશંકરભાઇની વિદ્વત્તા વન્ધ્યા રહી છે.' સત્ય તો એ છે કે તે વિદ્વત્તા વન્ધ્યા નથી રહી, પણ વીરપ્રસવિની નથી બની. તેમની કૃતિઓ જોતાં તેઓ વિદ્વત્તાચોર કહેવાય. તેમની વિદ્વત્તા, મૌલિકતા અને વિચારગૌરવ જોતાં કહેવું પડે કે તેમની કૃતિઓ આ સમર્થ ને સર્વદેશીય વિદ્વાનને ત્રેગ આપે તેવાં કે તેમના યશઃશરીરને વધુ કાન્તિમાન બનાવે તેવી નથી.

અને આનંદશંકરભાઇની કૃતિઓમાં 'આપણો ધર્મ' વિના બધાં પુસ્તકો વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. વડોદરા સરકારની એ પ્રેરણા ના હોત તો તેમની વિદ્વત્તા કદાચ ઉજ્જડ રણભૂમિ જ રહેત. ગુજરાતના શિષ્ટ વર્ગની સાહિત્યવૃત્તિને પ્રજ્વલિત કરે કે સમગ્ર ભારતવર્ષની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા પામે તેવી તેમની કેટલી કૃતિઓ હશે ? સત્ય તો એ છે કે, તેમને સ્વભાવથી જ સ્વતંત્ર લખવા કરતાં વાંચવાનું ને વિચારવાનું વધારે પ્રિય છે.

અને ઇન્ટર-યુનિવર્સિટી બોર્ડના મેમ્બર, હિંદુ બનારસ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને અનેક

વર્ષોના અનુભવી અધ્યાપક, આ આનન્દશંકરભાઈ ગુજરાતને તેમની વિદ્વત્તાનો ને સહજ શક્તિઓનો ક્યારે લાભ આપશે ? 'ગુજરાતી યુનિવર્સિટી નીકળે તો હું મારી સેવાઓ મફત અર્પું' એમ ઉચ્ચારનારને આવી નિઃસ્વાર્થ સેવાઓ ગુજરાતને ચરણે ધરવાનો પ્રસંગ ક્યારે આવશે ? 'પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ્સ સ્ટડીઝ'ની યોજના અમલમાં મૂકવાની, કે 'ડેક્કન ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ' જેવી ગુજરાતમાં એક કેન્દ્રસ્થ સંસ્થા સ્થાપી તેના સંચાલક બનવાની, અથવા તો 'ગુજરાતી યુનિવર્સિટી'ના સ્વપ્ન સફળ કરવાની તરુણ ગુજરાતની મહેચ્છા આચાર્ય ધ્રુવ ક્યારે સિદ્ધ કરશે ? તેઓ ધારે તો સરકાર, દેશી રાજ્યો ને શ્રીમંત વર્ગનો નાણા દ્વારા સારો સહકાર મેળવી આ બધું ગુજરાતની ભૂમિમાં ઉગાડી શકે. પણ એ દિન ક્યારે આવશે ? સાબરમતી તીરને ગંગાકાંઠડો માની ગુજરાતની કેળવણી ને સાહિત્યવિષયક નિષ્કામ સેવા કરવા તેઓ ક્યારે તૈયાર થશે ?

પંડિત માલવિયાજી પાસેથી મહાત્માજી તેમને મુક્ત કરાવે ત્યારે ! પણ ગુજરાતની સેવા કરવાનો તેમનો દૃઢ સંકલ્પ હોય તો પછી એવા દૃઢ મનને નીચાણમાં વહેતા જળ-પ્રવાહની માફક રોકવાને કોની હિંમત ચાલે ? દૃઢ સંકલ્પ એ માર્ગમાં આવતા સર્વ સંકટોને દૂર કરે છે જ. ગુજરાતનું આ ઝળહળતું રત્ન તેની માતૃભૂમિને તેના અસાધારણ તેજથી ક્યારે ઉજાળશે ? ગુજરાતને આ સંક્રાન્તિ યુગમાં આવા પાણીદાર રત્નની સેવા ગુમાવવી તે ના પરવડી શકે.

અને વૃદ્ધની શિથિલ મંદ ગતિએ ડગલાં ભરતું તેમનું 'વસંત' ? તેની નિયમિત અનિયમિતતાથી તો ગુજરાતી વાચક વર્ગ ટેવાઈ ગયેલો છે. 'નવયુગને અનુકૂળ થવાને' તે અસ્તિત્વમાં આવ્યું, અને નવયુગને તેણે અનુકૂળ થવું જોઈએ એમ તેના તંત્રીએ તેના રજત મહોત્સવ વખતે ઉચ્ચાર્યું. 'વસંત'માં સ્થાન પામવું એ એક વખત ઊગતા લેખકો માટે ગૌરવભરેલી મહેચ્છા મનાતી. આજે તેમાં પહેલાની વિવિધતા ને ઉચ્ચ કક્ષા કેટલી જળવાય છે ? "વસન્ત'ની ગુણસમૃદ્ધિ જો વધશે તો ગુજરાત તેની અનિયમિતતા તો સાંખી લેશે. બનારસ જેટલા દૂર સ્થળેથી તેને સંભાળવું એ તેના તંત્રીની એક મુખ્ય અગવડ છે. પણ તે અગવડને દૂર કરવા 'વસન્ત'ને વારાણસી લઈ જઈ તે વડે પરપ્રાન્તની વિદ્વત્તાથી તેને શોભાવવું એ ઉન્નત અભિલાષ શું અસ્થાને છે ? અથવા જો તેને અમદાવાદમાં જ રાખવું હોય તો કોઈ સમર્થ સહતંત્રી કે ઉપતંત્રી રાખી તેને વિશેષ ચેતનવંતુ ના બનાવાય ? હાલ તો તેમાં તંત્રીની કલમ કોઈક વખત તો છેક અદૃશ્ય થઈ જાય છે, ને બે ચાર લાંબા લેખો ગમે તેમ છપાવી 'વસન્ત'નો અંક બહાર પાડવામાં આવે છે. શ્રીયુત ઇચ્છાશંકર તેના તંત્રીની ઇચ્છાઓને કેટલે અંશે પૂરી પાડે છે ?

અને આનંદશંકરભાઈના સાહિત્યવિષયક વિવેચનો, ગ્રંથાવલોકનો કે પ્રાસંગિક નોંધો ગંભીર વિચાર, નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિ ને અગાધ અભ્યાસના સૂચક હોઈ યુવાન વાચકવર્ગને બહુ જ લાભ આપે તેવા છે. 'પ્રિયદર્શના,' ગાંધીજીની 'ગીતા' ના અવલોકનો મનન કરવા જેવા છે, ને તેમની નીડર ને તટસ્થ વૃત્તિની સાખ પૂરે છે. પણ આવાં અવલોકનો—જીવંત લેખકોની કૃતિઓ ઉપર અવલોકનો—લખવા તેમના ઠાવકા શીરુ સ્વભાવને બહુ અનુકૂળ નથી, ને તેથી ગુજરાતી સાહિત્યને એક સમર્થ વિવેચકની સેવાઓ નહિ મળવાનો અન્યાય થયો છે. જીવંત લેખકોની કૃતિઓના વિવેચક બનવાનું ધ્રુવ સાહેબને જો ના રુચે તો

છેવટે વિદેશી લેખકો ઉપર પણ વિવેચનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેમના વિશાળ અભ્યાસનો તેઓ પ્રકાશ નાખે, ને યુવાન વર્ગને માર્ગદર્શક બને તો ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ પામતા વિવેચનક્ષેત્રને કેટકેટલો લાભ થાય ?

અંતમાં, સામાન્ય રીતે જનતા સાથે અંતર રાખતા આ વર્ચસ્વંતા અધ્યાપક તેમનું શીર્ષ પળિયાંથી સફેદ બને, અને અંગ ગલિત થઇ અશક્ત બને, ત્યાર પહેલાં ગરવી ગુજરાતની નિષ્કામ સેવા કરી માતૃભૂમિનું ઋણ અદા કરે, ને ગુજરાતના કેળવણીક્ષેત્ર ને સાહિત્ય-પ્રદેશને વધુ ઉન્નત ને ઉજ્જ્વળ બનાવો એવી આશા રાખતી ગુજરાતની સાહિત્ય આલમનાં ને શિષ્ટ જનતાનાં આર્ય દૃષ્ટિ સેવતા ને આર્ય સંસ્કૃતિને પોષતા આ જ્ઞાન અને અનુભવના પરિપાકવાળા વૃદ્ધ આચાર્યને નમ્ર વંદન હો !

શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી
એમ. એ. એલ એલ. બી.

સખાને

એ પ્રિય યાદ સદાની અંતર સાચવી રાખે તારી,
કેમ ભૂલાય કદાપિ સખે પ્રિય કોમળના જગન્યારી. એ પ્રિય૦

જીવન પંથ અઘોર પરિસ્થિતિ ઘેરી રહી છે ભારી,
અકળાવે અણુવિકસ્યું અંતર તેજકિરણ વિનિવારીઃ
રહેજો એક જ અંતરની પણ એક ઉઘાડી બારી. એ પ્રિય૦

* *

વિશ્વનદે રસમય જીવનનું સુમધુર વહતું વારી,
અંજલિ ભરી દઉં અર્ધ્ય ચરણે એ ઇચ્છા એક જ મારી.
એ નયનોની વાંચું, ઉતારું, કે નહિ પ્રેમ ખુમારી,
તો પણ એક જ અંતરની હો એક ઉઘાડી બારી. એ પ્રિય૦

સવાઇલાલ પંડયા

પુણ્ય સ્મરણ*

સ્નેહી, સાદુ, સદય ઉર સંસ્કારસૌરભે સુહાતું,
વૃત્તિ ઉચ્ચી, વદન મધુરી ઊર્મિઓથી છવાતું;
દૃષ્ટિ કૂંળી, વચન મીઠડું;—ભાવના ભવ્ય લ્હાતું,
કર્મે, ધર્મે, વિલાસે,—જીવન સુહૃદનું દિવ્યઆશે સ્ફુરાતું:

મોહ્યાં બને તરુણ વયમાં શારદા કીર્તિ ગંગે,
સોહ્યાં પ્રેમે ગૃહસુખ રમાની કલા રમ્ય રંગે;
સન્મિત્રોનાં સુરસદનશાં પ્રીતિધામો વિશાળાં:
દેર્યાં ભાવિ અનેરાં,—જીવિત ભરતિ ને ઓટમાં કૈં નિહાળ્યાં:

હીમાદ્રિ શો અડગ, ન ડરે સત્યની ભક્તિ માંહે,
ગંગાજીશી જન—સ્વજનની પુણ્ય વાત્સલ્યતા છે;
રત્નાબ્ધિનો સરસ—રસનાં—રત્નનો કોષ જાણે,
યાત્રી સત્તીર્થ કેરો, હૃદય જગપિતાને પદે નિત્ય માણે:

આવી ના બહુ, ઉરલહરિઓ સૌખ્યને શાન્તિની, એ
લાવી રહેશે સદાયે, પ્રણયઝરણીઓ માધુરી "કાન્ત" ચિત્તે.

રામમોહનરાય જસવંતરાય

* સ્વ. આદર શ્રી. "કાન્ત"ના કવિજીવનનું એક પુણ્ય સ્મરણ. આ કાવ્ય કેટલાંક વર્ષો ઉપર "નવચેતન"માં પ્રગટ થયું હતું. તેમાં કેટલોક મહત્ત્વનો સુધારો થઈ, અત્ર પુનઃપ્રકાશન માટે રજૂ કર્યું છે. રા. જ.

માનવી–વામન કે વિરાટ ?

વિશ્વ તરફની બે દૃષ્ટિઓ

यथा दृष्टिस्तथा सृष्टिः ।

[સામાન્ય વ્યવહારદૃષ્ટિ છોડી દૃષ્ટિને વિશાળથી વિશાળતર કરતા જઇએ તેમ તેમ એક ગહન વિશ્વ આપણી નજરે પડે છે. તેવી જ રીતે દૃષ્ટિને સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મતર કરતા જઇએ તો પણ તેવું જ બીજું ગહન વિશ્વ આપણી નજરે પડે છે. લેખકે બન્ને વિશ્વોનો ઘણી જ રસિક રીતે અહીં પરિચય આપેલો છે. તંત્રી]

૧

પ્રશ્નરૂપે મથાળું છે. ઉત્તર તેની નીચે છે અને પ્રતિપાદન માટે લેખ છે.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં માનવનું સ્થાન શું એ વિચારવાનો આ પ્રશ્નનો હેતુ છે. આપણે ત્રણ રીતે જોઇએ છીએ અને એ ત્રણેય રીતે આપણી નજર સામે ત્રણે જુદી જુદી સૃષ્ટિ ખડી થાય છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને વિરાટ એવી ત્રણ સૃષ્ટિઓ આપણે વિજ્ઞાનની સહાયથી જોઇ કે જાણી શકીએ છીએ. એટલું જ નહિ પણ એ ત્રણ સૃષ્ટિઓની રચના, તેનાં માપ, અંતર, આકાર, વેગ વગેરે આપણે માપી શકીએ છીએ, ગણિતના આધારે ગણી શકીએ છીએ, તેના ફોટા પાડી શકીએ છીએ અને તે કયા પદાર્થ અને પરમાણુના બનેલ છે તેનો નિર્ણય પણ કરી શકીએ છીએ. એ ત્રણેય વિશ્વમાં આપણે યથેચ્છ વિજ્ઞાનવિહાર કરી શકતા અને બ્રહ્માંડની લીલા નજરે નિહાળી શકીએ છીએ. કોઇ અલૌકિક બક્ષીસ, લબ્ધિ, કલ્પના કે ફિલસુફી દ્વારા મનઃચક્ષુ કે પ્રજ્ઞાચક્ષુવડે નહિ પણ સ્થૂળ સાધનો દ્વારા આપણા આ ચર્મચક્ષુદ્વારા અને આપણી સાદી સામાન્ય બુદ્ધિથી એ વિશ્વને જોઇ અને સમજી શકીએ છીએ. હવે એ કલ્પનાનો નહિ પણ પ્રત્યક્ષ જોવા જાણવાનો વિષય થઇ પડ્યો છે.

આ ત્રણ સૃષ્ટિઓને આપણે ત્રણ જાતનાં વિશ્વ કહીશું અને એ ત્રણ જાતનાં વિશ્વ મળીને બ્રહ્માંડ બનેલું છે. એક તો આપણું પોતાનું સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વ, બીજું આ સામાન્ય વિશ્વના હરકોઇ ઘન પ્રવાહી કે વાયુરૂપ પદાર્થનાં અણુઅણુ દીઠ રહેલાં અનંતાનંત અણુવિશ્વ—અથવા સૂક્ષ્મવિશ્વ અને ત્રીજું વિરાટવિશ્વ કે જેની આગળ આપણું સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વ તો પેલા અણુવિશ્વથી પણ અણુરૂપ—અત્યલ્પ ભાસે છે તે.

આપણે જોઇ ગયા કે ત્રણ દૃષ્ટિએ ત્રણ વિશ્વ દેખાય છે. તેમાં સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વ નરી આંખે જોવાય છે; જ્યારે અણુ વિશ્વ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સહાયથી અને વિરાટવિશ્વ પ્રખર દૂરબીનની સહાયથી જોઇ શકાય છે. હવે સમજી શકાશે કે, માનવને સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વનો ઘટકાવયવ અથવા એકમ ગણીએ તો અણુવિશ્વને તે વિરાટરૂપ છે, જ્યારે બીજી બાજુ વિરાટ-વિશ્વ સાથે સરખાવતાં તે તેને અણુમાત્ર–વામનજી કે અંગુઠિયા જેવડો પણ ભાગ્યે જ લાગે. વિરાટવિશ્વ અને અણુવિશ્વ વચ્ચે સ્થૂળવિશ્વના વર્ગ અને વર્ગમૂળ (Square & Square Root) જેટલું અનંતાનંત અંતર છે એમ સહેજે વિચારતાં સમજાય તેવું છે.

અનંતતા (Infinity) બે પ્રકારની હોય છે: એક પરાર્ધ પરાર્ધ પરાર્ધ........પરાર્ધ જેવડી અફાટ અને અમાપ; બીજી પરાર્ધ પરાર્ધ........પરાર્ધાંશ જેટલી કલ્પનાતીત નાનામાં નાની અપૂર્ણાંક રકમ જે લગલગ શૂન્યમાં વિલીન થઇ જાય તેટલી નાની હોય છે તે. પહેલીને વિરાટ અનંતતા (Nacrocosm) અને બીજીને આણુવિક અનંતતા (Microcosm) કહી શકાય. માનવ એ બંને અનંતતા વચ્ચે ઝોલા ખાતું પ્રાણી છે. તેથી જ તે વિરાટમાં અણુ અને અણુમાં વિરાટ છે. તમારી કલ્પના સામે એક પિરામીડ કલ્પો કે જેનો શિરોભાગ ઝીણો ઝીણો થતો માઇલોના માઇલો સુધી વધ્યે જ જાય છે અને તેના એ છેડા ઉપર અણુવિશ્વ વિરાજે છે. અને તેનો જાડો છેડો જાડો થતો છેક અપાર અને અફાટ જાડો થઇ જાય છે અને તે જાડા છેડે તમે વિરાટવિશ્વને સ્થાપી શકો. હવે માનવી તો એ જાડામાં જાડા થતા અને પાતળામાં પાતળા થતા અનંતતાના અંત જેટલા લાંબા પિરામીડ ઉપર અધવચ લટકતો એક ત્રિશંકુ માત્ર છે, એમ તમારા ખ્યાલમાં આવશે.

હવે આપણે એ બન્ને પ્રકારની અનંતતા કેવી છે તેનો ખ્યાલ આપવા નીચેનાં ઉદાહરણો લઇએ. પ્રથમ આપણે વિરાટ અનંતતાનો ખ્યાલ કરીએ. એ વિરાટ અનંતતાનો ખ્યાલ કરવા આપણા ફૂટ–વાર કે માઇલનાં માપિયાં ત્યાં કામમાં નહિ આવે. આપણા એ માપિયાથી બહુ તો આપણે કલાકે સો સવાસો માઇલની ઝડપે દોડતું વાવાઝોડું કે રેલવે એન્જીન કે ૩૫૦–૪૦૦ માઇલની ઝડપે ઊડતા ઍરોપ્લેનના વેગને માપી શકીએ. પણ એવા થાંથા માપથી આપણે ગ્રહગ્રહ વચ્ચેના, વિશ્વ કે નિહારિકાનાં માપ થોડાં જ માપી શકવાના હતા? એક સહેજ ખ્યાલ બાંધોને કે ૬૦ માઇલની ઝડપી પેશાવર મેઇલથી દિવસ અને રાત એમ ચોવીસે કલાક મેખંમેખા આપણી મુસાફરી ચાલુ રાખીએ ત્યારે આપણને આપણા આ સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વના ગ્રહો સુધી પહોંચતાં નીચે પ્રમાણે વખત લાગેઃ—

ચંદ્ર	૧૬૬ દિવસ	બૃહસ્પતિ	૭૪૦ વર્ષ
નેપ્ચ્યુન	૫૦૫૫ વર્ષ	મંગળ	૭૬ ,,
યુરેનસ	૩૧૬૦ ,,	વીનસ	૫૦ ,,
શનિ	૧૪૭૦ ,,	સૂર્ય	૧૭૭ ,,

મર્ક્યુરી ૧૧૦ વર્ષ.

એટલે કે અનેક પેઢાનુપેઢી ચાલી જાય ત્યારે આપણે આપણા જ વિશ્વમાંહેના બંધુગ્રહ સુધી પહોંચી શકીએ; જ્યારે નજીકમાં નજીકના તારા સુધી પહોંચવા માટે આપણી ગાડીને ૪ કરોડ વરસ સુધી અવિરત અને અવિશ્રાન્ત દોડયા જ કરવું પડે! આપણાં ઝડપીમાં ઝડપી વિમાનો પણ એ અંતર ભેદવા કેટલાં નાલાયક ઠરે! આથી આપણે આકાશનાં અંતર માપવા જુદું જ માપિયું રાખીશું તો જ આપણો આરો આવશે.

ખગોળશાસ્ત્રીઓએ એ અંતર આવી રીતે માપ્યાં છે. ગ્રહ, નક્ષત્ર કે તારામાંથી પ્રકાશને નીકળીને અહીં આપણી પૃથ્વી ઉપર આવી પહોંચતાં કેટલો સમય લાગે છે તે ઉપરથી તેઓ કેટલા દૂર છે તે મપાય છે. જેમકે આપણો ચંદ્ર આપણાથી એક સેકન્ડ, સૂર્ય આઠ મિનિટ અને સાડાઅઢાર સેકન્ડ દૂર છે. પ્રકાશનો વેગ ઝડપીમાં ઝડપી ગણાય છે. કેટલો હશે એ કાંઇ ખ્યાલ ખરો? પ્રકાશનો વેગ એક સેકન્ડે ૧૮૬૦૦૦ માઇલનો ગણાય છે. પણ કેટલાક તારાઓ, આકાશગંગા માંહેનાં અનેકાનેક વિશ્વો અને આપણા સૂર્યને પણ આંટી દે તેવા બીજા અનેક સૂર્યો, ગ્રહો, નક્ષત્રો, નિહારિકાઓ આપણા સૂર્યના બનેલા

ગ્રહમાળરૂપી આપણા વિશ્વથી અનેકગણા તેજસ્વી, પ્રખર અને વિશાળ મહાવિશ્વો-વિરાટ વિશ્વો વસેલાં છે તે સઘળાંનાં માપ, અંતર ને ઉજાસ આપણી વેધશાળાઓનાં પ્રચંડ દૂરબીનો અને સાહિત્યો માપી આપે છે.

આ અતિ દૂર આવેલાં વિરાટ-વિશ્વોનાં (Super Universe) માપ જ્યોતિર્વર્ષથી મપાય છે. આપણે જોઇ ગયા કે જો પ્રકાશનો વેગ સેકંડે ૧૮૬૦૦૦ માઇલનો છે તો નિહારિકા (Nebula) માંહેનો નજીકમાં નજીકનો તારો આપણાથી ત્રણ જ્યોતિર્વર્ષ દૂર છે એનો અર્થ શો થાય? એક જ્યોતિર્વર્ષ એટલે ૫૮૮૦૩૪૮૫૦૦૦૦૦ માઇલ. અથવા હવેથી સગવડની ખાતર આપણે એક જ્યોતિર્વર્ષ એટલે ૬ મહાપદ્મ (૬ બીલિયન) માઇલ કહીશું. ત્યારે પેલો નિહારિકાનો તારો લગભગ ૨ શંકુ માઇલ દૂર ગણાય. આકાશમાં એક નહિ પણ હજારો આકાશગંગાઓ વહે છે. અને એવી આકાશગંગામાં પચીસ ત્રીસ હજાર જ્યોતિર્વર્ષો જેટલાં વિશાળ વિશ્વો વ્યાપી રહ્યાં છે! એન્ડ્રોમીડા નામનું નક્ષત્ર આપણા પૃથ્વીરૂપી ગ્રહથી ખાસ્સા સાડાનવ લાખ જ્યોતિર્વર્ષ જેટલું દૂર છે! આ રીતે એક નિહારિકાથી બીજી નિહારિકા વચ્ચે દસ-દસ લાખ જ્યોતિર્વર્ષનું અંતર છે! એટલે આપણા કેટલા માઇલ તેનો કાંઇ ખ્યાલ ખરો? ૬૦ પરાર્ધ માઇલ થયા!

પણ પરાર્ધ માઇલો કે લાખો જ્યોતિર્વર્ષનો આપણને પ્રકટ ખ્યાલ આવવાનો જ કઇ રીતે? એ વિરાટ વિશ્વના જ્યોતિર્ધરોએ એમનાં તેજ:કિરણો ફેંકેલાં તે આપણને દશ દશ લાખ વર્ષે મળે એમ એનો અર્થ થયો. લાખો વર્ષ એટલે કેટલી પેઢીઓ? આ રીતે એક યુગનાં કિરણ બીજા યુગમાં પહોંચે અને તે પણ પ્રકાશવેગે ધસ્યાં આવતાં છતાં એ કેટલી તાજુબીની વાત છે?

સારો દાખલો લઇએ. નોવા પીકટોરીસનો તારો ફાટીને ફડાશિયાં થયાના ખબર આપણને બે વર્ષ પહેલાં મળ્યા. અહા, કેટલા વાસી એ સમાચાર છે? ખરી રીતે તો કોલમ્બસ જન્મ્યો અને ૧૪૯૨ માં અમેરિકા શોધી કાઢયો તેથીયે એક સદી પહેલાં એ તારાના ફુડચા ઊડી ગયા હતા! પ્રકાશવેગી દૂતને પણ આ સમાચાર પહોંચાડતાં પાંચ સૈકા થયા!

પ્રકાશની પાંખ પર બેસી સેકંડના ૧૮૬૦૦૦ માઇલને વેગે આંખના એક પલકારામાં —એક સેકંડમાં તો આપણી પૃથ્વી ફરતાં આઠ પ્રદક્ષિણા ફરી વળો. ચાલો, એ પ્રકાશના પાંખાળા ઘોડે પલાણ માંડો. તમારી ચોવીસોમી પેઢીનો તમારો પ્રપ્રપ્ર... ...'...પૌત્ર આકાશગંગાને આરે જઇ નજીકના તારારૂપી બેટ ઉપર જઇ ઊતરશે અને તમારા ચોવીસોમા પોતરાનો સોળસોમો પોતરો છેલ્લામાં છેલ્લા જાણીતા તારકદ્વીપ ઉપર જઇ ઊતરશે. આમ હજાર સદી જ્યોતિર્વર્ષોની મુસાફરી કરતાં ચાર હજારમી પેઢી સુધી પ્રવાસ ચાલે ત્યારે તમે દૂર દૂરના ભીંડા જેવડા તારા પાસે જઇ પહોંચો! હજારો પેઢી અને લાખો વરસ ગાળો ત્યારે તમે એ જ્યોતિર્ધરોની જ્યોતિ પામો. આની આગળ ત્રણ ત્રણ પેઢીના મશહૂર ભગીરથ પ્રયાસ તે શા લેખામાં?

લાખ લાખ વરસ પહેલાં રવાના થયેલું તેજ ઝાંખું ઝાંખું આપણને મળે છે તે અસલમાં કેટલું તેજસ્વી હશે તેનો કાંઇ ખ્યાલ છે? એવા એવા તારા પડ્યા છે કે જેની આગળ આપણા સૂરજ તો પાણી ભરે! સાતમા વર્ગના તારાઓનું તેજ આપણા સૂર્ય કરતાં

એક લાખગણું તેજસ્વી હોય છે. દશ દશ લાખ માઇલના વ્યાસનો, દશ હજાર અંશ ગરમીવાળો, પૃથ્વીથી દશલાખગણો મોટો, પ્રત્યેક ચોરસ ઇંચે ૮ લાખ કેન્ડલ પાવરનો પ્રકાશ ફેંકતો, ૩ લાખ માઇલ ઊંચા ભડકા કાઢી ભભૂકતો આપણો સૂર્ય આ અસામાન્ય તારાઓ આગળ કેટલો દીન ગણાય? માટે જ કહ્યું હશે ને કેઃ—

મોટા નાના બહુ મોટામાં, તો મોટા વળી નાના,
વ્યોમનાવમાં રવિબિંદુ તો ઘર દીવડા શા ખોટા?—ગોવર્ધનરામ

'પ્રસ્થાન'ના પાના જેટલું આપણું વિશ્વ ગણો તો આ આપણી પૃથ્વી. આ ટપકા કરતાંય નાની ગણાય. અને આપણું વિશ્વ તો બાપડું પેલાં મહાવિશ્વો—વિરાટ વિશ્વો આગળ મૂળે જ કાંઇ હિસાબમાં નથી તો પૃથ્વીરૂપી ગ્રહ તે કોણ માત્ર? જ્યારે આપણો પૃથ્વીરૂપી ગ્રહ નહિવત્ છે તો પછી આપણું ગામ, મહેલાત કે વાડીવજીફા તે કોણ માત્ર? કેટલા પરાર્ધ-પરાર્ધાંશ હશે તેનો હિસાબ કાંઇ ખરો? છતાં યે માનવનું કાંઇ અભિમાન છે? માનવી કેટલો ઉપહાસપાત્ર છે? વિરાટવિશ્વ આગળ વિશ્વ, વિશ્વ આગળ પૃથ્વી, તેની આગળ ખંડ, દેશ, ઇલાકો, પ્રાંત, જિલ્લો, તાલુકો, ગામ, શેરી, ઘર કે તેમાં વસનાર પુરા ત્રણેય હાથનું નહિ તેવું માનવસળેકડું તે કોણ માત્ર? વિરાટના માપે માપતાં માણસની કેટલી ક્ષુદ્રતા અને અલ્પતા ગણાય?

આપણી આંખની પેલી પાર કેટકેટલાં વિશ્વાધિવિશ્વો છવાયાં છે તેનો ખ્યાલ કરો! વાચક, તમારો હાથ લંબાવો અને તેમાં એક પાઇ પકડી રાખો અને તેની સામે જુઓ. એક પાઇ જેટલી જગ્યા પાછળ તો દોઢ કરોડ સૂર્યો સંતાયા છે! આને અતિશયોક્તિ રખે લેખતા. આ કાંઇ પરીઓની વાર્તા કે દંતકથા નથી. આ તો વિજ્ઞાનસિદ્ધ હકીકત છે. રાત્રે દેખાતા હજારમા ભાગના આકાશના એક ફોટામાં ચાર લાખ તારા છપાયા હતા! એક જ દાખલો લ્યો. દૂર વિદૂર દીસતો પેલો એન્ટેરીસનો તારો દૂરબીનમાં દીસે છે તો એક બિંદુ-માત્ર, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આપણા સૂર્યથી એ ચાર કરોડ ગણો મોટો છે!

ચાલો, બીજી રીતે હિસાબ ગણીએ. ધારો કે ૮૦૦૦ માઇલના વ્યાસની આપણી પૃથ્વી એક ઇંચનો લખોટો માત્ર છે; અને એ રીતે દર ઇંચ બરોબર ૮૦૦૦ માઇલ લેખે ગણીએ તો પણ આપણા વિશ્વના જ માપ તો વિચારોઃ—

આપણો સૂર્ય એ ૯ ફુટનો ૩૨૩ વાર દૂર પ્રકાશતો ગોળો ગણાય અને આપણો ચંદ્ર અઢી ફૂટ દૂર રહ્યો એક વટાણા જેવડો લાગે. જ્યારે બૃહસ્પતિ, શનિ, યુરેનસ અને નેપ્ચુન પૃથ્વીથી ૧, ૨, ૪ અને ૬ માઇલ દૂર રહે. વારુ. પણ નજીકમાં નજીક તારો આ હિસાબે પણ કેટલો દૂર રહે તે ખબર છે? પુરા ચાલીસ હજાર માઇલ!

રાત્રે ટમટમતા તારા આપણી માફક પલકે પલકે પલકતા નથી, પરન્તુ એના પલકારા વચ્ચે ૧૧ મહિના, ૬૫ વર્ષ, ૧૦૦૦ વર્ષ કે દશ લાખ વર્ષનો ગાળો હોય છે!

૨

અણુ વિશ્વ

ત્યારે હવે આપણે અણુ વિશ્વની વાત માંડીએ. આ અણુવિશ્વના માપક તરીકે આપણા ફૂટ–વાર તો શું પણ આપણા ઇંચ પણ મોટા અને અગવડભર્યા થઇ પડશે. એ અણુવિશ્વ–(Microscopic Universe) સૂક્ષ્મ વિશ્વમાં માપિયા તરીકે માઇક્રોન એટલે મીટરનો

દશલાખમો ભાગ અને મીટર એટલે ૩૯·૩૭ ઇંચ લંબાઇનું માપ. મિલિમીટર જે ફૂટપટી પર સેન્ટીમીટરના દશાંશભાગ આપેલો છે તે મિલિમીટરનો હજારમો ભાગ તે માઇક્રોન.

સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર અને કેમેરાના હથોડા ટાંકણા વડે અણુવિશ્વના ઘટકાવયવો તોડી ફોડીને તેની અંદરનું તારતમ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢ્યું છે. એ યંત્રના કાચ કે એની ભૂંગળી જે આપણે આંગળા વચ્ચે નચાવીએ છીએ તેનો આપણને કાંઇ ખ્યાલ છે? તેની અંદર પણ અનંત સૂર્યમાળાઓ અને અણુવિશ્વો વસેલાં છે. આકાશના વિરાટવિશ્વમાં જેમ ગ્રહ, નક્ષત્ર, નિહારિકા અને સૂર્યો હતા; તેમાં જેમ એક બીજા વચ્ચે હજારો અને લાખો જ્યોતિર્વર્ષોનું અભેદ્ય અંતર હતું; તેમ અણુવિશ્વનાં નક્ષત્રો અને ગ્રહો વચ્ચે પણ હજારો માઇક્રોનનું અંતર છે. આપણી પૃથ્વીનો ભમરડો જેમ સેકંડે ૧૮ માઇલની ઝડપે ફરે છે, બીજા ગ્રહો પણ પોતપોતાની કક્ષામાં ફરે છે અને સૂર્ય ફરતી પ્રદક્ષિણા કરે છે અને ખુદ-બખુદ સૂર્ય તેની સૂર્યમાળા–તેના માંડલિકો સાથે પૃથ્વીથી સાતગણી ઝડપે એટલે કે સેકંડે ૧૩૦ માઇલની ઝડપે મૃગશીર્ષ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો છે; તેમ આ અણુવિશ્વમાં પણ તેના માંડલિકો અને ગ્રહમાળાઓ અતર્ક્ય વેગથી ભ્રમણ કરી રહેલ છે. એ મોટા જ્યોતિર્ધરોમાં જેમ શક્તિ રહેલી છે તેમ આ અણુવિશ્વમાં પણ માણસ ન ધારે અને માણસ ન ધરાવે તેટલી અગાધ અને અફાટ શક્તિ રહેલી છે. મતલબ કે, આ અણુવિશ્વો પેલાં વિરાટવિશ્વો જેવાં જ રચના અને સ્વભાવમાં છે. બન્ને એવડાં નહિ તો એવાં જ છે. **યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે** અને **યથા પિંડે તથા પુદ્ગલે** એ ન્યાયે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને વિરાટમાં ગુણ સ્વભાવનો અભેદ જ છે.

રજ જેટલો કોઇ પણ પદાર્થ લ્યો. તેમાં તો અનેક અણુઓ આવેલાં છે. તે અણુ (molecule) પાછાં નાનાં પરમાણુ (atom)નાં બનેલાં છે અને તે પરમાણુ અનેકાનેક ઋણાત્મક વિદ્યુત્કણો (electron) અને વિધેયાત્મક કણો (Protons)નાં બનેલાં છે. એ પ્રમાણે અણુવિશ્વો રચાયાં છે. હવે આપણે એ અણુવિશ્વરૂપી પરમાણુથી વાત શરૂ કરીએ. કણાદ જીવતાં અને મરતાં **દે પેલવઃ દે પેલવઃ દે પેલવઃ** કર્યા કર્યું તે પેલવો એટલે અણુઓની અદ્ભુત કથા માંડીએ. આ ઇલેક્ટ્રોન એવો તો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે કે તેનું કદ દશ મહાપદ્મ–દશ બીલિયન જેટલું મોટું થાય ત્યારે કેવળ ટાંકણીના ટોપકા જેવડું થાય અને એ હિસાબે આપણી આસપાસની તમામ ચીજ એટલા પ્રમાણમાં મોટી થાય તો ગંદૂકની ગોળી આપણી પૃથ્વી જેવડી મોટી થાય. આપણે એક કરોડ માઇલ ઊંચા થઇએ અને નાનાં બાળકો વધીને વજનમાં ૫ કરોડ ટન અથવા લગભગ ત્રણ અબજ મણ થાય અને ઉંદરમામાની પૂછડી વધીને પૃથ્વીને બાર આંટા મારે તેવડી મોટી થઇ જાય! આટલું બધું બને ત્યારે ઇલેક્ટ્રોન માંડ ટાંકણીના ટોપકા જેવડા કદનો થઇ શકે. તમારી બે આંગળી વચ્ચે તમે 'પ્રસ્થાન'નું પાનું પકડો છો ત્યારે તમને શું ખ્યાલ આવે છે? ધારો કે એક ઇંચમાં ત્રણસો પાનાં થાય. પણ એ એક પાનાની ઇંચના ત્રણસોમા ભાગની જાડાઇમાં ઉપરાઉપરી કેટલા પરમાણુઓ એકબીજા ઉપર સવાર થયા હશે કે જેને લીધે એક પાનાની જાડાઇ પ્રાપ્ત થઇ છે તેની કલ્પના કરો તો? શું બસ પાંચસો? હજાર? પાંચ હજાર? અરે ના રે ના! એટલી જ જાડાઇમાં પૂરા ત્રણ લાખ પરમાણુ ઉપરાઉપરી આવી વસ્યા છે ત્યારે માંડ એટલી જાડાઇ પ્રાપ્ત થઇ છે—અર્થાત્ એક ઇંચમાં નવ કરોડ અણુઓની

(molecules) હાર ખડી થઇ જાય છે અથવા કહોને એક ઇંચ લંબાઈમા નવ કરોડ અણુવિશ્વો આવી વસેલા છે!

લૉર્ડ કેલ્વીનની ગણતરી પ્રમાણે કોઇ પણ ઘનઇંચ વાયુમા સામાન્ય ઊષ્મા અને વાયુદાબ વખતે એકડા ઉપર ૨૩ મીંડા જેટલા અણુઓ હોય છે બીજો એક સાદો જ દાખલો લઇએ એક ગ્રામ (પોણાત્રણ વાલ જેટલુ) જાબલી એનેલાઇન રંગમા ૫ મહાપદ્મ (બીલિયન) જેટલા અણુઓ છે પાણીમા આ રંગ નાખીને આ પ્રયોગ પ્રત્યક્ષ કરી જોયેલો છે એવી જ રીતે એક ગ્રામ હાઇડ્રોજન (મિત્રવાયુ), ઓક્સીજન (પ્રાણવાયુ) અને કાર્બન ડાઇ-ઓકસાઇડ(અગાર વાયુ)મા અનુક્રમે ૨૧૭૪×૧૦^૨૩, ૧૩૫૯×૧૦^૨૨અને ૯૮૮૧×૧૦^૨૧ અણુઓ છે એવી મેક્ષવેલની ગણતરી છે સોડીયમ નાઇટ્રેટ જ્યારે ખાતરરૂપે વપરાય છે ત્યારે પાણીમા તે એટલો તો વ્યાપી જાય છે કે પ્રત્યેક ઘનઇંચ પાણીમા તેના ૮૧૩૧ ઉપર તેર મીંડા-વાળી રકમ એટલે કે લગભગ પરાર્ધ જેટલા અણુઓ વ્યાપી જાય છે અથવા એક ગ્રામમા ૫૧ ઉપર ૨૩ મીંડા જેટલા પરમાણુવિશ્વો ગમાયા છે આ સ્થળે પરમાણુવિશ્વ સાથે વિરાટ-વિશ્વ જરા સરખાવી જોઇએ અહીં એક ગ્રામમા આટલા અનંત વિશ્વો છે જ્યારે એકાદ વિશ્વનુ જ અનતાનત ટન જેટલુ વજન હશે આપણી પૃથ્વી જ એક મામુલી ગ્રહ છે તેનુ જ વજન ૬ ઉપર ૨૧ મીંડા જેટલા ટન છે અને આપણા સૂર્યનું આપણી પૃથ્વીથી ૩૩૩૦૦૦ ગણુ વજન છે આ રીતે આપણા બધા ગ્રહો અને આપણા વિશ્વના ૨૬ ચંદ્રો એ બધાનુ વજન ગણીએ ત્યારે આપણા સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વનું વજન પામીએ પણ આપણુ એ સ્થૂળ સામાન્ય વિશ્વ તો પેલા વિરાટ વિશ્વો આગળ શી બિસાતમા? અને તો પછી એ વિરાટ વિશ્વ આગળ આ અણુ વિશ્વો કેટલા અલ્પ? છતા એમનામા કેટલી તાકાત છે તે હવે જોઇએ

આ પરમાણુઓ પેલા વિશ્વોની જેમ વળી ગતિમાન છે હાઇડ્રોજન પરમાણુઓ—વિશ્વગોળાઓ સેકંડે ૬૦૦૦ ફૂટની ઝડપે સામાન્ય ઉષ્મા અને દાબ વચ્ચે ગગડયા કરે છે અને મિનિટે માઇલ જતી આપણી પેસાનર મેઇલથી સાઠગણી અને મોટા લીંડબર્ગ જેવાના વીમાની ઝડપથી દશબારગણો વેગ આ અણુ વિશ્વમા છે એ ખ્યાલ આગળ ગણુની યાંત્રિક શોધખોળના વેગ તે કોણમાત્ર એમ નથી લાગતુ?

હવે આપણે એ અણુવિશ્વની નિહારિકા અને નક્ષત્રો તપાસીએ એ અણુઓ પદાર્થના સ્વભાવ અને સ્વરૂપ પ્રમાણે અમુક પરમાણુઓ (atoms)ના બનેલા છે એ પરમાણુઓ વિષે હવે વિચારીએ

આ અણુવિશ્વમા એટલે એક જ અણુમા ૨૫૦૦૦ સૂર્યો અને ગ્રહોપગ્રહો વગેરે સમાયલા છે માત્ર આ ૦ મીંડામા જ આ કાશમા જેટલા તારા દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વધારે પરમાણુઓ (atoms) સમાયેલા છે!

એકેક મહાપદ્મ (બીલિયન)ની એકેક એવી એક મહાપદ્મ ઝૂડીઓ મા ૧.૬૦૬ ગ્રામ (ચાર વાલ) હાઇડ્રોજન વાયુના અણુઓની થાય! અર્થાત્ એક અણુનુ વજન એક ઉપર ૨૪ શૂન્યાંશ ગ્રામ

એક બીજો દાખલો લઇએ આખા યુરોપ ફરતા દરિયાના ૫૦ ફૂટ પહોળા કાંઠા ઉપરની રેતીના કણો કરતા વધારે અણુઓ એક ઊંસ પાણીમા છે દરિયામા એ બાલ્ટી

ઢોળી નાખો તેના એ કલ્પનાતીત અણુઓ દરિયાના પાણીમાં ભળી જશે, ત્રણ ચાર વર્ષમાં સર્વવ્યાપી થઇ જશે. હવે કોઇ પણ સ્થળેથી દરિયાના પાણીનું ટીપું લ્યો, તમને તેમાં એક લાખ અણુ પેલા બાલ્ટીના પાણીના મળી આવશે.

એક સેકંડના પાંચમા ભાગમાં આપણે ચપટી વગાડી શકીએ. પણ તેટલા વખતમાં તો એ વિશ્વમંડળનાં દશપરાર્ધ આણુવિક વર્ષ વીતી ગયાં હશે; કેટલાક અણુઓ તો એથીયે ઝડપે ફરનારા છે. બંદૂકનો ધડાકો થતામાં તો અનેક અણુઓએ તેમની કુદરતનિર્મિત જીવનયાત્રા સુખરૂપ પૂર્ણ કરી હશે. એવા વાયુકાળ જીવો બંદૂકના ધડાકા દરમ્યાન પોતાની મેળે જ જીવન જીવી ગયા હશે. એવી જ રીતે આકાશી ગ્રહોપગ્રહના ધડાકા ભડાકા થતા થતામાં તો આપણે પણ આપણું આયુષ્ય કે માનવજાતે પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું હશે.

પણ આ અણુઓની શી રચના છે તે વિચારીએ. એ અણુઓમાં આખી સૂર્યમાળા સમાયલી છે. પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોન એવા બે જાતના વિદ્યુતકણો એકસરખી સંખ્યામાં જોડાઇ પ્રભવબિંદુ (Nucleus) અથવા સૂર્ય રચે છે તેની આસપાસ વધારાના છૂટા રહેલા ઇલેક્ટ્રોન આકાશની સૂર્યમાળા જેમ સૂર્યની આસપાસ ફેરકુદડી ફરે તેમ ફર્યા કરે છે.

હવે આપણે એ. ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનનો થોડો વિચાર કરીએ. એક અધોળ પદાર્થમાં ૫૪ ઉપર ૨૭ મીંડાં જેટલા વિદ્યુતકણો હોય છે. અથવા એક ઇંચ લંબાઇમાં ૨ા કરોડ એવા કણો સમાય !

અણુવિશ્વ માંહેના સૂર્યરૂપી પ્રોટોન ભાવાત્મક વીજળીથી ભરેલા હોય છે. અને તે તેના ઇલેક્ટ્રોનરૂપી ઋણાત્મક વિદ્યુતકણો કરતાં ૧૮૦૦ ગણો ભારે હોય છે. પ્રોટોનરૂપી પુરુષ-શિવ અને ઇલેક્ટ્રોનરૂપ પ્રકૃતિ-પાર્વતીના સંયોગથી આ સૃષ્ટિ રચાઇ છે તેમ જરા વિચાર કરતાં જણાઇ આવશે. પણ દેખાવમાં પ્રોટોન કરતાં ઇલેક્ટ્રોન ઘણો મોટો માર્ગ છે. પ્રોટોન ૧૦-૧૫ સે. મી. અથવા ૧૦-૧૯ માઇક્રોન અને ઇલેક્ટ્રોન ૧૦-૧૭ માઇક્રોન ત્રિજ્યાનો હોય છે. જ્યારે અણુ ૧૦-૯ માઇક્રોન વ્યાસનું હોય છે. સાદી ભાષામાં કહીએ તો એક સેન્ટીમીટરમાં ૧૦૦ બીલિયન (મહાપદ્મ) પ્રોટોન અને ૧ બીલિયન ઇલેક્ટ્રોન હોય છે. આ ફરતા ઇલેક્ટ્રોન એ સૂર્યની આસપાસના ગ્રહોપગ્રહો. એ પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોન જુદાં જુદાં મૂળતત્ત્વો પ્રમાણે જુદી જુદી સંખ્યામાં હોય છે. યુરેનીયમમાં ૧૪૬ ઇલેક્ટ્રોન તેટલા પ્રોટોન સાથે સંયુક્ત થઇ સૂર્ય અથવા પ્રભવબિંદુ બને છે અને બાકીના ૯૨ ઇલેક્ટ્રોન તો એ સૂર્યમાળાની આસપાસ રાસ ખેલ્યા કરે છે. એ રીતે કેટલાકમાં એક ગોપી એક કહાન હોય છે, તો કેટલાકમાં ઝાઝી ગોપીઓ મળી રાસ ખેલે છે.

વિદ્યુતકણોના આ રાસખેલ પ્રભવબિંદુ—કર્ષણબિંદુરૂપ કૃષ્ણની આસપાસ નજીક નજીક ચક્રાકારે ફરે છે, પણ કોઇ વાર તેમાં દખલ પેદા થાય છે તો એ ચકરાવો લાંબો કે લંબગોળ પણ બને છે. ઓછામાં ઓછા એક સેન્ટીમીટરના પાંચ કરોડમા ભાગ જેટલે અંતરે (ઇલેક્ટ્રોનની) એ વિદ્યુતકણોની રાસમંડળી ફર્યા કરે છે, પણ એ રાસ કેટલી ઝડપે ચાલે છે તેની આપણને ભાગ્યે જ કલ્પના આવશે. પ્રકાશની ઝડપના ૧૩૪મા ભાગની ઝડપે, અર્થાત્ સેકંડના ૧૪૦૦ માઇલની ઝડપે એ અનંત કુંડાળાં ફર્યે જ જાય છે ! આપણા પોતાના વિશ્વની—આપણી સૂર્યમાળની ઝડપથી ૧૦ ગણી ઝડપે આ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ચેતનકણિકાઓ રાસ ખેલે છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો એક સેકંડના દશ-

લક્ષાંશ ભાગમા આ વિદ્યુત્કણિકાઓ—આ રામરમીવી ગોપિકાઓ સાત અબજ કૂદડીઓ ફરી વળે છે! અર્થાત્ એટલા સમયમા તેના ૭ અબજ વર્ષો પુરા થાય છે આ આકડા અને હકીકતો આપણને કાલ્પનિક લાગે, પણ તેવુ નથી ગણિત અને પરોક્ષ માપન વડે એ શોધી કઢાયા છે

આ અણુવિશ્વ અને વિરાટવિશ્વના માપ લેવાયા છે, ફોટા ખેંચાયા છે અને પૃથક્કરણ પણ કરવામા આવ્યા છે આ ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનની રચના આ રાસક્રીડા વગેરેના ફોટા એ વિષયના પુસ્તકોમાથી વિજ્ઞાનરસિક વાચક જોઇ શકે છે કો રાસરંગિલી રમણીઓ હાસ્ય વેરે તેમ આ વિદ્યુત્કણો ક્ષણે ક્ષણે પોતાના હાસ્યફૂલડા વેર્યા જ કરે છે! તથાપિ તે અણુવિશ્વ ક્ષીણ બની કદી નષ્ટભ્રષ્ટ બની જતુ નથી

આપણા સવિતા દેવતા—આપણા સૂર્ય ભગવાન દરેક સેકડે ૪૦ લાખ ટન આવા વિદ્યુત્કણોરૂપી આશિરકુસુમો આપણા ઉપર વેરે છે અને પૃથ્વીને પાટલે દર સેકડે પાચ રતન જેટલા આપણે ઝીલીએ છીએ અને એટલે જ આપણી પૃથ્વી કદાચ આટલી તાઝગી અને પ્રફુલ્લતા પામતી હશે

હવે અણુવિશ્વનો દાખલો લઇએ એક ચોખાભાર જેટલી કસ્તૂરી એક ઓરડામા રાખવામા આવી હતી દશ વરસ સુધી એણે એના વિદ્યુત્કણોરૂપી હાસ્યકુસુમો વેર્યા કર્યા અને ઓરડો મઘમઘ્યા કર્યો છતા દશ વર્ષે આખરે ય એના વજનમા ખાસ ફેર પડ્યો હતો નહિ! સરસવના દાણા જેટલા રેડિયમ કનોગઇડ મહિનાઓ અને વર્ષો પર્યંત કરી પણ ક્ષતિ પામ્યા વિના તેની વીજળીક અમર તેના કણો દ્વારા અન્ય પદાર્થોને પહોચાડે છે આ દૃષ્ટિએ નાનો તોય રાઇનો દાણો કહેવુ એ પણ અતિશયોક્તિ થઇ કહેવાય પણ એકાદ ઇલેક્ટ્રોન પણ આવી અગાધ અને પ્રબળ શક્તિ ધરાવે છે ગ્રેઇનના ૭૦મા ભાગના રેડિયમમાથી સેકડે ત્રણ કરોડ ઇલેક્ટ્રોન ઝર્યા કરે છે

આતર આણુવિક શક્તિ (Inter-atomic energy) ખીલવવામા આવે તો કલ્પનામા પણ ન આવે તેવા અજબ કામ કરે એવી શક્તિ એ અણુઓ અને તેના વિદ્યુત્કણો ધરાવે છે

એક એવા વિભાગ અણુઓમાથી લડનથી એડીનબરો સુધી બારેમા ભાગ રેલટ્રેઇન ચાલી શકે તેટલી શક્તિ પેદા થઇ શકે!

એક અંગ઼ઝ ઇલેક્ટ્રોન બીજા અંગ઼ઝને ધકેલે તો તેમાથી એક ઉપર અઢારીસ મીડા જેટલા ટન જેટલી શક્તિ પેદા થાય અને તેનાથી આખી પૃથ્વી ભાગીને ભૂક્કો થઇ જાય અને એમાંનો પ્રત્યેક કણ નવનવ કરોડ માઇલને છેટે ઊડી પડે! કોલસાના એક કકડામા એક અબજ જેટલા વિદ્યુત્કણો છે તેમાનો એક જ કણ ગાતાગમા આખી દુનિયા પરના કોલસાથી પેદા થતી શક્તિ પૂરી પાડે! મોટા આટલાન્ટિક મહાસાગરને આ પારથી તે પાર અને તે પારથી આ પાર જવા આવવા માટે મોરેટીના જેવી મોટામા મોટી સ્ટીમરો જેટલી શક્તિ જોઇએ તેટલી શક્તિ તો માત્ર વટાણા જેટલા ધાતુના ટુકડામાથી પેદા થઇ શકે! આટલી અગાધ શક્તિ કાઢવા ચાવીરૂપ હજાર વરસ રાખી કાઢવી ક્યાથી અને કઇ રીતે એ શક્તિ સંઘરવી એ હજી પ્રશ્નો છે, એટલે કઢાઇ નથી.

હવે આ બધા ઉપરથી અણુવિશ્વ અને વિરાટવિશ્વમાં કયું વધારે આહ્‌લાદક અને મોહક છે એ કોણ કહી શકે ? ક્ષુદ્ર જણાતું ક્ષુદ્ર નથી. એ અલ્પતામાં શક્તિ અને ખૂબી રહેલી છે તેનો પૂરતો ખ્યાલ હવે તો આવી શકયો હશે.

સર્વત્ર જ્યાં જુઓ ત્યાં બ્રહ્મનું સંકલન, યોજના અને ચેતનતત્ત્વ પ્રકટ અને અપ્રકટ ભરપૂર ભર્યાં છે એમ આ ઉપરથી સહેજે જણાઇ આવશે. માટે જ આત્માને વિષે કહ્યું હશેને કેઃ—

अणोरणीयान्महतो महीयान् ।
गुरोर्गरीयाल्लँघोर्लँघीयान् ॥

આવા પ્રખર પ્રબળ આત્માને લીધે જ માનવની મહત્તા છે; નહિતર સ્થૂળ રીતે જોતાં તો માનવ કોણ માત્ર ? એક રીતે માનવ એટલે અણુવિશ્વોનું બનેલું બ્રહ્માંડ જ છે ને ? છતાં માનવ, વામન કે વિરાટ એ તો કઇ દ્દષ્ટિએ જુઓ છો એ ઉપર અવલંબે છે.

ડાહ્યાલાલ હરગોવિંદ જાની

પંથવિભેદ

(પૃથ્વી)

ક્ષમા—સ્વજન ! આપણા પથ જુદા પડે આજથી;
વિલોલ જળસાગરે સફર સ્વલ્પ સાથે કરી,
વિલુપ્ત ગતકાલની વિવિધ રમ્ય ચિત્રાવલિ,
અનેક ઘટના નવી નીરખી વર્તમાને ભળી.
પ્રકાશ ઉરશું પીતાં સુભગ સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચી,
—ન યાદ તુજને શું તે વખત કેવી મસ્તી મચી ?–
રસોર્મિ તણી એકતા અનુભવી; શકું શે કથી ?
ગયો વખત એ વહી, ખબર ના જરાયે રહી;
અચાનક અરે ! વિયોગ તણી આવી ઉભી ઘડી.
સ્ફુરે હૃદયમાં અનેક સ્મરણો; રડે આંખડી.
ફરી મધુર હાસ તે જીવન પામશે શું નહિં ?
શકે વચન ના વદી ઉર, વિચાર ઉંડા કરે;
ચહે, પ્રિય ! કદીક તું અવર પંથ જાતાં સ્મરે.

અમીદાસ

મુંબઈનો પત્ર

ભાઈશ્રી પાઠક,

જૂન મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં મુંબઈનું વાતાવરણ અત્યંત દુઃખજનક હોય છે. દરિયાકિનારાની ભેજાળ હવાની સાથે ઘણો સખત આકરો તાપ હોય એટલે સવારના અગિયારથી સાંજના સાત સુધી પરસેવાના રેલા વલા કરે; અને ઘામને લીધે રાત્રે ઊંઘ પણ ન આવે. બહારનું વાતાવરણ આટલું ગરમ હોય છે તે વખતે સામાજિક વાતાવરણ શાંત અને શિથિલ હોય છે; કારણ કે ઘણાખરા "ચળવળીઆ" અથવા દેશનેતા થાક ખાવાને માટે કોઇ પહાડ પર ઠંડી હવા ભોગવવા ચાલ્યા જાય છે. જૂના જમાનામાં જ્યારે દેશની લડતો જીભ અને કલમથી લડાતી નહોતી ત્યારે બધી લડતો ચોમાસાના ચાર મહિનાને માટે બંધ રહેતી હતી અને વિજયાદશમીથી લડતોની ફરી શરૂઆત થતી.

આ મહિનાના બીજા અઠવાડિયામાં મહાસભાના મંત્રીમંડળ (વર્કિંગ કમિટી)ની સભા મુંબઇમાં મળી એટલે એ મંડળના કેટલાક સભ્યો તથા તેમને મળવા આવેલા બીજા દેશના નાયકોએ ઠેકઠેકાણે ભાષણો કર્યા હતાં. તેમનો સંદેશો ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે હતો.

> "સંધિ ચાલે છે ત્યાં સુધી પરદેશી માલ અને ખાસ કરીને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરો; દારૂ-તાડીનો બહિષ્કાર કરો અને કરાવો; સંધિમાંથી કાયમની સુલેહ થશે એવી શ્રદ્ધા રાખો; મહાસભામાં શ્રદ્ધા રાખો, અને મતભેદ તથા આપસઆપસના કલેશને શમાવી દો."

આ સિવાય બીજું કહે પણ શું?

આપણે શરમ સાથે કબૂલ કરવું પડશે કે મહાસભાએ જે કામ આપણને સોંપ્યું છે તેનો અમલ સારી રીતે થતો નથી. ૧૯૨૯-૩૦ની સાલમાં આ મહિનામાં જેટલું પરદેશી સુતર આવ્યું હતું તેના કરતાં વધારે સુતર દેશમાં આવ્યું છે તે સૌ કોઇ જાણે છે. સ્વદેશી માલ વેચવા માટે વધારે સંખ્યામાં દુકાનો ઊઘડે છે તે ખરુ છે, પણ પરદેશી માલ ઊપડે છે અને નવો માલ (કાપડ પણ) પરદેશથી આવ્યે જાય છે, એ કબૂલ કરવું પડે છે. ત્રણ દિવસ સુધી સાંસ્થાનિક પરિષદ મળી તેમાં ત્રણેક હજાર માણસોમાંથી ઘણું કરીને એક કે બે માણસો જ કાંતતા દેખાતા હતા. બાર મહિના પર લોકો એમ કહેતા હતા કે, તકલી સહેલાઇથી સાથે રાખી શકાય એવી ચીજ છે તેથી બધા તેનો ઉપયોગ કરશે અને રેંટિયાનું સ્થાન લેશે. આમવર્ગના ઉત્સાહના હિસાબ ઘણુંખરું ખોટા પડે છે. આપણે આશા રાખીએ તેના કરતાં વધારે હોઇ શકે છે અને ધારીએ તેના કરતાં ઘણી ઝડપથી તે શમી જાય છે.

હિંદુસ્તાની સેવાદળને મહાસભાએ પોતાના તાલીમબદ્ધ લશ્કર તરીકે સ્વીકાર્યું છે. તેમાં જે તાલીમ, શારીરિક માનસિક અને શિસ્તની આપવામાં આવે છે તેનો મેં યોગ્ય

અભ્યાસ કર્યો નથી પણ દેશના બધા આગેવાનો તેનાં વખાણ કરે છે. દેશના લગભગ દરેક પ્રાંતમાં તેની શાખા છે. બધા પ્રશ્ન પૂછે છે કે ગુજરાતમાં એની શાખા કેમ નથી?

તમે, હું અને 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો, પૂરેપુરા સો નહિ હોય તો પંચાણુથી વધારે ટકાના ગુજરાતી હોવાને લીધે મને લખતાં સંકોચ થાય છે કે ગુજરાત એવું સકળગુણસંપન્ન છે કે તેને આ પ્રકારની તાલીમની જરૂર નથી. શેક્સપિયરની માફક કહી શકાય કે "ગુજરાત! તારું નામ શિસ્ત છે."

સારું થયું છે કે બિચારો શેક્સપિયર લગભગ ભુલાઇ ગયો છે. જો કોઇ ગ્રેટબ્રિટનની આધુનિક સ્ત્રી જાણે કે "Frailty thy name is woman" એ શેક્સપિયરે લખ્યું છે તો ત્યાંનાં પુસ્તકાલયોમાંથી એનાં પુસ્તકો કાઢીને તેની હોળી કરી મૂકે.

ગુજરાતમાં સૈનિકોની અછત નથી, શિસ્તની અછત નથી, ગુજરાતમાં ખાદીની અછત નથી. અખિલ ભારત ચરખાસંઘે આખા દેશભરમાં શાખાઓ કાઢી છે, પણ ગુજરાતમાં નહિ. જૂના જમાનામાં બંગાળા સુવર્ણબંગલા, અનેરું અને અદ્વિતીય ગણાતું હતું; આજે તેનું સ્થાન ગુજરાતે ઝૂંટવી લીધું છે.

સમસ્ત હિંદ રાજસ્થાની પ્રજાપરિષદ

આ બીજા અઠવાડિયામાં રાજસ્થાની પ્રજાપરિષદ ભરાઇ હતી. અખિલ ભારત દેશનો ત્રીજો ભાગ રાજસ્થાની સત્તાના હાથ નીચે છે. રાજસ્થાની પ્રજાની સંખ્યા લગભગ આઠ કરોડ જેટલી છે, એટલે ફ્રાન્સના કરતાં બમણી છે, ઇટલી કરતાં બમણી છે, ગ્રેટબ્રિટન અને સાથે ઉત્તર આયર્લેંડ કરતાં બમણી છે. રાજસ્થાનો અથવા સંસ્થાનોની સંખ્યા લગભગ ૫૬૨ જેટલી છે, એમ હિંદી સરકાર કહે છે. આ રાજસ્થાનો વિષે એટલું કહી શકાય કે **જ્યાં રીતસર, કાયદેસર, વ્યવસ્થિત રાજકારભાર હોય એવું એક પણ નથી.** મૈસુર અને પતિયાળાની રાજવ્યવસ્થાની સરખામણી ન થઇ શકે એટલો તફાવત છે તે છતાં બધાં થોડેઘણે અંશે કાયદાને દૂર રાખનારાં, એકહથ્થુ, અવ્યવસ્થિત અને અવિશ્વાસપાત્ર છે. એક પણ રાજ્યની પ્રજા સુખી નથી. પણ દુનિયામાં કયા રાજ્યની પ્રજા સુખી છે? જે બ્રિટિશ હિંદ કહેવાય છે તેના જેટલો કાયદેસર અને વ્યવસ્થિત કારભાર આ ૫૬૨ માંથી એક પણ રાજ્યમાં નથી. કોઇ ખેડૂત સંસ્થાનમાંથી નીકળીને ખાલસામાં વસવાને રાજી હોય, પણ ખાલસામાંથી નીકળીને દેશી રાજ્યમાં જવામાં કોઇ હા ન પાડે. બાબુ રામાનંદ ચેટરજીએ વિદ્વત્તાભર્યું ભાષણ કર્યું. તેના છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, હિંદમાં અનેક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા થઇ ગઇ છે. ઘણાયે રાજાઓ એકહથ્થુ વહીવટ કરતા, પણ તે બધા પ્રજાની કાંઇ ને કાંઇ સેવા કરતા. प्रजाम् रञ्जयतीति राजा। એ બતાવી આપે છે કે પ્રજાને સંતોષી રાખવી એ રાજાનો ધર્મ છે.

ખરી વાત એવી છે કે, બ્રિટિશ સલ્તનતની છાયા નીચે રાજાઓને ખુલ્લી હવા અને સૂર્યનાં કિરણોનો લાભ મળ્યો નથી અને તેથી તે ફિક્કા, નમાલા, કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઇ ગયા છે. તેમની અધોગતિ સ્વચ્છંદને પરિણામે છે.

આ ૫૬૨ રાજ્યોની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને એક સ્થળે એકઠા કરવા એ લગભગ અશક્ય ચીજ છે. આ પરિષદ ત્રીજી હતી અને માત્ર ચાર વર્ષના કામને અંતે જે સંગઠન

થયું છે તે અસંતોષકારક ન કહેવાય. પંજાબ, રાજપુતાના, મધ્ય હિંદ, બુંદેલખંડ, સંયુક્ત પ્રાંત, ઉત્કલ, ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને મહારાષ્ટ્રનાં ઘણાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. મહારાષ્ટ્રથી દક્ષિણના ભાગમાં સંસ્થાનો છે તેમાંથી બહુ થોડા હતા. હૈદ્રાબાદ અને ત્રાવણકોરમાંથી થોડા હતા અને તે જ વખતે મૈસુરમાં પ્રજાપ્રતિનિધિસભાની બેઠક હતી એટલે ત્યાંથી કોઇ આવ્યું નહોતું.

સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય કે, જે રીતનો ત્રાસ અને જુલમ પતિયાળા જેવા રાજ્યમાં છે તેવો મહારાષ્ટ્રમાં કે દક્ષિણહિંદમાં નથી. ગુજરાતકાઠિયાવાડનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં બોલવા લખવાની છૂટ નથી તેવી સખ્તાઇ દક્ષિણમાં નથી. જ્યાં વધારે સખ્તાઇ અને આપખુદી અને બીનજવાબદારી છે ત્યાંની પ્રજા વધારે અસંતુષ્ટ અને બંડ કરવાને તૈયાર છે. આ કારણને લઇને કચ્છ, કાઠિયાવાડ, પંજાબ અને કેટલાંક ગુજરાતી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓમાં ખૂબ કડવાશ જોવામાં આવતી હતી. ગાંધીજીને લીધે જે જાગૃતિ ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં આવી છે તેને લીધે પ્રમાણમાં કાઠિયાવાડનો પોકાર ભારે હતો. આ સભા મુંબઇમાં મળે એટલે ગુજરાત અને કચ્છ–કાઠિયાવાડના માણસો વધારે લાભ લે એ પણ સહજ સમજી શકાય અને મુંબઇમાં વસતા ગુજરાત કાઠિયાવાડના વેપારીઓએ નાણાંની મદદ કરી હતી એટલે તેમની સંખ્યા ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હતી.

પરિષદના પ્રમુખ ઘણા જાણીતા પત્રકાર છે. જલદ અને તે છતાં સમતોલ વિચારવાળા છે. એક વખત લીગ ઑફ નેશન્સમાં જઇ આવ્યા છે તે છતાં હું માનું છું કે આવી પરિષદોમાં રાજકીય પુરુષ (Statesman)ની પસંદગી થવી જોઇએ. પત્રકાર અને પંતુજીને બેસાડીએ તો આપણી પછાત સ્થિતિનું પ્રદર્શન થાય છે. રાજકારણની રમત પ્રમાણશાસ્ત્ર-(logic)ના આધારે રમાતી નથી. રાજકારણમાં કાર્યકુશળતા, મનુષ્યસ્વભાવ પારખવાની શક્તિ, સમાધાની કરવાની શક્તિ હોવી જોઇએ. જેને દાવપેચ કહે છે તે નહિ પણ Strategy નો અવશ્ય હોવી જોઇએ. હું એમ પણ માનું છું કે પ્રમુખ બહુ વૃદ્ધ ન હોય તો સારુ. આજની જુવાન પ્રજાને તેવા જ માણસો–એટલે વચલી વયના માણસો દોરી શકે. રાજસ્થાની ખેડૂતનો પ્રાણ છેક કંઠે આવ્યો છે અને થોડા સમય પછી તે સત્યાગ્રહ (Direct action) કરશે તેથી તેને યોગ્ય આગેવાન હોય તો ઠીક. આ પરિષદના ચાલકોમાં ત્રણ માણસો ખાસ ધ્યાન ખેંચતા હતાઃ શરીરે જાડા, હમેશાં હસતા, હમેશાં જવાબ આપવા તૈયાર, બ્રહ્મા જેવા પ્રોફેસર અભ્યંકર રાજ્યબંધારણની દૃષ્ટિએ આ પરિષદનું ઘડતર કરતા હતા. રાજ્યોને કાયદેસર સ્વતંત્ર બનાવવાની ધૂનવાળા અને અનુભવી, ગોળમેજી પરિષદ વખતે લંડન જઇ આવેલા ચૂડગર અને એટલાસ અથવા કાચબાની માફક આખી દુનિયા (રાજસ્થાની)નો ભાર ખમતા હોય એવા અને તે છતાં જરાયે વળી ગયેલા નહિ પણ હસતા, ગોઠવતા, ઉમંગથી છલકાતા અમૃતલાલ શેઠ. આ ત્રણે ધૂની માણસોની ધૂનને લીધે આ પરિષદમાં ઉત્સાહ હતો.

પરિષદ મળે ત્યાર પહેલાં એક મતભેદ જાગ્યો હતો. કેટલાક થોડા માણસો એમ માનતા હતા કે, આ પરિષદ રાજકીય મહાસભાના હાથ નીચે કામ કરે. પણ મહાસભા તો દેશી પ્રજાના પ્રશ્નથી નામતી કરે છે. ૧૯૨૯ માં પહેલી જ વાર એક ઠરાવ લાવવા દીધો હતો. રાજસ્થાની પરિષદ હાલમાં મહાસભામાં સમાઇ જાય તેમાં બન્નેને નુકસાન છે અને

કોઈ પ્રકારનો ફાયદો નથી. અંદર સમાઈ ન જાય તેથી વિરોધક તો નથી જ; અને થયું પણ એવું કે મહાસભાની કાર્યવાહક સભા રાજાઓ સાથે મસલત કરે છે તેને લીધે એ સભાના સભ્યો આ પરિષદમાં આવ્યા નહિ. મુંબઈમાં ત્રણ મિનિટ દૂર બન્ને સભા મળતી હતી, વખત પણ મળે એમ હતું તે છતાં અલગ રહ્યા. મહાસભા અલગ રહે એ ઇચ્છવા જેવું છે અને જ્યારે મદદ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ધસી આવે એ ખરો માર્ગ છે.

પરિષદમાં એક પક્ષ પ્રજાતંત્ર સંઘનો એટલે પૂર્ણ સ્વતંત્રતામાં માનનારો હતો. તે પક્ષ રાજાઓને નાબૂદ કરવા, એટલે તેમને માત્ર જમીનદાર બનાવી દેવા એમ માનતો હતો. એ પક્ષમાં જૂજ સંખ્યા હતી અને તેમાંની કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના રાજ્યમાં જઈને કામ કરે એવી નથી એવો તેમના પર આક્ષેપ હતો. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ઘણુંયે રાજ્યો એવાં છે કે જ્યાં લગભગ કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રજાકીય અથવા જનસેવાનું કામ કરી ન શકાય અને અમૃતલાલ ઠક્કર જેવાને દારૂનિષેધની વાત ન કરવા દે. આ ઉદ્દામપક્ષે પરિષદના ધ્યેયને બદલવા માટે લડત ઉપાડી અને તેમાં ફાવ્યા; પણ તેનું ખરું કારણ જુદું જ હતું. આજના ધર્મભ્રષ્ટ રાજવીઓનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહે એવું હજારમાંથી એક માણસ ભાગ્યે જ માનતો હોય, અને શ્રી. જમનાદાસ મહેતાએ કહ્યું તે બરાબર છે કે, એક ભલો રાજા હોય પણ તેનો છોકરો કેવો નીવડશે તે આપણે શું જાણીએ? એટલે એ વંશપરંપરાના પ્રમુખની વ્યવસ્થા નાબૂદ કર્યા વિના છૂટકો નથી.

જે સ્વાર્થી માણસો અને પત્રો આ પરિષદને બિનજવાબદાર માને છે તે એવી ટીકા કરે છે કે, આવા ઠરાવો કર્યા તેની પછવાડે બળ કયાં છે? વાત ખરી છે. લેનિન અને ટ્રૉટસ્કીની પછવાડે શરૂઆતમાં કયાં બળ હતું?

વિચારના પ્રવાહના જેવી બીજી કોઈ શક્તિ નથી. વીજળીના પ્રવાહથી સુરંગ ફોડી શકાય, પણ વિચારના બળથી રુશિયાનું મોટું રાજ્ય નાબૂદ થયું. આ પ્રજાશાસન અને સામ્યવાદના યુગમાં એકહથ્થુ બિનજવાબદાર સત્તા ટકી રહે એ શકય નથી, તેને ઉખેડી નાખનાર કોઈ એક વ્યક્તિ નથી, પણ કાળબળ છે.

આ પરિષદમાં કેટલીક ખામીઓ જોવામાં આવી તે નોંધવી જોઈએ. વિષયનિયામક સભામાં એક પણ સ્ત્રી સભ્ય નહોતી, અને પ્રતિનિધિઓમાં પણ જો હશે તો થોડી. આ બહુ વિચિત્ર લાગતું હતું. બહારથી આવેલા મહેમાનોનાં ભાષણોમાં ઘણો વખત ગાળ્યો હતો તે બતાવી આપે છે કે, હજી આ સંસ્થામાં છોકરવાદપણું છે. જરા નાટકિયા વૃત્તિ પણ જોવામાં આવી અને ગંભીર કામની ધૂન લાગી હોય એવું કોઈ વાતે જણાતું નહોતું. અમુક માણસો રાજાઓ વિષે ટીકા કરતી વખતે બિકાનેરના પોલીસોએ રોકેલી જગ્યા તરફ નજર નાખતા-જાણે કે રાજાને સંભળાવવા માગતા હોય. આ નબળાઈ અને બીકનું ચિહ્ન છે અને તેમાં inferiority complex નું દર્શન થાય છે.

જે ઠરાવો પસાર થયા તેમાં નીચેના ખાસ નોંધવા લાયક છે :—

(૧) રાજાઓ પ્રજામત જાણતા નથી, તેમણે જાણવાની દરકાર કરી નથી તેથી તેમને ગોળમેજી પરિષદમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ન ગણવા-પ્રજાપક્ષને પ્રતિનિધિત્વ આપવું.

(૨) રાજાઓ દેશપરદેશ ભમ્યા કરે છે તેથી તેમના રાજ્યમાં ગેરવહીવટ થાય છે અને પ્રજાના પૈસાનો ગેરઉપયોગ થાય છે.

(૩) જ્યાં જ્યાં રાજસત્તા તરફથી જુલમ થતો હોય તેની સાચી હકીકત મેળવી પ્રસિદ્ધ કરીને પ્રજામત કેળવવો.

(૪) પ્રજાના હક્કો નવા હિંદી બંધારણમાં દાખલ કરવા.

(૫) રાજ્યોના કારભાર વિષે પુસ્તકો, ચોપાનિયાં છપાવવાં.

(૬) રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજતંત્ર દાખલ કરવા માટે ચળવળ કરવી.

આ પરિષદના અહેવાલથી 'પ્રસ્થાન'નો એક આખો અંક ભરી શકાય એમ છે.

કલામંડળ

મુંબઇમાં એક કલામંડળ (The Arts Club) છે, તેનાં મુખ્ય ચાલકો મારાં જૂનાં મિત્રો છે. મી. ફૈઝી રાહમીન જાણીતા ચિત્રકાર છે. યુરોપમાં શીખેલા પણ અહીં આવીને પોતાની કળા ખીલવી છે. એમનાં ચિત્રોને દેશવિદેશમાં બતાવ્યાં છે અને નવા દિલ્હીનાં મકાનોમાં ચિત્રો પૂર્યાં છે. એમનાં પત્ની અતિયા બેગમને સંગીત વગેરેનો શોખ છે. મલબાર હિલ પર જંજીરાનાં બેગમ સાહેબે મકાન બંધાવ્યું છે ત્યાં આ મંડળ મળે છે. (Indo-Saracenicc) રાજ્યના વખતમાં બંધાયલા મકાનનો તે નમૂનો છે અને રાતા પથ્થર (Sand-Stone) નું છે. બધો સામાન સ્વદેશી છે. ખુરશીઓને બદલે દિવાલ પાસે નીચી 'સેટી' અને માચીઓ, સુંદર છીંટના પડદા, ખાટલા વગેરે બધું હિંદી છે અને વીજળીના દીવા એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે ઓરડામાં અજવાળું પડે પણ દીવા દેખાય નહિ. દિવાલ પર મિ. રાહમીનનાં ચિત્રો અથવા ચિત્રોની રૂપરેખાઓ (Studies) લટકાવ્યાં છે. મકાનની પછવાડે મુગલશૈલીનો નાનો પણ સુંદર બાગ છે, અને તેમાં ફુવારા ઊડે છે. તેની આગળ એક છજા જેવો ભાગ છે ત્યાં મુંબઇનો બેકબે અને ખાસ કરીને ચોપાટી વગેરેનો ભાગ બહુ સુંદર દેખાય છે. મકાનના બે માળના ઉપર એક અગાશી છે અને તેના ઉપર એક પેવીલિયન એટલે બેસવા રમવા કે જ્યાફતને માટે ખુલ્લો ઓરડો છે. ત્યાંથી મુંબઇની આસપાસનો દેખાવ અતિસુંદર દેખાય છે. અખાત પર આવેલાં ઊંચાં મકાનો પર આથમતા સૂર્યનાં કિરણો પડે છે તે સૌન્દર્ય વર્ણવી શકાય એવું નથી.

આ કલામંડળમાં પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વ્ય નૃત્યકળા, સંગીત અને ચિત્રકળાના પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. કોઇ પણ ખરા કળાકારની અહીં કિંમત થવાનો સંભવ છે. જે સભ્યો જોડાયા છે તે બધા કલામાં સમજે છે એમ ન હોય, પણ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આ મંડળમાં સાહિત્યને પણ સ્થાન છે. હું પ્રો. રાધાકૃષ્ણન જે આંધ્ર યુનિવર્સિટીમાં વાઇસ ચૅન્સેલર છે તેમની સાથે ગયો હતો. એમની બોલવાની છટાથી હું આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો. ફિલોસોફીના અધ્યાપકે કળા પર ભાષણ કર્યું તેમાં એટલો હાસ્યરસ કે લોકો અંજાઇ જાય. અજબ વાક્પ્રવાહ, ઉચ્ચાર સામાન્ય રીતે મદ્રાસીના જેવા હોય છે તેવા નહિ પણ intonation અંગ્રેજનું નહિ. નાનપણમાં જેણે ઇંગ્લંડમાં શિક્ષણ લીધું હોય તે જ intonation પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આનંદ વિહાર

અહીં એક બૌદ્ધ સોસાયટી છે. તેનો પ્રાણ ડૉ૦ નાયર જેમના નામે પોનેલ અને કું. ચાલે છે તે છે. મકાનના છેક ઉપલા માળ પર ડૉ. નાયરનાં ટેબલ પર ફાઇલો, કાગળો, ખડીઆ, પેન, પેન્સીલોની વચમાં શુદ્ધ ભગવાનની છબીઓ જોઇ વાતાવરણ જરા વિચિત્ર

લાગ્યું. જે સ્થાપિત ધર્મો છે તેમાંથી મને બૌદ્ધ ધર્મ વધારે પસંદ છે, પણ આ વાતાવરણ અસહ્ય લાગ્યું. શા માટે? આ તો મુંબઇ નગરી છે. આપણા મિત્ર પ્રો. ધર્માનંદનું પ્રવચન હતું. પ્રવચન પછી ચર્ચા થઇ તેને લીધે વાતાવરણ તકરારી બની ગયું, એ મને જરાયે ન ગમ્યું.

અહીં જે રાષ્ટ્રીય મેડિકલ કોલેજ છે તેને ડૉ. નાયરે મકાન બંધાવી આપ્યું છે. તેની હોસ્ટેલની પાસે એક આનંદ વિહાર બાંધ્યો છે તે જોવા માટે અચાનક નીકળી પડયો. વિહારનાં બારણાં બંધ હતાં. હજી સુધી કોઇ સાધુ કે ગૃહસ્થ ત્યાં રહેવા આવ્યો નથી. સાત તાળાં ઉઘાડયાં ત્યારે બુદ્ધ ભગવાનનું પૂતળું જોયું. બ્રહ્મદેશ કે જાવા તરફનું હશે. બુદ્ધનાં પૂતળાં ઘણુંખરું સારાં હોય છે. પણ આમાં તો પાતળું તીણું મોં હતું. "આનંદ" તો ભોગવતા હશે, પણ સાત તાળાંને લીધે બિચારાને એકાંત તો ઘણું હતું! નીચે નાનો સરખો બાગ છે તેમાં સારસ વગેરે પક્ષીઓનાં માટીનાં પૂતળાં હતાં. વિહારમાં પક્ષીઓ હોય તે સ્વાભાવિક છે, પણ તે માટીનાં પૂતળાં નહિ. ભારે સમન્વયનો આ યુગ છે. હાથમાં હાડકાં લઇને શારીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની નજર નીચે અને પડોશમાં સ્થાન અને સમાધિ કરવાં પડશે એવો આ યુગ છે.

સુમન્ત મહેતા

કંચન

કંચનની મા તેને સાત વર્ષની મૂકીને મરી ગઇ હતી. તેના પિતાએ ફરી લગ્ન નહોતું કર્યું. કંચનને, તેનાથી મોટો એક ભાઇ હતો. તેના પિતા, મૂળ તો એક ગામડાના રહીશ હતા અને નાની વયથી શહેરમાં આવી રહ્યા હતા. પણ શહેરમાં આવવાથી તેમને કાંઇ ખાસ આર્થિક લાભ થયો નહતો. એક ત્રણ ખંડવાળું ઘર તેમણે ભાડે રાખ્યું હતું, અને તેમાં તેઓ સાંકડે મોકળે સમાસ કરતા હતા. પરંતુ કંચનના ભાઇનાં લગ્ન પછી તેઓને જગ્યાની તંગાશ પડવા લાગી. લાંબા વખતથી એક જ જગ્યાએ રહેતા હોવાથી આડોશીપાડોશીમાં ઠીક સંબંધ બંધાયો હતો. એટલે કંચન ચૌદ પંદર વર્ષની થઇ ત્યારથી, પાડોશમાં રહેતી એક વિધવા ડોશીને ત્યાં સૂવા જતી. ડોશીને કાંઇ સંતાનમાં ન હતું, અને રાત્રે બરાબર દેખાતું નહિ, એટલે, કંચનની હાજરી તેમને ઠીક કામમાં આવતી.

કંચનની મા મરી ગયા પછી તે તેના બાપ અને ભાઇના હાથે, અને પછી ભાભીના હાથે ઊછરી હતી. તેના બાપ ફરીથી લગ્ન કરવાની પ્રથાના વિરોધી હતા એમ કાંઇ નહોતું, પરંતુ કંચન તરફ તેમને અતિશય પ્રેમ હતો, અને પોતે ફરીથી લગ્ન કરશે તેથી કદાચ કંચનને દુઃખ પડશે એવો તેમને ભય રહેતો હોવાથી તેમણે ફરીથી લગ્ન નહોતું કર્યું. તેઓ કેટલેક અંશે સુધરેલા વિચારના હતા. તેમણે, કંચનને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીનું ઠીક શિક્ષણ આપ્યું હતું.

અભ્યાસ દરમિયાન ઊછરતી છોકરીને જે ઘરકેળવણી અને તેના વર્તન ઉપર દેખરેખ જોઇએ તે રાખનાર કોઇ હતું નહિ. બાપ તથા ભાઇ, દિવસે સૌ સૌના કામે

જતા, કંચન નિશાળે જતી અને વહેલી ઘેર આવે અને જો મનમાં આવે તો કાંઇક ઘર કામ કરતી. તેના ઉપર કોઇનો અંકુશ રહ્યો ન હતો. તેને સારું નરસું સમજાવનાર કોઇ ન હતું. ભાભી આવ્યા પહેલાં તે સ્વચ્છંદી થઇ ચૂકી હતી અને તે આવ્યા પછી પણ તે ટેવ મટી નહિ.

કંચન સૂવા જતી તે ડોશીના ઘરના છજામાં, પાડોશના માધવલાલ શેઠના ઘરની એક આખી બારી પડતી હતી. તે બારીમાંથી માધવલાલ શેઠનાં પત્ની ઘણી વખત આ છજામાં આવતાં, અને તે અને કંચન મોડી રાત સુધી ખેલતાં અને વાતો કરતાં. બન્ને એક જ ન્યાતનાં હતાં. ડોશી કોઇ કોઇ વાર સાથે બેસી વાતોમાં ભળતાં પણ ઘણી વાર તો વહેલાં સૂઇ જ જતાં.

માધવલાલ શેઠના વિવાહ નાનપણમાંથી જ થયેલા અને ઊંચા કુળની કન્યા શોધવાની ઇંતેજારીવાળા તેમના બાપે, કન્યાની ઉંમરનો બહુ વિચાર કર્યો ન હતો. હાલ, શેઠની ઉંમર ૩૪ વર્ષની અને શેઠાણીની ઉંમર ૩૫ વર્ષની હતી. તેમને મધુકર નામનો એક સત્તર વર્ષનો પુત્ર હતો, તે સિવાય તેમને કાંઇ સંતતિ ન હતી. ઘણી દવાઓ કરી હતી, પણ દરેક વૈદ્ય–દાકતર કહેતા હતા કે શેઠાણીના નસીબમાં ફરી માતા થવાનું ન હતું.

ઘરમાં શેઠાણીનો દોરદમામ બહુ ચાલતો; ઘરના વ્યવહારમાં શેઠનું બહુ ચાલતું નહિ. પણ શેઠાણી એટલું સમજતી કે શેઠ વીફર્યા તો કોઇના નથી. શેઠાણી વિષે વૈદ્ય–દાક્તરનો અભિપ્રાય જાણ્યા પછી બીજી વાર લગ્ન કરવાની શેઠને વારંવાર ઇચ્છા થઇ આવતી. પણ ચતુર શેઠાણી પોતાના પર શોક્યનું સાલ આવે નહિ, અને પોતાના પુત્રને બધી દોલત મળે તે હેતુથી, શેઠને વારવાર સમજાવતી ફોસલાવતી, અને શેઠને સંતોષ આપવાની પોતાની અશક્તિ જાણતી હોવાથી શેઠની વૃત્તિઓ ઝંતોષાય એવા ઉપાયો લેતી.

એક રાત્રે કંચન અને શેઠાણી છજામાં બેઠાં હતાં. પૂનમનો ચન્દ્ર આકાશમાં બરાબર ખીલ્યો હતો. પવન ધીમે ધીમે વાતો હતો. રાતના દસ વાગ્યા હતા. બન્ને જણ ખૂબ વાતોએ ચડયાં હતાં. લાંબા વખતના સહવાસ પછી કંચન અને શેઠાણી એક બીજા સાથે ઠીક છૂટ લેતાં. વાતવાતમાં શેઠાણીએ જાણી લીધું હતું કે કંચન, તેણે ધારી હતી તેવી અને તેટલી ભોળી ન હતી. અગિયાર વાગ્યા અને બન્ને ઊઠયાં, કંચન પોતાની બારી તરફ જવા લાગી. શેઠાણી કહેઃ "આવને અંદર, થોડીવાર આપણે બેસીશું. આવ આવ પાન બાન ખાઇએ." કંચન શેઠાણીના ઘરમાં ગઇ. અંદર પલંગ ઉપર શેઠ સૂઇ ગયા હતા. પાનની પેટી લેવાના બહાને શેઠાણી પાછલા ખંડમાં ગઇ, અને બન્ને ખંડ વચ્ચેનું બારણું બંધ કરતી ગઇ. ......

મોડી રાતે, કંચન, છજામાં થઇ ડોશીના ઘરમાં ગઇ અને પોતાની પથારીમાં સૂઈ ગઇ.

૨

સ્ત્રી અને પુરુષના શારીરિક સંબંધનું શું પરિણામ આવે છે તેટલું ન જાણવા જેટલી કંચન ભોળી ન હતી. પરંતુ તે પરિણામ આટલું જલદી આવશે એમ તેણે સ્વપ્ને પણ નહોતું ધાર્યું. બે ત્રણ માસમાં કંચનને પોતાની સ્થિતિ જણાઇ, અને તેને ગભરામણ થઈ. તેણે શેઠાણીને વાત કરી, અને શેઠાણી પણ વિચારમાં પડી ગઇ. તેમના ઘર સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઇ સ્ત્રીએ અત્યાર સુધી આવી મુશ્કેલી શેઠાણીની સમક્ષ રજૂ કરી ન હતી.

શેઠાણીએ ઉપાય બતાવ્યો, પણ તે પ્રમાણે કરવાનું બની શકે તેમ નહોતું. દિવસ પર દિવસ જતા ગયા, અને કંચન વધુ અને વધુ ગભરાતી ગઈ. શરૂઆતમાં કંચને ભાભીને છેતરી, પણ તેના શરીરમાં ફેરફાર થતા ગયા અને ચતુર ભાભી બધું સમજી ગઈ. એક દિવસ ભાભીએ પટાવીને બધું પૂછી લીધું. કંચન આમ તો પક્કી હતી, અને કોઈથી ગાંજી જાય એમ નહોતી, પણ પોતાની સ્થિતિ વિષમ હતી એમ તે જાણતી હતી એટલે તેણે બધી વાત નીચે મોઢે કહી. તે દિવસથી ભાભીએ, કંચનને પોતાની પાસે સુવાડવા માંડી.

ભાભીએ કંચનના ભાઈને વાત કરી અને ભાઈએ બાપને કહી. ભાભીએ ઉપાય સૂચવ્યો હતો કે કોઈ ન જાણે એમ દવાદારૂ કરી બધું છૂપું રાખવું. પણ કંચનના બાપને તે ઉપાય ગળે ઊતર્યો નહિ.

કંચન ઉપર તેણે કાંઈ કાંઈ આશાઓ બાંધી હતી. પોતે એમ માનતો કે પોતે માની ખોટ પૂરી પાડી છે; અને છોકરીમાં ઉત્તમ સંસ્કાર પડ્યા છે. પણ જ્યારે તેણે જોયું કે પોતે કાંઈ જ કરી શક્યો ન હતો અને કંચને દગો દીધો હતો ત્યારે તેને બહુ જ માઠું લાગ્યું.

કંચનનો બાપ સમાજથી ડરનારો અને ન્યાત જાતમાં લાજ–આબરૂ સાચવવાની અને વધારવાની આકાંક્ષાવાળો હતો. કંચનને, સારા કુળવાન કુટુંબમાં પરણાવવાની તેને હોંશ હતી, પણ હવે તે હોંશ તેના મનમાં જ રહી ગઈ. કંચનના પતનથી બીજું વધુ પતન પોતા માટે હોઈ ન શકે એમ તેને લાગ્યું.

તેણે નિશ્ચય કર્યો કે માધવલાલ શેઠને મળી બધી વાત તેને મોઢે કહેવી; તેની પાસે કબૂલ કરાવવી, અને કંચનને પરણવાની તેને ફરજ પાડવી. જે પુત્રીના સુખ માટે પોતે ફરીથી લગ્ન નહોતું કર્યું તે જ પુત્રીને શોક્ય ઉપર પરણાવવા માટે પોતાને તૈયાર થવું પડ્યું એ તેને માટે અસહ્ય હતું. પણ બીજો ઉપાય નહોતો.

"પણ માધવલાલ પરણવાની ના પાડે તો ? તો શું થાય ?" કંચનના બાપે આ સ્થિતિ ઉપર બહુ વિચાર કર્યો. દીકરાની બહુએ સૂચવેલો ઉપાય તેને વ્યવહારૂ લાગ્યો, પણ તે, તેવી હત્યા કરવાની વિરુદ્ધ હતો. તેની સ્થિતિ બહુ કફોડી હતી. તેના હૃદયને બહુ દુઃખ થતું હતું. અતત્ય દુઃખથી ઉપજેલી બેપરવાઈ આગળ તેનું સમાજ સુધારાપણું એ ગળવા લાગ્યું. ઊંડા વિચાર પછી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે માધવલાલ જો ના પાડે તો તેને ફજેત કરવો. તેની એબ ઉઘાડી પાડવી અને જરૂર પડે તો કોર્ટે પણ ચઢવું. એમ કરતાં કંચન જગબત્રીશીએ ચડશે તે તે જાણતો હતો પણ હવે તેને કશાની પરવા ન હતી.

વૈદ્ય દાક્તરના અભિપ્રાય જાણ્યા પછી બીજી સ્ત્રી કરવાની માધવલાલ શેઠને ઇચ્છા થઈ આવતી હતી, પરંતુ શેઠાણીની "કર્તવ્યપરાયણતા" જોયા પછી તેમણે તે વિચાર માંડી વાળ્યો હતો; અને હવે તો શેઠને ન્યાતમાં સુધારકની પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ હતી–ઘણા લોક જાણતા હતા કે શેઠને સ્ત્રીસુખ નથી, છતાં શેઠ ફરીથી પરણતા નથી, એટલે ન્યાતમાં લોકો તેમના તરફ માનથી જોતા–યુવાન વર્ગ તેમને આદર્શ વડિલ માનતો, અને વિવાહયોગ્ય છોકરીઓનાં માબાપ મનમાં કચવાતાં. શેઠ પણ પોતાનો મોભો જાણતા હતા અને જાળવવા મથતા હતા.

એટલે કંચનના બાપે જ્યારે તેમની આગળ તેમની જ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી, ત્યારે

પહેલાં તો પોતે આખી વાતનો ઇનકાર કર્યો, પણ કંચનના બાપે હકીકત મોઢે કરાવવા માટે કંચનને બોલાવવા માંડી ત્યારે શેઠે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી. પણ શેઠાણી જીવતાં પોતે ફરી લગ્ન કરે, તો ન્યાત જાતમાં હલકું પડે, એટલે લગ્ન કરવાની બાબતમાં તો પોતે અશક્તિ જ બતાવી.

કંચનના બાપે બહુ બહુ વિનવણીઓ કરી પણ શેઠે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો નહિ. જ્યારે કોઇ જ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે કંચનનો બાપ વિફર્યો–તેણે શેઠ શેઠાણીને ફજેત કરવાની ધમકી આપી–પોતાની અને પોતાની દીકરીની આબરૂની દરકાર રાખ્યા વિના પોતે બધી વાત ખુલ્લી પાડશે, ન્યાત પાસે ન્યાય માગશે, અને તેથી યે આગળ જઇને ખટલો કોર્ટે ચઢાવશે વગેરે અનેક બાબતો કહી.

શેઠ, ન્યાય અને ન્યાતનું નામ સાંભળી ઢીલા થઇ ગયા—તેમણે બે દિવસ વિચાર કરી પછી જવાબ આપવાનું કબૂલ્યું.

શેઠે બધી વાત શેઠાણીને કહી. શેઠને બે માર્ગ સૂઝયા અને તે તેમણે શેઠાણી પાસે મૂકયા—કાં તો શેઠ પોતે પરણે અથવા મધુકર પરણે. શેઠાણીને ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. શોકયનું દુઃખ ઊભું ન થાય તે માટે પોતે શેઠને આટલી અનુકૂળતા કરી આપતી હતી, અને છતાં તે ઊભું થવા વખત આવ્યો. અને જો તેમ ન થવા દે તો જે પુત્રના સુખ માટે પોતે આટઆટલાં પાપ કરતી હતી તે જ પુત્રને તે પાપનો ભોગ થવાનો વખત આવે! બેમાંથી કયો માર્ગ પસંદ કરવો તે સવાલ બન્નેને મૂંઝવી રહ્યો. બન્ને માર્ગ કડણ હતા. એકમાં પુત્રના સુખનું સત્યાનાશ વળતું હતું; બીજામાં શેઠની આબરૂનું સત્યાનાશ થતું હતું.

બીજી કોઇ છોકરી માટે વાત હોત તો, શેઠ, પોતા માટે કદાચ વિચાર કરત–પરંતુ આ તો કંચન, જેના વિષે પોતે બધું જાણતા હતા તેની વાત હતી! પોતે જ કર્તા હતા છતાં આવી પતિત છોકરીના પતિ થવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. પણ પોતા માટે અશક્ય હતું તે મધુકર માટે શક્ય લાગ્યું. "મધુકર હજી બાળક છે, અણસમજુ છે. દુનિયાંમાં નજરે દીઠાનું પાપ છે. મધુકરનો વાંધો નહિ. અને મારી આબરૂ રહેશે તો મધુકરને જ તેનો ફાયદો છે ને!" શેઠાણીએ ગણતરી કરી કે શેઠ પરણશે તો પોતાની સત્તા જશે, પોતે ભીખારી બનશે, અને કંચનની પ્રજા મધુકરના દ્રવ્યમાંથી ભાગ પડાવશે. આ કારણથી તેને પણ શેઠનો રસ્તો—મધુકર પરણે તે—વધુ સહીસલામત લાગ્યો.

પણ એ રસ્તો સ્વીકારતાં પહેલાં તેણે શેઠ પાસે પાણી મૂકાવી સંકલ્પ કરાવ્યો કે ભવિષ્યમાં તે પોતાની જાત ઉપર સંયમ રાખશે.

બે દિવસ પછી કંચનના બાપ આવ્યા–શેઠે પોતે લગ્ન કરવાની પોતાની અશક્તિ બતાવી, પણ મધુકર માટે માગુ કર્યું. કંચનના બાપને શેઠ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો પણ તેમાં પોતાને કાંઇ લાગતું વળગતું નથી, એમ ગણી માગુ સ્વીકાર્યું.

૩

મધુકર અને કંચનનાં લગ્ન થઇ ગયાં.

મધુકર માટે શેઠનો જે અભિપ્રાય હતો તે સાવ સાચો ન હતો. નાનપણથી જ તે બોર્ડિંગમાં રહેતો હોવાથી અને ત્યાં સારી સંગત મળી ગયેલી હોવાથી તેનામાં સારા આદર્શો બંધાયા હતા. તે પરગામ રહેતો હોવાથી તેના બાપુની આવી પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેને કાંઇ ખબર ન હતી. તે બહુ ઓછા બોલો હતો–ઘણા તેને "મૂંગાભાઇ" કહેતા–પણ જો તે

કોઇ કામ હાથમાં લે તો તે પાર પાડવા માટે પોતાથી બનતું કરતો—જે કામ તેને સોંપવામાં આવતું, અગર જે કામ તે ઉપાડી લેતો તેમાં તે તલ્લીન બની જતો અને તે કાર્ય સફળ કરવા માટે તનતોડ પ્રયાસ કરતો.

તે હતો તો સત્તર વર્ષની ઉંમરનો, પણ સ્ત્રીઓની હાલની પતિત સ્થિતિમાંથી તેમને ઉગારવાનાં સ્વપ્નાં તે સેવતો. બોર્ડિંગમાં રહેતા જે જે વિદ્યાર્થીઓના પ્રસંગમાં તે આવ્યો હતો તેમાંના ઘણા પરણેલા, અને કોઇક તો બાપ પણ હતા—તેમની પત્નીઓ વિષે તેને જે જે હકીકત તેમની પાસેથી મળતી તેના ઉપર તે મનન કરતો—સ્ત્રીઉદ્ધારના પ્રશ્નનો અભ્યાસ તે ચોપડીઓ અને માસિકો દ્વારા કરતો, કારણ તેની પાસે તે વખતે બીજાં કોઈ સાધનો ન હતાં.

બાપની આજ્ઞામાં રહેવાનો સ્વભાવ તેને પહેલેથી જ પડી ગયો હતો, તેના બાપની તેને જબરી ધાક હતી—તેમની પાસે બેસવાની પણ તેની હિંમત ન ચાલે: અને તેના બાપ તેને કોઇ કારણસર બોલાવે ત્યારે તે થરથરતો, તેવા તેને નાનપણના સંસ્કારો હતા. ઘર બહાર નીકળીને બોર્ડિંગમાં રહેવા આવ્યા પછી તેનામાં કાંઇક હિંમત આવી હતી, પરંતુ તે તો, બાપથી દૂર હોવાને લીધે હશે, નહિ કે તે ખરેખરો હિંમતવાન બન્યો હશે, એમ તેને લાગતું. બોર્ડિંગમાં બેઠાં બેઠાં પણ તેના બાપનો જો કોઇ ઠપકાનો કાગળ આવે તો તે શિયાવિયા થઇ જતો.

તેથી, મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવાના નિશ્ચયવાળા મધુકરને પોતાની સત્તર અઢાર વર્ષની ઉંમરે, તેના બાપે કહી તે કન્યા સાથે પરણવું પડયું; અને તરત જ સંસાર માંડવો પડયો.

પણ, તે અને કંચન પહેલી વખતે મળ્યાં તે જ વખતે તે કંચનની સગર્ભાવસ્થા સમજી ગયો. વિલાસી કંચને પોતાની સ્થિતિ છુપાવવા અને મધુકરને ભોળવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા, પણ મધુકર તો અગ્નિથી જેમ નાસે તેમ નાસતો. તેના મનમાં કાંઇ કાંઇ વિચારો આવ્યા, તેનું અંતર ઘવાયું, તેની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઇ, સંસારસુખના તેના બધા અભિલાષો સ્વપ્નવત્ થઇ ગયા. તે રડી પડયો.

કંચન તેની પાસે ગઇ. તેને મનાવવા—રીઝવવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. તેના માથે તેણે હાથ ફેરવ્યો, મધુકરે હાથ ફેરવવા દીધો પણ તેનું મન એવું ને એવું રહ્યું.

મધુકરને આખી રાત ઊંઘ ન આવી—જ્યારે તે કાંઇક શાન્ત પડયો ત્યારે તેણે ઠંડે મગજે વિચાર કરવા માંડયો—પોતાની સ્થિતિ બહુ જ કઢંગી છે તે તે સમજી ગયો, પણ હવે શું કરવું તેનો જ વિચાર કરવાનો હતો.

કંચનની સ્થિતિ તેણે જાણી હતી અને કંચને તે કબૂલ પણ કરી હતી. તેનો ઇતિહાસ પૂછવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેણે એમ જ માન્યું કે કંચન કોઇ નરરાક્ષસનો ભોગ થઇ પડી હતી. તેમાં કંચનનો વાંક નહોતો તે તો બિચારી ફસાઇ પડી હતી........પણ એક ભૂલથી આખી જિંદગી શા માટે બરબાદ જાય? માણસ ભૂલને પાત્ર છે, અને ભૂલ થઇ ગયા પછી ફરીથી ભૂલ નહિ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર, અને થયેલી ભૂલ માટે પશ્ચાત્તાપ કરનાર વંદનીય છે......તેને કંચનની દયા આવી. શા માટે કંચન તેવી ન હોય? અને તેવી ન હોય તો પણ તે શા માટે તેને ન સુધારે? શું તે પોતાની ફરજ નથી?

સ્ત્રીઉદ્ધારના પ્રશ્નમાં રસ લેનારને, તે કાર્ય સૌથી પહેલું પોતાની જ સ્ત્રી માટે કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો !

તેણે કંચનને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી અને કહ્યું: "કંચન, આપણે બહુ જ કઢંગી સ્થિતિમાં છીએ. તારી શારીરિક સ્થિતિ મેં જોઇ છે. અને તે તું પણ કબૂલ કરે છે. હું ધારૂં છું કે કોઇ ભૂલનું તે પરિણામ હશે. મારે તારો ઇતિહાસ જાણવો નથી. અત્યારે આપણે તે વાત નહિ કરીએ એ જ ઉત્તમ છે. હાલ તો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ... આપણે ત્રણ વર્ષ સુધી છૂટાં રહીશું હું અહીં રહી શકીશ નહિ. તને વારંવાર પત્ર લખતો રહીશ......માણસ ભૂલને પાત્ર છે. પણ, પરિશ્રમપૂર્વક જે સુધરવા ઇચ્છે છે તે સુધરી શકે છે."

પતિ તરફની કડકમાં કડક શિક્ષાની આશા રાખનારી, મધુકરના આ શબ્દો સાંભળીને આશ્ચર્ય પામી. તેણે મધુકરને આટલો સાદો, ઉદાર અને તેટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વભાવવાળો નહોતો ધાર્યો. મધુકર ભોળો છે અને તેને પોતાનાં સૌંદર્ય, પહેરવેશ, છટા અને હાવભાવથી તે ભોળવી શકશે એમ તે માનતી હતી, પણ જ્યારે તેણે આ શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તેને ભારે અજાયબી થઇ.

૪

બે દિવસ પછી મધુકર પરગામ ચાલ્યો ગયો.

કંચનને હવે પોતાની સ્થિતિ બહુ સાલવા માંડી. બાપને ઘેર પોતે શરમની મારી ઊંચું જોઇ શકે એમ રહ્યું નહિ. મધુકરના જતા રહેવાથી ભાઇ, ભાભી તથા બાપ, બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયાં હોવાં જોઇએ એમ તેને લાગ્યું.

સાસરામાં શેઠાણી હવે તેના ઉપર બહુ જાપતો રાખતી હતી. શેઠ અને કંચન કોઇ દિવસ મળી શકતાં નહિ. મધુકર આમ ચાલ્યો ગયો તેથી શેઠાણી પણ હતાશ થઇ ગઇ હતી; અને બગડેલી બાજી કેમ સુધારવી તેના જ વિચારો હવે તે કરતી.

એક દિવસ તેણે કંચન સાથે વાત છેડી. કંચને, મધુકરનું વર્તન અને તેના શબ્દો, બધું કહી દીધું. શેઠાણીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. બાપની આજ્ઞા ન ઉથાપનાર દીકરો આટલે સુધી જાતે દુઃખ સહન કરે છે અને કરશે, તે જાણી તેને બહુ લાગી આવ્યું. તેને વધુ તો એ લાગ્યું કે એ બધું તેના પોતાના જ કર્તવ્યનું ફળ હતું. કંચને શો જવાબ આપ્યો તે તેણે પૂછ્યું, ત્યારે કંચને કહ્યું કે પોતે કશો જવાબ આપ્યો નહિ.

કંચન વિલાસી હતી, અને તેથી જ તેને મધુકરનું પહેલી રાત્રિનું વર્તન બહુ જ વિચિત્ર લાગ્યું હતું. પણ મધુકરે જ્યારે પોતાનો નિશ્ચય તેને કહી સંભળાવ્યો, તેના તરફથી અમુક પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તની આશા રાખી અને તેમાં પોતે પણ ભાગ લેવા તૈયાર થયો ત્યારે મધુકરની મહત્તાનો તેને ખ્યાલ આવ્યો. પોતે પડેલી છે અને તે, પોતાનો પતિ જાણે છે છતાં તે પતિ પોતાને ઉગારવા પ્રયત્ન કરે છે; તેની પાછળ રહેલું મધુકરનું માનસ તો તેનાથી ન સમજાયું, પરંતુ તેની મહત્તાથી તે જીતાઇ, તેમાં રહેલો ત્યાગ તે જોઇ શકી. અને સંયોગ અને અનુકૂળતાનો ભોગ બનેલી કંચન પોતાની જાતને સુધારવા તૈયાર થઇ. પોતે કર્યું હતું તે ન કર્યું તો થઇ શકે તેમ નહોતું, પરંતુ તેના બદલામાં જે શિક્ષા થાય અને જે સહન કરવું પડે તે બધું ખમવા અને સહન કરવા તે તૈયાર થઇ.

એક મહિના પછી કંચનને કસુવાવડ થઇ. તેમાંથી તે ઊઠી ત્યારે પોતે પવિત્ર થઇને ઊઠી એમ તેને લાગ્યું.

મધુકરના પત્રો વારંવાર આવતા, અને કંચન પણ તેના જવાબ લખતી. બન્ને વચ્ચે ધીમે ધીમે સ્નેહ બંધાતો જતો હતો, બન્ને એકબીજાને સમજતાં જતાં હતાં. કંચનમાંથી વિલાસ તો નષ્ટ નહોતો થયો. તેને વિયોગ બહુ સાલતો એટલે તે મધુકરને ઘેર આવવા વારંવાર વિનવતી; પણ મધુકર પહેલી રાત્રિનું તેનું વચન તેને યાદ દેવડાવતો. વખત જતો ગયો તેમ કંચન, મધુકરને વધુ અને વધુ સમજતી ગઇ.

" સ્ત્રી અને પુરુષ એક બીજાના પાપપુણ્યમાં ભાગી છે, સુખદુઃખમાં ભાગી છે. તો પછી એક સુખમાં રહે અને બીજું દુઃખમાં રહે એ કેમ બને ? બન્ને એકબીજાને આધાર-રૂપ છે. એક પડે ત્યારે બીજું, હાથ આપી તેને ખાડામાંથી ઉગારી લે એ બીજાની ફરજ છે. બન્ને પડે તો સૃષ્ટિનો અંત આવે. દુનિયામાં કાંઇ સંપૂર્ણ નથી. સંપૂર્ણતા એ આપણું ધ્યેય છે. તેને પહોંચવા દરેકે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેમાં ભારે મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. પણ તે ઓળંગવી, અને ફસાયા તો તેમાંથી નીકળવું—નીકળવા પ્રયત્ન કરવો—તેમાં જ મનુષ્યજીવનનું સાર્થક્ય રહેલું છે. માણસ પાપમાં પડયો તેથી તેના આત્માનો અંત આવતો નથી—આત્મા પડતો નથી, આત્મા અમર છે, શુદ્ધ છે. તેને ફક્ત સચેતન કરવાની જરૂર છે. તેના ઉપર પડેલી રાખ ઉડાડી દેવાની જરૂર છે. માણસ ભૂલને પાત્ર છે, પણ ભવિષ્યમાં ભૂલ ન કરવાનો અને તેમાંથી બચવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે જ ઉત્તમ મનુષ્ય છે..."

આ અને આવા વિચારો પોતાના પત્રોદ્વારા, મધુકર કંચનના મગજમાં રેડતો. અને કંચન તે વાંચી વિચારી આચરણમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરતી. કેટલુંક તે ન સમજતી, પણ સમજતી તેટલું પ્રયત્નપૂર્વક પાળતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો અને પત્રોદ્વારા તે મધુકરના પરિચયમાં આવતી ગઇ તેમ તેમ, મધુકરમાં રહેલી ભાવનાઓ, તેના આત્માની ઉદારતા, તેના ચારિત્ર્યની શુદ્ધતા, તેના હૃદયની વિશાળતા, તેનું નિખાલસપણું, તેની સેવાપરાયણતા, તેનો ત્યાગ, બધું તે સમજતી ગઇ. અને પોતે તો તેના આગળ એક સ્વાર્થી તુચ્છ પ્રાણી છે, તેની સ્ત્રી તો શું પણ તેની નોકરડી થવા માટે, તેના પગ ધોઇને પીવા માટે પણ લાયક નથી એમ તેને લાગવા માંડયું. પાપપંથે વળેલી પોતાને સારા માર્ગે ચઢાવનાર પતિદેવનાં દર્શન માટે હવે તે બહુ ઇંતેજાર થવા લાગી.

મધુકરના પત્રોના તે જવાબ આપતી અને તેમાં પોતાની ત્રુટિઓ કબૂલ કરતી. પોતે સુધરવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ જણાવતી અને છેવટે લખતી કે મધુકરને લાયક બનવાની તો પોતાની શક્તિ નથી, પરંતુ તેની જે કાંઇ સેવાચાકરી બની શકે તે કરવા પોતે ઇચ્છા રાખે છે.

શેઠાણી કંચનમાં થતું પરિવર્તન જોતી અને રાચતી. મધુકરને સુખી જોવાની આકાંક્ષાવાળીની આશાઓ ફળીભૂત થશે એમ લાગતું. કંચન જેવી વિલાસીને પણ મધુકર બેઠો બેઠો સુધારી શકયો અને તેનામાં પરિવર્તન કરાવી શકયો તેનું મૂળ, મધુકરની ઉદારતામાં હતું તે પણ તે જોઇ શકતી. પોતાની કૂખે આવું રત્ન પાકયું તે માટે તેને આનંદ થતો; અને તેજ પુત્રના દુઃખનું કારણ પોતે જ હતી તે યાદ આવતાં તે ખિન્ન થતી.

મહિના પર મહિના ગયા. કોડીલી કંચન રોજ દિવસો ગણતી.

મધુકરને આવવાને હજી દોઢેક વરસ બાકી હતુ, તેટલામા એક દિવસ શેઠાણીને તાવ ચઢી આવ્યો અને બે ત્રણ દિવસની માંદગી ભોગવી તેનો આત્મા પરલોકમા સીધાવી ગયો. મધુકર–કંચનને સુખી જોવાની તેની અભિલાષા પણ અધૂરી જ રહી પોતાના પાપનો ડંખ તેના મનમા રહી જ ગયો

૫

કંચન નિરાધાર બની પિયરમા કોઇ નહિ, અને સાસરિયામા માની ખોટ પૂરે તેવી સાસુ હતી તે પણ ચાલી ગઇ અને જે સગરાના પાપાચારમા પોતે ભાગી હતી તે સગરાની સાથે ઘરમા રહેવાનુ થયુ તેથી તેના મનમા કાઇક કાઇક કુશંકાઓ ઉદ્ભવવા લાગી

માતાના મરણનિમિત્તે તો મધુકર છેવટે આવશે એમ તેણે ધાર્યું હતુ, પણ મધુકર ન જ આવ્યો તેના પિતા વારવાર આ બાબતમા બોલતા અને મધુકરનો વાક કાઢતા એ વાત કંચને મધુકરને લખી પણ ખરી, પણ તે તરફ તેણે કાઇ લક્ષ આપ્યુ નહિ

બે ત્રણ મહિના ગયા

કંચન સવારમા વહેલી ઊઠીને નહાતી નહાવા માટે અલગ ઓરડી હતી એક સવારે તે નહાતી હતી–ઓરડીનું બારણુ બધ હતું, પણ નકુચો છૂટી ગયેલો હોવાથી અંદરની આકળ વાસી શકાતી નહોતી ઘરમા બીજુ કોઇ તે વખતે ઊઠતુ નહિ એટલે તે નિશ્ચિંત હતી લગભગ નહાઇ રહી હતી ત્યા ઓરડીનું બારણુ ઊઘડયુ બારણામા માધવલાલ શેઠ ઊભા હતા તે કંચન ભણી જોઈ રહ્યા–કંચન સાથેના પાછલા પ્રસગો તેમને યાદ આવ્યા ઇચ્છાના વેગને રોકી ન શકયા–હાથ લાબો કરી, કંચનનો હાથ પકડી તેને પોતાની પાસે ખેંચી

આખ વીંચીને ઊઘડે તેટલા વખતમા આ બની ગયુ કંચનને તરત ભાન આવ્યુ, તરત જ તેણે શેઠના હાથમાથી પોતાનો હાથ છોડાવ્યો અને કહ્યુ "તમે તો હવે મારા પિતા છો, તે કેમ ભૂલી જાઓ છો? હવે પાછલી કંચન નથી રહી જાઓ અહીંથી" પણ શેઠ ત્યાથી ખસ્યા નહિ એટલે તેણે કહ્યુ 'તમે નહિ જાઓ તો હું ઘાટા પાડી પાડોશીઓને બોલાવીશ" તે વખતે, તો શેઠ તરત જ ત્યાથી ચાલ્યા ગયા

શાન્ત પડેલુ ઘરનુ વાતાવરણ ફરી પાછુ ઊકળી ન ઊઠે એ હેતુથી કંચને આ બનાવ વિષે મધુકરને કાઇ પણ લખ્યુ નહિ અગર બીજા કોઇને કાઇ કહ્યુ નહિ શેઠે ધાર્યું હતુ કે કંચન મધુકરને લખશે, તો પછી મધુકર આવીને અથવા પત્ર લખીને કજિયો કરશે પણ એવુ કાઇ બન્યુ નહિ એટલે શેઠ સમજી ગયા કે કંચને મધુકરને કાઇ લખ્યુ નથી, પણ, કશુ ન લખવામા રહેલો કંચનનો હેતુ તે ન સમજી શકયા કંચનની ચુપકીદીનો તેમણે ઊંધો અર્થ કર્યો તેમણે માન્યુ કે કંચન હજી તેમને ચાહે છે।

કંચનને વારવાર સતાવવા માડી થોડો વખત તો કંચને સહન કર્યું પણ પછી તેનાથી ખમાયુ નહિ જ્યારે તેને લાગ્યુ કે હવે પોતાની જાત સંભાળવી મુશ્કેલ છે, ત્યારે તેણે મધુકરને પોતાની કફોડી સ્થિતિ વર્ણવી શેઠનું નામ લખ્યુ નહિ પણ પોતે નિરાધાર છે, જુવાન છે અને લોકો માને છે કે પતિવિહોણી છે એટલે પોતા તરફ તેઓ કુદૃષ્ટિ કરે છે અને પોતાનો કાઇ ઉપાય નથી તથા પોતે બહુ અકળાઇ છે વગેરે વગેરે મતલબનો લખી

પણ મધુકરને આમા કાઇ ગભીર દેખાયુ નહિ ઘણી સ્ત્રીઓને તેમ થતું હશે પણ તેથી ગભરાવાનું શુ કારણ? તેણે લખ્યુ "તારે માથે છત્રરૂપ પિતાજી છે અને તારા

ચારિત્ર્ય વિષે તારી વિરુદ્ધ એમની પાસેથી મેં હજી સુધી એક શબ્દ પણ સાંભળ્યો નથી. તો પછી તારે ગભરાવાની શી જરૂર છે? એમ ગભરાઇએ તો સમાજમાં રહેવાય કેવી રીતે? અને આપણે સારા છીએ તો પછી દુનિયા ભલે ને ગમે તે બોલે! ગામને મોઢે કાંઇ ગરણું છે? તારે શા માટે બીજા શું બોલે છે તેની દરકાર રાખવી જોઇએ? મારી બા ગુજરી ગઇ તોપણ પ્રતિજ્ઞાને કારણે નથી આવ્યો, તો આજ આવા નજીવે કારણે પ્રતિજ્ઞાભંગ કેમ કરાય?"

કંચનની મૂંઝવણ વધી. જે પિતાને તે છત્રરૂપ માને છે તે જ પિતા શાપરૂપ છે એની મધુકરને ક્યાં ખબર હતી? પાછલો ઇતિહાસ લખી મોકલવાનું તેને ઘડીભર મન થયું. પણ અત્યારસુધી નહિ કહેલું, હવે કેવી રીતે કહેવું? ભૂતમાં ભડારેલા ભૂતને પાછું શી રીતે બહાર લાવવું? આટલો આદર્શવાદી મધુકર, પોતાના પિતા વિશે આટલું ખરાબ માનશે? હું સારી થઇ છું એવી પ્રતીતિ હું માંડમાંડ તેને કરાવી શકી છું, તે પ્રતીતિ પણ ઊલટી ખોઇ બેસીશ તો? એમ વિચારી તેણે કશું લખ્યું નહિ. માત્ર ફરી ફરીને પોતાના રક્ષણને માટે તેણે મધુકરને બોલાવ્યો.

પણ શેઠની સતામણી અસહ્ય થતી જતી હતી. મોટું ઘર, ઘરમાં શેઠ સિવાય બીજું કોઇ નહિ, પિયરમાં જતાં પગ ઊપડે નહિ, એ બધી વસ્તુઓ શેઠને અનુકૂળ હતી. કંચન વારંવાર છટકી જતી, પણ એક દિવસ તે પકડાઇ ગઇ. શેઠ બળજબરી વાપરવા ગયા. પણ કંચનના સારા નસીબે નીચેથી કોઇએ બારણું ખખડાવ્યું અને શેઠ એકદમ ચાલ્યા ગયા.

પણ વારંવાર આ પ્રકારના હુમલામાંથી પોતે બચી શકશે નહિ એમ તે સમજી ગઇ. બીજી તરફ મધુકરને હવે સમજાવી શકવાની તેણે આશા છોડી. મધુકરને વારંવાર બોલાવવાના તેના કાગળોનો મધુકરે એવો અર્થ કર્યો હતો કે, કંચન પોતાના સહવાસ માટે અધીરી થઇ છે. તેણે સતીત્વને વિસંવાદી નહિ એવો પણ મનોવિકાર પ્રતિજ્ઞાની અવધિ સુધી કાબૂમાં રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો. હવે કંચન શેઠ વિષેની આખી ખરી હકીકત લખે તો તેણે એવો અઘટિત આક્ષેપ માત્ર પોતાની તૃપ્તિને માટે કર્યો છે એવો વહેમ મધુકર ખાય એમ તેને સ્પષ્ટ જણાયું. ઘર છોડીને જવાના પોતાના કૃત્યનો લોકો અને કદાચ મધુકર બહુ જ ખોટો અર્થ કરશે અને શેઠને પોતાને વિષે બોલવાનું મળશે. અત્યાર સુધી તેણે કદી શેઠનો વાંક પ્રસિદ્ધ રીતે કાઢેલો નહિ. હવે કાઢે તો કોઇ માને નહિ. પિયરિયાં માત્ર માને, તેઓ તો ઊલટાં પોતાને જ વધારે દોષિત ગણે. તેને શિયળરક્ષણના સર્વ ઉપાયો બંધ દેખાયા. અને હજી તો અવધિના પૂરા છ માસ બાકી હતા!

૬

રાતના બાર વાગે ડાઘુ એક સુવાસણીનું શબ દૂધેશ્વર તરફ લઇ જાય છે. મરનારના માનમાં માધવલાલ શેઠ પાઘડી સોતા અભડાયા છે. આખે રસ્તે સૌથી મોટી તેમની બૂમો હતી.

કંચનને વશ કરવાનો લાગ શોધતાં શેઠ રાત્રે ઉજાગરો કરતા હતા ત્યાં કંચનના ઓરડામાં ધરેડો સાંભળ્યો. ગમે તે યુક્તિ કરી કંચનનો ઓરડો ઉઘાડી પોતાની નાતના દાક્તરને બોલાવી કંચનને જીવાડવાની નહિ પણ તરત બાળવાની યુક્તિ કરી લીધી. આદર્શવાદી છોકરાની બ્રહ્મચર્યની ઘેલછાને લીધે મારી લાખ ટકાની વહુએ આ કામ કર્યું

એમ શેઠે ખાનગીમાં દાક્તરને સમજાવ્યું. ઠાઠડી બાંધી લીધા પછી જ કંચનનાં પિયરિયાં પહોંચી શક્યાં.

રાત બળ્યું એટલી વાર શેઠે વહુનાં એકાદ વખાણ કર્યાં. નાતનાં માણસો શેઠની સાલસાઇથી ચકિત થઇ ગયાં. સવાર પહેલાં ડાઘુ પાછા ઘેર આવ્યા.

તેજ સવારે મધુકરને એક પત્ર મળ્યો. ઉઘાડી મધુકરે વાંચ્યું:

"પ્રિય મધુકર,

આજ રાતના દેહાંતનો પૂરો નિશ્ચય કરી આ પત્ર લખું છું. તમને પત્ર પહોંચે તે પહેલાં હું ચાલી ગઇ હોઇશ માટે પત્ર વાંચી આ તરફ આવવાનું સાહસ કરતા ના.

અત્યાર સુધી નહિ કહેલું તમને કહું છું. મારુ પહેલું પતન કરનાર તમારા પિતા જ હતા. તે પછી તે દોષ ઢાંકવાને તમારી સાથે મારો વિવાહ કરાવનાર એ જ હતા. હું સદ્‌ભાગ્યે તમારે પલ્લે પડી અને પતિત દશામાંથી ઉદ્ધરી. પણ એ ઉદ્ધરેલું શીયળ એ પિતાની સાથે નહિ સચવાય એમ લાગ્યું ત્યારે મેં આ કામ કર્યું.

મારા આ કૃત્યનો બચાવ કરવા, કે મારા પતન કરનાર પર વૈર વાળવા આ પત્ર નથી લખતી, માત્ર એટલુ જ કહેવા લખું છું કે તમે ફરી વાર જરૂર પરણજો, અને તે આ પિતાથી છૂટા થઇને જ. હું પરણી ત્યારે તમારે લાયક ન હતી, મરતી વખતે તમારે લાયક થઇ છુ એટલુ સાંત્વન મારે માટે બસ છે.

હવે તો હમેશને માટે તમારી જ
કંચન"

થોડી વાર પછી તાર આવ્યો કે "કંચન રાતના ગુજરી ગઇ છે. જરૂર આવો." પણ મધુકર ગયો નહિ.

ફરી શેઠનો ઠપકાનો કાગળ આવ્યો:

"તારી મા મરી ગઇ ત્યારે પણ તું નહોતો આવ્યો. મારી એકલ દશામાં મારી એક પણ સગવડ વિષે તેં નથી પૂછ્યુ! આથી નાતજાતમાં ઘણુ ખરાબ દેખાય છે. સદ્‌ભાગ્યે નાતજાતમાં આપણી એટલી પ્રતિષ્ઠા છે કે હજી સારા કુટુંબ સાથે તારો સંબંધ થઇ શકશે. હું જે કંઈ લખુ છું તે તારા સાચા હિત માટે જ લખુ છું." વગેરે વગેરે.

મધુકરે આટલો જ જવાબ આપ્યો:

"પિતાશ્રી,

સૌ. કંચન શાથી મરી તે તમે જાણો છો. નાતજાતમાં મારું ખરાબ ન બોલાવવા દેવું હોય તો તે ખરુ કારણ કહેજો. એમ ન કરી શકો તો હવેથી મારા હિતને માટે કશું જ ન કરશો.

મારી કદી રાહ ન જોશો.

ફેનર•બ્રોકવે લિખિત 'Indian crisis' નામનું એક પુસ્તક તાજેતરમાં જ બહાર પડ્યું છે. હિંદના મજૂરોની સ્થિતિ ઉપર તેમણે લંબાણથી લખ્યું છે અને તે સિવાય બીજા પણ ઘણા જાણવા જેવા આંકડા આપ્યા છે. તે આજના ચેતનયુગમાં ઉપયોગી હોઈ તેમાંથી કેટલુંક અમે નીચે ઉતારીએ છીએ.

હિંદના મજૂરોના રહેવાના ઘરની સ્થિતિ ન માની શકાય તેટલી ખરાબ છે. ૧૯૨૮ના બ્રિટિશ ટ્રેડ યુનિયન કૉંગ્રેસના રિપોર્ટમાં વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે. ચોરસ નવ ફૂટની, ગારાની દિવાલોવાળી, થોડાંઘણાં નળિયાંવાળી અંધારી ઓરડી, જેનું ભાડું મહિને ત્રણ રૂપિયા પડે છે તે રહેવાના, રાંધવાના અને સૂવાના–બધાં કાર્યો માટે વપરાય છે. આવી ઓરડીમાં, છોકરાઓ સહિત ચારથી આઠ માણસો ખડકાય છે. માલિકો તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવતાં ઘરો કંઈક વધારે ઠીક હોય છે. ભાડું મહિને બે રૂપિયા હોય છે, જો કે પુરુષોનો માસિક પગાર લગભગ ચૌદ રૂપિયા અને સ્ત્રીઓનો નવ રૂપિયા હોય છે. એક ઓરડીમાં કાં તો આખું કુટુંબ રહે છે અથવા તો ત્રણચાર કુંવારા પુરુષો રહે છે. ઘર બહાર ખુલ્લી મોરી હોય છે જેમાં ઘણી વાર કચરો, અને એંઠવાડ પડેલ હોય છે, જેથી હવા દૂષિત થાય છે.

હિંદના એક મોટા શહેરમાં વસ્તી કેવી ભરચક હતી તે ટ્રેડ યુનિયન રિપોર્ટના નીચેના આંકડાઓ બતાવે છે:—

કુલ વસ્તી ૧,૦૭૨,૩૦૫

એક ઓરડીમાં પાંચ અને તેથી ઓછા માણસો	૬૮૭,૨૧૭
એક ઓરડીમાં ૬ થી ૯ માણસો	૨૩૬,૭૮૩
એક ઓરડીમાં ૧૦ થી ૧૯ માણસો	૧૧૫,૭૩૧
એક ઓરડીમાં ૨૦ અને તેથી વધારે માણસો	૩૨,૫૭૮

મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ કાંકરેટના બ્લૉકોની ચાલી બંધાવી છે, પણ અહીંઆં પણ એક ઓરડામાં એક કુટુંબ રહેવાનો નિયમ છે. વળી સામાન્ય હિંદી મજૂર માટે તે ભાડું ઘણું આકરું છે. આવી સ્થિતિ સાથે ગરીબાઇ સંયુક્ત થતાં દરદનો હુમલો અટકાવવાનું લોકો માટે અસંભવિત નીવડે છે. ૧૯૮૧ માં હિંદના આયુષ્યની સરેરાશ લંબાઈ ૩૦.૭૫ હતી જે હવે ૨૩.૫ વર્ષની છે. પૂર્વની બીજી પ્રજા જાપાનીઝ લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય ૪૪.૫ વર્ષનું હોતાં આ સરખામણી વિષમ બને છે.

બાળમરણના મોટા પ્રમાણનાં કારણો

બાળમરણના આંકડા વધારે ચોંકાવનારા છે. ૧૯૨૯માં ગ્રેટબ્રિટનમાં મરણપ્રમાણ ઘટીને દર હજારે ૬૫નું થયું, ત્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં તે ૨૦૬ છે. શહેરમાં તો એક વર્ષની નીચેની ઉંમરનાં બાળકોનું મરણપ્રમાણ તેથી વધારે છે.

મુંબઇમાં	દર હજારે	મરણપ્રમાણ	૫૭૨ છે.
કલકત્તામાં	„	„	૩૮૬ છે.
મદ્રાસમાં	„	„	૨૮૨ છે.

મુંબઈના આરોગ્યખાતાના અધિકારીઓએ કરેલ તપાસના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે એક ઓરડીની અંદર જન્મતાં બાળકોમાંથી દરહજારે ૮૨૮.૫ જન્મના પહેલા વર્ષમાં જ મરી જાય છે. બાળમરણનું આ ભયંકર પ્રમાણ, રહેવાના ઘરોની શરમભરેલી સ્થિતિનું પરિણામ છે.

બાળમરણનું બીજું કારણ આપણા કેટલાક રીતરિવાજોને અંગે છે. બાળલગ્ન અને સુવાવડ વખતની ગંદી પ્રથાઓ. ૧૯૨૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે પંદર વર્ષ પૂરાં થયા પહેલાં નેવું લાખ કન્યાઓ પરણી હતી. જો કે પતિ અને પત્ની તુરત જ સાથે રહેતાં નથી, પણ સેન્સસ રિપોર્ટ જણાવે છે કે, ઋતુકાળ પ્રાપ્ત થયા પછી સંસાર ચલાવવાનું સાર્વત્રિક છે. રિપોર્ટ જણાવે છે તે સમય ભાગ્યે જ એક વર્ષનો હોય છે... . જે કમિટિએ આ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો તેની પાસે પડેલ પુરાવા, આ કાળે થયેલ લગ્નને અંગે પ્રસૂતિસમયની પીડા, મૃત્યુની મોટી સંખ્યા, કસુવાવડ અને ગર્ભાધાન પછીની લાંબી માંદગી, બતાવતા હતા.

બાળલગ્નની પ્રથાનાં અનિષ્ટ પરિણામો, સુવાવડસમયની ભયંકર સ્થિતિથી વધારે અનિષ્ટ બને છે. ઘણાં ઘરોમાં, ઉચ્ચ હિંદુઓમાં પણ, એવો વહેમ છે કે સુવાવડી સ્ત્રી અસ્પૃશ્ય છે, અને તેથી ફાટેલ તૂટેલ ગોદડાં વાપરવામાં આવે છે, અંધારો ઓરડો સુવાવડ માટે રખાય છે, પ્રકાશ, સ્વચ્છ હવા ન પેસી જાય તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. સુવાવડીને ઠંડું પાણી પણ આપવામાં આવતું નથી. સુયાણીનો ધંધો હલકો ગણવામાં આવે છે, અને તેઓને તિરસ્કૃત કરવામાં આવે છે. ઘણી વાર તો તેઓ ગામડાની ગંદામાં ગંદી સ્ત્રીઓ જ હોય છે.

બાળલગ્ન અને બાળકના જન્મસમયના ગંદા રિવાજો સામે કેળવાયેલા હિંદીઓએ બળવો જગાડ્યો છે. વડી ધારાસભાના હિંદી પ્રતિનિધિઓએ લગ્નવય વધારવા વારંવાર દબાણ કર્યું છે બ્રિટિશ અધિકારીઓ તરફથી એવા હેતુથી વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે કે આવો કાયદો જનસમાજના અભિપ્રાય કરતાં આગળ પડતો થશે. છેવટે ૧૯૨૮માં કન્યાની ઉંમર ૧૪ વર્ષની તથા પુરુષની ઉંમર ૧૮ વર્ષની કરવાની સરકારે હા પાડી. ખરી મુશ્કેલી તો એ છે કે, જો કે ધારાપોથીમાં આવો કાયદો હોય તોપણ લાખો હિંદીઓને તેની ખબર હોતી નથી. કાયદા પછી પ્રચારકાર્યની ખાસ જરૂર છે.

હિંદના ઘણા ભાગોમાં બીજો ભયંકર રિવાજ અફીણની વપરાશનો છે. તેનો ઉપયોગ ખાવામાં, પીવામાં તથા બાળકોની દવા તરીકેનો છે. સામાન્ય જનસમૂહમાં, ખાસ કરીને ખેડૂતોમાં, આ ટેવ બહુ અલ્પ છે, કેમકે તેની ધાર્મિક મનાઈ છે. પણ આસામમાં જ્યાં તે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ખાવામાં તથા પીવામાં તેનો મોટો ઉપયોગ થાય છે. અફીણની ઉત્પત્તિ માટે આસામ વિશાળ ક્ષેત્ર છે આખા વેપારનો સરકારી ઈજારો છે. સરકારી જમીનમાં તે વાવવામાં આવે છે અને સરકારી પરવાનગીવાળી દુકાનોમાં તે વેચાય છે. માનસિક અને શારીરિક ભયંકર અસરને અંગે, ખાવા તથા પીવામાં તેનો પ્રતિબંધ કરવાની, આસામ સરકારના સિવિલ સર્જને ભલામણ કરી છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં તેણે કરેલ રિપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે, વસ્તીના ૭૦ ટકા લોક અફીણ લેવાનાં પરિણામો ભોગવતા હતા. સરકારે, કાયદાથી નક્કી કરેલ પ્રમાણનો ઉપયોગ કરવા દેવાનું જારી રાખ્યું. કેળવણીના પ્રચારથી, અફીણની વપરાશ ઓછી કરવાનો સંભવ, થોડાં વર્ષ પહેલાં મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવ્યો. અફીણ ખાવાની તથા પીવાની વપરાશ બંધ કરવાનો ઉપદેશ લોકોને આપવા તેમણે ગામડામાં ભ્રમણ કર્યું પરિણામ એ આવ્યું કે માત્ર છ મહિનામાં ૪૨ ટકા વપરાશ ઘટી. ૧૯૨૧-૨૪થી આસામની સરકારે મંજૂર કરેલ પ્રમાણના અફીણનો ઉપાડ ન થયો. મજૂરોમાં, ખેડૂતો જેટલો ધર્મનો પ્રભાવ ન હોવાથી, જ્યારે કામ પર હોય ત્યારે બચ્ચાંને સુવડાવી દેવા સારું મજૂરો ખાસ કરીને અફીણ વાપરે છે. સત્તાવાર રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે, મુંબઈની સુતરાઉ કાપડની મિલોમાં કામ કરતી માતાઓના ૯૮ ટકા, આ હેતુ માટે અફીણનો ઉપયોગ કરે છે. એક વખત તો મ્યુનિસિપાલિટીએ અફીણની ગોળીઓ વેચી અને તેના ગુણોની જાહેરાત કરી. સદ્ભાગ્યે આ કાર્યનો એટલો સખ્ત વિરોધ ઊઠ્યો કે તે બંધ કરવું પડ્યું. પણ બાળકોનો નાશ તો ચાલુ જ છે.

અફીણની ઉત્પત્તિ તથા વેચાણમાંથી સરકારને મહેસૂલનો મોટો ભાગ મળે છે. આસામમાં વસ્તુતઃ આવકનો ૩/૪ ભાગ આમાંથી મળે છે. ખરેખર, આ આવક સિવાય સરકારને દેવાળું કાઢવું પડે.

\+ + +

મોટી ઉંમરના પુરુષોનું કેળવણીનું પ્રમાણ. (૧૯૩૧ ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે)

	ટકા		ટકા
બંગાળ	૨૨·૫	સંયુક્તપ્રાંતો	૮·૯
મદ્રાસ	૨૧·૪	પંજાબ	૯·૭
મુંબઈ	૧૮·૪	મધ્યપ્રાંતો	૧૦·૪
		બરમા	૬૨

હિંદમાં બ્રિટિશ મૂડી

હિંદમાં રોકાયેલ બ્રિટિશ મૂડીનો મોટો ભાગ, ગવર્નમેન્ટ તથા પબ્લીક લોનમાં તથા સ્ટેટ રેલવેના કરજમાં રોકાયેલ છે. ૧૯૨૬-૨૭ ની મૂડીની તારીજ નીચે આપી છે.

	પૌંડ
ગવર્નમેન્ટનું ચોખ્ખું કરજ	૨૬૧,૦૦૦,૦૦૦
ગવર્નમેન્ટનું રેલવે કરજ	૧૨૦,૦૦૦,૦૦૦
લડાઇની લોન	૧૭,૦૦૦,૦૦૦
હિંદમાં રજીસ્ટર થયેલ કંપનીમાં રોકેલ	૭૫,૦૦૦,૦૦૦
હિંદ બહાર રજીસ્ટર થયેલ કંપનીમાં રોકેલ	૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦

આ રકમમાં, ખાનગી કંપનીમાં રોકાયેલ મૂડીના તથા બીજાં ઔદ્યોગિક ખાતાં કે જેના આંકડા મળી શક્યા નથી, તેમાં રોકાયેલી રકમો ઉમેરવી જોઇએ. સરવાળો ૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ થવા કરતાં ૭૦૦.૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ થવાનો વધારે સંભવ છે. **જો પાંચ ટકાનું વ્યાજ ગણીએ તો હિંદમાંથી વાર્ષિક ૩૫,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ બ્રિટનમાં જાય છે.**

હિંદ બ્રિટિશ માલના બજાર તરીકે

જ્યારે આપણે હિંદને બ્રિટિશ માલના બજાર તરીકે વિચારીએ છીએ ત્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે, ૧૯૨૭-૨૮ માં યુનાઇટેડ કિંગ્ડમમાંથી આયાત થયેલ માલની કુલ કિંમત ૯૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ હતી. હિંદમાંથી બ્રિટનમાં નિકાસ થયેલા માલની કિંમત માત્ર, ૬૦,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ હતી. વધારેમાં વધારે કિંમતનો સુતરાઉ માલ હતો, જે નીચેના કોષ્ટક પરથી જણાશે.

	પૌંડ		પૌંડ
સુતરાઉ માલ	૫૦,૭૦૦,૦૦૦	મોટર, સાયકલ તથા તેના ભાગો	૨,૦૦૦,૦૦૦
ધાતુઓ	૧૨.૫૦૦,૦૦૦	પ્રોવીઝન	૧,૭૩૫,૦૦૦
સાંચાકામ	૯,૨૫૦,૦૦૦	દારૂ	૧,૫૬૫,૦૦૦
રેલવેનો સામાન	૨,૭૫૦,૦૦૦	હાર્ડવેર	૧,૫૩૦,૦૦૦
સૂતર	૨,૩૦૦,૦૦૦	તંબાકુ	૧,૪૮૦,૦૦૦
ઓજારો	૨,૦૨૦,૦૦૦	સાબુ	૧,૦૯૦,૦૦૦
		રસાયણી પદાર્થો	૧,૦૯૦,૦૦૦

બ્રિટિશ અધિકારીઓના પગારો

એવી ગણતરી કરવામાં આવે છે કે હિંદની મહેસૂલનો ત્રીજો ભાગ એટલે કે ૩૨,૮૦૦,૦૦૦ પૌંડ દરવર્ષે અંગ્રેજોના પગાર, પેન્શન તથા બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રથી થતા લાભોમાં, હિંદ ઈંગ્લંડને આપે છે ઉચ્ચ દરજ્જાના અધિકારીઓને બાદશાહી પગાર મળે છે:

	પૌંડ
વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ	૧૯,૦૦૦
વડા સેનાધિપતિ	૭,૪૦૦
ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલના સભ્યો	૬,૦૦૦
દશ પ્રાંતિક ગવર્નરો	૪,૯૦૦ થી ૯૦૦૦
કલકત્તાના વડા જજ	૫,૩૦૦

મધ્ય સરકાર સાથે સંબંધ ધરાવતા લગભગ ૨૫૦ બ્રિટિશ અધિકારીઓને ૧૮૫૦ પૌંડ અગર તેથી વધારે પગાર મળે છે. અને દરો પ્રાંતોમાં અગિયારથી પાંત્રીશ સનંદી નોકરો છે જેનો પગાર ૧૫૫૦ પૌંડ થી ૪૭૫૦ પૌંડનો છે. આ નિયમિત પગાર ઉપરાંત, ભારે ભથ્થા આપવામાં આવે છે. ગવર્નર-જનરલને ફર્લો (રજા) ૪૫૦ પૌંડ મળે છે. બીજા ગવર્નરોને ૩૦૦ પૌંડ અને કારોબારી સભાના સભ્યોને ૧૩૦ થી ૨૫૧ પૌંડ મળે છે. નોકરી સંભાળતાં જ, મુસાફરી ખર્ચ તથા બધું વ્યવસ્થિત કરવા માટે ગવર્નરને ૧૨૦૦ થી ૧૮૦૦ પૌંડ મળે છે, અને હિંદ બહાર રહેતા બધા ઉચ્ચ અધિકારીઓને અંગત ભથ્થાના તથા દરિયાપાર નોકરી કરવા માટે વાર્ષિક ૧૯૦ પૌંડ મળે છે. નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવા, નોકરીના પૂરા કરેલ દરવર્ષ માટે એક મહિનાના પગારના હિસાબે પેન્શન આપવામાં આવે છે.

દેશી રાજ્યોમાં કેળવણી

	પાંચ વર્ષ તથા તેથી વધારે ઉમરના પુરુષોમાં સેકડે ભણેલાની સંખ્યા	પાંચ વર્ષ તથા તેથી વધારે ઉંમરની સ્ત્રીઓમાં દર સેકડે ભણેલની સંખ્યા
ત્રાવણકોર રાજ્ય	૩૮·૦	૧૭·૩
કોચીન „	૩૧·૭	૧૧·૫
વડોદરા „	૨૪·૪	૪·૭
બ્રિટિશહિંદ	૧૪·૪	૨·૦

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

કામદાર કમિશનનો હેવાલ

વ્હિટલી કમિશનનો હેવાલ બહાર પડ્યો છે. આ હેવાલને જુદા જુદા મત ધરાવતા પક્ષોએ જુદી જુદી રીતે આવકાર આપ્યો છે. હેવાલની પ્રસ્તાવનામાં કમિશનના સભ્યો જણાવે છે:

"અમારા હેવાલની કિંમત ગમે તે આંકવામાં આવે, પરંતુ આ હેવાલની સાથે જુબાનીઓના ગ્રંથો પ્રગટ થવાના છે તે મજૂર પ્રશ્નના અભ્યાસ માટે વર્ષો સુધી ઉપયોગી અને બીજે ન મળે એવી માહિતીની ખાણ જેવા છે"

જુબાનીઓના સદરહુ ગ્રંથો હજી પ્રગટ થયા નથી. પરંતુ હેવાલ પર એક જ દૃષ્ટિ નાખતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે કામદાર કમિશને મજૂર પ્રશ્નની પ્રમાણભૂત માહિતી ભેગી કરી, તેને બાહોશીથી તપાસી સુંદર અને રોચક શૈલીમાં રજૂ કરી છે. મજૂર સ્થિતિના સંપૂર્ણ અને ઊંડા અભ્યાસની અપેક્ષા પ્રજાએ કમિશન પાસેથી રાખી હતી. હેવાલમાં જે આંકડા અને માહિતી રજૂ કરવામાં આવી છે તે તપાસતાં જણાય છે કે જેટલા વિષયોની તેમાં માહિતી આવવી જોઇએ, તથા સંપૂર્ણ આંકડાની હારમાળા હોવી જોઇએ તથા તે રજૂ કરવામાં મજૂરદૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ તેનો કેટલેક અંશે અભાવ છે. છતાં આજે મજૂર સાહિત્ય એટલું ઓછું છે, ઉદ્યોગો તથા મજૂરજીવનનો અભ્યાસ એટલો ઓછો થયો છે કે આ અપૂર્ણ માહિતી અને આંકડાઓ પણ આવકારલાયક છે. કમિશને કરેલી ભલામણો વિષે ભિન્નભિન્ન મત હોઇ શકે, પણ આ હેવાલ થોડાં વર્ષો સુધી એક પ્રમાણભૂત રેફરન્સ પુસ્તક તરીકે રહેવાનો અને તે દૃષ્ટિએ એની કિંમત ઘણી છે એ ચોક્કસ છે.

કમિશન નિમાયું ત્યારથી પ્રજાએ એમાંથી મોટી મોટી આશાઓ નહોતી રાખી. પ્રજાનું કે પ્રજાના એક અંગની મુક્તિનું દ્વાર આવાં કમિશનો કાંઇ ખોલી આપતાં નથી. બાદશાહી કમિશનો મોટાં પરિવર્તનોનાં પ્રવર્તક બન્યાં હોય એવું જાણમાં નથી. આજની પરિસ્થિતિના ચોકઠામાં રહીને એમને ભવિષ્યનું કાર્ય વિચારવાનું હોય છે અને તેઓ ચાલુ સ્થિતિમાં અહીંતહીં થીંગડાં મારવા ઉપરાંત વધુ સૂચવી શકતાં નથી. આપણા દેશને તો આવાં કમિશનોનો કડવો અનુભવ થયો છે. આવાં કમિશનો પાછવાડે એના લખલૂટ ખર્ચને લીધે ઊપજતો હૈયાબળાપો અને એની અધકચરી ભલામણો પ્રત્યે સરકારની ઉપેક્ષામાંથી ઊપજતી નિરાશા જ રહે છે. ખેડૂત કમિશને લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા, એને લીધે ખેડૂતોની સ્થિતિમાં તલમાત્ર ફેર પડ્યો નથી. આ મજૂર કમિશને બે વર્ષના મહાપ્રયાસ પછી હળવી, અસંતોષકારક, આસ્તે કદમ ચાલવાને કરેલી દરખાસ્તોનો પણ સ્વીકાર કેટલો થશે તે કલ્પવું મુશ્કેલ નથી. એ વિષે કમિશનને પોતાને જ અશ્રદ્ધા છે. કમિશ હેવાલની એની ભલામણોની દૃષ્ટિએ કિંમત આંકવામાં સાર નથી.

કમિશને પોતાની ભલામણો બાબત લખ્યું છેઃ

"અત્યારના વિકટ મામલાને પહોંચી વળવા માટે વિગતવાર ભલામણો કરતાં સરકારની કામદાર નીતિના વિકાસ માટે વિચારપૂર્ણ યોજનાની હિંદ અમારી પાસે આશા રાખે છે."

આ આશા એણે દ્રવીભૂત કરી નથી. મજૂર પ્રશ્ન આધુનિક યુગનો વિકટમાં વિકટ પ્રશ્ન છે. સમાજવાદ અને સામ્યવાદની પાશ્ચાત્ય હિલચાલો પૌર્વાત્ય દેશોમાં અને ખાસ કરીને હિંદમાં ખૂબ અસર કરી રહી છે. એનાં તત્ત્વો હિંદની ભૂમિમાં શા સ્વરૂપમાં પરિણમશે અને સમાજની સિકલ બદલી નાખવામાં શો ફાળો આપશે એ પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ ખડા થયા છે. એક દાયકા માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવા આ હેવાલમાં 'સરકારની કામદાર નીતિના વિકાસની વિચારપૂર્ણ યોજના' રજૂ કરવાનો દાવો ધરાવતા આ કમિશને આ ગંભીર પ્રશ્નો સંપૂર્ણ રીતે વિસાર્યા છે. પરન્તુ તેથી કાંઈ તેની સમસ્ત મજૂરજીવન પર થતી અસર ભૂલી કે મટાડી શકાય એમ નથી. ઔદ્યોગિક પરિવર્તન પછી ઇંગ્લાંડમાં જે નવી વિકટ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ તેની તપાસ માટે કમિશનો નીમાએલાં તેમણે આખા જનસમાજને મજૂરસ્થિતિ બાબત સફાળો જગાડ્યો હતો. હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંય ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં મજૂરોની આવી જ ભયંકર દુર્દશા છે તે બાબત પ્રજાનું લક્ષ ખેંચી તેને જાગ્રત કરવા માટે જે હિંમત અને વેધક દૃષ્ટિ જોઈએ તે અહીં જણાતી નથી. આ હેવાલ કામદાર પ્રશ્નની ઊંડી તપાસ કરનારા ગ્રંથ કરતાં મજૂર સુખાકારીનાં બાહ્ય સાધનો (welfare) સંબંધી વધારે વિચાર કરે છે. તેમાં મજૂરો હકથી શું માગી શકે તેના કરતાં, તેમને દયાથી શું આપી શકાય તેનો વધારે વિચાર કર્યો છે. અને આ ગમે તેટલું પરિણામે ઉપયોગી હોય તોપણ ન્યાયી દૃષ્ટિબિન્દુ નથી.

આ વસ્તુસ્થિતિથી નવાઈ પામવા જેવું કાંઈ નથી. વ્હિટલી કમિશન નીમાયું ત્યારે જ તેની સાથે સહકાર કરવો કે નહિ તે વિષે દેશના કામદાર નેતાઓમાં મતભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો. એ કારણે પડેલા ભાગલા હજી સંધાયા નથી. હિંદના કામદાર સેવકોમાં પડેલા આ બે પક્ષો સ્વભાવભેદના સૂચક છે. કમિશનની સાથે સહકાર કરનારો વર્ગ ધીરે ધીરે સુધારામાં માનનારો છે. બીજો પક્ષ સામાજિક પરિવર્તન માગે છે. આ પક્ષને રુશિયાનો વાયુ લાગ્યો છે એમ કહી તેને હડસેલી દેવામાં આવે છે. પરન્તુ તેમાં એક બાજુ મોસ્કોના પેગામોને વેદવાક્ય માનનારા કેટલાક મજૂરસેવકો છે, જ્યારે બીજી બાજુ દેશકાળની સ્થિતિ સમજનારા, અહિંસાને નીતિ તરીકે સ્વીકારનારા વિચારવંત મહાસભાવાદીઓ અને દેશસેવકો પણ છે. આ ઉદ્દામ પક્ષે કમિશનનો સંપૂર્ણ અસહકાર કર્યો હતો. બધી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીએ તો કમિશનની આ ભલામણોને માટે નવાઈ નહિ લાગે.

કમિશનને મર્યાદિત કામ હતું. ખેતીમાં રોકાએલા મજૂરોનો પ્રશ્ન કેટલો વિકટ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. આ વિકટ પ્રશ્નને કમિશનની મર્યાદાની બહાર રાખવામાં આવ્યો હતો! આ મજૂર કમિશનમાં મજૂરોના પ્રતિનિધિ જેવા ગણી શકાય એવા બે જ સભ્યો હતાઃ એક મવાદી શ્રી. એન. એમ. જોશી અને બીજા સમાજવાદી શ્રી. દિવાન ચમનલાલ. મજૂર કમિશનમાં એક બગીચાવાળા સર એલેક્ઝાંડર મરે, માલિકવર્ગ તથા મૂડીવાદીઓના બે વધુ પ્રતિનિધિઓ, ઉદારમતવાદી શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી અને બાકીના સરકારી કે અર્ધસરકારી સભ્યોનો આ સમુહ મજૂરોને તાંબાપતરા ઉપર સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું લખી આપશે એવું કોઈએ માન્યું જ નહોતું.

આટલી મર્યાદા સ્વીકાર્યા બાદ આપણે કમિશનની કાર્યવાહી તરફ નજર કરીએ તો જણાય છે કે જે ચિત્ર તેમણે મજૂરોની દશાનું રજૂ કર્યું છે તે આંખ ઉઘાડે એવું છે. તેણે મજૂરોનાં ઘરોની અત્યંત દુર્દશા અને એ પ્રશ્નના ઉકેલના માર્ગોની સૂચક ચર્ચા કરી છે, દેવાદારીના પ્રશ્નનો હિંમતથી ઉકેલ આણવા પ્રયાસ કર્યો છે, અને અકસ્માત વખતે મજૂરોને મળતા કોમ્પેન્સેશનના કાયદાને વિશાળ બનાવવા ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે. પગાર અને કામગીરીની સ્થિતિ, છૂટાછવાયા ઉદ્યોગો જેમાં મજૂર મંડળો બાંધવાં મુશ્કેલ છે એવાં બિડી, શેતરંજીઓના વણાટના અને બીજા નાનાં કારખાનાંના મજૂરોની દુર્દશા વગેરેનો સ્પષ્ટ પરિચય આપ્યો છે. રેલવેના મજૂરોનો પ્રશ્ન હેવાલનું એક અગત્યનું અંગ છે. ચાના અને બીજા બગીચાના મજૂરોનો વિકટ પ્રશ્ન હેવાલના ચાર પ્રકરણોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. હેવાલની શરૂઆતમાં જ કારખાનાંના કામદાર વર્ગની ગામડાંમાંથી થતી ઉત્પત્તિ અને એમનો ગ્રામજીવન સાથેનો સંબંધ વર્ણવ્યો છે તે બતાવે છે કે બીજા આ વિષયના લેખકોની માફક કમિશને તેનો ઉપરચોટિયો અભ્યાસ નથી કર્યો પરંતુ આપણા દેશની ભૂમિકા જાણવાની વિવેકદષ્ટિ બતાવી છે.

મજૂરોને કામે રાખવાની અત્યારની પ્રથાથી માંડીને એમના નાગરિક તરીકેના હક્કોની ચર્ચા કમિશને કરી છે. પ્રથમ પ્રશ્નમાં કમિશને કામદારોની બેકારીનો સવાલ સમાવી લીધો છે. દુકાળ વખતે રાહત આપવામાં આવે છે એવી કાંઈક યોજના એમને મજૂરોને રાહત આપવા માટે સૂઝી છે! મજૂરોને કામે ચઢાવવા Labour exchanges કેટલાં બધાં ઉપયોગી છે એ બાબત તેમણે લક્ષ જ નથી આપ્યું. અઠવાડિયાના કામના કલાકો ૫૪ કરી સમાધાનીનો વચલો રસ્તો કાઢયો છે. પગારના પ્રશ્ન બાબત અધકચરી ભલામણ કરી છે. નાનાં નાનાં કારખાનાં તથા Sweated ઉદ્યોગોમાં પગારનું ધોરણ અતિ હલકું હોય છે. આ કારખાનાં માટે હલકામાં હલકા પગાર નક્કી કરવાની અગત્ય જુએ છે, પણ તેને માટે એક બીજી કમિટિ નીમવા દરખાસ્ત કરે છે. મિલો અને જ્યુટનાં કારખાનાંમાં પગારનું સર્વસાધારણ ધોરણ દાખલ થઇ શકે. પણ એ સૂચવતાં એને આંકડાઓનો અભાવ નડે છે! માંદગી માટે વીમો, ઘડપણમાં પેન્શન વગેરે સૂચવતાં માલિકોની અનેક મુશ્કેલીઓ તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા ગયા છે અને કાંઇ પ્રગતિસૂચક પગલું લઇ શકાયું નથી.

મજૂરોને પોતાના સંઘો બાંધવામાં પ્રેરણા અને મદદ મળે તેમ કમિશને ઇચ્છયું છે. સરકારે અને રેલવેઓએ એ બાબત પોતાના કામદારો પ્રત્યે ખરા દિલની સહાનુભૂતિ બતાવવી જોઇએ. અત્યારના મજૂર તકરારના કાયદા ઉપરાંત મિલોમાં મજૂર સમિતિઓની ભલામણ કરી વ્હિટલી સાહેબે પોતાના પ્રિય બાળકને અહીં પુનર્જીવન આપવાની તક વિચારી છે. છેવટે મજૂર તકરારોનો નિકાલ કરવા કાયમી 'સમાધાન સમિતિઓ' નીમવાની દરખાસ્ત કરી છે. મજૂર, માલિક અને સરકારના પ્રતિનિધિઓ મળી એક ઔદ્યોગિક કાઉન્સિલ નીમવા કમિશને દરખાસ્ત કરી છે. આ કાઉન્સિલ મજૂર કાયદાના ખરડા ઘડે, વિચારે અને તેના પેટાનિયમો ઘડે એવી રચના કમિશને સૂચવી છે. ઔદ્યોગિક પાર્લામેંટની આ દરખાસ્ત તરફ ઘણા આકર્ષાય છે, પરંતુ એમાં તત્ત્વ કેટલું છે તે હવે પછી જોઇશું!

કારખાનાંના બે પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છેઃ મોસમી અને કાયમી. મોસમીમાં જીન,

પ્રેસ, ઓઇલ મિલો વગેરે, અને કાયમીમા સુતર કાપડ તથા શણની મિલો, એન્જીનિયરીંગ ખાતા વગેરે મળી ૧૬।। લાખ કામદારો છે આ અને બીજા બગીચાઓમા દશ લાખ મજૂરો કામ કરે છે રેલવેમા સાડાસાત લાખ નાના મોટા પગારના કામદારોનુ ભવિષ્ય સંકળાએલુ છે ખાણોમા ૨।। લાખ સ્ત્રી–પુરુષ મજૂરો છે એક લાખ દશ હજાર મજૂરો જમીનની નીચે કામ કરે છે મુંબઇ અને કલકત્તા એ બે શહેરો મળી ખલાસીઓની સખ્યા ૯૨ હજાર છે તે ઉપરાત, બધા બંદરો પરના ગોદીના કામદારો તો સેંકડો છે આપણા દેશમા ખેડૂતપ્રશ્ન પહેલુ સ્થાન ભોગવે છે પરતુ કેટલાક મજૂરપ્રશ્ન તરફ સૂગ બતાવે છે તેમણે આ આકડા વિચારવા જેવા છે એક કરોડ ઉપરાત વસ્તીનો આ પ્રશ્ન છે વળી જે ઉદ્યોગોમા કામદારો રોકાએલા છે એમાના કેટલાક એવા છે કે જેમા એક દિવસની કામની અટકાયતથી આખા દેશને આચકો લાગે એવા ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો છે. હિંદના મજૂરો અત્યત દુર્દશામા વસે છે તેમનુ રોગપ્રમાણ અને મરણપ્રમાણ દેશમા એક મોટુ Danger-spot–ભયસ્થાન છે તે આપણે જાણવુ જોઇએ મજૂરપ્રશ્નનું મહત્ત્વ સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા છે ઉપર કહ્યા તેવા બધા ઉદ્યોગોના મજૂરોના વિધવિધ પ્રશ્નો બાદશાહી કમિશને છણ્યા છે, તે હવે પછી જોઇશુ

જીવણલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

સ્વદેશી કાપડનો જ સ્વદેશમાં ઉપયોગ*

કલકત્તાના વેપારી મડળના સેક્રેટરી ભાઇશ્રી મનમોહનદાસ પુરુષોત્તમ ગાધીએ આ નાનુ પુસ્તક લખ્યુ છે તેમના બીજા પુસ્તકો હવે સારી રીતે જાણીતા થઇ ગયા છે 'પ્રસ્થાન' મા જ મ તેમના *Indian Cotton Textile Industry, (1930)* નામના પુસ્તકનુ એક વાર અવલોકન કર્યું હતુ ×

ભાઇ મનમોહનદાસ ગાધીના આ નવા ને નાના પુસ્તકમા તેમણે લખેલા પહેલા પુસ્તકના વિચારોનુ કેટલેક અશે પુનરાવર્તન થએલુ જોવામા આવે છે, છતા આ પુસ્તકનું

* *How to Compete with Foreign Cloth A study of the position of Hand spinning Hand-weaving and Cotton Mills in the Economics of Cloth production in India* —by M P Gandhi, M A, F R Econ S, F S S Secretary, Indian Chamber of Commerce, International Chamber of Commerce, Indian National Committee, 1929-31, Joint Secretary, Swadeshi Prachar Samiti, Calcutta 1931 Pp 123 Rs. 3/3/—

× "હિંદુસ્તાનના સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યમ" ચૈત્ર, સવત ૧૯૮૬

મુખ્ય પ્રયોજન સ્વદેશી કાપડ ને વિદેશી કાપડ વચ્ચેની હરિફાઇમાં લોકોએ સ્વદેશી કાપડને ખાસ ઉત્તેજન આપવું જોઇએ ને તેમાં પણ ખાદીને ઉત્તેજન આપવું જોઇએ તે હોઈ, આ નવા પુસ્તકની ઉપયોગિતા ખાસ વધે છે ને તે ઉપર ગૂજરાતી સમાજે તો ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

પુસ્તકનો આમુખ સર—શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયે લખ્યો છે. કર્તાએ પુસ્તકને પ્રકાશિત કર્યા અગાઉ તેની નકલ ગાંધીજીને મોકલી હતી ને ગાંધીજીએ તે ઉપર કેટલીક સૂચનાઓ મોકલી હતી તેનો સમાવેશ કર્તાએ પુસ્તકમાં કર્યો છે. તેઓ એક સ્થળે (પાનું ૫૩, નોંધ) લખે છે: "I had an occasion to consult Mahatma Gandhi on this point. He stated: 'I personally believe that we can take the necessary raw cotton from foreign countries.'" આવી રીતે લેખકે ગાંધીજીના અંગત અભિપ્રાયો એક ઠેકાણે ટાંકી બતાવ્યા છે. ઉપરાંત પુસ્તકનું નામ ગાંધીજીની સૂચનાથી રાખવામાં આવ્યું છે એમ કર્તા પોતે પ્રસ્તાવનામાં લખે છે. છેવટે, પુસ્તકને છેડે ને પુસ્તકની અંદર કર્તાએ ઠેઠ હમણાં સુધીના ઘણા ઉપયોગી આંકડાઓ આપ્યા છે. આ કારણોથી પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી ગણી શકાય.

શરૂઆતમાં લેખકે હિંદના કાપડના ઉદ્યમનો નાનો સરખો ઇતિહાસ આપ્યો છે, જે હવે લગભગ સારી રીતે જાણીતો થઇ ગયો છે ને જે તેમના આ જ વિષય ઉપરના અગાઉના પુસ્તકના ટૂંકા સારરૂપે છે. આ પુસ્તકનું મુખ્ય પ્રયોજન ખાદીને ને તેના સહયોગી શાળો તથા હાથયંત્રો ઉપર વણાતા કાપડના ઉદ્યમને મિલમાં બનતા કાપડ કરતાં વધારે ઉત્તેજન અપાવવાનું હોવાથી તેમાં તે બંને વિષે વધારે સંગીન ઉહાપોહ કરવામાં આવ્યો છે.

લેખક કહે છે કે શાળો અને હાથયંત્રો ઉપર વણાતા કાપડનો વપરાશ આપણા દેશમાં ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં ઘણો વધારે છે. અને જો કે ઈ. સ. ૧૯૦૯ થી ઇ. સ. ૧૯૨૦ સુધીના વચગાળાના વખતમાં તે ઉદ્યમને કાંઇક મુશ્કેલીઓ પડી હતી છતાં ત્યાર પછી તે ફરીથી પગભર થયો છે; એટલું જ નહિ પણ લોકો તે ઉદ્યમને મિલના ઉદ્યમ કરતાં વધારે ઉત્તેજન આપે છે ને તે ઉપર હાલ લાખો માણસો પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. આ હાથયંત્રો ઉપર વણકરો દેશી અથવા પરદેશી સુતર વણી કાપડ તૈયાર કરે છે ને ખેતી બાદ કરીએ તો એ ઉદ્યમ હિંદના ઉદ્યમોમાં પહેલે નંબરે આવી શકે છે:

"*During the year 1929–30, the hand-looms consumed* 351 million lbs. of mill yarn and produced 1404 million yards of cloth, as compared with 2418 million yards of cloth produced by the mills. Even though the production of hand-looms is less than that of the mills, it must be admitted that next to agriculture, hand-weaving is still the largest and most widespread industry throughout the whole of India." P. 8

આટલું લખ્યા પછી લેખક તરત આ રાષ્ટ્રીય ગૃહઉદ્યમ કેમ વધારે સંગીન કરી શકાય તેની ચર્ચામાં ઊતરે છે. મારે કહેવું જોઇએ કે એ ચર્ચા સંપૂર્ણ કરવામાં આવી નથી.

કદાચિત્ પુસ્તકના કદની મર્યાદા જાળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં તે ચર્ચા વિશેષ થઇ શકી નહિ હોય; છતાં જ્યારે લેખકે એ વિષયને છેડવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે તેમણે તેનું સંપૂર્ણ દિગ્દર્શન કરાવવું જોઇતું હતું. આ ગૃહઉદ્યમને કેળવવા માટે હમણાં હમણાં આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ ને સરકારી સંસ્થાઓએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે–ખાસ પંજાબમાં, બિહારમાં, આંધ્રદેશમાં, મદ્રાસ ઇલાકામાં ને વડોદરા સંસ્થાનમાં. એ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના ને સરકારી સંસ્થાઓના અનુભવોનું પૂરું બ્યાન આ પુસ્તકમાં આપવાની જરૂર હતી, પણ એ બ્યાન આપણને તેમાં મળી શકતું નથી; અલબત્ત, તેમાં છુટાંછવાયાં અવતરણો જોવામાં આવે છે; ને એકાદ બે સ્થળોએ લેખકે ઍકિંગ કમિટિઓનાં નિવેદનોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ પુસ્તકનું કદ વધી પડે તેથી ડરી નહિ જતાં આ પ્રયાસોની સવિસ્તર હકીકતો જો તેમણે પુસ્તકમાં રજૂ કરી હોત તો પુસ્તકની ઉપયોગિતા ચોક્કસ વધી શકત ને તેનું સ્થાન કાપડના ઉદ્યમના ઇતિહાસમાં અવશ્ય ઊંચું આવી શકત.

ઇ. સ. ૧૯૧૯ પછી ગાંધીજીના રેંટિયાપ્રચારના કાર્યથી આ ગૃહઉદ્યમને લાભ થયો છે તે કર્તા પુસ્તકમાં ઘણી વાર કહે છે; ને આપણા વણકરો પરદેશી સુતર વાપરે છે તે સામે તેઓ પોતાનો વિરોધ જાહેર કરે છે. આપણા દેશમાં કુલ ૫૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વાર કાપડ વપરાય છે તેમાં ચોથો ભાગ આ ગૃહઉદ્યમ પૂરો પાડે છે, ૪૦ ટકા આપણી મિલો પૂરો પાડે છે, ને બાકીના ૩૫ ટકા જેટલો ભાગ પરદેશમાંથી ને તેમાં ખાસ કરીને જાપાનમાંથી આવાત થાય છે. હિંદમાં જે કાપડ બને છે તેનો ૪૦ ટકા જેટલો ભાગ આ ગૃહઉદ્યમ પૂરો પાડે છે, જ્યારે બાકીનો ભાગ સાંચાકામથી વણાય છે.

આંકડાઓના અભ્યાસ ઉપરથી આટલો ફલિતાર્થ જોઇને કર્તા આ ગૃહઉદ્યમને નિભાવવા માટે જુદા જુદા ઉપાયો સૂચવે તે સ્વાભાવિક છે. તેઓ પહેલાં તો પરદેશી કાપડ ઉપર સખત જકાત નાખવાનું સૂચવે છે; પછી પરદેશી સુતર ઉપર પણ તેટલી જ સખત જકાત નાખવાનુ તેઓ સૂચવે છે; છતાં આ ગૃહઉદ્યમ જો હરિફાઇમાં ન ટકી શકે તો મિલોને ખાદી ઉત્પન્ન કરતી અટકાવવાનું સૂચન તેઓ કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે જો ઘરમાં કાંતવાનું કામ મોટા પાયા ઉપર ચાલે તો શાળોને ને હાથસાંચાઓને સારા સુતરનો મોટો જથ્થો મળે ને તેથી વણકરો પરદેશી ને હિંદની મિલમાં બનતા સુતરથી એકદમ સ્વતંત્ર થઇ જાય. આ જ મુદ્દાને લેખક વિશેષ ચર્ચે છે ને ચર્ચા પછી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે, કે હિંદની તમામ મિલોએ ઊંચા નંબરનું સુતર ને બારીક કાપડ બનાવવું ને જાડો બર હાથવણાટ ઉપર નભતા વણકરોને બનાવવા દેવો. ગાંધીજી માફક તેઓ રેંટિયા-પ્રચાર માટે ખાસ આગ્રહ કરે છે ને ખુદ અંગ્રેજ અમલદારોનાં લખાણોમાંથી તે પક્ષ વધારે પૂરવાર કરવા અવતરણો આપે છે; એટલું જ નહિ પણ મિલોના માલેકોનાં નિવેદનોની પણ તે માટે સાક્ષી પૂરે છે. પછી તેઓ હાથસાંચાઓને સુધારવાનું જણાવે છે ને વણકરોને મદદ કરવા તથા તેમના માલને ખપાડવા સહકારી મંડળીઓ, અર્બન બેંકો, પ્રદર્શનો, બજારો વગેરે ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાનું કહે છે. આટલું કર્યા છતાં હાથવણાટ ને હાથકંતામણ લોકપ્રિય ન થાય તો કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકોએ હાથે કાંતેલું ને હાથે વણેલું કાપડ બહુ ભાગે વાપરવું, તેમણે પોતાનો બારીક કાપડ માટેનો મોહ છોડી દેવો, તે સ્વદેશ અર્થે, ગરીબ–લોક અર્થે, ને ગૃહઉદ્યમ અર્થે, એટલો ભોગ આપવો.'

પણ સવાલ એ છે કે જો પરદેશી સુતરની આયાત એકદમ બંધ કરવામાં આવે, જો

મિલોમાં માત્ર બારીક કાપડ જ તૈયાર થાય, ને લોકો બહુ ભાગે હાથે વણેલું ને હાથે કાંતેલું કાપડ—એટલે શુદ્ધ ખાદી વાપરે તો હિંદની મિલોમાં બનતા બારીક કાપડની વલે શી થાય? પરદેશમાં તેને કોણ અડકવાનું છે? અલબત, મિલનો ઉદ્યમ સદંતર અટકી જાય તો પણ શુદ્ધ ખાદીના પ્રચારકોને તે માટે શોક નહિ થાય. પણ લેખક પોતે શુદ્ધ ખાદી-પ્રચારક નથી તે તેમના પુસ્તકમાં સ્થળે સ્થળે જણાય છે તેથી ઉપલો સવાલ તેમણે બરોબર લક્ષમાં રાખ્યો નથી તે નવાઇ જેવું જણાય છે.

શુદ્ધ ખાદીનો વપરાશ વધે તે માટે લેખક રેંટિયાનો માત્ર પ્રચાર સૂચવતા નથી; તેઓ કહે છે કે આપણે તે માટે ઘેર ઘેર સારું કાંતવું જોઇએ. હવે હમણાં સુધી આપણે હાથથી સુંદર સુતર કાંતી શકતા ને તે કામ હજુ પણ આપણે ઉત્તેજન મળ્યે ને ધ્યાન આપવાથી પુનઃ એટલી જ સારી રીતે સાધી શકીએ તે ચોક્કસ છે; પણ તે માટે પુનરુદ્ધારની જરૂર છે. આપણા વણાટકામને આપણી ભવિષ્યની રાષ્ટ્રીય સરકાર તરફથી ઉત્તેજન મળે, ને પરદેશી સુતરની આયાતનો તે સરકાર તરફથી અટકાયત થાય તો તેટલા પૂરતો આપણા વણાટકામનો વપરાશ દેશમાં વધે અને આપણું હાથે કાંતેલું સુતર હાથ-વણાટના કામમાં વપરાય. પણ વાત એ છે કે આપણે હવે હાથે કાંતશું ખરા? ભવિષ્યમાં આપણા બધા ઉદ્યમો ને ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રીય ઉત્તેજનથી વિકાસ પામશે; તે વિકાસમાં આપણો અત્યારનો બેકાર સમાજવિભાગ કાંઇક સમાઇ જશે ને રોજી ભેગો થઇ જશે; આપણા ખેડૂતો પણ તે વખતે જુદા જુદા ખેતીના ને તેને સહાયક ઉદ્યમોમાં પડી જશે; ને બીજા દેશોમાં બન્યું છે તેમ તેઓ માત્ર હાથે કાંતશે નહિ. અલબત્ત, સંક્રાંતિ થયા પછી આ વિચાર પરિણમે; દરમ્યાન હાથકંતામણ હાથ ઉપર લઇ શકાય ને ચોમાસાના તથા વરસના બીજા ભાગના મહિનાઓમાં નિરુદ્યમી રહેતાં ખેડૂતોનાં કુટુંબો ને બીજાઓ હાથ-કંતામણનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યમ હાથમાં ધરી શકે; એટલે અંશે ખાદીપ્રચાર ઉપયોગી થઇ શકે અને આપણી દરિદ્રતાના રોગના ઔષધરૂપે મોટું કાર્ય કરી શકે. પણ તેથી બીજા દેશોમાં જે બન્યું છે તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ આપવું જોઇએ નહિ.

આ વિચાર ગૂજરાત માટે તો ખાસ મહત્ત્વનો છે. ગૂજરાત કપાસનો દેશ છે; ગૂજરાત સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યમનો દેશ છે; ગૂજરાત દેશની પ્રજા ધનિક છે ને વળી શોખીન છે; પરદેશી કાપડનો જેટલો વપરાશ હમણાં સુધી ગૂજરાતીઓ ને ગૂજરાતણો કરતાં હતાં તેટલો વપરાશ હિંદના બીજા કોઇક જ પ્રજાવિભાગે કર્યો હશે. ગૂજરાતે હવે સ્વદેશી વ્રત ધારણ કર્યું છે. જે ગૂજરાતે સ્વદેશી ઉદ્યમને વિકસાવ્યો પણ જે ગૂજરાતે સ્વદેશી મંત્રને વધાવ્યો નહિ, તે જ ગૂજરાત અત્યારે સ્વદેશી વ્રત ધારીને સ્વદેશી વસ્ત્રધારી બનતું જાય છે. મને લાગે છે કે દશ પંદર વર્ષોની મુદતમાં તો આપણે પરદેશી કાપડનો સમૂળગો ત્યાગ કરીશું. એટલું જ નહિ—પરદેશી કાપડ જેવું જ બારીક, સાફ ને સુંવાળું કાપડ આપણે આખા હિંદ માટે ને પરદેશ મોકલવા માટે પણ તૈયાર કરી શકીશું.

આ વિચારની અપેક્ષાએ ગૂજરાતમાં હાથકંતામણ ને હાથવણાટ વધારે લોકમાન્ય થવાં જોઇએ. ૧૯૩૦ ના જૂન માસથી ને ડિસેંબર માસ સુધી તો ઘણા ગૂજરાતીઓ રેંટિયાઓ ફેરવતા, તકલીઓ રાખતા ને ખાદીમાં સજ્જ થઈ ફરતા હતા. હવે શું જોવામાં આવે છે? ગૂજરાતમાં રેંટિયા ફરતા ઓછા થઇ ગયા છે; ભાગ્યે જ તકલી જોવામાં આવે

છે; ખાદીનો એવો મોટો પ્રચાર લાગતો નથી; ને શુદ્ધ ખાદીને બદલે લોકો મિલની ખાદી વાપરે છે ને ખાદીની મોંઘાઈ તેમને ભારે લાગે છે. ·

એટલું ખરું છે કે શુદ્ધ પણ મોંઘી ખાદી વાપરી શકાય ને છતાં ઓછું ખર્ચ થઇ શકે;-કાપડનો વપરાશ જ ઓછો કરીને ને વધારે કપડાં પહેરવાનો ચાલ છોડી દઇને. એ પણ ખરું છે કે ભવિષ્યમાં આપણી પોતાની સરકાર મિલોને ખાદી તૈયાર કરતી અટકાવે; વ્યવહારમાં, સમાજમાં, રાજદરબારમાં ને બધે ઓછાં, પણ શિષ્ટ સમાજમાં ચાલી શકે તેટલાં, કપડાં પહેરનારાઓને સભ્યતાથી વિમુખ ન માને, પરદેશી કાપડની આયાત ઉપર મોટી જકાત નાખી સ્વદેશી કાપડનો પ્રચાર વધારે, અને આ—બાબત ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે—મિલોના કાપડના ને શુદ્ધ ખાદીના ભાવોને નિયમમાં રાખી હાથકતામણને બહુ સારા પાયા ઉપર મૂકી દે, ને હજારો વર્ષો સુધી જે બારીક સુતર આપણે કાઢી શકતા તેવું જ બારીક સુતર આપણે પુનઃ હાથથી કાંતી આપી શકીએ. રા. મનમોહનદાસ ગાંધી કહે છે તેમ બે કરોડ રેંટિયા જો ચાલુ થાય તો આપણે આ વિષયમાં સ્વાયત્ત થઇ શકીએ–(પાનું, ૭૪) પણ ભાઇ મનમોહનદાસ ગાંધીએ ઉપર જણાવેલા સંક્રાંતિના સમયનો બહુ વિચાર કર્યો હોય એમ તેમના પુસ્તકથી જણાતુ નથી. ઉલટું ૭૬ મે પાને તેમણે ભાખેલુ ભવિષ્ય અત્યારે તો ગૂજરાત પરત્વે ખોટું ઠરે છે.

આ વિચારશ્રેણીમાં, એક બાબત ચર્ચાવી રહી જાય છે. સ્વદેશી વસ્ત્રપ્રચાર કરવામાં "પિકેટીંગ"ને કેટલુ સ્થાન મળવું જોઇએ? "પિકેટીંગ"થી પ્રચાર બરોબર થઇ શકે છે ખરો? ને જો તેનું તાત્કાલિક પરિણામ સારું આવતું હોય તો તે પરિણામ કાયમ ટકી શકે ખરૂં? "પિકેટીંગ" આખા દેશમાં સર્વવ્યાપી થઇ શકે ખરૂં? "પિકેટીંગ" કરવાની જરૂર પડે છે તેથી લોકોનું માનસ હજુ યોગ્ય દિશામાં જઇ શકતું નથી તેમ ન કહી શકાય?

એક રીતે "પિકેટીંગ" હાલના સંજોગોમાં ખાસ અગત્યનું કહી શકાય. આપણી સરકાર રાષ્ટ્રીય સરકાર નથી; તે સરકારનો પોતાનો કાપડનો ઉદ્યમ આપણી ખાસિયતો ઉપર જ નભે છે; તે કદી પોતાની મેળે તે ઉદ્યમ સામે ભારે જકાત નાખી આપણા ઉદ્યમને નહિ ટેકવે; તેથી, જ્યાં સુધી એ સરકારનો સ્વાર્થ છે ત્યાં સુધી શાંત "પિકેટીંગ"ની અગત્ય છે એમ માની શકાય. શાંત પિકેટીંગનું પ્રયોજન પરદેશી કાપડનો વપરાશ બંધ કરાવવાનું છે–જકાતનું પ્રયોજન તેની આયાતને બંધ કરવાનું છે–વપરાશ નહિ; એટલે અંશે "શાંત પિકેટીંગ"ની અસર જકાતની અસરથી ઊતરે છે. આ વિષય ઉપર લેખકે ચર્ચા કરી નથી.

એકંદર આ નાના પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઘણી છે. સરકારને, પ્રજાને, અર્થશાસ્ત્રીઓને અને દેશમાં કાપડના ઉદ્યમમાં પડેલા બધા વેપારીઓને તેમાં આવેલા વિચારો ને ખાસ કરીને આંકડાઓ ઘણા મહત્ત્વના છે. લેખક પોતાના વિચારોને મોટા પુસ્તકને રૂપે મૂકે તો તે પ્રયાસ ખાસ પ્રશંસાપાત્ર ગણાશે. ખરી રીતે તો આવું સાહિત્ય માત્ર અંગ્રેજીમા નહિ પણ દેશની તમામ ભાષાઓમાં બહાર પડવું જોઇએ.

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

× This tendency of voluntary spinning on the part of the people in the cities in deference to the strong appeal made by Mahatma Gandhi will not decrease.

પુસ્તક પરિચય

કલ્પના કુસુમો:—લેખક: લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી બી. એસ સી. એમ. એ; એલ એલ બી. એડવોકેટ. મૂલ્ય રૂા. ૨–૦–૦

લેખકે ૧૯૨૨ થી ૧૯૨૭ સુધીમાં લખેલી ૧૭ વાર્તાનો આ સંગ્રહ છે.

પુસ્તકનો ઉપોદ્‌ઘાત શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઇએ લખી આપેલ છે. તેમાં ટૂંકી વાર્તાની મિતાક્ષરી રસ–મીમાંસા કરી છે તે મનનીય છે. વાર્તાની વિવેચનાને અંગે તેમણે એક બીજો પ્રશ્ન પણ સામાન્ય દૃષ્ટિએ ચર્ચ્યો છે તે પણ મહત્ત્વનો છે. તે એ કે "વાર્તાલેખકે પોતાનું અંગત સ્વરૂપ પ્રકાશિત કરવાની મર્યાદા શી હશે?" અને તેનો ટૂંકો જવાબ એ કહ્યો છે કે તેમ કરવાના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ સિવાય લેખક સંયમ અને કલાના ગૂઢ નિયમોની મર્યાદા સાચવીને પાત્રો દ્વારા અથવા કદી કદી સાક્ષાત્ રૂપે પોતાનાં મંતવ્યો પ્રગટ કરી શકે.

લેખક "સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ" સિવાય પોતાનાં મંતવ્યો કલાને આવશ્યક મર્યાદામાં રહીને મૂકી શકે એ મત સાથે અમે સામાન્યતઃ મળતા થઇએ છીએ. પણ ઘણી વાર લેખકના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ વિના લેખકનાં મંતવ્યો નહિ પણ તેના ગ્રહો (obsessions) કલામાં ઘૂસી જઇ કલાને બગાડે છે અને કલ્પનાના સ્વૈરઉડ્ડયનને અટકાવે છે એમ પણ બને છે. અને આ લેખકની વાર્તાઓનું મુખ્ય ભયસ્થાન અમને એ જણાયું છે, જે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવું અમને આવશ્યક લાગે છે. તેમની સર્વ વાર્તામાં એક જ વસ્તુ આવે છે અને તે લગ્ન અથવા સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પર આકર્ષણ. લગ્ન સિવાય કોઇ પણ વાર્તામાં બીજો કોઇ વિષય નથી. વિવિધતા હોય તો તે માત્ર એટલી જ કે કોઇ જગાએ અનુકૂળ પતિ ન મળવાથી સ્ત્રી મરી જાય છે, કોઇ જગાએ અનુકૂળ પત્ની ન મળવાથી પુરુષ મરી જાય છે, કોઇ જગાએ અનુકૂળ પતિપત્ની મળી શકે છે. લાગણીનો આઘાત બતાવવાની તેમની રીત પણ જાણે એક જ છે, માંદગી–અશ્રુ–મરણ. વાર્તાનાં પાત્રો જાણે બધાં જ પ્રતિભા, પ્રતાપ, સ્વતંત્ર ગમ વિનાનાં છે. તેમનાં પાત્રો યૌવનસંપન્ન સાધનસંપન્ન, અથવા વિદ્યાસંપન્ન છે છતાં કોઇ પણ બહાદુરીથી વિજયી થઇ બહાર આવતું નથી. બહુ બહુ તો મુશ્કેલી સાથે સમાધાન કરી લે છે.

તેમની સર્વ વાર્તા જોતાં એવી જ અસર થાય છે કે જાણે જગતમાં કામ–તૃપ્તિ–(સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર આકર્ષણને માટે 'કામ' શબ્દ વાપર્યો છે)થી પર, તેથી ઉન્નત કાંઇ છે જ નહિ.

તેમના જુવાનોએ પત્નીપ્રાપ્તિ સિવાય કોઇ કલ્પના કે ભાવના ભાગ્યે જ કરેલી છે. આ આવડા મોટા જગતમાં તેમને બીજા કશાનાં સ્વપ્નો નથી આવતાં. પ્રાકૃત જનમાં આમ બને પણ લેખકનાં કેટલાંક પાત્રો કલ્પનાશીલ છે તેમાં પણ આથી વિશેષ કશું નથી,

ઘણી ખરી વાર્તામાં બનાવો ઘણા જ ઓછા છે. ટૂંકી વાર્તામાં અમુક જ પ્રકારના બનાવો હોવા જોઇએ એમ ન કહી શકાય, પણ અહીં વાર્તાનું કલેવર લગભગ અપુષ્ટ રહી જાય છે, અને પાત્રોની લાગણીઓ કે વિચારોથી તે પુષ્ટ થતું નથી. ઘણી જગાએ કારણભૂત બનાવ વિના જ માત્ર પાત્રોના બદલાતા જતા સ્વભાવોનું વર્ણન આવે છે. લેખક પાત્રો કે બનાવોને સુસંગત સુશ્લિષ્ટ કલ્પી શકયા નથી. એક દૃષ્ટાન્ત આપી શકીશું.

કલા એ પરખી શકતો. કલાનું એને ગાંડપણ લાગ્યું હતું. દુનિયાની એને પરવા ન હતી. જીવન તરફ એની બેદરકારી અજોડ હતી...એને માત્ર આજની પડી હતી. પળેપળ મહીંથી એને આનંદ લેઇતો હતો.

પરણવું એને ગમતુ ન હતું. છતાંય...એક બાળક જેવી કન્યાને એને પરણવું પડ્યું હતું...... એને માટે એના ઉર મહીં ઉમળકો ન હતો. આંખમાં સ્નેહ ન હતો. શબ્દમાં દયા ન હતી. અધિકારનો નશો અને માલિકીનું ગુમાન એને ચઢ્યા હતા......" (પૃ ૧૬૮—૧૬૯)

આમાં કોઇ પણ એક વ્યકિતની સુશ્લિષ્ટ કલ્પના નથી. માત્ર લેખકને ગમ્યાં તેવાં વિશેષણો તેમણે એક વ્યકિતમાં આરોપ્યાં છે. એક જ વ્યકિતમાં કલાપરીક્ષા–કલાઘેલછા, તેની સાથે માત્ર 'આજની જ પડી હતી' એવી મનોવૃત્તિ, તેની સાથે પત્ની ઉપર અધિકારનો નશો અને માલિકીનું ગુમાન હોઇ શકે! અને આ ઇન્દુ, જેણે પછીથી વિશાખાની ખોટી અસહ્ય નિંદા કરી, તેને તે જોઇ રહ્યો તેનું વર્ણન "ઇંદુ પ્રભુની પ્રભુતા જોવામાં મશગુલ બન્યો હતો" (પૃ ૧૬૯) એમ કરાય. સૌંદર્યમાં પ્રભુતા જોઈ શકાય એ ખરુ, પણ ઇન્દુ એ જોતો હતો? તેની આખી જીવનચર્યા સાથે આવી દૃષ્ટિ સુસગત છે? આખા પુસ્તકમાં લેખક કલા શબ્દનો ઘણો જ ઉપયોગ કરે છે. છતાં અમને તો તેમના કોઇ પાત્રમાં સાચી કલાપ્રીતિ કે કલાનિષ્ઠા દેખાયાં નથી.

ઓછા કે વધારે, સાદા કે સંકુલ બનાવોથી પણ વાર્તામાં એક ચમત્કાર આવે છે. સામાન્ય રીતે આ વાર્તાઓમાં બનાવો નહિ જેવા બને છે, પણ જ્યાં બનાવ જરા પણ આકર્ષક કરવાનો પ્રયત્ન છે, ત્યાં બનાવો પણ બંધબેસતા નથી. એક નાની જ વાર્તા લઇએ–જેમાં બનાવો છે. કિશોરને, તેની પત્નીએ વિરંચી ઉપર લખેલા કાગળના કકડા કોઇ "હિતેચ્છુ" મોકલે છે, તેના મજકુરથી તેને તરલિકા ઉપર વહેમ આવે છે. તે તરલિકાને કાઢી મૂકે છે. પોતાનુ મરણ જાહેર કરે છે. પછી ન ઓળખાય એવા વેષે તરલિકાને પિયેર તેને જોવા જાય છે. તરલિકાના પતિનો સદેશો લાવ્યો છું એમ કહી તરલિકાના શયનખંડમાં પ્રવેશ મેળવે છે. ત્યાં તેને દેખતાં, વિરંચી ડૉકટર તેને જોવા આવી તરલિકાનું સંવનન કરવા અને તેથી આગળ જઇ અડપલું કરવા પ્રયત્ન કરે ખરો? પછી આગળ જતાં આ વેષધારી કિશોર, તરલિકાને કહે છે કે તેના પતિને વિશુદ્ધિની ખાત્રી થતાં તે પસ્તાયો હતો વગેરે. પણ તરલિકાના પતિએ મરણ વખતે લખેલી ચિઠ્ઠી તરીકે જે ચિઠ્ઠી તેણે આપી છે તેમાં તો સ્પષ્ટ રીતે વિરંચીની બાબતનો વહેમ છે, એટલું જ નહિ, મર્મવેધક ટોણો છે! એવી ચિઠ્ઠી આપ્યા પછી તે કઇ રીતે કહી શકે કે તરલિકાના પતિને પશ્ચાત્તાપ થયેલો? એ ચિઠ્ઠી વાંચીને તો તરલિકા બેભાન થઇ ગઇ હતી! અને છેવટે કિશોરના મનનું જે ચિઠ્ઠીના ટુકડાથી સમાધાન થાય છે તે ટુકડા વિરંચી ત્યાં જ તે જ વખતે શા માટે નાખે? કિશોરના હાથમાં આવવા? અને એ ચિઠ્ઠી પણ કેવી અસંબદ્ધ છે? "હમણાં તો સુખી છું પણ ભવિષ્યની વાત કોણ જાણે?" એ વાક્ય ત્યાં શા માટે આવે?

લેખકની જોડણીની ભૂલો, અને શબ્દનો ખોટા અર્થમાં પ્રયોગ એ વિશે કાંઇ નથી કહેતા. પણ તેમની પારીગ્રાફ પાડવાની રીત અર્થહીન છે. એક જ વસ્તુના કે ભાવના વર્ણનમાં તેઓ કાંઇ પણ કારણ સિવાય એક બે વાકયે પારીગ્રાફો પાડી નાખે છે. દાખલા આપવા જેટલી અહીં જગા નથી પણ આ બાબત પુસ્તકમાં સ્થળે સ્થળે જોઈ શકાશે.

ગલગોટાઃ—લેખક અને પ્રકાશકઃ દેશળજી પરમાર, સલાપોસ રોડ, ગવારો, અમદાવાદ મૂલ્ય દસ આના.

બાળકોને ગમ્મત સાથે અક્ષરજ્ઞાન કરાવવાને આ પુસ્તક યોજાયું છે. પુસ્તકમાં બાળકોને ગમે તેવાં ચિત્રો શ્રી. રવિશંકર પંડિતે કરેલાં છે. વાચનવસ્તુ જૂનાં તાલબદ્ધ જોડકણાંની ઢબનું કર્તાએ બનાવેલું છે. જૂનાં જોડકણાંનું હાસ્ય કે કટાક્ષ કે કૌતુક નવાંમાં ઉતારવું મુસ્કેલ છે, પણ પ્રયત્ન આવકારલાયક છે.

બાળકોનાં ગીતોઃ—લેખકઃ રમણલાલ પી. સોની. પ્રકાશકઃ ચુનીલાલ વિ. બુટાલા. મોડાસા. પ્રકાશ ગ્રંથમાળાનો આ બીજો મણકો છે. છૂટક કિંમત ૦–૫–૦

નાનાં છોકરાંને ગાવાનાં તાલપ્રધાન સરલ ગેય પદ્યોનો આ સંગ્રહ છે. અને તેમાં જૂનાં બાલગીતો અને લોકગીતોની શૈલીનું અનુકરણ છે, જો કે વિષયો નવા છે. કેટલાંક પદ્યોમાં લેખકે સારી સફળતા મેળવી છે. સ્થળસંકોચને લીધે અમે માત્ર એક જ દાખલો આપીશું.

દીવાળી પર ઘર ઘર દીવા
રચે નાર રંગોળી,
હોળી શેરીમાં સળગાવે
ઘેરૈયાની ટોળી.
દીવાળીના ધૂમ ધડાકા
જાણે આવી રાણી;
હોળી તો ગાંડી ગામડિયણ
ફાકે સૌએ ધાણી. વગેરે

'અમે' જેવાં કાવ્યોનાં નીતિવચનો આ શૈલીને બહુ ભારે પડે છે. 'ઝેરનો પ્યાલો' ગીત આ સંગ્રહમાં અસ્થાને છે. લેખકમાં બાળગીતો લખવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે તે તેઓ કેળવે અને ખીલવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

દિવા સ્વપ્નઃ—લેખકઃ ગિજુભાઇ. પ્રકાશકઃ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. દસ આના.

લેખક મોન્ટેસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિના પ્રયોજક અને હિમાયતી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં તેમણે પોતાને અભિમત નવી શિક્ષણપદ્ધતિની હિમાયત એક વાર્તા દ્વારા કરી છે. આ રીતે વાર્તાનું પ્રયોજન પ્રચાર છે. છતાં વાર્તા ઘણી જ રસિક રીતે લખાઈ છે, અને કર્તાનું વકતવ્ય તેમાં બરાબર રજુ થયું છે. શિક્ષણની વાર્તાનો આપણી ભાષામાં આ કદાચ પહેલો જ દાખલો હશે; પુસ્તક દરેકે વાંચવા લાયક છે.

સાદી સીધી વાતો ભાગ. ૧ઃ—કર્તા રમણલાલ પી. સોની. પ્રકાશકઃ ચુનીલાલ વિ. બુટાલા. મોડાસા. પ્રકાશ ગ્રંથમાળાનો આ પહેલો મણકો છે. ગ્રંથમાળાનું વાર્ષિક લવાજમ ૧ રૂપીઓ. બહારગામ માટે રૂ. ૧1 છુટક કિંમત ૦–૩–૦

આ ખરાબ કાગળમાં ખરાબ રીતે છપાયેલી નાની ચોપડીમાં કેટલીક સારી વાર્તાઓ છે

અને તે અમે વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. લેખકમાં આપણા અનેકરંગી જીવનમાંથી અનુભવ મેળવી તેને વાર્તાના રૂપમાં મૂકવાની આવડત છે. જો કે હજી ઘણી જગાએ પ્રારંભકની કચાશ છે. ખાસ કરીને જ્યાં વાર્તાની દિશા બદલાવવાની હોય ત્યાં લેખક કોઇ કોઇ વાર ઉચિત પ્રસંગ નથી યોજી શકતા. જેમકે 'માનો અંગૂઠો' એ વાતમાં માધિયા પર દુઃખ વધતું જ જાય છે તે બરાબર દર્શાવ્યું છે, પણ જીવલીની ઓળખાણથી તેનો દિવસ વળે છે એ બનાવ જરા પૂરતાં કારણો વિનાનો લાગે છે. પછી માધિયાના શેઠના મનનું પરિવર્તન પણ જરા ઉતાવળિયુ લાગે છે. પણ તે સઘળુ છતાં આ વાર્તામાં ગ્રામ-જીવનની સાચી હકીકત સરલ રીતે અને અસરકારક રીતે કહેલી છે. તેવી જ રીતે 'રતની'ની વાત પણ સ્વાભાવિક રીતે વિકસે છે. પણ છેવટ તેનો અંત આખી વાત સાથે એક-રસ થતો નથી. ટૂંકી વાતમાં એક જ મુખ્ય વિષય આવી શકે છે. 'રતની'ની વાતમાં ગામડામાં ઉચ્ચ નીચ બધી વર્ણો વચ્ચે કેવો સમાનભાવ હોય છે તે બરાબર બતાવ્યું છે, પણ પછી રતનીનું ઘર કોઇ પૈસાદારે લઇ લીધુ છે એમ એક પારીગ્રાફમાં બતાવ્યું છે તે પ્રસંગ આખી વાર્તાથી જાણે જુદો પડી જાય છે. ત્રણ ખંડમાં જ એ વાર્તા પૂરી કરી હોત તો થઇ શકત નહિતર રતનીની જગા કેવી રીતે પૈસાદારના હાથમાં આવી તે બરાબર દર્શાવવા વાર્તા લખાવવી જોઇએ. ગગા નોતરુ સારી વારતા છે અને ગામનો માણસ ગામ શા માટે છોડી શહેરમાં જાય છે તે તેમાં બરાબર બતાવેલુ છે. છેલ્લી 'ભેમલા દાદા'ની વાતમાં તેમણે નવી જ શક્તિ બતાવી છે. આપણામાં સામાન્ય ભાંડ ભવાયા વગેરે વર્ગો લોકોનો સ્વભાવ પારખી જે એક વિકટ હાસ્ય કરાવી શકતા તેની ચાવી આ લેખક પાસે છે. અને તેઓ બિલકુલ અશ્લીલતા વિના એ જ યુક્તિએ હાસ્ય કરાવી શકે છે. લેખકમાં નિર્દંભતા અને વાર્તાયોગ્ય અનુભવ સારવવાની સહજ શક્તિ છે, તે તેઓ કેળવે તો ખરા વાર્તાકાર થાય એમાં શકા નથી.

આવાં વાંદરાં ન જોઇએ:—લેખકઃ ગિજુભાઈ. પ્રકાશક જયકૃષ્ણ ના. વર્મા. 'ગુણ-સુન્દરી' કાર્યાલય. ૧૧૪ ગિરગામ બેકરોડ. મુંબઇ ૪.

આમાં બાળકોને માટે લખાએલી દસ વાર્તાનો સંગ્રહ છે. લગભગ બધી વાર્તા પ્રચલિત છે પણ લેખકે તેને પોતાની શૈલીમાં કહી છે. 'આવાં વાંદરાં ન જોઇએ' એવું મથાળુ રાખવાનું કારણ એ છે કે આ વાર્તામાં વાંદરાના અવગુણો દર્શાવેલા છે. આ નામની ચોપડીમાં ૪થી વાર્તા 'વાંદરો ને મગર' કેવી રીતે આવે તે અમે સમજી શકતા નથી. એ પ્રસિદ્ધ વાતમાં તો મગર મિત્રદ્રોહી છે, અને વાંદરો પોતાની કુશળતાથી તેના પંજામાંથી છટકી જાય છે. આ વાર્તા ઠેઠ બુદ્ધ જાતકોના સમયથી આ જ પાઠને માટે કહેવાય છે, અને તેમાં આવા નિંદક મથાળા નીચે આવવા જેવું એ વાંદરાએ કશું કર્યું નથી.

વાર્તાની ભાષા બાળકોને પ્રિય લાગે તેવી સરલ છે.

ઇંદિરા અને બીજી વાર્તાઓઃ—બગાળી ઉપરથી ભાષાન્તરકર્તાઃ રંગીલદાસ લક્ષ્મીદાસ સુનરીઆ. બી. એ. બાબુ બંકિમચંદ્રની ઇંદિરા અને બીજા બગાળી લેખકોની ૧૪ વાર્તાનો આ સંગ્રહ છે. બધી વાતો રસિક છે. એક સિવાયની બધી વાતોનું ભાષાન્તર મૂળ બંગાળી ઉપરથી કરેલું છે.

અર્પણઃ—કર્તાઃ સુશીલ. પ્રકાશકઃ દેવચંદ દામજી શેઠ.

આ પુસ્તક જૈન પત્રની ઇ. સ. ૧૯૨૮ ની ભેટનું છે. તેમાં જૈન ધર્મમાં દૃષ્ટાન્તો-રૂપે કહેવાતી વાર્તાઓ રસિક રીતે કહેલી છે. પુસ્તકને શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આમુખ લખી આપેલ છે. વાર્તાઓ સંપ્રદાયની હોવા છતાં સર્વને રસ પડે તેવી છે.

પવિત્ર હિમાલયપ્રવાસ:—લેખક અને પ્રકાશકઃ પદ્માવતી દેસાઇ અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ આમાં યાત્રાની દિવસે દિવસની હકીકત છે. યાત્રાળુને સર્વ રીતે આ નાનું પુસ્તક ઉપયોગી છે.

રાજ્ય આવક વેરો અને આપણી દરિદ્રતા:—લેખકઃ જે. સી. કુમારાપ્પા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ. અમદાવાદ. પ્રકાશક નવયુગ પુસ્તક ભંડાર. દેવસાનો પાડો અમદાવાદ. વાર્ષિક ફાળે ૦-૪-૦ છૂટક ૦-૫-૦

અધ્યાપક કુમારાપ્પાએ ' યંગ ઇંડિયા 'માં લખેલાં પ્રકરણોને અહીં પુસ્તકાકારે છપાવ્યાં છે. તેમાં બ્રિટિશ સરકારની અર્થનીતિ વિષે તેમજ જનતા ઉપરનાં તેનાં પરિણામો વિષે સમીક્ષા છે. પુસ્તક સર્વેએ વાંચવા યોગ્ય છે.

નેપાળ અને આસામભ્રમણ:—લેખકઃ મણિલાલ જગજીવન દ્વિવેદી. નંદીલ (વડોદરા રાજ્ય) (હાલ ઉજ્જૈન.) કિંમત રૂ. ૦-૧૪-૦

સાદી ભાષામાં લખેલું વર્ણન મુસાફરોને ઉપયોગી છે તેટલું જ રસિક પણ છે. ચિત્રોથી ચોપડી વધારે ઉપયોગી બની છે.

અંત સમય આસપાસઃ—લેખકઃ કાપડિયા પરમાનન્દ કુંવરજી બી. એ. એમ. એસ. બી. પ્રકાશક શા. નરોત્તમ હરજીવન-ભાવનગર. વાચનમનનની વિનંતિપૂર્વક ભેટ.

આપણા ઘણાખરા રીતરિવાજો આપણે ફરી તપાસી સુધારવા જેવા છે. તેમાં માંદગી અને મરણસમયની આપણી રીતભાત ખાસ કરીને. આવી બાબતો ઉપર આપણે જોઇતું ધ્યાન આપતા નથી તે ભૂલ કરીએ છીએ. લેખકે વ્યવહારબુદ્ધિથી વિચારશીલ રીતે આ લેખ લખેલો છે.

ગુજરાતમાં ફૂલવાડીની ખીલવણીઃ—લેખકઃ અને પ્રકાશકઃ અંબાભાઈ મોતીભાઇ પટેલ બી. એજી. એફ. આર. એચ. એસ. પટેલ ફાર્મ અને નર્સરી, ઉદવાડા સ્ટેશન. કિંમત ૦-૮-૦ ગુજરાતમાં અખતરાથી સફળ નીવડેલ સાત ફળાઉ ઝાડો વાવવા અને ઉછેરવા સંબંધી આમાં માહતી છે.

હિંદ શૌર્ય:—લેખકઃ દ્વારકાદાસ લાલજી સરાયા બી. એ. એલ. એલ. બી. જામનગર.

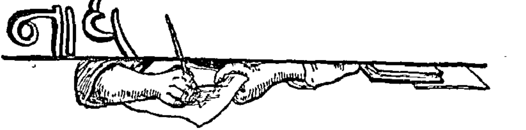
હિંદ પોતાનો બચાવ પોતે કરી શકે તે વિષય ઉપર દલીલ અને ઇતિહાસના તથા કથાનકોના દાખલાથી અહીં સારો પ્રકાશ પાડેલો છે. અત્યારે આ વિષય આપણા રાજ-પ્રકરણમાં ઘણો મહત્ત્વનો છે.

ગાયત્રી વાર્તિકઃ—કર્તાઃ નારદલાલ પોપટભાઇ વૈષ્ણવ. પ્રકાશકઃ મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા બી. એ. એલ. એલ. બી. નડિયાદ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

આ વાર્તિકનું મૂળ સંસ્કૃત શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યે લખેલું છે. તેનું અહીં ભાષાન્તર છે. પુસ્તક તે વિષયના જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી છે.

મહાન સાધ્વીઓઃ—અનુવાદકોઃ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત. હાસમ હીરજી ચારણિયા. અને સ્વ૦ નારાયણ હેમચન્દ્ર. પ્રસિદ્ધિસ્થાન સસ્તુ-સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

હિન્દ સિવાયના બીજા દેશોની સાધ્વી સ્ત્રીઓનાં આમાં જીવનચરિત્રો છે. પુસ્તક સુવાચ્ય છે.

અજ્ઞાન અને માનસિક સંકુચિતતા

મુંબઇમાં મહાસભાની કાર્યવાહક સભા મળી હતી ત્યારે રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષે ડુંગરીમાં એક સભા બોલાવી હતી–રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષને બોલવા ન દેવો એવો આગ્રહ એક બીજા પક્ષનો હતો–એ સભામાં ધાંધાટ થયો, પથરા પડયા અને છેવટે એક મારવાડીનો જાન ગયો અને થોડાને ઇજા થઇ. આપણે પૂરેપુરું સમજી લેવાની જરૂર છે કે જ્યાં સુધી આપણા હિંદુ કે મુસ્લીમ ભાઇઓ અને બહેનો અજ્ઞાન રહેશે ત્યાં સુધી વહેમ, ધર્મને નામે ચાલતા ઢોંગ અને અસહિષ્ણુતાનો નાશ થવાનો નથી. આજે નાગાબાવા અને લાખો લફંગા માણસો હિંદી પ્રજાના અજ્ઞાન પર તાગડધિન્ના કરે છે. એ જાણીતી હકીકત છે કે મુસ્લીમ ભાઇઓ કેળવણીમાં પછાત છે–આ ડુંગરીના બનાવ પછી એક મિત્રે સૂચના કરી કે જો હિંદુ-મુસ્લીમ એખલાસ કરવો હોય તો પાંચ વર્ષ સુધી આખા દેશની શાળાઓ વગેરે બધ કરીને બધો પૈસો માત્ર મુસલમાનોના શિક્ષણ માટે વાપરવો, બધો પૈસો અને શક્તિ અજ્ઞાનનું અંધારુ દૂર કરવા માટે વાપરવાં. આ સૂચના વ્યવહારૂ ન હોય પણ તેનો ભાવ સહેલાઇથી સમજી શકાય એમ છે. સાંકળની મજબૂતી તેની નબળામાં નબળી કડીના બળ પર આધાર રાખે છે. હિંદુમુસ્લીમ એખલાસનો આધાર હિંદુ અને મુસ્લીમોના સાચા જ્ઞાન પર છે. અજ્ઞાનને લીધે અશ્રદ્ધા આવે છે. અશ્રદ્ધાને લીધે અદેખાઇ અને કલેશ.

મુ. મ.

***

જ્ઞાનપ્રચાર

૧૯૨૧ ની સાલમાં વસ્તીગણતરી થઈ તે વખતે આપણા દેશમાં માત્ર ૬ ટકા જેટલા માણસો શિક્ષિત એટલે લખી વાંચી શકે એવા નોંધાયા હતા. છેલ્લા દશ વર્ષમાં ઠીક પ્રગતિ થઇ હશે એવું અનુમાન કરીએ છીએ. જે પ્રજાના ૯૪ ટકા જેટલા માણસો અભણ હોય તે સ્વરાજ કેવી રીતે ટકાવી શકે એ પ્રશ્ન ખડો થાય છે. અક્ષરજ્ઞાનથી માણસો સદ્‌ગુણી, સદાચારી થાય છે એમ કોઈ નહિ કહે. અક્ષર-જ્ઞાન આપ્યા વિના બીજા માર્ગે લોકોને ધર્મ, સંગીત અને વ્યવહારૂ જ્ઞાન શીખવી શકાય તે છતાં અક્ષરજ્ઞાન એક મહત્ત્વનું સાધન છે. તે સિવાય જે માણસોને અક્ષરજ્ઞાન મળ્યું હોય છે તેમને ધંધાને લીધે બીજું જ્ઞાન મળતું નથી–તેવું જ્ઞાન આપવા માટે અનેક જાતના પ્રયાસો, અનેક પ્રકારની સંસ્થાઓ મારફત થયા છે, આવા જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય.

(૧) જેમને અક્ષરજ્ઞાન મળ્યું નથી તેમને તેવા જ્ઞાનની સાથે, કામગારોની સંસ્થાઓ તેમજ તેમના હિતને માટે જે ચળવળો ચાલી રહી છે તેનું જ્ઞાન આપવાનું છે.

(૨) નાની ઉંમરે ધંધામાં પડવા માટે શાળા છોડી દીધી હોય તેમને કૉલેજોમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તે રાત્રે કે અનુકૂળ વખતે આપવાની યોજના કરવાની છે.

(૩) અને ગામડાંની પ્રજા બધાથી અલગ થઇ જાય છે તેમને નાગરિક ધર્મ તથા

દરરોજ ઉપયોગમાં આવે એવું આરોગ્ય વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવું.

આવું જ્ઞાન, રાત્રે, રજાઓના દિવસોમાં, સહકારી મંડળીઓ, ખેડૂત મંડળો, રાત્રિશાળાઓ મારફત આપી શકાય.

ગ્રેટબ્રિટનમાં તો એવું ઠર્યું છે કે આવું શિક્ષણ આપવાની યોજના કાયમને માટે હોવી જોઇએ અને તેના વિના સારા નાગરિકો પેદા ન થઈ શકે.

આપણા દેશમાં આ ત્રણે પ્રકારના શિક્ષણની જરૂર છે. અક્ષરજ્ઞાન વિનાનાને જ્ઞાન આપવું, ખેતી, વેપાર અને ધંધાકામ ને લગતા વિષયોનું જ્ઞાન જે તે માણસોને આપવું, અને જેમનું શિક્ષણ ગરીબાઇને લીધે અટકયું હોય તેની આગળ ભણવાની ઇચ્છા સંતોષવી.

આપણી ૩૫ કરોડ માણસની વસ્તી માટે ઘણું કામ કરવાનું છે. હમણાં હાર્ટોગ કમિટી મળી હતી તેના નિવેદન પરથી જણાય છે કે દેશમાં અત્યંત થોડું કામ થાય છે અને તેમાં મુંબઇ ઇલાકો ઘણો પછાત છે.

ઇલાકા	પુરુષો માટે		સ્ત્રીઓ માટે	
	સંસ્થાઓ	વિદ્યાર્થીઓ	સંસ્થાઓ	વિદ્યાર્થીઓ
મદ્રાસ	૫૬૦૪	૧,૫૧,૯૫૧	૩૩	?
મુંબઇ	૧૯૩	૬૩૯૦	૯	૭૮૮
બંગાળા	૧૫૧૯	૩૦૮૭૩	૧	૧૫૫
સંયુક્ત પ્રાંત	૨૬	૭૨૩	૦	૦
પંજાબ	૩૭૮૪	૯૮૪૧૪	૨	૫૩

દક્ષિણામૂર્તિવિદ્યાર્થીભુવને એક અભ્યાસક્રમ અક્ષરજ્ઞાન માટે યોજી કાઢયો છે. જેમ જેમ અનુભવ થશે તેમ તેમાં સુધારો થશે, અને દેશમાં જે યુવકો રાજકીય લડતમાં ભાગ નથી લેતા તેમણે આ પ્રકારનું રચનાત્મક કામ પોતાના ફુરસદના વખતમાં કરવું જોઇએ. ફુરસદ મળતી નથી એ કાઢવી પડે છે. ગઇ લડતમાં સ્ત્રીઓ રાંધી છોકરાંઓને નિશાળે મોકલી પિકેટિંગ કરતી હતી અને પાછી રાત્રે જમતી વખતે હાજર થઇ જતી. એટલે ખરા ઉમંગ વિના કોઇ પણ જાતનું સારું કામ થઇ શકતું નથી. સાથે સાથે પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયો કાઢવાની જરૂર છે તે ભાગ્યે જ કહેવાનું હોય.

સુ. મ.

***

કોમી હકોનું સમાધાન

છેવટ સુધી રાજકીય હકો સંબંધી મુસલમાન ભાઇઓમાં પડેલા બે પક્ષ વચ્ચે સમાધાન ન જ થઈ શક્યું. આ સમાધાન ન થવા દેવામાં સીમલાનો દોરીસંચારો મૂળ કારણભૂત છે એમ સમજવા છતાં મૌ. શૌકતઅલી રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષ સાથે સંમત ન થઇ શકયા એ શોચનીય છે. એટલે એ પક્ષને એક તરફ રાખી મહાસભાની કાર્યવાહી સમિતિએ રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે સમાધાન કર્યું વિભક્ત મતદાર મંડળોની માગણી સિવાય આમાં મુસલમાન ભાઇઓની સર્વ માગણીઓને માન અપાયું છે. અને વિભક્ત મતદાર મંડળ જેટલું આખા દેશને અને મુસ્લીમ ભાઇઓને બીજું કશું ભાગ્યે જ વધારે હાનિકારક હોય.

સમાધાન નીચેના મુદ્દા ઉપર થયું છેઃ—(૧) અ બધી કોમોની સંસ્કૃતિ, ભાષા, લિપિ, કેળવણી, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને દાનોને રક્ષણ આપવું. (બ) દરેક કોમના અંગત કાયદાને બંધારણમાં સ્થાન આપવું. (ક) જુદા જુદા પ્રાંતોની લઘુમતીવાળી કોમોના રાજકીય હકોનું રક્ષણ કરવાનું કામ સમવાયી તંત્રનું રહેશે. (૨) મત આપવાનો હક પુખ્ત વયનાં બધાં સ્ત્રીપુરુષને મળવો જોઇએ. (ટીપ. પુખ્ત વયનાં સ્ત્રીપુરુષોને મત આપવાને મહાસભા નિર્ણય કરી ચૂકી છે તેમ, ગમે તેમ થશે તોપણ મતના હકો સર્વત્ર એકસરખા રહેશે અને દરેકનું પ્રતિનિધિત્વ સંખ્યાના પ્રમાણમાં આવી શકે તેવી રીતે નક્કી થશે તેવી ખાત્રી આપી છે.) ૩ અ હિંદનાં મતદાર મંડળો સંયુક્ત જ રહેશે. બ. સિંધમાં હિંદુઓ

માટે અને આસામમાં મુસલમાનો માટે અને પંજાબ અને વાયવ્યના સરહદી પ્રાંતોમાં શીખોને માટે અને બીજા જે કોઇ પ્રાન્તમાં વસ્તીના ૨૫ ટકાથી ઓછી સંખ્યા હિન્દુઓની કે મુસલમાનોની હશે ત્યાં વસ્તીના પ્રમાણમાં સમવાયી તંત્રમાં અને અંગભૂત પ્રાંતોના તંત્રોમાં લઘુમતી માટે ખાસ જગાઓ રખાશે અને તે ઉપરાંત તેમને બીજી જગાઓ માટે ઉમેદવારી કરવાનો હક રહેશે. (૪) નીમણુંકો પક્ષાપક્ષીથી પર એવા પબ્લિક સર્વિસ કમિશનોથી કરવામાં આવશે આ કમિશનો જાહેર નીમણુંકો માટે ઓછામાં ઓછી કેટલી લાયકાત જોઇએ તે નક્કી કરશે અને જાહેર નોકરીનું હિત જળવાય અને તે સાથે દરેક કોમને જાહેર નોકરીનો વાજબી ભાગ મળી રહે તે બન્નેની સરત રાખી નીમણુંકો કરશે (૫) સમવાયી તંત્રના અને પ્રાંતોના પ્રધાનમંડળોમાં લઘુમતીવાળી કોમોના હિતનો સ્વીકાર થવો જોઇએ. (૬) વાયવ્યના સરહદી પ્રાંતો અને બલુચિસ્તાનને બીજા પ્રાંતો જેવું રાજ્યતંત્ર મળવું જોઇએ. (૭) અલગ થવાનું ખરચ નિભાવી લેવા સિંધ તૈયાર હોય તો તેને અલગ કરી આપવા. (૮) દેશનું ભવિષ્યનું રાજ્યતંત્ર સમવાયી થશે. શેષ સત્તા સમવાયના અંગભૂત પ્રાંતોમાં રહેશે, પણ હિંદના હિતને બાધ આવતો હશે તો તેમ નહિ થાય.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ દર્શાવ્યું છે તેમ આ સમાધાન શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય તો ન'જ ગણાય. પણ આપણી પરિસ્થિતિમાં આ ઉત્તમ છે આમાં મુસલમાન ભાઇઓને વિભક્ત મતદાર મંડળ સિવાય લગભગ બધું જ મળી ગયું છે. અને તે ઉપરાંત બધી લઘુમતીવાળી કોમોને સંમત થાય એવું બીજું કોઇ પણ તંત્ર આપવા મહાસભા હજી કબૂલ થાય છે. પણ અમે માનીએ છીએ કે આ બંધારણને ડૉ. અનસારી, સરદાર શાર્દૂલસિંહ અને પંડિત મદનમોહન માલવીયજી જેવા દેશનેતાઓની સંમતિ મળી છે અને ડૉ. મુંજે જેવા કોમનાયક પણ આને વખાણ્યું છે એટલે આથી હિંદના ઘણા મોટા ભાગને સંતોષ મળશે જ. જાહેર નોકરીની બાબતમાં ઉમેદવારની લાયકાત સિવાય બીજી કોઇપણ બાબતને સ્થાન આપવું એ દેશને હાનિકારક છે એ ખરું, પણ આ બંધારણથી જ આપણે રાષ્ટ્રભાવ કેળવવામાં સફળ નીવડીશું તો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ દેખાતી તેની બધી ત્રુટિઓ આપોઆપ નીકળી જશે અને એમ થયા પછી વધારે હિતકર બંધારણ પણ થઇ શકશે. હાલ તુરત તો આ બંધારણને બને તેટલી મોટી સંખ્યામાં અનુમતિ આપવામાં જ દેશનું હિત અને બળ રહેલું છે.

***

અમેરિકાની નાણાં ધીરવાની દરખાસ્ત

ગયા યુરોપી યુદ્ધને લીધે ઇંગ્લંડ વગેરે અનેક દેશો અમેરિકાના દેવાદાર થઇ ગયા છે, તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જર્મનીની સૌથી વધારે વિષમ સ્થિતિ છે; કારણકે બધા વિજયી દેશોને તેને દર વરસ મોટી રકમની નુકશાની ભરવી પડે છે. આટલા માટે અમેરિકાના પ્રેસીડન્ટ હૂવરે ૧૨ અબજ ડોલરો ધીરવાની દરખાસ્ત કરી છે અને તેની એવી શરત છે કે આ ધીરવાની રાહત ઇંગ્લંડ વગેરે જર્મનીના લેણદાર દેશોએ જર્મનીને પણ આપવી. ઇંગ્લંડ આમાં સંમત છે પણ ફ્રાન્સનું વૈર હજી શમ્યું નથી. તે જર્મનીને પાયમાલ કરવા ઇચ્છે છે. ફ્રાન્સની માગણી એવી છે કે આ રાહત માટે જર્મનીએ યુદ્ધની મનવારો કરવી બંધ કરવી જોઇએ અને આસ્ટ્રિયા સાથે અર્થપ્રકરણમાં સુલેહ ન કરવી જોઇએ આ બન્ને શરતોથી જર્મનીનું સ્વાભિમાન ઘવાય છે આસ્ટ્રિયા સાથે તેને ભાષા અને સંસ્કૃતિનો સંબંધ છે અને બન્ને દેશો આર્થિક પ્રગતિ માટે સલાહસંપ કરે તેમાં ફ્રાન્સ વાંધો ન ઉઠાવી શકે. પણ અત્યારે આવી સ્થિતિ છે.

ઇંગ્લંડ આ ધીરધારનો લાભ હિંદને પણ આપવા માગે છે. પણ આપણું ખરું હિત, હિંદના રાજ્યતંત્રનું ખરચ ઘટાડવું એજ છે, ખરચ વધારે કરીને ઇંગ્લંડનાં નાણાં વ્યાજે લેવાં એ તો પરતન્ત્રતાની બેડી પહેરવા બરાબર છે. અને જ્યાં સુધી હુંડિયામણનો ભાવ આપણી માગણી મુજબ ઘટાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધીની બધી મદદ મિથ્યા જ નહિ, હાનિકારક છે.

***

ખરચની કાપકુપની યોજના નક્કી કરવાને માટે મુંબઇ સરકારે નીમેલી કમિટિએ પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું છે. આ યોજના મુજબ મુંબઇ સરકારના બજેટમાં જે ૬૧ લાખની ખોટ આવે છે તેમાંથી ત્રીસેક લાખની ખોટ પુરાશે. આ કમિટિના સભ્યોએ અનેક સૂચનાઓ કરી છે તેમાંથી બહુમતીની સૂચના એવી છે કે રૂ. ૪૦) અને તેથી ઓછા માસિક પગારને અડકવું નહિ. તેથી ઉપરનો રૂ. ૨૦૦) સુધીનો પગાર ૫ ટકા ઘટાડવો. તેથી ઉપરનો અને ૫૦૦) થી નીચેનો ૬½ ટકા ઘટાડવો, તેથી ઉપરનો અને ૭૫૦) સુધીનો ૧૦ ટકા ઘટાડવો. નીચેની હદ ૪૦ ની રાખી છે તે ઘણી નીચી છે, ૧૦૦ સુધીના પગારમાં ઘટાડો કરવો જોઇએ નહિ. ત્રણને બદલે બે પ્રધાનો કર્યા છે અને કારોબારી સમિતિના સભાસદોની સંખ્યા ચારને બદલે બેની કરી છે તે યોગ્ય છે, પણ ખરો ઘટાડો ગવર્નર અને ઊંચા હોદ્દેદારોથી શરૂ થવો જોઇએ. મહાસભાએ પ્રાથમિક હક્કો નક્કી કરવા નીમેલી સમિતિએ હિંદનો મોટામાં મોટો પગાર ૧૦૦૦) નો હોઇ શકે એમ બતાવેલું છે તે હિંદની જનતાનો ખરો અભિપ્રાય છે.

***

મહાત્માજી સીમલે

બારડોલીમાં અને ગુજરાતના બીજા કેટલાક ભાગોમાં તહકૂબીની શરતોની વિરુદ્ધ સરકારી અમલદારો લોકો પાસેથી મહેસૂલ વસુલ કરવામાં રૂબતાઇ કરતા હતા તેને નિવેડો લાવવા ગાંધીજી વાઇસરોયને મળવ સીમલે ગયા હતા. ત્યાં તેમની મુલાકાતો થઇ ગઇ છે અને તેઓ બારડોલી તરફ પાછ જવા ઉપડ્યા છે. આવા જ કામને અંગે પંડિત જવાહરલાલને પણ સીમલા જવાનું થયું હતું પણ હજી સુધી, આ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ખુલાસો થયો નથી. આવા બધા સવાલો પંચને સોંપવાની ગાંધીજીની સૂચના માન્ય રખાઇ નથી. આ અસંતોષને લીધે પરિષદના કામમાં ભાગ લેવાનું હજી સુધી ગાંધીજી નક્કી કરી શક્યા નથી.

બીજી તરફ પ્રજા અને ખાસ કરીને યુવાન વર્ગ સરકારની આવી નીતિથી અવિશ્વાસુ અને અધીરો થતો જાય છે. જુદા જુદા અમલદારો ઉપર કરેલા હુમલા અને છેલ્લો મુંબઈના ગવર્નર ઉપર એક જુવાને કરેલો હુમલો સુઘટિત યોજનાનાં ચિહ્નો નથી, તેને સમાજના સમજુ વર્ગનો ટેકો પણ નથી, તેમ તેને માટે ગાંધીજીની અસહકારની હિલચાલ જવાબદાર પણ નથી. પણ ડાહી સરકારને માટે પોતાની નીતિની લોકમાનસ પર થતી અસર જાણવાને આ દાખલા બસ છે, તેમજ આ ગાંધીજીની પદ્ધતિએ સરકાર સ્વરાજ્ય નહિ આપે તો લોકોનો જુસ્સો નેતાને અભાવે કેવો માર્ગ લેશે તે પણ આ ઉપરથી કંઇક સમજી શકાય છે. ઇંગ્લંડથી મિ. વેજવુડ બેન કબૂલ કરે છે કે ગાંધીજી હિંદમાં સુલેહ-શાન્તિને માટે એક જબરદસ્ત બળ છે, છતાં ગાંધીજી પણ અસ્વસ્થ થાય એવી રીતે સુલેહની શરતોની સરકાર તરફથી અવગણના થાય છે તે કોઇ રીતે ડહાપણ ભરેલું નથી.

***

દેશી રાજ્યોની ભડક

દેશની મુશ્કેલીઓ બાકી હોય તેમ કેટલાંક દેશી રાજ્યો ભડકીને મહાસભાની તદ્દન નિર્દોષ અને જરા પણ રાજકીય નહિ એવી હિલચાલનો

સામનો કરે છે. મોરબીએ આ બાબતમાં સખ્તાઇનું પગલું લીધું. મહાત્માજીએ શ્રી મહાદેવભાઇને મોકલી સમાધાન ન કરાવ્યું હોત તો તે સમસ્ત કાઠિયાવાડ અને સમસ્ત ગુજરાતના પ્રશ્નનું સ્વરૂપ તો સહેજે લેત અને કદાચ તેથી પણ મોટું લેત. તે બંધ પડ્યું ત્યાં મહીસુરમાં ત્યાંના દરબારી અમલદારોએ સ્વદેશી વાવટો ઉખેડી નાખવાનું બેહૂદું પગલું લીધું છે. સ્વદેશી વાવટા સામે જે સરકારે વાંધો નથી લીધો તો દેશી રાજ્ય શા માટે વાંધો લે છે તે સમજાતું નથી. અંગ્રેજ સરકાર કરતાં પણ અંગ્રેજ સરકારના હિતને માટે તેઓ વધારે ઇંતેજારી અને ઉત્સાહ ધરાવતા જણાય છે !

***

શ્રીયુત શંકરરાવ પાઠકનું મૃત્યુ

આ અઠવાડીઆમાં શ્રી શંકરરાવ પાઠકના અવસાનના સમાચારથી સંગીતપ્રેમી સજ્જનોને ઘણો ખેદ થશે. સદ્‌ગત શ્રીયુત વિષ્ણુ દિગંબરના પટ્ટશિષ્યો પૈકી એક હતા. તેમણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં સંગીતના અધ્યાપક તરીકે કામ કરીને ગુજરાતની સારી સેવા કરી હતી અને અનેક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ અને કુટુંબોમાં સંગીતનો શોખ અને સંસ્કારો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. સદ્‌ગત સારું ગાતા અને તે ઉપરાંત અનેક વાદ્યો ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ હતું. આખા હિંદમાં વાયોલિન પર દેશી સંગીત બજાવનાર તરીકે તેમનું સ્થાન ઘણું ઊંચું હતું. ગુજરાતમાં રહી તેમણે ગુજરાતનાં લોકગીતોનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. હાલ તેઓ અંગ્રેજી શીખી યુરોપમાં જવાનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં થોડા રોજની માંદગીથી તેમનું શોકકારક અવસાન થયું. સદ્‌ગતના જવાથી ગુજરાતને અને સંગીતના અભ્યાસને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે. રા.

***

શ્રી પ્રાણજીવન પાઠકને અભિનંદન

પ્રસ્થાનના વાચકોને શ્રી પ્રાણજીવન વિ. પાઠકનું નામ નાટકોના તથા ફિલસૂફીવિષયક લેખોના લેખક તરીકે જાણીતું છે. તેઓએ આ વર્ષે પૂર્વ અને પશ્ચિમના ચિત્તશાસ્ત્ર વિષે તુલનાત્મક અને વિવેચનશીલ નિબંધ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં રજૂ કર્યો હતો. તેમાં તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવ્યા છે; અને ચાન્સેલર મેડલ તથા તેલંગ મેડલ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છે. ફિલસૂફીના વિષયમાં આ વિરલ માન છે. તેમના પરીક્ષકો પ્રો. રાનાડે અને પ્રો. ત્રિવેદીએ તેમનો નિબંધ આખો યુનિવર્સિટીને છાપવા સૂચના કરી છે. આવું વિરલ માન મેળવવા માટે એક ગુજરાતી તરીકે અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

શ્રી. પ્રાણજીવન ૧૯૧૯ માં બી. એ. માં ફિલસૂફી ઓનર્સ સાથે પાસ થયા ત્યારથી તેમણે પશ્ચિમની ફિલસૂફીનાં વિવિધ અંગોમાં પોતાનો અભ્યાસ સતત ચાલુ રાખ્યો હતો તથા તેમાં છેવટના ગ્રંથોથી પરિચિત રહેવા હમેશાં પ્રયત્ન કરતા હતા. પ્રાચીન હિંદુ ફિલસૂફીનો અભ્યાસ પણ તેઓ આગળ વધાર્યા કરતા હતા. અમને આશા છે કે આ રીતે તેઓ તેમનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશે અને તેનાં પરિણામ ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરશે. તેમના યુનિવર્સિટીના નિબંધને તેઓ ગુજરાતી રૂપ આપશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

આમના જેવા આશાપ્રદ અભ્યાસીની સેવાનો લાભ ગુજરાતને મળે તો સારું. હમણાં હમણાંમાં આપણા અભ્યાસીઓને એક પછી એક પરપ્રાન્તર જ જવું પડ્યું છે. ગુજરાત પરપ્રાન્તની શિક્ષણસંસ્થાઓને પૈસા આપી નભાવે છે અને તેના પોતાના અભ્યાસીઓને બહાર જવું પડે છે આવું આમના સંબંધમાં ન બને તો સારું.

તા. ૨૪-૭-૩૧ ર. છો. પ.

સરસ્વતી ગ્રન્થમાલા

બીજા વર્ષનાં કેટલાંક પુસ્તકો

પુ૦ ૧૧ (છેલ્લું)

લૂંટાતું હિંદ [જેઠાલાલ ગાંધી]

હિંદુસ્તાન નૂરવિહોણું કેમ બન્યું તે દાખલા દલીલોથી તથા આંકડાઓથી પૂરવાર કરતું પુસ્તક.

૦–૩–૦

લાલ ટોપી [મોહનલાલ મ. ભટ્ટ]

જેલ એ શું વસ્તુ છે, ત્યાં કયી જાતના જુલમો કેદીઓને સહન કરવા પડે છે, વ્યસની કેદીઓની ત્યાં કેવી મનોદશા થઈ જાય છે, છાની રીતે પૈસા રાખવા કેવી યુક્તિઓ કરવી પડે છે વગેરે જેલ જીવનની અનેક ભયંકર બાબતો જણાવતી એક ગુનેગાર કેદીની કરૂણ કથા.

૦–૩–૦

બોરસદની વીરાંગનાઓ

[ગિજુભાઇ]

બોરસદના જગવિખ્યાત સ્ત્રી–સીતમ દિનને દિવસે પોલિસોએ વર્તાવેલા સીતમોની કેટલીક વિગતો રજૂ કરતી પુસ્તિકા.

૦–૨–૦

અયોધ્યા ઓહિયાં

[છગનલાલ ન. જોશી]

કંપની સરકારે અયોધ્યાનું આખું રાજ્ય કેવા છળકપટ અને પ્રપંચથી ખાલસા કર્યું છે તે બતાવતું સુંદર પુસ્તક. અયોધ્યા ખાલસા કરવાના બનાવને અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ 'લુંટફાટની ટોચ' કહીને વર્ણવ્યો છે તેનો ઇતિહાસ.

૦–૩–૦

પૂજારીને પગલે

[જયસુખલાલ કૃ. મહેતા]

ગૂજરાતના–હિંદના મંદિરના પૂજારી ગાંધીજીએ પૂજારી તરીકેનું જીવન શરૂ કર્યું ત્યારથી તે દાંડીકૂચ સુધીનું તેમનું સ્વાતંત્ર્ય મંદિરના પૂજારી તરીકેનું ચમત્કારિક જીવન.

૦–૪–૦

બારડોલીની હિજરત [ગિજુભાઇ]

ગઇ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની લડત સમયે બારડોલીની પ્રજાએ જે અદ્‌ભુત અને અદ્વિતીય હિજરત કરી આખી દુનિયાને આશ્ચર્યચકિત કરી હતી તે હિજરતનાં વિવિધ દૃશ્યો રજૂ કરતી પુસ્તિકા.

૦–૨–૬

॥ પ્રસ્થાન ॥

પુ૦ ૧૨
અં૦ ૪

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

૧૯૮૭
શ્રાવણ

તંત્રીઓ
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

ઑર્ડર—પત્ર

શ્રી. વ્યવસ્થાપક,

પ્રસ્થાન કાર્યાલય,

અમદાવાદ.

રા. સાહેબશ્રી,

નીચે જણાવ્યા મુજબનાં પુસ્તકો અમારે જોઇએ છે તો તે વળતી ટપાલે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરશોજી.

જે પુસ્તકો જોઇતાં હોય ત્યાં ✓ આવી નિશાની કરો.
જે પુસ્તકો ન જોઇતાં હોય ત્યાં ૮ આવી લીટી મારો.

ભારતપુણ્યપ્રવાસ (આલ્બમ)	૧—૦—૦
સ્વૈરવિહાર	૧—૮—૦
દ્વિરેફની વાતો (બીજી આવૃત્તિ)	૧—૪—૦
જીવનનાં દર્દ	૧—૪—૦
પ્રેમનો દંભ	૧—૪—૦
કયે રસ્તે?	૧—૮—૦
ગાંધીમણિમહોત્સવાંક	૧—૪—૦
સુવન અને બીજી વાતો	૧—૪—૦
રામ અને કૃષ્ણ	૦-૧૦-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦—૮—૦
ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ	૬—૦—૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા પહેલું વર્ષ: આખો સેટ	૨—૦—૦
,, બીજું વર્ષ: ,, ,,	૨—૪—૦
,, ત્રીજું વર્ષ: ગ્રાહક તરીકે	૨—૦—૦
દરિદ્રનારાયણ જ્ઞાનપ્રચારમાળા ૧૦ પુસ્તકોનો આખો સેટ	૧—૧—૬

એ માટે રૂ. મ. ઑર્ડ. થી મોકલી આપું છું.
એનું બિલ તથા પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલી આપશોજી.

લિ.

(સહી) ______________________

પૂરેપૂરું નામ ______________________

સિરનામું ______________________

ગામ ______________________

રેલ્વે સ્ટેશન ____________ પો૦ ____________ (જી.) ____________

ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રન્થાવલિ

[રશિયાના મહાન વિચારક, ફિલસૂફ અને કળાકાર મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયની સર્વોત્તમ કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના.]

યો જ ના

આ ગ્રન્થાવલિમાં અત્યાર અગાઉ નહિ થએલાં પુસ્તકોના જ અનુવાદો પ્રગટ કરવામાં આવશે.

આ ગ્રન્થાવલિમાં ગુજરાતી સમાજને અનુકૂળ તથા ઉપયોગી હોય એવાં જ પુસ્તકો લેવામાં આવશે ઉ. ત. War & Peace અને Anna Karenina જેવી નવલકથાઓ તથા બીજી બાજૂથી કેવળ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય સંબધી પુસ્તકો છોડી દેવામાં આવશે

આ ગ્રન્થાવલિમાં ટૉલ્સ્ટૉયની સર્વોત્તમ કૃતિઓ જ લેવામાં આવશે અને આ ગ્રન્થાવલિ દશથી બાર પુસ્તકોમાં (લગભગ ૨૫૦૦ પાનાંમાં) અને બેથી અઢી વર્ષમાં પૂરી કરવાની કોશીશ કરવામાં આવશે.

આ ગ્રન્થાવલિનું જે પુસ્તક ૨૦૦ કે તેથી વધુ પૃષ્ઠનું થશે તે પુસ્તક સારી પેઠે જાળવી શકાય તે હેતુથી પાકા પૂંઠાનું આપવામાં આવશે.

આ ગ્રન્થાવલિમાં પુસ્તકોનાં સીધાં ભાષાંતરો જ થશે એટલે કે પાત્રો તથા પરિસ્થિતિ મૂળ પ્રમાણે જ જાળવી રાખવામાં આવશે.

આખી ગ્રન્થાવલિને અંતે ટૉલ્સ્ટૉયના જીવન અને એના ગ્રન્થોના સ્વતંત્ર અભ્યાસના ફળરૂપ એક ચરિત્રાત્મક તેમ વિવેચનાત્મક પુસ્તક આપવામાં આવશે.

આ ગ્રન્થાવલિનાં બધાં પુસ્તકો, જો પહોંચી વળાશે તો, શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના હસ્તે જ અનુવાદિત થશે

લ વા જ મ

આ ગ્રન્થાવલિનાં પુસ્તકો ગ્રન્થાવલિના ગ્રાહકોને **પોણી કિંમતે** આપવામાં આવશે. બહારગામ ટપાલમાં મોકલવાનો ખર્ચ ગ્રાહકને શિર રહેશે. સ્થાનિક ગ્રાહકો જો ૧૫ દિવસમાં બહાર પડેલું પુસ્તક રુબરુ આવીને નહિ લઇ જાય તો અર્ધું ટપાલ-ખર્ચ લઇ તેમને ઘેર પહોંચાડવામાં આવશે

બહારગામના ગ્રાહકોને તેમની નકલો પોસ્ટલ સર્ટિફિકેટ લઇને મોકલવામાં આવશે એટલે ટપાલમાં ગૂમ થએલી નકલ માટે અમે જવાબદાર નહિ રહીએ.

આ જોખમ ખેડવા જેઓ તૈયાર ન હોય **તેમણે પોતાની નકલ રજીસ્ટરથી મંગાવવી અને તે માટે અગાઉથી ૦-૮-૦ વધુ મોકલવા.**

દર વર્ષે રૂા. ૫) થી વધુ કિંમતનાં (ગ્રાહક તરીકે પોણી કિંમત ગણતાં) પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં નહિ આવે. એટલે દરેક ગ્રાહકે શરૂઆતમાં રૂા ૫) મોકલી આપવા, જે રકમમાંથી તેમને બહાર પડતાં પુસ્તકો વર્ષ દરમિયાન મોકલાશે.

આ ઉપરાંત દરેક ગ્રાહકે રૂા. ૧) પ્રાવેશિક ફી ભરવી પડશે. આખી ગ્રન્થાવલિ પૂરી થયે આ એક રૂપિયો ગ્રાહકને પાછો મળશે અથવા હિસાબમાં મજરે અપાશે.

અપવાદ (૧) જે ગ્રાહક આખી ગ્રન્થાવલિનાં પુસ્તકો નહિ ખરીદે એટલે કે અધવચથી ગ્રાહક તરીકે બંધ થશે તેમને આ રૂપિયો પાછો નહિ મળે.

(૨) જે ગ્રાહક, તેમનું લવાજમ પૂરું થયે નવા લવાજમ માટે વી. પી. થાય તે પાછું વાળે કે એવા બીજા નુકસાનમાં કાર્યાલયને ઉતારે, તેમની પાસેથી તે નુકસાનીની રકમ ભરપાઇ કર્યા પછી બાકી રહેશે તેટલીજ રકમ આમાંથી પાછી અપાશે.

પુસ્તકો

સામાન્ય રીતે નીચેના ક્રમમાં પુસ્તકો બહાર પાડવાની ઉમેદ છે, છતાં સંયોગાનુસાર ફેરફાર પણ થાય. અને પુસ્તકોમાં વધઘટ પણ થાય.

પુ. ૧ સ્ત્રી અને પુરુષ
[Relation of the Sexes]
(શ્રાવણ આખરે બહાર પડશે.)

પુ. ૨ નવલિકાઓ ભાગ ૧
[Short Storiesમાંથી ચૂંટી કાઢેલી વાર્તાઓ]

પુ. ૩-૪ નવો અવતાર ભાગ ૧ તથા ભાગ ૨
[Resurrection]

પુ. ૫ દૃષ્ટિપરિવર્તન ભાગ ૧
[નિબંધો, નાના લેખો ને પત્રોમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં લખાણો]

પુ. ૬ દાંપત્ય અને બીજી વાર્તા
[Family Happiness તથા બીજી ચૂંટી કાઢેલી વાર્તાઓ]

પુ. ૭ નાટકો
[Plays]

પુ. ૮ આત્મકથા
[My confessions & What I Believe]

પુ. ૯ કળા એટલે શું?
[What is Art? અને Essays on Art]

પુ.૧૦ ગામડામાં ત્રણ દિવસ
[Three Days in the Village]

આ ઉપરાંત, નીચેમાંથી આવશ્યક અને હિતકર હશે તે યથાક્રમે લેવાશે :

૧ Childhood, Boyhood & Youth
૨ Sevastopole & other Stories
૩ The Cossacks &c
૪ The Kingdom of God is within you
૫ On Life
૬ On Education
૭ My Religion
૮ Diary
વગેરે વગેરે

આશા છે કે ગુજરાતી સમાજ આ સાહસને વધાવી લેશે અને સાહિત્યરસિક સ્ત્રી–પુરુષો અને પુસ્તકાલયો આ ગ્રન્થાવલિના જેમ બને તેમ જલદી ગ્રાહક થઇ જશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

પ્ર સ્થા ન કા ર્યા લ ય નાં પ્ર કા શ નો

સ્વૈરવિહાર

લે૦ રામનારાયણ વિ. પાઠક

જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ઉપર ગંભીરતાથી, અને છતાંયે હાસ્યરસિક શૈલીથી લખાયેલા લેખોનો સંગ્રહ.

૧–૮–૦ પૃ. ૨૫૬, પાકું પૂઠું

દ્વિરેફની વાતો

લે૦ રામનારાયણ વિ. પાઠક

'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી અને ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય સિદ્ધહસ્ત વાર્તા–લેખકની સામાજિક તેર વાર્તાઓનો

૧–૪–૦ સંગ્રહ. બીજી આવૃત્તિ. પૃ. સંખ્યા ૨૧૬

જીવનનાં દર્દ

મૂળ લેખક : પ્રેમચંદજી

આપણા સામાજિક જીવનને સ્પર્શ કરતા વિવિધ વિષયો ઉપર મનોરંજક શૈલીમા લખાએલી સુંદર વાર્તાઓનો સગ્રહ. પૃ. સખ્યા ૨૦૦

૧–૪–૦ પાકું પૂઠું.

પ્રેમનો દંભ

મૂળ લેખક ' ટોલ્સ્ટોય

લગ્નજીવનનું શું રહસ્ય છે, અને આજનાં લગ્નોમાં કેવો વિષયી પ્રેમ હોય છે, તેનો સુંદર ચિતાર આપતું

૧–૪–૦ પુસ્તક. પાકું પૂઠું.

કયે રસ્તે ?

લે૦ ચીમનલાલ જે. શાહ

આટલું સુંદર અને કલામય ગુજરાતી પુસ્તક તમે નહિ જ જોયું હોય. લગ્નપ્રસંગે ભેટ આપવા માટે આથી સુંદર પુસ્તક ભાગ્યે જ મળશે.

૧–૮–૦ આઠ સુંદર ચિત્રો સહિત.

India's Pilgrimage
ભા ર ત પુ ણ્ય પ્ર વા સ

ચિત્રકાર : કનુ દેસાઇ

છેલ્લા બાર માસમાં લડાએલ જગપ્રસિદ્ધ હિંદ સ્વાતંત્ર્યની લડતનાં અમર થવા યોગ્ય બાર પ્રસંગો આ આલ્બમમાં જોવા મળશે. આખી લડત તમારી નજર સમક્ષ

૧–૦–૦ ખડી થશે.

ગાંધી મણિમહોત્સવાંક

ગુજરાતના વિચારકો, કાર્યકર્તાઓ અને લેખકોના સહકારથી તૈયાર થએલો ગાંધીજીના જીવનકાર્યની મીમાંસા કરતો ખાસ અંક. ૨૪

૧–૪–૦ લેખો, ૮ ચિત્રો, પાકુ સચિત્ર પૂઠું.

ચુંબન અને બીજી વાતો

યુરોપીય સાહિત્યના અમર વાર્તાલેખકોની ઉત્તમોત્તમ વાર્તાઓનો સંગ્રહ. લગભગ બધી વાર્તાઓ દુનિયાની મુખ્ય મુખ્ય ભાષાઓમાં

૧–૪–૦ ઊતરી છે.

પ્ર સ્થા ન કા ર્યા લ ય : અ મ દા વા દ

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૨ | શ્રાવણ : ૧૯૮૭ | અંક ૪

મૉન્ટેગ્યુની રોજનીશી*

મૉન્ટેગ્યુ

એડ્વિન એસ મૉન્ટેગ્યુ ઇંગ્લંડના લૉઇડ જ્યૉર્જના કોએલિશન–સંયુક્તપક્ષીય મંત્રીમંડળમાં હિંદુસ્તાનનો સેક્રેટરી હતો તે અગાઉ તેણે હિંદના મદદનીશ સેક્રેટરી તરીકે જૉન અથવા લૉર્ડ મૉરલે નીચે કામ કર્યું હતું ઇ સ ૧૯૧૭માં મેસોપોટેમિયાના જંગમાં હિંદી લશ્કરને વેઠવી પડેલી ખુવારી ઉપર નિવેદન કરવા નિમાયેલા કમિશનના રિપોર્ટ ઉપર જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં તકરાર થઇ ત્યારે મૉન્ટેગ્યુએ હિંદના રાજ્યતંત્રને સખત ભાષામાં વખોડ્યું હતું અને તે ભાષણમાં એ રાજ્યતંત્રને વાસ્તે વપરાએલો ante-diluvian જરીપુરાણું–શબ્દ હિંદના રાજ્યતંત્રના ટીકાકારોની પરિભાષામાં અત્યારે તો ઘરગથ્થુ શબ્દ થઇ ગયો છે લૉઇડ જ્યૉર્જ તે વખતે મુખ્ય પ્રધાન હતો તેણે મૉન્ટેગ્યુની પ્રતિભાને તુરત પારખી લીધી અને ચેમ્બરલેઇને જ્યારે ભારતમંત્રીના પદનું રાજીનામું આપ્યું ત્યારે તેણે તુરત મૉન્ટેગ્યુને એ હોદ્દા ઉપર નીમી દીધો મૉન્ટેગ્યુ નહોતો લિબરલ, કે કૉન્ઝર્વેટિવ, કે સોશ્યાલિસ્ટ–તે રૅડિકલ પક્ષનો હતો ને મિલ ને મોર્લે તેના ખરા ગુરુઓ હતા જ્યારથી તેણે હિંદનું રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું ત્યારથી તેની ભવિષ્યની કારકિર્દી નક્કી થઇ ગઇ હિંદના રાજકારણ સાથે તો મૉન્ટેગ્યુએ ખરું તાદાત્મ્ય કરેલું હિંદ માટે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું–શરીર વખત ને ભવિષ્ય પણ જો તેણે હિંદના રાજકારણ સંબંધી કર્ઝનને ને લૉઇડ જ્યૉર્જને નમતું આપી દીધું હોત તો તે કોઇ વાર બીજા મંત્રીમંડળમાં બેસી શકત કેટલાકો તો એક વાર એટલે સુધી ધારતા હતા કે ભવિષ્યમાં મૉન્ટેગ્યુ ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન પણ થાય પણ ખિલાફતના વિષયમાં મૉન્ટેગ્યુએ કર્ઝન સામે ને લૉઇડ જ્યૉર્જ સામે વિરોધ કર્યો ને તેને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી આ બનાવ પછી ઇંગ્લંડના રાજકારણમાં અવનવા ફેરફારો થઇ ગયા ને મૉન્ટેગ્યુએ મરણ સુધી એકલા, હતાશ અને જડ જેવા થઇ જિંદગી ગાળી ઇંગ્લંડના લોકોએ તેની કદર બૂઝી નહિ એટલું જ નહિ, પણ તેના રાજકારણ સામે હિંદમાં પણ પ્રચંડ વિરોધ ઊભો થયો।

---

* An Indian Diary by Edwin S Montague Secretary of State for India, 1917–22 edited by Venetia Montague (William Heinmann) London, 1930. 21s, with a preface from the editor.

મૉન્ટેગ્યુના જીવનનું મુખ્ય કામ ૧૯૧૯–૨૦ના સુધારાઓ એ હતું મૉન્ટેગ્યુ એમ માનતો હતો કે જો તે સુધારાઓનો બરોબર અમલ થશે તો ટૂંકી મુદતમા હિંદ સ્વરાજ્ય ભોગવતુ થશે આ અભિલાષા કદી પાર પડી નહિ. ઇંગ્લંડના વેપારીઓ ને મુત્સદ્દીઓ, હિંદમા નોકરી ને વેપાર કરતા અંગ્રેજ અમલદારો ને વેપારીઓ, બધા તે નવા રાજ્યતંત્રનો જેમ બને તેમ ઊલટો અમલ કરવા ઇચ્છતા હતા ઇ સ ૧૯૧૯ મા પંજાબમા જનરલ ડાયરે જલીઆનવાળા બાગનું પ્રકરણ ઉપસ્થિત કર્યું ને તે પછી હિંદુસ્તાનના રાજકારણના ઇતિહાસમા અસહકાર, ને સત્યાગ્રહના યુગની શરૂઆત થઇ મૉન્ટેગ્યુ આ લડતનું સ્વરૂપ સમજી શકયો નહિ અસહકારમા તેને હિંદપુત્રોની નવા રાજ્યતંત્રનો શુદ્ધ અમલ કરવાની અશક્તિની ગંધ આવી. અને સત્યાગ્રહમા તેને ભડખોર વૃત્તિનો ભાસ થયો પ્રશંસકો હવે તેને વગોવવા લાગ્યા ને તેના રાજકારણની શુદ્ધતાનો સંશય કરવા લાગ્યા

મૉન્ટેગ્યુ ઘણો ભાવનાપ્રધાન મુત્સદ્દી હતો તે યાહુદી હતો તે ભૂલવુ જોઇએ નહિ જરાજરામા તેનો પિત્તો ઊકળી આવતો ને મોટામોટા અમલદારોને પણ તે ધમકાવતો ધીરજનો તે વિલય કહેતો અને સંમત્ત કરવાની ઉમેદને તે અમલ કરવાની અશક્તિ લેખતો. તેથી જ્યારે પોતાના કોડ પૂરા ન થયા ત્યારે તે હતાશ થયો જિંદગી તેને ઝેર જેવી લાગવા માંડી તે કામ વગરનો ને લક્ષ્ય વગરનો થઇ ગયો ને તુરતમા મરી ગયો

મૉન્ટેગ્યુની રોજનીશીની ઉપયોગિતા

મૉન્ટેગ્યુની રોજનીશી ઘણી ઉપયોગી છે આ રોજનીશી ઈ. સ ૧૯૧૭ના નવેમ્બર માસની ૧૦ મીથી તે ઇ સ ૧૯૧૮ ના મેની ૧૧મી સુધી રાખવામા આવી હતી એ વખતે ૧૯૧૯ના સુધારાઓની ચર્ચા ચાલતી હતી ને મૉન્ટેગ્યુને હિંદના અનેક નાનામોટા અમલદારો મુત્સદ્દીઓ ને રાજામહારાજાઓને મળવાનો પ્રસગ મળ્યો હતો મૉન્ટેગ્યુએ એ પ્રસગોની બહુ ચીવટથી નોધ કરી રાખી હતી એ નોધો રોજરોજ ને તુરત જ લખાવવામા આવતી તેથી તેની ઉપયોગિતા ખાસ વધે છે અલબત્ત, મૉન્ટેગ્યુ પોતે લાગણીવશ થઇ જતો, તેનુ માનવસ્વભાવનુ પરીક્ષણ સૂક્ષ્મ નહિ હોય, અનેક વાર તેમા વિસંવાદિતા જોવામા આવશે, છતા આ એક વરસની રોજરોજની નોધો વાચવાથી આપણને બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રના પડદા પાછળની ગુપ્ત વાતોનો પરિચય થાય છે ને આપણી ને આપણા રાજ્યકર્તાઓની નાની મોટી વાતો જાણવાનો અનેરો લાભ મળે છે એવી રોજનીશીઓ આંગ્લ-હિંદી ઇતિહાસમા બહુ મળી શકતી નથી

ઇ. સ. ૧૯૧૭નું હિંદ

મૉન્ટેગ્યુ જ્યારે હિંદ આવ્યો ત્યારે દેશમા ચોમેર અસતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો. મદામ પામે અડ્યાર મુકામેથી મિસિસ બેસન્ટે "હોમરૂલ લીગ"ની સ્થાપના કરી, ને "ન્યૂ ઇન્ડિયા" વગેરે પત્રો કાઢી સમસ્ત આંગ્લ જનતાને ખળભળાવી મૂકી હતી માત્ર એકાદ વર્ષ અગાઉ જ હિંદી રાજકારણમાથી સર ફિરોઝશાહ મહેતા ને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેની બુદ્ધિના સમર્થ ને શાત વ્યક્તિત્વનો અસ્ત થયો હતો લોકમાન્ય ટિળક પાછા આગેવાની ધરાવતા થયા હતા ગાધીજીના રાજકારણની હજુ ઉષા માત્ર ફૂટતી હતી લખનૌ મુકામે મળેલી કોંગ્રેસ-લીગના રાજકારણે હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય સિદ્ધ થઇ ચૂક્યુ હતુ

આંગ્લ જનતાને આ બધુ ઘણુ ભયાનક લાગ્યુ હતુ તેથી તેણે ઇંગ્લંડમા લોર્ડ સિડનહૅમ

જોવાનો લાગ સાધ્યો હતો અને પંજાબના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર માયકલ ઓ ડ્વાયર, મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ પેન્ટલૅન્ડ, ને ખુદ વાઇસરૉય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ પણ તેમના સહયોગીઓ બન્યા હતા "હોમરૂલ લીગ"ની વ્યવસ્થામા, ટિળકની આગેવાનીમા અને લખનૌના કૉંગ્રેસ–લીગના નિવેદનમા તેમને બ્રિટિશ સત્તાના અસ્તના પગરણ મંડાતા હોય એમ જણાતુ હતું અને યુરોપના મહાયુદ્ધમા હિંદપુત્રોએ આપેલા સાથને તેઓ એકદમ તુચ્છકારતા હતા

આને વખતે મૉન્ટેગ્યુએ મુંબઈમા પગ મૂક્યો મૉન્ટેગ્યુને આંગ્લ જનતાનો હલકો અભિપ્રાય હતો જેમજેમ તેને વધારે અનુભવ થતા લાગ્યો તેમતેમ ખુદ વાઇસરૉયથી માંડીને તે ઠેઠ નાનામા નાના અંગ્રેજ અમલદારની અમલ કરવાની નાલાયકી તેને વધારે ને વધારે સાલવા લાગી એ નાલાયકી બે પ્રકારની હતી એક તો હિંદી જનતાના અપરિચયથી પરિણમતી નાલાયકી, ને બીજી રાજ્યતંત્રની જે ઘરેડ પડી ગએલી તેથી છૂટા ન પડવાના વિચારથી નીપજતી નાલાયકી વસ્તુત આ નાલાયકી રોજનીશીના વાચનારને એકદમ વિસ્મિત કરી નાખે છે તેને સહેજ સવાલ થાય છે કે શુ આટલી બધી નાલાયકી, આટલી બધી નિરુપાયતા, વસ્તુને વિલંબે પાડવાની આવી વિચિત્ર પ્રણાલિકા, આટલુ બધુ કાગળીઉં રાજ્યતંત્ર, ને તે જ સાથે તેત્રીસ કરોડ પ્રજાજનોની આટલી ભયંકર નાલાયકી આટલી બધી નિરુત્સાહિતા, આટલી બધી આત્મવચના ! મુંબઈનો તે વખતનો ગવર્નર લાર્ડ વિલિંગ્ડન મુંબઈની પ્રજાને "સ્વરાજ્ય" આપવાની હિમાયત કરે ને તે જ સાથે પ્રજાના કહેવાતા આગેવાનો—સર દીનશાહ વાચ્છા, હોરમસજી વાડિયા, ચંદાવરકર, વગેરે "સ્વરાજ્ય"ની જવાબદારીઓ સ્વીકારવા ના પાડે અને છતા "સ્વરાજ્ય"ની કાગળ ઉપર, ભાષણમા ને મુલાકાત દરમ્યાન માગણી કરે ! મૉન્ટેગ્યુ ટિળકને, બેસન્ટને, લજપતરાયને ને બિપીન પાલને પ્રજાના આગેવાનો માને, છતા "મોડરેટો" તે જ આગેવાનીનો ઇન્કાર કરે !

બ્રિટિશ અમલદારીની નાલાયકી

હિંદના તે વખતના વાઇસરૉય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની તે પદ માટેની નાલાયકીનું તો આ રોજનીશીને પાને પાને દર્શન થાય છે ! એ વાઇસરાયના અમલ વિષે મેં ઇ સ ૧૯૨૪મા એટલે તેના અમલની સમાપ્તિને ચાર વર્ષો થયા હતા ત્યારે નીચે પ્રમાણે લખેલુ હતુ —

"The close of Lord Chelmsford's regime meant the close of the old order as it was established after the Mutiny The Viceroy succeeded to a heritage of political peace. He bequeathed to his successor a situation fraught with the most serious possibilities for mischief His administration was the weakest of all past vice-regal records In the matter of the administration of the Home Department he allowed himself to be effaced by the insistent petulance of Sir William Vincent and Sir George Loundes In the matter of exchange the Viceroy surrendered to the selfish importunities of the British merchant in England and India .. . .Still more conspicuous was his failure as the representative of the King-Emperor.

In the harrowing crisis of the Punjab he refused to hold the scale between the two races British and Indian and he gave a blank card to 'the man on the spot' The result was a decline in the prestige of the chief office in India It is contended that he acted as a constitutional Viceroy But it is not a true picture of his work During his times the Viceroy ceased to function In fact self effacement was the characteristic feature of Lord Chelmsford's administration One even discerns symptoms of weariness as the drama draws to its well deserved end. His unconstitutional self-effacement succeeded in almost destroying the influence of the constitutional party in India and gave rise to the movement for 'self government by all peaceful and legitimate means" By all means therefore, on account of Reform Act and on account of the emergence of the party for immediate 'Swarajya", his administration closed one epoch and opened a new one in our history He was the last of the old order The landing of Lord Reading heralded a new age, throbbing with new sentiments and ideas and inspired by new persons The long and dreary winter of Indian political depression was gone for ever and the spring of responsible government and fresh political self-assertiveness dawned on the political horizon ×

ચેમ્સફર્ડની બુદ્ધિની જડતા મોન્ટેગ્યુ અનેક વખતે શોકપૂર્વક બહાર પાડે છે તેની પોતાની કાઉન્સિલના હિંદી સભ્ય સર શંકરન્ નાયર સાથે તેને બોલ વ્યવહાર પણ નહોતો, જો કે તેમાં કંઈ સર શંકરન્ પોતે પણ જવાબદાર હોય ! મોન્ટેગ્યુને ને ચેમ્સફર્ડને જુદા જુદા મંડળોના પ્રતિનિધિઓ મળવા આવતા તે બધા પૂતળાં માફક આવતા ને ચાલ્યા જતા ! વાઇસરૉય તેમને કદી એક ઉત્સાહનો શબ્દ કહેતો નહિ ને મોન્ટેગ્યુને કહેવા દેતો નહિ ! "મોન્ટેગ્યુ ને હું અમે બંને તમારો બધાનો ઉપકાર માનીએ છીએ ને તમારું કહેવું અમે યોગ્ય વખતે બરોબર લક્ષમાં રાખીશું' એટલા સામાન્ય ઉદ્‌ગારો સિવાય આવા પ્રસંગે બીજો કશો વ્યવહાર થતો નહિ ! હિંદના ગવર્નર ઉપર ખૂબ ઊહાપોહ થાય, તેમાં બીજા લોકો ખૂબ ભાગ લે, પણ ચેમ્સફર્ડ માત્ર બહુવચન ને એકવચનની ભૂલો માટે, આર્ટિકલમાં 'એ' કે 'ધિ' વાપરવો તેની જ ચર્ચા કરે Indian Government ને Provincial Governments માં આઈ, જી, ને પિ, અક્ષરો ચોથી એબીસીડી ના પડે કે ત્રીજી એબીસીડી ના પડે એવું કામ કરે કૉલેજના પ્રોફેસરના જેટલું પોતાના વિદ્યાર્થીઓને નિબંધ માટે ઘણી સૂચનાઓ આપવા જેટલું પણ કામ

× A political and Administrative History of India, 1757-1920 (1924).

ન કરે ને દરેક બાબતમાં "હુ મારા કાઉન્સિલરોને પૂછી જોઇશ ને પછી મારો મત આપીશ," એવા નામર્દાઇના વેણ બોલે એ વાચી સ્વરાજ્ય માટે હિંદ પુત્રોની નાલાયકીની શરણાઇઓ ફૂંકનારાને ખરેખર શરમ આવે જ આવે!

મોન્ટેગ્યુ તેની જ સ્થિતિ મદ્રાસની સરકારના સંબંધમાં આપણી પાસે રજૂ કરે છે. તે સરકારનુ તંત્ર એ વખતે લૉર્ડ પૅન્ટલૅંડના હાથમા હતુ ને પૅન્ટલૅંડ આખ્ખ જનતાના હાથમા રમકડા જેવો થઈ રહ્યો હતો. ચેમ્સફર્ડ ને પૅન્ટલંડ એક જ મતના અને લગભગ એક જ સ્વભાવના હતા ને તેથી બનેએ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર હિંદી રાજકારણને એકદમ ક્રાંતિકારક સ્વરૂપ આપી દીધુ × એકે પોતાની કાઉન્સિલ ઉપર ને પ્રાંતિક સરકારો ઉપર અકુશ રાખ્યો નહિ, બીજાએ પોતાના સ્થાનિક સલાહકારો ઉપર અકુશ રાખ્યો નહિ પૅન્ટલૅંડ તો હડાહડ જૂના જમાનાનો હિમાયતી હતો તે કહેતો કે અગ્રેજો હિંદીઓ સાથે સામાજિક વ્યવહાર ભલે કેળવે પણ રાજકારણની બાબતો તો તેમણે કદી હિંદીઓ સાથે છેડવી નહિ + આવુ રાજકારણ મૉન્ટેગ્યુને ક્યાથી પોસાય? ખુબી તો એ છે કે આવા ગવર્નરો ને ગવર્નર-જનરલો હિંદના રાજ્યતંત્ર ઉપર બેઠા હતા છતા આપણા જૂના વિચારના મુત્સદ્દીઓ તેમના ઉપર મોહ પામતા હતા ને તેમનો ભરોસો કરી દેશના વહિવટમા સુધારો કરાવવા ઇચ્છતા હતા!

તે વખતનું હિંદની અમલદારશાહીનું માનસ ઉપરના ચિત્રોથી આપણને એકદમ મળી શકે છે. ખુબી તો એ છે કે હિંદપુત્રોને હજુ તે માનસનો ભરોસો હતો ને તે ઉપર તેઓ નભતા હતા!

તે વખતની હિંદી જનતા: અનિશ્ચય ને આત્મવંચના

મોન્ટેગ્યુની ડાયરીમાં હિંદપુત્રોના માનસનુ પણ સારુ ચિત્ર આપવામા આવ્યુ છે. ટિળકથી માંડીને સિંહ સુધીના હિંદી મુત્સદ્દીઓને તેણે જોએલા. અલબત્ત, ટિળક જેવા વિચારકો સાથે તેને આખ્ખ અમલદારોએ મળવા દીધો નહોતો, એટલે તેમના વિચારો તેને બરોબર જાણવાનો કદી પ્રસગ મળ્યો નહિ. છતા ગાંધીજી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, વાડિયા, વાચ્છા, સેતલવડ, ઝીણા, એ બધા સાથે તેણે કાઇક કાઇક પરિચય કરેલો ને તે બધાનાં આછા આછા છાયાચિત્રો આપણને તેની નોંધમા મળી શકે છે. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની

× Madras has produced no contribution whatever to the discussion of the matters we have to deal with The Government of India letters and circulars are answered on halfsheets of note paper, the whirlwind (હોમરૂલ લીગની પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે) ranges round them, political storms wax and wane, and they remain obstructive, sullen, effortless —*Diary*, P. 109

+ He (Pentland) told me that he believed we ought not to talk politics to these people at all we ought to play with them, hum over them on politics and discuss with them education industrial development and social reform, that there is no necessity of doing anything, that he could not understand why we thought differently, that nobody in Madras wanted the Announcement × × × that he does not know what to say or how to think, he has no confidence to express an opinion × × he assured me that constitutional questions were impossible here. × ×—Diary P P. 125–126.

મુત્સદ્દીગીરી વિષે તે બહુ સારુ બોલતો નથી, ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ વિષે તેનો ઊંચો અભિપ્રાય નહોતો, સિંહ સાથે તે પરિચય હજુ જમાવતો જતો હતો, વાન્છા ને વાડિયા માટે તે સારુ બોલે છે પણ તેમનામા સ્વરાજ્યની જવાબદારીઓ લઈ લેવાની હિંમત નહોતી એમ તે સ્પષ્ટ (ને મારા મત પ્રમાણે સાચુ) કહી દે છે

૪ મ ૧૯૧૭મા કૉંગ્રેસને સ્થપાયા એકત્રીસ વર્ષો થયા હતા છતા તેના આગેવાનોમા ગજ્યતંત્ર પોતાના હાથમા લેવાની હિંમત આવી નહોતી કારણ સ્પષ્ટ છે તેઓ જનતાથી વિમુખ રહેતા, તેમને અગ્રેજોનો સહવાસ વધારે ગમતા, તેમનુ જીવન મુખ્યત્વે પોર જીવન હતુ, તેમનામા હજુ વ્યવસ્થાશક્તિ નહોતી આવી, ને તેમણે લોકમત હજુ કેળવ્યો નહોતો અગ્રેજ અમલદારો તેમના ઉપર આક્ષેપ મૂકતા કે તેઓ જનતાના ખરા પ્રતિનિધિઓ નહોતા તે એક પ્રકારે તદ્દન સાચુ હતુ

એ વખતની નરેન્દ્રમડળી અપમાનિત ને એકલસૂરી

મોન્ટેગ્યુની નોધની એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે તેમા આપણા નરેન્દ્રમંડળના નામચીનોના પણ સુદર ચિત્રો રજૂ કરવામા આવ્યા છે મોન્ટેગ્યુને હિંદની હવાથી રોજ કટાળો છૂટતો તાવ સખત હોય તો પણ તેને તમીમી મારવાનો ભરોસો પડતો નહિ, બ્રિટિશ અમલદારો તેને જેમ બને તેમ તુરત હિંદમાથી વિદાય કરવા ઇચ્છતા હતા કલાકોના કલાકો સુધી ચાલતી ચર્ચામાથી, જુદા જુદા મડળોના પ્રતિનિધિઓની એકસરખી ને ક્લિષ્ટ મુલાકાતોથી છૂટવાનો ને આરામ લેવાનો માત્ર એક જ ઇલાજ હતો—ને તે એ કે વચગાળાના વખતમા જુદા જુદા સસ્થાનોમા શિકારે ચડી જવુ ને રાજામહારાજાઓની પરોણાગત ચાખી આવવી, હજુ પણ ગવર્નરો ને વાઇસરૉયો એ પ્રમાણે વર્તે છે એ શિકારપાર્ટીઓમા ને અન્યથા મોન્ટેગ્યુને રાજાઓનો પરિચય થતો એવા પરિચયનુ બ્યાન આપણને પહેલી જ વાર તેની નોધમા મળી શકે છે

બ્રિટિશ અમલદારીથી માત્ર હિંદપુનો જ કટાળ્યા નથી, રાજાઓ તેથી વધારે કટાળ્યા હોય એમ હવે પૂરવાર થતુ જાય છે બ્રિટિશ હિંદના મુત્સદ્દીઓને અગ્રેજો પાસેથી મોટા હોદ્દાઓ માત્ર જોઇતા નહોતા, તેમને માત્ર સામાજિક વ્યવહાર જોઇતો નહોતો, તેમને તો આખી હિંદી જનતાની આર્થિક ને રાજકારણી સ્થિતિ અગ્રેજોને સત્તાભ્રષ્ટ કરી સુધારવી હતી, મહાયુદ્ધમા હિંદે બતાવેલી વફાદારી રજૂ કરી તેઓ કહેતા હતા કે સ્વરાજ્ય આપવાથી હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યથી વિખૂટુ નહિ પડે, તેમ અગ્રેજોનો વેપાર કે તેમની એશિયા ઉપરની હકૂમત તૂટી પડશે નહિ નરેન્દ્રોને એવી કોઇ અભિલાષાઓ નહોતી, તેમને સ્વરાજ્ય જોઇતુ નહોતુ, તેમને સામ્રાજ્યમા મોટા હોદ્દાઓ જોઇતા નહોતા, તેમને પોતાની પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવા માટે કોઇ ખાસ રાષ્ટ્રીય અધિકારો જોઇતા નહોતા, તેઓ બ્રિટિશ અમલદારોની ખુલ્લી ઝાટકણી કરતા નહોતા, તેમની વફાદારી સ્પષ્ટ ને કામચલાઉ વફાદારી હતી છતા બ્રિટિશ અમલદારોને જેટલો અવિશ્વાસ હિંદી મુત્સદ્દીઓનો હતો તેટલો જ અવિશ્વાસ હિંદી

* I would not have the slightest hesitation in giving Bombay complete responsibility—not the slightest But it is interesting to note that even people who are more or less extreme in policy do not like any responsibility. They want power to make their resolutions binding on the existing executive but they do not wish to take over the work of the executive *Diary* P 147

રજવાડાંનો હતો. પોલિટિકલ ડિપાર્ટમેન્ટના પંડિતો તો રાજાઓને બાળકો માફક રાખતા. રાજાઓ આ બાબત કોને કહે? વાઇસરોય તો શહેનશાહથી પણ અધિક. તેના સેક્રેટરીઓ વળી ક્યાંથી ઓછા ઊતરે એવા હોય? તેથી જ્યારે તેઓ મૉન્ટેગ્યુને મળ્યા ત્યારે તેમને કોઇ "દેવ" ઊતરી આવ્યો હોય એમ લાગ્યું ને તેને તેમણે પોતાની બધી આપવીતી કહી નાખી. અલ્વરે કહ્યું, કે રજવાડાંને હવે જીભ આવી છે ને તેઓ ગુલામીમાં રહેશે નહિ; સિંધિયાએ બ્રિટિશ અમલદારોએ કરેલાં પોતાનાં અપમાનો "રૅડિકલ" સાહેબ પાસે રજૂ કર્યાં.× બધાએ કહ્યું કે તેમની સાથેના કોલકરારોનું કોઇ પાલન કરતું નથી. ટૂંકામાં, બ્રિટિશ અમલ હિંદુસ્તાનની નવી "છાંગ" પ્રતિકૂળ થતો જતો હતો. રજવાડાં પરત્વે કે હિંદી જનતા પરત્વે બ્રિટિશ અમલદારોને પોતાની સત્તા કોઇ કાળે ઓછી કરવી નહોતી.

એક રીતે બીચારા રાજાઓની સ્થિતિ તો તે વખતે દયાજનક હતી. તેઓ ધોબીના કૂતરા જેવા નહિ વાટના ને નહિ ઘાટના એના જેવા હતા. બ્રિટિશ અમલદારો તેમની પાસેથી ગુલામી માગતા; તો હિંદી મુત્સદ્દીઓ તેમનો તુચ્છકાર કરતા.* કૉંગ્રેસપક્ષની આ ભયંકર ભૂલ હતી. તે ભૂલ તેણે હવે સુધારી નાખી છે. પણ એ વખતના કૉંગ્રેસવાળાઓમાં નહોતા એવા સર્વ હિંદરાષ્ટ્ર જોવાના કોડ, નહોતી તેમની એવી દૂરદર્શિતા, કે નહોતો તેમનો અત્યારના જેવો આત્મનિશ્ચય.

એ વખતના કેટલાક જુવાન રાજાઓ બચ્ચાં જેવા નહોતા, એ આપણને આ રોજ-નોંધીમાંથી જણાઈ આવે છે. કેટલાએક રાજાઓ તો બહુશ્રુત, સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળા ને દૂરદર્શી પણ હતા. મૉન્ટેગ્યુ જામસાહેબની જાણીતી થયેલ પરોણાગતનાં અને યુરોપના લાંબા સહવાસથી બધે હમેશાં તરી આવતી મીઠાશનાં વખાણ કરે છે તો અલ્વરના મહારાજા-ની બુદ્ધિચપળતાની પણ મુક્તકંઠે તારીફ કરે છે. અલ્વરના મહારાજાની તારીફ આપણને બધાને વિસ્મિત કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જેઓ નરેન્દ્રમંડળના ગુપ્ત મંત્રોથી પરિચિત છે તેઓ પણ તે જ મત ધરાવે છે. મૉન્ટેગ્યુ કહે છે કે એકલા અલ્વરના મહારાજાએ એટ્કિન્સનના કોલકરારોના બધા ગ્રંથો અક્ષરશઃ જોયેલા. એકલા અલ્વરના મહારાજાએ હિંદની રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ખરો મર્મ જાણેલો.+ અલ્વરના મહારાજાએ એટલે સુધી

× સિંધિયાએ એક વાર વાઈસરૉયના ગયા પછી પાઘડી માથા ઉપરથી નીચે મૂકી હતી તે માટે તેનું સખત અપમાન થયું હતું ને તેને એમ સૂચના આપવામાં આવી હતી કે જ્યારે વાઈસરૉય સાથે પોતે જમતા હોય ત્યારે તેણે પાઘડી માથા ઉપર રાખવી. રાજાઓ કહેતા કે જ્યારે હિંદી મુત્સદ્દીઓને ઉઘાડે માથે વાઇસરૉય સાથે મુલાકાત આપવા દેવામાં આવે છે ત્યારે રાજાઓ સામે આવો પ્રતિબંધ શા માટે મૂકવો જોઇએ?

* The princes invited Chintamani and other Congress leaders to discuss their proposals. But they told them that they regarded the native states as anachronisms and did not wish to have anything to do with them. This has set them all babbling again.—*Diary*, P. 188

\+ Alwar said that when he started arguing, he was called treacherous and traitorous. He is the only chief who has taken the trouble the treaties in Aitchison.—Diary, P. 245

અને

આગાહી કરેલી કે દસ વર્ષોમાં એટલે ઇ. સ. ૧૯૨૭ દરમ્યાન હોમરૂલ લીગના તમામ સ્દ્દીઆઓને બ્રિટિશ સરકારે સ્વીકારવા પડશે !×

ફેર એ છે કે એ વખતે રજવાડાં એકલવાયાં પડી ગયાં હતાં; તેમનો ધણીધોરી કોઇ નહોતું; અત્યારે ઘણાં રજવાડાં નરેન્દ્રમંડળમાં ગોઠવાઇ ગયાં છે ને તેમણે હિંદના મુત્સદ્દીઓ સાથે એકમેળ કરવા પ્રયાસો આદર્યા છે.

રજવાડાંના એકલા હોવા માટે રજવાડાં પોતે પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર હતાં. ઘણા રાજાઓ કૉંગ્રેસના આગેવાનોના નામમાત્રથી ભડકતા ને તેમનો વહીવટ એકદમ આપખુદ, સ્વાર્થી ને રાષ્ટ્રવિરોધી હતો.

બ્રિટિશ અમલદારો રજવાડાંના ગહન વિષય પરત્વે મુંઝાય તે સ્વાભાવિક હતું. રજવાડાંના પ્રકારો અનેક; બધાંને એકસરખો વ્યવહાર જોઇએ નહિ; કોઇને જૂની ખાનદાની ઉપર નભવું; કોઇને મોટી ઉપજ ઉપર તડાકા મારવા; કોઇને પોતાની રિયાસતના મોટા વિસ્તાર ઉપર માન જોઇએ; કોઇ જગતના માન ઉપર નભે; કોઇ વળી શહેનશાહની કે પાર્લમેન્ટના સભાસદની મોહબ્બત ઉપર નભે; દરેકનો ઇતિહાસ જુદો: કોઇને પ્રજાના ચાહ ઉપર તો બિલકુલ ટકવું નહિ. દરેકને વાઇસરૉયની ને પોલિટિકલ ડિપાર્ટમેન્ટના માન્યવરોની ચાહના જોઇએ! આવી પરિસ્થિતિમાં બ્રિટિશ અમલદારો માત્ર રજવાડાંને દબાવતા ને બીજું કશું ખાસ કરતા નહિ. તેમનામાં ભલાભલા માણસો તો બધા સાથેનો વ્યવહાર એકસરખો કરવા ઇચ્છતા, જેમ અત્યારે કૉંગ્રેસ એ વ્યવહાર પ્રજાની દૃષ્ટિએ નિશ્ચિત કરવા ઇચ્છે છે. ત્યારે વૉટ્સન જેવા બ્રિટિશ હિતની દૃષ્ટિએ તે વ્યવહારનિયમ જોવા ઇચ્છતા.*

અંગ્રેજોનો સામ્રાજ્યમદ: હિંદની સુષુપ્તિ: હતાશ મૉન્ટેગ્યુ

આ રોજનીશીની નોંધ હવે પૂરી થવી જોઇએ. તેમાંથી આપણને શું જાણવાનું મળે છે? રોજનીશી લખાતી હતી ત્યારે મહાયુદ્ધ હજુ ચાલતું હતું; હજુ મિત્રરાજ્યો ભારે મુશ્કેલીમાં હતાં. રોજનીશી જ્યારે ખલાસ થઇ ત્યારે પણ મિત્રરાજ્યોનો વિજય જ થશે તેમ કોઇને લાગતું નહોતું. એ વખતે ઇંગ્લંડની જનતાને પોતાની ખુદ જીવનદોરીનો ભય લાગતો હતો. યુરોપની એવી સ્થિતિ હતી ત્યારે ખુદ હિંદમાં અંગ્રેજો શું કરતા હતા? તેમનો અમલ રોજરોજ નિષ્ક્રિય, પ્રતિકૂળ, જોહુકમી, સ્વાર્થી ને સંકુચિત થતો જતો હતો. લાંબા વખત સુધી ભોગવેલી સત્તાથી તેઓ ભવિષ્ય પરત્વે અંધ થઇ ગયા હતા. વચનોને ને વફાદારીને તેઓ ભૂલી જવા માગતા હતા. ભૂતકાળ તરફ, ઇતિહાસ તરફ, (રાજ્ય) નીતિશાસ્ત્ર તરફ તેઓ બેદરકાર બની ગયા હતા. તેઓ વ્હેમી સંશયબુદ્ધિ થઇ ગયા હતા ને રજ્જુને સર્પ માની ક્ષણે ક્ષણે ભય પામતા હતા. તેઓ રાજાઓને દબાવતા, ગાંધીજીને અવગણતા, મિસિસ બેઝન્ટને ધિક્કારતા; ઝીણાને, મહમદઅલીને ને આગાખાનને સરખા ગણતા; ચદાવરકર, સેતલવાડ, વાડિયા ને વાચ્છા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મોતીલાલ નેહરુ ને મદનમોહન માલવીયને બંડખોર ગણતા; ટિળકને ને લજપતરાયને

× Watson tells me that Alwar is under the impression that eventually a full Mrs. Besant programme will be accomplished in ten years. P. 281

There is no Indian as intelligent as Alwar is. P. 293.

* The right thing to do would be to scrap all their treaties, provided They were willing to do so, and to form a model treaty for all of them. P. 22 but they

અસ્પૃશ્ય ને હિંસાવાદી ગણતા, ને બ્રિટિશ તંત્રનું રગશિયું ગાડું લડાઇ પહેલાં ચાલતું તેમ જ ચાલવું જોઇએ એમ બધે બાળવાદ કરતા.

મૉન્ટેગ્યુ આ મનોદશા ધિક્કારતો હતો તેથી તેઓ તેને ને તેની નીતિને ધિક્કારતા. બીચારો મૉન્ટેગ્યુ! તેને ક્યાંયથી ઉત્તેજન મળ્યું નહિ,* નહિ હિંદથી કે નહિ ઇગ્લંડથી.

પ્રવાસનું પરિણામ

મૉન્ટેગ્યુના પ્રવાસથી હિંદી રાજકારણે જુદું સ્વરૂપ લીધું. મૉડરેઇટો હોમરૂલ લીગમાં ભળતા બંધ થઇ ગયા મિસિસ બેઝન્ટનો પક્ષ કાંઇક નબળો થઇ ગયો. તેના નિવેદન–રિપોર્ટ–થી હિંદના મુત્સદ્દીઓ રાજકારણને ને તેના વ્યવહારને જુદી દષ્ટિથી વિચારવા લાગ્યા. મૉડરેઇટોને તો એમજ લાગ્યું કે એ સુધારાઓના યોગ્ય અમલથી હિંદને દશ વર્ષોમાં સ્વરાજ્ય મળી જશે! એ બીચારાઓ હમેશાં રાજકારણમાં બહુ આશાવાદી દેખાયા છે! "મોર્લેમિન્ટો રિફોર્મ" વખતે પણ ગોખલેએ એવા જ ઉદ્‌ગારો કાઢેલા! ને દશ વર્ષોમાં તો એ ઉદ્‌ગારો ખોટા નીવડયા.+ મૉન્ટેગ્યુએ એમનું માનસ બરોબર તપાસી લીધું હતું. મૉડરેઇટો ખોટા પડ્યા ને તેમના વિરોધીઓ સાચા ઠર્યા. લાંબા વખતની અનુભવાએલી સત્તાના મદથી અંધ થયેલી આંગ્લ જનતા કાળચક્રને ઓળખતી નહોતી. તેમના ડાયરો, ઓ'ડ્વાયરો, વિલિયમ વિન્સેન્ટો, ક્રેડોકો, સિડનહેમો ને કર્ઝનો મુચકુન્દ જેવા થઇ ગયા હતા.

તે જ સાથે હિંદી જનતાની અંધતા પણ વિસ્મિત કરે ખરી. હિંદના ભલભલા મુત્સદ્દીઓને તે જનતા પાછળ રહેલું બળ જાણીતું નહોતું. હજુ તેમને બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રનો મોહ મૂકતો નહોતો; હજુ તેઓ પૂરા મંશયાત્મા થઇ ગયા નહોતા; તેમને હજુ ક્રાંતિના ઇતિહાસનું ભાન નહોતું; તેઓ હજુ ઓગણીસમી સદીના પૂરમાં તણાતા જતા હતા. જેમ મોગલાઇની પશ્ચિમ અવસ્થામાં અનેક રજપૂત રાજાઓ, કાયસ્થ અમલદારો ને ઉત્તર હિંદના હિંદુઓ સામ્રાજ્યની છેલ્લી ઘડીઓ ભરાતી હતી, છતાં તે માનવા કે જોવા ના પાડતા હતા તેમ ઇ. સ. ૧૯૧૭ના વખતના હિંદી મુત્સદ્દીઓ પણ હિંદના ભાવી રાજકારણની ઝાંખી કરતાં પણ અચકાતા હતા–એટલો તેમનો વર્તમાન દશાપરત્વે મોહ હતો.

એ મોહમાં મૉન્ટેગ્યુએ વધારે જાળ મૂકી ને ચારેક વર્ષો માટે તો હિંદી જનતા "સ્વરાજ્ય"ની માળાના મણકા ગણવામાં રોકાઇ ગઇ!

એ ગણના ખોટી હતી, એ કાળ પુરુષાર્થનો નહિ પણ સુષુપ્તિનો હતો. એમાં માયાવાદ

* The Government on whose behalf I come, as a member of which I am working day and night, has never sent me, in answar to my telegrams, one little line of encouragement. If I ever failed, what have I done? I have kept India quiet for six months at a critical period of the war; I have set the politicians thinking of nothing else but my mission; I have helped the Government of India, day in and day out, in the discharge of their ordinary functions. That I have done and if everything else fails, I think I am entitled to some message of encouragement. P. 288

\+ Indians can be swept off their legs by speeches. They them. P. 369

હતો, એમાં બલિદાન નહોતું પણ માત્ર અંધશ્રદ્ધા હતી, એ ડાયરે બતાવી આપ્યું. છતાં એ દુરાગ્રહ હમણાં સુધી રહ્યો.

જો સાયમનમાં મૉન્ટેગ્યુ જેવી શક્તિ હોત તો એ સુષુપ્તિ દશા ક્યાં સુધી લંબાત તે કોણ કહી શકે?

હવે તો હિંદી જનતા પરસ્પર આજ સંદેશ કહેતી રહી છે કે :—

नन्वात्मानं बहु विगणयन् आत्मनैवावलंबे ।
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ॥

मेघदूतम्

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

સુંદરવનમાં સહકારી ગ્રામરચના

સરસ્વતીચંદ્રના વિખ્યાત લેખક સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઇએ "કલ્યાણગ્રામ"નો આદર્શ જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો. "વેરની વસુલાત"માં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ પણ એક આદર્શ સમાજનું આલેખન કર્યું. પુનર્ઘટનાની વાતો સ્થળે સ્થળે હમણાં પણ સંભળાય છે. કોઇક કોઇક ઠેકાણે તે માટે પ્રયત્નો પણ થયા છે પરંતુ હજી સુધી જૂના કાળની ગ્રામપંચાયત જેવી સંસ્થા નીચે નવા કાળની સગવડોવાળો આદર્શ અસ્તિત્વમાં આવ્યો જાણવામાં નથી.

અત્યારની આપણી અડચણોમાં મુખ્ય ગામડાંનું દેવું છે. ભારે વ્યાજથી આ દેવું વધતું જાય છે. ખેતી ઉપર ગામડાંનો આધાર છે. પણ ત્રણ વર્ષમાં એકાદ વર્ષે તો અવૃષ્ટિ કે અતિવૃષ્ટિથી પાક ખરાબ થાય, અને તે સમયે રાહત પણ ભાગ્યે જ મળે વળી સરકાર-મહેસૂલ ભારે. એટલે દેવામાંથી ગામડાંના રહેવાસીઓ છૂટે જ નહિ. પછી નવી રચના કેવી રીતે થાય? વળી અજ્ઞાન, અને અનારોગ્યની પીડા. નિશાળો અને ઇસ્પિતાલો સ્થાપવી સરકારના હાથમાં અને સરકાર તો હમેશાં નાણાંભીડમાં જ! એટલે અક્ષરજ્ઞાન કે દવાખાનાં નીકળે નહિ. નાના મોટા અમલદારોને રોફ મારવાનું મળે ગામડાંમાં એટલે ગ્રામપંચાયતની સ્થાપનાની વાત જ કોણ કરે? આ સૌ કારણોને લીધે "આદર્શ પ્રદેશ"ના પ્રયત્નો થયા છે ખાનગી સાહસે, અને તે સફળ થયા નથી. છતાંયે જે પ્રયત્નો થયા છે તે સૌમાં કાંઇ કાંઇ વિશેષતા છે, અને તેમાંથી કાંઇ ને કાંઇ શીખવાનું મળે છે

આવો એક ખાનગી પ્રયત્ન સર ડેનિયલ હેમિલ્ટન નામના સ્કૉટલૅંડના લક્ષાધિપતિએ બંગાળામાં કર્યો છે. સર ડેનિયલ "સહકારી" તત્ત્વમાં અખૂટ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. બંગાળામાં ગ્રેજ્યુએટ અને અંડર ગ્રેજ્યુએટોમાં વધી પડેલી બેકારીના ઉપાય તરીકે તેઓ સહકારી ધોરણે સમાજરચના કરી તેમને ખેતીવાડી તરફ વાળવા ભલામણ કરે છે. તે માટેની યોજના તેમણે હિંદી સરકાર સમક્ષ રજૂ કરી છે. તેમણે કેટલાંએ વર્ષો ઉપર આદર્શ પ્રદેશ રચવાનો પ્રયોગ કર્યો છે. ૧૯૦૭માં સર ડેનિયલ હેમિલ્ટને બંગાળાની સરકાર પાસેથી ચાળીસ વર્ષને પટે They w... વીઘાં જમીન લીધી આ જગા ગંગા નદીના મુખ આગળ, નદીના અનેક ભાગ but they ...ટાપુઓનો જે પ્રદેશ થઇ ગયો છે ત્યાં આવી છે. આ પ્રદેશ બંગાળામાં

સુંદરવનને નામે ઓળખાય છે બંગાળી સુંદર બન ઉપરથી અંગ્રેજીમા તેનુ નામ સુંદરબાન્સ થઇ ગયુ છે તે જગા ચાર ટાપુઓમા વહેંચાઇ ગઇ છે અત્યાર સુધીમા ચાળીસ હજાર વીઘા જમીન ખેતીવાડીને યોગ્ય કરી શકાઇ છે સર ડેનિયલે આ ચાળીસ વીઘા ઉપર ૧૯ ગામડા વસાવ્યા છે જમીન સાફ કરવા આવેલા મજૂરોમાના જ ઘણાખરા અત્રે વસી ગયા આજુબાજુના પ્રદેશોમાથી આ મજૂરો આવે છે તેમાના ઘણાખરા તો દેવા નીચે દટાયેલા જ હોય તેમના દેવાની તપાસ કરીને સર ડેનિયલે તે દેવા ચૂકવી આપ્યા અને ફક્ત પોતાનું જ દેવુ રાખ્યુ જૂના દેવા ઉપર ૫૦ ટકાથી ૧૫૦ ટકા જેટલુ વ્યાજ હતુ તેને બદલે ૧૨ ટકાનુ વ્યાજ રાખવામા આવ્યુ જોઇએ તેટલી જમીન ખેતી માટે તૈયાર થાય ત્યારે તેની વચમા એક ગામ વસાવવામા આવે છે અને તેમા સહકારી શરાફી મડળી સ્થાપવામા આવે છે કેટલાએક વર્ષોના અનુભવ બાદ ગામડામા અદરના કારભાર માટે ગ્રામ પચાયતની પણ સ્થાપના કરવામા આવે છે આ પંચાયત લવાદીથી દાવાઓનો અને કજિયાઓનો નિકાલ પણ લાવે છે જો લવાદીથી પક્ષકારોને સતોષ થાય નહિ તો તેઓ સર ડેનિયલના મેનેજરને અરજી કરી શકે છે અને મધ્યસ્થ પચાયતમાથી એક સરપચની નિમણૂક કરવામા આવે છે

ગામડામા લોકો પોતાના ઘર પોતે જ બાધી લે છે—પણ નજરે જોનાર બહારના માણસો જણાવે છે કે આ ઘરો બધા ચોખ્ખા છે, અને પરિણામે ગામડા પણ ચોખ્ખા રહે છે ઘરના કપાઉંડમા ઉકરડા જોવામા આવતા નથી સર ડેનિયલે **દારૂ તાડીની એક પણ દુકાન પોતાની જાગીરમાં રાખી નથી.**

આ પ્રમાણે આ ગામડાના લોકો વિવિધ ધન બચાવ કરી શકે છે (૧) વ્યાજની રકમમા મોટો બચાવ થાય છે (૨) કોર્ટની ફરિયાદોમા ખર્ચ થતો નથી (૩) દારૂનો ખર્ચ થતો નથી દારૂ નથી એટલે આરોગ્ય પણ સારુ રહે અને દવાખર્ચ બચે

આ જમીનમા પાક ચોખાનો સર ડેનિયલ હેમિલ્ટને એક ચોખા ખાડવાની મીલ સ્થાપી છે તે સહકારી ધોરણે ચાલે છે. એટલે આ ખેડૂતોને ડાગર વેચવા નથી જવુ પડતુ, પણ તેઓ તૈયાર ચોખા વેચી શકે છે અને ડાગર ખડામણ પણ સસ્તામા થાય છે આ ઉપરાત તૈયાર માલ વેચવા માટે સહકારી વેચાણ મડળી મારફતે ચોખા સારા ભાવથી વેચી શકાય છે સાધારણ રીતે ગરીબ અને અજ્ઞાન ખેડૂત પાસે મહાજનો બહુ સસ્તામા પાક પડાવી લે છે, પરતુ સહકારી વેચાણ મડળીની વ્યવસ્થા તો જાણકારોના હાથમા હોય છે એટલે તેઓ છેતરાય નહિ વળી આ વેચાણ મડળીના ભાગીદાર ખેડૂતો પોતે જ હોય, એટલે તેમા જે નફો આવે તે પાછો તેમને જ મળે આ ઉપરાત એક સહકારી ભડાર પણ ત્યા ચાલે છે ખેડૂતોને જરૂરી દરેક ચીજ આ ભડાર મંગાવે છે પહેરવાનુ કાપડ કે ખેતીના ઓજાર આ સૌ ત્યા મળે છે એટલે એ બાબતમા પણ ખેડૂતોને કોઇ છેતરી જાય તેમ સંભવ નથી

ખેડૂતોને નાણુ ધીરવા માટે સહકારી મંડળીઓ છે વળી એક મધ્યસ્થ સહકારી બૅંક પણ છે આ બૅંક મંડળીઓને નાણુ ધીરે અને મંડળીઓ ખેડૂતોને ધીરે. આ પ્રમાણે ખેડૂતો સાડાબાર ટકાના વ્યાજથી નાણુ મેળવે છે જ્યારે બાજુ પરની જમીનદારીમાં વ્યાજનો દર ૫૦ ટકાથી ૧૫૦ ટકા સુધીનો છે

ખેડૂતો નવરા હોય ત્યારે ઘેર બેઠા કામ કરી શકે તે માટે રેંટિયા અને સાળનો

ગૃહ–ઉદ્યોગ પણ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે; હજી સુધી આનો લાભ થોડાંક જ ગામોએ લીધો છે. પણ પોતાનું કાપડ પોતે જ તૈયાર કરવાના હેતુથી બીજાં ગામો પણ આ ઉદ્યોગ દાખલ કરશે એમ લાગે છે.

આ જાગીરમાંથી સર ડેનિયલને જે ચોખ્ખો નફો થાય છે તેમાંથી અડધો ભાગ પ્રજા-પોષણ સંસ્થાઓ–શાળાઓ અને દવાખાનાંઓમાં તે વાપરે છે ૧૯ ગામો વચ્ચે ૧૫ શાળાઓ છે. તેમાં છોકરા છોકરીઓ ભેગા ભણે છે. તે ઉપરાંત એક કન્યાશાળા છે, અને એક મિડલ સ્કૂલ છે તથા ત્રણ દવાખાનાં ચાલે છે. આ પ્રમાણે જેમના પરસેવાથી નાણું મળ્યું છે તેમને સર ડેનિયલ હેમિલ્ટન અડધું પાછું આપે છે. જો અગ્રેજ સરકાર ખેડૂતો પાસેથી લીધેલા ધનનો ચોથો ભાગ પણ ખેડૂતોને માટે વાપરે તો કલ્યાણગ્રામો રચવાની જરૂર જ ન રહે, ખેડૂતો ઉપરાંત આ બધી જાગીરની વ્યવસ્થા માટે ચાલીસ ભણેલાઓનું પણ ત્યાં પોષણ થાય છે.

ગુજરાતમાં ઘણાયે ઇનામદારો પાસે જમીન છે કેટલાંએક દેશી રાજ્યોમાં પણ પડતર જમીન છે, જેને નાણાંવાળાઓ પટે લઇને ખેતી યોગ્ય બનાવી શકે તેમ છે. આવી જમીનોમાં સહકારી ગ્રામ–રચના કરવાનો ઉપર મુજબનો પ્રયોગ સફળતાથી કરી શકાય. અત્યારે મૂડીદારો અને મજૂરોના કલહના સમયમાં સહકારી વ્યવસ્થાના વિશાળ પ્રયોગો કરવાની ખાસ જરૂર છે. કદાચ સાચા સહકારી સિદ્ધાંતોની જાણ પ્રજામાં થાય તો વર્ગ-કલહનો સંભવ જ જતો રહે.

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

— રોહિણી —

[મંદાક્રાન્તા]

ધીમે ધીમે રવિકર સર્યા વારિધિ આસપાસઃ
ધીમે ધીમે રવિમુખ નમ્યું ઓપતું અંતહાસઃ
ધીમે સૂર્યે અતલજલના ઓષ્ટમાં ઓષ્ટ મૂર્યાઃ
ઢોળાયા ત્યાં જલદલ પરે શેરડા સ્નેહસ્ફૂર્યા. ૧

વ્યોમે જોયું, વદન મલક્યું; કંકુના કુંડ ઢોળ્યાઃ
સંધ્યાએ ત્યાં તરલ તરતાં સર્વ સ્વાંગો ઝબોળ્યાઃ
એવાં ' બોળી ઉભય ઉરને સાગરે પ્રેમ–યોગઃ
ઊભી જોડી નયનનયને કાંઠડે સિંધુ કેરા. ૨

પ્રાતઃકાલે નગરપતિનો પુત્ર જાવા સિધાવેઃ
છેલ્લી છેલ્લી હૃદયપ્રતિમા સાથ ગોષ્ટિ ચલાવે :
રૂંધાએલાં ઉર ઉભયનાં : શબ્દ તૂટે અપૂર્ણ :
સો સો ગોષ્ટિ ઉભય કયના આંખથી અશ્રુપૂર્ણ. ૩

"પ્રાતઃકાલે અતલજલ આ રોહિણી ફેરવાશે :
મસ્તિ સાટે વિરહદુઃખના તાન–આલાપ ગાશેઃ
આ કાંઠે તું સમદર તણા, પાર ઊભો હું પેલેઃ
ગાશું ત્યારે સૂર સરકના આવશે વારિહેલે." ૪

" ને રાત્રિએ ગહન જલમા રોહિણી—પાચ તારા,
જોજે નિરે પ્રિય ! મલકતા માનજે અશ્રુ મારા "
એવે થાતા ઉદય નમણે ગાલ સંધ્યા-ઉષાના
ચૂમ્યા ચૂમ્યા ગુલ ઉઘડતા ગાલ એણે પ્રિયાના ૫

જોઇ જોઇ નયનનયને કાલ દીધા અનુક્ત
તારાઓથી મુખ ચમકતુ વ્યોમનુ હાસ્યયુક્ત
ખેલતા એ અનિલભ્રમરે સુંદરી પદ્મ સાથે,
સુણ્યા કોલો અકથ રજનિનાથ પોખે સુહાસે ૬

* * *

ક્યાંઠે કાંઠે હૃદય ભમતુ એક પ્રેમી—વિયુક્ત,
સંધ્યાએ ત્યા પ્રતિદિન, જ્યહા કાલ લીધા અનુક્ત
જોઇ તારા ઉર સળગતું આખ નીચે ઉઘાડે
મુગા મુગા હૃદયપડના અબ્ધિ એના ઉપાડે ૭

વીત્યા વર્ષો હૃદય કુમળુ શુનુ ખડેરસનુ
વારિ ખૂટ્યા નયનસરના, એક આસુ ન ઊનું
કાંઠે ઊભી સુતનુ—સ્વરૂપા પૂર્વમા નેન નાખે
સામે કાંઠે હૃદય વળતુ ઊડીને પ્રેમપાખે ૮

ઘેરી ઘેરી ગહન ગગની રાત્રિએ સૌ વિરામે,
ત્યારે દોરી નયન નમણા રોહિણી તીર સામે,
ઊભે નિત્યે અચળ પ્રતિમા હોય પાષાણ કેરી
આખો જાણે પલપલકતી તારલી બે સુનેરી ૯

* * *

જેવી દીસે ક્ષિતિજ સરિતે પક્ષમાલા બગોની,
તેવી દીસે જલધિક્ષિતિજે કાફલી સો શઢોની
ઉંચા—નીચા શઢ ઉછળતા—ઝૂલતા સિંધુ મોજે
એવુ કાંઠે હૃદય ઉછળે નાવ શુ પ્રેમ હોજે ૧૦

આવે આજે નગરપતિનો પુત્ર પાછો કમાઇ
સો સો વ્હાણો શગ ખડકતા માલ લક્ષ્મિ સમાઇ
જાણે લાવે સકળ ધનભડારને લૂટી જાવા !
કાંઠે ઊભા પુરજન સહુ માહરીને વધાવા ૧૧

સુક્કા, રૂખા, તરુવર ગણે જેમ ખીલે વસંત
ઘેરાએલા ગગન ઉઘડે તારલાઓ હસંત
એવા એના હૃદયચરણમા સ્નેહના ઓઘ છૂટ્યા
અગે અગે, ઉર, વદન સૌંદર્યના પુષ્પ ફૂટ્યા ૧૨

ગુંથી વેણી બકુલફુલડે, સીંદુરે સારી સેંથી,
અંજી ભૂરાં નયન સુરંગે, પાનીએ પાઇ મેંદી
તારાગુંથી શરીર ધરતી ગર્વિણી સુંદરીને,
આવે કાંઠે સભર ઉર, ગાવે ગુનામો મઢીને ૧૩

ધીમે ધીમે સંગ સખિઓ નાવડા પાસ આવે
બાલા સ્વપ્ને 'પ્રિયજન અહા! ભેટ મીઠી શું લાવ?'
કાંઠા પાસે—હૃદય ધડકે—જેમ વ્હાણો પધારે
મતાડે જ્યાં હૃદયધમકા, ગાન દીપ્તિ વધારે ૧૪

સંધ્યાકાળે નગર સમીપે નાંગર્યાં નાવ ત્યારે
કૂદી નીચે પુરપતિ તણો પુત્ર કોને ઉતારે?
નીચે આવી રતિસમ રૂપા કોઇ સૌંદર્યવન્તી
ચાલે ધીમે નગરપતિના પુત્ર સાથે હસતી ૧૫

માતા આવી સજળનયના, પુત્ર માથું નમાવે
બ્હેની જોડી નિરખી નિરખી પુષ્પ વેરી વધાવે
સામૈયું એ પુર ભણી વળ્યું વાગતાં ઢોલ-તાસાં
એકાકી કો કય તિર ખડી, મૂર્તિ શી સ્તબ્ધશ્યામા? ૧૬

ધીમે ધીમે રવિકર છૂટયા વારિધિથી વિખૂટા
ધીમે ધીમે રવિ જલ તણા ઓષ્ઠથી ઓષ્ટ છૂટયા
ધીમે સૂર્યે વિરહજલમાં ઝંપલાવ્યું અગમ્ય
વેરાયા ત્યાં જલદલ પરે રંગડા દુઃખજન્ય ૧૭

વ્યોમે જોયું હૃદયબળને, ગાલમાં લોહી દોડયું
સંધ્યાએ એ વિરહસમયે મૌન આક્રંદ જોડયું
ડૂબ્યા સૂરો જનસકળના શહેર કેરી દિશામાં
તારા ઊગ્યા વદનકમળે આંસુડાં શાં નિશાના ૧૮

ગાજે ઘેરું અકથ જલધિ, હાથ કોઈ પછાડે
કૂદી કૂદી હૃદય દુખતાં, જોરથી બૂમ પાડે
કોઈ ઊભી ઝગહળ થતી ઝાગતી એ ચિતા શી
ઝંઝાવાતે જઇ જલધિએ બૂમ પાડે, "ખલાસી!" ૧૯

"આપું વીર! ધન સકળ આ અંગ માથે મઢેલું,
પ્હોંચાડે જો સમદર તણી મધ્યમાં નાવ વ્હેલું"
પ્હોંચે પ્હોંચે ઉદધિપટની મધ્યમાં નાવ ત્યાં તો,
ગાજી ઊઠયો દિશ સકલમાં રોહિણીનો ધુબાકો ૨૦

નાશિક જેલ
૧ ૭ ૧૯૩૦
મંગળવાર

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જાદુઈ ચાબૂક

અમારે ઊદવાડાથી ભીમપોર જવું હતું. ભાડાનો એક ટાંગો કર્યો હતો. અમારામાંનો કોઇ માંદો નહોતો, નબળો પોચો પણ નહોતો, ભીમપોર દૂર નહોતું, વખત ઘણો હતો; પણ અમે તો માણસ હતા એટલે ટાંગો કરવાના છીએ એનું ભાન હોવાથી નકામા નકામા રોકાયા કરતા હતા અને બહુ કામ કરતા હોઇએ એમ લોકોને લાગે તેમ વર્તતા હતા. અમે ટાંગો ભાડે કર્યો ને ભીમપોર જવા ઊપડયા.

આ ટાંગાને રબર ટાયર તો નહોતાં, પણ એકક નીચે સ્પ્રિંગ હતી એટલે વધારે આંચકા નહોતા લાગતા. ટાંગાને બે લાલ ઘોડા જોડયા હતા. બન્ને ઘોડાનો પાછલો ભાગ ઠીકઠીક અણીદાર હતો, પેટમાં પણ કળામય ખાડા હતા, ઘોડાને ઘાસ ખાવાની ઇચ્છા તો હતી પણ તે ન મળવાથી તેના બદલામાં તેઓ લગામ કડુમ, કડુમ ચાવવા મચતા હતા; લગામ ચાવવાનું કદી અટકતું નહિ એટલે ઘોડાને ભૂખનું દુઃખ ઓછું જ લાગતું હશે!! કાન ઘડીમાં આડા પડતા, ઘડીમાં ઊભા કરતા અને ઘડીમાં સીધા કરી ટાંગાએ જોડાવાની પોતાની ના સૂચવતા હતા. પણ હાંકનાર અને અમે તો એને ચપળતાની ને તેજીની નિશાની જ ગણતા!

હાંકનાર હે, હે, હે, ની ત્રણ ચાર બૂમ મારે ત્યારે તેઓ બેત્રણ ડગલાં ભરતા હતા અને જ્યારે હાંકેડું પીસી સૂતરની દોરીના ત્રણ કટકા ગાંઠીને બનાવેલી ચાબૂક લગાવતો ત્યારે પોતે બહુ જ જોરમાં દોડે છે એમ બતાવવાને પૂછડાં ઊંચાં કરીને લાદ પાડતા। અથવા પોતે લાદ પાડવા માટે જ થોભે છે, તે સિવાય તો પવનવેગે ઊડે છે એમ બતાવવા પણ લાદ પાડતા હોય! આ ઘોડા પેલા બાહુકના ઘોડા જેવા, "પહોળા પગ કરીને ઊભા રહે, વારે વારે મળમૂત્ર કરે" એવા હતા. પણ આવા નબળા ઘોડા વધારે દોડે એમ અમે બાહુકના ઘોડાના વર્ણન પરથી જાણતા હતા, એટલે અમે ભાડું ઠેરવી ટાંગામાં બેઠા.

ટાંગામાં અમે ચાર જણ અને એક હાંકનાર મળી પાંચ જણ બેઠા હતા. ટાંગાવાળા સાથે ભાડું ઠેરવતાં અમને માલમ પડયું હતું કે તે બાહુક જેવો દેખાતો ગણિતનો છેક અજાણ્યો નહોતો. ધોતિયું, ભૂરો કોટ અને માથે ગાંધી ટોપી પહેરી તે ટાંગો હાંકવા બેઠો. ટાંગામાં ચાર જણ જ બેસી શકે તેમ હોવાથી હાંકનાર આગળ બેઠો હતો. ત્યાં બેઠાં બેઠાં ઘોડાને પણ સારી રીતે હાંકી શકાય તેમ હતું. કેમકે ટાંગામાં બેસીને હાંકતાં હાથ દૂર પડે, અને હુકમની અસર પણ ઓછી થાય!

ટાંગો ઊપડયો. હાંકનારે બાહુકની પેઠે કાનમાં મંત્ર ફૂંકવાને બદલે ચાબૂકના 'જાદુઇ' ફટકા પર ફટકા મારી ઘોડાનો વેગ વધાર્યો. આ ટાંગો જીવતા બે હોર્સ પાવરનો હતો તે નજરે પ્રત્યક્ષ જોયા પછી જો એ ઘોડા પાંચ માણસને લઇને દોડવાની આનાકાની કરે તો તેની હઠ માટે, તેની આડાઇ માટે તેને સખત સજા કરવી જ જોઇએ. ન્યાયની અદાલત પણ આડા માણસોને સખત સજા કરી સીધા કરવાની ઉમેદ રાખે જ છે ને? કોઇ પરદેશી કાપડ લેવા કે દારૂ પીવા જાય તેની આડે આવે એવાને સખત સજા નહિ કરે તો બીજું શું કરે?

હાંકનાર આ સિદ્ધાંત સમજતો હોય કે ન હોય પણ તેને ઘોડાનો વેગ વધારવામાં જાદુઈ સખત શિક્ષા બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે એનું અનુભવજન્ય જ્ઞાન હોવાથી એ સાધનનો તે નિઃશંક ઉપયોગ કરતો. અને અમે તેને હસીને મૂંગી સંમતિ આપતા અને ઘોડાઓ ઉપર તેની જાદુઈ તાત્કાલિક અસર થતી.

આગળ ચાલતાં સડકની બાજુ પર એક ઝાંપો આવ્યો. ઘોડાએ સીધો સડકનો માર્ગ મૂકી તે માર્ગ લીધો અમે સૌ ચીડાઈ ગયા. ઝાંપામાંથી ઘરના વાડામાં ઘૂસી છૂટી જવાની ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિ, અને અમને ખેંચી જવાની આળસ, આ બધી આડાઈ જોઈ અમે ગુસ્સે થઈ ગયા અને જો કે અમે વહેલા નીકળી શકત પણ જાણી જોઈને મોડા નીકળ્યા અને હવે ઘોડાની આવી આડાઈથી મોડું થતું હતું એટલે એ ગુસ્સામાં વધારો થયો.

હાંકેડુએ પણ પોતાના મુસાફરો ઘોડાના આવા ખંધા વર્તનથી નારાજ થાય અને પરિણામે બીજી વખત પોતાના ટાંગામાં તેઓ નહિ બેસે એવો સંભવ લાગવાથી, તેમજ પોતાના ઘોડા થાકી ગયા નથી પણ એ તો તેમની મસ્તી જ છે એમ બતાવવા લગામ ખેંચી ચાબૂકનો ખૂબ ખૂબ એકસરખો ઉપયોગ કર્યો. તેમ છતાં ઘોડાઓ મોં મક્કમ ભણી રાખી પગ તો ઝાંપા તરફ જ ઉપાડતા રહ્યા એટલે હાંકેડુએ ટાંગો ઊભો રાખ્યો 'અને નીચે ઊતરી લગામની લાકડી પકડીને ખેંચી ખેંચીને રસ્તે પાડ્યા અને પછી, રોકાણનો બદલો લેવા જાદુઈ ચાબૂકનો બમણા ઉત્સાહથી સ્પર્શ કર્યો. ઘોડા તો આ અણધાર્યા ગરમાગરમ સ્વાગતથી—અણધાર્યા પણ કેમ કહેવાય, આગળ ઉપરના અનેક અનુભવોથી એઓ માહિતગાર હોવા જોઈએ—હાંક અને પેટના ખાડાની પરવા કર્યા વગર ખૂબ ઉતાવળે દોડવા લાગ્યા, પણ જ્યાં સુધી તેમની નજર પહોંચી શકી ત્યાં સુધી તે વાડો અને તેમાંનું ઘાસ જોયા કર્યું.

એ વાડો, ને ઘાસથી થોડે દૂર ગયા પછી દોડતાં દોડતાં રસ્તામાં કાંઈ ઈંટ કે ઢેફું કે ઝાંખરું આવે તો ભડકવાનો ડોળ કરી પહોળા પગ કરીને ઊભા રહેતા અને હાંકેડુ તો તેઓ સાચે જ ભડકે છે એમ માનીને તેમની એ ભડક કાઢવા જાદુઈ ચાબૂકના વરસાદથી તેમને નવડાવતો. અને પરિણામે ઘોડાને થાક ખાવા ૧૦–૧૫ સેકન્ડ મળતી પણ પછી બમણા વેગથી ચાબૂક ખાઈને દોડવું પડતું.

ટાંગાવાળાનું ધ્યાન ઘોડાના શરીર પર કે પેટ પર હતું તેના કરતાં ઘણું વધારે તેમની મદદ વડે આવનાર 'ઉતારૂઓ પાસેના ખખડતા સિક્કા તરફ હતું—તેનો ઉપયોગ ક્યાં ક્યાં કરવો તેના વિચારમાં હતું

' ઘોડા હોય એટલે તેણે દોડવું જ જોઈએ, તેનાથી ધીમે ચલાય નહિ, ને ધીમે ચાલે તો ઉતારુ કે ટાંગાવાળો સહન કરે નહિ અને બાડ પાડે "ચલાવ, ચલાવ." ઘોડાની જાતે તો દોડવું જ જોઈએ: નાનો હોય, મોટો હોય, જાડો હોય, પાતળો હોય, ઉતારુ ન હોય, થોડા હોય કે ઘણા હોય, માઈલ જવાનું હોય કે ૨૫ માઈલ જવાનું હોય, ભૂખ્યા હોય કે તરસ્યા હોય, થાક્યા હોય કે તાજા હોય પણ ઘોડા જ થયા એટલે તેણે દોડવું જ જોઈએ. નહિ તો તેની શાખ જાય. એ માનવંત શાખ જાળવવા આ ઘોડાની બહુ મરજી નહોતી પણ આવી ઉમદા શાખ ન હોય તો પોતાનો ટાંગો કોણ ભાડે લે એટલે ઘોડાને તેણે અનેક વખત જાદુઈ ચાબૂકથી શિખામણ આપી

હતી. અને જ્યારે એ કિંમતી શિખામણ ઘોડા ભૂલી જતા અને થોભી જતા ત્યારે ત્યારે ટાંગાવાળો અચૂક તે યાદ દેવડાતો, ફરી ફરીને યાદ દેવડાવતો. ઘોડા એ શિખામણથી દોડતા તો જરૂર, પણ વધુ દોડવાની ઇચ્છા છતાં પગ આપોઆપ ધીમા પડી જતા એટલે રખેને ટાંગાવાળો ફરીથી ચાબૂકની શિખામણ આપે એ ભયથી થોભતાં થોભતાં વારંવાર ટાંગાવાળા તરફ મોં ફેરવી નજર રાખતા. એ નજર હોવા છતાં પગ થંભતા કે તરત જ પીઠ ઉપર અપૂર્વ પ્રેમથી ચાબૂક ભેટી પડતી !

જ્યારે જુઓ ત્યારે ટાંગાની આસપાસ પાંચ પચીસ ખજૂરાંનાં ઝાડો તો હોય જ. આવાં ખજૂરાંમાંથી ટાંગો જતો હતો. એમ આગળ ચાલતાં કસ્ટમ લાઇન આવી અને ટાંગાવાળાએ ઘોડાને 'હો, હો' કરી ઊભા રાખ્યા. પોતે જાતે ઊભા રહે તેના કરતાં હાંકેડુએ ઊભા રાખ્યા તેથી ઘોડાને ઘણો આનંદ થયો. પોતે જરૂર કરતાં વધારે ચાલે છે તેથી જ ટાંગાવાળાને થોભાવવા પડ્યા એવો ગર્વ પણ થયો હશે.

એક ખાખી ડગલીવાળો સિપાઈ બાદશાહી અદાથી આવ્યો અને ગાડીમાં કાંઇ વાંધા-ભરી ચીજ હશે જ એવી શકાભરી નજરે બન્ને બાજુએ જોઇ હુકમ કર્યો: 'ચલાઓ.' ટાંગા-વાળાએ ડચકારા કર્યા, અને ઘોડા ધીમે ચાલવા લાગ્યા. પણ આ ધીમા ધીમા સાંસ્થાનિક સ્વરાજથી જેમ કોઇને સંતોષ થતો નથી, તેમ અમને પણ સંતોષ થાય તેમ નહોતું; એટલે ટાંગાવાળાએ ચાબૂકદેવીનો જાદુઈ સ્પર્શ ઘોડાને કર્યો એટલે ઘોડામાં અપૂર્વ શક્તિનો સંચાર થયો, અને તેમણે વેગે દોડવા માંડયું.

આગળ જતાં રસ્તાની બાજૂએ એક જીર્ણ, ભાંગેલાં પગથિયાંવાળું નાનકડા મહાદેવના મંદિર-જેવું ઉ'લું આવ્યું. વળી ટાંગાવાળે ગાડી થોભાવી. ઘોડાઓએ ગાડી થોભાવવાની વ્યવસ્થા કરનારને આશિષ દીધી. બે મિનિટ ગઇ એટલે આ ઉ'લામાંના ખાટલામાં નિરાંતે સૂતેલો એક લાંબા કદરૂપા વાળવાળો પગમાંની ચંપલ બાદશાહી ચાલથી ઘસડતો ટાંગા આગળ આવ્યો. તેના હોઠ બીડી પી પીને કાળા પડી ગયા હતા. તેણે ભૂરો ને મેલખાઉ લેંઘો અને બદન પહેર્યાં હતાં. બદન પાછળ બે પિત્તળનાં બટન ચકચકતાં હતાં. પોતે ઉ'લામાં રહે છે એ જ પોતે પોર્ટુગીઝ સરકારની સરહદનો રક્ષક છે એમ બતાવવા પૂરતું હોય તેમ કશા જ પટા કે બિલ્લા વગર તે આવ્યો હતો. કાંઇ વાંધાભરી ચીજ ટાંગામાં હોય તો તેની તપાસ કરવા એ આવ્યો હતો. તે પોર્ટુગીઝ સરકારની હદમાં દાખલ થતાં પહેલો અને હદ છોડતાં છેલ્લો પ્રતિનિધિ હતો. આવો પહેલો ને છેલ્લો પ્રતિનિધિ હોવા માટે તે મગરૂર હોય એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેણે ટાંગામાં ડોકિયું કર્યું અને ટાંગાને જવાની રજા આપી.

ફરી ટાંગાવાળાએ ચાબૂકનો સ્પર્શ કર્યો અને ઘોડા પવન વેગે ઊડવા લાગ્યા. ઋતુપર્ણની જેમ અમારી શાલ ઊડી જવાની ધાસ્તી નહોતી. કેમકે અમારી પાસે શાલ જ નહોતી.

થોડે ગયા એટલે એક ટેકરો આવ્યો. ટાંગાનું પૈડું ટેકરા આગળ આવ્યું કે ઘોડા અચકાઇને ઊભા રહ્યા. ટાંગાવાળાએ જાદુઇ ચાબૂકવડે ખૂબ ખૂબ એકનિષ્ઠાએ જોરથી એકસરખા સ્પર્શો કર્યા, પણ આ વખતે ચાબૂકનું જાદુ ચાલ્યું નહિ. એટલે એક ઉતારૂએ નીચે ઊતરી પૈડું ટેકરા પર ચડાવી દીધું, અને વળી પાછો ટાંગામાં બેસી ગયો. આ પછી ચાબૂકનું જાદુ પૂર્વવત્ ચાલવા લાગ્યું.

અમે બીમપોર પહોંચ્યા. ટાંગો હતો એટલે એફ્રિકાઇથી સુર્યાસ્ત સુધી વાતોના તડાકા માર્યા અને ચાબૂકના જાદુથી થોડી જ વારમાં ઊદવાડા આવી પહોંચ્યા. ટાંગાવાળાના હાથમાં રૂપાના સિક્કા મૂકી અમે નીચે ઊતર્યા

રૂપાળા સિક્કા ટાંગાવાળાએ ગજવામાં મૂક્યા. ઘોડાને ચારો નાખવાની તેની-મરજી હતી પણ તેની પાસે ચારો નહોતો એટલે તેણે ટાંગાનું મોં ફેરવીને ટાંગો ઊભો રાખ્યો. ઘોડાઓએ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો ને આનંદથી આરામ લેવા લાગ્યા અને ટાંગાવાળો બીજા ઉતારૂ ક્યારે મળશે તેની ચિંતા કરવા લાગ્યો.

× × ×

અમારામાંનો કોઇ માંદો નહોતો, નબળો પોચો પણ નહોતો, બીમપોર દૂર નહોતું, વખત ઘણો હતો વગેરે વગેરે હતું ને નહોતું એ ખરૂ. પ...ણ અમે તો માણસો હતા એ તમારે યાદ રાખવું જોઇએ—અને ઘોડાઓ તો ઘોડા જ હતા. ઘોડાઓ ઉપર કાંઇ જુલમ થયો હોય તો તેની જવાબદારી અમારે માથે નથી, કારણકે અમે કાંઇ ટાંગો મફત વાપર્યો નહોતો. ટાંગાવાળાને અમે ભાડાના પૈસા આપ્યા હતા. અને ટાંગાવાળાએ પણ કોઇ માણસ પર જુલમ કર્યો નહોતો. અને ઘોડા પર ચાબૂક ચલાવવાની કાયદાની મનાઇ નહોતી. એકંદરે ટાંગાવાળાએ અને અમે જે કર્યું તે યોગ્ય જ હતું!

માધવભાઈ કાલિદાસ પટેલ

બાબુ ક્ષિતિમોહન સેનની શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

વ્યાખ્યાન ૫ મું

આસો વદ ૮ ગુરુ, સં. ૧૯૮૯

પૂર્વે મેં કહ્યું કે ચાતુર્વર્ણ્ય એક નિત્ય કાલના મત્યને જાણવાને માટે તાત્કાલિક વ્યવસ્થા હતી, પણ તે સ્વ ય નિત્યવસ્તુ ન હતી. મનુષ્ય ઘણી વાર જે ઉપાય અને લક્ષ્યની વચ્ચે ગોટાળો કરે તો સાધનાનો વિપર્યય થાય છે. યુરોપમાં અનેક સમાજતત્ત્વવિદો કહે છે કે "ભારતવર્ષની ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા એ એક યુક્તિયુક્ત *(reasonable) વ્યવસ્થા છેઃ માનવ-સમાજમાં ત્રણ પ્રબલશક્તિ છેઃ એક ધર્મગુરુઓની શક્તિ (ecclesiastic power), બીજી રાજશક્તિ અને શાસનશક્તિ (Political administration) અને ત્રીજી ધનશક્તિ (financial power). એ ત્રણ જ્યારે ભિન્નભિન્ન ભાવે ભિન્નભિન્ન સ્થાનમાંથી કામ કરે ત્યારે કોઇ એક શક્તિ વધારે પ્રબળ બનીને જુલમ કરે નહિ. યુરોપમાં જોઇએ છીએ કે કોઇ કોઇ સમયે ધર્મવ્યવસ્થા રાજ્યના હાથમાં આવી હતી. હેન્રી આઠમાના સમયે અને બીજે અનેક સમયે તેમ થયું હતું. તે વખતે પ્રજાને દારુણ દુઃખ હતું; કારણકે રાજશક્તિ અને ધર્મગુરુની શક્તિ બન્ને એકત્ર થઇને પ્રજાને વધારે પીસે છે. પોપ ધર્મગુરુ હતો, કિંતુ મોટા રાજા જેવો હતો. એક બાજુ

* અનુસંધાન પુ. ૧૧ અંક ૬, પૃ. ૩૯૩

પોપ અર્થાત્ ધર્મગુરુએ રાજશાસન કરીને અને બીજી બાજૂ ધર્મશાસન કરીને પ્રજાને પીસી હતી. હાલમાં ભારતવર્ષમાં રાજાના હાથમાં રાજશક્તિ અને ધનશક્તિ બન્નેનું મિલન થયું છે. તેથી પ્રજા વધારે પીડાય છે. શિક્ષાની વ્યવસ્થા તેના હાથમાં હોવાથી કેટલી મોટી દુર્વ્યવસ્થા થઈ છે? યુરોપિયન તત્ત્વવિદો કહે છે કે આ ત્રણ શક્તિ ત્રણ સ્થાનમાં રહે તો કોઇ એકલી અત્યંત પીડા કરી શકે નહિ. ચતુર્થ શક્તિ છે શ્રમજીવીઓની શક્તિ–શૂદ્રશક્તિ. એમ લાગે છે કે ભવિષ્યમાં પૃથ્વીમાં સર્વથી મોટી શક્તિ આ શૂદ્રશક્તિ થશે, કારણકે પૃથ્વીમાં ધર્મગુરુઓની શક્તિની પરીક્ષાનો પ્રયોગ થઇ ગયો છે. સર્વ દેશોની સભ્યતાના પ્રારંભમાં ધર્મગુરુઓએ શાસન કર્યું છે. ધર્મશક્તિ દ્વારા પીડિત જે પ્રજા હતી તેણે વિચાર્યું કે રાજાના હાથમાં એ શક્તિ આપીને તે દ્વારા શાસિત થઇ અનુભવ લેવો. તેનાથી જે કલ્યાણ અકલ્યાણ થયુ છે તેનો અનુભવ પણ થઇ ગયો છે. ત્યારપછી ગઇ શતાબ્દિમાં વૈશ્યશક્તિનો પ્રયોગ થઈ ગયો છે, અને હવે મૂડીદારો (Capitalists) દ્વારા પ્રજા કેટલી પીડાય છે તેનો અનુભવ થતો જાય છે. હાલમાં પ્રજાતંત્ર (democracy) ને નામે અમેરિકામાં મૂડીદારોનું રાજ્ય ચાલે છે. એ લોકોનો એટલો પ્રચંડ અત્યાચાર છે કે તેમની વિરુદ્ધ માથુ ઊંચકવાની કોઇની પણ શક્તિ નથી. જેમ કોઇ સમયે સમુદ્રમાં અષ્ટપદી જંતુ હતાં તેના લાગમાં કોઈ વસ્તુ કે પ્રાણી આવે તો તે તેના પગ વડે પીસાઇ જતું અને બચાવનો ઉપાય રહેતો નહિ, તેમ મૂડીદારો અનંતપદી દાનવ છે. એનો પ્રત્યેક પદ તેના નાગપાશથી એકી વખતે સમસ્ત રક્ત અને જીવનશોષણ કરે છે. એક રાજાના જુલમમાં વિદ્રોહી થવું સહેલુ છે, પણ હાલમાં અમેરિકાના મૂડીદારોના વિદ્રોહી થવું મુશ્કેલ છે. હાલમાં યુરોપમાં રાષ્ટ્રશક્તિ ચાલે છે, તેના પડદા નીચે એક મૂડીદારની શક્તિ ચાલે છે. વળી તેમના હાથમાં યુરોપની ધર્મગુરુઓની શક્તિ (ecclesiastical power) છે. હાલમાં સમસ્ત મંદિરો ધનશક્તિથી નિયન્ત્રિત છે. હાલમાં યુરોપમાં ક્રિશ્ચિયન એ મૂડીદારોની શક્તિ છે. તેનું એક કારણ એ છે કે પ્રત્યેક પ્રચારક ધર્મગુરુ તેનો પગાર ખાય છે, અને તે મૂડીદાર પોતાના ધન વડે જેટલા પ્રકારના ક્રિશ્ચિયન પ્રચારો છે તેને ખરીદ કરી લે છે. તેમની દાસ ન હોય એવી કોઇપણ ધર્મવ્યવસ્થા યુરોપમાં નથી એક વાર એ દુર્વ્યવસ્થાનો વિચાર ધર્મની બાજૂથી ટોલ્સ્ટોયે કર્યો હતો, કિન્તુ તે મૂડીદારોની સામે ટકે એવું તેના પ્રચારનુ–તે દુર્વ્યવસ્થાના પ્રતિવાદ–પ્રતિકારનું સામર્થ્ય ન હતુ; કારણકે ટોલ્સ્ટોય સત્યદ્રષ્ટા હતો, પણ પ્રચારક ન હતો. કિન્તુ આજ રશિયામાં સમસ્ત મૂડીદારોની વિરુદ્ધ જે પ્રચંડ મસ્ત પ્રતિવાદ ઊઠયો છે તેના આદિગુરુઓમાં ટોલ્સ્ટોય એક હતો. ક્રોપોટકિન એક પ્રકારે પ્રતિવાદ કરે છે, ડેસ્ટોવ્સ્કી અન્ય પ્રકારે પ્રતિવાદ કરે છે, ગોગોલ અને મેક્સિમ ગોર્કી વળી અન્યભાવે કરે છે; કિન્તુ ટોલ્સ્ટોય પ્રતિવાદ કરે છે ધર્મ અને જ્ઞાનની દિશાએથી. યુરોપમાં–રશિયામાં જે પ્રતિવાદ ચાલે છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ તેઓ દાવો કરે છે કે તેઓ શૂદ્રશક્તિને એક પ્રયોગ કરવાનો સમય આપશે હાલમાં મૂડીદારો તેમને કુનામ આપીને તેમાં-વિઘ્ન નાંખવાની ચેષ્ટા કરે છે. કેટલાક જણ તેનો બોલ્શેવિઝમ અને કોમ્યુનિઝમ એ પ્રમાણે ગાળો દઇને તેમાં વિઘ્ન નાંખવાની ચેષ્ટા કરે છે; કારણકે ગયા મહાયુદ્ધના સમયમાં તે યુદ્ધનું પ્રધાન અંગ શબ્દવેધી બાણ–અપશબ્દથી વિઘ્ન નાંખે છે. ઇગ્લંડમાં એ શબ્દવેધી

બાણ ચલાવનાર સેનાપતિ લોર્ડ નોર્થક્લિફ હતો. તેણે અમેરિકામાં એ બાણ ચલાવેલું, અને યુરોપમાં તેના શિષ્યો આજે ચલાવે છે; પણ જો એ સત્ય વાત હશે તો કોઇ અપશબ્દ દ્વારા તેને અટકાવી શકશે નહિ. કારણકે જર્મનીનું યુદ્ધ બંધ થયું તેના મૂળમાં શું હતું? જર્મન સૈન્યે કહ્યું કેઃ "અમે કોને માટે યુદ્ધ કરીએ છીએ? અમે આટલા માટે પ્રાણ આપી શકીએ ?" એમ લાગે છે કે જર્મનીમાં રશિયાનું સત્ય જણાઇ ગયું છે. એ પ્રકારે ઇંગ્લંડમાં આજ કોલસાની હડતાલ અને દેશોદેશમાં નાના પ્રકારની હડતાલો પડે છે તે શું છે? તે એ સાબીત કરે છે કે તમે ગમે એટલા અપશબ્દ વાપરો પણ તે ભાવિ પ્રયોગને અટકાવી શકશે નહિ. કારણકે આપણા તન્ત્રશાસ્ત્રમાં છે કે સત્ય માત્ર પારદના-પારાના જેવું છે. પારદનું નામ શિવરસ છે. કોઇ પણ વ્યક્તિ તેને મૂઠીમાં બાંધી શકે નહિ. મૂઠી જેટલી દૃઢ વાળો તેટલો તે આંગળીની ફાટોમાંથી સરી જાય છે. સત્યને બાંધી શકે એવું સામર્થ્ય કોનું છે! ભવિષ્યમાં શૂદ્રશક્તિનો પ્રયોગ થશે, તેનાથી માનવજાતિનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ થવાનું છે એવું નથી. જેમ પૂર્વકાલના ભિન્નભિન્ન પ્રયોગોમાં આંશિક ભાવે કલ્યાણ થયું છે તેવું કલ્યાણ થશે, કારણકે પૂર્ણ સત્યના એક અંશને જો પૂર્ણ સત્યનો સંપૂર્ણ અધિકાર આપો તો તેથી એ પૂર્ણ ફલ દઇ શકે નહિ. શૂદ્રશક્તિના પ્રયોગથી જે કલ્યાણ-અકલ્યાણ થાય તે પછી એ ચાર શક્તિનું પરસ્પર સુસામંજસ્ય જો થાય તો કદાચ ભવિષ્યમાં કલ્યાણ થાય. પણ તે આપણે હાલ જાણી શકીએ નહિ. ભારતવર્ષમાં એ ચાર શક્તિનું સામંજસ્ય કરવાની સંભાવ્યતા પણ એ ચાર શક્તિ ધર્મશક્તિથી શાસિત થઇ ધર્મ અને જ્ઞાન પ્રધાન થયું. એ પ્રધાન થવામાં પણ દોષ હતો નહિ. પરતુ જ્યારથી તેણે જુલમ કર્યો ત્યારથી ભૂલ થઇ. આપણા દેશના ધર્મગુરુઓ સામાજિક વ્યવસ્થા તાત્કાલિક વ્યવસ્થા હતી તે વાત ભૂલી ગયા. એટલા માટે પ્રથમ જે એક મસ્ત ભૂલ થઇ ગઇ તેનું કારણ હું સ્પષ્ટ કરી સમજાવું છું. ઘણા માણસો જિજ્ઞાસા કરે છે કે "યુરોપમાં આપણા જાતિભેદની પેઠે વર્ગભેદ નથી ?" છે, કદાચ તે કરતાં વધારે દુઃખદ હશે નથી. પણ તેઓ જાણે છે કે એ સામાજિક વ્યવસ્થા ધર્મગત વ્યવસ્થા નથી. ધર્મની પાસે ભગવાનના મંદિરમાં જવાને સર્વ સમાન છે. પણ આપણે સામાજિક ભાવે એક હોઇ શકીએ. પણ આપણો જે ભેદ તે કેવળ ધર્મગત છે. એ બેની મધ્યે એક મોટો પ્રભેદ છે. શા માટે ? આપણા શરીરમાં જો વૈષમ્ય હોય એટલે સમતા અર્થાત્ સ્વાસ્થ્ય જો, નષ્ટ થાય તો આપણી રક્ત ફરવાની હૃદપિંડની ક્રિયા દ્વારા તે વૈષમ્ય ધીરે ધીરે દૂર થઇને સ્વાસ્થ્ય પ્રતિષ્ઠિત થાય છે નાડી જોઇને આપણા રક્તભ્રમણને સુસ્થ કરવાની ચેષ્ટા-વૈષમ્યને દૂર કરવાની-અસ્વસ્થને સ્વસ્થ કરવાની ચેષ્ટાનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ. બીજું આપણા Nervous power નું સ્થાન જે મસ્તકમાં છે તે મગજ જો સુસ્થ રહે તો વૈષમ્ય ધીરે ધીરે દૂર થાય અને ત્રીજું વૈષમ્ય શક્તિને દૂર કરનારી શક્તિ પરિપાકશક્તિ (digestive and eleminative system) છે. જ્યાં સુધી એ ત્રણ મર્મસ્થાન શુદ્ધ રહે ત્યાં સુધી વૈદ્ય રોગીના પ્રાણ સંબંધે આશા તજતો નથી. પરતુ જો તે દેખે કે પાકાશયમાં વિકાર થયો છે તેમજ જો દેખે કે નાડીમાં વિકાર થયો છે તેમજ જ્યારે જુએ કે મસ્તકમાં અર્થાત્ બોધસ્થાનમાં વિકાર થયો છે- એ પ્રકારે એ ત્રિસન્નિપાત જ્યારે થાય ત્યારે જાણે છે કે એ રોગ હવે અસાધ્ય છે. મનુષ્ય-

વ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા હોય તો તેનો શેષ ઉપાય એ છે કે ધર્મ તેને વિશુદ્ધ કરે. એ ધર્મશુદ્ધિમાં વિષમતા–ભેદબુદ્ધિ આવે ત્યારે તેને કોણ શુદ્ધ કરી શકે ? જ્યારે ધર્મ જ વિકૃત થાય ત્યારે તેને કોણ પ્રકૃતિસ્થ કરી શકે ? એટલા માટે ક્રિશ્ચિયન અને મુસલમાન સમાજમાં જે નાનાવિધ વૈષમ્ય હોય તો ધર્મ તેને શુદ્ધ કરે છે. પરતુ આપણા સમાજમાં અન્ય સ્થળે સામ્ય હોવા છતાં ધર્મમાં વૈષમ્ય છે, તેથી આપણને એ વિપદમાંથી કોણ બચાવશે ?

" આપનિ કટારી મારી આપનાર પાય,
અહંકાર કરે નૌકા ડુબાલિ દરિયાય;
પડે સુને મૂર્ખ હબિ એ રે હતભાગ,
શિરે કરિલો સર્પાઘાત ધાગા બાધા કો થાય ? "

યુરોપના જાતિભેદની સાથે આપણા જાતિભેદનો આ પ્રબંધ થયો. બ્રહ્માના ચાર અંગમાંથી ચાર જાતિ ઉત્પન્ન થઇ, એ સુંદર કથા છે. જે કોઇ સમાજના અંગમાં અડચણ કરવાને ચાહે તે બ્રહ્માના અંગમાં આઘાત કરે છે. બ્રાહ્મણ બ્રહ્માનું માથું, ક્ષત્રિય તેનું ઉરસ્–બાહુ, વૈશ્ય ઊરુ–જંઘા અને શૂદ્ર તેના પગ છે હાલમાં આપણી આ એક ભૂલ થાય છે કે પગને બાદ કરીએ છીએ. પણ પગને બાદ કરવાથી માથુ બચે નહિ. કોઇ કોઇથી મોટું નથી. આ યુક્તિસિદ્ધ (rational) વિપત્તિ થઇ. તે ઉપરાંત ઐતિહાસિક વિપત્તિ પણ છે. મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણનો પુત્ર બ્રાહ્મણ, અને ક્ષત્રિયનો ક્ષત્રિય થાય, એ જન્મગત જાતિભેદની સમાજવ્યવસ્થામાં બીજી ભૂલ છે. પણ જ્ઞાનનો અભાવ હોય, વિચારનો અભાવ હોય, ત્યાં બેસીને કોણ વિચાર કરે કે ' જન્મગત જાતિ ચાલે ? ' કારણકે મનુષ્યમાં જે જડતા અને આળસ છે તે સહજ પથને ખોળે છે. તેઓએ જોયું કે પિતાની જાતિનો પુત્ર થાય તો તે સહેલું થાય. પણ તેથી થયું એ કે કોઇ એક શક્તિ લઇને પુત્ર પિતાના ઘરમાં જન્મ ધર્યો. પણ તે પિતાની જાતિની શક્તિ નહિ, પણ અન્ય જાતિની શક્તિ, અને તે અન્ય જાતિની શક્તિના સ્ફુરણને ત્યાં અવકાશ હતો નહિ ભૃગુપુત્ર પરશુરામ થયો. તેમણે ક્ષત્રિય થવું ઉચિત હતું. તેને તેમ કરવા નહિ દેતાં જો આચાર્ય બનાવીએ તો તે પરશુના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરશે. વસિષ્ઠ વેશ્યાના–ઉર્વશીના પુત્ર હતા. જો તેણે કુલ-પન્થાવલમ્બન કર્યું હોત તો ઋગ્વેદનું સપ્તમ મંડલ પ્રાપ્ત થાત નહિ. લોમહર્ષણ સુતારનો પુત્ર હતો. જો શક્તિનો ભેદ ન હોત તો પુરાણ ક્યાંથી થાત ? પ્રતિષ્ઠિત વ્યાસ ધીવરીગર્ભજાત હતા. તે જો જાતિધર્મ ધારણ કરત તો અષ્ટાદશ પુરાણ, મહાભારત, ભાગવત, ગીતા એ સમસ્ત આપણે ગુમાવત. નારદ હતા દારૂ વેચનાર કલાલ કન્યાદાસીના પુત્ર. જો તેણે કુલ-પન્થાવલંબન કર્યું હોત તો ભારતવર્ષમાં ભક્તિશાસ્ત્ર અપ્રતિષ્ઠિત હોત, કારણકે ભક્તિશાસ્ત્રનું મૂલ નારદપંચરાત્ર છે. એ પ્રકારે કેટલા ઋષિનાં નામ ગણાવું ? વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય હતા. સંહિતાની પછી બ્રાહ્મણ થયા. તેના રચનાર મહીદાસ હતા. તેની માતા શૂદ્રી હતી–તે શૂદ્રી ગર્ભજાત હતી. જો તેઓ સર્વ રીતે કુલપન્થાવલંબન કરત તો વેદથી તે પુરાણપર્યન્ત સર્વ શાસ્ત્ર આપણે ગુમાવત. આપણે વિશુદ્ધ કુલજાત ઋષિઓની પાસેથી ખુબ અલ્પાંશે પ્રાપ્ત કર્યું છે. જ્યારે એવું હતું ત્યારે જાતિભેદમાં સરલતા હતી, જરા સહજતા હતી અને તેથી તેઓએ ઋષિત્વ પણ પ્રાપ્ત કર્યું અને ' શાસ્ત્રરચના કરવા પણ શક્તિમાન થયા. સમાજે તેમને અડચણ કરી નહિ; કિન્તુ એવી અડચણ સમાજે જ્યારે કરી ત્યારે કેટલા પરિમાણમાં આપણે શાસ્ત્ર ગુમાવ્યાં છે તેનો નિર્ણય કરી શકાશે ? કેટલાય

ક્ષત્રિયના ઘરમાં બ્રાહ્મણ અને કેટલાય શૂદ્રવૈશ્યના ઘરમાં બ્રાહ્મણે જન્મ ધર્યા છે, તે સર્વને વિકસિત ન થવા દઇને સમાજે બ્રહ્મહત્યા કરી છે. તેમજ કેટલાય બ્રાહ્મણ વૈશ્ય–શૂદ્રના ઘરમાં ક્ષત્રિયને વિકસિત ન થવા દઇને રાજન્યશક્તિનો ઘાત કર્યો છે. અને કેટલાય બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય શૂદ્રના ઘરમાં વૈશ્યોએ જન્મ ધારણ કર્યો; પણ તેમને વિકસિત ન થવા દઇને કેટલો લક્ષ્મીઘાત કર્યો છે ! જો કે પરિપૂર્ણ સ્વાર્થબુદ્ધિ દ્વારા અનેક વ્યવસાય કરીને તેઓ ધનવાન થયા છે, કિન્તુ તેમાં વૈશ્યત્વનો જે મહાન આદર્શ—સમાજને ઐશ્વર્ય-વાન કરવો—તેથી તેઓ વિમુખ થયા છે. જેઓ પોતાના ઘરમાં ધન રાખે છે તેમનાથી સમાજનું કલ્યાણ થાય નહિ. તેનો અપચય જે સમાજમાં હોય તે સમાજ શી રીતે ઉન્નતિલાભ કરે ? અત્યાર સુધી સમાજ ટકયો છે તે આશ્ચર્ય છે. આ ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રતિષ્ઠિત થયા પછી નારીઓનો સહજ અધિકાર ગયો છે. ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા પૂર્વે અને પછી જ્યાં સુધી કઠિન થઇ ન હતી ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓ પોતે પરણતી અને તેને અનુરૂપ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતી; તેમજ સમાજ પણ એ નારીશક્તિ દ્વારા બહુ બલ પ્રાપ્ત કરતો. સ્ત્રી મોટી ઉંમરે પરણે ત્યારે પોતાની જાતિમાં વર પસંદ કરે જ એમ નથી. બંગાળામાં એક કથા છે કે "બિછાનાની પાસે જે પગ ખસી પડે તે બિછાનામાં જ પડે એમ નથી. કયાં પડશે તેનો નિર્ણય થાય નહિ." એટલા માટે જે પ્રમાણમાં એ વ્યવસ્થા સુપ્રતિષ્ઠિત થતી ગઇ, તે પ્રમાણમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા કમી થવા લાગી; અને વિવાહનું વય પણ કમી થવા લાગ્યું. **સો મમ પતિઃ** ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વારા સમજી શકીએ છીએ કે કન્યા મોટી ઉંમરે લગ્ન કરતી અને મોટી ઉંમર સુધી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતી. અથર્વમાં જોઇએ છીએ કે **બ્રહ્મચર્યેણ કન્યા યુવાનં વિન્દતે ।** બ્રહ્મચર્યથી કન્યા યુવાનને મેળવે છે. કિન્તુ બ્રહ્મ-ચર્યના પાલનને માટે જે યૌવનની આવશ્યક્તા છે તે ન હોય તો બ્રહ્મચર્ય રાખે કેવી રીતે ? એટલે વય કમી થવા લાગ્યું ગન્ધર્વવિવાહ ચાલ્યો ગયો. બ્રાહ્મવિવાહ આર્ષ હતો, અને પ્રાજાપત્ય પણ આર્ષ હતો, કિન્તુ હાલમાં મંગે મંગે પૈશાચ અને રાક્ષસ વિવાહ પણ ચાલે અને છે. વિવાહનો મહાન આદર્શ ચાલ્યો ગયો છે; કારણકે દ્રવ્યના બળદ્વારા જોરથી વિવાહ કરે, મિથ્યા કુલાભિમાનના બળાથી વિવાહ કરે તે ચોરી અને દસ્યુતા છે. ભારતવર્ષની ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રતિષ્ઠા થયા પછી સ્ત્રીનું વય ધીરે ધીરે કમી થવા લાગ્યું તેથી સાધનાની અવસ્થા જે બ્રહ્મચર્ય તેને પણ ગુમાવ્યુ અને તે સાધનાહીન નારીઓ સમાજમાં શક્તિ-સંચાર ન કરતાં ભારરૂપ થઇ પડી. જે સમાજ આટલા દિવસ સુધી બે અંગે ચાલતો તે હવે એક અંગે, એક પગે ચાલે છે અને બીજાને લકવા થયો છે. હિંદુ સમાજ હજાર હજાર વર્ષોથી અત્યાર સુધી ચાલ્યો આવે છે તેથી સમજી શકાય છે કે, તેની કેટલી પ્રબલ શક્તિ છે ! તેથી સત્ય કથા કહું છું કે સમાજની એક ચક્રની સ્થિતિ બકરાક્ષસના અધિ-કારમાં છે. ગ્રીસ વગેરે જાતિઓના વીરત્વને જોઇએ છીએ ત્યારે તેના મૂલમાં રહેલી નારી-પ્રેરણા જણાય છે. જગતમાં કોઇ પણ વીરજાતિ એવી નથી કે જેના વીરત્વના મૂલમાં નારીપ્રેરણા ન હોય. રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં જોઇએ છીએ કે તેના વીરત્વના મૂલમાં નારીપ્રેરણા હતી. વીરાચારી જે તાંત્રિક તે સાધનાને માટે શક્તિ ચાહે છે અને તે નારી છે. આપણા જે વિશ્વતત્ત્વ (Cosmology)ના સમસ્ત સત્યદ્રષ્ટા છે તે કહે છે કે બ્રહ્મે પોતાને પુરુષ અને પ્રકૃતિરૂપે વિભક્ત કર્યો. અને ત્યારે સૃષ્ટિનો આરંભ થયો. તેમજ

સમસ્ત સત્ય શિવ અને શક્તિના યોગથી ચાલે છે. જ્યારે શિવ શક્તિથી વિયુક્ત થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિનો પ્રલય થાય છે. પુરાણુમાં એવું છે કે સ્વર્ગ દેવતાના હાથથી ભ્રષ્ટ થયું. દેવતાઓ બહુ ચેષ્ટાથી તેનો દૈત્યોના હાથમાંથી ઉદ્ધાર કરી શક્યા નહિ. તેઓ શિવ પાસે ગયા. તેઓએ જોયું કે શક્તિથી વિયુક્ત થઇને શિવ શબરૂપ હતા—અર્થાત્ શક્તિ હતી નહિ. ત્યારે શક્તિને શિવસંગે સંયુક્ત કરવાની તેમણે ચેષ્ટા કરી. ત્યાર પછી તપસ્યા દ્વારા શક્તિ શિવની સાથે સંયુક્ત થઇ. દેવતાઓએ કામદ્વારા શક્તિને શિવની સાથે સંયુક્ત કરવાની ચેષ્ટા કરીને ભૂલ કરી. શિવ-શક્તિ જે એટલી મોટી પ્રબલ અને વિશુદ્ધ અગ્નિના જેવી મહાપવિત્ર છે તેમાં જો કામ આવે તો કામ ભસ્મ થાય. એ યોગેશ્વર પાસે કામ ઊભો રહે તો તે ભસ્મ થાય. એટલા માટે જ્યારે કામ ભસ્મ થયો ત્યારે દીર્ઘ તપસ્યાદ્વારા શક્તિ શિવની સાથે મળી અને ત્યારે કુમારસંભવ થયો. તે કુમાર હતો શક્તિ-ધર. તેણે સમસ્ત સ્વર્ગરાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભારતવર્ષમાં જે સમસ્ત દુઃખ છે તેનું કારણ એ છે કે સમસ્ત શિવ મૃત, શક્તિહીન છે. તેમની જે શક્તિ તેને સાધનાનો સમય મળતો નથી. જેમ શિવે મૃત સતીનો દેહ લઇને પ્રલયંકર તાંડવનૃત્ય-પ્રલયતાંડવલીલા કરી હતી તેમ હાલ ભારતવર્ષના શિવો કોઇ કામ કરવાને ચાહે છે તો તે કામ ન થતાં પ્રલય થાય છે. શિવશક્તિ સિવાય તાંડવ અસંભવ છે, શક્તિવિના શિવ હલનચલન કરી શકે નહિ. ભગવાન શંકરાચાર્ય શાક્ત ન હતા, ને પ્રહ્લાવીર હતા. તેમણે આનન્દલહરીની પ્રથમ પંક્તિમાં લખ્યું છે કે :

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।

આજ ભારતવર્ષની શક્તિને ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થાની રક્ષાને માટે ક્રમશઃ તેનું વય કમી કરી, સાધનાહીન કરી, ધીરે ધીરે આપણે સમ્યક્ રૂપે (successfully) મારી નાખી છે. અને એ મૃત શક્તિની પાસે મુમુર્ષુ શિવ બેઠા છે. આવા દેશમાં કયા કલ્યાણની, કયા નવયુગની સૃષ્ટિ થઇ શકે ?

— જનની —

(પૃથ્વી)

સદા હૃદયપાલણું પ્રગટ પ્રેમ વાત્સલ્યની
સુદોર થકી ખેંચતી, સુભગ ગાનની ઊર્મિની
અખંડિત પરમ્પરા સહજ નિત્ય રેલાવતી,
સુરમ્ય નયનોતણા મૃદુલ જ્યોતિથી સ્પર્શતી,
અનેક વર આશિષો હૃદયવ્યોમથી વર્ષતી,
સમૃદ્ધિ મુજ આત્મને જનનિ શાન્તિની અર્પતી.

સદાય વિરમી ગયું હૃદયપાલણું આ હવે,
તુટી પરમ દોર એ પ્રગટ પ્રેમ વાત્સલ્યની,
શમ્યું અમૃતગીત એ પુનિત નેત્રદીપો બુઝ્યા,
સુધાઝરણ વર્ષણો હૃદયવ્યોમનાં થંભિયાં
સમૃદ્ધ મુજ આત્મને અસહ સાંપડી દીનતા;
અનેક પરિતાપનો અણુછતાં ભભૂકી ઊઠયાં.

અનન્ત નભમાં લસે અગણ્ય દિવ્ય તેજોમણિ,
પરન્તુ ગઇ તે ગઇ વિરલજ્યોત વિદ્યુત્કણી.

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

લિપિની સુધારણા

લિપિની સુધારણાનો પ્રશ્ન ઘણી વાર ચર્ચાયો છે, છતાં ફરીથી એની એક વાર ચર્ચા કરવાથી પિષ્ટપેષણનો દોષ આવે એમ નથી.

ઘણાખરા જાણકારોનો મત છે કે ગૂજરાતી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષા એક-બીજાની સાથે એટલી બધી મળતી આવે છે કે ત્રણે ભાષાઓ એક જ લિપિમાં લખાતી હોય તો એમાંની કોઇ પણ ભાષા બોલનારો બુદ્ધિશાળી વાચક કાંઇ પણ ખાસ અભ્યાસ કર્યા વિના બીજી બે ભાષામાં લખાયેલા પુસ્તકનો ભાવાર્થ તો સમજી શકે જ, અને થોડા મહાવરાથી પૂરેપુરું સમજવાને પણ શક્તિમાન થાય.

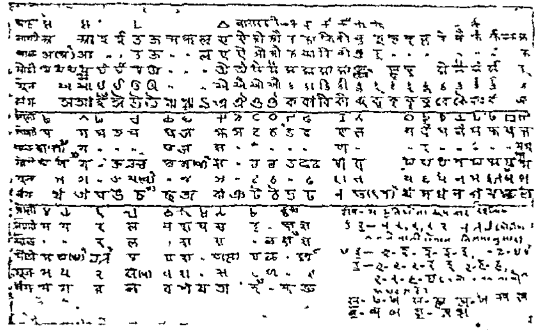
હિંદી વિષે પણ એમ જ છે. હિંદી અને મરાઠી ભાષાની લિપિઓ એક જ કહી શકાય એવી છે, જો કે કેટલાક અક્ષરોના ભેદને લીધે, અને લખવાની હથોટીના ભેદને લીધે હિંદી પુસ્તકોની લિપિને નાગરી અને મરાઠી પુસ્તકોની લિપિને બાળબોધ કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. આ લેખમાં નાગરી, દેવનાગરી અને બાળબોધ, એ ત્રણે શબ્દો ખાસ ભેદ વિના જ વાપરીશ.

ગૂજરાતમાં નાગરી લિપિનો અભ્યાસ પહેલેથી જ ફરજિયાત છે. આથી એમને મરાઠી કે હિંદી વાંચવામાં કશી મુશ્કેલી નડતી નથી, અને એ ભાષાઓને તેઓ સહેલાઇથી શીખી શકે છે. કહેવાય છે કે ભાષાની દૃષ્ટિએ મરાઠી કરતાં યે ગૂજરાતી અને બંગાળી વચ્ચે વધારે સામ્ય છે, છતાં બગાળી લિપિના અપરિચયને લીધે જ કોઇક જ ગૂજરાતીઓ એ ભાષાનાં પુસ્તકો મૂળમાથી વાંચી શકે છે

ઘણા મહારાષ્ટ્રીઓ પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે જો ગૂજરાતી લિપિનો તેમને મહાવરો થઈ જઇ શકે, તો ગૂજરાતી ભાષા સમજવી કઠણ પડે નહિ.

આમ હોવાથી જો લિપિની બાબતમાં આપણે કાંઇક સંતોષકારક સરખું ધોરણ નક્કી કરી શકીએ, તો આ ચાર—હિંદી, બગાળી, મરાઠી અને ગૂજરાતી—ભાષાઓ એકબીજાની વધારે નિકટ આવી શકે.

એટલુ તો નક્કી જ છે કે આ ચારે—અને મોડી સુદ્ધાં પાંચે—લિપિઓ મૂળ એક જ લિપિના લખતાં ઊપજેલાં જુદાં જુદાં વલણ અથવા મરોડ છે. જો કોઇને આ વિષયમાં શંકા હોય તો આ સાથેના ચિત્રાંક ૧ માં એ લિપિઓના મૂળાક્ષર આપ્યા છે, તેમાં સરખામણી કરી જુએ.

[ચિત્રાંક ૧*

આમ જુદા મરોડ પડી જાય, તેની આકૃતિઓ સ્થિર થઇ જવામાં જુદા જુદા પ્રાન્તના કાયસ્થો, મહેતાજીઓ અને લહિયાઓએ ઠીક ભાગ ભજવ્યો છે. સાચું પૂછતાં, છાપખાનાના જમાનાના પહેલાં, લેખનકલાના મરોધકો અને પ્રચારકો તેઓ જ ગણાય. તેઓમાંથી જેના હસ્તાક્ષર અને મરોડની વિશિષ્ટતા સુંદરતાને માટે ખ્યાતિ પામે, તેના મરોડનું બીજાઓ અનુકરણ કરે, અને ધીમે ધીમે એ મરોડ તે લિપિની સ્થિર આકૃતિ બની જાય. અક્ષરોને શોભાવવાની હોંશમાંથી, અથવા લેખકનાં રુચિ તથા સ્વભાવની

---

* ચિત્રાંક ૧ ની નોંધ

ટીપ્પણી–

૧. વચલી આકૃતિઓ; અથવા મૂળ સાથે સંબંધ દેખાય એવી રીતે કાઢેલી આકૃતિઓ.

૨. ક્રુ નું મોડી સ્વરૂપ અનિયમિત રીતે થાય છે. તેથી નીચે ઘુ નું આપ્યું છે, બીજા વ્યજનો સાથે ઉકાર ઘુ માં બતાવ્યા પ્રમાણે સામાન્ય રીતે જોડાય છે.

૩. બ્રાહ્મીનો આકાર કેવો ઊલટો થઇ ગયો તે જણાય છે. એમ ઘણી વાર થાય છે: ઢ, ફ વગેરેમાં એક લિપિ કરતાં બીજીમાં ઊલટાયેલી આકૃતિ જ છે. ન ⅃ આમાંથી – આવો થયો છે.

૪. જોડાક્ષરમાં વપરાતાં રૂપો.

૫. મું ટિપ્પણ નથી.

૬–૭ ચિત્રમાં છેવટે નોંધ આપી છે.

૮. દક્ષિણીઓ ક્ષ નો ઉચ્ચાર દ્ન્ય કે દ્ન જેવો કરે છે, અને તે એના મોડી સ્વરૂપમાં જણાઇ આવે છે. બંગાળીમાં જ્ + ઞ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે.

૯. બ્રાહ્મી મૂળાક્ષરો માટે હું ડૉ. ભાંડારકરના અશોક નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો ઋણી છું.

અક્ષરના મરોડ પર અજાણ્યે થતી અસરમાંથી, જુદી જુદી લિપિઓનો ઉદ્ભવ હોય એમ જણાય છે. એવા પ્રસિદ્ધ લેખક અને તેના શિષ્યોના હસ્તાક્ષરો આખા પ્રાંતમાં પ્રસરી જવાથી, ત્યાં એના જ મરોડનો પ્રચાર થાય છે, અને છેવટે એ લિપિનું સ્વરૂપ પકડે છે.

બે-ત્રણ દૃષ્ટાંતોથી આ બાબતને સ્પષ્ટ કરી આગળ ચાલું :

બાળબોધ અને ગૂજરાતી લિપિમાં કાનાને ઉપરથી નીચે કાઢવાની એક સામાન્ય પદ્ધતિથી એ લિપિને હાલના આકારો મળ્યા છે એમ કહી શકાય. આ બન્ને લિપિની સમાનતા થઇ.

પણ બાળબોધ લખનારાઓમાં પોતાના અક્ષરોને ખૂણાદાર કરવાની, અને ગૂજરાતીઓમાં અક્ષરોને ગોળાશ આપવાની સાધારણ ટેવ છે. દાખલા તરીકે, સરખાવો—च ચ, ट ટ, ढ ઢ, थ થ, य ય.

આથી ઊલટું, બગાળી અને મોડીમાં કાનાને નીચેથી ઉપર લઇ જવાની સાધારણ પદ્ધતિ છે, અને તે એ બન્ને લિપિઓની સમાનતા છે; પણ બાળબોધ લખનારાઓની જેમ બગાળીઓ પણ ખૂણા સ્પષ્ટ કરવાના હોંશિલા જણાય છે, અને મોડી લહિયાઓને ગૂજરાતીઓની જેમ ગોળાશ પસદ છે દાખલા તરીકે, ચિત્રાંક ૧ માં બગાળી અને મોડીના નીચેના અક્ષરો તપાસો : ખ, ચ, દ, ધ, જ ઇત્યાદિ.

આ જરા આશ્ચર્યકારક છે ખરું. કારણ, બાળબોધ અને મોડી બન્ને મહારાષ્ટ્રની લિપિઓ છે, અને દરેક જણ બન્ને છૂટથી લખે છે. છતાં, બાળબોધ લખતી વખતે તેઓ ખૂણા પાડવાનો સ્વભાવ બતાવે અને મોડી લખતી વખતે ગોળાશ લાવે એ વિચિત્ર છે. જાણે કોઈ ગૂજરાતમાં વસેલા બગાળીએ મહારાષ્ટ્રમાં જઇ મોડીનો પ્રચાર કર્યો હોય એવું લાગે.[1]

ખેર. ગમે તેમ પણ જુદી જુદી લિપિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. છતાં, હવે તો એની આકૃતિઓ અત્યત સ્થિર થઇ ગઇ છે, અને એમાં ફેરફાર પડતો નથી એમ માનવાનું નથી. મુદ્રણકળાએ અને ખાસ કરીને બીબાંથી છાપવાની કળાએ પણ લેખનકળામાં પુષ્કળ ફરક પાડ્યો છે અને પાડતી રહે છે. શાળાઓનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો, કૉપી-બૂકો, લોકપ્રિય વર્તમાનપત્રો વગેરે જેવા મરોડનો ઉપયોગ શરૂ કરે તેવા મરોડ ધીમે ધીમે લખવામાં પ્રચાર પામે છે, અને થોડે વર્ષે એ આકૃતિઓ સ્થિર બની જાય છે. હમણાં હમણાંમાં જ 'નવજીવને' પ્રચલિત કરેલો 'રુ' આનુ એક દૃષ્ટાંત છે. ૨-૪ વર્ષ પર ભાગ્યે જ કોઇ એને આ રીતે લખતા. 'રુ' એ જ એક રીત હતી. કેટલાંક છાપણાનાંઓએ 'જુ' અને 'જૂ' ને બદલે 'જુ' અને 'જૂ'નો પ્રચાર શરૂ કર્યો છે, અને તેની પણ લેખકો પર અસર પડે છે. બીબાંથી છપાયેલા સૌથી પહેલા પુસ્તકના અક્ષરોને આજે છપાયેલા કોઇ પુસ્તકના અક્ષરો સાથે સરખાવીએ, તો મરોડમાં ઘણો ફરક પડેલો માલૂમ પડ્યા વિના નહિ રહે.

પણ, આ તો મેં નાના ફેરફાર કહ્યા. ગૂજરાતી લિપિ વાસ્તવિક રીતે દેવનાગરીથી બહુ જુદી ન હોવા છતા આજે એ જે જુદા જેવી લાગે છે તેનું કારણ બીબાંથી છાપવાની

---

૧. દેવગિરિના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હિમાદ્રિ પંતે મોડી લિપિનો પ્રચાર કર્યો એમ મહારાષ્ટ્રી વિદ્વાનો માને છે. એ વિષે મારે કશું કહેવાનું નથી. ઉપર તો એક 'જાણે કે' ની જ કલ્પના કરી છે.

કળાએ કરેલો સુધારો છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. માથાની લીટી દોર્યા વિના લખવાની પદ્ધતિ ગૂજરાતમાં છેલ્લી પેઢીમાં જ અસ્તિત્વમાં આવી છે, એ વાત ઘણાઓના ધ્યાન બહાર ગયેલી લાગે છે. શિલાછાપના જમાના સુધી માથાની લીટી અક્ષરનું અનિવાર્ય અંગ છે એવી સમજૂત બીજા પ્રાંતોની જેમ ગૂજરાતમાંયે હતી, હજુએ નામું લખનારા મહેતાજીઓ દરેક નોંધ શરૂ કરતી વખતે કમમાં કમ પહેલી લાઇન માટે તો લીટી તાણવાનું ચૂકતા નથી. વીસેક વર્ષ પહેલાં તો કાગળ–પત્ર, દસ્તાવેજ વગેરે બધું લખાણ, લીટી દોરેલા કાગળ હોય તો યે માથાની લીટી ખેંચ્યા વિના તેઓ કરતા નહિ. એ ટેવ હવે ઘટતી જાય છે, છતાં એને ચીવટપણે વળગી રહેલા હજુ મળી આવે ખરા.

શિલા પર છપાયેલાં ગૂજરાતી પત્રો અને પુસ્તકોમાં આ માથાની લીટી જળવાઇ રહેલી છે. પછી આવ્યો બીબાંનો જમાનો. ગૂજરાતી બીબાંના પહેલા પ્રયોજકને એ લીટીને તિલાંજલિ આપી દેવાનું સૂઝયું. લીટીના આ લોપથી ગૂજરાતી જાણે તદ્દન જુદી જ લિપિ હોય એવો ભાસ કરાવ્યો છે. પણ, મારા મત પ્રમાણે એથી લખવા, વાંચવા તેમજ છાપવામાં ઘણી સગવડ વધી ગઇ. લીટીવાળા ગૂજરાતી અક્ષરોને પણ પહેલાં મોતીના દાણાની ઉપમા અપાતી. એ ઉપમા હવે પહેલાંથીએ વધારે યથાર્થ થયેલી છે. છાપવામાં વિશેષ નોંધવા જેવી સગવડ તો એ છે કે ઉપરની લીટીની જાડાઇથી રોકાતો ભાગ છૂટો થવાથી ગૂજરાતી અક્ષર એ જ માપના બાળબોધ અક્ષર કરતાં મોટો બને છે. દાખલા તરીકે, સ્મોલ પાઇકામાં છાપેલી નીચેની બે લીટીઓ સરખાવો :

सत्य ए ज परमेश्वर छे—સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે.

મને લાગે છે કે દેવનાગરી તથા બંગાળીના (?)* પહેલા ટાઇપ પાડનારને પણ જો એમ સૂઝી ગયું હોત કે માથાની લીટી એ અક્ષરનું અનિવાર્ય અંગ નથી, પણ લેખનની વ્યવસ્થા સાચવવા કરેલું રેખાલેખન (ruling) જ છે, અને તૈયાર રેખાંકિત કાગળ પર અથવા છાપવામાં એની જરૂર નથી, તો નાગરી કે બંગાળીનું સ્વરૂપ ગૂજરાની કરતાં બહુ ભિન્ન પ્રકારનું ન હોત.

માથાની લીટી અક્ષરનું અનિવાર્ય અંગ છે એમ મનાવવામાં લેખકોની ટેવ પણ કારણ બની હશે. ગૂજરાતી અને મોડી લખનારાઓ કાગળની પહોળાઇ જેટલી સળંગ લીટી પહેલાં દોરીને પછી લખવા માંડે છે; આથી એ લીટી વ્યવસ્થા માટે જ છે એમ સૂઝવામાં મુશ્કેલી નથી આવતી. પણ દેવનાગરી કે બંગાળીના લેખકોને અક્ષરે અક્ષરે માથું ખેંચતા જવાની અને લખતા જવાની, અથવા, એથી યે આગળ વધી, પહેલો અક્ષર કાઢી તે પછી માથું ખેંચવાની ટેવ હોવાથી, લીટી અક્ષરનો જ ભાગ છે એવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ટેવ નિરપવાદ નથી. પહેલી આખી લીટી દોરી, પછી બાળબોધ અક્ષર કાઢનારા પણ મારા જોવામાં આવ્યા છે. ચિત્રાંક ૨માં આના નમૂના આપ્યા છે.

---

* બંગાળી વિષે પ્રશ્નચિહ્ન મૂકું છું, કારણ એ લિપિ સાથે મારો પરિચય ઓછો છે. બંગાળામાં ए અને ग्र, ग અને ज, ण અને न વચ્ચે માત્ર માથાની લીટીનો જ ભેદ છે. મારા આ લેખની બંગાળી લિપિની બાબતમાં હું બહુ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક નથી કહી શકતો. એ લિપિ બીજી ત્રણ લિપિઓથી કેટલી બાબતમાં ઘણી જુદી પડી ગયેલી માલૂમ પડે છે.

(૧) અક્ષરનો ખાસ ભાગ અને માથાની લીટી જેવો વ્યવસ્થા–સાધક ભાગ;

(૨) અક્ષરની અમંડિત આકૃતિ અને મંડન કે શોભા માટે, અથવા લેખકોની લખવાની વિશિષ્ટ છટાથી થયેલો તેમાં કાયમી સુધારો. દાખલા તરીકે, ચિત્રાંક ૩માં 'ક'ને લખવાના જુદા જુદા ભેદો આપ્યા છે. એમાં સ્વસ્તિકને મળતા ગૂજરાતી તથા બાળબોધના પહેલા બે પ્રકારોને કાયમનું અથવા સર્વમાન્ય સ્વરૂપ મળ્યું છે એમ કહી શકાય. બાકી બધા પ્રકારો જુદા જુદા લેખકોની અંગત ટેવોનું પરિણામ છે. ગૂજરાતી લિપિમાં અક્ષરોના કાનાના નીચેના ભાગને જમણી બાજૂએ વાળી લેવાની ટેવ, એ પણ આવો મંડનનો જ ભાગ ગણાય. આ રીતે દરેક અક્ષરનું પૃથક્કરણ કરી શકાય;

(૩) અક્ષરની અમંડિત આકૃતિને કલમ ઉપાડ્યા વિના લખવાથી એમાં પડતો ફેરફાર. કાળે કરીને આ ફેરફાર અક્ષરની કાયમની આકૃતિ બની જાય. ઉદાહરણાર્થ, ગૂજરાતી અ, ખ, ચ, ક, બ, ભ, લ, ળ વગેરેની આકૃતિઓ ચિત્રાંક ૧ માં તપાસો; અને તે જ અક્ષરોની મોડી તથા બંગાળી આકૃતિઓ સાથે સરખાવો. ત્રણેમાં કલમ ઉપાડ્યા વિના લખવાની વૃત્તિ છે, પણ ઢબ જુદી જુદી છે, તેથી ભેદો નિર્માણ થયા છે.

જો લિપિની એકતા કે સમાનતા સાધવી હોય તો તેની ખાસ આકૃતિને કાયમ રાખી, હાલની જુદી જુદી લીપીઓમા થયેલા તેમનાં મંડનોનો, તથા કલમ ઉપાડ્યા વિના લખવાની ટેવમાંથી થયેલા ભેદોનો કોઇ એક જ પ્રકાર સામાન્ય ઉપયોગમાં સ્વીકારવો જોઇએ. કોઇક અક્ષર માટે વિકલ્પ હોય તો તે સ્પષ્ટ અને સહેજે સમજી શકાય એવો જોઇએ, અથવા પ્રસિદ્ધ જોઇએ. દાખલા તરીકે, अ–अ; झ–झ, ण–ण, भ–भ, श–श, ल–ल, ५–५, ८–८, ९–९ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ વિકલ્પો છે, બીજા ફેરફાર કેવલ મંડનના છે.

પ્રથમ તો, માથાની લીટીની બાબતમાં ઉપર જે કહ્યું છે તેને અનુસરી એ લીટીની અનાવશ્યકતા સ્વીકારવાની જરૂર છે. માથાની લીટી વિના બાલબોધ લિપિમાં કોઇ લખતું જ નથી એમ કાંઇ નથી. આ સાથે એવી રીતે લખેલો એક નમૂનો રજૂ કરું છું. (ચિત્રાંક ૩) મુદ્રણમાં એને દાખલ કર્યેથી કાંઇ મુશ્કેલી ઊભી થાય એમ મને લાગતું નથી.

જો માથાની લીટીને સામાન્ય મુદ્રણમાંથી કાઢી નાખવાનું સ્વીકારવામાં આવે, અને બીજા કશા યે ફેરફાર ન કરવામાં આવે, તો યે લિપિની એકતાનું અર્ધું કે એથી યે વધુ કામ પતી જાય એમ મને લાગે છે. સામાન્ય રીતે, હાલની દેવનાગરી કે બાળબોધ લિપિને માથાની લીટી કાઢી નાખી સામાન્ય લિપિ કરી શકાય. એમાં કેટલાક અક્ષરોની બાબતમાં અપવાદ કરવાની જરૂર પડે; અને કેટલાક અક્ષરોના આકારોમાં સહેજે સ્વીકારી શકાય એવો થોડોક ફેરફાર કરવો પડે.

આમાંથી પહેલા અપવાદોનો વિચાર કરીએ:

ख, ष, ખ—માથાની લીટી કાઢી નાખીએ તો ख અને र व એ બે વચ્ચે ભેદ કરવો મુશ્કેલ પડે. હિંદીમાં ष અને ख વચ્ચે ફરક નથી. બન્ને માટે ष એ એક જ વર્ણ છે, અને સામાન્ય રીતે હિંદી બોલવાવાળા ष અને श બોલતા જ નથી, પણ स જ બોલે છે એમ કહીએ તો ચાલે. પણ મરાઠી અને ગૂજરાતીમાં એ ત્રણે અક્ષરોનો ભેદ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે એમ નથી. અમલમાં ख ष અને श નો બધે જ એકસરખો ઉચ્ચાર થતો હશે,

એમ જણાય છે. ચિત્રાંક ૧ પરથી જણાઇ આવશે કે 'ખ' એ ષ કે ख ને કલમ ઊંચક્યા વિના લખવાની રીતમાંથી બન્યો છે, અને ख એ क्ष (क्ष) નું રૂપાન્તર છે. હવે ष ની આકૃતિ સર્વે લિપિઓમાં સરખી જ હોવાથી, એને એ જ વર્ણ માટે રાખવી ઘટે. તેથી ख અને ખ વચ્ચે પસંદગી કરવાની રહી. ઉપરની લીટી કાઢી નાખવાથી ख એ ભ્રમકારક સંજ્ઞા થાય, તેથી કાં તો એની લેખનપદ્ધતિમાં થોડો ફેરફાર કરવો જોઇએ, અથવા 'ખ' ને સ્વીકારવો જોઇએ. ख ના र અને व એ બે ભાગોને ચિત્રાંક ૧માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એકબીજા સાથે જોડીને લખવાથી र અને व થી એને જુદો પાડી શકાય; પણ હાથેથી લખવામાં બેદરકારીથી લખનારા એવી કાળજી ભાગ્યે જ રાખે, અને ઉપરાંત કલમ ઉપાડ્યા વિના એ અક્ષર લખવો શક્ય ન થાય. આથી 'ખ' ને મળતી આકૃતિને જ સ્વીકારી લેવી ઇષ્ટ છે, એમ મને લાગે છે. કાનાને નીચેથી ઉપર કાઢવાના ભેદ સિવાય, બીજી રીતે બંગાળી અને મોડી આકૃતિને એ આકૃતિ મળતી પણ આવે છે, અને ઘણા મોડી લેખકો તો વિકલ્પે બરાબર ગૂજરાતીના જેવો જ ख કાઢે છે, એ ગૂજરાતી આકૃતિની તરફેણમાં કારણો છે. છતાં આ બાબતોમાં કેવળ તર્ક કરતાં રુચિભેદ અને મમત્વનું બળ પણ ઘણું હોય છે. અને તેથી તરતમાં ण અને ञ ની જેમ બંને આકૃતિઓનો વિકલ્પ રાખવા હું સૂચવું. સમય જતાં એમાંની જે આકૃતિ વધારે લોકપ્રિય થાય તે કાયમનું સ્થાન મેળવી લે.

ळ, ળ—ळ ની ઉપર જે નાનકડી સીધી લીટી છે, તેનું પ્રયોજન એને માથાની લીટી સાથે જોડવાનું છે. માથાની લીટી કાઢી નાખીએ તો એ લીટીનીએ જરૂર રહેતી નથી. તો પછી, બીજા અક્ષરો સાથે ઊંચાઇ–પહોળાઇ ઇત્યાદિની સમાનતા સાચવવા માટે 'ળ' એ વધારે અનુકૂળ આકૃતિ લાગે છે. સામાન્ય રીતે કાનાયુક્ત અક્ષરો વધારે સગવડવાળા છે, એમ સર્વત્ર અનુભવ છે. કાનો છેવટે આવે જ એ માટે તો મોડીમાં क નો આકાર જ એવો બદલ્યો છે કે એ મૂળ દેવનાગરીમાંથી ઊપજેલો છે એમ વર્તવું પણ મુશ્કેલ થાય.

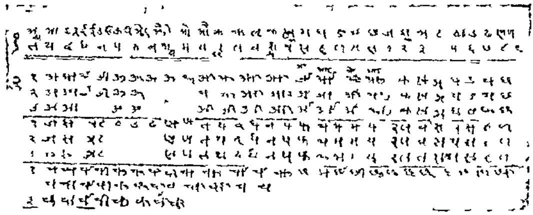
ङ, ङ, छ, ट વર્ગ द, ष, ह—ळ ની જેમ આ અક્ષરોની પણ ઉપરની સીધી લીટીનું પ્રયોજન માથાની લીટી સાથે જોડવાનું છે. જો માથાની લીટી કાઢી નાખીએ તો આ લીટી પણ કાઢી નાખવી કે રહેવા જ દેવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. શરૂઆતમાં રહેવા દેવામાં આવે તો યે ગૂજરાતી અને મોડીની જેમ લખવામાં એનો ધીમે ધીમે લોપ જ થવાનો એમ નિશ્ચિત લાગે છે. બીજી બાજૂથી એ લીટીને કાઢી નાખવાથી અક્ષરની બાકીની આકૃતિ માટે વધારે જગ્યા મળે છે, અને તેથી એ જ માપમાં વધારે મોટા અક્ષર લખી શકાય છે. આથી એ લીટી કાઢી નાખવી વધારે ઇષ્ટ જણાય છે.

પણ એ લીટીને કાઢી નાખવાનો નિર્ણય કરીએ તો ल અને श નો જરા વિચાર કરી લેવો જોઇએ.

ल—બાળબોધમાં જે રીતે ल લખાય છે, તે રીતે એ જાણે ઉપરની લીટી હોય એવો ભાસ થાય છે. પરંતુ નાગરી, બંગાળી અને ગૂજરાતીમાં એ કાનાનું સ્વરૂપ પકડે છે, એટલે એ 'લ' ના જેવો જ રહે એ ઇષ્ટ ગણાય. પછી એની મુદ્રિત આકૃતિમાં એ કાનાનો નીચેનો ભાગ અંદરથી વાળી લેવામાં આવે તો એ માત્ર રુચિનો જ પ્રશ્ન રહે; અને એ રીતે કદાચ બધા જ કાના જેમ ગૂજરાતીમાં બહારની બાજૂ વાળવામાં આવે છે તેમ અંદરની બાજૂ વાળી શકાય. પણ એ બે આકૃતિઓમાં એટલો નજીવો ભેદ છે કે બંને વિકલ્પે પણ ચાલી શકે.

શ ની ઉપરની લીટી કાઢી નાખવામાં આવે તો એ 'ર' ની સાથે ભળી જાય. એ મુશ્કેલી ટાળવા માટે ઉપરથી મીંડું વાળી લેવાની ગુજરાતી તથા નાગરી પદ્ધતિ છે એ વધારે અનુકૂળ થાય એવી છે એ બન્નેનો સમાવેશ કરનાર ચિત્રાંક ૧ માં દર્શાવેલો શ પણ થઇ શકે વિકલ્પે श તો રહી શકે જ. આપણે એને કેવળ જોડાક્ષરોમાં જ વાપરીએ છીએ, પરંતુ સર્વત્ર જ એનો પ્રચાર થાય તો શું હરકત છે? એ બંગાળી આકૃતિની વધારે નિકટ પણ છે, અને અન્ય લિપિઓને અપરિચિત તો નથી જ.

આ તો આજની મુદ્રણપદ્ધતિમાં ઓછામાં ઓછા ફેરફાર કરી જે સાધી શકાય તે દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો એ દૃષ્ટિએ ચિત્રાંક ૪ માં પહેલા વિભાગમાં એવી સુધારેલી લિપિનો નમૂનો દર્શાવ્યો છે.

[ચિત્રાંક ૪*

જો આટલું જ કરવામાં આવે તો યે એક કિલ્લો જીત્યા જેવું થાય.

આટલી સુધારણાથી પ્રચલિત માથાની લીટીવાળી લિપિ નિરુપયોગી થવાની નથી. સામાન્ય લખાણથી બીજું લખાણ જુદું પાડવા માટે, તથા સંસ્કૃત કે પર-ભાષાના લખાણ માટે એ લિપિનો—અંગ્રેજીમાં જેવો ઇટેલિક્સ નો ઉપયોગ છે તેવો—કરી શકાય જે શબ્દો રેખાંકિત કરવાના હોય, તેને અધો-રેખાંકિત (underlined) કરવાને બદલે ઉપરિ-રેખાંકિત (overlined) કર્યા હોય તો યે એ જ હેતુ સરે. અને એવું ઉપરિ-રેખાંકન પ્રચલિત નાગરી લિપિથી સહેજે સિદ્ધ થાય ઇટેલિક્સ જેવી લિપિને અભાવે હાલ આપણને તે હેતુ સિદ્ધ કરવા જાડા ટાઇપનો કે અવતરણચિહ્નોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે તેને બદલે એ જ માપના માથાની લીટીવાળી લીટીનો ઉપયોગ કરી શકાય

---

* ચિત્રાંક ૪ની નોંધ

વિભાગ ૧.—માથાની લીટી વિના પ્રચલિત કરી શકાય એવી લિપિ

વિભાગ ૨.—પરિચ્છેદ ૩માં સૂચવેલા ફેરફાર યુક્ત લિપિ પંક્તિ ૧-પૃથક્ સ્વરૂપ, પંક્તિ ૨-૩ લપેટવાળું, અથવા કલમ ઉપાડ્યા વિના લખી શકાય એવું સ્વરૂપ, જે પૈકી બીજી પંક્તિનું મુદ્રણમાં અને ટાઇપરાઇટરમાં યે મૂકી શકાય

૩

પણ, નાગરી અને તજ્જન્ય લિપિઓમાં બીજા પણ કેટલાક સુધારા કરવાની જરૂર સર્વત્ર જણાયેલી છે. અને એ દૃષ્ટિએ થોડોક વિચાર કરવો અયોગ્ય નહિ થાય. અલબત્ત, આ વિભાગની સૂચનાઓ સર્વમાન્ય થઇ ન શકે એવો સંભવ છે; એ વિચારવા જેવી લાગે અને તે ઉપરથી બીજી સ્વીકારવા જેવી સૂચનાઓ મળે તોપણ તે ઠીક જ થશે. મારી સૂચનાઓ હું આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરતો નથી.

લિપિનો આજે ત્રણ રીતે ઉપયોગ થાય છેઃ લખવામાં, છાપવામાં અને ટાઇપરાઇટિંગમાં. છાપવામાં જે આકૃતિઓ નક્કી કરી હોય તે સામાન્ય રીતે અક્ષરોનો આદર્શ નમૂનો બને છે. હવે, મુદ્રણનાં બીબાં બનાવવામાં અને ટાઇપરાઇટિંગનાં બીબાં બનાવવામાં એક ભેદ મહત્ત્વનો થાય છે. મુદ્રણનું બીબું જેમ શોભે તેમ ઓછું વત્તુ પહોળું કરી શકાય છે. એમાં, સામાન્યતઃ, ઊંચાઇ પ્રત્યે જ લક્ષ આપવાનું હોય છે. ટાઇપરાઇટરમાં અક્ષરની પહોળાઇનું માપ પણ સાચવવાનું હોય છે. ટાઇપરાઇટરમાં એક ટાઇપ પડે કે તરત જ નિશ્ચિત જગ્યા છૂટે છે, અને ત્યારપછી બીજો ટાઇપ એટલી જ જગ્યામાં પડે છે. આથી, જો એક ટાઇપ બહુ પહોળો હોય અને બીજો બહુ સાંકડો હોય તો એ અક્ષરો વચ્ચેનું અંતર બરાબર સચવાતું નથી, અને દેખાવ બહુ શોભતો નથી. નાગરી, ગૂજરાતી વગેરે ટાઇપરાઇટર પરનાં લખાણ બહુ સુઘડ નથી લાગતાં, તેનું કારણ કેટલાક સાંકડા અક્ષરોને બહુ પહોળા કરી નાખેલા હોય છે, અને કેટલાક પહોળા અક્ષરોને બહુ ઠાંસીને દાબ્યા હોય છે.

હસ્તલેખન અને મુદ્રણમાં એક ફેર એ પડે છે કે કલમ ઉપાડયા વિના અક્ષરનો ઘાટ ઘડેલો છે એવી રીતે મુદ્રણનાં બીબાંને તૈયાર કરવાની જરૂર પડતી નથી. એમાં એક જ અક્ષરની આકૃતિ તૈયાર કરવા માટે ત્રણ કે ચાર વાર કલમ ઉપાડવી પડી હોય તો યે ચાલે; જેમકે, अ માં. પણ, હસ્તલેખનમાં લખનાર બનતાં સુધી કલમ ઉપાડવા ઇચ્છતો જ નથી. એ અનિચ્છામાંથી જ અંગ્રેજી લેખનલિપિ અને મોડી લિપિઓનો પદ્ધતિપૂર્વક પ્રચાર થયો છે. અને દરેક લિપિના એવા જોડેલા અક્ષરો અને શબ્દો લખનારા હોય છે જ.

આ ટેવ રહેવાની જ, એ લિપિના સુધારકે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. અને તેથી, કલમ ઉપાડયા વિના લખવાથી પોતે સૂચવેલા અક્ષરો–કૃતિઓનો ઘાટ કેવો બદલાશે, અને એમ લખવાની કેટલી અનુકૂળતા થશે, એનો એણે ખ્યાલ કરી લેવો જોઇએ. જો એનો બરાબર ખ્યાલ ન કરવામાં આવ્યો હોય તો એવું બને છે કે જે અક્ષરો છાપવામાં તરત જ ભિન્ન પડી જાય, તે લખવામાં એક જેવા થઇ જાય છે. બંગાળી તથા મોડીમાં એવા ઘણા અક્ષરો છેઃ ઉદાહરણ તરીકે, બંગાળીમાં ज, ग, ख, थ; મોડીમાં ज, न; क, ल; घ, ह, द; ख, थ, ઇત્યાદિ. આ સાવ અશક્ય થાય એમ કદાચ ન બને, છતાં એ વિષે સાવચેતી લેવી ઘટે છે.

આ બાબતો ધ્યાનમાં રાખી હું કેટલીક સૂચનાઓ કરું છું. એ બધી સૂચનાઓ આજે સ્વીકારવા જતાં નવી જ લિપિ કરવા જેવું લાગશે એનો મને ખ્યાલ છે; અને તેથી એ સૂચનાઓના હું તરત સ્વીકારી શકાય એવી, અને કાલાન્તરે સ્વીકારવા જેવી, એવા બે ભાગ પાડું છું.

(૧) **કાનો**—નાગરી લિપિઓના ઘણાખરા અક્ષરો કાનાવાળા હોય છે એ જાણીતી વાત છે. એ કાનો અક્ષરને છેડે આવે છે, અને જોડાક્ષરમાં એનો લોપ થાય છે. મોડી

લિપિના પ્રવર્તકે એ કાનો હમેશા છેડે જ આવે એ માટે આગ્રહ રાખ્યો છે, અને તેથી કાના જેવો દેખાતો, પરન્તુ, ખરુ પૂછતા, સ્વરિતના જ ભાગ તરીકે યોજાયેલો, વચ્ચેનો લીટો, જાણે કાનો જ હોય તેમ, એણે આકૃતિમા ફેર કરીને છેડે આપ્યો છે મુદ્રણમા, ખાસ કરીને ટાઇપરાઇટિંગની કળા નહોતી ત્યારે આ જ સારામા સારી રીત ગણાય.

પણ હવે એથી ઊલટુ કરવાની જરૂર છે એટલે કે, બધા જ અક્ષરોના કાના સાવ છેડે નહિ, પણ કિંચિત્ ડાબી બાજૂએ ખસેડવા ઘટે છે (જુઓ ચિત્રાંક ૫ વિભાગ ૨ અને ૩ ની પહેલી પંક્તિમા આપેલા નમૂના)

આમ કાનાને જરા ડાબી બાજૂએ ખસેડવાથી મોટો લાભ એ થાય કે, જોડાક્ષર માટે એ કાનાનો લોપ કરીએ તો યે આખા અક્ષરની પહોળાઇ ઘટે નહિ.

આટલી સુધારણા ટાઇપરાઇટિંગમા કેટલી બધી મહત્ત્વની અને સગવડભરી થાય, અને તેથી ટાઇપરાઇટિંગના અક્ષરોના ઘાટ પૂરા અક્ષર અને જોડાક્ષર બન્નેમા કેવા સરખા આવી શકે તે સહેજે લક્ષમા આવે એમ છે (આમા થોડીક સગવડ વધારવા ખાતર મે ग, घ, અને ण મા થોડો ફેરફાર કર્યો છે, તે વાચકને ચિત્રાંક ૪ મા જોવા વિનતિ કરુ છુ એથી હાલનો घ, ग बने છે, અને 'ણુ' નો 'ગ' જેવો ભાગ घ જેવો જ થાય છે તથા घ ને ભિન્ન પાડવા એમા એક લીટો ઉમેર્યો છે)

ઉપર પ્રમાણે કાનાને ડાબી બાજૂએ ખસેડતા હસ્તલેખનમા એનુ સ્વરૂપ કેવુ થઇ શકે તેના નમૂના ચિત્રાંક ૪ ની બીજી પંક્તિઓમા આપેલા છે રુચિ પ્રમાણે એમાના એકાદ કે વધારે સ્વરૂપોને મુદ્રણમા યે દાખલ કરી શકાય

(૨) બારાખડીનાં ચિહ્નો—બીજી સૂચના બારાખડીના પ્રચલિત ચિહ્નોમા ફેરફાર કરવા માટેની છે અને તે ઉપરથી આખી વર્ણમાળામા જ ગણવી શકતા ફેરફારનો વિચાર કરવાનો છે

બારાખડીના પ્રચલિત ચિહ્નોમા નીચેના દોષો છે (આ બધા વિચારમા મે બગાળી લિપિનો વિચાર બાજૂએ રાખ્યો છે, કારણ કે એનો મને પરિચય નથી)

૧ બારાખડીના ચિહ્નો સાધારણ રીતે અક્ષર સાથે જોડાઇને અને અક્ષરની નીચે અથવા ઉપર જાય એવી રીતે લખાતા હોવાથી છાપવામા એના ઉપર તથા નીચેના ભાગો તૂટી જાય છે અને તેથી ઘણી અશુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે

૨ એને માટે કેટલીક વાર તો ખાસ ટાઇપ જ બનાવવા પડે છે

૩. ટાઇપરાઇટિંગમા એને માટે મૂગી (dumb-Key) ની યોજના કરવી પડે છે, અને તે ઝડપ વધારવામા અત્યત અતરાયરૂપ થાય છે એટલુ જ નહિ, પણ એનો ઉપયોગ હસ્તલેખનની ટેવ કરતા ઊલટી રીતે કરવો પડે છે એટલે કે પહેલા અક્ષર અને પછી કાનો, માત્ર, વરડુ અનુસ્વાર, ( ) ઇત્યાદિ ચિહ્નો કાઢવાને બદલે, પહેલા ચિહ્નોની કળ વાપરી પછી અક્ષરની કળ દબાવવી પડે છે,

૪ એની પહોળાઈ અક્ષરોના જેટલી ન રાખી શકાય તો ટાઇપરાઇટરના લખાણનો દેખાવ શોભતો નથી

આથી, એ ચિહ્નોમા એવો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે કે તે અક્ષરની ઉપર અથવા નીચે નહિ, પણ બાજૂ પર આવે એમ લખી શકાય એની પહોળાઇ અક્ષરના જેટલી જ થાય છતા કાઇક વિશેષતાને લીધે ચિહ્ન છે એમ આપને પરખાઇ આવે અક્ષરની સામાન્ય મર્યાદાથી થોડા ઘણા ઊચા નીચા જાય તો યે નડવાનું કારણ ન રહે (જેમ અગ્રેજીમાં

f, l, t, g, વગેરે અક્ષરો વિષે છે), અને હસ્તલેખનમાં સહેલાઇથી અક્ષર સાથે જોડી પણ દઇ શકાય.

આ હેતુથી મેં ચિત્રાંક ૪માં પ્રચલિત ચિહ્નોમાં ફેરફાર કરી, જરા જુદી જાતનાં ચિહ્નો સૂચવ્યાં છે. એ વિષે મુદ્રણવિદ્યાના પ્રવીણ લોકો વધારે વિચાર કરી શકે, અને એમાં વધારે સુધારા સૂચવી શકે. મેં સૂચવેલાં ચિહ્નોની ખાસિયતો જણાવીને જ હું અટકીશ.

૧. ચિહ્નોના આવા સુધારાથી મુદ્રણકામ સહેલું થશે એમ હું માનું છું;

૨. ટાઇપરાઇટરમાં એથી મૂંગી કળની જરુરિયાત નહિ રહે; રહે તો કદાચ એકાદ–બેની જ;

૩. એમાં કાનાના ચિહ્નમાં જે ફેરફાર સૂચવ્યો છે તેવો કાનો કાઢવામાં આવે, તો તે સામાન્ય અક્ષરના જેટલી જ ટાઇપરાઇટરમાં જગ્યા રોકી શકે;

૪. આ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે તો अइ, आइ, आउ, एइ, જેવા સંયુક્ત સ્વરોવાળા અંગ્રેજી અક્ષરોના બરાબર ઉચ્ચાર દર્શાવવા ચિત્રાંક ૪ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે યોજના કરી શકાય.

આનો એક ગેરફાયદો ગણાવી શકાય એમ છે. તે એ કે જગ્યા વધારે રોકાય; ઉપર અને નીચે આવતાં ચિહ્નો બાજૂ પર કાઢવાથી બે અક્ષરની જગ્યા રોકાય, એટલે મુદ્રકોને ફાયદો થાય અને છપાવનારાને નુકસાન થાય. સરાસરી લીટી દીઠ ૨ શબ્દો, અથવા પાના દીઠ ત્રણેક લીટી ઓછી છપાય.

(ઙ) **રેફ અને યુક્ત ર**—જે કારણસર બારાખડીનાં ચિહ્નોમાં ફેરફાર કરવો આવશ્યક જણાય છે, તે જ કારણસર જોડાક્ષરમાં માથા ઉપર ચડાવવાના રેફ ( ) ને બદલે સાર્‍યો, પહેર્‍યો, ઇત્યાદિમાં જેવું રકારનું ચિહ્ન કરવામાં આવે છે, તેવું ચિહ્ન હંમેશાં જ રાખ્યું હોય તો ઠીક. એ ચિહ્નનો ઉપયોગ હાલ હાલમાં જ બંધ પડવા લાગ્યો છે, તેને ફરીથી ચાલુ કરવો અયોગ્ય નહિ થાય.

પણ, પ્ર, ત્ર, દ્ર શ્ર, ઇ૦ મા જે પાછળ રકાર જોડવાનો આવે છે તેનો નિર્ણય સહેલો નથી. પ્ર, વ્ર, દ્ર, સ્ર અથવા શ્ર એમ લખી શકાય ખરુ, અથવા ચિત્રાંક ૪ માં જણાવ્યા મુજબ એ જોડી શકાય ખરુ, અને સાદી નાનકડી લીટીમાં ર કેમ આવ્યો છે તેનું એમાં સૂચન થાય છે ખરું, પણ આપણે એ નાનકડી લીટીથી એટલા બધા ટેવાઇ ગયા છીએ, કે નિદાન આપણી આજની આંખને બીજી આકૃતિ ગમે એમ નથી. આથી, નિદાન વિકલ્પે, જૂની રીત પણ રાખવી પડે એમ લાગે છે. અપવાદરૂપે ટાઇપરાઇટરમાં જે એક–બે મૂંગી કળ રાખવી પડે, તેમાં રેફ, રકાર, ડ, ઢ ઇત્યાદિ અક્ષરો નીચે હિંદીમાં કાઢવામાં આવતું ટપકું (बिन्दी), કદાચિત્ અનુસ્વાર (નિદાન અસ્ફુટ અનુનાસિક માટે), અકારનો લોપ દર્શાવનાર 'ખોડા' નું (્) ચિહ્ન, જોડાક્ષરમાં બે અક્ષરને જોડી દેવા માટે એક નાનકડી લીટી, ઇત્યાદિનો સમાવેશ કરવો પડે.

આ પ્રમાણે મારી સૂચનાઓ છે. એમાં સુધારાવધારાને અવકાશ છે. એ સૂચનાનુસાર લખેલાં વાક્યો કેવાં લાગે તેનો નમૂનો ચિત્રાંક ૫ માં દર્શાવ્યો છે. ચિત્રમાં અક્ષરો સારા ન લાગે એમ સંભવિત છે, કારણ જે મારો વિષય નહિ તે કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિચ્છેદ ૨ માં દર્શાવ્યા તેટલા સુધારા તરતમાં જ દાખલ થઈ શકે એમ મારો મત છે; બાકીના સમય લે તોપણ હરકત નહિ.

મુદ્રકો આનો વિચાર કરે એમ ઇચ્છું છું.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

સ્વ. શંકર દત્તાત્રેય પાઠકને

તે આજ મૂંગી
સ્વહીન મૂંગી
વિરક્ત વાયોલિન આજ તારી
પડી અહા, પાઠક ! એ સતારી,
ને સાજ સૂનો સઘળો પડ્યો આ,
સંગીતના મધુર એ પડછંદ મોળ્યા. ૧

રે, આજ મૂંગી,
સ્વરહીન મૂંગી,
વિરક્ત સંગીતસભા પડી હા,
છાયા અહીં મૃત્યુતણી ખડી હા,
જે પ્રેરનારો કર આંગળીને
,તે અગ્નિને કર પડ્યો જ બળી બળીને. ૨

રે, આજ મૂંગી,
સ્વહીન મૂંગી,
તે ધૂન સંગીત તણી ઊઠે હા,
તે રાગ સૂરના પ્રજળી ઊઠે હા,
ભાર્યો ઉરે મેં તવ જે હુતાશ,
તે મૃત્યુફૂંક જગવે કરતી પ્રકાશ. ૩

એ ગીતધારા,
સંગીતધારા,
પ્રચંડ વ્હેતી તવ કંઠથી જે,
ને આંગળી રાગઘરે ગુંથી જે,
એ મિષ્ટ ને ભદ્ર, પ્રસન્ન ગાણાં,
ઊગ્યાં સુણંત પ્રિય પાઠક કંઠ વ્હાણાં. ૪

એ ગીતધારા,
તારા ફુવારા,
મંગીતના તે તાપના પ્રવાહો,
એ રાગિણી કંઠ તણા વિવાહો,
આ શુષ્ક લોકે ભજવી ગયો તું,
સૂકું ધરાતલ રસાર્દ્ર કરી ગયો તું. ૫

એ ગીતધારા,
રસપૂર્ણધારા,
સરસ્વતી તંબુરથી અહીં જે,
ને કાષ્ટદેહે પણ સંમહી તે,
ગૂંજ્યો ઘણું જીવનતંબુરો એ,
ને બાકી રાગ શીખવા જ ગયો પુરો એ. ૬

મંગીત થંભ્યાં,
તવ વાદ્ય જંપ્યાં,
ઝંપ્યાં હશે ધામ મળ્યાં તને તો,
ડંખ્યાં મટે ગીત કયમે મને તો ?
સંગીતનાં ચાતક આ રડે લાં,
પ્રેમાઉરે મરણુધા વસમો પડે હા. ૭

રે, ગીત થંભે,
પણ કોણ જંપે ?
ઝંકાર વીણા કરતી ભલે ના,
હવે ન ઊઠે સ્વર તો ભલે ના,
અમર્ત્યનું મર્ત્ય થયેલ ગાણું,
છોને અમર્ત્ય મહીં લીન થયું જ ગાણું. ૮

પ્હેલાં હતું ના,
હમણાં થતું ના,
એ ગીત ક્યાંથી પ્રગટ્યું ન જાણું,
એ પ્રેરણા જીવનની શું માનું !
અનંતનું ગીત અગમ્ય ન્યારું,
ગાઇ ગયું ક્ષણિક, પાઠક ! મીન તારું. ૯

સુન્દરમ્

કામદાર કમિશનની ભલામણો

૧

કામદાર કમિશનના હેવાલની સમાલોચના કર્યા બાદ આપણે હવે ભલામણોની ચર્ચામાં ઊતરી શકીએ એવી સ્થિતિમાં છીએ. આ હેવાલે મજૂરોની દશાનું જે ચિત્ર રજૂ કર્યું છે તે વિષે ઇંગ્લંડના મજૂર પક્ષનું મુખપત્ર 'ડેલી હેરલ્ડ' લખે છે:

'આ હેવાલ વાચી કોઇપણ અંગ્રેજ શરમની તીવ્ર લાગણી અનુભવ્યા વિના રહે નહિ, કારણકે આ સ્થિતિ બ્રિટિશ સરકારે ચલાવી લીધી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન તે હસ્તીમાં આવી છે. જે ભયંકર જિંદગી અત્યારનો હિંદી મજૂર જીવે છે તે હવે ઘડીભર પણ ચલાવી લેવાય એમ નથી.'

ઇંગ્લાંડમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થયું તે અરસામાં જે સ્થિતિ માન્ચેસ્ટર અને આજુબાજુનાં પરાંમાં આવી હતી, જેનું ચિત્ર આપણને ત્યાંના આરંભકાળના કામદાર કમિશનોમાં મળે છે, તેવી સ્થિતિ અત્યારે આપણા દેશના ઉદ્યોગોમાં, ખાસ કરીને અરક્ષિત અને સંગઠિત નહિ થયેલા (unorganised) ઉદ્યોગો તેમજ મોસમી કારખાનાંમાં, નજરે પડે છે. પાશ્ચાત્ય અનુભવોનો લાભ આપણે લીધો હોત તો આ સ્થિતિ મોટે ભાગે ટાળી શકત. પણ પરચક્ર અને પરદેશના વેપારના એવડા દબાણ આગળ આ બનવું મુશ્કેલ હતું. સામાન્ય રીતે એમ પણ કહી શકાય કે ઉદ્યોગના ચાલકોમાં દૂરંદેશીપણું અને ઉદ્યોગમાં પહેલેથી વિચારેલી યોજનાનો અભાવ હતો હજી પણ માલિકવર્ગની ટૂંકી દૃષ્ટિ મજૂર કાયદાની આડે આવે છે. જે કાયદાના શુભ હેતુ અને ફલદાયી પરિણામ વિષે બેમત ન હોય તેની વિરુદ્ધ પણ એ દલીલ કરવામાં આવે છે કે ઇંગ્લંડમાં જે એક સદીના ગાળા પછી સુધારા થયા તે સુધારા અહીં એકદમ કરી દેવા નુકસાનજનક અને ઉતાવળિયા છે. કેટલાક એમ પણ દલીલ કરે છે કે પાશ્ચાત્ય ધોરણો અહીં અમલમાં મૂકવાં વ્યાજબી નથી. આખો ઉદ્યોગ જ જ્યાં પાશ્ચાત્ય ધોરણે ચાલે છે ત્યાં પાશ્ચાત્ય અનુભવનો ફાયદો કેમ ન ઉઠાવવો અને પાશ્ચાત્ય ધોરણ લાભદાયી કેમ ન થાય તે તેઓ વિચારતા નથી, અથવા વિચારવાની ના પાડે છે. સદ્ભાગ્યે પ્રજામત જાગ્રત થએલો છે. જે સમજુ અને સુસંસ્કારી માલિકોએ આવાં ધોરણો દાખલ કરવામાં પહેલ કરી છે તેમનો દાખલો લેવાય તે માટે વાતાવરણ તૈયાર થએલું છે. કામદાર કમિશનની ભલામણો આવા આગળ પડતા માલિકવર્ગનાં કાર્યોને બહાલી આપે છે અને એ કાર્યોને વેગ આપનારી નીવડશે એ દેખીતું છે. કમિશન પોતે જ કહે છે:

'અમારી ઘણીખરી ભલામણો વ્યક્તિગત માલિકોએ પોતાના વિચારો સફળ કરી બતાવ્યા છે તેની હિમાયત કર્યા ઉપરાંત કાંઈ આગળ જતી નથી.'

કામદાર કમિશનની ભલામણોની વિશિષ્ટતા આ જ છે. આખા હેવાલમાં પાને પાને તેમણે ધીરે ધીરે પ્રગતિ કરવા ખાસ લક્ષ દોર્યું છે. જો આ ભલામણો અમલમાં મૂકવામાં આવે તો થોડે ઘણે અંશે પણ મજૂરોની સ્થિતિમાં આવકારલાયક સુધારો થાય.

કમિશને પોતાના હેવાલમા કાયમી અને મોસમી કારખાનામા કામ કરતા મજૂરો વિષે જે ભલામણો કરી છે તેનો માત્ર આપણે અહીં વિચાર કરીશુ ચા અને બીજા બગીચાના મજૂરો અને રેલવે, ખાણો અને ગોદી વગેરેના કામદારોની કામગીરીની સ્થિતિ અને પગારનુ ધોરણ વગેરે પ્રશ્નો વિશિષ્ટ હોવાથી તેને જુદા જ વિચારવા ઠીક થઇ પડશે ફેક્ટરીના કામદારવર્ગમા મિલમજૂરા આપણુ ખાસ ધ્યાન ખેંચશે

મજૂર ભરતીના પ્રશ્નો

કામદારોને કામે રાખવાની પ્રથા વિષે કમિશને વિગતવાર વિચાર કર્યો છે આ પ્રશ્નની જોડે મજૂરોના ઉપરી જોબરોનો પ્રશ્ન મકળાએલો છે કમિશન કહે છે તેમ, ‘ મજૂર શોધવાનુ ક્ષેત્ર હવે ગામડુ રહ્યુ નથી, પરતુ મિલના દરવાજે મજૂર મળી રહે છે છતા જોબરની પ્રથા ચાલે છે હજી ય માલિકવર્ગ પોતે આ મજૂર રાખવાની બાબતમા જવાબદારી ઉઠાવવા તૈયાર નથી થયો ’ ઉદ્યોગના આરભમા ગામડેથી મજૂરો લઈ આવી ભરતી કરવાનુ અગત્યનુ કામ જોબરો કરતા હવે તો એ સત્તાનો એ દુરુપયોગ જ કરે છે ઉદ્યોગના અનુભવીઓ જાણે છે તેમ જૂના કાયમી મજૂરોને કોઇ પણ બહાના હેઠળ મૂકી તેમની જગ્યાએ નવા છોકરાઓ દાખલ કરાવવાની તે તરકીબો રચે છે અને એ ‘ વચલો માણસ ’ હોવાથી આ બાબતમા ફાવી જાય છે લાચની તુ માનકારક પ્રથાનુ મૂળ અહીં જ છે મજૂર હડતાળોમાની પોણા ભાગની હડતાળો જોબરના પ્રશ્ન અગે પડે છે, એ આ વિષયના આકડા તપાસવાથી માલમ પડે છે સ્ત્રીકામદારો પર તે અણઘટતી સત્તા વાપરે છે અને એમાથી અનેક અનર્થો ઉપજે છે કામદાર તરીકે કે મિકેનિક તરીકે તેની કિંમત નહિ જેવી છે મજૂરોને રાખવા અને કાઢવાની સત્તા જોબર પાસેથી છીનવી લઈ એની જગ્યાએ અમેરિકન પદ્ધતિ મુજબ માત્ર મેનેજરને જ જવાબદાર હોય એવા અમલદારની નિમણૂક કરવા માટે કમિશને ભલામણ કરી છે કમિશન કહે છે કે

‘ ખાતાના ઉપરીને મળીને આ અમલદારે જાતે રાખ્યો ન હોય એવો કોઈપણ માણસ કારખાનાએ કામે લેવો ન જોઇએ અને આ અમલદારની મજૂરી વગર કોઇને કાઢી ન શકાય, સિવાય કે અમલદારને સાંભળ્યા બાદ મેનેજર કોઇને પોતે દાખલ કરે

આવા અમલદાર નીમાય છે ત્યારે ખાતાના ઉપરી અને મેનેજર સુદ્ધા તેને પોતાનો હરીફ માને છે અને સહકારથી કામ લેતા નથી તેવો અનુભવ થયો છે મજૂરોને કામે રાખવાની ખરી પ્રથા તો મજૂર ભરતી ખાતાની (Labour Exchange) જ છે આ ખાતું મજૂર–માલિકના મડળોના સયુક્ત આશરા હેઠળ ચાલે અમદાવાદ જેવા શહેરમા જ્યા અમુક ખાતાના મજૂરા મોટા ભાગે મજૂર સઘમા જોડાએલા છે ત્યા આ પ્રથા શરૂ કરવી જરા ય મુશ્કેલ નથી

સ્ત્રીકામદારોના ઉપરી તરીકે હાલ કેટલાક મુબઇના કારખાનામા ... ઓ છે પણ ઉચા ચારિત્ર્યવાળી અને સસ્કારી બાઇઓની દોરવણી આવશ્યક છે ... શનને લાગ્યુ છે. આવી બહેનોને આ કામે નીમવામા આવે તે અત્યત જરૂરી ... સજોગે મા સ્ત્રીમજૂરોને અધમ પુરુષરાક્ષસોના કબજામાથી ... જોઇએ

આ બધી ભલામણો માલિકવર્ગની ... છોડવા ... તે

આળસથી અને નવો ચીલો પાડવાની નાઉમેદથી કાંઇપણ પગલાં ન લે તો નવાઇ નહિ. મજૂરજીવનમાં આ પ્રશ્ન એટલો અગત્યનો છે કે તેના વિષે વધારે મક્કમ ભલામણની આપણે કમિશન પાસે અપેક્ષા રાખતા હતા.

કામદાર કેળવણી

મજૂરભરતીના પ્રકરણમાં જ કમિશને મજૂરકેળવણી અને બેકારીનો પ્રશ્ન ચર્ચી લીધો છે. કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉદ્યોગની દષ્ટિએ જ અહીં રજૂ થાય તે સ્વાભાવિક છે. ઉપર જે લાંચની પ્રથાની વાત કરી તે મજૂરની અભણ સ્થિતિમાં ટકી રહે તે સમજાય એમ છે. કમિશન લખે છે:

'ઉદ્યોગમા અજ્ઞાન મજૂરો હોવાથી જે અગવડો અને ખામીઓ ઘર કરી બેસે છે તેનાં ખરાબ પરિણામો પર જેટલો ભાર મૂકીએ એટલો ઓછો છે. આ ખરાબ પરિણામો પગાર, તદુરસ્તી, માલની પેદાશ, ખાતાની વ્યવસ્થા અને બીજી અનેક દિશામા દષ્ટિગોચર થાય છે. આધુનિક સાંચાકામમા અમુક જાતની કેળવણી આવશ્યક રહે છે, અને અભણવર્ગના મજૂરો મારફતે યંત્રકામ ખીલવવું ભયજનક છે, તેથી અમે ભારપૂર્વક કહેવા માગીએ છીએ કે આ બાબત યાદ રાખી ઉદ્યોગમા જોડાએલા મજૂરોની કેળવણી તરફ ખાસ ધ્યાન અપાવું જોઈએ.'

ઉદ્યોગમાં જોડાએલા કામદારોની કેળવણીનો પ્રશ્ન કેટલો અગત્યનો છે તે આ અવતરણ બતાવે છે.

કામદારની કેળવણીનો પ્રશ્ન દેશના કેળવણીના પ્રશ્નની જોડે સંકળાએલો છે તે ભૂલવુ જોઇતું નથી. મહાસભાએ મફત અને ફરજિયાત કેળવણીને પ્રજા સમસ્તના હકોના ખરડામાં એક હક તરીકે દાખલ કરેલ છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી માલિકવર્ગે પોતાના મજૂરોની કેળવણી માટે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ. ધનના ઉત્પાદકો મજૂરો છે. એમના પરસેવાથી મૂડી ભેગી થાય છે. ભણેલો મજૂર ઉદ્યોગને લાભકર્તા છે. માલિક મજૂરના વાલી તરીકે પોતાને ગણે તો પણ તેની ફરજ મજૂર પ્રત્યે બેવડી થઇ પડે છે. ગમે તે દષ્ટિએ પણ જ્યાં સુધી રાજ્ય આ બાબતમાં પગલાં લેવા શકિતમાન ન થાય ત્યાં સુધી માલિકોએ પોતાની જવાબદારી સમજી કામદારોની કેળવણીના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવો જોઇએ. મ્યુનિસિપાલિટીને તેઓ અનેક રીતે મદદગાર થઇ શકે. કમિશન કહે છે તેમ મકાન આપીને, નિશાળમાં જરૂરી સામાન વસાવી આપીને અને બીજી અનેક રીતે મદદ કરવાની માલિકોની ફરજ છે.

આ કેળવણીના પ્રશ્ન સંબંધી કમિશને એક બે સૂચનાઓ કરી છે તે લક્ષમાં લેવા જેવી છે. અર્ધો દિવસ કામ કરનાર છોકરાઓ માટેની દિવસ–શાળાઓ ફલદાયી ન થઇ શકે એમ તેમનુ માનવુ છે. રાત્રિશાળાઓ પણ બહુ ઉપયોગી ન નીવડે એમ તેઓ માને છે. દશ દશ કલાકની મજૂરી પછી રાતના ભણવાનું કામ લેવું એ એક જાતની નિર્દયતા જ છે એમ તેમને લાગે છે. મજૂરને ટેકનિકલ (technical) જ્ઞાન આપવાની આવશ્યકતા કેટલાક જુએ છે. કમિશન કહે છે કે આ ભ્રમ છે. મજૂરને તો સામાન્ય જ્ઞાન, સંસ્કારની કેળવણી જોઇએ છે અને તેને માટે ખાસ સગવડ, વખત વગેરેની, કરી આપવી જોઇએ. ભણેલા માણસોને ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવા માટે પસંદ કરવા અને મધ્યમ વર્ગના શિક્ષિત જુવાનોને ઉદ્યોગમાં જોડાવાની તક આપવા અને એ રીતે મધ્યમ વર્ગ અને મજૂરવર્ગ વચ્ચે જે અંતર છે તે દૂર કરવા તેઓ સૂચવે છે.

મજૂરોના બાળકોની કેળવણીનો પ્રબધ થવાથી આજના કરતા વધુ કુશળ કામદાર ઉદ્યોગને મળશે અને ઉદ્યોગને લાભ થશે, એમ તેઓ કહે છે

કેળવણીનો પ્રશ્ન સંકેલતા એક બાબત જણાવવી જરૂરી છે મજૂર મંડળોનું પ્રાથમિક કામ મજૂરોની કામગીરી અને પગારની સ્થિતિ સુધરે તે માટે પ્રયાસ કરવાનુ અને એ સંબધી અમુક ધોરણ રહે તે માટે મજૂરોનુ રક્ષણ કરવાનુ છે મજૂરસઘો પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા આને લગતા પ્રશ્નોને ખાસ મહત્ત્વ આપે એ જરૂરી છે. જો તેઓ કેળવણી માટે પ્રબધ કરવા જાય અથવા જો તેઓ પાસે મજૂરશાળાઓનો પ્રબધ થવાની અપેક્ષા રાખવામા આવે તો તે યોગ્ય નથી અલબત્ત, મજૂર સ્વાવલબી બને તે ઇચ્છવા જેવુ છે પરતુ આ સબધી સઘળુ કરવાની ફરજ રાજ્ય, મ્યુનિસિપાલિટી અને માલિકની છે મજૂરસઘો આપણા દેશની વિકટ સ્થિતિમા આ માટે પ્રયાસ કરે છે ખરા, પણ તે તેનુ મુખ્ય કામ ન ગણાવુ જોઇએ

કામદારોની બેકારી

મજૂરભરતીના પ્રકરણમા બેકારીનો સવાલ કમિશને ચર્ચી લીધો છે હાલની મજૂર ભરતીની પ્રથાને લીધે તેમજ મજૂરને કામસર ઘેર જવુ હોય ત્યારે રજા આપવાની પદ્ધતી નિયમિત વ્યવસ્થાની ખામીને લીધે મજૂરોમા આવ-જા બહુ થાય છે 'બદલીવાળા'ની સખ્યા બહુ થઈ જવાથી કામદાર સખ્યામા જોઇએ તેના કરતા મોટો વધારો થાય છે જો રજા આપવાની પ્રથા વ્યવસ્થિત કરવામા આવે અને મજૂરભરતીના મોટા સવાલનો નિકાલ ઉપર કહ્યુ એ રીતે લાવવામા આવે, તો અત્યારે જે મજૂરોની મોટી આવ-જા થાય છે તે અટકશે પછીથી બેકારીનો પ્રશ્ન ઓછો ગભીર બનશે. આજ તો એક મિલમાથી બીજી મિલમા મજૂર ભટકતો ફરે છે અને થોડા દિવસની બેકારી એના કપાળમા ચોટેલી રહે છે આ બધુ આ સબધી ઘટતા સુધારા કરવાથી ઘટી જશે એ ચોક્કસ છે

પશ્ચિમના ઘણાખરા દેશોમા બેકારીનો વિકટ પ્રશ્ન ઉકેલવા ગજાને પ્રયાસો કર્યા છે અને બેકારોને મદદ આપવાની ફરજ સ્વીકારાય છે આપણા દેશમા તો લાખો ખેડૂતો બિચારા બેકાર છે, અને એમને કાઇપણ રાહત અપાતી નથી ત્યા થોડા હજાર મજૂરોની બેકારી માટે વીમાની કે બીજી રાહતની યોજના, જેની અગત્ય તો અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ, વિચારાય એ સભવિત નથી પરતુ જ્યારે એકાએક મજૂરોને કમી કરવાનો પ્રસગ ઊભો થાય ત્યારે દુકાળમા રાહત અપાય છે એ ધોરણ મુજબ રાહત આપવાની વાત કમિશને કરી છે એ તો અઘટિત અને વિચાર વગરની છે દુકાળ વખતે પબ્લિક વર્ક્સમા દુખી લોકોને જોડવામા આવે છે એની જોડે મજૂરોને મકાય એમા મજૂરો પોતાનુ અપમાન થયેલુ જ સમજે એ સ્વાભાવિક છે મિલો પોતાના કામકાજને માટે ખાસ રિઝર્વ ફડો ઊભા કરે છે તેજ ધોરણ મુજબ મજૂરોને આવા કપરા વખતે મદદ આપવા આનો કાઇક ખાસ પ્રબધ થવો જોઇએ કમિશને આ પ્રશ્નને મર્યાદિત માન્યો છે દેશના મોટા બેકારીના પ્રશ્નની દૃષ્ટિએ જરૂર એ મર્યાદિત છે, પણ એ સબધી કમિશને રાહતની જે ભલામણ કરી છે તે હલકામા હલકો શબ્દ વાપરી કહીએ તો ક્ષુલ્લક અને અર્થ વગરની છે

માંદગી વખતે મદદ થાય તે માટે રાજ્ય, ઉદ્યોગ અને મજૂર મળી સામાન્ય ભંડોળ કરે છે. માંદગીના વીમાની ફાયદાકારક યોજના ઉદ્યોગમાં થવી જોઇએ પણ એ સંબંધી કાંઇ સક્રિય ભલામણો નથી.

કામના કલાકો

મજૂરજીવનનો સૌથી અગત્યમાં અગત્યનો પ્રશ્ન કામના કલાકોનો છે. કમિશન કહે છે તેમ કામના કલાકો દશથી ઘટાડીને નવની જે ભલામણ કમિશને કરી છે તે સૌથી વધારે સૂતરકાપડના ઉદ્યોગને લાગુ પડે છે, કારણકે મુખ્ય ઉદ્યોગમાં સૂતર કાપડના ઉદ્યોગમાં જ અઠવાડિયાના પુરા ૬૦ કલાક પ્રમાણે કામકાજ ચાલે છે.

આ સંબંધી આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે અત્યારના કારખાનાંના કાયદા પ્રમાણે મજૂર દિવસમાં વધુમાં વધુ અગિયાર કલાક કામ કરી શકે એવી છૂટ છે. કમિશન આમાં એક કલાક ઘટાડી વધુમાં વધુ કામના કલાક દસ કરે છે અને અઠવાડિયું સાઠનું છે તેને બદલે ચોપનનું કરે છે. બીજું યાદ રાખવાનું એ છે કે મજૂરના કામના કલાક દિવસના નવ થાય છે, નહિ કે મિલ ચલાવવાના. 'શિફ્ટ' કેમ રાખીને મજૂરના કલાકો નવ હોવા છતાં માલની પેદાશમાં મોંઘું ન પડે તે અને પ્રમાણમાં ઘટાડો ન થાય તે કમિશને સરસ રીતે સમજાવ્યું છે અને તેવા 'શિફ્ટ' (વારા) ગોઠવાય તે માટે એટલી હદ સુધી કમિશનરો ગયા છે કે અંધારુ થયા બાદ રાતના દસ સુધી સ્ત્રીમજૂરોને કામ કરતા રહેવાની છૂટ આપી છે! 'ધીરે ધીરે પ્રગતિ' કરવાની સાવચેતી આટલી હદ સુધી જાય છે!

સર વિક્ટર સાસૂનને તો ય સંતોષ થતો નથી. એમને તો માણસ કરતાં માલની વધુ પડી છે. પણ માલની પેદાશ મોંઘી નહિ થાય કે ઘટશે નહિ એવું તેઓ સમજતા નથી. 'થાક'ના સવાલની વૈજ્ઞાનિક તપાસ થઈ છે. '૭ કલાકના કામનો દિવસ'× નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું છે તેમાં આ પ્રશ્ન ડૉ. વર્નનના પુરાવા ઉપરથી ઠીક રીતે છણાયો છે. પણ એટલે સુધી જવાની જરૂર નથી. બાર કલાક ઘટાડીને દશ કલાક કરવામાં આવ્યા તેનું પરિણામ ઉદ્યોગને લાભજનક જ આવ્યું છે. મજૂરો પહેલાં કરતાં વધારે કામ આપે છે. દશ કલાક ઘટીને આઠ કલાક થાય તો શરૂઆતમાં અડચણ પડે, માલની પેદાશ ઘટે પણ છેવટે અને સરવાળે તો લાભ જ થાય એ બધા પુરાવા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અને કમિશને તો વળી નવ કલાક માટે જ ભલામણ કરી છે.

હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમાં કામના કલાક દશ રાખવા માટે દલીલો કરવી તેમાં નરી નિર્દયતા જ છે. ઠંડા દેશોએ આઠ કલાકનું ધોરણ દાખલ કરેલું છે એ જ ધોરણ આપણે દાખલ કરવું જોઇએ. 'દશ કલાક કામ ચાલવું ન જોઇએ, ચાલી શકે જ નહિ, ચાલતું પણ નથી' એ તદ્દન સાચી વાત છે. કેમ ચાલે? મજૂર પણ માણસ છે અને મિલમાંથી નીકળીને કમ્પાઉન્ડમાં ફરે છે તે 'હદ ઉપરાંત કામના કલાક સામે આત્મરક્ષણ'નો એક જાતનો ઉપાય છે. ગણતરી મુજબ મજૂર આઠથી નવ કલાક જ કામ આપે છે. તો પછી એને મિલમાં વધુ વખત શા માટે ગોંધી રાખવો? એમાં શું લાભ છે?

અમને ખાતરી છે કે મજૂર પ્રતિનિધિઓ માગે છે તેમ કામના કલાક ઘટાડીને આઠ કરવામાં આવે તો મજૂરની કાર્યશક્તિ વધે અને છેવટે માલની પેદાશમાં પણ કાંઇ ખોટ

× 'The Six Hours Day' by Lord Leverhulme

ન આવે. છતાં આ પ્રશ્ન આ દૃષ્ટિએ તપાસવો એ ખોટું દૃષ્ટિબિંદુ છે એમ અમને લાગે છે. કમિશન કહે છેઃ

'મજૂરોને નાગરિક બનાવવા માટે, હાલ જે વેઠિયા જેવી એની હસ્તી છે તેને બદલે જીવનમાં એનો વિકાસ થાય એ દૃષ્ટિએ અને શારીરિક સ્વસ્થતાની જાળવણી સારુ એ આવશ્યક છે કે મજૂર કારખાનામાંથી મુક્ત થઇ નવરાશનો વ્યાજબી વખત મેળવે.'

મજૂર કમિશન આ સંબધી સમાધાનીનો રસ્તો સ્વીકારે છે એ પૂરતું નથી છતાં નવ કલાકનો કાયદો તાબડતોબ થાય એવી આશા રાખીએ. જો માલિકો સ્વેચ્છાથી નવ કલાકનો કામનો દિવસ જાહેર કરે તો કેટલું સારુ ?

બાળકોની પાસેથી ૧૨ થી ૧૫ વર્ષ સુધીમાં વધુમાં વધુ પાંચ કલાક કામ કરવા દેવાની ભલામણ છે તે અત્યંત અસંતોષજનક છે. પંદર વર્ષ નીચેનાં બાળકોને કામ કરવા દેવાની છૂટ ન હોવી જોઇએ.

આ કામના કલાકના સવાલ જોડે પગારનો પ્રશ્ન સંકળાએલો છે. કામના કલાક નવ થવાથી પગારમાં ઘટાડો થશે અને તેથી ચોક્કસ હડતાળ પડશે, એમ સર વિકટ સાસૂન કહે છે ! મજૂરનો પગાર ઘટે તે પોસાય એમ નથી, છતાં બિચારો મજૂર આરામ મેળવવા માટે કેટલાં ફાંફાં મારે છે તે આ મિલમાલિકને શી ખબર હોય ? મજૂરનો પગાર ન ઘટે એ રીતે જ કામના કલાક ઘટવા જોઇએ છતાં જો કામ પર પગાર મેળવતા મજૂરોના પગાર ઓછા કામના કલાકને લીધે ઘટે તો પણ તે થોડા વખતને માટે જ હશે. ટૂંક વખતમાં બધો મેળ મળી રહેશે. પગાર અને પ્રોડક્શન વધે તો નવાઇ નહિ. મજૂરને બીક છે તે તો એ છે કે કદાચ માલિકો સાંચાની ઝડપ વધારી તેને કાયર કાયર કરી નાખે. 'Speed up' ઝપાટાબંધ કામ કરાવી લેવાની પદ્ધતિથી તે બિચારો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે છે. જો આવી યુક્તિ વાપરવામાં આવે તો મજૂરની શારીરિક હાલત ઉપર માઠી અસર થવાનો સંભવ છે અને નવ કલાકનો લાભ ધૂળ ભેગો થવાનો છે. આપણે ઉમેદ રાખીએ કે આ સુધારો કરતાં માલિકવર્ગ માલની દૃષ્ટિ કરતાં માણસનું હિત વધુ મહત્ત્વનું વિચારશે.*

કારીગરીની સ્થિતિ

કારખાનાંમાં ગંદકી અને ધૂળ ઘટાડવા તથા ઝીણુ ઊડે છે તે અટકાવવા, પોતાની મેળે સાફ થાય એવાં પુરુષઘરોઓ માટે જુદાં સ્વચ્છ જાજરાંનો પ્રબંધ કરવા, પીવાનું ઠંડું પાણી જોઈતા પ્રમાણમાં પૂરું પડે, નાહવાધોવાની વ્યવસ્થા થાય વગેરે માટે કમિશને સૂચનાઓ કરી છે. મજૂરોનાં વસવાટનાં સ્થળોમાં ભીડ હોય છે અને એમને નાહવાધોવાની અત્યંત મુશ્કેલી જણાય છે તેથી એ કામદારો માટે નાહવાની વ્યવસ્થા મિલોમાં કરવી આવશ્યક છે. કમિશને માત્ર ચામડાના ઉદ્યોગ અને એવા ગંદા કારખાનામાં આ વ્યવસ્થા ફરજિયાત ગણી છે.

---

* કામદાર હિતના કાયદા બાબત ચીન પછાત છે. ત્યાં આ વર્ષના ઑગસ્ટ માસમાં મજૂરોને માટે જે કાયદો અમલમાં મૂકવાનો હતો તેમાંની નીચેની કલમ જાણવા જેવી છે:

'મજૂરો માટે કામના કલાક આઠ રાખવામાં આવશે, પરંતુ સ્થાનિક સંજોગો જોઈને અને કામની દૃષ્ટિએ આવશ્યક જ હોય તો દશ કલાક કામ લઈ શકાશે, અને અસાધારણ સંજોગોમાં બાર થઈ શકે, પણ આ રીતે 'ઓવરટાઇમ' લેવામાં આવે તે માસિક ૩૬ કલાકથી વધારે ન હોવું જોઈએ.'

કામગીરીના પ્રશ્નમાં વધુમાં વધુ અગત્યનો સવાલ ખાતાંની ગરમીના ધોરણનો છે. મિલોના ખાતાંમાં બહારનો માણસ જઇ ચઢે ત્યારે તે ઉકળાટ અને ગુંગળાટની લાગણી અનુભવે છે. મિલોના ખાતાંમાં કૃત્રિમ રીતે અમુક ટેમ્પરેચર રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. આ આખો પ્રશ્ન વિચારવા સરકારે મિ. ટી. મેલનીને ૧૯૨૩ ની સાલમાં નીમ્યા હતા. તેમણે જે ભલામણો કરી છે તે સંબંધી સઘળા એકમત થયા છે. અમદાવાદની મિલોએ આ સૂચનાઓ ઝપાટાબંધ ઉપાડી લીધી છે તે સંતોષજનક છે. કારખાનાંના ઇન્સ્પેકટરની દોરવણી પ્રમાણે ખાતાંની ગરમીનું ચોક્કસ ધોરણ રાખવામાં આવે છે આ પ્રશ્નની વિગતોમાં ઊતરીએ નહિ છતાં એટલું તો કહીશું જ કે કારખાનાંમાં આ સુધારા કરવામાં તેને લીધે થતા ખર્ચનો વિચાર સર્વોપરી ન રહેવો જોઇએ. કમિશન સાચુ જ કહે છે:

'આ સંબધી સુધારો કરવાની જરૂર હોય ત્યાં તે સુધારો માગવાનો હક મજૂરોને છે, ભલે તેને લીધે નફો ન થતો હોય.'

જે કારખાનાંમાં ગરમીનું પ્રમાણ કામદારોની તંદુરસ્તીને નુકસાનકારક હોય અગર તેમને ખાસ બેચેની ઊપજે એવું હોય તેની સામે સખત પગલાં લેવાવાં જોઇએ. કારખાનાંના હાલના કાયદાની કલમ કમિશનને અપૂર્ણ લાગે છે તેથી તેઓ તેમાં નીચેનો ઉમેરો કરાવવા ઇચ્છે છે:

'કામદારની તંદુરસ્તીને ચોક્કસ નુકસાનકારક જણાય એવી હાલત અટકાવવાનો હેતુ આ કલમ ૯માં છે. કામદારની તંદુરસ્તી બગડે એવું સીધુ પરિણામ આવે નહિ એવી સ્થિતિ હોય છતાં મજૂરને ગંભીર બેચેની થતી હોય ત્યાં પણ મજૂરનું રક્ષણ થવું જોઇએ.'

કામદાર સુખાકારી અને સગવડો (Welfare) નો પ્રશ્ન આ જ પ્રકરણમાં સમાવી લેવામાં આવ્યો છે. જે કારખાનાંમાં મજૂરની સામાન્ય સુખાકારી અને ઓછામાં ઓછી સગવડો (નાહવા ધોવાની વ્યવસ્થા, ખાવા બેસવા માંડવા, આરામનું સ્થળ, બાળકો માટે ઘોડિયાં ઇત્યાદિ સગવડો) જળવાતી ન હોય, અને તે સંબધી તકરાર પડે ત્યારે તે કારખાનાં માટે 'વેલ્ફેર ઑર્ડર' કાઢવાની પ્રથા શરૂ કરવા કમિશન સૂચવે છે. ગ્રેટ બ્રિટનમાં આવી પ્રથા છે. સ્થાનિક સરકારની હેઠળ ચીફ ઇન્સ્પેક્ટર આવા હુકમો કાઢે અને મતભેદનો નિકાલ પંચ મારફતે થાય એવી સૂચના કમિશને કરી છે.

સ્ત્રીકામદારોનાં બાળકો માટે ઘોડિયાંની જરૂરિયાત સંબંધી ભલામણ કરતાં કમિશને ગફલત કરી જણાય છે અઢીસો સ્ત્રીઓની સંખ્યા હોય ત્યાં આવા ઘોડિયાંખાતાં ખોલવાની તેઓ ભલામણ કરે છે. અમદાવાદનો દાખલો લઇએ તો આ ભલામણ અનુસાર ૭૦ જેટલી મિલોમાંથી ૩ મિલોને જ આ ખાતા ખોલવાની ફરજ પાડી શકાય તેથી અમદાવાદના મજૂરોનું મુખપત્ર ' મજૂર સંદેશ ' આ ભલામણને ' હાસ્યજનક ' ગણે છે.

કામદારોની ભરતી, કામના કલાક અને કામગીરીના પ્રશ્નો એમના પગાર અને જીવનના ધોરણ સાથે સંકળાએલા છે પણ તેનો વિચાર તો હવે પછી જ થઈ શકશે.

(ક્રમશઃ)

જીવણલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

પૂર્વ આફ્રિકામાં પાંચ વર્ષ

['પ્રસ્થાન' માટે ખાસ લેખમાળા]

ચિત્ર ૧ લું

બનારસીદાસ ચાતુર્વેદી ગૂજરાતને જાણીતા છે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં એ અધ્યાપક હતા શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ સાથે એ આફ્રિકાને પ્રવાસે ઊપડયા હતા અને 'મોડર્ન રિવ્યુ'ના "પ્રવાસી ભારતીય" વિભાગના તંત્રી તરીકે અને હાલ 'વિશાલ ભારત' નામના હિંદી માસિકના તંત્રી તરીકે પરદેશનિવાસી હિંદીઓની સેવા એ બજાવતા રહ્યા છે એમની પ્રેરણાએ મને પૂર્વ આફ્રિકા બતાવ્યું અને પાંચ વર્ષ અનેક વિચિત્ર અનુભવો લેવડાવ્યા એ અનુભવો અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતાં કેટલાંક સંસ્મરણો બહાર પાડવાનો વખત હજી આવ્યો નથી, પરંતુ આ પાંચ વર્ષમાં જે જે સુંદર પ્રદેશોમાં મારો નિવાસ નિર્માયો હતો તેનું વર્ણન મારા ગૂજરાતનિવાસી બંધુઓને આપવાનો સમય બહુ વાર વ્યતીત થવા દેવો યોગ્ય નથી

મુંબઈથી હું ૧૯૨૬ના જુલાઈની સાતમી તારીખે ઊપડયો હતો વાદળ કાળાં હતાં, આગબોટ ઊપડતાં વેંત જ વરસાદ શરૂ થયો હતો પુરાણલિખિત "અરણ્યબિંદુ" અગર અત્યારનો અરબ્બી સમુદ્ર પર્વતતુંગ તરંગો ઉછાળતો હતો આગબોટના તૂતક ઉપર અગર બંડાગિયામાં ખીચોખીચ માણસો ભર્યાં હતાં મુસાફ છોડ્યે એક કલાક થયો તેટલામાં તો નવ્વાણું ટકા ઉતારુઓ સમુદ્રઘૂર્ણાથી લપાઈ થઈ ગયા, કેટલાક ઊનરી કરવા લાગ્યા, કેટલાક લીંબુ ઉપર લીંબુ ચૂસવા લાગ્યા, કેટલાક માથે મજબૂત પાટા બાંધવા માંડયા, કેટલાક ઈશ્વરનામાભિધાન સાંભરવા માંડયા દારૂ પી લથડિયાં ખાતા હોય તેમ સાગરપ્રવાસના ટેવાયેલા વજ્રસાઉના સારંગો, વીશીવાળાઓ વગેરે પોતપોતાના કામકાજ પૂરતા જ ફરતા માલમ પડવા માંડયા

સાગર ઘોર ઘોર ઘૂઘવાટ કરતો હતો. મને સુભાગ્યે સમુદ્રઘૂર્ણા લાગતી નહોતી, નૌકાડોલન સાથે દેહડોલન સાચવતાં લથડિયાં ખાતાં અથડાવું પણ પડતું નહોતું મસ્ત મહાસાગરના આમનેસામને દર્શન કરવા ખાતર હું આગળના તૂતક ઉપર જઈને ઊભો એ તૂતક ઉપરથી ખુલ્લું હતું અને પાણીથી ઝબોળાતું હતું વારે વારે જેમ નૌકા આગળ વધતી માર્ગ કાપતી હતી, તેમ જબરદસ્ત વિશાળ મોજાંઓ કપાઈ, ભાંગી, તૂતક ઉપર ફરી વળતાં હતાં, તૂતક ઉપર ઊભેલા મને નવડાવી દેતાં હતાં, સુતારના કૅબિન પાસે ઊભતાં ઝીણી શીતળ રૂ જેવી લાગતી વાછટથી ભીંજાવતાં હતાં

ચાર દિવસ જગત અસૂર્ય, જળમય રહ્યું સાગરો સાદા અને સુનેરા ન્હાતા, વીશીવાળાઓ નિરુદ્યમ અને કમાઈવાળા રહ્યા પાંચમે દિવસે આગબોટની ગતિ સ્થિર થઈ. ઉપરનું તૂતક સુકાયું, પૂર્વ દિશામાં ઉષા પ્રગટી અને રડી, અકડાઈ ગયેલી નૌજનતા ઉપર સૂર્યનારાયણે ઉષ્મા પ્રસારતી કિરણાંગુલિઓ ફેરવી સાગરોએ કૅન્વાસ ટોકવા માંડયા વીશીવાળાઓએ ગંભીરતાપૂર્વક ચાની તથા ખોરાકની તૈયારીઓ કરવા માંડી તૂતકના નગ

ઉપર હાથમા દાતણના કુચા અને ખાલી લોટાવાળા સ્ત્રીપુરુષોની ભીડ થવા માડી, શોખીન પૂર્વઆફ્રિકા નિવાસીઓ "ચાય"ની બૂમ પાડવા માડયા

નહાઇ ધોઈ, ચા પી, નાસ્તો કરી હુ ઉપર ગયા આકાશ સ્વચ્છ હતુ, પૂર્વ દિશાના ભાલ પ્રદેશ ઉપર સોનાના ચાદલાથી સૂર્યનારાયણ બિરાજી રહ્યા હતા સમુદ્ર સૌમ્ય પથરાઇ રહ્યો હતો, તેના નીલ જલમા આછુ આછુ તેજપ્રતિબિમ્બ પડતુ હતુ આગબોટની બાજુ પર પાણી ભાગતા ભાગતા બરફના ફૂલ જેવી સુવાળી શીકરકણીઓ ઉછાળતુ હતુ

લગભગ દશેક વાગ્યે જહાજના કપ્તાન, ડાક્ટર તથા હિંદી કારકૂન તપાસ અર્થે નીકળ્યા, તપાસ તો ફક્ત ટિકિટની કરી કેટલાકોએ અધુરી ટિકિટો લીધી હતી, કેટલાકોએ પોતાના બચ્ચાની ઉંમર ઓછી લખાવી હતી, કેટલાક બૈરાઓના પતિ સલૂનમા મુસાફરી કરતા હતા તેમની પાસે ટિકિટો હતી, કેટલાક ત્રૂતકની ટિકિટ હોવા છતા ઉપર સલૂન-મા સૂતેલા પકડાયા હતા વગેરે અનેક ધડમથલ કરી ત્રણે સાહેબો ચાલ્યા ગયા મેં ડાક્ટર તથા કરાણી સાથે પરિચય પાડયો તેમની પાસે બપોરના જઇ જહાજના જીવન વ્યવહારની કેટલીક સૂક્ષ્મ માહિતીઓ મેળવી વહાણ ઉપરના યુરોપિયનોના વ્યવહાર જાણ્યા અને નિહાળ્યા પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રદેશોના સરકારી હિંદી નોકરોની વાતચીતો તટસ્થ રીતે સાભળી, આગબોટના પુસ્તકાલયમાથી થોડા પુસ્તકો મેળવ્યા અને દિવસ પસાર કર્યો

તે દિવસે રાતના લગભગ બારેક વાગે કોલાહલ કાને પડયો બીજાઓ સાથે હુ પણ જાગી ઊઠયો અને તપાસ કરી કોઇએક હિંદી સ્ત્રી ફાળકા ઉપર સૂતેલી હતી તેના ઉપર રાતના લટાર મારતા કોઇ આદમીએ હાથ નાખ્યો હતો આપણા માણસો ગમાર અને નાહિંમત હોય છે પૂરતી સભાળ રાખતા નથી અને આવા કિસ્સાઓ બને ત્યારે અદર અદર કોલાહલ કરી શમાવી દે છે.

તે પછીની રાત શાતિથી પસાર થઈ, પણ સવાર પડતા જ એક દરજી ગૂમ થયેલો માલમ પડયો તે રાતસુધી હતો, સૌ સાથે વાતોના ગપાટા મારતો બેઠો હતો અને બધા વીખરાયા ત્યારે તે પણ છૂટો પડી પોતાની પથારીમા સૂતો દેખાયો હતો કપ્તાનને નિવેદન થયુ આગબોટના ખૂણેખૂણા તપાસવામા આવ્યા, પરતુ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ અને છેવટે નિર્ણય થયો કે તેણે કોઇ દુ ખના માર્યો દરિયામા પડી આપઘાત કર્યો છે તેનો સરસામાન નોધાયો અને આગબોટના સત્તાધીશોના કબજામા ગયો આખો દહાડો એની એ વાત સર્વ મંડળમા ચાલી રહી એ જ જાતના અનેક કિસ્સાઓ જાણકાર લોકોએ કહી સભળાવ્યા સેકન્ડ કલાસના કેબિનમાથી એક વ્યભિચારિણી પત્નીના પતિએ પોતાની સ્ત્રીને કપડા કઢાવી સાજૂની ગોળ બારીમાથી મધરાતે નીચે સાગરજળમા હડસેલી મૂકી હતી અને પછી તેની પાછળ પોતે કૂદી પડયો હતો, બન્નેના જલપ્રવેશના સમયના ધબકારા સંભળાઇ ગયા હતા, આગબોટ ઊભી રહી હતી, ખલાસીઓ પાણીમા પડયા હતા, પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને હાથ આવ્યા હતા, ઉપર લઈ આવ્યા પછી બન્ને મૃત્યુવશ થયા હતા, તેમના શબને એક સાથ જલતાથી કરવામા આવ્યા હતા, અને આગબોટને બે મિનિટ થભાવી, ઉતારૂઓએ અને અમલદારોએ અવસાન પામેલાઓને છેલ્લી વખતનુ માન આપ્યુ હતુ—આ અને એવી બીજી અનેક વાતો કહેવામા આવી ઘણાઓએ આખમા આસુ લાવી સ્મશાનવૈરાગ્ય

બતાવ્યો. થોડા કલુષિત ચિત્તના માણસોએ તે પછી સ્ત્રીસ્વભાવને વ્યભિચાર સહજ છે એ સિદ્ધાંતનું દાખલા અને દલીલ સાથે સમર્થન કર્યું!

વધતે દિવસ એ બધું વિસારે પડ્યું. આફ્રિકાનો કિનારો નજદીક આવવા લાગ્યો. વિષુવવૃત્ત ઓળંગી નૌકા દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં પેઠી. સૌરાષ્ટ્રના શિયાળાની ઘણા વખતથી નહિ અનુભવેલી ટાઢની ચીમકીનો પ્રવાસ દરમ્યાન પ્રથમ અનુભવ થયો. લોકોને મોઢેથી જિંદગીમાં કદી નહિ સાંભળેલા અગર સાંભળવા ધારેલા ગામના નામોના ઉચ્ચારણ કાને પડવા માંડ્યા. ફ્લોરેન્સ રિડલના 'કિનિયા મિસ્ટ'ના પુસ્તકમાંથી સ્વાહિલીના છૂટા છૂટા શબ્દો વાંચવામાં આવ્યા અને એ દ્વારા સ્વાહિલીનો આછો આછો અભ્યાસ મંડાયો. પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા જતા એક જુવાન આસીજન પાસેથી આફ્રિકાની અનેક અરધી સાચી અરધી ઝાંખી કથાઓ સાંભળી લીધી.

પ્રવાસના બીજા અઠવાડિયાના સવારના નવ વાગે આગબોટ મોમ્બાસાના કિનારાની નજદીક આવી. આગલી રાતે ધુમ્મસ હતું તેથી ઉતારુઓના કહેવા પ્રમાણે સ્ટીમર જરા આડે રસ્તે ફંટાઈ હતી અને તેથી રસ્તા ઉપર આવતા મોડી થઈ હતી. આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો અત્યંત લીલો અને સુંદર છે. તેની વાલુકા સાગરકિનારાની સફેદ ઝીણી પ્રવાળ વાલુકાની બનેલી છે, પણ વનસ્પતિ છેક સમુદ્રજળને સ્પર્શ કરીને ઊભી છે. હિંદને કિનારે સાગરનીર માટીભરપૂર પીળાં હોય છે, મધ્યે મહાસાગર આ અણુ આકાશનો નીલ વર્ણ ધારણ કરે છે, પણ આ કૃષ્ણખંડના કિનારાના વારિ કાળાં શ્યામ હોય છે.

જુલાઈ માસ શિયાળાનો મહિનો ગણાય છે એમ મને સૌએ કહ્યું હતું, પણ બંદરમાં પ્રવેશ કરતાં વરસાદના વાદળાં ચડી આવ્યાં અને આગબોટ ઊભી રહ્યા પડે ના તો ટમટમ વરસાદ શરૂ થયો. આગબોટ મોમ્બાસા દ્વીપને ફરતો ચકરાવો લે છે. પૂર્વના મોમ્બાસાનું બારું છે. આ બારું હમણાં ઉપયોગમાં લેવાતું નથી. તે બાજુને જમણે હાથ છોડી મોમ્બાસા શહેર ઉપર નજર નાખી આગબોટ કિલિન્ડિનીના વિશાળ બંદરમાં પ્રવેશ કરે છે. આજે એ બંદર ઉપર ડક્કાઓ બાંધવામાં આવ્યા છે, પણ ૧૭મી જુલાઈ ૧૯૨૯ને રોજ હજી ડક્કાઓ તૈયાર થતા હતા. આગબોટ વચમાં જ ઊભી રહેતી. એક બાજુ મોમ્બાસા શહેર અને બીજી બાજુ આફ્રિકાની ખંડભૂમિની વનભૂમિ, ઉપર વાદળાંથી ભરેલું આકાશ.

આગબોટ નાંગરી, લીલા-પીળા-લાલ વાવટાઓ ચડ્યા, કિનારેથી ડાક્ટરના, પોલીસના એજન્ટના મછવાઓ છૂટ્યા. થોડી વારે પીળો વાવટો ઊતર્યો અને અનુભવી ઉતારુઓએ શાંતિનો શ્વાસ મૂક્યો. એક સાગર બાનને સેકન્ડ ક્લાસના "સ્મોકિંગ રૂમ" પાસે જઈ ગિનવાનું ફરી ગયો. સ્ટીમરના પ્રવેશદ્વારા પર લાલ તુર્કી ટોપીવાળા ઉઘાડા પગવાળા આફ્રિકન સિપાઈઓ—અસ્કારી—ઊભા રહી ગયા. એક લાઇનમાં વિચિત્ર વેશધારી સ્વાહિલી મજૂરો ભગવાઈને આ વાછટથી ભીંજાવતા –

નારીઓ તપાસ્ત અપૂર્વ, જળમય રસ્તું માણસો ના લેવાય, ઊતરવાની છૂટ અપાઈ. અગર પાણી ખવાઈ અને કમાઈવાળા રહ્યા. પાંચમે દિવસે લોકોનું ઊતરવાનું શરૂ થયું. મેં કિનારે જવાના પૂર્વે દિશામાં ઉભા પ્રગટી અને ડી, અસ્તૂરીએ દરોડો પાડ્યો અને તુર્કોનો તથા બ્રિટિશ સ્મગરતી કિરણાવલિઓ ફરી. અગિયાર વાગે હું કિનારે ગયો. સાગે સાથે પોર્ટુગીઝ ગંભીરતાપૂર્વક ચાલી તથા સ્મોકની તૈયારીઓ દ્વારા માઝપણના એક પરિચિતનું

ઘર બતાવ્યુ અનાથાશ્રમે ત્યા નૈરોબીનિવાસી એક બીજા સબધી જનના પણ દર્શન થયા સ્વાહિલી વાતચિતની એક નાનકડી સરખી ચોપડી મેં ત્યાથી ખરીદી લીધી

મોમ્બાસા શહેર મને નવીનતાભર્યું લાગ્યુ નહિ ૧૯૨૬ના જે મોમ્બાસા હતુ તે આજે નથી તે દિવસ હજી મોમ્બાસા પ્રૌઢાવસ્થા પામતુ હતુ કિલિન્ડિનીથી શહેરનો રસ્તો હજી ઘીચોઘીચ મકાનોથી ભરપૂર નહોતો થઇ ગયો

આજે વરસાદ સાવ રહી ગયો હતો અને અમે શહેરમા મહેજ લટાર મારવા નીકળ્યા દીવાદાડી તરફના એક રસ્તા પર આગળી ચિંધી મને મારા મિત્રે કહ્યુ "આ રસ્તે હિંદી ઓને સામાન્ય રીતે જવા દેવામા આવતા નથી યુરોપીય રમણરમણીઓના સંકેતસ્થાન તરીકે વપરાય છે" હુ એ સમજી શક્યો નહિ કેનિયામા યુરોપીય-હિંદીઓ વિષે સખત ભેદ સાચવવામા આવે છે એ તો મને ખબર હતી, પણ ૧૯૨૩ મા નિવાસાતર બધ કરવામા આવ્યુ હતુ આ વિષયમા આગળ ઉપર વધારે લખીશ, પરતુ તે વખતે તો મેં ફક્ત એક જ સવાલ કરીને સતોષ માન્યો "ટાગાન્યિકામા પણ એવુ હશે?" અનુભવની આત્મશ્રદ્ધાથી મારા મિત્રે કહ્યુ "ના"

મોમ્બાસા સોરઠના દક્ષિણકિનારા જેવુ છે જેણે માધવપોર, શીલ, નવીબદર, વેરાવળ, પાટણ, મહુવા વગેરે જોયા હોય તેને તેની વનસ્પતિ અને આબોહવા અજાણ્યા ન લાગે જૂનાગઢ, વેરાવળની બાધણી, બારણાની કોતરણી, ગૃહદ્વારનો મ્હોરો, વગેરેનો જેને અનુભવ હોય તેને મોમ્બાસા ઘર જેવુ લાગે મસ્કત, કરાચી, પોરબદર, માગરોળ, જગબાર, મોમ્બાસા, મલિન્ડી એ આરબમડળમા આવી જાય છે અને તે બધાના ઉપર એકસરખી આરબ સંસ્કૃતિની છાપ પડી રહી છે મને આ પરિચિત રચના જોઇ ખૂબ આનદ થયો આગબોટ ઉપર જઇ મેં આ વાત મારા બાળકોને કહી તેઓ પણ રાજી થયા

વળતે દિવસ મારા બને સબધીજનને આગબોટ ઉપર જમવા નોતર્યા હતા અને સવિતાની તબિયત બરોબર નહોતી અને આગલે દિવસ શહેરમા નહોતો લઇ જઇ શકયો તેથી તેને મળવાની તક આપી હતી એ ભોજન અને સમાગમ અત્યત આનદપ્રદ નીવડચા. તે પછી સાજે ચાર વાગે સ્ટીમર જગબાર જવાને ઊપડી

૨

પૂર્વ આફ્રિકામા સળરકુ કે સધ્યાકાળ હોતા નથી વિષુવવૃત્તના એ પ્રદેશમા સૂર્ય ગુફામાથી સિંહ કૂદી નીકળે તેમ પૂર્વમાથી બરાબર સામો ઊછળી કૂદી નીકળે છે, અને પહેલેથી જ પોતાના તાપની પ્રચડતાનો પરિચય કરાવ છે સાજે જગતની ક્ષુલ્લકતાથી કટાળી જતો કોઇ મહાનુભાવ એ તુચ્છતા સહન ન થવાથી એકદમ પીઠ ફેરવી અદૃશ્ય થાય તેમ તે પશ્ચિમ સાનુમાનના શિખરની પાછળ ઊતરી પડે છે

સૂર્ય ઊગ્યો કે ડાબા હાથ ઉપર જગબારનુ સુદર દ્વીપસ્થ શહેર અને ત્યાના સુલતાનનો લીલો વાવટો નજરે પડયો જગબાર હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના સાહસિક વાણિયા, ભાટિયા, વહોરા વગેરેનુ ઘણા જૂના વખતથી વ્યાપારસ્થાન છે અત્યારનો સબધ મસ્કતથી આરબો જગબાર આવી અહીંની મસનદ સ્થાપી ત્યારથી શરૂ થાય છે અહીં સર્વ કોટિના હિંદીઓ વસે છે. હજી પણ હિંદી નાણુ ચાલે છે અને સુલતાનની સ્થિતિ હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓ જેવી છે.

આગબોટ મધ્યદરિયે નાગરે છે સમુદ્રની સૂર્યપ્રકાશમા નાહતુ નાચતુ તેને અંતરમા શમાવતુ શમાવતુ હિલોળા ખાય છે અંદર દૂર સુધી તેની સ્વચ્છતાથી નજર પ્રવેશી શકે છે પરદેશથી આવતી આગબોટ સબંધી બધી વિધિઓ પરિપૂર્ણ થાય ત્યા સુધી મેં એ સ્ફટિક સ્વચ્છ સાગર એ સુંદર શહેર અને એ કીરમજી આકાશ નીરખ્યા કર્યાં બે ત્રણ આનાના પૈસા પાણીમા ફેંક્યા તે નીચે ડુબકી મારી લઇ આવતા આફ્રિકન છોકરાઓને રસ અને ગમ્મતપૂર્વક નિહાળ્યા એ ધ્યાનમાંથી ‘ ઉછરંગરાય કે ?” એવા મધુર અને પ્રીતિયુક્ત સવાલે મને જગાડ્યો એ સવાલ ગ ગ બિહારીલાલ નારાયણજી અનતાણીનો હતો એ કચ્છભૂજના નાગર-ગૃહસ્થ છે લગભગ દશેક વરસથી ‘ ઝાંઝીબાર વૉઇસ’ નામનુ અંગ્રેજી-ગૂજરાતી વર્તમાનપત્ર એ ચલાવે છે તેમના ભાઇ ડાકટર હિમ્મતલાલે ‘ જંગબારનો ઇતિહાસ ” એ નામનું એક નાનું પુસ્તક ગૂજરાતી સાહિત્ય-ભંડારમા અર્પણ કર્યું છે એ જો વધારે સુંદર રીતે છપાયુ હોત વધારે શુદ્ધ જોડણીથી છપાયુ હોત અને આપણા વાચનારાઓ બૃહદ્-ગૂજરાતમા સહેજ સરખો પણ રસ લેતા હોત તો વધારે જાણીતુ હોત બિહારીલાલ પોતે પણ સાહિત્યાર્ણવને કિનારે ધસી આવતા તરંગોમા છબછબિયા મારે છે જંગબારમા તેમની બુદ્ધિ અને નીડરતા હિંદીઓને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે છે, કેનિયા પોતાને પૂર્વ આફ્રિકાનું નેતા માની વખતોવખત બિહારીલાલની સેવા વૃત્તિને ઉત્તેજી તેનો ઉપયોગ કરે છે બિહારીલાલ મુત્સદ્દી ગણાય છે, પૂર્વ આફ્રિકાના લોકપ્રિય લોકોત્સાહક વક્તા છે ચંચળતા તેમની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાથી ડોકિયા કરે છે ચપળતા તેઓ જે જે કાર્ય ધ્યાનપૂર્વક હાથ ધરે છે તેનુ લક્ષણ બને છે તેઓ અભ્યાસ કરવાને આતુર છે અભિપ્રાય આપવામા આત્મશ્રદ્ધાળુ છે સ્વભાવના વિનાસપ્રિય છે સમજણના સેવા-ભાવી છે ભાઇઓના ભાઇ છે સ્વાશ્રયી છે, મધુરભાષી મુરબ્બીઓની મર્યાદા જાળવવાની સભાન રાખે છે લોકનિંદાના બીરુ નથી છતા લોકોની મમતાના આકાંક્ષી છે

મારા આફ્રિકા આવવા વિષે મેં તેમને આગળથી ખબર આપ્યા હતા અને તલનમાર મને પોતાને ઘેર લઇ જવા આવ્યા હતા તેમની મીઠી ભાષા અને આગ્રહ આકૃતએ મારુ મન હર્યું અને અમે સને મળ્યા ત્યારથી જ મિત્રો બન્યા એ મૈત્રી આફ્રિકાની અનેક આપત્તિઓમા અખંડ સ્થિર અને ગંભીર ચાલુ રહી છે

જંગબારમા ઊતરતાં મને વગાનડ વાદ આ યુ-કલ્પ બેગવગની રાહેરસુધરાઈ જંગબાર જેવી નહિ રસ્તાઓ બેગવગના બજારના રસ્તાઓ જેવા જ સાકડા છે, ઘરની બાધણી પણ જૂનાગઢ, વરાનડ અને પ્રભાસપાટણના ઘરોના જેવી જ છે અરબી શિલ્પ મહેરાબ, કમાન, તાક વગેરે દરેક ઘરમા નજરે પડે છે બારણાઓ ઉપર અને ઝરૂખાની કમાનમા કુરાને શરીફની સુંદર સુરાઓ કોતરેલી નજરે પડે છે જંગબાર હિંદીમય છે ત્યા મેં દૂધ વેચનારી હિંદી ગોવાલણો જોઇ, સાફ સોનાસમી ચળકતી પીતળની માજેલી વટલોઇઓ પર નજર નાખી ટપાન વેચતા પોરના હિંદી પગવાળાઓ જોયા, શુદ્ધ પાણીની મનડો લઇ જતા હિંદી પાણી ભરનારા નિહાળ્યા, મરજાદ સાચવતા ભાટિયાઓ દેખ્યા, સાહેબનો જન્મ દિવસ ઊજવતા ખોજાઓને પણ મળ્યો ને દિવસે આફ્રિકાનો અનુભવ નહોતો એટલે હિંદ સાથેનું દરેક જાતનુ સામ્ય ખાસ ધ્યાન પર આવતું

આ બેટ લવંગના વેપારનું જબરજસ્ત ધામ છે અને માડાગારકર જ ફક્ત તેનાથી શિરટોચ થાય છે. "લવંગલતા પરિશીલન કોમલ મલય સમીરે" ગાતા રસિક જનોને અહીં કહેવાની જરૂર પડે છે કે લવગનાં લાંબાં ઊંચાં પાતળાં ઝાડ થાય છે, પણ વેલડીઓ થતી નથી. આ ઝાડ ઊંચાઇના પ્રમાણમાં પાતળાં હોય છે અને તે ઘણાં પર્ણાળ હોય છે; તેનાં પાંદડાં બહુ નીચેથી બાઝે છે અને તેથી થડની આસપાસ અનેક લતાઓ ચડી ચડીને વળગી રહી હોય એવો ભાસ થાય છે. એથી સંસ્કૃત કવિઓ એને લવંગલતા કહી વર્ણવતા હોય તો ભલે. હિંદુસ્તાનમાં લવગ થતાં હોય એમ મને ખબર નથી, એટલે એ વિષે હું વધારે કહી શકતો નથી. જગબારમાં લવગનાં તો વનના વન ઊભાં છે. આ આખો દ્વીપ અત્યત લીલો અને રસાળ છે; સહેજ ડુંગરાળ પણ છે. તેને ફરતો લગભગ ૫૮ માઇલનો મોટરનો રસ્તો છે. આખે રસ્તે કેળ, નાળિયેર, આંબા, લવગ વગેરેનાં ઝૂડ પડયા છે. વસતિમાં આફ્રિકન–સ્વાહિલીઓ, રાજકર્તા અરબો અને વેપારી તથા નોકરિયાત હિંદીઓ છે. અમલદારો બધા ય અંગ્રેજો છે. મૌલિક વેપાર યુરપીયો કરે છે. જૂની પેઢીઓ દિવસે દિવસે નિસ્તેજ અથવા સ્થિરતેજ થતી જાય છે.

બિહારીલાલ પાસેથી પૂર્વ આફ્રિકાના રાજ્યબધારણ સબધી અને દારેસ્સલામના સમાજ-જીવન તથા વ્યક્તિઓ સંબધી ઘણી સૂક્ષ્મ માહિતી મેળવી. તેમણે મને દારેસ્સલામના અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રકાર મિ. મેનફીન ઉપર એક પત્ર આપ્યો. ભાઇ વૃજલાલ બોલતો એક પત્ર પણ મને બતાવ્યો અને પછી તેમના ઉપર પણ પોતાનો પત્ર આપ્યો. આગબોટ સવારમાં ચાર વાગે ઊપડવાની હતી તેથી આખો દિવસ ઘણા જ આનંદમાં ગાળી સાંજ પડતાં અમે સૌ ઉપર ચડી ગયાં. લગભગ નવેક વાગ્યે હુ એકલો પડયો. બાળકો સૂઇ ગયાં; ઘણાખરા ઉતારૂઓ મોમ્બાસા ઊતરી ગયા હતા. વધારે જંગબાર ઊતર્યા. દારેસ્સલામના ફક્ત એકાવન ઉતારૂઓ રહ્યા. મુબઇથી ખીચોખીચ ભરેલી આગબોટ સૂની લાગવા માંડી. મધ્ય મહાસાગર હોવાથી મોજાંનો ઘૂઘવાટ ન હોતાં સાગર પણ શાંત હતો. ભડકિયામાંથી માલ ઉપાડી પડખે ઊભેલા મછવામાં ઉતારતી ક્રેનનો કર્કશ અવાજ વારે ઘડીએ એ શાંતિમાં ભગ પાડતો હતો. ઉપરથી પિયાનો બજાવતી કોઇ યુરોપીય લલનાના ખડસંગીતનો વખતે વખતે આછેરો અવાજ નીચે ઊતરતો હતો; યુરોપીય ટાપટીપનું અનુકરણ કરતા કેટલાંક હિંદીઓ મોટે સાદે હસતા, સ્ટુઅર્ડ પાસેથી બરાડા પાડી પીણું માગતા તેથી સંગીતનો સૂર ઘણી વાર દબાઇ જતો. આ સંજોગોમાં હું વિચારહિલોળે ચડયો. ડાબા હાથ પર જંગબારના અસખ્ય દીપકો ચમકતા હતા; ઉપર દક્ષિણગોળાર્ધનું નક્ષત્રમંડળ ઝળૂકી રહ્યું હતું; આસપાસ સાગરનાં શ્યામ જળ પવનના સૂસવાટ સાથે સૂર મિલાવી સળકતાં હતાં. આવતી કાલથી મારું આફ્રિકન જીવન આરભ પામવાનું હતું. એ આરભ બહુ આશા-સૂચક લાગતો ન હતો. મોમ્બાસા અને જંગબાર જોયા પછી મન ઉપર અવસાદછાયા છવાતી હતી. પ્રવાસી હિંદીઓ હિંદમાં હોય તેવા જ લાગતા હતા. બ્રિટનનો મગરૂર આત્મોત્કર્ષ અહીં પણ એમને આંજતો હતો. મેં મનમાં ને મનમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરી, મન સ્થિર કરી શાંતિ મેળવી; મને મળી શકે તેવા અવકાશોનું આવાહન કરી આત્મામાં આશા ભરી અને પછી હું સ્થાન પર જઇ નિદ્રાવશ થયો.

(ક્રમશઃ) ઉછરંગરાય કે. ઓઝા

નાણાં વિષેની સલામતી

શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઇ પટેલે લંડનમાં ભરાયેલી ઇંડિયન નેશનલ કૉન્ફરન્સની બેઠકના પ્રમુખ તરીકે એક સુંદર ભાષણ આપ્યું હતું આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડત સંબંધી, ગંધી પછીની મહાસભાની વલણ સંબંધી, તેમજ આપણી આજની રાજકીય પરિસ્થિતિ સંબંધી સુંદર મીમાંસા કરતું એ ભાષણ છે. તેમાંથી નાણાવિષયક સલામતી સંબંધી નીચેનો ભાગ આપીએ છીએ

સંરક્ષણ અને પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં હિંદુસ્તાન જેમ પૂરો કાબૂ માગે છે, તેવી જ રીતે નાણાના વહીવટની બાબતમાં તેમજ આર્થિક નીતિમાં પણ પૂરેપુરો કાબૂ માગે છે ગોળમેજી પરિષદની હાલની ભલામણો ફેડરલ સ્ટ્રકચર કમિટિના અહેવાલના ૧૮મા ફકરામાં આપેલી છે આ ભલામણો થી જ ગવર્નર જનરલને દેવું કરવાની બાબતમાં અને ગાદાજી બાબતમાં દખલ કરવાની એટલી બધી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે કે પરિણામે તે ભલામણોને આધારે એક હાથે પ્રજાને જે મળે છે તે બીજે હાથે પાછું લઇ લેવાય છે. એનાથી પણ આગળ જઇને પરિષદને હિંદુસ્તાનનો નાણા અને ચલણની નીતિમાં પણ ગવર્નર જનરલ માટે પૂરતી સત્તા મેળવવી જરૂરની લાગી છે. આ તો હદ થઈ

જે સલામતીઓની ભલામણ કરવામાં આવી છે તે દરેક બાબતમાં એટલી બધી દખલ કરનારી અને શરમ ઉપજાવે એવી છે કે કોઈ પણ સ્વમાનવાળો હિંદી નવા બંધારણમાં આર્થિક દફતર લેવાને માટે તૈયાર નહિ થાય. હું આ દરેક ભલામણને તપાસીને તે કેટલા હાસ્યજનક અને અપમાનકારક છે તે બતાવવામાં તમારો વખત નહિ લઉં પણ એમાં બે બાબતો એવી છે કે જેના પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટે નીમેલા અમલદારોના પગાર પેન્શન ઇત્યાદિ

(૧) પ્રશ્ન એ છે કે પ્રાંતીય નહિ એવી અખિલ હિંદની નોકરીના હાલના અમલદારોના પગારો અને પેન્શન સંયુક્ત બંડોળના ખર્ચનો ભાગ બનાવી શકાય કે નહિ? અને જો બનાવી શકાય તો કેટલી હદ સુધી?

મહાસભા આ પ્રશ્નનો એના ગુણદોષ ઉપરથી વિચાર કરવા તૈયાર છે એ વિવાદાસ્પદ છે કે રાજ્યને વખતોવખત નોકરીના કરારના વિગતોમાં ફેરફાર કરવાનો અને ફરીથી નક્કી કરવાનો હક છે કે નહિ? અને આજની પરિસ્થિતિમાં આવી સત્તા સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટમાં સ્પષ્ટ રીતે કે સૂચનથી રહેલી છે. એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે ૧૯૨૫ પછી રૂપિયાની બદલાકિંમત (exchange value) કૃત્રિમ રીતે ૧૨॥ ટકા વધારી મૂકવામાં આવી છે અને હિંદી સરકાર રૂપિયાના જ ચલણમાં પગાર વગેરે આપવા બંધાયેલી હોવાને પરિણામે, સરકારી નોકરોને જે રકમ આપવામાં આવે છે તે ૧૨॥ ટકા જેટલી વધી જાય છે.

વળી, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે એક તરફથી રહેવાનું ખર્ચ અથવા વસ્તુઓના ભાવ ખૂબ ઘટી ગયા છે અને એ ઘટાડો બદલાકિંમતના વધારાના પ્રમાણમાં પડવો જોઇએ તેના કરતા

વધારે નીચે પડયો છે એ પણ જાણીતુ છે કે લશ્કરી અને દિવાની અમલદારોના હાલના પગારોમા કમ્પેન્સેશન અને ખાસ સ્થાઓની જાતની કેટલીક રકમો આવે છે. અને આ રકમો હિંદી સરકાર વખતોવખત ફરી જોઇ જઇ નક્કી કરે છે

આવી અને બીજી બાબતો મને લાગે છે કે બહુ મુસીબતની નહિ થાય અને બન્ને બાજૂએ આપ-લેની છૂટથી તેનો નિકાલ થઈ શકશે.

હિંદુસ્તાનનું જાહેર દેવું

આ બધા દેવાઓ નિયમ પ્રમાણે છે અને તેથી તેમને વિશે કઈ કહેવા કરવાનુ નથી, એમ માનીને જ ગોળમેજી પરિષદે કામ ચલાવ્યુ છે. હિંદી મહાસભાનો એવો દાવો છે કે આ દેવાઓની ઝીણવટથી તપાસ થવાની અને પૂરેપુરી તપાસ થવાની જરૂર છે અને ત્યાર પછી જ હિંદુસ્તાનને એ દેવાઓની જવાબદારી સ્વીકારવાનું કહી શકાય.

આ વખતે હું યુરોપમા આવ્યો ત્યારથી જાહેર દેવાના પ્રશ્ન વિશે આતરરાષ્ટ્રીય અભિપ્રાય શુ છે—ખાસ કરીને યુરોપના દેશોના સબધમાં—તેનો અભ્યાસ કરવાનો હુ પ્રયત્ન કરુ છુ.

મારા અભ્યાસના પરિણામથી હું આ પ્રશ્નને તપાસુ તેમા જે થોડીક મિનિટ જાય તેટલી વાર આપ ધીરજ રાખશો.

આ દેશમા (ઇ લડમા) આ પ્રશ્ન ઉપર હિંદી મહાસભાના વલણને જે ખોટી રીતે રજૂ કરવામા આવે છે તે જોતા આવા પરીક્ષણની ખાસ જરૂર છે. આપણા ટીકાકારો ટીકામા એટલી હદ સુધી જાય છે કે મહાસભાનુ વલણ રશિયાના કોમ્યુનિસ્ટોથી પ્રેરાયેલુ છે હુ નિ સકોચ રીતે કહુ છુ કે આ ટીકા એ જાણીજોઈને ઈર્ષાખોરોએ કરેલુ જુઠાણુ છે. મહાત્મા ગાધી અને જવાહરલાલ નહેરુએ અને મહાસભાના બીજા મુખ્ય આગેવાનોએ આ માગણીને જે મુદ્દાસર રીતે રજૂ કરી છે તેમા સીધી કે આડકતરી કોમ્યુનિસ્ટ અસરની જરા પણ ગધ નથી એ આતરરાષ્ટ્રીય નાણાવહીવટની સ્પષ્ટ મૂડીવાદી યોજના છે. અને તે આતરરાષ્ટ્રીય અને આતરસામ્રાજ્યકીય મૂડીવાદના નિયમોથી તેમજ ગોઠવણોથી દોરાયેલી છે મહાસભાની યોજના ક્રાન્તિકારી અથવા તો સામ્યવાદી નથી, એટલું જ નહિ પણ ઊલટુ સામ્યવાદીઓ તો તે યોજનાને મહાસભાના દ્રોહી મૂડીવાદી નાયકોના દ્રોહકૃત્ય તરીકે ભાડે છે !

મહાસભાની તટસ્થ સમિતિ મારફતે દેવાની તપાસ, કરવાની માગણી, સામ્યવાદીઓ જે રીતે હિંદુસ્તાનના દેવાનો નિકાલ કરવા માગે છે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. સામ્યવાદીઓનુ એક મડળ ઉઘાડે ચોક નીચે પ્રમાણેની માગણીઓ કરે છે—

ક હિંદુસ્તાનના લોકોએ તેમની પોતાની પાર્લામેન્ટે અથવા સોવિયેટે ન કર્યા હોય એવા બધા ય દેવાઓની જવાબદારીનો ત્યાગ કરવો,

ખ ઉદ્યોગમા અને રેલવે, નહેરો, રસ્તાઓ, કારખાનાઓ, ખાણો ઈત્યાદિ કામોમા થયેલી મૂડીની રોકાણોનો વિચાર કરતી વખતે એ પણ ધ્યાનમા લેવુ જોઇએ કે આ દેશમાથી ગ્રેટબ્રિટન મોટા નફાઓ કરી ગયુ છે, તેમ જ ગ્રેટબ્રિટનમા મોકલેલા કાચા માલને માટે અન્યાયી દરો આપવામા આવ્યા છે, અને

ગ પોતાની સત્તા હિંદુસ્તાનમા ચાલુ રાખવા માટે બ્રિટિશ સરકારે જે લોકોને માર્યા હોય, ફાંસીએ લટકાવ્યા હોય, અપગ કર્યા હોય, કેદમા નાખ્યા હોય, અથવા બીજી રીતે હેરાન કર્યા હોય તેમના વારસો અને કુટુબોને યોગ્ય બદલો આપવો જોઇએ.

સામ્યવાદીઓની આ શાખા હિંદુસ્તાનના લોકોને એમ દબાણ કરીને કહે છે કે બ્રિટનના દેવાની રકમ ભરપાઈ કરી દેવા ઉપરાત બ્રિટન પાસેથી હિંદુસ્તાનને નુકસાનીના બદલામા ૪૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ માગવા જોઇએ આ રશિયામા ક્રાન્તિ થયા પછીની કલ્પના છે. એ સામ્યવાદીઓની

માગણી છે; જ્યારે મહાસભાની માગણી તો તદ્દન સાદી અને સરળ છે. એ માગણી ન્યાયની રીતે હિંદુસ્તાનનું દેવું કેટલું ગણાય અને કેટલું ન ગણાય એ નક્કી કરવા માટે તટસ્થ સંશોધનની છે. આ કોઈ નવો મુદ્દો નથી, આ તો એક જૂનું દુઃખ છે. અને જ્યારે બધી શકાભરી વાતોનો નિર્ણય થવાનો વખત આવ્યો છે તે સમયે સહજ રીતે દેવાદાર અને લેણદાર વચ્ચે ઉત્પન્ન થતી એ સ્વાભાવિક માગણી છે.

રાજકીય માગણીઓ

હિંદુસ્તાનની રાજકીય માગણીનો પ્રશ્ન બાજૂ પર મૂકીએ તોપણ આ જાતની તપાસની, એક ન્યાયની બાબત તરીકે, હિંદુસ્તાન કોઈ પણ ન્યાયી અને પ્રામાણિક બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ પાસે અપેક્ષા રાખે. જ્યારે ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૩ સુધીની લિબરલ સરકારે આ પ્રશ્નને ખુલ્લા અને પ્રામાણિક મનથી ન વિચાર્યો ત્યારે હિંદુસ્તાન કડવાશની લાગણી સાથે નિરાશ થયું હતું. ૧૯૧૮-૧૯ની લૉઇડ જ્યૉર્જની સરકાર પાસેથી પણ એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી કે તે આ પૈસાની બાબતમાં ન્યાય આપશે—રાજકીય અને બંધારણના સુધારાના પ્રશ્નથી સ્વતંત્ર રીતે. પણ હિંદુસ્તાનની આ આશા પણ ભ્રમરૂપ જ થઈ પડી

હવે મજૂર સરકારનો વારો આવ્યો છે. અને તેની સાથે મજૂરપક્ષ અને જે જુદા જુદા પક્ષોનો બ્રિટનનો મજૂર પક્ષ બનેલો છે, તેને પણ કંઈક કરવાનો વારો આવ્યો છે. મજૂર સરકાર તરીકે આ બાબતમાં કંઈક પગલાં તેણે ભરવાં જોઈએ. અને જો તેઓ નિષ્ફળ જાય તો જેએ તેમના મત અને સહકારથી મજૂર સરકારને ટેકો આપે છે તેઓએ તેને આ નૈતિક ફરજ બજાવવાનું દબાણ કરવું જોઈએ મેં ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે આ આખોયે પ્રશ્ન બંધારણના પ્રશ્નથી જુદો પડે છે. એને ગોળમેજી પરિષદ સાથે પણ સંબંધ નથી. તે પોતે એક સ્વતંત્ર જ પ્રશ્ન છે અને તે તાત્કાલિક અને સ્વતંત્ર નિકાલની અપેક્ષા રાખે છે. મજૂર સરકારે સ્વતંત્ર માણસોની એક સમિતિ એકદમ નીમી દેવી જોઈએ. આ સમિતિમાં, દાખલા તરીકે, સિનેટર બોરાહ, ફ્રાંસનો નાણાખાતાનો મંત્રી, એક સ્વિડીશ નિષ્ણાત એવા માણસો હોય આ સમિતિ બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં કરેલા નાણાવિષયક વ્યવહારની તપાસ કરે તેમજ પ્રત્યેક દેશે કેટલી જવાબદારીઓ લેવી જોઈએ તેની તપાસ કરે અને તે વિષયે નિર્ણય આપે મજૂર સરકાર પ્રસંગને યોગ્ય વર્તન કરી શકશે?

છેવટના કેટલાક વર્ષોના બનાવો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બ્રિટન હિંદુસ્તાન તરફ કાળા લોકોના દેશ તરીકે, અથવા તો જિતાયેલા દેશ તરીકે, અથવા તો બન્ને તરીકે, જાણી જોઈને, જુદી જાતની વર્તણૂક બતાવે છે. અને દુર્ભાગ્યે, અત્યારની મજૂર સરકાર એ ધિક્કારવા યોગ્ય નીતિ

ઈટાલી પાસેથી વ્યાજ અને મુદ્દલના આખા દેવા પેટે ૨ ટકા રકમ સ્વીકારીને સંતોષ માને છે. પણ હિંદુસ્તાનની બાબતમા વાત જુદી છે !

૩. મિ. બાલ્ડવિને ચોક્કસ હિસાબથી ગણતરી કરીને અમેરિકાને દરેક વર્ષે ૩૩,૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ આપવાનું અને પછીથી દરેક વર્ષે ૩૮,૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ આપવાનું કબૂલ કર્યું. ઘણાખરા બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ અને છાપાઓ નૈતિક કારણોને ખાતર સંપૂર્ણ ફરી-તપાસની માગણી કરે છે. આ દેવાનો કેટલો ભાગ નૈતિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે તેની તટસ્થ તપાસ માટે બ્રિટન માગણી કરે છે. જુન ૨૨, સોમવારના 'ડેલી એક્સપ્રેસ'ના પૃ. ૮ પરના અગ્રલેખમાં કહ્યું છે:

"ક્યારે પણ આ સાચું દેવું ન હતું. એનો ક્યારે પણ એ રીતે દાવો થવો જોઈતો ન હતો, અને એ રીતે એનો નિકાલ પણ થવો જોઈતો ન હતો."

વારુ, હિંદુસ્તાન પણ બ્રિટનના પોતાનાં દેવા વિશે બરાબર એ જ કહે છે અને એનું એ 'ડેલી એક્સપ્રેસ' હિંદુસ્તાનને ગાળો દે છે !

૪. જર્મનીએ લડતની નુકસાનીમા જે કાંઈ આપવાનું હતું તે કબૂલાઈ ગયું છે. પણ તે પ્રમાણે આપવાની જર્મનીની વ્યવહારુ શક્તિ વિશે પ્રશ્નો ઉઠાવવામા આવ્યા છે, કમિશન પછી કમિશન નીમવામાં આવે છે અને ફેરફારો કરવામા આવે છે. ડોઝ, યંગ, સ્ટીવન્સનની દલીલો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પણ હિંદુસ્તાનની બહુ સાધારણ માગણીઓ તિરસ્કારવામા આવે છે.

૫. ન્યૂ સાઉથ વેલ્સની મજૂર સરકારે પોતાના વડા પ્રધાન મિ. લૅન્ગની સૂચનાથી બ્રિટિશ દેવા પેટે દર વર્ષે આપવાના ૫૦૦૦૦૦૦ ભરવાની જોર દઈને ના પાડી છે. આ વિશે ગ્રેટબ્રિટનમા કાંઈ ઘોઘાટ થયો નહિ—કાંઇ ધમકીઓ આપવામાં આવી નહિ, કાંઈ સંરક્ષણો માગવામાં આવ્યાં નહિ. સ્ટૉક એક્સચેઇન્જ ઉપર કાંઇ ગાળાગાળી થઈ નહિ. ન્યૂ સાઉથ વેલ્સની સરકારે આ વર્ષે તો દેવું ભર્યું પણ નથી. અને ઑસ્ટ્રેલિયાની સમવાયી સરકારે કાયદાની દૃષ્ટિએ શું સ્થિતિ થાય તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે. પણ હિંદુસ્તાનથી તો પોતાની આર્થિક જવાબદારીઓ યોગ્ય રીતે ગોધી શકાય જ નહિ!

૬. ઑસ્ટ્રેલિયાની સમવાયી સરકાર પોતે પણ બ્રિટિશના દેવા વિશે પોતાનો વાંધો રજૂ કરે છે અને ફરી તપાસની માગણી કરે છે. ઈટાલી બ્રિટન પાસેથી દેવાની બાબતમા જે રીતની ગોઠવણની અપેક્ષા રાખે છે એવો જ દાવો ઑસ્ટ્રેલિયા પણ કરે છે. ઑસ્ટ્રેલિયાના આવા દાવા ઉપર ઇંગ્લાંડ ધમાલ નથી કરતું, આલ્બર્ટ હૉલમા સભાઓ ભરાતી નથી, પણ બધા સહાનુભૂતિ જ ધરાવે છે. ઑસ્ટ્રેલિયાની સરકારે દેવું આપવાની બીજા રૂપમા યોજના (Conversion Scheme) પ્રગટ કરી છે કે જે તમે જો સ્વીકારો તો ઐચ્છિક છે અને જો ન સ્વીકારો તો ફરજિયાત છે! જૂન ૧૪ મીનું 'સનડે ઑબ્ઝર્વર' સ્પષ્ટ રીતે લખે છે કે આ ફરજ (Compulsion) પાડવાની જ નમ્ર યોજના છે. પણ નૈતિક કારણોસર તેનો બચાવ કરે છે. ઑસ્ટ્રેલિયાની લેણવાળાઓ ભલે ઓછું વ્યાજ લે, પણ હિંદુસ્તાનની લેણવાળાઓનું તો સંરક્ષણ થવું જ જોઇએ!

૭. જ્યારે ૧ પાઉન્ડ બરાબર ૨૫ ફ્રેંક હતા ત્યારે ફ્રેંચ લોકોએ બ્રિટિશ નાણાં રોકનારા પાસેથી ૫૦,૦૦૦૦૦૦ ઉછીના લીધા હતા. હવે અત્યારે જ્યારે એક પાઉન્ડ બરાબર ૧૨૫ ફ્રેંક છે ત્યારે ફ્રેંચ લોકો એ દેવું પાછુ આપવાનો આગ્રહ રાખે છે. આનો અર્થ એ છે કે તેઓ કેવળ ૧૦,૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ જ પાછા આપવા માગે છે. સ્નોડન અને હેન્ડર્સન ન્યાય માગતા હતા, પણ તેમને કાંઇ મળ્યો નહિ. ત્યારે હવે હિંદુસ્તાનની ન્યાયની માગણી વિશે શું ?

હળવી માગણીઓ

દેવાંની બાબતમા બીજી પ્રજાઓનું જે વલણ છે તેની સાથે હિંદુસ્તાનના જાહેર દેવા વિશે હિંદી મહાસભા કેવું વલણ લે છે તે સરખાવવા હું આ તમને કહું છું. તમે જો તેમ કરશો તો તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે મહાસભાની માગણી ઘણી જ હળવી અને સંભાળથી કરેલી છે. પણ બ્રિટન આ

જુદા જુદા વલણ તરફ કયી રીતે જુએ છે તેનો જરા વિચાર કરો. બન્નેમાં કેટલો બધો તફાવત છે! જાહેર દેવા સબધીના મારા વિચારોની રજૂઆત હું બીજા બે દાખલાઓ આપીને પૂરી કરીશ. એ ઉપરથી તમે જોશો કે ગ્રેટબ્રિટન હિંદુસ્તાનના વલણ ઉપર કેટલી જુદી રીતે જુએ છે.

૧. જ્યારે મહાત્મા ગાંધીએ હિંદુસ્તાન જેવા ઘણા ગરીબ દેશને માટે એવી માગણી કરી કે સરકારી નોકરોના પગારો ૫૦૦ રૂપિયાથી વધારે ન હોવા જોઈએ એટલે કે વાર્ષિક લગભગ ૪૫૦ પાઉન્ડ જેટલા,—ત્યારે એ માગણીને બોલ્શેવિકોની ખટપટ તરીકે તિરસ્કારવામાં આવી.

હવે જ્યારે ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ કે જે અપેક્ષાએ વધારે સમૃદ્ધ દેશ છે અને જ્યા મજૂરીના દર ઘણા ઊંચા છે તેના પ્રધાન મિ. લૅંગે જ્યારે એવી સૂચના કરી કે રાજ્યના નોકરોનો વધારેમાં વધારે પગાર વાર્ષિક ૫૦૦ પાઉન્ડ હોય ત્યારે ત્યાનું આખુ પ્રધાનમંડળ સર્વાનુમતે આ યોજનાને પસંદ કરે છે, અને બ્રિટનમા એ વિશે કાંઈ કાંઇ બોલતું નથી.

૨. હિંદુસ્તાને ૧૯૨૯-૩૦ની સાલમા ગ્રેટબ્રિટન પાસેથી ૧૯૦૦,૦૦૦૦૦૦ વાર કાપડ ખરીદ્યુ, પણ ૧૯૩૦-૩૧મા ફક્ત ૭૭૨,૦૦૦૦૦૦ વાર કાપડ ખરીદ્યું. આના ઉપર મોટી ધમાલ મચી. માન્ચેસ્ટરના એક્સચેન્જમા બોયકોટની વિરુદ્ધ ઠરાવો કરવા મિટિંગો થવા લાગી, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

ઑસ્ટ્રેલિયાએ ૧૯૨૯-૩૦ની સાલમા ૧૯૫૦,૦૦૦૦ પાઉન્ડની કિંમતનું પરદેશી કાપડ ખરીદ્યુ, પણ ૧૯૩૦-૩૧માં ફક્ત ૯૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની કિંમતનું કાપડ ખરીદ્યુ. પણ આની સામે વિરોધ દર્શાવવાને માટે કાંઈ સભાઓ થઈ નહિ કે કોઇએ ઘોંઘાટ કર્યો નહિ. ઊલટુ, ઑસ્ટ્રેલિયાના લોકો તરફ ખૂબ સહાનુકપા દર્શાવવામા આવી. હવે ઑસ્ટ્રેલિયાના કાચા માલની કિંમત ફક્ત ૩૦ ટકા ઓછી થઇ હતી; જ્યારે હિંદુસ્તનના કાચા માલની કિંમત ૫૦થી ૬૦ ટકા ઓછી થઈ હતી!

હિંદુસ્તાનનો 'વિકાસ' કર્યે જઈશું, તો વહેલામોડા, તેના વતનીઓને મનુષ્યાહારી થવાની ફરજ પડશે, કારણકે તેમનું ખાવા માટે માણસ સિવાય બીજું કાંઈ બચશે નહિ મને એ સ્પષ્ટતાથી સમજાતું નથી કે આપણે અંગ્રેજો, આ ભૂખે મરતા હિંદુઓ [હિંદીઓ] પાસેથી જેની તેઓને જરૂર નથી એવી ચીજો માટે શા માટે પૈસા લઈએ છીએ? જેમકે, રેલવેઓ, મોટા રસ્તાઓ, જેલો, ગાંડાની ઇસ્પિતાલો, સર બાર્ટલ ફ્રેઅરની યાદગીરીના મકાનો. અને મને એ પણ સમજાતું નથી કે તેમની દયામણી ચોખાની મુઠ્ઠીઓમાંથી પોલીસોના મેજિસ્ટ્રેટોના અને એન્જીનિયરોના મોટા ધાડાંઓને પોષવાને કેમ દબાણ કરવામાં આવે છે હિંદીઓને આમાંની કોઈ ચીજની જરૂર નથી, તેઓને તો તેમના ચોખાની બહુ જરૂર છે, જે એમની પાંસળીઓ તરફ જોનાર હરકોઈ માણસ કહી શકશે. એમના માથા ઉપર જે દેવું લાદવામાં આવ્યું છે તેને વિશે તો મને એમ લાગે છે કે તેનો તો સર્વથા ઇન્કાર કરવો એ જ વધારે પ્રામાણિક છે **હિંદુસ્તાનને આપવાનાં દેવાં તરીકે તો જરૂર એનો ઇન્કાર થવો જોઈએ. સરકારોએ પોતે કરેલાં, લોકોએ કરેલાં નહિ, દેવાં માટે લોકોના ઉપર કરનો બોજો નાખવાની સરકારો શા માટે નૈતિક ફરજ સ્વીકારે છે તે હું સમજી શકતો નથી. સ્વરાજવાળા દેશમાં પણ બધાં જાહેર દેવાં થોડેઘણે અંશે અન્યાયી જ હોય છે; પણ હિંદુસ્તાન જેવા પરદેશી જુલમગારોના હાથમાં પડેલા દેશ માટે તો તે દેવાં કેવળ છેતરવાનો ધંધો છે.*"** (પૃ ૬૨–૬૩)

૨.

*

---

* "The *natives*, as they call them, are a race of slaves frightened, unhappy, and terribly thin Though a good Conservative and a member of the Carlton Club I own to being shocked at the Egyptian bondage in which they are held, and my faith in British institutions and the blessings of British rule have received a severe blow I have been studying the mysteries of Indian finance under the 'best masters,' Government secretaries, Commissioners, and the rest, and have come to the conclusion that if we go on *developing* the country at the present rate the inhabitants will have sooner or later, to resort to cannibalism, for their will be nothing but each other left to eat I do not clearly understand why we English take their money from these starving Hindoos to make railroads for them which they don't want, and turnpike roads and jails and lunatic asylums and memorial buildings to Sir Bartle Frere, and why we insist upon their feeding out of their wretched handfulls of rice immense armies of policemen and magistrates and engineers They want none of these things, and they want their rice very badly, as anybody can see by looking at their ribs. As to the debt they have been saddled with, I think it would be honester to repudiate it, at least as a Debt on *India* I never could see the moral obligation governments acknowledge of taxing people for the debts they, and not the people, have incurred All public debts, even in a self-governing country, are more or less dishonest, but in a foreign despotism like India they are a mere swindle "

—'Secret History of the English Occupation of Egypt' by Wilfrid Scawen Blunt Publisher T. Fisher Urvin London 1907. P. 62–63.

૩

યુક્ત પ્રાંતની મજૂરસંઘ મહાસભાના પ્રમુખપદેથી શ્રી. હરિહરનાથ શાસ્ત્રીએ આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી નીચેના ફકરા નોંધવા જેવા છે.

પ્રજાના મૂળ હકો

"હિંદી મહાસભાએ સ્વરાજ સરકારમાં કામદારોના હકોનું જાહેરનામું ઘડી કાઢ્યું છે તે માટે મહાસભાને અભિનંદન ઘટે છે. આ જાહેરનામું ખાનગી મિલકતની મૂળ માન્યતાને વિરોધી છે એમ મને લાગે છે. જ્યાં સુધી મજૂરોના પરસેવા ઉપર જીવનાર બેઠાડુવર્ગ રાજ્ય અને કામદારો વચ્ચે રહેશે ત્યાં સુધી જીવનનિર્વાહના ધોરણ (living wage)ની પ્રાપ્તિ માટે કામદારોને ખાતરી આપવી મુશ્કેલ છે, કારણકે મૂડીદારી વર્ગનો સ્વાર્થ ઉદ્યોગમાંથી બને તેટલું પડાવી લેવામાં રહેશે અને તેઓ મજૂરોનું શોષણ એટલે સુધી કરશે કે તેઓ માત્ર જીવી શકે અને માલિકનો ઉદ્યોગ ચલાવી શકે એટલું જ તેમને આપશે. જો મહાસભાને આ બાબતમાં ખરા દિલથી કાંઈ કરવું જ હોય તો તેણે હિંમત ભીડી સ્પષ્ટ જાહેર કરવું જોઈએ કે આજની સમાજની મૂડીવાદી પ્રથા સ્વરાજની સ્થિતિમાં નહિ જ ટકી શકે."

મજૂર સંઘોની એકતા સંબંધી બોલતાં એમણે હિંદની મજૂર હીલચાલમાં જુદાજુદા મંતવ્યો ધરાવતા પક્ષોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને જણાવ્યું હતું:

"મૂડીવાદનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખી મૂડીદાર અને કામદાર વચ્ચે ન્યાયનું ધોરણ સ્થાપવાની સમાધાની ભરેલી રીતિમાં માનનાર એક પક્ષ છે. આ માન્યતા ધરાવનારમાં એક બાજૂ મહાત્મા ગાંધી અને એમના અમદાવાદના કામદાર સેવકો અને બીજી બાજૂ શ્રી. જોશી અને શ્રી. શિવરાવ છે. આ બન્ને પક્ષની કાર્યપદ્ધતિ જુદી છે પરંતુ એમનો આદર્શ એક છે.

"આ સમૂહથી જુદી જ જાતનો વિચાર ધરાવનાર જે પક્ષ છે તેમને સમાધાની અને મજૂર-માલિક વચ્ચે સહકારની નીતિમાં જરાય શ્રદ્ધા નથી. વર્ગવિગ્રહમાં એ માને છે પણ આંખ મીચીને એ લોકો કામ કરવા માગતા નથી. અત્યારે જેમનું શોષણ થઈ રહ્યું છે એ જનતાના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો આવે એવા સમાજની કલ્પના તેમની છે પરંતુ હાલની વસ્તુસ્થિતિ તરફ તેઓ આંખ આડા કાન કરવા માગતા નથી. આ સમૂહના આગેવાનો માને છે કે કામદારો પોતે સંપૂર્ણ રીતે સંગઠિત થાય નહિ અને જિનીવા કે રશિયાની મદદ વગર આપમેળે લડવાનું બળ પ્રાપ્ત કરે નહિ ત્યાં સુધી કામદાર રાજ્ય સ્થપાવું શક્ય નથી. આ દૃષ્ટિએ તેઓ હિંદી કામદાર હીલચાલમાં ઐક્યના આવશ્યકતા જુએ છે. આ વિચાર ધરાવનાર કામદાર આગેવાનોમાં હિંદી મહાસભાના નેતાઓ જેવા કે પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ અને શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ છે અને શ્રી. રૂઈકર અને એમનું કામદા. સેવકમંડળ છે.

"ત્રીજો પક્ષ શ્રી. દેશપાંડે અને શ્રી. રણદિવેનો છે. આ પક્ષને તો લડવું ને લડવું જ છે, વસ્તુસ્થિતિ તરફ લક્ષ આપ્યા વગર. આ પક્ષના આગેવાનો માને છે કે 'ધીમે ધીમે સુધારા' કરવાનું માનનારા અને 'મૂડીવાદી માનસ'વાળાઓ જોડે સહકાર કે સંબંધ ન હોઈ શકે. તેઓ અંતરિક વ્યવસ્થાશક્તિ ખીલવવાની અગત્ય સ્વીકારતા નથી કારણકે તેઓ સમાજનું પરિવર્તન પોતાની આંખ સમક્ષ દેખી રહ્યા છે."

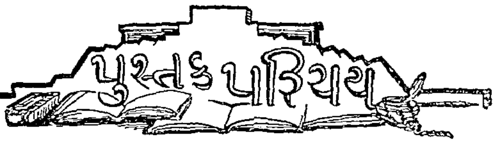
નમ્ર નયનને

અનાદિ કઇ કાળથી અજબ એકની એક આ,
પ્રણાલિ રસહીન, તાલ વર્ણો સૂરથી વેગળી;
વહે, કપટ ક્લેશ દંભ ભય સ્વાર્થ અન્યાયનાં
વહી ગરલ, વેગથી ઉછળતી જ ફુત્કારતી.
અહો ! વિષમ એ સરિત્ ! જન ડુબ્યા. ઘણા યે ડુબે,
અને કરુણ ક્રન્દને જગતનાં બની પુષ્ટ એ,
અધોગતિની ખીણમાં ઝડપથી જ કેવી ધસે ?

છતાં ય કવિકંઠથી કવન કમ્ર શેણે ઝરે ?
છતાં ય નિતનાં નવાં પ્રકૃતિ રૂપ શેણે ધરે ?
છતાં ય મધુગુંજને મધુકરો ભરેલા મદે,
પ્રફુલ્લ નવ પદ્મને અનુનયે રીઝાવે છ શે ?

છતાં ય—પણ, હાં લહ્યું ! નયન નમ્ર એ નેહનાં !
તમે જગત રેલતાં શતસહસ્ર ધારે અમી,
અને તહિંથી વિસ્તરે સકળ ચેતના જીવની.

મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

વડલો:—લેખક: કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી પ્રકાશક: ગોપાળરાવ ગજાનન વિદ્વાંસ, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર: ભાવનગર.

ત્રણ ગુરુઓના આશીર્વાદ સાથે પ્રકાશિત થયેલા આ નાના નાટકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આ નાટકને લેખકની શિક્ષણસંસ્થા દક્ષિણામૂર્તિભવને પ્રગટ કર્યું છે, તે સંસ્થાના ચિત્રશિક્ષકે તેને મહિયારીના સુંદર ચિત્રથી વિભૂષિત કર્યું છે. અને કાકા સાહેબે તેનો ઉપોદ્ઘાત લખી સાહિત્ય મંદિરનાં દ્વારો તેને ઉઘાડી આપ્યાં છે.

આ નાટકને એક દૃષ્ટિએ ભવાઈના રૂપનું નાટક કહી શકાય; ભવાઈ સાથે સરખાવતાં અમે તેને જરાપણ હીન પ્રકારનું કહેવા માગતા નથી. અમે માનીએ છીએ કે ભવાઈના પ્રકારના પ્રયોગો થવાની જરૂર છે. તે નાટકપ્રકારનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં પાત્ર પોતે જ પોતાનું ઓળખાણ કરાવતું કરાવતું પ્રવેશ કરે છે અને તે પણ ઘણે ભાગે કોઈ ગીતદ્વારા કે તાલબદ્ધ ગવાતાં જોડકણાં દ્વારા. ભવાઇમાં તો નાચ પણ હોય છે, અને એ નાચની ખુબી એ છે કે તે નાચ માત્રથી તે પાત્રના સ્વભાવનું સૂચન થાય છે. અહીં નાચનો ઉલ્લેખ નથી છતાં અમે માનીએ છીએ કે આ નાટકનો કદાપિ પ્રયોગ થાય—માત્ર નિશાળોમાં જ થવા સંભવ છે—તો ગાન સાથે પાત્રના સ્વભાવાનુરૂપ નાચ પણ થાય તો સારું.

આ નાટક કંઇક બાલકૌતુકની દૃષ્ટિથી લખાયું છે એમ કહી શકાય. પણ તેમાં કલ્પનામાં કે શૈલીમાં ક્યાંઇ પણ બાલિશતા નથી. કૃતિને કલાકૃતિ બનાવવાનો લેખકનો સ્પષ્ટ સંકલ્પ છે. આવા નાટકમાં કલ્પનાના વિહારની પાર કોઇ ખાસ ગૂઢ રહસ્ય હોતું નથી, છતાં જો આમાં રહસ્ય જેવું હોય તો તે એ કે બાલસુલભકૌતુક અને ઉભરાતા જીવનની દૃષ્ટિએ અવારતવિક જોતાં વિશ્વ સુખી દેખાય છે અને એ સુખ પણ નથી, પણ એ બધાની પાર, છેવટે કુકડો કહે છે તેમ, માનવદૃષ્ટિ કશું જોઇ શકતી નથી. કુકડો કહે છે:

જાગે જગના પ્રાણ સહુ પણ,
વ્યર્થ બધો પોકાર !
આભ ચીરું હુ તોય ન પહોંચે,
નાદ મૃત્યુને પાર !...અમે

લેખકે અનેક જગાએ નવીન કલ્પના બતાવી છે. પણ જ્યાં જ્યાં તેમણે જૂની પરંપરાગત કલ્પનાઓ લીધી છે ત્યાં ત્યાં, કંઇક અનૌચિત્ય લાગે છે અને રસભંગ પણ થાય છે. ભીંડો કમલિની ચંપો વગેરેની ઉક્તિઓ આવા જૂના કલ્પના-ચીલે ચાલે છે. તેની સાથે સરખાવતાં વડલાને સંબોધેલી કોયલની ઉક્તિ જો:—

" મૂછો વધી વધીને જમીનમાં પહોચી તોય તમારો મશ્કરીનો સ્વભાવ ન ગયો દાદા સાહેબ ! " તાજી અને નવીન સહેજે માલુમ પડશે એ વડલાની આખી કલ્પના સુંદર છે કદાચ અવિભક્ત કુટુબવાળા હિંદુ જીવનના અનુભવમાથી જ આવી કલ્પના ઉત્પન્ન થાય. છેવટે મૃત્યુ વખતે વડલાની ઉક્તિમા બાલસરલતા સાચવીને લેખક કંઇક ભવ્યતા લાવી શકયા હોત તો વધારે સારુ એમ લાગે છે

કૃતિ આશાપ્રદ છે. પોતાના અનુભવને અને સનાતન સત્યને વફાદાર રહી આ જુવાન લેખક બીજી વધારે કૃતિઓ આપણુને આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ

કેળવણીકાર:—ગુર્જરી ગ્રન્થમાળા મણુકો ૪ લેખક પ્રો ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પડ્યા એમ એ બી ટી મૂલ્ય ૦–૧૨–૦

ભજવવાના ઉદ્દેશથી લખાતા નાટકો છપાઇ પ્રસિદ્ધ થવા જોઇએ એમ અમે ઘણા વખતથી માનીએ છીએ તે દિશામા કરેલો આ પ્રયત્ન આવકાર યોગ્ય છે

આ નાટકના કર્તાએ ચાલુ કેળવણી અને તેમા પણુ ઉચ્ચ કેળવણીમા સહશિક્ષણુ ઉપર ટીકા કરી છે તેની સાથે ઘણા થોડા કેળવાયેલાઓ સમત હશે કેળવણીની ખરાબ બાજુના કર્તાના નિરૂપણુમા અમને વાસ્તવિકતા જણાતી નથી, તેમજ કેટલાક સ્વભાવનિરૂપણો અને માનસિક પરિવર્તનો અમને નાટકી લાગે છે. વળી જે કેળવણીનો આદર્શ કર્તા પ્રતિપાદન કરવા માગે છે તે માત્ર પાત્રોની ઉક્તિઓમા શબ્દોમા રહે છે, તે તખ્તા પર પ્રત્યક્ષ બતાવાતો નથી—કદાચ બતાવાય પણુ નહિ એ રીતે આ વિષય નાટકને ઉચિત પણુ ન ગણાય. છતા કર્તાએ એક યોગ્ય દિશામા પ્રયત્ન કર્યો છે અને નાટકની પ્રગતિ ઇચ્છનારાઓને આ પુસ્તક વાચવા યોગ્ય છે

હાથીના દાંત:—લેખક પુરુષોત્તમ ત્રીકમદાસ મળવાનુ ઠેકાણુ ગુણુસુદરી કાર્યાલય, ૧૧૪, ગીરગામ બેકરોડ, મુબઇ ૪ મૂલ્ય રૂા ૧–૦–૦

આ નાટકનુ બીજ કદાચ "કાકાની શશી"માથી મળ્યુ હોય તે નાટકમા શશી પાછવાડે ઘેલા થયેલા અને સ્વતંત્રતાને નામે છૂટ લેતા સોલિસિટર કુદનલાલને ઠેકાણે લાવવા તેની પત્ની પરપુરુષ સાથે પોતાને વ્યવહાર હોવાનો દેખાવ કરે છે. અને નાટકની પરિસ્થિતિમા તેથી કુદનલાલ ઠેકાણે આવે છે "હાથીના દાંત"મા સ્ત્રીઓની સભા પુરુષોને ઠેકાણે લાવવા સાચેસાચ પરપુરુષો સાથે સબધ રાખવાનો ઠરાવ કરે છે, તે ઠરાવનો અમલ કરે છે અને તે રીતે દીલીપ સાથે શૃગારચેષ્ટા કરતી પકડાય છે. તેનો ધણી તેના પર છૂટાછેડાની ફરિયાદ માડે છે સ્ત્રીપુરુષ બન્ને જાતિઓ વચ્ચેના યુદ્ધ જેવા આ કેસમા પુરુષોના દાવનાથી સ્ત્રીઓ હારે છે—'બને છે' 'કાકાની શશી'નો જ એક વિચાર વધારે દૂર લખાવ્યા જેવુ આ નાટક લાગે પણુ તેના જેટલુ આ સત્યની નિકટ નથી. પર-પુરુષના સંબંધનો ઢોંગ કરવો અને સાચેસાચ તેવો સબધ કરવો એ બેની વચ્ચે મૌલિક ફરક છે, અને એ ફરકને લીધે આ નાટક નીચેથી સત્ય કે વાસ્તવિકતાની ભૂમિકા ખસી જાય છે. ઉપહાસને પણુ ભૂમિકા તો સત્યની જ જોઇએ આમુખમા શ્રીયુત મુનશી કહે છે કે "દામ્પત્ય જીવન માટે જેટલી પત્નીની નીતિ જરૂરની છે તેટલી જ પતિની છે " એ ખરુ છે આ નાટકમા અરુણુના વર્તનમા એ દેખાય પણુ છે પણુ એ મુદ્દો સર્વત્ર ગૌણુ રહી જાય છે, અને બહાર તો માત્ર સ્ત્રીઓનો જ ઉપહાસ થાય છે અને એ ઉપહાસ માટે

કલ્પેલી સ્થિતિ અમને અશક્ય લાગે છે. પુરુષની બેવફાઇથી સ્ત્રીમાં સાચેસાચી બેવફાઈ ઊગે એ સંભવિત છે. એ સંભવિતતા કાંઇ નવી સ્ત્રીની જ નથી. પહેલાં પણ એમ બનતું. પણ એ બેવફાઇની સાચી વૃત્તિ વિના * સ્ત્રીને વ્યભિચાર કરતી ચીતરવી એ સ્વભાવથી ઊલટું નિરૂપણ છે. અને એ જ નિરૂપણ પ્રધાન બનતાં આખું નાટક જાણે ગમે તે પ્રકારે નવીન સ્ત્રીના ઉપહાસ માટે જ લખ્યું હોય એવું જણાય છે. સંવાદને વધારે કડક અને ત્વરિત કરવા ઉપર જ લક્ષ આપવા જતાં સમસ્ત યોજનાની કલ્પનામાં મોલિક ભૂલ અને અપક્વતા રહી ગઇ છે.

કર્તાનાં પાત્રો આકર્ષક છે, તેમની વાક્છટા, રીતભાત, ખાસ કરીને લલિતાના સ્વભાવનું આલેખન, મનોહર છે અને કર્તાએ સંવાદલેખનમાં વિશિષ્ટ શક્તિ બતાવી છે. પણ સમસ્તની યોજનાની સુશ્લિષ્ટ કલ્પના વિના કોઇ કૃતિ સાહિત્યમાં સારું સ્થાન મેળવી શકતી નથી.

બે નાટકોઃ—કર્તાઃ શારદાપ્રસાદ વર્મા. યુગાન્તર કાર્યાલય, ગોપીપરું, સુરત મૂલ્ય ૦–૭–૦

શ્રીયુત ઉમરવાડિયાના "લગ્ન" નાટકથી જીંદગીની વેડ સૂચિત થયું જણાય છે. પણ બન્ને નાટકનું મુખ્ય વક્તવ્ય ભિન્ન છે. પહેલામાં જીવવા માટે નાલાયક મનુષ્યોનો નાશ કરવો જોઇએ એવા મતને સમર્થન મળે છે. આ નાટકમાં માતાના સ્નેહથી, આત્મભોગથી વૈજ્ઞાનિકનું એ પ્રયોજન નિષ્ફળ જાય છે અને જીવનનું રહસ્ય વૈજ્ઞાનિક જુએ છે તે કરતાં કંઇક વધારે ગૂઢ છે એમ સૂચિત થાય છે. બીજું નાટક "જંતરવાળો"નું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ વીજાણંદ શેણીની લોકવાર્તા છે.

બીજા નાટકનું વસ્તુ અમને નાટકયોગ્ય નથી જણાતું—છેવટ કર્તા તેને નાટકમાં ઉતારી નથી શકયા. પહેલાનું નિરૂપણ નાટકની ઢબનું છે, પણ પહેલા જ પ્રવેશમાં માતાના નિશ્ચયનું સ્પષ્ટ સૂચન થઇ જાય છે અને બાકીના પ્રવેશો જાણે અંતમાં કેવળ અંતરાયભૂત થતા લાગે છે એટલી કલાની કચાશ લાગે છે, પણ કર્તા ખરેખર કંઇક કહેવાની પ્રેરણાથી જ લખે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કર્તાને અમે નવા પ્રયત્નોમાં વધારે સારી ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ.

ત્રિવેણી અને બીજાં ત્રણ બાલનાટકોઃ—લેખક અને પ્રકાશક: યશવંત સવાઇલાલ પંડયા, વિકટોરિયા બાગ સામે, અમદાવાદ. પાંચ આના.

આ યુવાન લેખકમાં પ્રસંગો ઉપજાવવાની કલ્પના છે, નાટક લખવાની સાચી ઉમેદ છે. પણ દરેક કલાની કૃતિમાં જે ઐકય કે સમગ્રતા જોઇએ તેનો એમને ખ્યાલ જ રહેતો નથી એમ જણાય છે. આ નાટકોમાં પ્રસગનો અને સંવાદનો થોડો ચમત્કાર દેખાય છે, પણ પાત્રના સ્વભાવમાં સુશ્લિષ્ટતા નથી સચવાતી અને નાટકમાં એકતા નથી આવતી.

---

* શ્રીયુત મુનશી આમુખમાં લખે છે. "કેટલાક પ્રસંગો અવાસ્તવિક લાગી જાય. પણ આજે જેને પાશ્ચાત્ય flippancy (છાછકલા વેડા) કહી શકાય તેનો જો વા વધતો વાય તો આવું કંઇક વાતાવરણ જરૂર ઊભું થાય." હાલના વાતાવરણમાં છાછકલા વેડા કયાંક કયાંક આવે છે એ ખરું પણ અહીં રમલા એવા માનસથી વર્તતી નથી. કર્તાએ તેને માત્ર બેવફૂફ બતાવી છે અને એ બેવફાઈ તેનાં સ્વભાવમાં સુશ્લિષ્ટ નથી એ વક્તવ્ય છે.

પતંગિયાં:—સંપાદકઃ જમુ દાણી. પ્રકાશકઃ ધી ન્યુ ઈરા સ્કુલ, મુંબાઇ ૭. કિં. ૦–૧૦–૦

આ બાલગીતોના સંગ્રહને અમે આવકાર આપીએ છીએ. સંપાદક કહે છે તેમ અમે માનીએ છીએ કે આ ગીતો બાળકો આનંદથી નૃત્ય કરતાં તાલ આપતાં ગાય છે અને તે દૃષ્ટિએ આ ગીતો બાળગીતો તરીકે સફળ થયાં છે.

પણ કર્તાનું ધ્યાન કાવ્યનો અર્થ કરતાં નૃત્યગીત તરફ વધારે ગયું છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી; બાળકોને ઘણીવાર અર્થ વિનાનું માત્ર ગાવા જ જોઇએ છીએ. તેવાં ગીતો સામે વાંધો ન હોઇ શકે. પણ જે ગીતોમાં અર્થ છે અને તે સ્પષ્ટ ઉદ્દામ શૃંગારનો છે તેવાં ગીતોને અમે આવા સંગ્રહમાં ઉચિત નથી ગણતા. તેવું એક ગીત 'હલ્કે હાથે' છે. કવિ ન્હાનાલાલનાં બધાં ગીતોમાં આ સૌથી તોફાની મસ્ત શૃંગારનું છે. સંપાદક દલીલ કરે છે કે ભાવ ન સમજાય, અર્થ ન સમજાય એવાં ગીતોના અભિનય કરી બાળકોએ અનેકને દિઙ્મૂઢ કર્યા છે. પણ એ અવસ્થામાં સમજ્યા વિના કરેલા શૃંગારના અભિનયની કે એવા શૃંગારના ગીતની ખરાબ અસર તે છોકરાં ઉપર નથી થતી એમ ન કહેવાય. સંપાદકનો આ સંગ્રહ કરવાનો હેતુ "ક્યાં ગીતોમાં ક્યાં કયા તત્ત્વો પ્રાધાન્ય ભોગવે છે,' એને કેમ ખીલવી શકાય" એ બતાવવાનો પણ છે. અમે પૂછીએ છીએ કે આ ગીતમાં કયું તત્ત્વ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે અને તેને તે શી રીતે શીખવશે? જે મૂળ લોકગીત ઉપરથી કવિએ આ ગીત લખ્યું છે તે ઉપલબ્ધ છે, તે નિર્દોષ છે. મહી વલોવવાના અભિનયને અવકાશ આપે તેવું છે ત્યારે તો આ ગીત અહીં સંગ્રહવાને એક પણ કારણ રહેતું નથી.

શિક્ષકનો પોતાના વિષય માટેનો ઉત્સાહ ઇષ્ટ છે. ગીતનૃત્યમાં વિદ્યાર્થીઓ સમય પણ ભૂલી જાય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં કલાની કેળવણીથી બીજા કયા વિષય ઉપર એકચિત્ત ન થઇ શકે એવી નબળાઇ વિદ્યાર્થીઓમાં ન આવવી જોઇએ એ કેળવણીનો સમગ્રતાથી વિચાર કરનારે લક્ષમાં રાખવું જોઇએ.

આ સંગ્રહ અમને ઉપયોગી જણાયો છે. અને આ ઉત્સાહી શિક્ષક બીજા પણ પોતાના વિષયને લગતાં પુસ્તકો આપણને આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

नाभिनन्दन जिनोद्धार प्रबन्धः–(ગૂજરાતી અનુવાદ સાથે) સંપાદકઃ પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ

અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ વિ. સં. ૧૩૬૯માં શત્રુંજય તીર્થનો નાશ કર્યો હતો. તેનો પુનરુદ્ધાર પિતા પુત્ર દેસલ અને સમરસિંહે કરાવ્યો તેનું આ સવિસ્તર વર્ણન છે. સમરસિંહ પાટણના સૂબા અલપખાનનો કૃપાપાત્ર હતો તેથી તેની પાસેથી તેણે ફરમાન મેળવ્યું, તે પછી મૂર્તિની શિલા કેવી રીતે આણી ત્યાંથી શરૂ કરી પુનરુદ્ધારની સમસ્ત ક્રિયા તથા સંઘની યાત્રાનું આમાં વર્ણન છે. પ્રબન્ધ ઉકેશગચ્છીય કક્કસૂરિએ સં. ૧૩૯૩માં પૂરો કરેલો છે.

ગ્રન્થ મોટે ભાગે અનુષ્ટુપમાં લખેલો છે. વિક્રમના ચૌદમા શતકની ગુજરાતીમાં લખાતી સંસ્કૃત ભાષાના એક નમૂના તરીકે તેનું મહત્ત્વ છે. ગ્રન્થ સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિથી લખાયો છે. તીર્થના ખંડન જેવો મુખ્ય બનાવ માત્ર બે શ્લોકમાં પતાવ્યો છે અને ત્યાં પણ તેનું કારણ કલિમહિમા કહેલો છે. છતાં પ્રબન્ધ સીધી અને આડકતરી રીતે તે સમયના ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને આપણી સામાજિક સ્થિતિ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. ગુજરાતની ધનિકતા અને તેના મોટા શેઠિયાઓની દાનાઇ તેમાં બરાબર જણાય છે, જેને માટે ગુજરાતે હમેશાં મગરૂર રહેવું જોઇએ.

આ પુસ્તકની સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ ઘણી કિંમત હોય જ, પણ ઉપર કહ્યું તેમ બીજા અનેક જિજ્ઞાસુને તે બહુમૂલ્ય છે. તેની ઉપયોગિતામાં વધારો કરવા અમે કર્તાને નીચે પ્રમાણે સૂચના કરીએ છીએઃ—

(૧) તે સમયના ગુજરાતનો નકશો સાથે મૂકવો.

(૨) પ્રબંધમાં લખેલાં તીર્થોમાં હાલ કેટલાં છે ક્યાં છે વગેરે સર્વ હકીકત સંશોધનથી ભેગી કરવી. જો કોઈ તીર્થ નાશ પામ્યું હોય તો તેનો ઇતિહાસ પણ મૂકવો.

(૩) જે જે મૂર્તિ દરવાજા મયૂરમૂર્તિ વગેરે તીર્થમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે અત્યારે છે કે કેમ તે સંબંધી પણ નીચે ટીપો ઉમેરવી.

(૪) વિશેષ નામોનાં સૂચીપત્રો આપવાં; જૈન પારિભાષિક શબ્દોનું ટિપ્પણ આપવું.

પુસ્તક આપણા ઇતિહાસ સંશોધનને માટે અતિ અગત્યનું છે.

જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ જોઃ—સંગ્રાહક અને સંપ્રયોજકઃ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ. કિંમત ત્રણ રૂપિયા.

પહેલા ભાગ જેટલો જ આ ભાગ પણ ઉપયોગી છે. આમાં ૧૮ મા શતકના કવિઓનાં કાવ્યોનાં આદિ અન્તનાં પ્રતીકો છે. છેવાડે આપેલી સૂચીઓથી પુસ્તક વધારે ઉપયોગી બન્યું છે. આ ઉદ્યોગી સંપાદકને ગ્રન્થ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

ગુજરાતી લેખનકલા પુસ્તક પહેલુંઃ—યોજનારઃ હરિલાલ રગીલદાસ માંકડ બી. એ. નાગરિક પ્રકાશન મદિર, હોસ્પીટલ રોડ, કરાચી કિં. ૧–૨–૦

ગુજરાતી ભાષામાં આ જાતનાં પુસ્તકો ઘણાં થોડાં પ્રગટ થયાં છે અને આટલું સર્વગ્રાહી અને વિસ્તૃત તો આ પહેલું જ પુસ્તક છે. લેખનના બધા પ્રકારો આમાં દર્શાવેલા છે અને વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણમાં અને સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ ઉપયોગી થાય તેવું આ પુસ્તક છે.

આ પુસ્તકમાં કર્તાએ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના વિભાગો સ્વીકાર્યા છે અને તે ઉપરાંત પશ્ચિમના વિભાગો પણ નવાં નામો યોજી સ્વીકાર્યા છે. કર્તાના સર્વ અભિપ્રાયો અને લક્ષણો સર્વસંમત થાય તેવાં નથી. કેટલાંક તો દેખીતી રીતે દોષવાળાં છે. જેમકે પદ્યનું લક્ષણ "પ્રાસાનુપ્રાસવાળુ છન્દોગીત લખાણ" કહ્યું છે તેમાં પ્રાસાનુપ્રાસ કોઈ પણ અર્થમાં કાવ્યનું આવશ્યક અંગ ન ગણાય. કલાપી વગેરે ઘણાએ લેખકોએ પ્રાસ વિનાનાં સંસ્કૃત વૃત્તો લખ્યાં છે. વળી "ડર્જે"ને માટે "મોં વાળવાં કે છેડા ઢાંકવા" એવું ઉપલક્ષણ આપ્યું છે પણ એ ગુજરાતી શબ્દ સૂચિત ક્રિયા જરા પણ લેખનની કે સાહિત્યની નથી. તે સિવાય "આપનું મન દુઃખ થયું" (પૃ. ૯૨) જેવાં વાક્યો છે અને બીજી પણ એવી ભૂલો છે જે ઉતાવળમાં રહી ગયેલી જણાય છે. પૃ. ૧૧૨ પર ગુજરાતી શિક્ષકની જગાની અરજીમાં ગ્રેજ્યુએટ આગળ "દયા" મગાવી છે તે અમને ઉચિત નથી લાગતું.

કર્તાએ આ પુસ્તક એક બુદ્ધિગ્રહ નીચે લખ્યું છે તે અમને ખૂંચે છે. હાલનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો વિષે તેઓ લખે છેઃ "સામાન્ય પાઠ્યપુસ્તકોમાં ભાષા સાદી વાપરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકોનું આ અનુકરણ છે. પણ અંગ્રેજી પરત્વે જે શોભા ગણાય છે તે ગુજરાતીને મોળી દાળ કે, લુખ્ખી લસ્ય બનાવી મુકે છે." (છેલ્લા પાંચ શબ્દો અમને સુરુચિને આઘાતક લાગે છે.) હવે ભાષા સાદી વપરાતી કર્તા જોતા હોય

તો તેનું એક જ કારણ કે આપણે આ નવા જમાનામાં બધી રીતે એક તરેહની સાદાઇ તરફ વળતાં જઇએ છીએ. જે રીતે આપણા પહેરવેશમાંથી, ઘરેણાંમાંથી, સામાન્ય બોલ-ચાલમાંથી અમુક અલંકારો દૂર થતા જાય છે તે જ રીતે ભાષામાંથી પણ તે ખમતા જાય છે. અને પાઠ્યપુસ્તક ઉપર મોળાપણાનો દોષ મૂકતાં છતા કર્તાનું પુસ્તક આ આધુનિક સંસ્કારી સાદાઇને જ વધારે મળતું છે. તેમના પત્રોના નમૂનામાં પણ તેમણે "સર્વે શુભોપમાલાયક" જેવાં વિશેષણો છોડી દીધાં છે—માત્ર જૂના કાગળના નમૂનામાં રાખ્યાં છે. તેમનો આ ગ્રહ સૌથી વધારે કાવ્યના નમૂનામાં જણાય છે. વિદ્યાર્થીઓને "વિદ્દદ્જન્ય અને વિદ્દદ્ભોગ્ય" સાહિત્યનો તેમને અતિરેક થયો જણાય છે અને તેથી તેમને વધારે રાસડા ભજન મંગળા વગેરેના દાખલા આપ્યા છે, આથી તેમનું વિવેચન જોઇએ તેટલું ઊંડુ થઇ શક્યુ નથી. ગુજરાતની મત્તા તરીકે ગણાવેલ આ સાહિત્યના ગુણો "રાસની હલક; રામડાની ઠમક" વગેરે સાહિત્યના ગુણો નથી, પણ નૃત્ય ગીતના ગુણો છે, અને તેમની વિવેચનામાં કે વિવેચનના સિદ્ધાન્તો કે દૃષ્ટિબિન્દુમા આ ક્યાંઇ આવતા નથી. વિવેચનામા તેમણે કવિના દોષો પણ બતાવવા જોઇતા હતા કારણ કે શિખાઉનું એ તરફ ધ્યાન જવાની પણ જરૂર છે.

વિગતોના ગમે તેટલા મતભેદ છતાં અમે આ પુસ્તકને માટે લેખકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. પુસ્તક પોતે તેમની ખંત અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિનો નમૂનો છે. તેઓ આનો બીજો ભાગ બહાર પાડશે એવી આશા રાખીએ છીએ. ગુજરાતીના અભ્યાસ તરફ હવે ધ્યાન જતું જાય છે તેમાં આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થશે.

આશાની ઇમારતઃ—લેખક તથા પ્રકાશકઃ ચાંપશી વિ. ઉદેશી મૂલ્ય રૂ. ૦ાા

રજપૂત યુગના શરાતન પ્રેમ અને તે સાથે તે સમયની ક્રરતા અને ખુદ્દલાઇની આ એક સરલ રીતે કહેલી વાર્તા છે. વાર્તામાં ખોટો આડંબર નથી, પણ કર્તા ઓછા શબ્દોમાં આ વાર્તા વધારે સારી રીતે કહી શક્યા હોત એમ અમે માનીએ છીએ. પાત્રોનો સ્વભાવ રાજપૂત યુગને અનુકૂળ ચિતરાયો છે પણ એક બે જગાએ અમને અસંભવ દોષ રહી ગયો લાગે છે. જેઠમલ સામંતને મારી જ નાંખવાનો હતો તો ઝરણા પાસે તેના ઉપર ચઢી બેઠા પછી તેના હૃદયમાં ઘા કરવાને બદલે હાથ પર જ શા માટે ઘા કરે? સામંત સારવારથી સારો થાય એટલો બધો ય વખત ત્યાં જેઠમલ કોઈ કોઈ વાર કેમ ન આવી ચઢે અને સામંત ચંદાવત હતો એ વાત ન ફૂટી જાય? છેવટ સામંત પોતાની નિર્બળતા કબૂલ નથી કરતો તે જરા ખૂંચે છે. અનૂપા રાજાની કુંવરી હતી એમ બહાર પડયા પછી રાજા પોતે તેને ઉગારવાને એટલો દીન બનતો હતો ત્યારે, સામંત પોતાનો ગુનો કબૂલ કરીને રાજાને અનૂકૂલ રીતે અનુપાને બચાવી શકત. તે પછી રાજા એટલું પીગળ્યા પછી સામંતને દેહાંત દંડ કરત એમ માનવા કારણ નથી, અને કર્તાને સામંતની જે નિર્બળતા બતાવવી છે તે તો પહેલાં બતાવાઇ ગઇ છે.

અસ્તુ. એકંદર વાર્તા સુવાચ્ય છે અને કર્તાનાં બીજા પુસ્તકો જેટલી તે લોકપ્રિય થશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

સર્જનસિંહનો સંન્યાસ યાને એક સાધુની આત્મકથાઃ—લેખક અને પ્રકાશકઃ મોહનલાલ વિઠ્ઠલદાસ ગાંધી, બી. એ. એલ.એલ. બી. મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦

ટોલ્સ્ટૉયની Father Surgius નામની વાર્તાનો આ અનુવાદ છે. એક સાધુ ઇશ્વર-સાધના કરતાં કેમ પતિત થાય છે તેનું આ સુંદર બ્યાન છે. ગુજરાતી સુગમ કરવા આમાં પરિસ્થિતિ અને પાત્રોનાં નામો ગુજરાતી યોજ્યાં છે. અમે હમેશાં આવા ફેરફારની વિરુદ્ધ છીએ. અને તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મૂળ વાર્તાનું વાતાવરણ આપણે અનુવાદિત વાર્તામાં ખડું કરી શકતા નથી. અને આપણા દેશમાં ન જ બને અથવા કંઈક જુદી રીતે અને તેવી, અને તેથી એટલે અંશે અસ્વાભાવિક વાર્તા ખડી કરી વાચકના ચિત્તને ખોટે રસ્તે વિચાર કરતું કરી મૂકીએ છીએ. આ વાર્તામાં કર્તાને શંકા રહે છે તેમ, એવું બન્યું જ છે. આપણી હિંદુઓની ઇશ્વરસાધના કરવાની રીત આમાં નિરૂપેલી રીતથી અત્યંત ભિન્ન છે. આપણામાં પણ સાધનામાં પતન અને તે પણ સ્ત્રીના મોહથી, થયાના દાખલા છે પણ આમાં નિરૂપેલી અરવસ્થતા, ઝાળ, એ અત્યંત વિદેશી, ખ્રિસ્તી ધર્મનાં છે, હિંદુ ધર્મના નથી.

છતાં વાર્તા સુવાચ્ય છે અને તેમાંથી સાધકને ઘણું જાણવાનું મળે એમ છે.

ઓળીપો અને બીજી પ્રેમ કથાઓઃ—લેખકઃ ઝવેરચંદ મેઘાણી, સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર. મૂલ્ય ચાર આના.

સૌરાષ્ટ્રની રસધારોમાંથી (૧) ઓળીપો (૨) શેત્રુંજીને કાંઠે, (૩) દસ્તાવેજ (૪) આહીરની ઉદારતા (૫) સુહિણીમેહાર એ પાંચ રસિક અને વૈવિધ્યવાળી વાર્તાઓનો આ નાનો સંગ્રહ છે.

કુરબાનીની કથાઓઃ—લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. મૂલ્ય ૭ આના.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની "કથા ઉ કાહિની"ના અનુવાદની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. આ પુસ્તક કોઇ કોઇ જગાએ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત થયેલું હોવાથી આ આવૃત્તિની ભાષા વિદ્યાર્થીઓને વધારે અનુકૂળ કરી છે.

ત્રીજી આવૃત્તિ થઇ છે એ જ પુસ્તકની લોકપ્રિયતાનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે.

જવાહરલાલ નહેરૂના પત્રોઃ—અનુવાદક અને પ્રકાશકઃ મોહનલાલ મોરારજી મહેતા. મળવાનું ઠેકાણુંઃ ધી જનરલ બુક ડીપો, ૧૧૬ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ, ૨. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦

પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂને આપણે એક પ્રબળ દેશનેતા તરીકે જાણીએ છીએ પણ આ પત્રોમાં તેમનો વિજ્ઞાનનો શોખ જાણવાનો પ્રસંગ મળે છે. આ પત્રો તેમની દસ વરસની પુત્રી ઇંદિરાને મોકલેલા છે. તેમાં પૃથ્વી અને સૂર્યમાળા કેમ બંધાઇ, તેનું પ્રથમ સ્વરૂપ કેવું હતું, પછી તેમાં પ્રથમ કેવાં પ્રાણી થયાં અને પછી તેમાંથી વિકાસ થતાં થતાં માણસો થયાં તે સાદી ભાષામાં લખેલું છે. માણસની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ રૂપરેખામાં આપેલ છે અને એ રીતે સંસ્કારિતા કોને કહેવાય તેનું દિશાસૂચન કરેલું છે.

પુસ્તક દરેક વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી છે.

બાળ વિજ્ઞાનઃ—લેખકઃ સૌ. વિમળા સેતલવાડ પ્રકાશકઃ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

નાનાં બાળકોની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરી તેને યોગ્ય ઉત્તેજન આપવાને માટે આપણી ભાષામાં જોઇએ તેવું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય નથી. તે ખોટ પૂરી પાડવા આ પુસ્તક લખાયું છે. પુસ્તકની ભાષા સરલ છે. અક્ષરો મોટા ચોખ્ખા—જો કે જુદા જુદા રંગની શાહી વાપરવાની અમને જરુર નથી લાગતી-અને આકર્ષક છે. આખું પુસ્તક સુઘડતાથી છપાયું છે. [illegible] વિષયો પણ સામાન્ય રીતે બધાંના જોવામાં આવે તેવા છે જો કે વિશેષ

કરીને શહેરનાં છોકરાંને માટે આ પુસ્તક લખાયું છે પણ આ વિષય એટલો મોટો છે કે તેમાં હજી બીજા પ્રયત્નોને ઘણો અવકાશ છે. ચિત્રો આપીને પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી બનાવ્યું છે. આટલાં કિંમતી આકર્ષણોના પ્રમાણમાં કિંમત વધારે નથી; જોકે આપણા ગરીબ દેશને આટલી કિંમત પણ વધારે પડે. નાનાં બાળકોને સુગમ કરવા આવું પુસ્તક દરેક પુસ્તકાલયે રાખવું જોઇએ.

વિજ્ઞાનનો વિકાસ:—લેખક: રેવાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપુરા, બી. એ. પ્રકાશક: લાભશંકર રેવાશંકર સોમપુરા, નવા પુરા, ચોક, પાલીતાણા. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

History of Science (વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ) નામના મોટા પુસ્તકમાંથી અઘરો અને સામાન્ય ગુજરાતીને દુર્ગમ પડે એવો ભાગ છોડી દઇ તેનું ભાષાન્તર આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યું છે. શૈલી સરલ છે, અને લેખકે ઘણા જ ઉત્સાહથી આ કામ કરેલું છે. પણ ભાષાની ભૂલો ઠેકઠેકાણે રહી ગઇ છે અને કાગળ અને અક્ષરો પણ સારા વાપરી શકાયા નથી. લેખકે કોઇ મિત્ર પાસે ભાષા સુધરાવી હોત અને કોઇ સંસ્થા દ્વારા આ પુસ્તકને સુઘડ રીતે છપાવ્યું હોત તો વધારે સારૂ. પણ વિજ્ઞાનના જુજ સાહિત્યમાં આ ઉત્સાહી લેખકે કરેલા ઉમેરાને અમે આવકાર આપીએ છીએ અને સર્વને અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને તે વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

બાપુની કૂચ:—લેખક: ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને માણેકલાલ ઠાકર. પ્રકાશક: નટવરલાલ દવે મંત્રી, ઉષા પ્રકાશન મંદિર, આણંદ. કિંમત પાંચ આના.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ દાંડી તરફ કૂચ શા માટે કરી, કેમ કરી તે સર્વ હકીકત અહીં નાનાં બાળકો સમજી શકે એવી ભાષામાં કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. હિંદના ઇતિહાસમાં આ અતિ મહત્ત્વનો બનાવ બાળકોને કહેવાને આ ઉપયોગી પુસ્તક છે.

ભારતનું ભાવિ યાને એક કામદારની આત્મકહાણી:—લેખક: મગનલાલ શકરલાલ મોદી. પ્રકાશક: પ્રભુદાસ વાલજી ઠક્કર. સોલ એજન્ટસ વિલાસ ઓફીસ ૧૮૧ બજાર ગેટ, કોટ, મુંબઇ. કિંમત ૦-૮-૦

આ ટૂંકી વાર્તાના લેખકમાં વાર્તા લખવાની, પ્રસગો યોજવાની અને વર્ણનો મૂકવાની આવડત છે. પણ અંગ પ્રત્યંગોને જોડવાની અને તેમાંથી એક સમગ્ર રૂપ ઉત્પન્ન કરવાની કળા અને કલ્પના નથી. આ વાર્તામાં જ્યાં સુધી મજૂરનું જીવન આવે છે ત્યાં સુધી વાર્તા બરાબર ચાલે છે પણ પછી તે મજૂર સાબરમતી આશ્રમમાં જાય છે ત્યાંથી—અને આ પ્રકરણોને લેખક સૌથી વધારે અગત્યનાં ગણે છે !—વાર્તા કથળે છે, ઉપદેશાત્મક થઇ જાય છે. આ વાર્તાના ત્રણ મુખ્ય ભાગો મજૂર જીવન, આશ્રમ જીવન, અને બારડોલીનો પ્રેમ પ્રસંગ વણાઇને એક થતા નથી. શૈલી વસ્તુ બધામાં જુદા રહી જાય છે, જો કે દરેક અંગનું વિધાન ઠીક થયું છે. લેખક સમગ્ર કલ્પના કરવામાં સફળ થાય તો સાચી વાર્તાઓ આપી શકે એમ અમે માનીએ છીએ.

વાર્તામાં ઠેરઠેર અશ્લીલ જાહેર ખબરો આપી સોલ એજન્ટસ વિલાસ ઓફિસે ઘણી જ હીન રુચિ બતાવી છે. અને કિંમતના પ્રમાણમાં કાગળ છાપ વગેરે ખરાબ વાપર્યા છે.

ઇશુ અને ગાંધીઃ—પ્રયોજક અને પ્રકાશકઃ કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઇ દવે. બાપા-શાસ્ત્રીની પોળ, સાંકડી શેરી, અમદાવાદ. મૂલ્ય ચાર આના.

આ બે મહાપુરુષોના સામ્ય સબંધી ઘણું કહેવાયું છે. આ નાનકડા પુસ્તકમાં એ બન્ને પુરુષોનાં સમાન વચનો સામસામાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. બન્નેના જીવનના સમાન પ્રસંગો અને એવા પ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ બહુ ચાતુર્યથી મૂકેલાં છે. આ નાનું પુસ્તક પણ ઘણું આકર્ષક છે.

વાનર સૈનિક રમેશઃ—લેખકઃ ચન્દ્રશંકર. પ્રકાશકઃ જયકૃષ્ણ ના. વર્મા, 'ગુણસુંદરી' કાર્યાલય, ૧૧૪ ગિરગામ બેકરોડ, મુંબઇ ૪.

આ એક વાનર સૈનિકની વાર્તા છે. તે બાળકોને રસ પડે તેવી રીતે કહેવાઇ છે. બાળકોને ઉત્સાહી અને દેશવત્સલ કરે તેવી છે.

અયોધ્યા ઓહિયાં.—લેખકઃ છગનલાલ નથુભાઇ જોષી. પ્રકાશકઃ પ્રસ્થાન કાર્યાલય અમદાવાદ. ત્રણ આના.

કંપની સરકારે કેવી દગલબાજીથી અને ક્રૂરતાથી અયોધ્યાના નવાબો પાસેથી અયોધ્યા પડાવી લીધું તેનું આ સરલ કથન છે.

વિપ્લવની વાતોઃ—પ્રગટકર્તાઃ ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર. ૧૮૦ કેળાંપીઠ, સુરત.

મૂળ હિંદી ઉપરથી આ વાર્તાઓ ઉતારેલી છે.

તકલીઃ—લેખકઃ રસિક. પ્રકાશકઃ રસિક ચુનીલાલ ભાયાણી. ૪૦, નવી હનુમાન ગલ્લી મુંબઇ ૨. કિંમત ૨ આના.

ચિત્રો સાથે તકલી કાંતવાને માટે સમજણ પડે તેવી રીતે આમાં સૂચનાઓ આપેલી છે.

પૂજારીને પગલેઃ—લેખકઃ જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એમ. એ. પ્રકાશકઃ પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. ચાર આના.

બહુ જ આછા બનાવોવાળી રૂપકની ઢબની આ વાર્તા છે તેમાં લેખકે પોતાના વિચારો, દૃષ્ટાન્તો, ભાવનાઓ ચાતુર્યથી અસરકારક રીતે ગૂંથ્યાં છે. તેમની શૈલી લાક્ષણિક છે.

પંડિત જવાહરલાલઃ—કર્તાઃ ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા. પાંચ આના.

આખા દેશના પ્રિય જુવાન નેતાના જીવનની રૂપરેખા.

ગોરા કે ગોઝારાઃ—મૂળ લેખકઃ જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ. પ્રગટકર્તાઃ ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત. બે આના.

ઇજિપ્તમાં દેનશાવાઇ નામના ગામમાં અંગ્રેજોના જુલમનો કિસ્સો.

પિકેટિંગનો પ્રભાવઃ—લેખક તથા પ્રકાશકઃ ન્યાયરત્ન લલ્લુભાઇ ભીમભાઇ દેશાઇ. સદલપુર—જી. સુરત. મૂલ્ય છ આના.

અનેક કિસ્સાવાળી પિકેટિંગની સફળતાની વારતા.

વીરાંગનાઓની વીરહાક (સચિત્ર):—પ્રકાશકઃ નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, દેવસાનો પાડો, અમદાવાદ. કિંમત ૦-૨-૬

આ નાના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણેના જીવનચરિત્ર-લેખો છે,

	લેખક
પૂ. કસ્તુરબા	શ્રી રાધિકા મ. ગાંધી
શ્રી હંસા બહેન	શ્રી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ
શ્રી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય	શ્રી અરવિન્દા દેસાઇ
શ્રી સરલાદેવી શેઠ	શ્રી ઇન્દુમતી મહેતા

વાનરસેનાનાં ગીતો: ભાગ ૧ લો:—સમ્પાદકઃ ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ. પ્રકાશકઃ 'ગુણસુંદરી' કાર્યાલય, ૧૧૪ ગિરગામ બૅકરોડ, મુંબઇ ૪.

વાનરોને પ્રિય નીવડેલાં ગીતો, ધૂનો વગેરેનો સંગ્રહ.

રણરસિયાંના રાસઃ—લેખક અને પ્રકાશકઃ મૂળજીભાઇ પીતામ્બરદાસ શાહ, મોટા બાજવાડા, વડોદરા. શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારના પ્રવેશક સહિત. મૂલ્ય છ આના.

બારડોલી ગીત સંગ્રહઃ—પ્રકાશકઃ સી. એચ. દવે એન્ડ કંા. બુકસેલર્સ એન્ડ સ્ટેશનર્સ, આણંદ. કિંમત ૦–૧–૦

ગુજરાતના ખેડાવાળઃ—સંપાદકઃ જ. દ. પંડ્યા બી. એ. અમદાવાદ.

આ બાજ ખેડાવાળ પત્રિકાના પુ. ૫નો ૨ જો અંક છે. પત્રિકા ખાસ કરીને જ્ઞાતિ માટે પ્રકટ થાય છે પણ આ અંક દરેક જ્ઞાતિએ લક્ષમાં લેવા જેવો છે. આમાં ખેડાવાળોની સને ૧૮૭૨ થી ૧૯૨૧ સુધીની વસ્તીની સંખ્યા અને તેને લગતી બીજી જે જે હકીકત સરકારી સેન્સસ રિપોર્ટમાંથી મળી તે એકત્ર કરી છે. લેખક પુસ્તકને અંતે ખરુ જ લખે છે કે સામાજિક સ્થિતિના અભ્યાસ વિના સમાજના દર્દની દવા કરવી અશક્ય છે એટલે તે અભ્યાસમાં જેટલા વધારે ભાગ લે તેટલો જ ફાયદો છે.

કરક કાવ્ય ભાગ પહેલોઃ—સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરનારઃ હરીલાલ હરદેવલાલ મુનશી. ડુમસ. કિંમત ૦–૨–૬

આપણાં પ્રાચીન કાવ્યોની ઢબનાં ભજનો અને સ્તુતિઓનો આ સંગ્રહ છે. ઘણાંખરાં ભજનો હિંદીમાં છે તે બતાવે છે કે ક્યાંસુધી અને ક્યાર સુધી હિંદી ભાષા હિંદની સામાન્ય ભાષા હતી. થોડાં ગુજરાતી ભજનો પણ છે.

અમૃતવાણી ભાગ પહેલોઃ—બનાવનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનારઃ દેવી સૂરજબા. મુ. નડીઆદ. કિંમત બાર આના.

અમૃતવાણી ભાગ બીજોઃ—બનાવનારઃ બ્રહ્મવાદિની સૂરજબા. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનારઃ દેસાઇ રણછોડભાઇ ઝવેરભાઈ. ઠે. દેસાઇ વગો. નડીઆદ. કિંમત રૂ. ૧–૦–૦.

શ્રી કરચેલિયા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ:—લેખકઃ શાંતિચંદ્ર પરીખ. પ્રકાશકઃ શ્રી કરચેલિયા જૈનસંઘ.

શ્રી સત્યનારાયણ કથાઃ–કર્તા અને પ્રકાશકઃ મગનલાલ મયારામ મહેતા, ઉપલેટા–(કાઠિયાવાડ) જ્ઞાતિભાઇઓને અમૂલ્ય ભેટ, અન્ય પાસેથી રૂા. ૦–૫–૦ પોસ્ટ સાથે.

હિંદુ કોમ અનેક નાતોમાં વહેંચાયેલી છે. તેનો અભ્યાસ આપણે નાતવાર કરીને પછી જ કરી શકીશું. આ પુસ્તકમાં કર્યો છે તેવો અભ્યાસ દરેક નાત કરે, અને તેનાં પરિણામો પ્રસિદ્ધ કરે તે ઘણું જ ઇચ્છવા જોગ છે.

ગીતા-સૂચિઃ—સંપાદકઃ હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર, 'કલ્યાણ'-સંપાદક. પ્રકાશકઃ ગીતા પુસ્તકાલય, ૩૦ બાંસતલ્લા ગલી, કલકત્તા.

ભગવદ્‌ગીતા માત્ર હિંદુઓનું કે માત્ર હિંદનું પુસ્તક નથી પણ સત્ય શોધતી આખી દુનિયાનું પુસ્તક છે. તે વિશે રચાયેલા બધી ભાષાના ગ્રંથોની યાદી તૈયાર કરી કલ્યાણના સંપાદકે ઘણું અગત્યનું કામ કરેલું છે.

આરોગ્ય પત્રિકા (ત્રૈમાસિક):—પ્રસિદ્ધ કરનારઃ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી. વાર્ષિક લવાજમ (ટપાલ ખર્ચ સિવાય) ૦-૮-૦. છુટક નકલના ૦-૨-૦

આ પત્રિકા જનસમાજને આરોગ્યના વિષયનું ઉપયોગી જ્ઞાન સરળ ટૂંકા લેખો દ્વારા આપવા માટે અને અમદાવાદના શહેરીઓ મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ અને અભિમાન લઇ શકે એટલા માટે પ્રસિદ્ધ કરી છે. સર્વ તેનો લાભ લઇ શકે તેટલા માટે લવાજમ ઘણું જ થોડું રાખેલુ છે. પૂંઠા ઉપર અમદાવાદનાં સુંદર સ્થાપત્યકામોનાં ચિત્રો આપેલાં છે તે પણ યોગ્ય કરેલું છે મ્યુનિસિપાલિટીનો આ પ્રયાસ સફળ થઇ ગુજરાતની તેવી બીજી સસ્થાઓને દાખલો આપનાર થઇ પડે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

રાનીપરજમાં રેંટિયો:—પ્રકાશકઃ જુગતરામ દવે. બારડોલી સત્યાગ્રહ પ્રકાશન વિભાગ, બારડોલી. સવત ૧૯૮૪નું નિવેદન.

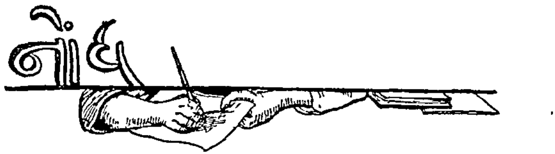
શેઠ ઘેલાભાઇ લાલભાઈ જવેરી કેશર—બરાસ ફંડ પ્રસિદ્ધ કર્તાઃ જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી. મેને. ટ્રસ્ટી. વિ. સ. ૧૯૮૫ ઇસ્વી ૧૯૨૯ સં. ૧૯૮૩-૮૪ આશ્વિન અમાવાસ્યા પર્યંત

હિંદુ અનાથાશ્રમનો રિપોર્ટ:—પ્રકાશકોઃ વલ્લવભાઇ હાથીભાઇ દેસાઇ; મોહનલાલ હરિવલ્લવદાસ શાહ. માનદ મંત્રીઓ, હિંદુ અનાથાશ્રમ, નડીઆદ. તા. ૧-૮-૨૮ થી તા. ૨૧-૧૦-૩૦ નો દ્વૈવાર્ષિક રિપોર્ટ.

બહેરા-મુંગાની શાળા, અમદાવાદ. ૨૧ મો વાર્ષિક હેવાલ સને ૧૯૨૯. મણિલાલ મોહોલાલ શાહ, ભોગીલાલ ધીરજરામ લાલા, પ્રાણશંકર લલ્લુભાઇ દેસાઇ, મંત્રીઓ.

રા.

[હજી સ્થલસંકોચને લીધે કેટલાક પુસ્તકોનો પરિચય આપવો બાકી રહી ગયો છે.]

ચિનુનાથ મહાદેવ અન્ત્યજો માટે ખુલ્લા મુકાયા.

સદ્ગત સર ચિનુભાઇએ અમદાવાદમાં પોતાના મકાન નજીક પોતાના કુટુંબે પૂજા કરવા માટે ચિનુનાથ મહાદેવ સ્થાપેલા. તે મહાદેવની જગા તે કુટુંબની ખાનગી મિલકત છે. તે મહાદેવનાં દર્શન કરવાનો હક અન્ત્યજોને પણ આપીને એ કુટુંબે હિંદુઓની ધાર્મિક પ્રગતિનો સારો દાખલો બેસાડ્યો છે. સાર્વજનિક દેવમંદિરોના ટ્રસ્ટીઓ પણ હવે આ ખાતે આવશ્યક પગલું લે તો સારુ. પણ દેવમંદિરોના ખાનગી માલિકોએ તો આનો દાખલો લેવામાં ઢીલ ન કરવી જોઇએ.

* * *

રાષ્ટ્રીય ધ્વજ

ચાલુ માસની તા. ૬–૭–૮ ઉપર મળેલી મહાસમિતિએ અનેક મહત્ત્વના ઠરાવો કરેલા છે. તેમાં રાષ્ટ્રીયધ્વજ સંબંધી ઠરાવ પણ છે.

“ ધ્વજ પહેલાની માફક આડા ગોઠવેલા ત્રિરંગી પટાનો રહેશે. પણ રંગોની ગોઠવણ સૌથી ઉપર કેસરી, તેની નીચે સફેદ અને તેની નીચે લીલો એ પ્રમાણે રહેશે. વચમાના સફેદ પટા ઉપર ઘેરા વાદળી રંગમા રેંટિયાનુ નિશાન આવશે. આ રંગો કોઇ પણ કોમના સૂચક નહિ ગણાય; પરંતુ કેસરી રંગ ધૈર્ય અને ત્યાગનો સૂચક, સફેદ શાન્તિ અને સત્યનો તથા લીલો શ્રદ્ધા અને શૌર્યનો સૂચક ગણાશે. રેંટિયો એ આમવર્ગની આશાનું પ્રતીક છે. ધ્વજનું માપ લંબાઈ ૩ અને પહોળાઇ ૨ એ પ્રમાણમા રહેશે.”

કોમી અર્થસૂચકતા કાઢી નાંખી એ ઇષ્ટ છે. અને એ આપણે કોમી ભાવનાથી એટલા પર ગયાનું ચિહ્ન છે.

* * *

પ્રજાના મૂળ હકો અને આર્થિક કાર્યક્રમ

ગઇ મહાસભાના અધિવેશન સમયે આનો કાચો ખરડો પસાર થયેલો પણ આ કામ ઘણી ઉતાવળમાં થએલું હોવાથી પુખ્ત વિચાર કરી આ સબંધી નિવેદન બહાર પાડવા સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિના નિવેદન પછી મહાસમિતિએ નીચેના મૂળ હકો ઠરાવેલા છે. આ વિષય ઘણો મહત્ત્વનો છે, પણ અહીં તો માત્ર તેની નોંધ લેવી શકય છે.

પ્રજાના મૂળ હકો અને ફરજો

૧. (ક) હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રજાજનને પોતાના વિચારો દર્શાવવાની સ્વતંત્રતાનો, સભા અને સંગઠનની સ્વતંત્રતાનો તથા નીતિ અને કાયદાથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવા કાર્યો માટે શાન્તિપૂર્વક અને શસ્ત્ર વિના એકત્રિત થવાનો હક છે.

(ખ) હિંદુસ્તાનનો દરેક પ્રજાજન, પોતાની ધર્મબુદ્ધિને અનુસરવાની તથા પ્રજાની સુલેહશાન્તિ અને સદાચારની આડે ન આવે એવી રીતે પોતાનો ધર્મ માનવાની અને આચરવાની સ્વતંત્રતા ભોગવશે.

(ગ) નાની કોમોની તથા ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલનારા પ્રદેશોની સંસ્કૃતિ, ભાષા અને લિપિ સુરક્ષિત રહેશે.

(ઘ) હિંદુસ્તાનના સૌ પ્રજાજનો કાયદાની દૃષ્ટિએ ધર્મના, ન્યાતજાતના, કોમના અથવા તો સ્ત્રીપુરુષના ભેદભાવ વિના સમાન છે.

(ઙ) કોઈ પણ દેશીની તેના ધર્મ, નાતજાત, માન્યતા અથવા લિંગભેદને કારણે સરકારી નોકરીમાં, સત્તા કે માનના હોદ્દામાં, તથા કોઇ પણ વેપાર કે ધંધો કરવામાં કોઈ પણ જાતની અધિકારહીનતા ગણવામાં આવશે નહિ.

(ચ) કૂવા, સરિયામ રસ્તા, નિશાળો તથા જાહેર વાપરની બીજી તમામ જગાઓ જે રાજ્યને અથવા સ્થાનિક સંસ્થાઓને ખર્ચે બાંધવામાં આવેલા હશે અથવા કોઇ ખાનગી વ્યક્તિએ જાહેર પ્રજાના ઉપયોગને અર્થે અર્પણ કર્યા હશે તેની બાબતમાં સૌ દેશીઓના સમાન હકો અને ફરજો ગણાશે.

(છ) હથિયાર રાખવાની અને વાપરવાની બાબતમાં જે નિયમો અને પ્રતિબંધો કરવામાં આવે તેને અનુસરીને દરેક દેશીને હથિયાર રાખવાનો અને ધારણ કરવાનો હક છે.

(જ) કાયદાના અમલની રૂએ કરવામાં આવે તે સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે કોઇ પણ માણસની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં નહિ આવે, તેમ જ તેના ઘરમાં કે માલિકીની જગામાં પ્રવેશ નહિ કરવામાં આવે કે તે જપ્ત કે ખાલસા નહિ કરવામાં આવે.

(ઝ) સઘળા ધર્મોની બાબતમાં સરકાર નિષ્પક્ષતા જાળવશે.

(ઞ) પુખ્ત વયના તમામ માણસોને મતાધિકાર રહેશે.

(ટ) મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની વ્યવસ્થા સરકાર કરશે.

(ઠ) સરકાર કોઇને ઈલકાબો નહિ આપે.

(ડ) મોતની સજા નાબૂદ કરવામાં આવશે.

(ઢ) હિંદુસ્તાનનો દરેક દેશી હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ સ્થળે જઇ શકશે, અને દેશના કોઈ પણ ભાગમાં વસવાટ કરી શકશે, મિલકત ધારણ કરી શકશે, કોઈ પણ વેપારધંધો કરી શકશે તથા દેશના બધા ભાગોમાં કાયદાના રક્ષણની તથા કાયદેસર મુકદ્દમાની બાબતમાં સમાનતા ભોગવશે.

મજૂરવર્ગ

૨. (ક) સમાજની આર્થિક રચના ન્યાયી ધોરણ ઉપર રચાયેલી હશે, જેથી સમાજમાં દરેક જણ સારી અને સુઘડ ઢબે પોતાનું જીવન ગુજારી શકે.

(ખ) સરકાર કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોના હિતની રક્ષા કરશે અને યોગ્ય કાયદાથી તથા બીજી રીતે તેમને સારી ઢબે જીવન ગાળી શકે તેટલો દરમાયો મળે, કામ કરવાની જગ્યા આરોગ્યપ્રદ હોય, મજૂરીના કલાક મર્યાદિત હોય, માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેની તકરારનો નિવેડો લાવવા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા હોય, તથા ઘડપણ, માંદગી કે બેકારીને લીધે જે આર્થિક હાડમારી આવી પડે તેની સામે રક્ષણ મળે, એવી વ્યવસ્થા કરશે.

૩. દાસત્વમાંથી અથવા લગભગ દાસત્વ જેવી સ્થિતિમાંથી મજૂરોની મુક્તિ.

૪. મજૂરસ્ત્રીઓનું રક્ષણ અને ખાસ કરીને સુવાવડ દરમ્યાન રજાનો પૂરતો બંદોબસ્ત.

૫. નિશાળે જવા યોગ્ય ઉંમરના બાળકોને ખાણોમાં કે કારખાનામાં રોકવાની બંધી થશે.

૬. પોતાના હિતની રક્ષાને અર્થે ખેડૂતો અને મજૂરોને મહાજનો બાંધવાનો હક રહેશે.

કારભાર અને સરકારી ખર્ચ

૭. જમીનભોગવટાની, જમીનમહેસૂલની તથા ગણોતની પ્રથામાં સુધારા કરવામાં આવશે. ખેતીની જમીન ઉપરના બોજાની વાજબી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. જે અનુસાર નાના ખેડૂતો અત્યારે જે જમીનમહેસૂલ તથા ગણોત ભરે છે તેમાં ઠીકઠીક ઘટાડો કરીને તેમને તત્કાલ રાહત આપવામાં આવશે, આર્થિક દૃષ્ટિએ ન પોસાઈ શકે એવી ખેતીની બાબતમાં જરૂરી જણાય તેટલી મુદત માટે ગણોતમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવશે, અને આવી રીતે ગણોતમાંથી મુક્તિ આપવાને અથવા ગણોતના દરમાં ઘટાડો કરવાને કારણે જરૂરી જણાય ત્યાં નાના જમીનદારોને જરૂરી રાહત આપવામાં આવશે, તથા ઉપર જણાવેલો હેતુ બર લાવવા માટે ઓછામાં ઓછી ઠરાવેલી એવી વાજબી રકમ ઉપરાંતની જમીનમાંથી થતી ચોખ્ખી આવક ઉપર ક્રમસર વધતો જતો એવો આવકવેરો નાખવામાં આવશે.

૮. ઓછામાં ઓછી અમુક ઠરાવેલી મિલકત ઉપરાંતની મિલકત ઉપર ક્રમિક દરને ધોરણે વારસા વેરો નાખવામાં આવશે.

૯. લશ્કરી ખર્ચમાં પુષ્કળ ઘટાડો કરવામાં આવશે, જેથી આજના પ્રમાણ કરતાં ઓછામાં ઓછા અર્ધા ભાગનો ઘટાડો થાય.

૧૦. મુલ્કી ખાતામાં ખર્ચ અને પગારોમાં મોટો ઘટાડો કરવામાં આવશે. ખાસ નીમેલા શાસ્ત્રજ્ઞો તથા એવા લોકો સિવાયના કોઈ પણ સરકારી નોકરને અમુક ચોક્કસ રકમ, જે સામાન્ય રીતે માસિક રૂ. ૫૦૦ થી વધારે ન હોય, તે કરતાં વધારે પગાર આપવામાં આવશે નહિ.

૧૧. હિંદુસ્તાનમાં બનાવવામાં આવતા મીઠા ઉપર વેરો નહિ નાખવામાં આવે.

આર્થિક અને સામાજિક કાર્યક્રમ

૧૨. દેશી કાપડને સરકાર રક્ષણ આપશે; અને એ હેતુથી પરદેશી કાપડ અને પરદેશી સૂતરનો

બહિષ્કાર કરવાની તથા એવા બીજા જરૂરી જણાય તે ઉપાયો લેવાની નીતિ સરકાર અખત્યાર કરશે સરકાર બીજા દેશી ઉદ્યોગોને પણ જ્યા જરૂર જણાય ત્યા પરદેશોની હરીફાઈ સામે રક્ષણ આપશે

૧૩ કેફી પીણા અને પદાર્થોની દવાના ઉપયોગ સિવાય સદંતર બધી કરવામા આવશે

૧૪ નાણાચલણ અને હૂંડિયામણનુ નિયમન રાષ્ટ્રીય હિતની દૃષ્ટિએ કરવામા આવશે

૧૫ ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો અને ખાતા, ખનિજ દ્રવ્યો, રેલ્વે, જળમાર્ગો, વહાણવટુ તથા વ્યવહારના બીજા સાધનો ઉપર સરકારી માલિકી અથવા કાબૂ રહેશે

૧૬ ખેડૂતોને દેવાદારીમાથી રાહત, તથા સીધી કે આડકતરી વ્યાજખોરી ઉપર અંકુશ

૧૭ દેશીઓને લશ્કરી તાલીમ મળે એવી વ્યવસ્થા સરકાર કરશે જેથી પગારદાર લશ્કર ઉપરાત રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે બીજી વ્યવસ્થા ઊભી થઇ શકે

કેટલાકની ટીકા છે કે અત્યારના મૂડીતંત્રમા મોટો ફેરફાર કર્યા સિવાય આ પ્રમાણે બની શકશે નહિ પણ સ્મરણમા રાખવુ જોઇએ કે અહીં મહાસભા માત્ર ધ્યેયો અને મૂળ હકો નક્કી કરે છે, તેના સાધનો નહિ

***

મહાસભાનાં દળો

પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્તાની સેવાદળ પોતાનુ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ મૂકેલી લઇ કોંગ્રેસના સ્વયંસેવક બની જાય છે તે જ પ્રમાણે લાલ કફની વાળા ખુદાઇ ખિદમતદારો પણ મહાસભાની ઉપરી સત્તા નીચે આવે છે આથી મહાસભાને નિત્યસજ્જ દળો મળે છે એ એક લાભ છે

***

રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ અને ગાંધીજી

આ માસનો સૌથી વધારે ચિન્તાકારક પ્રશ્ન, જે ગાધીજી કોન્ફરન્સમા જશે કે નહિ, તેનો હમણા શુભ નિવેડો આવેલો છે, તદ્દન ખૂબી કરીને લોર્ડ અરવિન હિંદમાથી ગયા તે પછી તરત જ તેની શરતો સરકારે તોડવા માડી છે એવી ફરિયાદ આખા હિંદમા બધેથી ઊઠતી આવી છે, અને જાણે કોન્ફરન્સને નિષ્ફળ કરવાના જ પગરણ સરકાર માડે છે, એવો વહેમ વધતો ગયો છે કોન્ફરન્સમા જે ઇસ્લામી ભાઇઓ નીમાયા છે, તેમા કોમી પક્ષપાતના દુરાગ્રહથી મુક્ત એવા બે ત્રણથી વધારે નથી રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષના પૂરતા પ્રતિનિધિઓ નથી એટલુ જ નહિ પણ ડૉ અનસારી હિંદુ મુસ્લીમ બન્નેને માન્ય એક વખતના મહાસભાના પ્રમુખ અને અત્યારના રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષના માન્ય નેતા પણ નથી આજ રીતે હિંદના વેપાર ઉદ્યોગને પણ પૂરતુ પ્રતિનિધિત્વ મળ્યુ નથી ઇંડિયન ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ ઍન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઝના ફેડરેશને શ્રીયુત પુરુષોત્તમદાસ, શ્રીયુત ઘનશ્યામદાસ બિરલા અને શ્રીયુત જમાલ મહમદને પોતાના રા ટે કૉ ના પ્રતિનિધિઓ તરીકે પસંદ કર્યા હતા તેમાથી શ્રી પુરુષોત્તમદાસ એકને જ સરકારે પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે કૉન્ફરન્સમા હિંદના વેપાર ઉદ્યોગના હિતનો પ્રશ્ન જેવો તેવો નથી અને તેમા પૂરતુ પ્રતિનિધિત્વ ન મળવાથી ઉપરોક્ત મંડળે કૉન્ફરન્સ સાથે અસહકાર કર્યો છે શ્રી પુરુષોત્તમદાસે કૉન્ફરન્સમા જવાનુ બંધ રાખ્યુ છે

પણ જાણે ખુદ ગાધીજીને પણ ન જવા દેવા હોય એવી જાતનુ તહકૂબીની શરતો પરત્વે સરકારનું વર્તન હતુ આ સંબંધી ગાધીજીએ સરકારની સંમતિથી ગયા 'નવજીવન'મા લાબુ તહોમતનામુ જાહેર પાડ્યુ છે તે ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે બધી અગત્યની બાબતમા શરતનો ભંગ થયો છે

ગાધીજીનો આ પ્રશ્નના નિવેડા વિના લંડન નહિ જવાનો આગ્રહ તે ઉપરથી સમજી શકાય છે 'માત્ર બારડોલી હિંદ નથી' એ આક્ષેપનો જવાબ આપણે તહોમતનામુ વાચ્યા પછી આપી શકીએ કે 'આખુ હિંદ બારડોલી અને તેથી પણ વધારે ખરાબ થયુ હતુ' સરકારનો મહાસભાની મધ્યસ્થી ન સ્વીકારવાનો

તેમજ ત્રાહિત પંચ મારફત ફેંસલો ન આપવાનો દુરાગ્રહ પણ આથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. આવી સ્થિતિમાં ગાંધીજી જેવા લોકહિતચિંતક અને લોકો તરફની પોતાની જવાબદારી સમજનારા ન જ જાય. શ્રીયુત માલવીયજી અને શ્રીમતી નાયડુએ પણ જવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો હતો,–અલબત મૉડરેટ બંધુઓ જવાના નિશ્ચયમાં મક્કમ જ રહ્યા હતા.

ગાંધીજીએ સુલેહ સાચવવાની ખાતર એક પછી એક કેટલી છૂટ મૂકી તે આખા પત્રવ્યવહારમાં જણાઇ આવે છે. અને અત્યારે સુલેહ થઇ છે તેમાં પણ ખરું ગાંધીજીની સહનશીલતા અને ઉદારતા જ કારણભૂત છે–સરકારનું સૌજન્ય નહિ. સરકારને અતિ ગોદું કર્યા વિના કશું સારું કામ કરતાં આવડતું નથી.

છેલ્લા ખબર છે કે માત્ર બારડોલી માટે સરકારે તપાસ કરવાની સંમતિ આપી છે, બીજી બાબતોમાં ફરિયાદનાં કારણો નિવારવાને સરકારે આશ્વાસન આપ્યું છે. અને એટલા ઉપરથી ગાંધીજીએ લંડન જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તા. ૨૯ મીની સ્ટીમરમાં તેઓ રવાના થશે. આ ખાતે તેમની સફર પ્રસંગે આખુ હિંદ ખરી ઉલટથી સુખ અને યશ ઇચ્છે છે તેમાં અમે પણ જોડાઇએ છીએ.

* * *

બ્રહ્મદેશને અલગ કર્યો

નામદાર શહેનશાહની સરકારે જાહેર કર્યું છે કે બ્રહ્મદેશ માટે જુદી કોન્ફરન્સ ભરાશે અને તેમાં અલગ બ્રહ્મદેશના બંધારણના ધોરણની ચર્ચા થશે. આનો અર્થ એટલો જ છે કે બ્રહ્મદેશને અલગ કરવાનો વિલાયતની સરકારે ઠરાવ કરી દીધો છે અને તે પ્રશ્ન હવે રા. ટે. કો. માં ઉઘાડી શકાશે નહિ. ખરી રીતે રા. ટે. કો. માં છેલ્લી બેઠકમાં આવી સમજૂત નહોતી. બર્મા કમિટિએ બ્રહ્મદેશને જુદો પાડવાનું નિવેદન નક્કી કર્યું ત્યારે પણ તે પ્રશ્ન આખી કોન્ફરન્સ આગળ રજૂ થશે એવી સમજણ હતી. અને એમ થયું તેનું કારણ પણ એ હતું કે તે વખતે સંમતિ આપનાર હિંદના સભ્યો એમ માનતા હતા કે બ્રહ્મદેશ પોતે અલગ થવા ઇચ્છે છે. અત્યારે માલૂમ પડ્યું છે કે બ્રહ્મદેશમાં એવો મોટો વર્ગ છે જે અલગ પડવા માગતો નથી.

અને બ્રહ્મદેશની માગણી હતી તે પણ પહેલાં સ્વરાજ્યની અને પછી જુદાં પડવાની; તેને બદલે ઇંગ્લૅંડની સરકાર તેમને આપે છે પહેલાં અલગ પડવાનું અને સ્વરાજ્યનું તો જ્યારે થાય ત્યારે ખરું. આવી સ્થિતિમાં જો બ્રહ્મદેશ અલગ પડે તો તેનું પરિણામ એટલુ જ આવે કે બ્રહ્મદેશના વેપારમાં જે હિંદીઓ ભાગ પડાવતા હતા તે બંધ પડે અને બ્રહ્મદેશને સ્વરાજ્ય ન હોય એટલે ત્યાં અંગ્રેજ વેપારીઓ એકલા વેપાર કર્યા કરે! આમાં ગુજરાતને પુષ્કળ નુકસાન થવાનું કારણ કે આપણા સાહસિક વેપારીઓ અત્યારે તે પ્રાન્તમાં મોટા વેપારીઓ છે.

* * *

મિ. રૅમ્સે મૅકડોનલ્ડ રાજીનામું આપે છે

આ નોંધો પ્રેસમાં મોકલીએ છીએ ત્યાં છેલ્લા તારના ખબર છે કે મિ મૅકડોનલ્ડ રાજીનામું આપે છે.

ઈંગ્લંડના રાજ્યપ્રકરણમાં આનું શું મહત્ત્વ છે તેની અત્યારે ઉતાવળમાં ચર્ચા ન કરતાં એટલુ નોંધી લઇએ કે હિંદ તરફની રાજનીતિમાં આથી કશો ફેર પડશે એમ માનવાને કારણ નથી. હિંદ ઉપર પાર્લમેન્ટના ત્રણ પક્ષોમાંથી કોઇને અમુક નીતિનો આગ્રહ જ નથી. હિંદને ઇંગ્લંડનું રાજ્યપ્રકરણ એટલું મહત્ત્વ જ આપતું નથી.

૨૫–૮–૩૧

સંગીત માર્તંડ શ્રીયુત પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરનું અવસાન

હમણાં પંડિતજી શ્રી. વિષ્ણુ દિગંબરના અવસાનના શોકજનક ખબર મળ્યા. મરહૂમે સંગીતની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આખી જિંદગી અર્પણ કરી છે. તેમના જવાથી હિંદી સંગીતને મોટી ખોટ પડી છે.

ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૨ શ્રાવણ: ૧૯૮૭ અંક ૪

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૬॥

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે, ખમાસા ચોકી, અમદાવાદ
મુદ્રક: ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

કાચાં પૂઠાનાં છૂટાં બે રૂપિયા	ટપાલખર્ચ ૭ આના જુદું	પાકું પૂંઠું બાંધેલાં અઢી રૂપિયા

બહાર પડશે

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિનું પ્રથમ પુસ્તક

સ્ત્રી અને પુરુષ

卐 प्रस्थान 卐

પુ૦ ૧૨
અંક ૫

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

૧૯૮૭
ભાદ્રપદ

તંત્રીઓ
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૨ ભાદ્રપદ : ૧૯૮૭ અંક ૫

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૬॥

‘પ્રસ્થાન’ના ગ્રાહકોને

આવતા અંકથી પ્રસ્થાનનુ વર્ષ પૂરું થાય છે. જેઓ વૈશાખ (૧૯૮૭)થી ગ્રાહક થયા છે તેમને તો ચૈત્ર (૧૯૮૮) સુધીના અંકો મળ્યા જશે, પણ જેમનું લવાજમ આ આસોના અંકથી પૂરું થાય છે તેમને નીચેની સૂચનાઓ તરફ ધ્યાન આપવા વિનતિ છે.

(૧) આ અંક મળે નવા વર્ષનુ લવાજમ રૂા. ૫–૦–૦ આસો સુદ ૧૦ તા. ૨૧–૧૦–૩૧ સુધીમાં મ. ઓ.થી યા રુબરુ મોકલી આપવું વી. પી. કરાવવા કરતાં મ. ઓ. મોકલવાથી ત્રણ આનાનો ફાયદો થશે, અને અંક વખતસર મળશે તે તરફ આપનુ ધ્યાન ખેંચુ છુ. મગવડ ખાતર ચાલુ વર્ષનો ગ્રાહક નંબર જણાવશોજી.

(૨) સ્થાનિક ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ કાર્યાલયમાં ભરી જવુ.

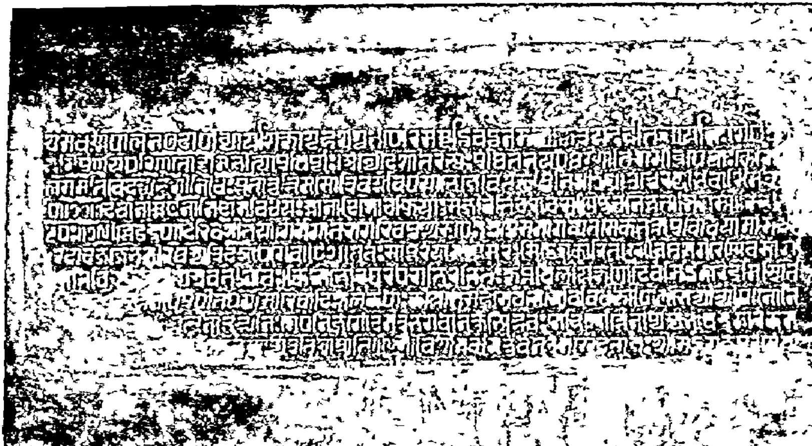
(૩) જેઓ સં ૧૯૮૮ માં ગ્રાહક રહેવા ઈચ્છતા ન હોય તેમણે આ અંક મળે કે તરત જ અમને તે મુજબ લખી જણાવવું કે જેથી અમે વી પી કરી નકામા ખર્ચમાં ન ઊતરીએ જેઓ આ બાબતની ખબર નહિ આપે અને વી પી. પાછું વાળશે તેમની પાસેથી વી પી. ખર્ચના ૦–૩–૦ વસુલ કર્યા પછી જ એ અંક મોકલાશે.

(૪) જેમના તરફથી રુબરુમા કે મ ઓ થી લવાજમ નહિ મળ્યું હોય, તેમજ ગ્રાહકમાંથી કમી થવા બદલ ખબર નહિ મળી હોય તેમને આવતો એટલે આ વર્ષનો છેલ્લો અંક વી. પી થી મોકલાશે. વી પી. રૂા. ૫–૩–૦ નું થશે જેનું કુલ ખર્ચ રૂા ૫–૫–૦ આવશે, તે ભરી દેવા ગ્રાહકોને વિનંતિ છે

(૫) પરદેશના ગ્રાહકોને વી. પી. થતા નથી. એટલે તેમણે તેમના લવાજમના રૂા. ૬॥ નો પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલી આપવો અથવા બીજી વ્યવસ્થા કરવી.

વ્યવસ્થાપક
‘પ્રસ્થાન’

નવા વર્ષથી પ્રસ્થાન ૭૨ ને બદલે ૧૦૦ પૃષ્ઠનું નીકળશે તે તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. કારતકનો અંક લગભગ ૧૦૦ પાનાંનો થશે.

સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભના લેખનો એક અંશ

"જો મારી પાસે ધન હોય તો એ પથ્થર ખરીદી લઈ એક લાખ રૂપિયા
ખરચી સુંદર કલાત્મક ટાવર બનાવી તેના ઉપર તે મુકાવું!"

મુનિ જિનવિજયજી

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૨ ભાદ્રપદ: ૧૯૮૭ અંક ૫

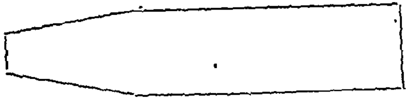
સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભના લેખનો એક અંશ

પરિચય

પાટણના 'વિજળ કુઆ' નામના એક મહોલ્લાના નાનકડા શિવમંદિરની ભીંતમાં પ્રાચીન લેખવાળો એક પથ્થર જડેલો છે, એમ આશરે દશેક વર્ષ ઉપર મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી તે જોવા હું ગયો હતો, પણ તે પથ્થરની ખંડિત અવસ્થા તથા તેની લિપિની પ્રાચીનતાને લીધે એ લેખ પૂરેપુરો વાંચી શકાયો નહોતો પરન્તુ એટલું તો હું જાણી શક્યો હતો કે તે સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભનો એક અંશ હોવો જોઇએ એનો નિર્દેશ ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં મુંબઈમાં ભરાએલી સાહિત્ય પરિષદમા વાચેલા નિબંધમાં મેં કર્યો હતો.

થોડા માસ ઉપર પુરાતત્ત્વજ્ઞ પંડિત શ્રી જિનવિજયજી પાટણમાં આવ્યા હતા તેમને મેં એ સંબંધી વાત કરી, ત્યારે તેઓએ મારી સાથે આવીને તે લેખ પૂરેપુરો વાંચી આપ્યો અને તેને સાફ કરાવી તેનો ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યો. તેથી તે મારા ધારવા પ્રમાણે એ જ પ્રશસ્તિનો સિદ્ધ થયો. એ લેખનું પંડિતજીને એટલું બધુ મહત્ત્વ લાગેલું કે તેમણે પાટણમાં એક જાહેર ભાષણમાં જણાવ્યુ હતુ કે "જો મારી પાસે ધન હોય તો એ પથ્થર ખરીદી લઇ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચી સુંદર કલાત્મક ટાવર બંધાવી તેના ઉપર તે મુકાવું!"

આ પથ્થરની લંબાઇ ૨૬ ઇંચ અને પહોળાઇ ૧૩ ઇંચ છે. તેમાના લખાણનું માપ ૨૪ અને ૧૦ ઇંચનું છે આ પથ્થર ડાબી બાજૂથી તૂટેલો જણાય છે, અત્યારે એનો આકાર લંબચોરસ છે, પણ મૂળમાં ડાબી બાજૂએ મધ્યભાગે અણીવાળો એટલે બાણના આકારનો હશે એમ લાગે છે. કારણકે બીજી પંક્તિઓના શ્લોકાંકોમાં 'એક બે શ્લોકાનો તફાવત માલૂમ પડે છે, જ્યારે પાંચમી અને છઠ્ઠી પંક્તિની વચ્ચે ૭ સાત શ્લોકો ગયા હોય તેમ જણાય છે, એટલે તેની મૂળ આકૃતિ નીચે પ્રમાણે હશે એમ હું કલ્પું છુઃ—

આ લેખમાં ૭૬, ૭૭, ૭૯, ૮૭ અને ૯૦ શ્લોકાંક જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રશસ્તિમાં સો ઉપરાંત—કદાચ એકસો ને આઠ શ્લોકો હશે. આ પથ્થરની અંદર આશરે સોળ શ્લોકો હોવાથી આખી પ્રશસ્તિના આવા સાત પથ્થર હશે એમ અનુમાન થઇ શકે છે. એમાંથી અત્યારે કાળના મુખમાંથી એક જ પથ્થર બચ્યો છે! મૂળ લેખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

મૂળ લેખ

१ .... थम धर्म्मपालनपदोपाध्यायशिक्षागृहं
शाश्वत् पौरसमृद्धिवर्धनमहाक्षेत्रं यदुर्वीतले ।
यन्निःशेप...... .

२ ....भूमिप्रणयपरिणतोद्दामभीत्या प्रविष्टाः
अन्ये देशान्तरेभ्यः प्रथितनयपथख्यातिरागादुपेताः ।
के के...... .

३ .... लसमतिर्वैदग्ध्यभंगीनिधिः
पूतां वृत्तिमसौ त्रिवर्गविपयां भेजे विभक्तस्थितिः ॥ ७६ ॥
उच्चैरव्यभिचारि भू........

४ .... ण ॥ ७७ ॥
देवानां स्नपनानि दानविधयः स्नानादिशौचक्रियाः
संजीवन्ति चराचराणि भुवने भूतानि यस्मादिह ।

५ ....नृपः ॥ ७९ ॥
चूडेन्दुपादैरिव शीतयोगै
र्गंगातरंगैरिव पुण्यरूपैः ।
स्वप्ने समागत्य तमेकभक्तं
प्रबोधयामास च........

६ ....तदा च जज्ञे
भगीरथस्य त्रिदशापगेव ॥ ८७ ॥

ततः सा पूरयामास सरः सिद्धेशकारितं ।
खानितं सगरेणेव साग............

७ ....चैर्विर........प्रवतीपतेः ।
किंवाम्भोदपरंपराभिरभितः कल्पान्तं विलीय क्षणा
देवं सिद्धनरेन्द्रनिर्म्मित........

८ ....प्रपीतपयसोरेवादि कूलंकषाः
क्षीयन्ते सहसैव तानि विविधक्ष्मापाल सैन्यान्यपि ।
नो नि........

९ ....तान्वहं ।
निःशेषं निजगोत्रमत्रभगवान् कुम्भोद्भवः प्राहिणोत्
तेनाप्यस्य न बिन्दुमात्रक्रम............

१० ....साप्यत्र विश्राम्यति ॥ ९० ॥
• विश्रामधाम भुवनत्रयखेदभाजः
श्रीसिद्धराजपरमेश्वर............

અનુવાદ

૧ ...પૃથ્વી ઉપર ધર્મપાલન માટે ઉપાધ્યાયોનું શિક્ષાગૃહ અને નગરની સતત સમૃદ્ધિ વધારનાર મહાક્ષેત્ર.........

૨ ......(તેના) ભૂમિ મેળવવાના અનુરાગને પરિણામે (કેટલાકને) પ્રચંડ ભય ઉત્પન્ન થયો હતો અને બીજા કેટલાક તેની રાજ્યનીતિની ખ્યાતિના આકર્ષણથી તેની પાસે આવ્યા હતા. કોઇ કોઇ.........

૩ ......ની બુદ્ધિવાળો અને ચાતુર્ય તથા કપટનીતિના ખજાના જેવો (તે હતો). તે ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ, કામ) પ્રત્યે સરખા ભાવે પવિત્ર વૃત્તિ રાખતો. ૭૬. અનન્ય ભાવથી ઉચ્ચ રીતે.........

૪ ......૭૭. જેનાથી (પાણી) દેવોનાં સ્નાન, દાનના વિધિ અને નાહવા વગેરે શુદ્ધિની ક્રિયાઓ થઇ શકે છે અને જેના વડે આ પૃથ્વીમાં ચર (સ્થિર) અને અચર (હાલતાં ચાલતાં) પ્રાણીઓ (વનસ્પતિ અને ફરતા જીવો) જીવન ધારણ કરે છે...

૫ ...... રાજા ૭૯. ચંદ્રનાં કિરણો જેવા શીતળ સ્પર્શથી તથા ગંગાના તરંગો જેવા પવિત્ર સ્વરૂપથી સ્વપ્નમાં આવીને પોતાના અનન્ય ભક્તને જગાડયો—ઉપદેશ કર્યો...

૬ ......તે વખતે ગંગાજીએ ભગીરથને કહ્યું હતુ તેમ કહ્યુ. ૮૭. પછી તેણીએ સિદ્ધરાજે બંધાવેલું સરોવર છલકાવી દીધું. સગરની માફક ખોદાવેલું......

૭ ......તેઓથી રચેલું......અવતી પતિનું અથવા તો જેમ એક ક્ષણમાં વાદળાંઓ ચારે તરફથી ચઢી આવી ઢાંકી દે તેમ સિદ્ધરાજે બનાવેલું..........

૮ ......રેવા (નર્મદા) આદિ નદીઓનાં જળ પીધેલાં......એ રીતે વિવિધ પ્રકારના રાજાઓનાં સૈન્યો નાશ પામે છે.

૯ કુંભના પુત્ર ભગવાન અગસ્ત્યે પોતાના સઘળા કુટુંબીઓને (કુંભો-ઘડાઓ) મોકલ્યા, તોપણ એક ટીપું સરખું.........

૧૦ ... તે પણ અહીં વિશ્રામ લે છે. ૯૦. વિશ્રામનું ધામ અને ત્રણે લોકના ખેદનો નાશ કરનાર પરમેશ્વર સિદ્ધરાજ.........

કીર્તિસ્તંભનાં સૂચનો

આ લેખમાં ત્રણ સ્થળે સિદ્ધરાજનાં નામ છે એ ઉપરથી એ સિદ્ધરાજનો લેખ છે એ નિઃસંશય છે. તેમાં જે સરોવરનું સૂચન છે એ સહસ્રલિંગ સરોવર હોવું જોઇએ, કેમકે સિદ્ધરાજનો કીર્તિસ્તંભ એ સરોવરના કાંઠે હતો એમ વિવિધ ગ્રંથોના પ્રમાણ ઉપરથી જણાય છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય द्वयाश्रय काव्य માં સહસ્રલિંગના વર્ણનમાં લખે છે કે—

"પોતાના મહાન કીર્તિસ્તંભ જેવા દેવઘર કરાવ્યા"

(સર્ગ ૧૬, શ્લોક ૧૨૨)

સોમેશ્વર कीर्तिकौमुदी મા લખે છે:—

"જે તળાવતટે શોભે ઊંચો ઉજ્જવળ રૌપ્યવત્
કીર્તિસ્તંભ, વ્યોમગંગાના પ્રભાવવત્"

(સ. ૧, શ્લો. ૭૫)

રાજશેખરે प्रबन्धचिंतामणिમાં જયમંગલસૂરિનો નીચેનો શ્લોક ટાંક્યો છે, તેમાં સરોવરને વીણાના તુંબડાની અને કીર્તિસ્તંભને તેના દંડની ઉપમા આપી છે—

कीर्तिस्तम्भमिषोच्चदण्डरुचिरामुत्सृज्य बाहोर्बला—
त्तन्त्रीकां गुरुसिद्धभूपतिसरस्तुम्बां निजां कच्छपीम् ॥

પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્ય समर रासु માં સહસ્રલિંગને પૃથ્વીના કુંડળની ઉપમા આપી છે અને કીર્તિસ્તંભને તેના હાથની-પૃથ્વી જાણે બીજો હાથ ઊંચો કરીને ઇંદ્ર પાસેથી તેનું કુંડળ માગે છે.

अमिय सरोवरु सहसलिंगु इकु धरणिहिं कुंडलु ।
कित्तिखंभु किरि अवरैसि मागइ आखंडलु ॥

(G. O. S, प्रा. गु का. पृ २९)

આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજનો કીર્તિસ્તંભ સહસ્રલિંગના કાંઠા ઉપર હતો.

સહસ્રલિંગ પ્રશસ્તિ

प्रबन्धचिंतामणि માં લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિ શ્રીપાળ કવિ પાસે લખાવી હતી અને તેનું સંશોધન પંડિતોની સભા બોલાવી કરાવ્યું હતું. તેમાંથી તેણે નીચેના બે શ્લોકો પણ ટાંક્યા છે.—

न मानसे मायति मानसं मे
पेपा न संपादयति प्रमोदम् ।
अच्छोदकार्च्छोदकमत्र सार
विराजते कीर्तितसिद्धि भर्तुः ॥ १ ॥
कोशो नापि युतं दलैरुपचित नोच्छेत्तुमेतत्क्षमं
स्वस्यापि स्फुटकण्टकं व्यतिकरं पुंस्त्वं च धत्ते न हि ।
एकोप्येष करोति कोशरहितो निष्कण्टकं भूतलं
मत्वैवं कमला विहाय कमलं यस्यासिमाशिश्रियत् ॥ २ ॥

પરંતુ આ પ્રશસ્તિનો બીજા કોઈ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. આમાંનો પહેલો શ્લોક તો कीर्तिकौमुदी માં જોવામાં આવે છે. (स. १, श्लो. ७८) એટલે એ સોમેશ્વરનો છે. બીજો શ્લોક વાંચતાં એનો સરોવર સાથે કંઈ સંબંધ જણાતો નથી. એ પણ બીજા કોઈ ગ્રંથમાંથી ઉતારેલો હશે. વળી, प्रभाकर चरित માં શ્રીપાળે લખેલી પ્રશસ્તિઓની નોંધ છે. તેમાં પણ સહસ્રલિંગની પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ નથી.

श्रीदुर्लभसरोराजे तथा रुद्रमहालये ।
अनिर्वाच्यरसैः काव्यैः प्रशस्तिरकरोदसौ ॥

એટલે સહસ્રલિંગની જુદી પ્રશસ્તિ હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિ શ્રીપાળે રચી હતી કે કેમ એ માટે પણ શંકા રહે છે.

કીર્તિસ્તંભનો સમય

સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવર માળવાની જીત પછી પૂરુ કર્યું હતુ અને એ યુદ્ધના સ્મારક તરીકે જ તેણે કીર્તિસ્તંભ ઊભો કર્યો હતો, તેથી એક જ સમયે તેણે બે જુદી પ્રશસ્તિઓ નહિ કરાવી હોય એમ અનુમાન કરીએ તો ખોટું નથી. કીર્તિસ્તંભની પ્રશસ્તિમાં જ સહસ્રલિંગ સંબંધી હકીકત તેણે લખાવી હશે. માળવાના વિજય પછી સહસ્રલિંગ પૂર્ણ કર્યું હતુ એમ प्रबन्धचिंतामणि માં સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે. એ વાતનું હેમચન્દ્રાચાર્યે પણ *દ્વયાશ્રય* ના પંદરમા સર્ગના ૧૧૪મા શ્લોકમાં ગર્ભિત સૂચન કર્યું છે:

"મૈથિલિના કારણથી થએલું યુદ્ધ પાર પાડીને જેમ રાઘવે યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમ એણે વ્યતિપાતરહિત શુભ તિથિએ મહાસરોવરનું મુહૂર્ત કર્યું."

સિદ્ધરાજના માળવાના વિજયનો સમય સં. ૧૧૯૦ છે (ગેઝેટીઅર, પૃ. ૧૭૭), એટલે આ કીર્તિસ્તંભ સં. ૧૧૯૫ ના શુમારે ઊભો કર્યો હશે. આથી ફાર્બસ સભામાં સંઘરાએલા એક ગુજરાતી કવિતમાં સહસ્રલિંગ બનાવ્યાનું વર્ષ સં. ૧૧૫૨ જણાવેલુ છે એ ખોટું જણાય છે.

"સંવત શંકર-બીર ચઈતર શુદ લગન આચાર"

(ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાધનો ભા. ૧, પૃ. ૨૩)

ઐતિહાસિક તત્ત્વો

દુર્ભાગ્યે આ લેખ આખો મળી આવ્યો નથી. આવો લાંબો લેખ જો આખો મળ્યો હોત તો તેમાં ચાવડાઓ અને સોલંકીઓનો ઇતિહાસ હોત અને સિદ્ધરાજનાં પરાક્રમોનું

પણ વર્ણન હોત. એમ હોત તો ઇતિહાસની કેટલીએ ગૂંચો ઉકેલાઇ શકી હોત. તેમ છતાં, આ અંશથી પણ બે બાબતો ઉપર થોડોક પ્રકાશ પડે છેઃ—

(૧) લેખની પહેલી પંક્તિ સિદ્ધ કરે છે કે સિદ્ધરાજે કોટકિલ્લા અને જળાશયો ઉપરાંત પાઠશાળાઓ પણ બંધાવી હતી: હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વયાશ્રય ના પંદરમા સર્ગમાં લખે છે કે તેણે સહસ્રલિંગના કાંઠા ઉપર બ્રાહ્મણોના અધ્યયન માટે આશ્રમો અને દેવગૃહ બંધાવ્યાં હતાં:—

"વૃત્તિ તથા સૂત્રને જાણનારા, કલ્પસૂત્ર જાણનારા, આગમ જાણનારા, સંસર્ગવિદ્યા (?) જાણનારા, ત્રિવિદ્યા જાણનારા, ષડંગ જાણનારા એવા પંડિતો અને ક્ષાત્રવિદ્યા જાણનારા, ધર્મ જાણનારા, તથા નાસ્તિકવિદ્યાવાળાને નિર્મૂળ કરાવનારા, યાજ્ઞિક, ઔતિથક (?) ઇત્યાદિને સંતોષવા ત્યાં રાજાએ મઠ બંધાવ્યા" —૧૨૧

"બ્રાહ્મણ જેવા ગ્રંથવિશેષમા નિપુણ, શતપથ બ્રાહ્મણ જાણનારા સહિત, ષષ્ઠિપથાધ્યાય જાણનારા, ને ઉત્તરપદ પૂર્વપદના વિવેકપૂર્વક લક્ષણાદિથી નિપુણ એવા બ્રાહ્મણોએ જ્યાં અધ્યયનની ધૂમ મચાવી છે એવાં, પોતાના મહાન કીર્તિસ્તંભ જેવાં, શત્રુભૂમિરૂપી વાક્યમાં પદકની પેઠે પદધારી દેવઘર એણે કરાવ્યા."—૧૨૨.

(૨) ૭ઠ્ઠી પંક્તિમા સરસ્વતીના જળથી સરોવર ભરાયાનો ઉલ્લેખ છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં લખેલું છે કે સરોવરમાં પાણી પ્રથમ નીકળ્યું નહોતું, પણ વરસાદના પાણીથી ભરાયું હતું. લોકકથાઓ જણાવે છે કે સમાજના શાપથી સુકાઇ ગયું હતું, પણ માયા ઢેડના બલિદાનથી ભરાયું હતું. આ વાતોને આ લેખ ખોટી પાડે છે. સરસ્વતીમાંથી નહેર ખોદીને અગર તો તેનું વહેણ એમાં વાળીને સરોવરમાં પાણી ભરવામાં આવ્યું હશે. અંદર ભગીરથ અને ગંગાનો ઉલ્લેખ છે. એથી જેમ ભગીરથ ગંગાનો પ્રવાહ સ્વર્ગ (ટિબેટ) માંથી વાળીને હિંદુસ્તાનમાં લાવ્યા, તેમ સિદ્ધરાજે સરસ્વતીનો પ્રવાહ વાળીને સરોવર ભર્યું હશે. અત્યારે આ પ્રવાહ સરોવરને અડીને વહે છે, પણ ઉત્તર દિશાએ ત્રણ ગાઉ સુધી નદીની રેત હોવાથી એ તરફ મૂળ વહેણ હશે એમાં શકા નથી. પરંતુ એ વહેણે જ સરોવરનો પાછળથી નાશ કર્યો હશે. પાટણના એ તરફના દરવાજાનું નામ 'ફાટી પાળ' છે; એ સૂચવે છે કે સરોવરનો કાંઠો તૂટી ગયો હશે. એ તળાવના અને નદીના પાણીથી જૂના પાટણને પણ નુકસાન થયું હોય અને નવું વસાવવાની જરૂર પડી હોય એમ પણ અનુમાન થઇ શકે છે.

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

લિપિની સુધારણા

(૧)

મુદ્રણના કેટલાક નિવાર્ય અને કેટલાક અનિવાર્ય દોષોને લીધે, તેમ જ મારા હસ્ત-લેખમાં રહી ગયેલી કેટલીક ભૂલોને લીધે, મારો છેલ્લા અંકમાં આવેલો લેખ કેટલીક જગ્યાએ દુર્બોધ્ય થયો છે; એ માટે આ ખુલાસો આપવાની જરૂર પડી છે.

ચિત્રોની છાપો પણ મેં આશા રાખી હતી, તેથી કાંઇક નાના કદની આવી છે. આથી યે કેટલીક બાબતો તપાસવી કઠણ પડે એમ છે. ખાસ કરીને ચિત્રો ૧ અને ૪ વધારે મોટા કદમાં આવ્યાં હોત તો ઠીક થાત.

વળી, ચિત્રાંક ૪ ના બીજા ભાગમાં ય અને ર વચ્ચે ‘ર’ની એક વિશેષ આકૃતિ બતાવેલી હતી. કાંઇક કારણથી એ આકૃતિ જ ત્રણે લીટીઓમાંથી ઊડી ગયેલી લાગે છે. ચિત્રાંક ૪ ના ૧ લા વિભાગમાં ‘ર’ની જે પહેલી આકૃતિ બતાવી છે, તેને અનુસરીને એ આકૃતિ હતી.

વિશેષ ભૂલો નીચે મુજબ સુધારી લેવાની જરૂર છેઃ

પાનું ૨૫૦, લીટી ૩ જીથી ૬ ઠ્ઠીઃ “દાખલા તરીકે......પરિણામ છે”—એ આખુ વાકય કાઢી નાખવું જોઇએ, કારણ એને લગતું ચિત્ર જ આવ્યું નથી.

એ જ પાના પર કેટલાક અક્ષરોના બાળબોધ અને નાગરી ભેદોના જે દાખલા આપ્યા છે, તેમાં નાગરી તરીકે છપાયેલા વર્ણો પ્રસિદ્ધ નાગરી વર્ણો નથી, પણ, વળી, એનો એક બીજો જ પ્રકાર છે. મેં જે સૂચવેલા તે ચિત્રાંક ૧ ની નાગરી લીટીઓમા જેવા ઝ, ભ, લ કાઢ્યા છે તે. અંકો ૫, ૮, અને ૯ પણ મેં બીજા સૂચવેલા.

૨૫૫ મા પાના પર ““રેફ અને યુક્ત ર” એ મથાળા તળેની નોંધની બીજી કંડિકાનુ નીચેનું વાક્ય યોગ્ય ચિત્રને અભાવે સમજાય એવું નથી રહ્યું. એ વાક્યરચના પણ બહુ કઢંગી થઇ ગઇ છે. એ કાઢી નાખવાથી હરકત નહિ આવેઃ “અથવા ચિત્રાંક ૪ માં ... ... સૂચન થાય છે ખરુ.”

(૨)

પણ, આ લેખ છપાયો તે દરમિયાનમાં આ ચર્ચાએ થોડી આગળ પ્રગતિ કરી છે. આ લેખ લખ્યા પછી મેં પૂજ્ય ગાંધીજીને નીચે મુજબ એક કાગળ લખ્યો હતો. એમણે એ વિષય પર જાણીતા સાક્ષરોના અભિપ્રાયો મેળવવા મને આજ્ઞા કરી. એમનો ઇરાદો ત્યારબાદ એ વિષે ‘નવજીવન’મા યે ચર્ચા કરી લઇ, પછી શુ નિર્ણય કરવો તે વિચારવાની હતી એ મુજબ મેં કેટલાક વિદ્વાનોને એ પત્રની નકલ મોકલેલી. તે પર કેટલાક અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ, તટસ્થ એવા અભિપ્રાયો પણ મળ્યા છે. પણ કાંઇક ગેરસમજથી એ કાગળ ‘સાહિત્ય’ના તંત્રીએ એમના માસિકમા ચર્ચાપત્ર તરીકે પણ છાપી દીધો. એમ એની ધાર્યા કરતાં જુદી રીતે અને વહેલી પ્રસિદ્ધિ થઇ. આથી કાંઈ નુકસાન થયુ નથી; પણ

એમાં જે મરોડો સૂચવેલા તે એના ખાસ બ્લોક વિના સમજી શકાય એમ નથી. આથી, એ કાગળને હું ફરીથી છાપવા અને એના સમર્થનમાં થોડી ટીકા કરી લેવા ઇચ્છું છું

પૂ૦ ગાંધીજીને લખેલા કાગળની નકલ

"વિ . જેલમાં મેં કેટલાક મિત્રોને નીચેની બાબતમાં પ્રયત્ન કરવા વચન આપેલું અને એનું મહત્ત્વ તો છે જ, એટલે અવકાશે એનો વિચાર કરવા વિનતિ કરું છું

ઘણા મહારાષ્ટ્રીઓ અને હિંદીઓને મેં કહેતા જાણ્યા છે કે જો ગુજરાતી લિપિની મુશ્કેલી ન હોય તો ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચવાની ઘણી મુશ્કેલી ઓછી થઈ જાય હું એમને કહેતો કે ગુજરાતી અને નાગરીમાં માથાની લીટી અને થોડા અક્ષરોનો જ ભેદ છે જે થોડા અક્ષરોનો ભેદ જણાય છે, તેમાંના ઘણા અક્ષરો તો મોડીમાંયે ગુજરાતી જેવા જ છે (અને ઉમેરું કે કેટલાક હિંદી નાગરીને મળતા છે)

લિપિની એકતા સાધવા માટે નાગરી લિપિ જ મુદ્રણ માટે રાખવી એમ ઘણા સૂચવે છે પણ, ગુજરાતીમાં રહેલી સગવડ નાગરીમાં નથી, એથી એ સૂચના લોકપ્રિય થતી નથી.

પણ, ગુજરાતી લિપિના થોડાક અક્ષરોમાં આપણે સહેજસાજ ફેરફાર કરીએ, તો એને નાગરીને મળતું સ્વરૂપ આપ્યા છતાં, ગુજરાતીની સગવડો જળવાઈ રહે ગુજરાતીઓને તો નાગરીનો પરિચય હોય છે જ, એટલે એમને તો કાંઈ મુશ્કેલી નડશે જ નહિ, અને નાગરી લિપિવાળાઓની સગવડ વધશે, એટલું જ નહિ પણ એવી સુધરેલી લિપિ એની મેળે પ્રચારમાં આવશે એમ મને લાગે છે.

(જે અક્ષરો જેવી રીતે ફેરવવાની જરૂર ભાસે છે તેનો નમૂનો, અને તે વિષે સૂચના જુદા કાગળ પર દર્શાવ્યા છે)

ગુજરાતી લિપિની ટેવવાળાઓએ પોતાનું હાથનું લખાણ આમ જ (મે લખ્યું છે તેમ) લખવાનું શરૂ કરવું જોઇએ, એવી કાંઈ જરૂર નથી, પણ મુદ્રણમાં થયેલો આટલો ફેરફાર ધીમે ધીમે લખવામાંયે આવી જશે જ

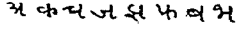
પછી નાગરી અને ગુજરાતી વચ્ચે કેવળ માથાની લીટીનો જ ભેદ રહેશે એવી માથાની લીટીવાળી લિપિ પરભાષાના શબ્દો માટે, સંસ્કૃત માટે ઇટૅલિક્સ ની ગરજ સારવા, અને અધોરેખિત (under-lined) ને બદલે ઉપરિ-રેખિત (over-lined) લખાણ કરવા વાપરી શકાય.

'નવજીવન'માં આટલા અક્ષરોનો ફેરફાર થાય તો સંભવ છે કે શરૂઆતમાં એક કૉલમથી શરૂ કરી 'હિંદી નવજીવન' પણ આવું થઇ શકે, અને એથી મુદ્રણમાં યે ઘણો ખર્ચ બચે સ્વામી તેમજ કાકા લિપિની આ સુધારણાને અનુકૂળ છે લિપિની સુધારણા વિષે બીજા ઘણા પ્રશ્નો છે ખરા પણ આ એ દિશાનું હળવામાં હળવું અને સહજસાધ્ય પગથિયું લાગે છે અવકાશે વિચારશો. વિનતિ

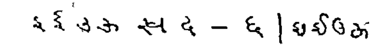
× × ×

જે અક્ષરો ફેરવવા જેવા છે, અને તેનો જેવો મરોડ ગૂજરાતીમાં શોભે એમ રાખવો જોઇએ તે નીચે બતાવું છું

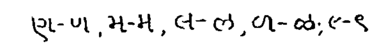
(૧) અવશ્ય ફેરવવા જેવા

(૨) ફેરવ્યા હોય તો ઠીકઃ   અંક

(૩) મરોડનો વિકલ્પ રાખી શકાય એવાઃ

ટિપ્પણઃ–૧. અના મરોડ પર ખાસ ધ્યાન ખેંચું છુઃ એમાં ગૂજરાતી, બાળબોધ તથા નાગરી ત્રણે વચ્ચેનો સંબંધ જણાય છે. ૨. નાગરી च અને ह નો ગૂજરાતીમાં યે જોડાક્ષરોમાં ઉપયોગ થાય છે. (૩) ख અને र–व વચ્ચે ગોટાળો ન થાય તે માટે કાં તો બતાવ્યાં પ્રમાણે બેયને જોડવા જોઇએ, અથવા ગૂજરાતી આકાર જ રાખવો જોઇએ. (૪) ગૂજરાતી મ અને ૬ ને મહારાષ્ટ્રીઓ ભ અને ૫ સમજે છે, તેથી એમાં થોડો ફેરફાર હોવો ઇષ્ટ છે. (૫) प–पे ને બદલે એ–ઐ લખવાનો જ શિરસ્તો રાખવો જોઇએ. મહારાષ્ટ્રમાં યે કેટલાકે એ રીત શરૂ કરી છે."

ઉપલો કાગળ વિદ્વાનોને મોકલ્યા બાદ શ્રી. નરસિંહરાવભાઇને ત્યાં આ વિષે ચર્ચા કરવા માટે એક નાનકડું મંડળ ભેગુ થયું હતુ. એમાં શ્રી. અંજારિયા, શ્રી. રામરાય બક્ષી તથા શ્રી. ગોકુળભાઈ ભટ્ટ હાજર હતા. શ્રી. અંજારિયા લિપિની એકતા માધવા માટે નાગરીનો યે સ્વીકાર કરવાના પક્ષપાતી છે, એ જાણીતું છે. શ્રી. નરસિંહરાવભાઇ એ વિચારથી અસહમત છે એ પણ જાણીતું છે. પણ, ગૂજરાતી લિપિમાં કશો જ ફેરફાર ન કરી શકાય, એમ શ્રી. નરસિંહરાવભાઇનો યે મત નથી. શ્રી. રામરાય બક્ષી તથા શ્રી. ગોકુળભાઇ ભટ્ટને ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી ત્રણે ભાષા બોલનાર વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમા આવવું પડે છે, અને તેથી એ ત્રણે ભાષાઓની લિપિ જેટલી સરખી થાય તેટલી વ્યાવહારિક દષ્ટિએ પણ ઇષ્ટ સમજે છે.

એ ચર્ચાનું પરિણામ મારી સૂચનાઓને એકંદરે સ્વીકારનારું આવ્યું. એ ચર્ચાની કેટલીક વિગતો નીચેની ટીકાઓમાંથી મળી રહેશે, એટલે જુદી પાડીને નથી આપતો.

મારા લેખ પરથી વાચકે જોયું હશે કે ગૂજરાતી લિપિનો ત્યાગ હું સૂચવતો જ નથી. એની વિશિષ્ટતા કાયમ રાખીને એને બીજી લિપિઓની નિકટ લાવવા માટે મારી સૂચના છે. મને લાગે છે કે એટલા ફેરફારથી ગૂજરાતી લિપિને ખોવાપણું નથી, પણ સંભવ છે કે ગાંધીજી પ્રત્યેના પત્રના છેલ્લા પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યા મુજબ એથી ગૂજરાતી લિપિનો ઊલટો વધારે પ્રચાર થાય.*

---

* મુદ્રણકળાએ લિપિને હાલ હાલમા કેટલી ફેરવી નાખી છે, તેનુ એક દષ્ટાંત છેલ્લો લેખને છપાયેલો જોયા બાદ જ મારા ધ્યાનમા આવ્યુ છે. મે એમા જણાવ્યુ છે કે "ગૂજરાતીઓમાં અક્ષરોને ગોળાશ આપવાની સાધારણ ટેવ છે. દાખલા તરીકે, સરખાવો — ... ઘ, થ; ય, ધ;" કમભાગ્યે મુદ્રણના આ 'ઘ' અને ય, ને થ–ય થી હું પરિચિત હતો તે નથી. મે ચિત્રાંક ૧ મા બતાવ્યા છે તેવા ગોળારાવાળા જ થ અને ય પહેલા છપાતા એમ મારો ચોક્કસ ખ્યાલ છે.

જે પ્રતિકૂળ મતો આવેલા છે, તેમાંથી વિગતવાર ચર્ચા શ્રી નાજુકલાલ ચોકશી તથા શ્રી. મોતીભાઇ અમીનના સંયુક્ત પત્રમાં જ છે. એ પત્રમાં મુખ્યત્વે કરીને સૂચવેલા સુધારાથી હસ્તાક્ષરમાં કેવા ગોટાળા થશે એ આપણે વિગતવાર દર્શાવ્યું છેઃ દાખલા તરીકે क, फ સાથે, ज्ञ, त કે न સાથે, भ, ભ સાથે, इ, ૨, ૯ કે રૈ સાથે, उ, ૩ સાથે, ख, स्व સાથે, ण, ગ સાથે ઇત્યાદિ. (આ બધામાં માથાની લીટી નીકળી જશે એ યાદ રાખવાનું છે.)

આ દલીલ વિષે આટલી બાબતો યાદ રાખવાની છેઃ

(૧) મેં સૂચવેલા સુધારા કોઇ નવી જ આકૃતિઓ નથી. કરોડો માણસો એ આકૃતિઓ આજે કાઢે જ છે. એ લોકોમાં એથી જેટલા ગોટાળા થતા હશે, તેથી વધુ ગોટાળા ગૂજરાતીમાં થવાનો સંભવ નથી.

(૨) હસ્તાક્ષરના ગોટાળા અશક્ય કરી મૂકવાનું કોઇ લિપિમાં સામર્થ્ય જ નથી. આપણા સ્વપ્નામાં ન આવે એવા વિચિત્ર અક્ષર કાઢનારા લોકો હમેશાં મળી આવે છે. ૩ ના જેવો ક, ज्ञ ના જેવો क्ष, भ ના જેવો ব, જા ના જેવો થ, થ ના જેવો ય, અને ય ના જેવો થ કાઢનારા લોકો મેં જોયા છે, અને તે ચીપી ચીપીને લખેલા હસ્તાક્ષરોમાં. હસ્તાક્ષરમાં તો એક રીતે લેખક તેટલી લિપિ બની જાય છે એમ કહીએ તો યે ચાલે. તામીલ-તેલુગુ પણ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી જ નીકળેલી છે, એમ શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝા બતાવે છે. આમ કોની કલ્પનામાં યે આવે? પણ એ હસ્તલેખનનું જ પરિણામ છે. આથી, મુદ્રણની આકૃતિ નક્કી કરવામાં બેદરકાર લખનારા કેવી રીતે અક્ષરોને બગાડશે અથવા કયા અક્ષર સાથે ભળી જાય એવો લખશે એટલી જ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો બરાબર નથી. પણ છાપવામા એ અક્ષરો સહેજે જુદા પડી જાય એવા છે કે કેમ, એ આકૃતિ લેખન-સુલભ છે કે કેમ, અને કાળજીથી લખનાર પણ એને કોઇ બીજા અક્ષર સાથે મેળવી જ દે એવી ધાસ્તી છે કે કેમ, એ વિચારવું વધારે યોગ્ય છે.

આ દૃષ્ટિએ ख ની માથાની લીટી કાઢી નાખીએ, અને બે ભાગોને જોડીને લખીએ, તો તે લેખન સુલભ પણ નથી થવાનું, અને સ્વ સાથે પણ ભળી જાય, એ વાંધો સાવ યોગ્ય છે. આથી ખ તો ગૂજરાતી જ રાખવો જોઇએ એ હું માન્ય રાખું છું. (ઉપરોક્ત શ્રી. નરસિંહરાવભાઇની સાથેની ચર્ચામાં યે એમ જ ઠર્યું હતું.)

ઇ, ઈ કરતાં इ, ई ઓછા લેખન-સુલભ છે તથા 'ઙ' સાથે ભળે એમ છે; તેથી શરૂઆતમાં શ્રી. નરસિંહરાવભાઇએ પણ એ ન બદલવા એવો અભિપ્રાય આપેલો. પણ, ગૂજરાતીમાં હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઈ વચ્ચેનો ભેદ છાપવામાં યે એટલો સૂક્ષ્મ છે, કે એ નજરે પડી શકતો નથી, એ લક્ષમાં આવતાં એમણે એ બન્ને અડચણો સ્વીકારીને યે એ મરોડ બદલવાની તરફેણમાં થયા. (૨ અને ઙ નો જેટલો સાધારણ રીતે ગોટાળો થાય છે, તેટલો इ અને ઙ નો થશે એમ મને નથી લાગતું; પછી વિશિષ્ટ ટેવોની વાત જુદી છે.) વાસ્તવિક રીતે, લેખન-સુલભતા એવી બાબત છે કે એમાં લેખકો સુલભ કરવાની રીતો ખોળી જ લે છે અને સુધારેલો इ-ई લખવામાં કેવું સ્વરૂપ લેશે તે મેં બ્લોકમાં જમણી બાજૂના હાંસિયામાં બતાવ્યું છે.

ઉ, ઊ ના પ્રચલિત ગૂજરાતી મરોડ વધારે લેખન-સુલભ છે, એમ હું પોતે માનું છું. ऊ કલમ ઉપાડ્યા વિના લખવો કઠણ છે. આથી, એ મરોડ ન ફેરવવા એમ મારું

વલણ હતું. પણ ઊ લેખન-સુલભ છે જ એમ ન કહી શકાય; એનો દીર્ઘાંશ વરડુના જેવો દેખાતો હોત તો ઠીક, પણ દીર્ઘ અન્જુના જેવો દેખાય છે, તથા એ બહુ શોભીતી આકૃતિ છે એમ પણ ન કહેવાય; એ ઊંટનો ખ્યાલ ચોક્કસપણે આપે છે, અને ઊંટને આપણે કોણ જાણે કેમ, સુંદર નથી ગણતા. વળી જો નાગરી સાથે સમાનતા લાવવા બીજા અક્ષરો આપણે બદલવાનું સ્વીકારીએ, તો આને ન બદલવાનો આગ્રહ રાખવાનું 'ખ'ની બાબતમાં છે તેવું કોઇ ખાસ કારણ નથી. આમાંની કેટલીક દલીલ શ્રી. નરસિંહ-રાવભાઇની હતી, અને તે બધાને વજનદાર લાગી. આથી, એ બદલવાની તરફેણમાં ઉપલા મંડળનો મત થયો.

વિકલ્પે રાખી શકાય એવા મરોડોની બાબતમાં ગૂજરાતી મરોડ બદલવા જોઇએ એવો આગ્રહ નથી જ. એનો વિકલ્પ રાખી શકાય એનો અર્થ જ એ કે પ્રચલિત મરોડ ભલે રહ્યા.

પ્રતિકૂળ મતોમાં શ્રી. કેશવલાલભાઇ ધ્રુવ અને શ્રી. બળવતરાયભાઇ ઠાકોર મુખ્યત્વે છે; પણ બન્નેના વિરોધનું દૃષ્ટિબિન્દુ સાવ નોખું છે. શ્રી. કેશવલાલભાઇ તો મુદ્રણ માટે નાગરીના જ પક્ષપાતી છે, એટલે એમને આ અર્ધા સુધારાની આવશ્યકતા નથી લાગતી. શ્રી. ઠાકોરને આ સુધારા ગૂજરાતી લિપિની વિશિષ્ટતાને અને સૌંદર્યને વિઘાતક લાગે છે, અને પ્રગતિને બદલે પ્રતિગતિ કરાવનારા લાગે છે. એમના મતના સમર્થનમાં તેઓ લિપિ વિષેના પોતાના વિચારો એક વિસ્તૃત લેખમાં ચર્ચવા ધારે છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એમણે પત્રમાં એની વિગતવાર ચર્ચા નથી કરી.

એક બીજી વાત પણ કહેવી જોઇએ. મેં જે આકારો કાઢ્યા છે, તે કાંઇ સુંદરતાના આદર્શ નથી. સુંદર બનાવવાનું કામ બીબાં પાડનારનું છે. મારી અણઘડ કલમથી એ ન આવી શકે. મેં તો માત્ર મરોડની દિશા બતાવી છે એટલું જ. સુંદરતાની બાબતમાં મારો એક સામાન્ય મત એટલો જણાવું કે કેટલાક આકારો આપણને પરિચય અને પક્ષપાતને લીધે સુંદર લાગે છે, અને અપરિચય અને પક્ષપાતને અભાવે બેડોળ લાગે છે. થોડા જ દિવસ પર એક દક્ષિણી મિત્રે મને કહ્યું કે ગૂજરાતી અક્ષરો લીટી વિનાના હોવાને લીધે બાંડા લાગે છે! જ્યારે એક પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી વિદ્વાન કહે છે કે ગૂજરાતી લિપિને દેવ-નાગરી જેવી કરવી એટલે સુંદર સુરતી સ્ત્રીને મારવાડણ બનાવવાની સૂચના છે. મારો સુરતી હોવાનો દાવો થઇ શકે ખરો, પણ મારવાડણને અસુંદર કહેવાની મારી હિંમત નથી. પણ, આ બે દૃષ્ટિનો જ ભેદ થયો, અને સુંદરતાની બાબતમાં અધિકારયુક્ત મત આપવાની મારી લાયકાત નથી એ પણ હું સ્વીકારું છું.

આટલું જણાવી, આ ચર્ચા હું મારી તરફથી બંધ કરવા ધારું છું. આ વિષયમાં મેં જેમને વચન આપ્યું હતું, તે વચન પાળવા માટે જેટલું મારે માટે કરવું શક્ય હતું, તેટલું મેં કર્યું છે, એમ હું માનું છું. એથી વધારે આગ્રહ કરી એ વિષયને ઘોળવો મારા સ્વભાવમાં નથી. આ ચર્ચામાં જે સજ્જનોએ મને મદદ કરી છે તે સૌનો, તેમજ 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી તથા પ્રકાશકે જે ખાસ અનુકૂળતા કરી આપી તે માટે તેમનો આભારી છું.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

માળીને

(પૃથ્વી)

વિચિત્ર જગમાં ભર્યાં પ્રકૃતિતત્ત્વ કૈં ગૂઢ જે
પ્રફુલ્લ તું કરી બધાં સતતસિંચને, સંગ્રહે;
અને જનકુલે કરે મધુર લ્હાણુ માધુર્યની.
અબૂઝ જન વિશ્વના પ્રકૃતિમાતને વીસરી
અચેતન શું રાચતા, ત્યહિં કરે પુનર્યોગ તું.
'ભરું મધુરતા જગે' હૃદય ધ્યેય એ રાખતો
અહીં અમર પાઠવ્યો પરમદેવનો દૂત તું.
અમૂલ તુજ જીંદગી વ્રત અમૂલ દીક્ષા મહા.

ભરેલ જગમાં કુવાસ કદિ નષ્ટ થાશે ન વા ?
અનન્ત અણુ વિશ્વનાં પરિમલે ભર્યાં ફોરશે ?
પ્રયત્ન ફળપ્રાપ્તિની નવ કરીશ એ તું સ્પૃહા.
નિહાર જગ છો રહે; ઉર અગાધ શ્રદ્ધા ભરી,
સુગંધ ભરિયાં સુપુષ્પ, ફળ મિષ્ટની લ્હાણુથી
લઇ અમર કીર્તિ, જીવન કૃતાર્થ ત્હારું કરે.

वादरायण

મહારાષ્ટ્રદર્શન

આજે મુબઇમા સ્વરાજ કે ગોળમેજી પરિષદની વાતો થતી નથી, પણ હરહમેશ જ્યાં જઇએ ત્યા બેકારીની ચર્ચા ચાલી રહી છે બેકારી વધતી જાય છે, ખેતીની કમાણી ઓછી થઇ એટલે વકીલ દાક્તરો શરાફો અને વેપારીઓ ટળવળે છે મધ્યમવર્ગની બેકારીને લીધે કારીગરોનું કામ ઓછુ થાય છે આ બેકારી સર્વવ્યાપક થતી જાય છે બધા કહે છે, કે તેનુ કારણ અહી નથી પણ યુરોપ અમેરિકામા છે હિંદ દેશ તો બિચારો ગરીબ છે, પણ યુરોપ-અમેરિકાના રાષ્ટ્રોમા શા માટે બેકારી વધતી જાય છે? કોઇ કહે છે, કે જગતભરમા અશ્રદ્ધાનુ વાતાવરણ ફેલાઇ રહ્યુ છે અને નાણાની તગી છે અસ્થિરતા અને અશ્રદ્ધાને લીધે લેણદેણ ઘટી ગઇ છે બીજા કેટલાક એમ કહે છે, કે માચાકામને લીધે એક માણસ આરથી દશ માણસનુ કામ કરે છે, એટલે થોડા માણસોને બેકાર થવુ જ પડે જો મોટુ માચાકામ છોડી દઇએ તો જગતના બધા માણસોને પૂરતુ કામ મળે આપણી જરૂરિયાતો પણ ઓછી થાય, આપણે આપણુ અનાજ અને કપડા મેળવી લઇએ સૌને સુખ શાતિ મળી રહે

આવી આવી વાતો પૂર્ણ ગભીરતાથી અને મશ્કરીમા થતી હતી તે છોડીને હુ પૂના જવા માટે નીકળ્યો પૂનાની આગગાડી હવે વીજળીથી દોડે છે લગભગ વીજળીને વેગે આગગાડીમા આવતા આચકા પેટને વલોવી નાખે છે તે તો સહન કરી લેવાય, પણ એટલો અવાજ થાય છે કે કેટલીક વાર પાસે બેઠેલા માણસના કાનમા બૂમ મારીએ તોપણ પૂરુ સમજાય નહિ બારીની બહાર નજર નાખીએ તો લોખડી ભૂગળા ઊંચાઊંચા લોખડી થાભના, અને સેંકડો તાર નજરે પડે છે કોઇ જકશન આવે ત્યા જમીન પર ભૂલભુલામણી જેવા અસખ્ય પાટા અને ઉપર તારના દોરડા જોઇને જીવ ગભરાઇ જાય મને વિચાર આવ્યો કે આ યત્રયુગમાથી તકલીના યુગમા પેસતા બાર મહિના લાગશે કે બારસો વર્ષ? પણ આખી ગાડીમા તકલી ફેરવનાર કોઇ એક જ ધૂની એમ બારસો વર્ષની મુદ્દતથી ગભરાઇ જાય એમ નથી રુશિયાએ પાચ વર્ષની પ્લેન—યોજના કરી, પાછા પાચ વર્ષ, પાછા—વગેરે વગેરે પણ આ તો આદર્શને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ છે, શ્રદ્ધાથી ડુગરો ઊંચકાયા છે અને સાત સમુદ્ર ઓળગી શકાયા છે

પૂનામા સાધારણ રીતે ખાદી જોવામા આવતી નથી થોડા દક્ષિણી ભાઇઓ પહેરે છે, અને ગુજરાતી ભાઇઓ ઠીક પ્રમાણમા પહેરે છે કોઇ દેશનેતા આવે ત્યારે ખાદીના ડગલા અને ટોપી બહાર નીકળે છે ધોળી ટોપી ઘણી ઓછી જોવામા આવે છે, ગુજરાતી છોકરાઓ સિવાય તેનો ઉપયોગ થોડા કરે છે પિંજવા કાતવાનો એક વર્ગ હતો તે બધ પડ્યો છે ગાધીજીનો એક અગ્રેજ વોર્ડર હતો તે હમણા જેલમાથી છૂટ્યો છે, તે કહે છે કે ઘણા ખાદીધારીઓને ઘેર આમત્રણથી જઇ આવ્યો છુ આખા ગામમા દિવસોથી ફર્યા કરુ છુ, પણ મેં તો માત્ર એક અગ્રેજને રેંટિયો ફેરવતા જોયો (તે ફાધર એલ્વીન) આ ટીકા સર્વાશે ખરી છે એમ હુ માનતો નથી, પણ એટલુ ખરુ છે, કે અહીં ખાદી પ્રત્યે પ્રેમ નથી આઠ દિવસમા મેં એક પણ તકલી ફરતી જોઇ નથી મારા સિવાય. એક

કાતવા પિંજવાનો વર્ગ હતો તેમા મુબઇ નવજીવન સઘમાથી આવેલા ભાઇ પાછા મુબઇ જાય છે ઘેરઘેર ફરીને શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જરા યે જવાબ ન મળ્યો અહીંના લોકો કહે છે કે અમે તો પાત્રીસ વરસથી સ્વદેશી પહેરીએ છીએ ! દુ ખની વાત એવી છે કે પાત્રીસ વરસ પહેલા જે સ્વદેશી ગણાતું હતુ તેવુ કાપડ, એટલે પરદેશી સૂતરનુ હાથે કે મિલમા વણાયેલુ કાપડ હજી વપરાય છે

હજી આપણા દેશમા પ્રાતીય અભિમાન ઘણે અશે જોવામા આવે છે. અને જો ભૂલ ન કરતો હોઉં તો બગાળા અને મહારાષ્ટ્રમા એ વિશેષ પ્રમાણમા ફેલાઇ રહ્યુ છે બગાળીઓને અને મહારાષ્ટ્રીઓને બિનબગાળી અને બિનમહારાષ્ટ્રી આગેવાન થાય તે અસહ્ય હોય એવી ટીકા સાભળી છે, અને આજથી પદર વર્ષ પહેલા "ગુજરાથી" માત્ર વેપારી હતો અને રાજકારણ વિષે ઉદાસીન હતો તે મહારાષ્ટ્રી ભૂલી શકતો નથી પણ આજે તો પંદર વર્ષમા દુનિયા ઊંધીચત્તી થઇ જાય છે અને કોઇ કોઇ રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસ અને સીમા બદલાઇ ગયા માત્ર વેપારી દૃષ્ટિવાળા ગુજરાતીએ ૧૯૧૭ ની સાલથી સત્યાગ્રહો શરૂ કર્યા છે અને સરકારને હફાવી નાખી છે ૧૯૨૧ના બારડોલીએ હિંદભૂમિના સાત લાખ ગામડાને જાગ્રત કર્યાં. અને ૧૯૨૮ના બારડોલીએ તેમના હાથમા મજબૂત હથિયાર મૂકી દીધુ ૧૯૩૦ની સાલમા આખા દેશભરમા ખડ સળગી ઊઠ્યુ અને બગાળાએ વધારેમા વધારે સખ્યા જેનમા પૂરી આપી તે છતા જે ધજાની આસપાસ પ્રજા તેમજ સરકારની નજર ચોટી રહી હતી તે (Storm Centre) ગુજરાતમા હતુ એક ભાઇએ કહ્યુ, કે જ્યારે આખું હિંદુસ્તાન મુસ્લીમ રાજા–પાદશાહના હાથ નીચે ચાલી જતુ હતુ અને હિંદુઓ ઇસ્લામ ધર્મને સ્વીકારતા થયા હતા ત્યારે મહારાષ્ટ્રે સામનો કર્યો અને હિંદુત્વને બચાવ્યુ હવે મહારાષ્ટ્ર સિવાયના બીજા હિંદુઓ અને મુસ્લીમોનો ધર્મ છે, કે અગ્રેજ સરકારને હાકી મૂકવાનુ કામ તેમણે ઉપાડી લેવુ !

મારા એક દક્ષિણી મિત્રે એવો પણ બચાવ કર્યો કે જ્યારે આખુ હિંદુસ્તાન ઊંઘતુ હતુ ત્યારે અમે તેને જગાડ્યુ સ્વરાજ એ અમારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે એનો પાઠ સ્વદેશી, બૉયકોટ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની લડતો લડી બતાવી હવે અમે આરામ લઇએ છીએ અને જરૂર પડશે ત્યારે તૂટી પડીશુ

બીજા એક વિચારશીલ દક્ષિણી ભાઇએ કહ્યુ, કે ખરી વાત તો એવી છે, કે મહાત્માજીની ફિલસૂફી અમારે ગળે ઊતરતી નથી અમે સ્વદેશીમા માનીએ છીએ, ખાદી એ પૂરેપુરું સ્વદેશી કાપડ છે તે સ્વીકારીએ છીએ પણ એમની અતિશયોક્તિની સામે થવુ પડે છે સૂતરને તાતણે સ્વરાજ છે એ અમે કબૂલ કરતા નથી અમે લોકમાન્યને ખૂબ માન આપતા હતા, તેટલુ જ માન ગાધીજીને આપીએ છીએ પણ ગુજરાતમા દરેક પ્રશ્નમા ગાધીજીને પૂછવાની નપુસકતા જોવામા આવે છે તે અમે સહન કરી શકીએ એમ નથી બુદ્ધિની સાથે લાગણી હોવી જોઇએ, એ વાત તદ્દન સાચી છે જ્યા સુધી હૃદય પીગળ્યુ નથી ત્યા સુધી આત્માની જાગ્રતિ થઇ જ નથી, પણ બુદ્ધિને તરછોડી નાખવામા આવે છે તે અમને કબૂલ નથી મહારાષ્ટ્રને માનસિક વિકાસમા શ્રદ્ધા છે મહારાષ્ટ્ર વ્યક્તિત્વમા માને છે અને આજનું ગુજરાત માનતુ નથી તેથી અમારો મેળ ખાતો નથી તે છતા યે અમને મહાત્માજી વિષે ઘણુ માન છે અમારા ખેડગાવ(ગામડાઓ)મા એમનો સદેશો પહોચ્યો છે, પણ પૂનામા અને મોટા

ગામોમાં તેની સામે વિરોધ જોવામાં આવે છે. પૂનાનિવાસીઓ એમ પણ કહે છે, કે ખરી ગોળમેજી પરિષદ લડનમાં નહિ ભરાય પણ પૂનામાં ભરાશે.

ઉપર જણાવેલી હકીકત ઉપરથી કોઇ એવું અનુમાન ન કરે, કે મહારાષ્ટ્રમાં દેશાભિમાનનો જુસ્સો ઓછો છે. વખતે જોઇએ તેવું સારુ નેતૃત્વ નહિ હોય એવું કહેવાય છે. ભૂગોળની અંદર વિલેપાર્લે અને છેક વાપી નદી સુધીનો પ્રદેશ મહારાષ્ટ્રમાં ગણાય છે એટલે ગયા વર્ષની લડતમાં મહારાષ્ટ્રનો ફાળો ઓછો નથી. તે ઉપરાંત સાદાઇ, આત્મભોગ અને ચીવટપણાને લીધે મહારાષ્ટ્રીઓ સ્વરાજ્યની લડતમાં જરૂર મોટો ફાળો આપશે. જો અહીં બ્રાહ્મણ–અબ્રાહ્મણનો વિખવાદ નહોત તો ગરીબ ગામડાઓએ ક્યારનુંય બંડ ઉડાવ્યું હોત મહારાષ્ટ્રનો ખેડૂત ગુજરાતી ખેડૂત કરતાં વધારે ગરીબ અને વધારે અભણ છે.

ગુજરાતનાં લીલાંછમ ખેતરો, વાડીઓ અને નદીઓના પ્રદેશમાંથી મહારાષ્ટ્રમાં જઇએ છીએ ત્યારે બે પ્રકારના વિચાર આવ્યા કરે છેઃ સપાટ જમીનને બદલે જ્યાં ત્યાં ટેકરીઓ અને પહાડ જોવામાં આવે છે, તેને લીધે કાંઇક ભવ્યતાનું દર્શન થાય છે. મહાદજી શીંધે એ નેપોલિયનના જેવો કાબેલ સેનાપતિ હતો. તેની છત્રી આજે જ્યાં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે ત્યાં બાંધી છે એ છત્રીના ત્રીજા મજલ પરથી પૂના અને તેની આસપાસના પહાડોનું દૃશ્ય ઘણું ભવ્ય છે, કાંઇક ભયાનક છે. પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં આ પહાડો અને ટેકરીઓમાંથી માત્ર પથ્થર અને મુરમની પેદાશ થઈ શકે. માઇલો સુધી એક મોટું ઝાડ જોવામાં ન આવે એ દશ્ય ગુજરાતીને ઘણુ વસમુ લાગે છે. મહારાષ્ટ્ર પહાડ પર આવેલું છે એટલે હવા ઠંડી અને સ્ફૂર્તિ આણે એવી છે. આ તરફ ખડચપાનાં ઝાડ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે અને કાળા પથ્થરની ભોંય (Back ground) પર પીળાં ચાંલ્લાવાળાં સફેદ ફૂલો ઘણાં સુંદર લાગે છે. તેવી જ રીતે અહીં ગુલમહોરના ઝાડની હારની હાર નજરે પડે છે. એ આગના ભડકા જેવા ફૂલો રસ્તાને શોભાવી રહે છે. રસ્તા પહોળા હોય છે, કારણકે જમીનની તગી નથી અને પથ્થર અને મુરમ પાસેથી ખોદી લેવાનાં એટલે રસ્તા થોડે ખર્ચે થાય છે, સારી સ્થિતિમા જાળવી શકાય છે. તેનું પરિણામ એવું આવ્યું છે, કે આગગાડીની જોડે ભાડાની મોટરો હરીફાઇ કરીને નાસીક, સતારા, મુંબઈ વગેરે દશે દિશામાં દોડધામ કરી મૂકે છે.

સાબરમતી નદીના કિનારે યાંત્રિક બળ વાપરવા વિષે ચિંતા અને સંતાપ થાય છે, પણ અહીંની પ્રજા યંત્રના બાહુથી ગભગતી નથી. ટાટાનું મોટું વીજળીનું કારખાનું મુંબઇ અને તેની આસપાસ માઇલો સુધી રોશની અને વિદ્યુતશક્તિનો પ્રચાર કરી રહ્યું છે. અહીં એક વાયરલેસનું મોટું મથક છે—સરકારનું નહિ પણ આપણી સ્વદેશી કંપનીનું છે અને આખા યુરોપ–અમેરિકા સાથે વાયરલેસના સંદેશાનો વ્યવહાર અહીંથી થાય છે. આ કારખાનામાં એક ગુજરાતી ભાઇએ બધી ક્રિયા અમને સમજાવી, તેમાંથી ૭૫ ટકા ત્યાંના સંચાના અવાજને લીધે અમે સાંભળી ન શક્યા અને ૨૫ ટકા સાંભળ્યા છતાં સમજ્યા નહિ.

વાયુ, વાદળાં, વરસાદને લગતું જે શાસ્ત્ર રચાતું જાય છે તેનું મુખ્ય કાર્યાલય દેહરાદૂનમાં હતું તે હવે પૂનામાં લઇ આવ્યા છે. આખા દેશમાંથી દરરોજ સેંકડો તાર અહીં આવે છે અને તેના પરથી વાયુ–વરસાદના વરતારા થાય છે; વરસાદ આવશે કે રેલ

આવશે કે વાવાઝોડું આવશે. આજે તો અભ્યાસ થઇ રહ્યો છે. ઇગ્લંડમાં એવું કહેવાય છે (કટાક્ષમાં), કે જ્યારે વાયુશાસ્ત્રી કહે કે વરસાદ પડવાનો છે ત્યારે છત્રી લેવી નહિ! ૧૯૨૭માં રેલ આવી ત્યારે આ કાર્યાલયમાંથી વરોદરે તાર આવેલો કે સખત વરસાદ પડશે, પણ ઘણીએ વાર એ પ્રકારના તાર કર્યા પછી રેલ નથી આવતી એવું પણ બન્યું છે.

પૂના શહેર આખા મહારાષ્ટ્રમાં કેળવણીનું કેન્દ્રસ્થાન છે. ભામભૂરડાના લત્તામાં કોલેજો અને વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થીઓને માટે વીશીઓ, ચા–નાસ્તાની દુકાનો, ખુરસી ટેબલ, પલંગ ભાડે આપવાની દુકાનો જોવામાં આવે છે. આ બાબતની ચર્ચા પણ કરી ગયો છું અને બીજા ઘણા કરી ગયા છે એટલે વિશેષ નહિ લખું પણ એટલું કહેવાની જરૂર છે, કે ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી વૃદ્ધત્વને પામી છે, એના આદર્શો ઘસાઇ ગયા છે એવું ચોખ્ખું જણાઇ આવે છે. જેવા તેવા પણ પરાંજપે હતા ત્યાં સુધી જૂની પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ સચવાઇ રહ્યાં હતાં અને કોલેજમાં અગરકર, ટીળક અને ગોખલેના વાતાવરણની છાયા રહી હતી. હવે એ વાતાવરણ જતુ રહ્યું છે. સાદાઇ, દેશસેવાની ધગશ, સ્વાર્થત્યાગ, દેશને ઉન્નત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા એ ખાસ જણાતાં નથી. શિક્ષકવર્ગ ગોખણિયાં પુસ્તકો લખીને અગર યુનિવર્સિટીમા પેસીને ભાડાં બચાવીને અગર બીજી કોઇ સંસ્થામાં કામ કરીને પૈસા કમાવાની દૃષ્ટિ રાખે છે, એમ મનાય છે. કોલેજની આસપાસ અધ્યાપકોએ પોતે મકાનો બંધાવ્યાં છે એ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ બાબતમાં પરાંજપેએ અત્યંત ખરાબ દાખલો બેસાડ્યો છે. જેને વિષે આશા રખાયેલી, કે ગોખલેની માફક કોલેજ છોડ્યા પછી હિંદસેવક સમાજમાં આગળ પડતો ભાગ લેશે તેણે અમલદારોની દોસ્તી શોધી, એક પછી એક એવી રીતે મોટા પગાર કે મુશાહીરાનાં કામો લીધાં, માગીને લીધાં, તેને લીધે આખા મહારાષ્ટ્રનું વાતાવરણ બગડ્યું. આજે તો વિદ્યાર્થીઓમાં એવું જ ભાવનાહીન વાતાવરણ છે અથવા ભાવના છે તેને ઉત્તેજન મળે એવું નથી. *

આપણા ગુજરાતના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અહીં ભણે છે. તે ભાઇઓને મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો: મહારાષ્ટ્રની અંદર રહીને એ લોકો મહારાષ્ટ્ર જોડે ભળી જવાનો પ્રયાસ કરતા નથી, અને વખતે મહારાષ્ટ્રીઓ તેમને ભેળવવાનો પ્રયાસ કરતા નહિ હોય એ અત્યંત ખેદજનક છે. હું ઇગ્લંડમાં એવી રીતે રહેલો કે તેમના જીવનના સારાનરસા સંસ્કાર સમજી શકું એટલો ગાઢ સંબંધ બંધાયો હતો, પણ ત્યાં તો કુટુંબની અંદર મહેમાન (paying guest) રાખવાની પદ્ધતિ છે. આપણા દેશમાં એ પદ્ધતિ દાખલ કરવાની હવે આવશ્યકતા નથી? જો દક્ષિણી ભાઈ કે બહેનો ગુજરાતમાં ભણતાં હોય તેમને પણ આવો લાભ મળે એવું હું ઇચ્છું છું.

અહીં એક ભયંકર વાતાવરણ એવું જોયું, કે ગુજરાતીઓમાં ઐક્ય નથી અને વિરમગામથી પૂર્વના ગુજરાતીઓ અને પશ્ચિમના એટલે કાઠિયાવાડ–કચ્છના ગુજરાતીઓમાં બનાવ નથી. તેમનું ખાવાનું રસોડું જુદુ છે. જો કે સ્વાદને માટે આજના જુવાનિયાએ દરકાર ન કરવી ઘટે તે છતાં એ કાંઈ સમજાય એવું છે, પણ જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો માત્ર પૂનામાં નહિ પણ બીજાં સ્થળોએ પણ ગુજરાતી અને કાઠિયાવાડીનો મેળ ખાતો નથી.

* આ લેખ પ્રગટ થતી વખતે ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીએ કેટલી ગુલામી વૃત્તિ બતાવી છે તે જગપ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રકારનો અહંભાવ, પ્રાંતિક અસ્મિતાની અતિશયતા અનિષ્ટ છે. તેમના મિત્રોનો ધર્મ છે કે આવા ખોટા ભેદભાવો દૂર કરવા. આપણે બધા હિંદી છીએ એ અસ્મિતા પૂરતી છે, જો કે તેમાંય થોડી સંકુચિતતા છે.

વિદ્યાર્થીવર્ગનો પહેરવેશ જોતાં મને એમ લાગે છે, કે ધીમે ધીમે ધોતિયું જતું રહે છે અને તેની જગ્યાએ પહોળી કે સાંકડી સુરવાળ આવી છે. સુરવાળ અને ઘૂંટણ સુધીની તંગડી (Shorts) એ આપણા યુવાનોનો પહેરવેશ થાય એમ હું ઇચ્છું છું. ધોતિયાં ધોવાની મહામુસીબત છે, અને સુરવાળ પહેરનારાઓ કહે છે કે તે વધારે ટકે છે, બહુ ઓછું કપડું વપરાય છે. આ લખતાં હું એથી જ ગભરાઉં છું, કે મારા મિત્ર 'સ્વૈરવિહારી' પૂછશે કે સુરવાળમાંથી બેન્ડેજ થાય ? રૂમાલ થાય ? ખેસ થાય ? ચડ્ડી, લંગોટ, કોથળી, પાર્સલ કરવાનું કપડું, ચાદર અને બીજી સેંકડો ચીજો થાય ? અને મારે કહેવું જોઇએ કે બે થેલીઓ સહેલાઇથી થાય, જો બાઇસિકલમાં ભરાઇને ઘૂટી આગળનો ભાગ ફાટી ન ગયો હોય તો. બાકી તો ઘણી થોડી ચીજો સુરવાળમાંથી નીપજે.

૧૯૨૦ના અસહકારના યુગમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીને માટે સંસ્થાઓ નીકળતી હતી ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થયેલી. એ સંસ્થા હવે માત્ર આયુર્વેદીય કૉલેજ ચલાવે છે અને લોકમાન્ય ટિલક મંદિરના મકાનની પછવાડે આવી છે. કૉલેજની વ્યવસ્થા સારી છે.

પૂનામાં પહેલાંના જેવું પ્રેરક વાતાવરણ નથી તે છતાં ગુજરાતી યુવકો જાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. પર–પ્રાંતમાં જવાથી સ્વાશ્રય વિશેષ કેળવાય છે અને પૂનાનાં હવાપાણી સારાં છે. આપણા પ્રાંતની બહાર વિશેષ ફરવાને લીધે માનસિક સંકુચિતતાનો નાશ થાય છે. હું જરૂર ઇચ્છું છું કે ગુજરાતી યુવાનો માત્ર પૂના જોઇને બેસી ન રહે પણ મહારાષ્ટ્રનાં બીજાં શહેરો, ઐતિહાસિક સ્થળો અને તીર્થો પણ જુએ અને મહારાષ્ટ્રીય માનસને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે.

આ પ્રાંતમાં ઇંટ અને ચૂના તરફ ઘણો પ્રેમ છે, એમ એક સારા જૂના અધ્યાપક મિત્ર હરહંમેશ કહેતા હતા. એક સંસ્થાનું નામ આપીને મોટું મકાન કરી બેસે છે અને એ પ્રજાની ચીવટ એવી છે કે એટલું કરે ત્યારે જ જંપે. પ્રો. કર્વેના નામથી પરિચિત હિંદ મહિલા યુનિવર્સિટીની કૉલેજ તેમજ હાઇસ્કૂલનાં સુંદર મકાનો છે. કૉલેજ અને હોસ્ટેલ પાછળ બે લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા હશે, પણ પંદર વર્ષ સુધી ચાલ્યા છતાં ત્યાં ભાગ્યે ૪૦ કન્યાઓ ભણતી હશે. ગયા વર્ષે તો ૩૦ પણ પૂરી નહોતી. હમણાં એક ગોખલેના સ્મારક તરીકે હૉલ અને પુસ્તકાલયનું મોટું મકાન સદાશિવ પેંઠમાં તૈયાર થાય છે. સરકારે પણ તેનું અનુકરણ કર્યું છે અને ઇંટ અને ચૂનો વપરાયાં કરે છે. હાલમાં જ્યાં હિંદ સેવા મંદિર એટલે સર્વંટ ઑફ ઇંડિયા સોસાયટીનું મકાન છે તે ૧૫ વર્ષ પહેલાં એકાંતમાં અળગું શાંત સ્થળે ખડું હતું. આજે આસપાસ બંગલાઓ થઇ ગયા છે અને મોટરો દોડે છે, અને તેના પછવાડેના ભાગમાં ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ વગેરે અનેક સંસ્થાઓ આવી છે. હિંદ સેવક સમાજના મકાનમાં જતી વખતે જાણે પવિત્ર મંદિરમાં પેસતા હોઇએ એવી લાગણી હૃદયમાં થતી નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે, કે ગોખલેના અવસાન પછી એ સમાજમાં એક પણ વ્યક્તિ એવી નથી રહી કે જેના વ્યક્તિત્વથી આપણે અંજાઇ જઇએ. અલબત્ત, શ્રીનિવાસ

શાસ્ત્રી પોતાના વિચાર પ્રમાણે દેશસેવા કરી રહ્યા છે પણ એમનામાં બીજાંઓના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ નથી. આ મંડળ જે દેશની રાજકીય સેવા માટે મિશનરીઓ તૈયાર કરવા માટે ૧૯૦૬ માં સ્થપાયું હતું તે દેશની કટોકટીની લડતના પ્રસંગે એ ચળવળથી દૂર રહે, તો પ્રજા તેને માન ન આપે અથવા સામાન્ય માણસો તિરસ્કારે તેમાં નવાઇ જેવું નથી આ મંડળની વૃત્તિ એટલી અધોગતિએ પહોંચી છે કે ઠક્કરબાપાનું વલણ તેમને ખૂંચે છે. સત્યાગ્રહને બાજૂ મૂકીએ તો આ મંડળના ઘણાયે સભ્યો દેશસેવાના કીમતી કાર્યો કરી રહ્યા છે. કુંજરુ, જોષી અને વઝે એમનાં નામ દેશભરમાં જાણીતાં છે—પણ આ સંસ્થા રાજકીય લડતને મોખરે જનાર સૈનિકોને માટે સ્થપાઈ હતી તેથી જ આટલી ટીકા, દિલગીરી સાથે, કરવી પડે છે. ગોખલે પોતાના મંડળ સાથે રહીને તાલીમ આપી શક્યા નહિ, શાસ્ત્રીજી પણ તેમ કરી શક્યા નહિ—તેમણે અદ્‌ભુત કાર્યદક્ષતા બતાવી છે, પણ તેમનામાં લોકોને પ્રેરવાની શક્તિ નથી, અને બીજું કોઈ પ્રેરી શકે એવું રહ્યું નથી.

એવી જ સ્થિતિ મહારાષ્ટ્રના રાજકીય પક્ષની છે. લોકમાન્ય ગુજરી ગયા પછી તેમની ગાદી કેલકરને મળી. એ કોઇ પણ પ્રકારે ગાદીને લાયક નહોતા; નહોતાં એ આત્મબળ, સ્વાર્થત્યાગ, દૃઢતા કે કાર્યકુશળતા; એટલે રાજકીય વાતાવરણ ચૂંથાઇ ગયું. હવે કોઇ કોઇ આગેવાનો ખડા થાય છે.

આ બન્ને હકીકત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. જે આશાજનક મંદિરમાંથી હજારો માણસો પ્રેરણા પામીને દેશને માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર થાય છે, જેને માટે પોતાનો પ્રાણ આનંદથી પાથરી દે છે, તે મંદિરમાં શાંતિ, શૂન્યતા કે કલેશ આવી જતાં વાર લાગતી નથી.

આ બધી સસ્થાઓની ચર્ચાની સાથે એક ટીકા કરવાનું મન થાય છે કે સુરત, અમદાવાદનાં ઘરોમાં જે સુંદર લાકડકામ જોવામાં આવે છે તે અહીં બિલકૂલ નથી. ખરુ જોતાં એમ કહીએ તો ચાલે કે એમનું સ્થાપત્ય બેડોળ અને કઢંગુ છે. વાત ખરી છે કે પેશ્વાઓ લડાઇમાંથી પરવાર્યા નહોતા એટલામાં બાબરોભૂત આવ્યો; એટલે સ્થાપત્ય કે કોઇ પણ કળાને ખીલવવાનો વખત ન મળ્યો. સારા મંદિરો પણ નથી, અને રાજમહેલને બદલે કિલ્લો છે. વાડાઓ ઘણા બેડોળ છે, અને તેનાં દીવાનખાનામાં રસિકતા નથી. સારાં જૂનાં ચિત્રો પણ નથી અને સંગીતનો શોખ છે પણ જે લોકો સંગીત સમજવાનો દાવો કરે છે તે કહે છે કે તેમાં કોમળતા કરતાં "આલાપવિલાપ"ની કસરત (Vocal gymnastics) વધારે છે. આ ઉછીના લીધેલા અભિપ્રાય વિષે મને સંમત કે વિરુદ્ધ થવાનો અધિકાર નથી.

ધર્મક્ષેત્ર

જ્યારે પ્રજામાં જાગૃતિ આવે છે ત્યારે રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે દરેક દિશામાં તેનું જોર અને જુસ્સો જણાઇ આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં જાગૃતિ આવી તે વખતે મુસ્લીમ રાજ્યોનું જોર ઘણું વધી પડ્યું હતું. સમર્થ સ્વામી રામદાસે મહારાષ્ટ્રમાં ઠેકઠેકાણે ફરીને મંદિરો સ્થાપ્યાં હતાં હિંદુધર્મના રક્ષણનો ઉપદેશ ચોમેર ફેલાઇ રહ્યો હતો. પણ તેમની પહેલાં નામદેવ, એકનાથ વગેરે મહાન વ્યક્તિઓએ પ્રજામાં અજબ ચેતન રેડ્યું હતું. તેરમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં જ્ઞાનેશ્વર થઇ ગયા. તેમણે ભગવદ્‌ગીતાને મરાઠી ભાષામા

ઉતારી અને તેના પર ટીકા લખી. ગીતા જેવા પવિત્ર પુસ્તકને બોલાતી ભાષામાં ઉતારવું એ મહાન પાપસમું ગણાતું હતું. યુરોપમાં રેફર્મેશન વખતે પણ આવી જ ધાંધલ પાછળથી થઇ હતી. જ્ઞાનેશ્વરે આમવર્ગમાં ઉપદેશ કરવા માંડ્યો તેને પરિણામે દરજી, સુતાર, કુંભાર, માળી, હજામ, દુકાનદાર, મહાર વગેરે વર્ગોમાંથી તેમના શિષ્યો થયા અને તેમણે ગીતાના રહસ્યનો પ્રચાર કરવા માંડયો. તે વખતના બ્રાહ્મણોએ જ્ઞાનેશ્વર તથા તેમના શિષ્યોને દુઃખ દેવામાં કાંઇ બાકી રાખ્યું નહોતું તે છતાં આમવર્ગમાં ચેતન રેડાયું અને મહારાષ્ટ્રના જીવનનું પરિવર્તન શરૂ થયું. આ જ્ઞાનેશ્વરની સમાધિ પૂનાથી ૧૫-૨૦ માઇલ દૂર આળંદી ગામમાં છે. જે પ્રદેશમાં પથ્થર અને ટેકરીઓ જોવામાં આવતી હોય ત્યાં હમેશાં નદીઓની આસપાસનો પ્રદેશ અતિ રમણીય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આળદી નાની નદી પર આવેલું છે અને નદીકિનારે મોટાં મોટાં ઝાડોની સુંદર ઘટા છે. જ્ઞાનેશ્વરને પૂજનારા લોકો 'વાતકરી' (વૃત્તકરી) કહેવાય છે અને આપણે ત્યાં ભજનમડળીઓ હોય છે તેવી રીતે આ વાતકરીની ટોળી સાદામાં સાદી ભાષામાં ઉપદેશ આપવાને નીકળી પડે છે. પૂનામાં રહેતા આપણા ગુજરાતી ભાઇઓમાંથી કોઇએક આ બાબતનો સારો અભ્યાસ કરે તો કેવું સારુ ?

આ વિષય પર લખતી વખતે મને સાંભરી આવે છે, કે સતારાની પાસે અથવા પંચગની જવાના રસ્તા પર વાઇ નામનું ગામ છે ત્યાં એક પ્રખ્યાત પ્રાજ્ઞ પાઠશાળા છે. એ પાઠશાળામાં વ્યાકરણ, સાહિત્ય, દર્શનો અને વખતે કર્મકાંડનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હશે. પણ એવું સાંભળ્યું છે કે એ સસ્થામાં કથા અને કીર્તનકારોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેમાં સ્વરાજ્ય, સ્વદેશી, સામાજિક સુધારા, વ્યસનનિષેધ વગેરે વિષયોનું એવું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે કે કથાની અંદર એ બાબતનો ઉપદેશ આપી શકાય—ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ તો ઘણી છે, તેમાંથી કોઇ આ પ્રકારનું કામ ઉપાડી લે તો કેટલો બધો ફાયદો થાય! આ માસિકના વાચકો એવી સૂચના કરી શકે.

જેવી રીતે જ્ઞાનેશ્વરે આમવર્ગમાં ધર્મપ્રચારનું કામ કર્યું, તેવી રીતે આખા હિંદ દેશમાં અનેક સંપ્રદાયો મારફત પ્રચાર થયો છે. ગયા વર્ષની લડતમાં એક નાના કોળીઓના ગામડામાં થોડા સત્યાગ્રહીઓને ગીતાનો પાઠ બોલી જતાં સાંભળ્યા ત્યારે મને મનમાં હસવું આવ્યું. એક ભાઇ તો એટલે સુધી માનતા હતા કે ગીતાજીના સસ્કૃત શબ્દોની અંદર અને શ્લોકોની અંદર એવું તેજ છે કે અંધકારને હઠાવી દે. એ પોપટિયા ઉચ્ચારથી કાંઇએ ન વળે એમ આજનો યુવાનવર્ગ કહે છે.

પૂનામાં બધી સંસ્થાઓ છે તેનું વર્ણન કરવા બેસું તો પુસ્તક લખાઇ જાય, પણ એક વાત નોંધવી પડશે. પૂનાની ખેતીવાડી કોલેજના એક અધ્યાપક, પ્રો. જયશકર ત્રિવેદી એ પણ એક સંસ્થા છે. પૂનામાં જઇ પહોંચેલો કોઇ પણ વિદ્યાર્થી એમના નામથી અપરિચિત હોય તો નવાઇ જેવું ગણાય. તેઓ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં મદદ કરે છે, હોસ્ટેલમાં રહેવા માટે ઓરડી ન મળે તેવાને માટે એક વિદ્યાર્થીગૃહ છે તેનો કારભાર ઘણા ભાઇઓએ ઉપાડયો છે, પણ તેનો આત્મા આ "ત્રિવેદી સાહેબ" છે. કોઇ ભૂલો પડેલો મુસાફર પણ ત્રિવેદીને પૂછતો જાય છે. એમની સેવાના માર્ગોનું વર્ણન કરીએ તો વખતે ભવિષ્યમાં એમનું કામ દસગણું વધી જાય. તે તો ઠીક થાય પણ કુપાત્રો એમને ત્રાસ આપે

તેથી તે લખતો નથી. ગુજરાતી હોવા છતાં તેઓ મહારાષ્ટ્રના બોયસ્કાઉટના કમિશનર છે, ગાંધીજીની સેવા તેમણે ખૂબ કરી છે. એ સરકારી નોકર છે એટલે મારાં વખાણો વખતે નુકસાન કરી બેસે. તેઓ એક સાચા ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થ છે. જે સેવાને વિષે ડાબો હાથ પણ ન જાણે કે જમણા હાથે શું કર્યું છે એવી એમની મૂંગી સેવા છે. એમને વિષે અહીં મે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં કાંઇક અસેવા થાય છે એમ મને લાગે છે પણ લેખકને માટે આવું વર્તન ક્ષમ્ય ગણાય છે!

છેવટે, આખા દેશમાં એક બૂમ પડી રહી છે કે ગામડાંઓને સુધારો. એ બાબતમાં અહીં જે જાણવાનું મળ્યું તે નોંધ્યું છે. આજે ખરી સુધારણા તો ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં થઇ રહી છે; કારણ કે ખેડૂત જાગૃત થયો છે. મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાંઓનું જીવન સુધારવા માટે અને આખા દેશના કાર્યકર્તાઓને પ્રેરણા મળે તેટલા માટે થોડા વખત પર પૂનામાં ગ્રામસુધારણા પરિષદ ભરાઇ હતી.[1] કન્યાકેળવણીના વિષયની માફક આ ગ્રામસુધારણાનો પ્રશ્ન પણ એવો છે કે જેમાં જરાયે અનુભવ કે અભ્યાસ ન હોય એવા સજ્જનો છૂટથી પોતાના અભિપ્રાય આપે છે અને સુધારણાનો સોનેરી માર્ગ બતાવી દે છે! કેટલાક એમ માને છે, કે જો ગ્રામપચાયતો સ્થાપી દેવામાં આવે તો આપણાં સાત લાખ ગામડાંઓનો ઉદ્ધાર ટૂંક સમયમા થઇ જાય! વડોદરા સરકારની કલમને લસરકે હજાર કે વધારે ગ્રામપચાયતોની સ્થાપના થઇ છે, અને તે સ્થપાયાને વીસ વર્ષ પણ થઇ ગયાં; પણ તેનાથી ખાસ જાણવા જોગ સુધારો થયો હોય એવું જાણવામાં નથી. કેટલાક એમ માને છે કે ગામડાંમાં કેળવણી આપીએ તો જોતજોતામાં ઉન્નતિ થશે. બીજા કેટલાક કહે છે, કે ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ થાય તો જ ગામડાંઓની સ્થિતિ સુધરે. મહારાષ્ટ્રની અદર દખ્ખણ ખેડુત સભા (ડેક્કન એગ્રીકલ્ચરલ એસોસિયેશન) છે. તેણે દક્ષિણના ખેડૂતની કાંઇ ખાસ સેવા કરી હોય એવું જાણવામાં નથી, પણ એક અખતરો ગ્રામસુધારણાનો શરૂ કર્યો હતો તે હાલમાં હિંદ સેવક સમાજના મિ. દેવધરની દેખરેખ નીચે ચાલી રહ્યો છે. પૂનાથી સતારા જવાના રાજમાર્ગ પર અને પૂનાથી આશરે પદર માઇલ દૂર એક ખેડ કરીને બહુ નાનું ગામડુ છે અને તેની પાસે શિવાપુર કરીને જરા મોટું ગામડુ છે અને એમ ત્રણેક નાનાં ગામડાંના જૂથમાં કામ થાય છે. સેવાસદનની એક દાયણને રૂ પચીસના પગારે રાખી છે તે ત્યાં કન્યાશાળા ચલાવે છે, પ્રસૂતિના પ્રસંગે મદદ કરે છે અને ગામડાઓની સ્વચ્છતા માટે શિખામણ આપે છે. મજૂરી કરતી સામાન્ય બાઇઓને પ્રસૂતિ વખતે બહુ મદદની જરૂર હોતી નથી અને મહારાષ્ટ્રની ખેડૂત પ્રજા અત્યત ગરીબ છે એટલ આરોગ્યનો એક અને મુખ્ય પ્રશ્ન રોટલાનો છે. આ ગામડાંઓમાં બે રાત્રિશાળાઓ ચાલે છે. શરૂઆતમા સખ્યા સારી હતી પણ પાછીથી લોકોનો ઉમગ ઓછો થઇ ગયો છે. જે સામાન્ય શાળા છે તેમાં છોકરાંઓને કસરત તેમ જ રમતગમતો શીખવવામાં આવે છે. એક મોડલ ફાર્મ કરવા માટે જમીન લીધી છે અને આ સસ્થા પાસે આઠ લોખડી હળો છે તે ખેડુતોને ભાડે આપવામાં આવે છે. પથરા અને મુરમની જમીનમાં જુવારીનો પાક કરવાનો એટલે ઊંડુ ખોદવા માટે લોખંડી હળને આઠ આઠ બળદો જોડવા પડે છે. આ અખતરાને માત્ર બે વર્ષ થયાં છે, એટલે કાંઈ પરિણામ બતાવી શકાય એમ નથી એવું મિ દેવધરે જાહેર કર્યું છે.

[1] આ પરિષદમાં શ્રી. મદનમોહન માલવિયા પ્રમુખ હતા. એક અંગ્રેજ પાદરી આ પરિષદમાં હાજર હતા તેમણે મને કહ્યું, કે સભામાં પરદેશી કાળાં કપડાં અને લાલ ચટક

પાઘડી પહેરીને દેવધર મહાલતા હતા ત્યાં પ્રમુખ સાહેબે ખાદી અને રેંટિયાની વાતો કરી તે " બહેરા કાન " પર અથડાઇ. બીજી એક યોજના પૂનાની મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર ભાગવતની છે. તેમાં એક સાયન્સના અને એક ખેતીના સ્નાતકોને રોકી લઇને ગામડાંમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો છે. ખેતીનો સુધારો અને જીવનનો સુધારો કરવાનો આશય છે. હાલમાં મિ. ભાગવત પોતે અથવા તેમના મિત્રો પૈસા ખર્ચે છે, પણ એમની નાણાં મેળવવાની યોજના વિચિત્ર છે. એ ભાઈ એમ માને છે, કે ખેતીમાં ૧૦૦ ટકાનો સુધારો થઇ નાણાં બમણાં આવશે. તેમાથી ખેડૂત ખુશીથી ૫૦ ટકા જેટલો વધારો આ સંસ્થાને બક્ષિસ આપશે. બીજી સૂચના એવી છે, કે આસપાસ લોકલ બોર્ડનું જે કામ થતું હોય તેનો કૉન્ટ્રેક્ટ લઇને તેમાંથી જે બચત થાય તે આ સંસ્થાને મળશે. સામાન્ય માણસને એમ લાગે કે આ શેખચલ્લીનાં સ્વપ્ન છે, પણ ધૂની માણસ શું નથી કરી શકતો ?

ત્રીજી યોજના એક મિ. જી. એન. કાનીટકર ચલાવી રહ્યા છે, પણ તેની વિગત હજી મળી નથી. અને ચોથી યોજના ખ્રિસ્ત સેવાસંઘની છે. તેમને બારડોલી આશ્રમોના જેવું કામ કરવું છે, પણ આ તરફ પથ્થરની જમીન છે અને કપાસ ઊગતો નથી. તેમણે પૂનાથી પાંચ માઇલ દૂર ઔંધ કરીને ગામડું છે ત્યાં જમીન લીધી છે.

આ પરિષદને All India Rural Uplift Conference—ભારતવર્ષીય ગ્રામ–સુધારણા પરિષદનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું; પણ પાછળથી સારે નસીબે 'ભારતવર્ષીય' શબ્દ કાઢી નાખ્યો. ભારતભૂષણ માલવિયજી પ્રમુખસ્થાને હતા અને હિંદ સેવક સમાજના પ્રમુખ સ્વાગત કરતા હતા તે છતાં પુના જેવડા મોટા શહેરમાં મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા વગેરે પ્રાંતોમાંથી ભાગ્યે ૨૦૦ માણસો એકઠા થયા, અને બીજે દિવસે ખરું કામ ચાલ્યું ! ગ્રામ-સુધારણાની ચર્ચા થઇ ત્યારે ભાગ્યે ૪૦ માણસોની હાજરી હતી. અહીં ગામડાંઓમાં ઓછું કામ થયું છે. ખેડૂત અત્યંત ગરીબ છે અને અજ્ઞાન પણ છે. માલવિયજીની સાથે બનારસ યુનિવર્સિટીના એક યુવાન ગુજરાતી અધ્યાપક આવ્યા હતા તે આ તરફની ગરીબાઇ જોઇ હેબતાઇ ગયા. ખરી વાત એવી છે, કે જેમ ગુજરાતમાં કેટલાક સેવાભાવી જુવાનો ગામ-ડાંઓમાં થાણાં નાખીને કામ કરી રહ્યા છે, તેવી રીતનું સતત કામ મહારાષ્ટ્રમાં થયું હોય તો તે ઘણું થોડું છે. દેવધર દાદા અમલદારોની માફક બીજાઓ પાસે કામ કરાવવા ઇચ્છે છે તેથી સફળ થતા નથી.

વળી હાલમાં જ મૈસુરના નિવૃત્ત થયેલા દીવાન વિશ્વેશ્વરૈયાએ એક યોજના પ્રગટ કરી છે પણ એમને સરકારી ખાતાઓદ્વારા કામ લેવું છે. મને તેમાં જરા યે શ્રદ્ધા નથી તેથી આ પરિષદનો અહેવાલ પૂરો કરીને આ લેખ પૂરો કરું છું.

સુમન્ત મહેતા

હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજીનાં ૧૬ વર્ષ

[૧૯૧૫—૩૧]

(૧) ૧૯૧૫ ના આરંભમાં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી વિલાયતને રસ્તે પાછા ફર્યા ને મુંબઈ બંદરે ઊતર્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહને લીધે તેમની ખ્યાતિ વધી હતી, એટલે તેમના માનમાં મુંબઈમાં એક મિ. પિટિટને ત્યાં અને બીજો સ્વ. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી તરફથી ગુજરાતીઓનો, એમ બે મેળાવડા થયા. તે વખતે આવા મેળાવડાનું કામકાજ બધું સાધારણ રીતે અંગ્રેજીમાં ચતું. ગુજરાતીઓ માટે થયેલા મેળાવડામાં બીજા બધાએ અંગ્રેજીમાં જ ભાષણો કર્યાં, છતાં ગાંધીજીએ તો તેનો જવાબ ગુજરાતીમાં જ આપવાનો આગ્રહ રાખી અંગ્રેજીની પ્રથાનો ભંગ કર્યો. આ તેમનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછીનો પહેલો સત્યાગ્રહ.

(૨) આ પછી ગાંધીજી પોતાના કુટુંબીઓને મળવા રાજકોટ જતા હતા ત્યાં તેમનું ધ્યાન વિરમગામની જકાતતપાસણી ઉપર દોરાયું. એમણે એ વિષે મુંબઈ સરકારને તેમ જ હિંદી સરકારને પણ લખ્યું. લગભગ બે વરસના પત્રવ્યવહાર પછી છેવટે ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૧૮ થી પ્રજાની એ હાડમારી દૂર થવાનો હુકમ નીકળ્યો.

(૩) ગાંધીજી આવ્યા તે પહેલા શ્રી. મગનલાલ ગાંધી ફિનીક્સના આશ્રમવાસીઓને લઈને આવી પહોંચ્યા હતા અને તેમનો મુકામ કવિસમ્રાટ ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં હતો. ગાંધીજી ત્યાં પહોંચ્યા એટલે તેમણે કવિ ઠાકુરની પરવાનગી મેળવી ત્યાંના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે બધું જ કામ હાથે કરી લવાનો અખતરો કરાવ્યો, જો કે એ લાંબો વખત ન ચાલ્યો.

(૪) ૧૯૧૫ માં હરદ્વારમાં કુંભ હતો. ગાંધીજી પોતાની ફિનીક્સની ટુકડી લઈને ત્યાં ગયા. આ ટુકડીએ ત્યાં ભંગીનું કામ ઉપાડી લીધું. આ જ દિવસોમાં જેમને ત્યાં તેઓ ઊતરે તે બહુ ખટપટ ન કરે અને પોતાને પણ અનુકૂળતા થાય તે સારુ બે વ્રતો ગાંધીજીએ લીધાં: એક ૨૪ કલાકમાં પાંચ વસ્તુઓથી વધારે ન ખાવાનું વ્રત; અને બીજું, રાત્રિભોજનનો ત્યાગ.

(૫) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓ જોઈને હસે એ બીકે ગાંધીજીએ શિખા રાખેલી નહિ; તે તરફ એક સ્વામીએ તેમનું ધ્યાન ખેંચતાં ગાંધીજીને પોતાની આ વિષેની દુર્બળતાનો ખ્યાલ આવ્યો અને તેમણે શિખા ફરી ઉગાડી.

(૬) ૨૫મી મે ૧૯૧૫ ને રોજ ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરી; તેનો આરંભ કોચરબમાં શ્રી. જીવણલાલ બૅરિસ્ટરના મકાનમાં થયો. ૧૯૧૭ ના મધ્યમાં એ અત્યારે છે તે જગ્યા ખરીદી તેના ઉપર મકાનો બાંધી ત્યાં ખસેડવામાં આવ્યો.

(૭) આશ્રમની સ્થાપના થયા પછી થોડા મહિનામાં જ તેમાં એક અંત્યજ કુટુંબ જોડાયું. આથી આશ્રમના મિત્રમંડળમાં ક્ષોભ થયો અને આશ્રમને પૈસાની મદદ બંધ થઈ; પણ ગાંધીજીની દૃઢતાને કારણે આશ્રમ નભ્યો, અને મદદ પણ છેલ્લી ઘડીએ આવી મળી. આશ્રમવાસીઓમાં પણ આ કુટુંબ ભળવાથી ખળભળાટ થયેલો, પણ આશ્રમ તે વટાવી ગયું.

(૮) ૧૯૧૭ માં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ગોધરામાં અત્યંજોની એક પરિષદ ભરાઈ. તેમાં કેટલાયે આગેવાનો અને ઊંચી (?) જ્ઞાતિના કહેવડાવનારાઓએ ભાગ લીધો હતો. અત્યંજોદ્ધારનો પાયો તેમણે ત્યારથી જાહેરમાં નાખ્યો.

(૯) ૧૯૧૭ ના આરંભમાં જ ગાંધીજીને ચંપારણનો સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો. ગળીના માલિકો ખેડૂતો ઉપર જે અત્યાચાર કરતા તેની ફરિયાદ ગાંધીજી પાસે આવી. તેઓ તેની તપાસ માટે ગયા. ત્યાં મોતીહારીમાં તેમને ચંપારણ છોડી જવાની નોટિસ આપવામાં આવી. ગાંધીજી એ નોટિસ માનવા તૈયાર ન હતા, અને તેથી આ મનાઈહુકમના અનાદર માટે તેમને જવાબ આપવા સારુ સમન્સ આપવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ ગુનાનો સ્વીકાર કર્યો; પણ સરકારની સૂચનાથી તેમની સામેનો કેસ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો. સરકાર તરફથી ખેડૂતોની એ ફરિયાદોની તપાસને સારુ એક સમિતિ પણ નીમવામાં આવી. ગાંધીજીએ એ સમિતિના સભ્ય થવાનું કબૂલ્યું. આ સમિતિએ બધી ફરિયાદો ખરી ઠરાવી. 'તિન કઠિયા'* કાયદો બંધ કરવાની અને નીલવરોએ ગેરવાજબી રીતે લીધેલાં નાણાંનો અમુક ભાગ ખેડૂતોને પાછો આપવાની તેણે ભલામણ કરી અને સરકાર તરફથી એનો પૂરેપુરો અમલ થયો.

(૧૦) ૧૯૧૭ માં ગિરમિટની પ્રથા બંધ કરાવવા સારુ પ્રચારને અર્થે ગાંધીજીને હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં શહેરોમાં ભ્રમણ કરવું પડયું અને છેવટે આ પ્રથા બંધ થઈ. આ પ્રથા બંધ કરાવવાનો ગાંધીજીનો પ્રયત્ન ૨૩ વરસનો હતો.

(૧૧) ચંપારણના સત્યાગ્રહ દરમિયાન ગાંધીજીએ બિહારનાં ગામડાંઓમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. પોતાના થોડા માણસોને બોલાવીને તેમને ગામડાંના લોકોને શિક્ષણ આપવાનું અને તેમને સ્વચ્છતાના નિયમોનું પાલન કરતાં શીખવવાનું સોંપ્યું. સાધારણ દવાદારૂનો પણ પ્રબંધ કર્યો. એ ગામોમાં જે ગરીબી અને અજ્ઞાન હતાં તેની સામે લડવાનો એમનો આ પ્રયત્ન હતો; જો કે આ કામ લાંબો વખત ન ચાલી શક્યું. પણ તેની અસર તો ઘણી ઊંડી થઈ.

(૧૨) આ અરસામાં ગાંધીજીને શ્રી. અનસૂયા બહેન તરફથી અમદાવાદના મિલ મજૂરોને વિષેનો કાગળ મળ્યો. મજૂરોની પગાર વધારવાની માગણી હતી. ગાંધીજીએ મિલ-માલેકોને પંચ નીમવા સારુ વીનવ્યા; પણ મિલમાલેકો તેને સારુ તૈયાર ન હતા. એટલે તેમણે તેમને હડતાળ પર જવાની સલાહ આપી. હડતાલીઆઓ સાથે તેમણે નીચેની શરતો કરીઃ

क શાંતિનો ભંગ ન જ કરવો; ख કામે ચડવા માગે તેના ઉપર બળાત્કાર ન કરવો; ग તેમણે ભિક્ષાન્ન ન ખાવું.

આ હડતાળ દરમિયાન ગાંધીજી શ્રી. વલ્લભભાઈ તથા શ્રી. બેંકરને સારી રીતે ઓળખતા થયા. આ હડતાલ લગભગ ૨૧ દિવસ ચાલી. પણ છેવટમાં મજૂરો મોળા પડતા જણાયા. તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડશે અને કદાચ કોઈના ઉપર બળાત્કાર પણ કરે, એવો ગાંધીજીને ભય લાગ્યો. પોતે જે પ્રતિજ્ઞાના સાક્ષી હતા તે પ્રતિજ્ઞા તૂટે તેમાં તેમને પોતાના તપમાં ખામી લાગી. એટલે એમણે મજૂરોની સભામાં જાહેર કર્યુંઃ "જ્યાં સુધી મજૂરો સજ્જ ન થાય ને નિકાલ ન આવે ત્યાં લગી હડતાળ નિભાવી ન શકે તો ને ત્યાં લગી મારે ઉપવાસ કરવો છે." આ પછી તરત જ મિલમાલેકોએ પંચનો સ્વીકાર કર્યો, અને

* પોતાની જમીનના $\frac{૩}{૨૦}$ જેટલા ભાગમાં ખેડૂતને ગળીનું વાવેતર જે કાયદાની રૂએ તેના મૂળ માલેકને સારુ ફરજિયાત કરવું પડતું તે.

હડતાળ છૂટી પણ આજે પણ અમદાવાદના મજૂરોનુ કામ મજૂરસંઘ તરફથી ગાધીજીની પ્રેરણા અને સલાહ પ્રમાણે થયા કરે છે અને એ સઘની ખ્યાતિ વિદેશોમા પણ પહોચી ગઇ છે

(૧૩) આ પછી તરત જ ગાધીજીને ખેડાનો સત્યાગ્રહ હાથ ધરવો પડયો ખેડા જિલ્લામા તે વર્ષે પાક નિષ્ફળ ગયો હતો પાક ચાર જ આની કે તેથી ઓછો હોય તો તે વર્ષનું મહેસૂલ માફ થવુ જોઇએ, એવી જાતનો ધારો છે પણ અમલદારોએ આકણી વધારે કરી લોકો પાક ચાર આનીથી ઓછો આકતા હતા તેમણે પંચની માગણી કરી સરકાર શેની માને? ગાધીજીએ સત્યાગ્રહની સલાહ આપી મહેસૂલ બાકી માટે જમીદારોએ લોકોના ઢોર વેચ્યા, ઘરમાથી ગમે તે માલ ઘસડી ગયા, ચોથાઇની નોટિસ નીકળી, ખેતના ઊભા પાક પણ જપ્ત થયા ગાધીજીએ ખેતરનો એ પાક લઇ આવવાની પણ સલાહ આપી. શ્રી. મોહનલાલ પડયા અને એમના સાથીઓને આ કામમા પકડાવાથી જેલ થઇ પણ છેવટે આ લડતનો અત આવ્યો અને સમાધાની થઇ પ્રજામા શક્તિ પૂરી નહિ આવેલી તેથી સમાધાનીની શરતનો લાભ તે બરાબર ન લઇ શકી તેથી ગાધીજીને અસતોષ રહ્યો ખરો

(૧૪) ખેડાનું પ્રકરણ ચાલતુ હતુ તે વખતે કઇ યુરોપનુ મહાયુદ્ધ બધ નહોતુ થયુ વાઇસરોયે તેને અગે કેટલાક આગેવાનોને નોતર્યા તેમા ગાધીજીને પણ નોતર્યા તેમણે કેટલોક વિચાર કરીને નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો પણ ત્યા તેમણે હિંદી—હિંદુસ્તાનીમા બોલવાની માગણી કરી અને તેમને તેની પરવાનગી મળી વાઇસરોયની સભામા હિંદુસ્તાનીમા બોલવાનો તે વખતે આ પહેલો જ દાખલો હતો

આ સભામા ગાધીજીએ રગરૂટની ભરતીને ટેકો આપ્યો ખરો, પણ તેમને તે સભામા લોકમાન્ય અને અલીભાઇઓ જેવા આગેવાનોની ગેરહાજરી ખૂચી તેમણે આ વિષે પોતાનો આ અભિપ્રાય જાહેર કરવા વાઇસરોયને કાગળ લખ્યો અને તેમા તેમણે ખિલાફતની મુસલમાનોની માગણીને પણ ટેકો આપ્યો રગરૂટ ભરતીનું કામ ગાધીજીએ મોટી જહેમત ઉપાડીને કરવાનું આરભ્યુ અને તે મહેનતને પરિણામે તેઓ સખ્ત માદગીને બિછાને પટકાઇ પડયા, પણ એટલામા લડાઇ બધ થઈ

(૧૫) ગાધીજીનો રાષ્ટ્રભાષા 'હિંદુસ્તાની' વિષેનો પ્રેમ અપ્રતીમ છે એ જાણી ઉત્તરની હિંદીભાષી પ્રજા ઘણી રાજી થઇ તેમણે તેમને ૧૯૧૮ મા ઈંદોરમા મળેલા હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે ચૂટી કાઢયા દક્ષિણ ભારતમા આજે જે કઇ હિંદીનો પ્રચાર થયો છે તે ગાધીજીની પ્રેરણાને જ આભારી છે

(૧૬) ૧૯૧૯ ના આરંભમા હજી તો માદગીના બિછાનામાથી ઊઠયા પણ ન હતા કે રોલેટ કમિટિની ભલામણો એમના વાચવામા આવી, અને થોડા દિવસમા જ તેણે કાયદાનું રૂપ લીધુ ગાધીજીએ તરત તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય કર્યો મિત્રોની એક સભા બોલાવવામા આવી અને તેમા હાજર રહેલા બધાએ સત્યાગ્રહના પ્રતિજ્ઞાપત્રો પર સહીઓ કરી. સત્યાગ્રહ સભા સ્થાપી તેનુ મથક મુબઈમા રાખ્યુ અને પછી તો સત્યાગ્રહના પ્રતિજ્ઞા પત્રો પર ઠીકઠીક સહીઓ થઇ, પત્રિકાઓ નીકળવા માડી અને સત્યાગ્રહને સારુ ઠેકઠેકાણે સભાઓ પણ ભરાઇ

[અનુસધાન પૃ ૩૪૧]

શુદ્ધ કે દોષિત ?

૧

ચૌદ વર્ષની કળા, ગરીબ માબાપની એકની એક દીકરી હતી. તેમની સ્થિતિ પહેલાં તો કાંઇક સારી હતી, પરતુ છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષથી નબળી પડી હતી. અતિવૃષ્ટિમાં ઘર પડી ગયું હતુ અને વેપારની ઉઘરાણીમાં પૈસા ઘલાઇ ગયા હતા. કળાના પિતા એક નાનકડી દુકાન રાખી, પરચુરણ સામાન વેચી જેમ તેમ ઘર નિભાવતા હતા

આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હતી, પરતુ કળાના પિતા સંસ્કારી હતા, અને માબાપે-બન્નેએ-પેટે પાટા બાંધીને પણ દીકરીને ઠીક ઠીક કેળવણી આપી હતી. કળાને કોઇ સારે ઘેર પરણાવવાની તેમને બહુ ઉમેદ હતી, જેથી દીકરી સુખી થાય અને તેનું સુખ જોઇ, રાચી, પોતે પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય સુખમાં કાઢે

કળા રૂપ રૂપનો ભંડાર તો ન કહેવાય, પણ તેનું શરીર ઘણુ જ ઘાટીલું હતું. તેનામાં સૌંદર્ય ઠીક પ્રમાણમાં હતુ; અને ઘરના સારા સંસ્કારી વાતાવરણમાં તે ઊછરી હતી, એટલે તેની સાથે લગ્ન કરવા માટે ઘણા યુવાનો તૈયાર થયા હતા; પણ એક યા બીજા કારણસર તેનો વિવાહસંબધ હજી સુધી કોઇની સાથે થયો ન હતો.

આજે શરદુત્સવ હતો. સાહિત્ય સમાજ તરફથી દરવર્ષે ગરબાનો કાર્યક્રમ ગોઠવાતો તે પ્રમાણે આ વર્ષે પણ ગોઠવાયો હતો. કળા તેમાં ભાગ લેવાની હતી, તે જાણી તેની ન્યાતના ઘણા યુવાનો ઉત્સવમાં આવ્યા હતા. ગરબામાં, કળા સોળે કળાએ ખીલી હતી અને સૌંદર્યની મૂર્તિ નહિ છતાં લોકો તેના તરફ અનિમેષ નયને જોઇ રહ્યા હતા. ગરબા રાતના એક વાગે પૂરા થયા આવેલા મહેમાનો અને ગરબામાં ભાગ લેનારી યૌવનાઓ ઘેર જવા લાગ્યાં. ઘણીખરી છોકરીઓ તો તેમના માબાપ સાથે જ આવી હતી. કળાનાં માબાપ આવી શકે તેમ નહિ હોવાથી તે, પોતાની પાડોશમાં રહેનાર એક છોકરીની સાથે આવી હતી. તે છોકરીનાં માબાપ પણ સાથે જ હતાં; પણ બધાં પાછાં ફર્યા તે વખતે, કળા બધાંથી છૂટી પડી ગઇ, અને પોતાના સાથને શોધવા લાગી, પણ કોઇ દેખાયું નહિ. ગાભરી ગાભરી, તે જલદી ઘર તરફ ચાલવા લાગી.

મનહર, કળાની ન્યાતનો જ એક આધે પાધે સુખી ઘરનો છોકરો હતો. તેણે હમણાંજ ડૉકટરની પરીક્ષા પાસ કરી હતી તે પણ ગરબા જોવા – સાંભળવા આવ્યો હતો. તેણે કળાને જોઇ હતી અને તેના મનમાં તેને માટે આદર અને પ્રેમ ઉદ્‌ભવ્યાં હતાં. પણ તે જાણતો હતો કે પોતે પરણેલો હતો એટલે કળા વિષેનો વિચાર નિરર્થક હતો. તેણે ધીમો નિઃશ્વાસ મૂકયો.

તે કળાથી સહેજ જ આગળ જતો હતો. ગાભરી ગાભરી જતી કળાને તેણે જોઇ. તેને નવાઈ લાગી કે મોડી રાતે ગરબા પૂરા થશે એમ જાણ્યા છતાં કળા એકલી કેમ આવી હશે? તેની ગભરામણ તે કળી ગયો. તેણે પૂછ્યું: "કળા! કેમ દોડે છે? કાંઇ કામ હોય તો કહેજે. તારા ઘર સુધી આવું?" કળા જરા વાર થંભી, પણ

પછી તેને વિચાર આવ્યો કે હું એકલી પડેલી સાથે અઘટિત છૂટ લેવા આ આમ કહે છે અને તેથી તેણે કડકાઇથી જવાબ આપ્યો "તમે તમારા ઘર સુધી જાઓ તો જ ઘણું છે।" તે ઉતાવળે પગલે ચાલી પડોશીઓ ભેગી થઇ ગઇ અને તેમની સાથે ઘેર ગઇ.

મનહર તો કળાનો બોલ સાંભળી ડઘાઇ જ ગયો. ઉપકાર કરવા ગયો ત્યાં ઊલટું અપમાન સહેવું પડયું. તેણે વિચાર્યું કે કેટલીક છોકરીઓને આ પ્રમાણે કેટલાક પુરુષો ફસાવે છે એટલે કળાએ પણ તેને એવો ધાર્યો હશે.

ઉપરના પ્રસંગને ત્રણેક માસ થઇ ગયા. કળાનાં લગ્ન એક આધેડ વયના પૈસાદાર શેઠિયા સાથે લેવાયાં. કળાને સુખી દેખવાની ઉત્કંઠાવાળા પિતાએ તેમને શોધી કાઢયા હતા. અને ન્યાતમાં તેમની દષ્ટિએ બીજો કોઇ મુરતિયો યોગ્ય નહિ લાગવાથી આ શેઠ સાથે લગ્ન કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. વરપક્ષના બધા આવ્યા. કળાના પિતાએ વીજળીના દીવા, પંખા વગેરેની સગવડ ઠીક પ્રમાણમાં રાખી હતી. લગ્નક્રિયા સમાપ્ત થઇ ગઇ. પણ કળાને વળાવવાની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યાં અચાનક વીજળીનો તાર તૂટયો, અને કળાના પતિ ઉપર પડ્યો. વીજળીનું દબાણ પૂરું હતું. મિનિટમાં તો તેમનો આત્મા આ લોક છોડી પરલોક ચાલ્યો ગયો.

જેને પહેલેથી જ પતિ તરીકે સ્વીકારવા જે તૈયાર ન હતી તેના મન પર આ બનાવથી કાંઇ ખાસ અસર થઇ નહિ. તેને એટલું લાગ્યું કે હવે તેને આજીવન વિધવા રહેવું પડશે અને સંસારનું સુખ જોવાનું રહેશે નહિ. પણ તે સુખ તો તેના પતિની હયાતીથી પણ તેને મળત કે કેમ તે વિષે તેને શંકા હતી. ફક્ત પૈસો દેખીને તેનું મન ચલિત થાય તેમ નહોતું. તેનામાં સરકાર રેડે, તેની ઉછળતી આશાઓ ફળીભૂત કરે, તેના અંતરના ઉલ્લાસ અને કોડ પૂરા કરે તેવો પતિ મેળવવાની લાલસાવાળી કળાને આવા માણસની કોટે વળગાડીને તેના પિતાએ તેના કુમળા હૃદય ઉપર પ્રહાર કર્યો હતો. કળાને મન તેનું લગ્ન એક નીરસ ક્રિયા હતી; એટલે, આ અકસ્માતથી પોતે વિધવા બની એટલું જ તેને લાગ્યું, તે સિવાય બીજું કાંઇ નહિ.

તેનાં માતાપિતા ઉપર તો વજ્રપાત થયો. તેઓએ કળા ઉપર કાંઇ કાંઇ આશાઓ બાંધી હતી. તેમના બધા હવાઇ કિલ્લાઓ તૂટી પડયા. તેમના હૈયે બળતી સગડી બંધાઇ.

બાર માસ વીતી ગયા. કળા વિધવા થઇ હતી, એટલે તેટલો વખત તો વૈધવ્ય પાળવું જ જોઇએ; દરમિયાન તેના પિતા ગુજરી ગયા. કળાનું વૈધવ્ય તેમનાથી ખમાતું નહોતું, અને તેમની બધી આશાઓ તૂટતાં તેમનાં હૃદય અને શરીર પણ તૂટતાં ચાલ્યાં હતાં.

મૂળે ગરીબ અને તેમાં રોજનો રોટલો લાવનાર પણ ગયો. કળા અને તેની મા ખૂબ જ વિમાસણમાં પડયાં. બન્ને વિધવા ! બહાર જઇ તેઓ શું કરે ? ન્યાતજાતમાં મોભો જાળવવો પડે, એટલે દિવસે તો બહાર પણ ન જવાય. રાત્રે, બહાર નીકળી, આડોસી-પાડોસીનું કામ કરી આવી, અને દળવા ખાંડવાનું લાવી, બન્ને જણ માંડ માંડ ગુજારો કરવા લાગ્યાં.

આ ગરીબાઇમાં પોતાના ભણતરનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ એમ કળાને લાગ્યું. તેને વિધવા થયે બાર માસ થઇ ગયા હતા એટલે કોઇ નિશાળમાં નોકરી લેવાનો તેણે વિચાર

કર્યો અને તેની મા આગળ વ્યક્ત કર્યો. તેની મા બિચારી જૂના જમાનાની હતી, પરતુ પેટ માટે લાજમર્યાદામાં રહીને જે કાંઇ કરી શકાય તે કરવાની જરૂર હતી એટલે તેણે કળાની મુનસફી ઉપર છોડયું. એટલામાં તેમની ન્યાતના એક શેઠિયાએ જાહેર કર્યું કે તેમની ન્યાતમાંથી જે કોઇ સ્ત્રી નર્સનું શિક્ષણ લેવા તૈયાર હોય તેને સઘળો ખર્ચ આપવામાં આવશે. કળાને નર્સ થવાનું વધુ પસંદ હતું જ, પરતુ તેનું કામ શીખવા માટે પૈસા ન હતા, તેથી જ તેણે શિક્ષિકા થવાનું પસંદ કર્યું હતું. પણ હવે તો આ સગવડ થઇ ગઇ એટલે નર્સનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અભ્યાસ દરમિયાન બન્ને જણ પરચુરણ કામ કરી ઘર નિભાવતાં. બે વર્ષમાં તો તે બધું કામ શીખી ગઇ, અને પછી, તેના અને તેની માના ભરણપોષણની ચિંતા ગઈ.

૨

મોહનલાલ શેઠ સારી પેઠે પૈસાદાર હતા અને મોટા જમીનદાર હતા. તેમની ત્રણ પત્નીઓ સુવાવડમાં જ મરી ગઇ હતી, અને તેમના મરણ માટે મોહનલાલ શેઠ સિવાય બીજું કોઇ જવાબદાર ન હતું, તેમ જાણતાં છતાં શેઠને ચોથીવાર કન્યા આપવા કન્યાનાં માબાપમાં પડાપડી થઇ હતી. એટલે હાલ તેમને ચોથી હતી. આગલી ત્રણે સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં જ મરી ગઇ હતી એટલે તેમનાં હાલનાં પત્નીની સુવાવડ માટે પણ શેઠને ચિંતા રહેતી હતી. આ વખતે તો કોઇ સારી નર્સ રાખવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. યોગ્ય સમય આવતાં કળાને નર્સ તરીકે રાખી લીધી. કળાને, તે દિવસોમાં ખાવાપીવાનું તથા રહેવાનું અને સુવાનું શેઠને ત્યાં જ રાખવાનું નક્કી કર્યું હતું.

શેઠને એક માશી હતાં અને તે પણ શેઠને ત્યાં જ રહેતાં. શેઠ, શેઠાણી અને નોકર-ચાકર સિવાય ઘરમાં બીજું કોઇ હતું નહિ. શેઠને હજી સુધી કાંઇ જીવતું સંતાન ન હતું.

યોગ્ય સમયે શેઠાણીને પુત્ર પ્રસવ્યો. હોંશિયાર કળાને પોતાની પૂરેપૂરી હોંશિયારી વાપરવી પડી હતી અને આખી વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે શેઠાણીને બચાવવા માટે કળા જરૂર અભિમાન લઈ શકે.

કળાને આખો દિવસ શ્રમ પડચો હતો, એટલે તે રાત્રે માસીએ શેઠાણી પાસે બેસવું, એમ નક્કી કર્યું હતું. કળા પોતાને માટે રાખેલા જુદા ખંડમાં સુવા માટે ગઇ. પણ આજે તેને ઊંઘ આવતી ન હતી. તેણે અત્યાર અગાઉ સુવાવડો ઠીક પ્રમાણમાં કરી હતી, પરંતુ આજે તેનું મગજ ચગડોળે ચડયું હતું. બધા વિચારોમાં સૌથી ઉગ્ર વિચાર તો તેને એ જ આવતો કે તેના નસીબમાં માતા થવાનું લખાયું જ નહોતું: "મોહનલાલ શેઠ ત્રણ વખત વિધુર થયા અને છતાં, તે ચોથી વખત પરણી શકયા. સમાજ તેમાં કાંઈ અનિષ્ટ જોતો નથી, પાપ જોતો નથી અને તેમણે એક ભવમાં ચાર ભવ કર્યા એવું કોઇ કહેતું નથી. ત્યારે શું સ્ત્રીજાતિએ જ પાપ કર્યા?" કળાનું ચિત્ત આજે ઠેકાણે ન હતું. જિંદગીમાં પહેલી વખત તેને માતા થવાની ઇચ્છા થઇ આવી. પણ પોતે તે બાબતમાં નિરાધાર છે તે પણ તેને લાગ્યું, અને તેને તે સ્થિતિ બહુ જ ખૂંચી. માંડ માંડ બાર વાગે તેની આંખ મીંચાઇ.

તેના અંતરના ભાવો તેના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ જણાતા હતા. અને સ્વપ્નમાં આવતા બનાવોથી તથા આનંદને લીધે તેનું મુખ ખૂબ સુંદર લાગતું હતું. શરીર પણ એવી બેદર-

કારીથી પથારી ઉપર પડયું હતું; કે જોનારની આંખ જ ચળી જાય, ત્યાં પછી વિષયી ગાંડા બને તેમાં શી નવાઇ? બારણાંની તડમાંથી મોહનલાલ શેઠ જોઇ રહ્યા હતા. શેઠાણીની સુવાવડ માટે બીજી બધી નર્સોને કોરાણે મૂકી, કળાની પસંદગી કરવામાં પણ તેમનો કાંઇક મુદ્દો સમાયેલો હતો.

કળા, પોતાનાં ખંડનું બારણું અંદરથી ઉઘાડું જ રાખીને સૂઇ ગઇ હતી કે જેથી જરૂર પડે તો માશી આવીને તેને ઉઠાડી શકે. મોહનલાલ શેઠ બારણું ઉઘાડી અંદર આવ્યા. વીજળીના આછા વાદળી પ્રકાશમાં કળાની દેહલતા ખરેખર પોતાને આહ્વાન કરતી હોય એમ તેમને લાગ્યું. શેઠ ગાંડા બન્યા, ઝાંખો ઝાંખો વીજળીનો દીવો પણ તેમણે હોલવી નાખ્યો.

× × ×

સવાર પડયું અને કળાએ પોતાની વસ્તુઓ લઇ ચાલવા માંડયુ. શેઠાણી તો આભી જ બની ગઈ, પણ માસીનું રુંવાડુંએ ન ફરકયું. શેઠાણીએ બહુ વીનવણી કરી, અને કળાને જે દુઃખ હોય તે જણાવવા કહ્યું. પણ કળાએ રહેવા જ ના પાડી.

મોહનલાલ શેઠે તેને તેની ફી આપવા માંડી, તેની ફી લહેણી હતી તેના કરતાં ચાર પાંચ ગણી રકમ જોઇ કળા ગુસ્સાથી રાતી પીળી બની ગઇ. રાતના ઊંઘમાંનાં સ્વપ્નાં અને બીજા બનાવો યાદ આવ્યા. રૂપિયા હાથમાં લઇ, છુટ્ટા મોહનલાલ શેઠના મોઢા પર મારી, તે ઘરની બહાર નીકળી ગઇ.

કળા, શેઠના ઘરમાંથી નીકળી ત્યારે તો તેને ખૂબ ક્રોધ આવ્યો હતો. તેનું મોઢું લાલચોળ બની ગયું હતું. પરંતુ ઘરની બહાર નીકળ્યા પછી, અને સવારનો ઠંડો પવન લાગ્યા પછી તેનો ગુસ્સો કાંઇક શાન્ત પડયો. પોતે નિરાંતે વિચાર કરી શકે એ હેતુથી તેણે એક ભાડાની ગાડી કરી લીધી અને પોતાના ઘર તરફ લાંબે રસ્તે ગાડી લેવાનું ગાડીવાળાને કહ્યું રસ્તામા તેને પોતાને લગતા વિચારો આવ્યા. પોતાની અનિચ્છાએ પોતાનું શિયળ લૂંટયું હતુ તેના ઉપર વેર લેવાના વિચારો આવ્યા; પણ તેમ કરતાં, સમાજમાં પોતાનુ શુ સ્થાન રહેશે તેની કલ્પના કરતાં તે થથરી ઊઠી. અને આગલા દિવસે શેઠાણીને અવતરેલા પુત્રને જોતાં પોતાને જે જે વિચારો આવ્યા હતા, તથા ઊંઘતા પહેલાં જે જે વિચારો આવ્યા હતા, અને રાતમાં જે જે સ્વપ્નાં આવ્યાં હતાં, તે બધું યાદ આવતાં પોતાનું ભવિષ્ય જાણે સામે જ નજરે દેખાતું હોય એમ તેને લાગ્યું, અને શરીરે કમકમાટી છૂટી. ઘર આવ્યું ત્યાં સુધી તેના વિચારો ચાલ્યા. મોઢા પરના ભાવ માંડ માંડ છુપાવી તે ઘરમાં પેઠી.

કળા, ધાર્યા કરતાં બહુ વહેલી આવી તેથી તેની માને બહુ નવાઈ લાગી. ધાર્યું કે શેઠાણી રાતમાં જ ગુજરી ગઇ હશે એટલે કળા સવારના પહોરમાં પાછી આવી હશે. કળાને હાથે ચપેલી એક પણ સુવાવડનો કેસ બગડે નહિ એવી લોકવાયકા હતી, એટલે તેની માને આશ્ચર્ય થયું.

તેની માએ વહેલાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું, પરંતુ કળા કાંઇ બોલી નહિ; પણ જ્યારે તેની માએ વધારે વધારે પૂછ્યું ત્યારે તેનાથી રહેવાયું નહિ, અને પોક મૂકી છૂટે મોઢે

રડી પડી તેની મા ગભરાઈ ગઇ. તેણે કાઇ કાઇ વીનવણીઓ કરી થોડી વારમાં કળા પોતે જ શાંત થઇ, અને માની ગોદમા મો સંતાડી તેણે બધી વાત કહી.

દીકરીનો વાક નહોતો, અને નિદ્રાવસ્થાનો તથા અનાથાવસ્થાનો લાભ શેઠે લીધો હતો તે જાણ્યા છતાં, કળાની માને ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો. તેણે કળા ઉપર ગાળ, માર અને મહેણાનો વરસાદ વરસાવ્યો ફક્ત એટલી કાળજી રાખી કે એ બધુ, બહાર કોઇ ન જાણે એટલા ધીમા અવાજે બોલવુ અને કરવુ કળાએ બધુ ચૂપચાપ સહન કર્યું, અને જ્યારે બહુ અકળાઇ ગઇ ત્યારે એટલુ જ કહ્યુ· "બા, પણ મારો વાંક શો? હું શુ કરુ?" તેની મા કહે "રાંડ! જીભ કરડીને મરી જવુ હતુ રાડે મારી કૂખ લજવી!"

કળાની માને કળાની આબરૂ બહુ વહાલી હતી, અને પોતાની કૂખ લજવાઇ હતી, તેથી તેને બહુ લાગ્યું હતુ. એટલે પહેલા આવેશમા તો તે કળાને જેમ ફાવે તેમ વઢી, પણ પછી તે ઢીલી પડી અને ભવિષ્યનો વિચાર કરવા લાગી આમાથી જો કાંઇ લાણુ ન થાય તો સારુ, એમ વિચારી હમણા તો તે શાન્ત પડી.

એક અઠવાડિયા સુધી કળા, ઘરની બહાર ન નીકળી આજુબાજુ કોઇ કાંઇ જાણતુ ન હતુ, પરતુ કળાની દૃષ્ટિએ એને એમ જ લાગતુ કે લોકો તેને મૂંગો ઠપકો આપે છે, અને બધા, તેની તરફ એક હલકટ–રખડેલ સ્ત્રી તરીકે જુએ છે

તેનો ધધો તો ચાલતો જ હતો. પોતે મળતાવડા સ્વભાવની તથા આવડતવાળી હોવાથી ધીમે ધીમે તે રસ્તે પડી, પણ તેના અને તેની માના મનમા જે ભય પેઠો હતો તે સાચો પડવા લાગ્યો એક મહિનો ગયો, બીજો મહિનો ગયો અને બન્નેની મૂંઝવણ વધવા લાગી એક દિવસ તેની મા કહે "તું દનાદારૂ શીખી છુ ત્યારે શા માટે તેનો ઉપાય કરતી નથી?" કળાને આ વાત સાભળીને કપારી છૂટી બીજી જ ક્ષણે તેને વિચાર આવ્યો કે જો તે તેમ ન કરે તો તેનાથી બહાર નીકળાશે કેમ? બાળકની માતા થવાનો પોતાને હક્ક છે? તેમ ન કરે તો બાળકનુ શુ થાય? અને ત્યાર સુધી રહેવુ ક્યા? તેણે પૈસા ઠીક પ્રમાણમા–ચાર છ માસ બન્ને જણ નિરાતે રહી શકે એટલા એકઠા કર્યા હતા બહુ વિચારી તેણે કહ્યુ "આપણે હજી ચારેક માસ અહીં રહીશુ ત્યાર સુધી મારો પહેરવેશ હું બરાબર જાળવીશ. અને પછી આપણે થોડો વખત યાત્રાએ જઇશુ પણ તું કહે છે તેમ તો હુ નહિ જ કરું–છેવટે કાઇ નહિ બને તો અનાથાશ્રમ તો છે જ?" તેની માએ કબૂલ કર્યું

દિવસો પર દિવસો અને મહિના પર મહિના વીત્યા. બન્ને જણ યાત્રાએ ગયાં કળાની સગર્ભાવસ્થા, કળા અને તેની મા સિવાય ત્રીજુ કોઇ જાણતું ન હતું–પુણ્યધામ મથુરામાં જઇને તેઓ રહ્યા. બાળક મરેલુ જ અવતર્યું ત્રણેક માસ પછી, તેઓ પોતાને ગામ પાછાં આવ્યાં, અને કળા પોતાને ધધે લાગી ગઇ.

૩

ડૉક્ટર મનહરે ત્રણ વર્ષથી પોતાનો ધધો શરૂ કર્યો હતો અને ધીમે ધીમે એક હોશિયાર ડૉક્ટર તરીકે તેની ખ્યાતિ વધતી ચાલી હતી સુવાવડના કેસોમા તે અવારનવાર કળાની મદદ લેતો. કળાને તે ભૂલ્યો ન હતો. શરદુત્સવના ગરબા પછી, ઉપકાર કરવા જતાં કળાએ તેને જે શબ્દો કહ્યા હતા તે, હજી તેના મનમાં કોતરાઇ રહ્યા હતા. એ

શબ્દોમાં પોતાનાં અપમાન કરતાં, કળાનું સ્વમાન તરી આવતું હતું, એમ તેને દેખાતું હતું અને કળામાં રહેલી ચારિત્ર્યની ભાવનાએ તેના મન ઉપર સારી અસર કરી હતી.

કળા તથા તેની માં યાત્રાએ ગયાં હતાં તેવામાં મનહરને, કળાની ઘણી જરૂર પડી હતી. મનહરની પત્નીને સુવાવડ આવવાની હતી, અને કળા સિવાય બીજા કોઇને રોકવાની તેની ઇચ્છા ન હતી. પણ કળા તો ન હતી, એટલે નછૂટકે, તેણે બીજી એક નર્સને રોકી. પણ આ સુવાવડમાં મનહરની પત્ની ગુજરી ગઈ; એટલે ડૉક્ટર હોવા છતાં, કળાનો હાથ જ હલકો એવી જે લોકમાન્યતા હતી તે તે પણ માનતો થઇ ગયો. કળાના આવ્યા પછી તેણે આ વાત કળાને કહી. કળાએ દિલગીરી દર્શાવી અને કામકાજ હોય તો કહેવા વિનંતી કરી.

બન્ને એક જ પ્રકારના ધંધામાં હોવાથી એકબીજાની વારંવાર જરૂર પડતી, અને સાથે કામ કરવાના તેમને ઘણા પ્રસંગો આવતા. ડૉક્ટર મનહર ઘરનો સુખી હતો; એટલે કમાણી જશે તેની તેને ચિન્તા ન હતી, તેથી પોતાના ધંધા તરફ બેદરકાર રહેતો. એક દિવસ એક ગરીબ તાવલો દર્દી દવાખાનામાં સૌથી પહેલો આવીને બેઠો હતો. કળા પણ ડૉક્ટરે બોલાવી હતી એટલે આવી હતી. આપેલો વખત ડૉક્ટર સાચવતા નથી એમ કળા જાણતી હતી; પરંતુ આજે તો બહુ જ મોડું થયું. તેની ધીરજ ખૂટી, તેનું બીજું કામ બગડતું હતું. પરંતુ તેના કરતાં, પેલા દર્દીની સ્થિતિ જોઇ તેને ડૉક્ટર ઉપર ગુસ્સો આવ્યો. વળી મોડા મોડા પણ જ્યારે ડૉક્ટર આવ્યા ત્યારે, કળાને જે કહેવાનું હતું તે કહી, તે તરત જ કોઇ વિઝીટે ચાલી ગયા. પેલા દર્દીએ લાંબો નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કળાથી આ સહન ન થયું, પણ તે વખતે તો તે ગમ ખાઇ ગઇ.

પ્રસંગ આવતાં તેણે આ વાત ડૉક્ટરને કહી અને ઉમેર્યું: ' ડૉક્ટર સાહેબ, આપણો ધંધો પરોપકારનો છે—પૈસા મળે છે તે આપણા પેટ માટે મળે છે. બાકી સેવા તો અમૂલ્ય જ હોય છે. અને તેવી સેવા, એક માણસ, બીજા માણસની કરવા બંધાયેલો છે, ને મનુષ્ય તરીકેની આપણી ફરજ છે. અને વળી આપણામાં તો આવડત છે. તો પછી ખતથી સેવા શા માટે ન કરવી ? તમે વખતસર દવાખાને આવો, અને બેસો, બીજા દર્દીઓ દવાખાનામાં હોય અને કોઇ વિઝીટ માટે તેડવા આવે, અને તમે આ દર્દીઓને મૂકીને ન જાઓ તો તેમની આંતરડી કેટલી ઠરે ! "

બીજા કોઇએ ડૉક્ટરને જો આ શબ્દો કહ્યા હોત તો આ ગર્ભશ્રીમંત તેને ધૂતકારી જ કાઢત, પણ કળાના શબ્દો તેનાથી પાછા ઠેલાયા નહિ. તેનો અનુભવ હતો, કે વિઝીટ પર બોલાવનાર કાંઇ વધુ માંદા હોય છે તેવું ખાસ હોતું નથી. વિઝીટ પર બોલાવવામાં માંદગીની ગંભીરતાનું કારણ હોવાને બદલે, ધનની વિપુલતાની અનુકૂળતા જ મોટે ભાગે હોય છે. એટલે કળાનું કહેવું ડૉક્ટર સાહેબને ગળે ઊતર્યું. કળાની શિખામણ તેમણે સાભાર માથે ચ્ઢાવી, અને ત્યારથી તેમનું જીવન વધુ નિયમિત અને સેવાપરાયણ બનતું ગયું.

કળાને જોઇને ડૉક્ટરને બહુ જ વિચાર આવતા; શા માટે પોતે, કળા જેવી સ્ત્રી ન મળે ત્યાં સુધી રાહ ન જોઇ ? અને હવે ન પરણી શકાય ? કળા વિધવા હતી તેથી શું ? બન્ને જોઇ શક્યાં હતાં કે બન્ને એકબીજા તરફ આકર્ષાય છે; પણ તે આકર્ષણમાંથી બચવા જ્યારે કળા ભગીરથ પ્રયત્ન કરતી ત્યારે ડૉક્ટર તો તેમાં ખેંચાયે જ જતા હતા.

મોહનલાલ શેઠના ઘરમાંના બનાવ પછી કળાએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે સંસારમાં પડવાનો અને માતા થવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરવો. પ્રેમ અનુભવવાની વૃત્તિ અને માતા થવાના કોડ પોતે કચરી નાખ્યા હતા, એમ તે માનતી; પોતાની જાતને તે બહુ સંભાળતી અને રાતના કેસો તે કવચિત જ હાથમાં લેતી. ડૉકટર તેનું આ વલણ જાણતો હતો, અને તેની તેને બહુ નવાઇ લાગતી. નર્સના ધંધામા જે હિંમત અને નિર્ભયતા જોઇએ તે, કળામાં પૂરીપૂરી નથી એમ તે માનતો. પણ તે તો તેના શરમાળપણાને લીધે અગર તેની માને એકલી મૂકી ન જવાની વૃત્તિને લીધે છે એમ કરી તે પોતાના મનને મનાવતો.

એક દિવસ કળાને તે કહેઃ " કળા! તને યાદ છે, સૌથી પહેલાં આપણે કયાં મળ્યાં હતાં?" કળાએ તો સૌથી પહેલાં જ્યારે તે અને મનહર, નર્સ અને ડૉકટર તરીકે મળ્યાં હતાં તે પ્રસંગ કહી બતાવ્યો. ડૉકટર કહેઃ "ના; તેનાથી ઘણાયે વહેલાં આપણે મળ્યાં હતાં અને મારી તો તારા તે વખતના શબ્દો માટે ફરિયાદ છે!" કળા મુંઝાઇ. તેને કાંઇ ખબર ન હતી. ડૉકટરે ચલાવ્યું: "આજથી ત્રણ–સાડાત્રણ વર્ષ ઉપર શરદુત્સવ હતો અને તું તારા સગાથી જુદી પડી હતી અને ગભરાયેલી ગભરાયેલી દોડતી જતી હતી અને કોઇએ તને ઘર સુધી મૂકી જવાનું કહ્યું હતું. યાદ છે?"

કળા વિચારમાં ઊંડી ઊતરી ગઇ અને એકદમ યાદ આવ્યું. તે બોલી ઊઠીઃ "હા, હા, મને યાદ આવે છે. મારી એક બહેનપણી અને તેના માબાપ સાથે હું આવી હતી. અને તેમનાથી છૂટી પડી હતી, અને ઉતાવળી ઉતાવળી હું ઘર તરફ જતી હતી ત્યારે કોઇએ એમ કહ્યું હતું. એવા તો મુઆ ઘણા લોકો રાત્રે ફરે છે. એટલે, મને યાદ છે, મેં તેને ધુતકારી કાઢયો હતો અને જરાક સંભળાવી પણ હતી." ડૉકટરે કહ્યું: "તે હું જ હતો!" કળા અવાક બની ગઇ. ડૉકટર જેવા આટલા સારા માણસનું પોતે અપમાન કર્યું હતું તેથી તેને બહુ લાગી આવ્યું; અને ડૉકટરની માફી માગી. ડૉકટર કહેઃ "મને કાંઇ ખોટું લાગ્યું નથી. ઊલટી તારી હિંમત અને તારુ ચારિત્ર્ય જોઇ હું તો ખુશ થયો હતો."

કળા ઘેર ગઇ. આ પ્રસંગ તેના મન આગળ બરાબર ધીમે ધીમે ગોઠવાતો ચાલ્યો ત્રણ સાડાત્રણ વર્ષની વાત! તે વખતે તો પોતે કુમારી હતી! ગરબા ગાવા ગઈ હતી. તેનો પહેરવેશ, તેનો ગરબો, તેની ઢબ અને તેને પોતાને, લોકોએ ખૂબ વખાણ્યાં હતાં. મનહર તેને રસ્તામાં મળ્યો હતો છતાં તે ઓળખી શકી નહિ. અને તે બિચારો તેને મદદ કરવા આવ્યો ત્યારે ઊલટું તેનું અપમાન કર્યું! અને તે મનહરે ગણકાર્યું પણ નહિ! અને પોતાના ચારિત્ર્ય વિષે તેના મન પર સારી છાપ પડી!

"ચારિત્ર્ય! મારા ચારિત્ર્ય વિષે તેના મન પર સારી છાપ પડી? તે બિચારો શું જાણે કે મારુ ચારિત્ર્ય કેવું છે? હું વિધવા થઇ, અને પાપી મોહનલાલની વિષયવાસનાનો ભોગ થઇ, અને માતા પણ થઇ. અને છતાં, તે મને ચારિત્ર્યવાન માને છે......તેનું આકર્ષણ જબરુ છે....પણ તેને હું કેવી રીતે સ્વીકારુ? મારું પાપ મારી જિંદગી સુધી મારા મનમાં શમાવું, તેને છેતરુ અને તેની સ્ત્રી થાઉ તો, હું તેનો, પ્રભુનો અને મારી જાતનો દ્રોહ કરુ છું એમ ન કહેવાય?......પણ તેનો પ્રેમ કેટલો છે? તે કેવો સુંદર પુરુષ છે? તેની વાણી, તેનું મોં, તેની બોલવા–ચાલવાની છટા, તેનો સ્વાર્થત્યાગ,

તેનામાં રહેલી દયા અને તેનું એકલવાયું જીવન—બધું આકર્ષક છે......હું તેને પરણું, તો તેને શાન્તિ થાય? તેને શાન્તિ મળશે? લોકો કહેશેઃ વિધવાવિવાહ કરનાર ડોકટરને ત્યાં કોણ જાય! ના, ના, એવું કહે તો નહિ......પણ મારું પાપ કોઇ રીતે પ્રકટી નીકળે તો? અરેરે, તો પછી તેના હૃદયને કેટલો આઘાત પહોંચે? ના, ના, હું નહિ પરણું. તેને દૂરથી જોઈને રાચીશ."

થોડાક દિવસ ગયા. એક દિવસ ડોકટર કહેઃ "કળા! એક કેસ છે. મોહનલાલ શેઠની વહુને સુવાવડ આવવાની છે. તું આજથી જ ત્યાં જજે. તારે રહેવા કરવાનો બધો બંદોબસ્ત તેઓ કરશે." મોહનલાલ શેઠનું નામ સાંભળી કળાએ એકદમ ના કહી. ડોકટર અચંબો પામ્યાઃ "કળા કોઇ દિવસ ના કહે નહિ અને આજે કેમ ના કહી!" તેમણે કળાને પૂછ્યું. પણ કળા, પોતાની તબિયત હમણાં સારી નથી રહેતી એમ કહી ઘેર ચાલી ગઇ. ડોકટર સાહેબ જોઇ જ રહ્યા. કળાના વર્તનમાં આજનું પરિવર્તન તેમને સમજાયું નહિ. તેમણે બીજી કોઇ નર્સ મોકલવાનો પ્રબંધ કર્યો.

૪

મનહર અને કળા એકબીજાને ચાહતાં થઈ ગયાં હતાં, અને બન્ને પોતાપોતાનાં અંતરમાં એ વાત જાણતાં હતાં. સાથે કામ કરતાં, એટલે વારવાર સ્પર્શ થઇ જતો, બન્ને રોમાંચ અનુભવતાં. મનહરે બે ત્રણ વખત પોતાના પ્રેમની વાત કહી હતી, અને કળા જો તૈયાર હોય તો સમાજની દરકાર રાખ્યા વિના, લગ્ન કરવાની તત્પરતા તેણે જણાવી હતી. મનહરનો પ્રેમ કળાએ પરખ્યો હતો, અને આવા શબ્દો સાંભળતાં તે ગાંડી બનતી. તેનો પ્રેમ ઊભરાઇ જતો. મનહરની ચેષ્ટા તેને ગમતી અને તેને તે વધાવતી. પણ લગ્નની વાત આવતાં "ના, ના," પોકારી ઊઠતી. તેના અંતરમાં બહુ અકળામણ થતી. મનહરનો અને મનહર તરફનો તેનો પ્રેમ તેને એક બાજૂ ધસડતો હતો, જ્યારે બીજી બાજૂએ તેને પોતાનું પાછલું જીવન યાદ આવતું, અને તે તેને સામી બાજુ ઘસડતું.

તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો. મનહરનો પોતા પરનો કાબુ તે જાણી ગઇ હતી. મનહર બોલે તેમ તે બોલતી, તેના ઉચ્ચાર અને ઢબનું અનુકરણ કરતી, તેના જેવી ભાષા બોલવા મથતી, તેને સંપૂર્ણ અનુકૂળ રહેતી. "શા માટે બધી વાત છુપાવીને પોતે પરણી ન જાણે? મનહર ક્યાંથી જાણવાનો હતો કે કળાનો પાછલો ઇતિહાસ કેવો છે? અને, શું દુનિયામાં મારા જેવું કોઈને નહિ થતું હોય? તે છતાંએ કહેવું હશે તો પરણ્યા પછી ક્યાં નથી કહેવાતું?......ના, ના, પણ તે તો દગોજ કહેવાય ને? હું શા માટે પહેલેથી જ બધી વાત તેને ન કહું? થવાનું હશે તે થશે."

એક દિવસ વાત નીકળતાં તેણે કહ્યું: "મનહર, તમે મને ઓળખતા નથી. મારામાં દુર્ગુણો ઘણા છે."

"કાંઇ નહિ, તે તો મારામાંયે ક્યાં નથી?" મનહરે જવાબ આપ્યો.

"પણ મારામાં ઘણા છે, અને તેમ નથી એમ તમે માનતા હો, તોયે તમે મને મારી વાત કહેવા દો અને પછી લગ્ન વિષે વિચાર કરજો."

મનહરે કળાને પોતાના પાસે ખેંચી; નીચું નમેલું મોઢું, હડપચી ઝાલી ઊચું કર્યું. બન્ને જણ એકબીજા સામું જોઇ રહ્યાં. મનહરે કહ્યું: "મારે કાંઇ સાંભળવું નથી. મારે

તો બસ મારી કળા મળે એટલે બધું આવી ગયું. મારે બીજું કાંઇ જોઇતું નથી, તું હા પાડ એટલે થયું."

બધું કહેવાનો નિશ્ચય કરીને આવેલીનો નિશ્ચય ડૂબ્યો. તેણે હા પાડી. મનહર ખૂબ આનંદમાં આવી ગયો. એક અઠવાડિયા પછી સિવિલ મેરેજ કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. મનહર તેની ખટપટમાં પડ્યો. જેટલો વખત કળા, મનહરના સમાગમમાં રહેતી તેટલો વખત તેનો પ્રેમ પીતી, અને બાકીના વખતમાં તેનાં સ્મરણો સેવતી. જિંદગીમાં પહેલી વખત તેણે પ્રેમ અનુભવ્યો હતો, અને તેવો અનુભવ મળતાં તેણે પ્રેમસાગરમાં ઝંપલાવ્યું હતું. મનહર માટે જાત આપવી પડે તો તે માટે તૈયાર હતી. પણ કોઈ વખતે ભૂતકાળ આવીને દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડો થતો, અને તેનો બધો આનંદ, શોકમાં ફેરવાઇ જતો.

લગ્નની તિથિ નક્કી થઇ ગઈ હતી. તેમણે લગ્ન તદ્દન ખાનગી રાખ્યું હતું. કળાએ તેની માને પણ કહ્યું ન હતું. લગ્નને આગલે દિવસે કળાએ મનહરને કહ્યું : "મનહર, વહાલા, હું તારો પ્રેમ જાણું છું. પણ તું મારી વિનંતી કબૂલ કર, તારે પગે પડું છું; મારી એક વિનંતી કબૂલ કર. મારે મારામાં જે દોષ છે તે તારી પાસે કબૂલ કરવા છે અને મારી જે કથા છે તે તને કહેવી છે. લગ્ન પહેલાં એટલું સાભળ."

મનહરે, કળાના શબ્દોમાં શરમાળપણું અને શુદ્ધતા જોયાં. તેણે કહ્યુ : "વહાલી, મારે તો તું છે એટલું બસ છે. દોષ તો માણસમાત્રમાં હોય છે. મારામાં પણ છે. મારે પણ ઘણી વાતો કહેવાની છે. લગ્ન થઇ જવા દે, પછી નિરાંતે વાતો કરીશું." મનહરના પ્રેમ આગળ કળા અવાક બની ગઇ.

પણ કળા, આજે તો પોતાની બધી હકીકત લખીને જ લાવી હતી. મનહર ન જાણે તેમ તે ભૂતકાળના ઇતિહાસનો કાગળ તેણે મનહરના કોટના ખીસામાં સરકાવી દીધો.

રાત તેણે બહુ જ અસ્વસ્થતામાં કાઢી. "કાલે તો હું પરણવાની, મને મનગમતો ભરથાર મળવાનો છે. સુખમય જિંદગી શરૂ થવાની છે. વિધવાવિવાહ સામે સમાજ શું બોલશે તેની મને દરકાર નથી. ઊલટી સમાજની કાંઇક સેવા કરી ગણાશે.........પણ, કાગળ વાંચી મનહર શું ધારશે ? શું કરશે ? લગ્ન બંધ તો નહિ રહે ?" તેની આશાઓ તૂટતી હોય એમ તેને લાગ્યું, "ના, ના, મનહર એટલો તો ઉદાર છે જ. મને જરૂર માફ કરશે."

સવારે, તે મનહરને ત્યાં ગઇ. તે લગ્નનો દિવસ હતો એટલે મનહરે નવાં કપડાં કાઢ્યાં હતાં અને તે ખૂબ આનંદમાં હતો. કળાને વિચાર આવ્યા : "તેણે કાગળ વાંચીને માફી આપી હશે ?" આગલા દિવસે જે કોટ પહેર્યો હતો અને જેના ખીસામાં તેણે કાગળ સરકાવી દીધો હતો તે તો ધોબીને આપવા માટે જુદો જ ટાંગ્યો હતો. કળાએ તે જોયો અને પારખ્યો. કાંઇ કામે મનહર બીજા ખંડમાં ગયો એટલે કળાએ તે કોટનાં ખીસાં તપાસ્યાં. બધાં ખીસાં ખાલી હતાં, પણ એકમાંથી પેલો કાગળ નીકળ્યો ! તે ખીસું તપાસવાનું મનહર ભૂલી જ ગયેલો અને કાગળ એમ ને એમ, વગર વંચાયો, પડી રહેલો. કળાને અંધારાં આવ્યાં. માંડ માંડ જીવ ઠેકાણે રાખી તેણે પોતાના કપડામાં છુપાવી દીધો.

× ×

લગ્ન થઇ ગયાં અને તેઓ ગામ બહારના, મનહરના બંગલે ઊપડી ગયાં. સગાં વહાલાંને તથા કળાની માને ખબર મોકલાવી દીધી હતી.

લગ્ન પછીની પહેલી રાત બન્ને જણ ખૂબ આનંદમા હતા મનહર, કળા માટે સુંદર બગડીઓ અને હારની ભેટ લાવ્યો હતો બગડીઓ તેણે જાતે કળાના હાથે પહેરાવી, અને હાર કળાના ગળામા પહેરાવ્યો હાર બહુ જ સુંદર હતો, અને વચ્ચે મોટો હીરો હતો શરીર પર તે બરોબર શોભે તે પ્રમાણે તેણે કળાના કબજાનો ગળા આગળનો ભાગ ગોઠવ્યો કળાનું શરીર સુંદર તો હતું જ, ત્યા, આ આભૂષણથી તો તે ખૂબ ખીલી ઊઠયુ બન્ને જણ ઉન્મત્ત હતાં

ધીમે ધીમે તેઓ વાતે વળગ્યા હજી સૂવાને વાર હતી બન્ને એકબીજાની બાજુમા ગાદી ઉપર બેઠા હતા મનહરે વાત ઉપાડી

' વહાલી, હવે આપણે આપણી વાતો કહીએ, "

કળાનું મોઢુ એકદમ પડી ગયુ પણ મનહરે જોયુ નહિ તેણે વાત ચલાવી

' જો, હું પહેલા મારી કહું હું બહુ જ દુખી હતો મારી સ્ત્રી સાથે મારે જરાયે બનતુ નહિ તે બદસુરત હતી એટલુ જ નહિ, પણ તે બહુ જ કર્કશ સ્વભાવની હતી હું છેક જ કટાળી ગયો હતો સુખના સાધનો, હું ઘરની બહાર શોધવા મંડયો મારો પ્રેમ બીજી સ્ત્રી તરફ વળ્યો મોહનલાલ શેઠ છે ને ? તેમની નવી તરફ વહાલી, આ મારી ભૂલ હતી પણ તને જોયા પછી મે પ્રથમ સારા પ્રમાણમા કેળવ્યો છે થોડા વખત માટે હું પાપી બન્યો હતો તે પાપ ' તારી આગળ આજ ખુલ્લુ કરુ છુ, અને તારી માફી માગુ છુ વહાલી મને માફ નહિ કરે ? '

કળા, મનહરના ખભા ઉપર જ માથુ નાખીને બધુ સાભળતી હતી ધીમે ધીમે તેણે મનહરના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો ' મારા વહાલા " એટલુ જ તે બોલી શકી, અને પતિની ગોદમા માથુ સમાવી દીધુ

થોડો વખત ગયો પોતાનો વારો હજી આવવાનો છે તે તે જાણતી હતી પરંતુ પોતે જે પ્રમાણે મનહરને માફી આપી હતી, તે પ્રમાણે મનહર પોતાને માફી આપશે કે કેમ તે તે જાણતી નહોતી તેણે લગ્ન પહેલા લખી રાખેલો કાગળ મનહરને આપ્યો મન હર ઊઠીને દીવા પાસે કાગળ વાચવા ગયો

પુરોવચન*

[આપણા રાસસાહિત્યની એક ચર્ચા–તંત્રી]

સૌ. દીપકબા દેસાઇનો આ ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ છે. "સ્તવનમંજરી" (૧૯૨૪) "ખડકાવ્યો" (૧૯૨૬) અને પછી આ "રાસબત્રીશી" (૧૯૩૧) નો સંગ્રહ જન્મ પામે છે. પહેલા બે સંગ્રહો કરતાં લોકપ્રિય થવાનું તત્ત્વ આ સંગ્રહમાં ખૂબ વધારે છે. લોકપ્રિય થાય એવું તત્ત્વ જ્યારે કવિતામાં ભળે છે ત્યારે એ કવિતાનો સત્કાર અને પ્રચાર ઘણો વધી જાય છે. પિંગળના અમુક સંખ્યાથી ગણાતા વૃત્તો કરતાં, 'ઢાળ'ના અસખ્ય પ્રકારોથી યુગે યુગે નવપલ્લવ થતા દેશી સગીતનુ ભવિષ્ય ઊજળુ જ છે. આ સ્થળે કવિ બોટાદ્કરના બીજા કાવ્યસંગ્રહોની અપેક્ષાએ 'રાસતરગિણી' નું ભવિષ્ય સરખાવવાનું મન થાય છે.

આ સંગ્રહની વિશિષ્ટતા તે તેનું ઢાળનું વૈવિધ્ય છે. બત્રીસે રાસ નવનવા ઢાળમાં ગૂંથીને લેખિકાએ રાસરસિયણ ગુજરાતણોની રસવૃત્તિ પોષવાનો યત્ન કર્યો છે. ઘણા ખરા ઢાળ લોકપ્રિય છે; અને તેથી ઝીલાવાને સરળ પણ છે. કેટલાકમાં રાસસાહિત્યના વર્તમાન સ્વરૂપનાં શાસ્ત્રીય રાગચ્છાયાવાળાં પ્રતિબિમ્બ છે. અમદાવાદ, વડોદરા, ભરુચ, સુરત અને મુંબઇ જેવાં શહેરોમાં ઊજવાતા શરદ્‌ઉત્સવો તથા નવરાત્ર મહોત્સવોએ પ્રાચીન 'ગરબા' ના સાહિત્યમા નવો પ્રાણ ફૂંકવાના સફળ અખતરા કરેલા છે, અને એ દ્વારા ગરબાની પ્રણાલિકાનું એક નવું પ્રસ્થાન શરૂ કરી દીધુ છે પરતુ હજી ગુજરાતને આંગણેઆંગણે તેનો પ્રચાર થવો બાકી છે.

આ સગ્રહના બધાં ગીતોને રાસ કહીને અને તેને રાસ–યુગના ફાલ તરીકે લેખિકાએ ઓળખાવ્યાં છે. એટલે આ 'રાસ' અને 'રાસ–યુગ' તે શું તેની મીમાંસા અહીં સક્ષેપમાં કરવી પ્રાપ્ત થાય છે.

'ગોળ કુંડાળે ફરતા મડળની ગતિના તાલ સાથે એકતાન બનીને ગવાતુ ગીત—તેમાં યે એક જણ ગાય અને બીજા ઝીલે–એ પ્રકારનું ગીત–તે 'રાસ' એમ પ્રાકૃત વ્યાખ્યા આપી શકાય. આ રાસનું પરંપરાપ્રાપ્ત જ્ઞાન ગુજરાતણોને મળ્યું છે. પાર્વતીએ બાણપુત્રી ઉષાને 'લાસ્ય' નૃત્ય શીખવ્યું, ઉષાએ દ્વારકાની ગોપીઓને તે શીખવ્યુ; દ્વારકાની ગોપીઓએ સૌરાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીઓને તે શીખવ્યુ; અને તેમણે વિવિધ દેશની સ્ત્રીઓમાં તેનો પ્રચાર કર્યો ×

આમ, લાસ્ય જેવા સ્ત્રીસહજ નૃત્યનું જન્મસ્થાન પ્રાચીન સમયમા સોરઠ હોવાનું જણાય છે. વળી રાસરસિયા કૃષ્ણચંદ્રે આપણા દેશને જ સ્વ–દેશ કીધો હતો, એટલે કહાન-ગોપીના રાસનો પ્રાચીન પરિચય ગુજરાતને હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ રીતે રાસની સંસ્થાએ

* સૌ. દીપકબા દેસાઈકૃત "રાસબત્રીશી" નામે ગીતસગ્રહ છપાય છે તેનું "પુરોવચન."

× જુઓ શાર્ઙ્ગદેવકૃત સગીતરત્નાકર (ઇસ્વીસનું ૧૩ મું સૈકુ); નર્તનાધ્યાય શ્લોક ૬, ૭, ૮.

ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળથી વાસ કર્યો જણાય છે. તેથી જ ગુજરાતમાં રાસનો સત્કાર તથા પ્રચાર પણ સૈકાઓ પહેલાંનો છે. +

"જેમાં મંડલાકાર નૃત્ય હોય, અને તે નૃત્યમાં એક નેતા હોય—જેમ ગોપસ્ત્રીઓમાં હરિ તેમ—એ પ્રમાણે થતા ગેય પ્રકારને હલ્લીસક અથવા રાસક કહેતા. ગોપ લોકોની ક્રીડાના આવા પ્રકારમાં સોળ, બાર અથવા આઠ નાયક કે નાયિકા (કે પછી છેક ચોસઠ યુગલ સુધી હોય) તે બધાં મળીને વિવિધ તાલ અને લયથી જે ગીત ગાતાં તે ગીત રાસક કહેવાતું."*

આ પ્રાચીન રાસનાં ગીતોનો વિષય ઘણે ભાગે કૃષ્ણગોપીના વિવિધ લીલાવિહારનો હતો. નરસિંહ મહેતાનાં 'રાસસહસ્રપદી'નાં પદો આ ચરિત્રસંકીર્તનથી જ ઓતપ્રોત છે. ગોવાળિયાઓના દાંડિયા રાસ આજે એના જ અવશેષ છે.

રાસમાંથી ગરબા તરફ પ્રસ્થાન ક્યારે થયું, અને કેટકેટલી પરિસ્થિતિ વટાવીને થયું તે જાણવા ચોક્કસ સાધન ઉપલબ્ધ નથી; છતાં નવરાત્રમહોત્સવમાં જે ઘટસ્થાપન થાય છે તેમાંથી સ્થૂલ 'ગરબા'ની ઉત્પત્તિ જણાય છે. મધ્યમાં રાખી પૂજેલો સ્થૂલ ગરબો, ભક્તિનો આવેશ વધતાં, માથે મૂકી ઘૂમવાની વૃત્તિ જાગી:–પોતાની પૂજ્ય વસ્તુને આપણે માથે જ ચડાવીએ છીએ ને!–એટલે પ્રત્યેક સુંદરી પોતાનો ગરબો માથે સ્થાપી ગોળ ગોળ ઘૂમવા માંડી; પછી ભાવનો આવેશ વધતાં એ આવેશને પ્રગટ કરવાની સહજ વૃત્તિ થઇ આવી. એટલે આવેશને પ્રગટ કરવાને સુંદરીના કંઠમાંથી સૂર નીકળ્યા. એ સૂરને ભાષાએ મદદ કરી; પરંતુ તેટલેથી હૃદયનો આવેશ પૂરેપુરો વ્યકત થઇ શક્યો નહિ. સંગીત ગાતાં ગાતાં અને ગરબો માથે લઇ ઘૂમતાં ઘૂમતાં, હાથપગ, નેત્ર, વાણી–બધું યે નાચવા લાગ્યું.

એટલે એ નૃત્યનો—ગરબાના ગીતનો તાલ, ઘૂમવાની ગતિ સાથે આપોઆપ ગોઠવાઇ ગયો; અને "ગરબે રમવાની" આપણી ગુજરાતણોની પ્રિય રમત આમ શોધી કઢાઇ. છિદ્ર છિદ્રથી અજવાળાં ઝરતો સ્થૂલ ગરબો માથે લઇને ઘૂમતી કુંકુમની જગદમ્બાસમી ગુજરાતણે શક્તિનાં સ્તોત્રો ગાવાં શરૂ કર્યાં; અને એ રીતે ગરબે રમતાં ગાવાનાં ગીતોનો જન્મ થયો અને એ ગીતો પણ ગરબો સંજ્ઞા પામ્યાં.

આમ આપણે જોયું કે જેમ દીપકભર્યો ગરબો અને તે લઇ ઘૂમનારી સુંદરીઓનું વૃન્દ એક જ શબ્દથી ઓળખાવા લાગ્યાં તેમ, એ ગરબે રમનારી સુંદરીઓએ ફરતાં ફરતાં ગાયેલાં ગીત પણ 'ગરબો' નામથી પ્રચાર પામ્યાં.

ગરબો રમાડતાં રમાડતાં શરીરના હાથ, કેડ અને માથું–એમ પ્રત્યેક અંગનું હલન-ચલન થવા માંડ્યું. એ હલનચલનની વ્યવસ્થિતતામાંથી ડોલન અને તાલ જન્મ્યાં. એ ડોલન અને તાલને સાથ આપવા કંઠમાંથી ગીતની ધારાઓ નીકળી. આવી રીતે ગરબે ગાવાનું ગીત, એ ડોલન અને આછા નૃત્યનું પ્રેરક અને પોષક બન્યું.

રાસ અને ગરબા વચ્ચેના આગળ તરી આવતા ભેદો તપાસીએ તો જણાશે કે 'રાસ'માં તાલ વિશેષ પ્રકટ રહે છે: વળી એમાં નૃત્ય, વાદ્ય અને ગીત એ ત્રણેનો સંવાદ હોય

+ સરખાવો ન્હાનાલાલ કવિની 'રાસકુંજ' પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૮. "ભારતનું રાસતીર્થ ગુજરાત છે; પણ ગુર્જર કુંજોમાં યે રાસેશ્વરનું નિજમંદિર તો છે રસેશની રસભૂમિકા સોરઠમાં."

* જુઓ હેમચંદ્રની દેશીનામ માલા (૮–૬૫); ધનપાલની પાઇઅ લચ્છી નામમાલા (શબ્દ-૬૭૨); તથા મેદિની કોશ.

છે, × 'ગરબા' માં ડોલનને સ્થાન મળે છે અને એક પ્રકારની હલક આવવાને લીધે તાલ કંઈક ધીમો અને હીંચને* અનુસરતો બની જાય છે—આવું રાસ અને ગરબા વચ્ચેનું અંતર ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

બીજો ભેદ ગીતના વિષયનો છે. રાસમાં જેમ મુખ્યત્વે કૃષ્ણગોપીના લીલાવિહારને સ્થાન મળ્યું, તેમ ગરબામાં ખાસ કરીને શક્તિનાં અને દેવીનાં વિવિધ સ્વરૂપોનાં વર્ણનને સ્થાન મળ્યું છે.

ત્રીજો ભેદ ગીતના વિસ્તારનો છે. રાસનાં વર્ણનોમા રાસલીલાના અમુક પ્રસંગનું જ શબ્દચિત્ર ઘણે ભાગે હોય છે. ગરબો મુખ્યત્વે વર્ણનાત્મક, અમુક ખાસ પ્રસંગની હકીકત વર્ણવનાર, અને ઝીણી ઝીણી વિગતોથી ભરપૂર હોવાથી લંબાણમાં વધારે હોય છે.

વિક્રમના અઢારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં વલ્લભ ભટ્ટે શક્તિના જે ભાવપૂર્ણ ગરબા રચ્યા છે તેમાં મુખ્યત્વે મહાદેવીની શક્તિ, શણગાર, શોભા, આભૂષણ વગેરેની સ્તુતિનાં અને તેથી ઊપજતા સાત્વિક આનંદનાં વર્ણન આવી જાય છે. ગરબાના વિષયો તરીકે ક્રમે ક્રમે રાધા-કૃષ્ણના પ્રેમપ્રસંગો અને સામાજિક તથા રાજકીય ઘટનાઓ પણ યોજાતી ગઈ, અને એ રીતે ગરબાના વસ્તુની મર્યાદા વિશાળ બનતી ગઈ. આપણા આ રાસ, ગરબા અને ગરબીમાં રાધા કે ગોપીને મિષે ગુજરાતણોના જીવનના જ ઉલ્લાસ, આશા નિરાશા, કોડ, ઉત્કંઠા વગેરે પ્રકટ કરવાનું પરોક્ષ સાધન કવિઓને હાથ લાગ્યુ છે

ગરબામાંથી જ જન્મેલી કલાયુક્ત રચના ગરબીની છે. લાંબા વર્ણનાત્મક ગરબાઓની સરખામણીમાં 'ગરબી' એ એકધારી, ટૂંકી અને ભાવપ્રધાન રચના છે. વળી ઊર્મિગીતનું તત્ત્વ પણ એમાં વિશેષ હોય છે સંસ્કૃત મુક્તકોના જેવી પ્રત્યેક ગરબી વિચાર, ભાવ અને પ્રસંગમાં એક સપૂર્ણ કાવ્ય હોય છે.

ગરબામાં વિશેષ વર્ણન ઘણે ભાગે બાહ્ય જગતનુ હોય છે. લાગણી કે ભાવનાનું સૂચન માત્ર જ એમાં થઇ શકે છે. એટલે વિશેષ કલા એમાં આવવી શકય નથી. 'ગરબી' મુખ્યત્વે કરીને ભાવાત્મક હોય છે, એટલે એમાં હૃદયના ભાવને વર્ણવવાની તક કવિને મળે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો, ગરબા કરતાં ટૂંકી, એકત્રિત રસની અને ભાવપ્રધાન એવી દેશી સગીતની રચના તે ગરબી. +

ગરબા કરતાં ગરબીનો તાલ પણ આછો, હલકો અને દ્રુત અથવા મધ્ય લયને

× સરખાવો, કવિ ન્હાનાલાલની 'રાસકુંજ' ની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૮: "રાસ એટલે ગીત, ભાવ, વાદ્ય અને નૃત્યનો સંવાદ."

* 'હીંચ'ની મીમાંસા માટે જુઓ, ઉપરની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૮: 'હીંચ એટલે એક જાતનો હિંડોળ; અમુક પ્રકારનો આરોહઅવરોહ.

'હમચી, હીંચકો, હીંચકવું, હીંચ : એ સૌ એક ક્રિયોત્પન્ન શબ્દપરિવાર છે.'

+ સરખાવો :

"'ગરબો' અને 'ગરબી' એ બે વચ્ચે વળી ભેદ છે. ગરબો સ્થૂલ સ્વરૂપનો લાંબો અને વિષયની સંક્ષિપ્ત એકતા સાધવાની આવશ્યકતા વિનાનો; અને ગરબી તે ગરબા કરતાં વધારે નાજુક સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની, સંક્ષિપ્ત અને વિષયમાં સુશ્લિષ્ટ એકતા સાધનારી."

—શ્રી. નરસિંહરાવનો લેખ : "ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીત કાવ્ય" કૌમુદી પુ. ૧, અં. ૧, પૃષ્ઠ ૩૮.

અનુકૂળ હોય છે, એટલે ગરબીમાં તાલ છે પણ તે ગર્ભિત–ઢંકાયલો રહે છે. રાસ અને ગરબાના જેવો ગરબીનો તાલ આગળ પડતો, ઉછળતો અને મસ્ત હોતો નથી

ગરબો અને ગરબીના અંતસ્વરૂપમાં જેમ ભેદ છે તેમ એને ગાવાની ઢબમાં, તેમ જ એના ગાનારમાં પણ ભેદ જોઇ શકાય છે કાઠિયાવાડમાં પુરુષો અને ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ ગરબા ગાય છે પુરુષોના ગરબા કરતાં સ્ત્રીઓના ગરબા વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે પુરુષો તો ગરબા ગાતી વખતે ઠેકડા મારી, મોટા મોટા હોકારા પાડી, તાળીઓ પાડતા, કુદાળામાં કૂદતા ફરે છે પુરુષોના આવા ગરબા ગોવાળિયાઓના રાસ–દાંડિયા રાસ–સાથે સારા સરખાવી શકાય ગરબામાં ઘણુંખરું મર્દાનગીભર્યા હાવભાવ સાથે મસ્તી દીઠામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની ગરબીઓમાં કોમળતા અને લાલિત્ય આગળ પડતાં હોય છે ગુજરાતની ગરબીઓમાં કળા હોય છે, શાંતિ હોય છે અને માર્દવ હોય છે તો કાઠિયાવાડની ગરબીમાં કૌશલ્ય, છટા, મસ્તી અને ખુમારી હોય છે. ગુજરાતની 'ગરબી'માં સ્ત્રીઓની સુકુમારતા છે: તો કાઠિયાવાડના 'ગરબા'માં મર્દોની મસ્તી છે

વલ્લભ ભટ્ટ જેવા કેટલાક કવિઓએ ગરબા રચવામાં કુશળતા સિદ્ધ કરી છે. દયારામભાઇ જેવા કેટલાકે ગરબાથી વધુ મીઠી, છતાં ટૂંકી ટૂંકી એવી ભાવપૂર્ણ ગરબીઓ રચી સુંદરીહૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું છે

રઘુનાથ, શાંતિદાસ, રાજે, દયારામભાઇ વગેરેના સમયથી રેલાતી રહેલી ગરબીઓની રસસરિતામાં કવિ નર્મદે, વિવેચક નવલરામે અને કવીશ્વર દલપતરામે ગરબીનું પ્રાચીન પ્રસ્થાન સાચવી રાખ્યું છે નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ એમણે પણ એ જ પ્રણાલિકાએ ગમન કર્યું છે

આમ કેટલાક સમયથી દયારામનો "ગરબી યુગ" આરંભાયો, તે છેક નાટક કંપનીઓનો યુગ આવતાં સુધી ગીતસાહિત્યમાં પોતાનું પ્રભુત્વ સાચવી રહ્યો. પરંતુ ગુજરાતી રંગભૂમિના સાહિત્યકારો વાઘજી અને ડાહ્યાભાઇએ આવીને યુગપરિવર્તન કરી બતાવ્યું નાટકના તખ્તા ઉપર રાસ અને ગરબાનું પ્રાચીન સ્થાન ફરીનાર સ્થાપવાના સફળ પ્રયત્નો તેમણે કર્યા પ્રાચીન લોકગીતોને તેમણે સમયોચિત ફેરફાર સહિત ઉપયોગમાં લેવા માંડયાં. કેટલીક વાર તો રાસ, ગરબો અને ગરબી—એ ત્રણે ઉત્તરોત્તર વિકાસ સૂચવતાં ગીતસ્વરૂપોના કેટલાક મિશ્ર તથા ભેળસેળ સ્વરૂપો પણ એમણે પ્રચારમાં આણ્યાં અને પરિણામે, 'ગરબી યુગ'ની ઘરેડમાંથી ગીતોને બહાર કાઢી, પ્રાચીન ગીતસ્વરૂપોનો નવેસર પરિચય કરાવવાનું પ્રસ્થાન તેમણે આરંભ્યું આ યુગપલટો એટલો બધો લોકપ્રિય થયો કે પછી તો એવું થઇ ગયું કે કોઈ પણ નાટક 'ગરબા' વગરનું હોઇ શકે એમ કલ્પવું અઘરું થઇ પડયું.*

*સરખાવો, કવિ ન્હાનાલાલકૃત "રાસકુંજ"ની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૬.

"આપણા આ નવયુગમાં રાસને સાચી સંજીવિની લાગીને લોકજીભાતા તો ડોલ્યા રસ વાપરી આરારામ ભોગવે. ખરી રીતે આપણે ત્યાં રાસ-યુગ પણ બેઠો 'પૂનમ ચાંદની'થી...દેવરામભાઈના 'નેમનાથ! તજી ના જશો વને-' નવરાસ ઝીલનારીઓએ મનભર ઝીલ્યો પછી રચાયા સ્વ. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીના રાસ "લીલા સખિ! સૃષ્ટિનો શૃંગાર" ને થી (શું?) નગર વસંત ઘેઇ ઘેઇ નાચી રહ્યો' પછી આવ્યા મૂળશંકરભાઈ અને ફૂલચંદભાઇના રાસ "ગોહિલની માયા મંદોદરી રાસે રમે રે" અને "અહો અનહદ નાદ ગાજે."...અને પછી તો એવું થયું કે જાણે રાસ વિનાનું નાટક જ ન હોય"

અમદાવાદના બંધુસમાજે ૧૯૦૬ માં " ગીતમાળા " નામે શિષ્ટ રાસ ગરબા અને ગરબીનો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો. રણજિતરામે પ્રાચીન લોકગીતોના સંગ્રહ તરફ આ જ અરસામાં રસિક લેખોદ્વારા સાહિત્યકારોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ દસકાની જાગ્રતિથી પ્રેરાઇ, કવિ ન્હાનાલાલે ૧૯૧૦માં " ન્હાના ન્હાના રાસ "નો પચાસ રાસ (પછીથી સંવર્ધિત સંખ્યા એંશી)નો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો; અને એક નવો ' રાસ–યુગ ' બેઠો છે એમ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં જાહેર કર્યું.+ અહીં નોંધવું ઘટે છે કે સમયનાં ટૂંકાં ટૂંકાં વર્તુલો પાડી, દરેકને ' યુગ 'નું નામ આપવાની સંકુચિત દૃષ્ટિ સાહિત્યના ઇતિહાસના અભ્યાસીને સૂચવનાર છે.

આ સ્થળે " रास " શબ્દના ઉપયોગ સંબંધી એક નોંધ કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. કવિએ પોતાના ગીતસંગ્રહનું નામ " ન્હાના ન્હાના રાસ " આપી, ' રાસ ' શબ્દનો અર્થ ખૂબ સામાન્ય બનાવી દીધો છે. રાસ એ ગુજરાતના દેશી સંગીતનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે; અને તે જ પ્રમાણે ગરબો અને ગરબી પણ તેવા જ વિશિષ્ટ પ્રકારો છે; " દેશી સંગીત "ને જો સામાન્ય જાતિ (Genus) કહેવામાં આવે તો ' રાસ, ' એ તેનો વિશિષ્ટ પ્રકાર (Species) ગણવો પડે.

છતાં " ન્હાના ન્હાના રાસ " પ્રકટ થયા પછી, શ્રી. રાયચુરાનું " રાસમંદિર " (૧૯૧૫; ૧૯૨૮), કવિ બોટાદકરની " રાસતરંગિણી " (૧૯૨૪), કવિ ખબરદારની " રાસચંદ્રિકા " (૧૯૨૯), શ્રી. કેશવ શેઠના " રાસ " (૧૯૨૨), " રાસમંજરી " (૧૯૨૯) અને " રણુના રાસ " (૧૯૩૦), શ્રી. ચંદ્રકાંત ઓઝાના ' રાસમણિ ' (૧૯૨૭) તથા " રાસેશ્વરી " (૧૯૩૦) ના સંગ્રહો, રા. ચંદુલાલ વ્યાસના " રાસસંગ્રહ "ના બે ભાગ, તથા સૌ. શાન્તિબહેને ગીતફૂલડાંથી રચેલી " રાસકુંજ "* (૧૯૨૮)–વગેરે ગીતસંગ્રહોમાં આ ' રાસ ' શબ્દ સામાન્ય ગીતવાચક અર્થમાં જ વપરાવો શરૂ થયો છે.

આમ ' રાસ ' શબ્દ સંદિગ્ધ અર્થમાં યોજાવાથી, સાહિત્યમાં પ્રાચીન ઉત્તરોત્તર ક્રમનું ભાન ભૂલવનારી એવી અવ્યવસ્થા ઊભી થઇ છે; અને તેથી જ ઘણે ભાગે રાસ–સાહિત્ય વગોવાવા પણ માંડયું છે.× જે ગીતનો ઢાળ કેવળ કલ્પિત હોય અને જેનો મેળ કોઇ પણ

+ જુઓ, ઉપરની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧ તથા પૃષ્ઠ ૬ :

" સુંદરીની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં આપણા સાહિત્યનો આ રાસ–યુગ છે. રાસ ન રચનાર આજે કોઇક જ કવિતાકાર હશે. "

" નર કે નાર આજ કોક જ આપણી કવિતા રચતાં હશે જે રાસ નહિ રચતા હોય. "

* જુઓ " રાસકુંજ, " સંગ્રાહિકાની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૨ :

" રાસકુંજમાં રાસનો વિસ્તીર્ણ અર્થ—ગરબે ફરી તાલબદ્ધ ગાઇ શકાય તે—લીધો છે. "

× સરખાવો, " સ્વૈરવિહાર " પૃષ્ઠ ૨૦૬ :

" લેખકનો ત્રીજો ઉપાય, કાંઈ લખવાનું ન હોય ત્યારે, કાવ્ય લખવાનો છે. તેમાં પણ પરલક્ષી નહિ પણ આત્મલક્ષી, તે પણ બને તો રાસ, કારણ આ રાસ–યુગ છે, અને તે પણ બને તો કોઈ બીજા કવિની પંક્તિ લઇને......" વગેરે

વળી જુઓ " સ્વૈરવિહાર " : શરદુત્સવો અને નવા રાસો : પૃષ્ઠ ૧૬૩ :

" આપણે ત્યાં જેમ સ્ત્રીઓનું ખાસ કાવ્ય કે ગીતસાહિત્ય છે તેમ એવા (રાસ) સાહિત્યના ઉત્પાદક ખાસ કવિઓ પણ છે. સાહિત્યમાં પણ માગ અને ઉત્પન્નનો અર્થશાસ્ત્રનો નિયમ લાગુ પડે છે તે વળી આવી વાત છે. "

કહીએ તેવો છે; કારણ કે એમાં છેલ્લામાં છેલ્લો—કંઈક ઊંચી સંગીતકલા માગી લે તેવો—રાગચ્છાયા પ્રકાર પણ સારું પ્રતિનિધિત્વ પામ્યો છે.

ગીતના સર્વગ્રાહી વિષય, વિવિધ મનોહર ઢાળ, તથા કેટલીક સુંદર પદાવલીઓ—વગેરેનો રસિક પરિચય કરાવવાનો લોભ, લાંબા બની ગયેલા 'પુરોવચન' ને વધારે લંબાવે તેવો ભય હોવાથી, જતો કરવો પડે છે.

જેમને માટે આ રાસસંગ્રહ તૈયાર થયો છે તેમને માટે આ 'પુરોવચન'ની જરૂર નથી. તેમને તો સીધો ગીતોનો જ ઉપભોગ કરવા દેવો એ વધારે સારું છે. ગીતના ઢાળનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જેમને ન હોય તેમની સગવડ ખાતર સ્વરલિપિ દ્વારા ઢાળનો પરિચય નોટેશન આપીને કરાવ્યો છે. આને લીધે સંગ્રહની ઉપયોગિતા વળી ઑર વધી ગઇ છે.

નોટેશનના સંબંધમાં કંઇ પણ લખવા હું અસમર્થ છું; પરંતુ જો ગીતના ઢાળ ખાતર નોટેશન આપ્યું હશે અને ફક્ત નોટેશન ખાતર જ ગીતના પ્રચલિત ઢાળમાં ફેરફાર કરવાની છૂટ નહિ લીધી હોય તો અવશ્ય, તેનાથી ગુજરાતની તેમ જ ગુજરાત બહારના પ્રાન્તની બહેનોને પણ આપણાં ગીતોના ઢાળ જાણવાનું ખૂબ સુગમ થઇ પડશે. આટલું શાસ્ત્રીય અંગ ઉમેરવા માટે લેખિકાને ધન્યવાદ ઘટે છે.

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

...સ્વરૂપ...

...રાગના અધૂરા સૂરો લાગતા હોય ત્યાં, અને અન્ય રાગની છાયા ...હોય ત્યાં, જે રાગનું પ્રાબલ્ય જણાયું "+ ત્યાં શાસ્ત્રીય રાગની છાયા બતાવીને, ...ના ગીતપ્રકારનો "રાસ"ના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો છે. "નવીન રૂઢિએ એ પ્રકારનાં ગીતોને 'ગરબી' તરીકે પ્રચલિત કરવા માંડ્યાથી,× અને અત્યાર સુધી ગરબામાં તાળી સાથે ન ગવાયલાં, છતાં તે પ્રમાણે ચલાવીને પ્રચારમાં આવતાં હોવાથી, શાસ્ત્રીય સંગીતના સંસ્કારવાળા સુંદરીસમાજમાં એ ગીતો લોકપ્રિય થતાં જાય છે.

વર્તમાન ગુજરાતમાં શાળા પાઠશાળાઓદ્વારા કન્યાઓમાં શાસ્ત્રીય સંગીતનો થોડો ઘણો પરિચય વધતો જતો હોવાથી, શુદ્ધ રાગનાં ગીતોને ગરબામાં ઊતારવાનું નવું પ્રસ્થાન શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. આ પ્રમાણે વિકાસની દિશામાં છે કે આપણી ગુજરાતણોના પ્રાચીન

+ જુઓ "પ્રસ્થાન" પુસ્તક ૮, પૃષ્ઠ ૧૩૮: 'રાસતરંગિણી'ની ચોથી આવૃત્તિનું શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠકનું અવલોકન.

* ગુજરાતી દેશી સંગીતનાં ત્રણ પ્રકાર—રાસ, ગરબો અને ગરબી સંબંધી અહીં આપેલી હકીકત, સ્વ. સૌ. ચૈતન્યબાલા મજમુદારના "ગરબાનું સાહિત્ય" (૧૯૨૭) નામના અપ્રકટ વિસ્તૃત નિબંધ ઉપરથી ટૂંકાવીને, આપી છે.

+ જુઓ 'રાસકુંજ'ની સંપાદિકાની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૫.

× જુઓ, શ્રી. નરસિંહરાવની "રાસકુંજની સરિગમ"ની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૮.

પ્રીતિયોગ

(અનુષ્ટુપ)

હૈયાના પટમાં આજે સ્મૃતિનું ધણુ દોડતું,
સુનેરી સૌરભોદધિ રેણુ ઊર્ધ્વ ઉડાડતું.

(વસન્તતિલકા)

એ એ જ પુણ્યજલિની પ્રિય ગોમતી, જ્યાં
પૂર્વે પ્રસન્ન, સખિ, જીવનપાદ માંડ્યા,
એ એ જ કૃષ્ણુસ્મૃતિનાં શુચિ ગાન ગાતો
સિન્ધુ, જ્યહિં પરમ પ્રેરક પ્રાણુ પામ્યાં.

(અનુષ્ટુપ)

હસતાં, રમતાં કેવાં ઉરઊર્મિ ઉછાળતાં,
ઉષાના રસિલા રંગો લેવા કર પ્રસારતાં !

(વસન્તતિલકા)

એ એ જ છે પુનિત ધામ, પ્રિયે, પહેલું–
જ્યાં નેત્રનર્તન થયું રસગોઠડીનું;
ને જન્મ જન્મ તણીં વિસ્મૃતિ ઊપરે જ્યાં
પ્રીતિ તણો સુદૃઢ સેતુ, સખી, રચાયો.

(અનુષ્ટુપ)

પૂર્વજન્મપ્રવાસોનો વિશ્રાન્તિયોગ એ, સખી,
ઊજવ્યો પરમાનન્દે આત્માએ આત્મને મળી.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

વિરલ એ પલ આત્મસુયોગની
વિમલ હર્ષદ અંતર સંઘરી;
ભરતીં નિત્યનવા સુખસૌરભે
નહિં શું આપણુ જીવનવારિધિ ?

(અનુષ્ટુપ)

જો જો ચંદા પ્રસન્ના શું આશિષો વરસી રહીઃ
"સદૈવ જીવને, વ્હાલાં, વિલસો રસચન્દની ?"

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

વ્યવહારમાં અનેકાન્તવાદ+

બહેનો અને ભાઈઓ

આજે આપણે એવા યુગમાં છીએ કે જ્યારે દરેક ધર્મે અને દરેક વર્ણે પોતાનામાં જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ અને પ્રશસ્ત મનાતું હોય, તે સમગ્ર રાષ્ટ્રને ચરણે ધરવું જોઈએ. એનાથી આગળ જઈને બોલવાની છૂટ લઉં તો એમ પણ કહું કે સમગ્ર માનવજાતના ચરણે ધરવું જોઈએ. હવે એ જમાનો પૂરો થયો છે, કે જ્યારે માણસો પોતાની વિશેષતાઓ પોતાના સંપ્રદાયમાં કે પોતાના વર્ણમાં સાચવી રાખે, અને તે વર્ણ કે સંપ્રદાયનું નામ જેઓ ધારણ ન કરતા હોય તેમને તેના અનધિકારી ગણે. આજે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલો એવો દાવો નહિ કરી શકે કે વિદ્યા પામવાનો અને આપવાનો અધિકાર તેને એકલાને છે; તેમ જ આજે કોઈ એવું નહિ કહી શકે કે અંગમહેનતથી સેવા કરવી એ કેવળ શૂદ્રોનું જ કામ છે; તેમ જ લોકસંગ્રહ ઉપર ભાર મૂકવાનો અધિકાર કેવળ વેદ સંપ્રદાયના અનુસરનારાઓને છે અથવા અહિંસાની વાત કરવાનો અધિકાર કેવળ જૈનોને છે, કે મધ્યમ પ્રતિપદાથી સંચરવાનો અધિકાર કેવળ બૌદ્ધોને છે. આજે તો દરેક સંપ્રદાયની કૃતાર્થતા પોતાનામાં જે કાંઈ સારું હોય તે સમગ્ર માનવજાત આગળ રજૂ કરવામાં છે, અને પોતાના સંપ્રદાયનું નામ બીજાઓ ધારણ કરે એવો આગ્રહ રાખ્યા વિના તેઓ પોતાના ધર્મ કે વર્ણની વિશેષતાઓ ગ્રહણ કરે એમ ઇચ્છવામાં છે.

આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં જૈનધર્મ આખા રાષ્ટ્રની જનતા સમક્ષ અથવા તો માનવજાત સમક્ષ શું શું રજૂ કરી શકે? જૈનધર્મમાં એવા ઘણા આચારવિચારો અને વિધિવિધાનો હશે કે જે જૈનોને પોતાને શ્રેષ્ઠ લાગે; છતાં સમગ્ર માનવજાત આગળ તેના ચાલુ રૂપમાં તે મૂકવાને ઘણા અંતરાયો હોય. પણ જીવનમાં અહિંસાની દૃષ્ટિની પ્રધાનતા, કે મન અને શરીરને કબજામાં રાખવા ઇન્દ્રિયસંયમ ઉપર ભાર, અથવા વિચારના ઐકાન્તિક દુરાગ્રહો દૂર કરવા અનેકાન્ત દૃષ્ટિની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા માનવજાત સમક્ષ જરૂર રજૂ કરી શકાય.

જૈનાચાર્યો જૈન દર્શનના બીજા નામ તરીકે ઘણી વાર અનેકાન્ત દર્શન એવું નામ આપે છે. આ બતાવે છે કે, તેમની દૃષ્ટિએ અનેકાન્તના સિદ્ધાન્તનું કેટલું મહત્ત્વ છે. ભગવાન વર્ધમાન મહાવીરે જૈનધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારથી અનેકાન્તનો ઇતિહાસ આપણે શરૂ કરી શકીએ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તે યુગ એવો હતો કે જ્યારે વિચારસ્વાતંત્ર્ય કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ વિના મુક્ત રીતે વહેતું હતું. વિચારકો પોતપોતાની દૃષ્ટિઓ આગ્રહપૂર્વક લોકો સમક્ષ રજૂ કરતા હતા. આ દૃષ્ટિઓ વિવિધ રીતે અને પોતપોતાના ખ્યાલથી રજૂ થતી હતી.

હવે એ સ્વાભાવિક છે કે આવી વિવિધ દૃષ્ટિઓ એકબીજાના સંપર્કમાં આવતાં સંઘર્ષણ અને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય. આ વિરોધો વિચારના પ્રદેશમાં હોય તેથી તેમાં રાગદ્વેષને ઓછું સ્થાન

+ પં. સુખલાલજીએ ગોઠવેલી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળામાંનું એક વ્યાખ્યાન.

હોય એમ માનવાને કશું કારણ નથી. આથી જ્યારે દેશમાં વિવિધ જાતની વિચારસમૃદ્ધિ વધતી જાય ત્યારે તેમાંથી રાગદ્વેષને બાજૂ પર રાખી દરેક વિચારને તેની પોતાની દૃષ્ટિએ તપાસવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. આ જરૂર પૂરી પાડવા અનેકાન્તવાદ હયાતીમાં આવ્યો હશે, એમ મારુ માનવું છે. પણ અનેકાન્તનો અર્થ કાંઇ એવો છે જ નહિ કે દરેક દૃષ્ટિ સાચી જ હોય અથવા દૃષ્ટિ સાચી હોય તોપણ તે દૃષ્ટિને આધારે ચાલતા વિચારો તત્સંગત હોય. આ બન્ને પરીક્ષણથી જ નક્કી થાય. અનેકાન્તવાદનો અર્થ કદી પણ એવો થતો જ નથી કે દરેક માણસ જે કાંઇ કહે છે તે બધુંએ સાચું છે અથવા તો તે માણસને ફાવે તેમ કરવાનું એક ઓઠુ છે! એમ માનવું એ સર્વથા અનુચિત છે. અનેકાન્તવાદ તે તે દૃષ્ટિની અને તે તે તત્ત્વની તાત્ત્વિક પરીક્ષા કરીને જ તે દૃષ્ટિની યથાર્થતા અને આચરણ-યોગ્યતા સ્વીકારે છે. પણ અનેકાન્ત દૃષ્ટિ એવો અભિપ્રાય રાખે છે કે વસ્તુ અનેકધર્માત્મક હોઇ તેની પૂરેપુરી સમજણ અથવા ઉત્તરોત્તર વધતી સમજણ તેને અનેક દૃષ્ટિએ તપાસવાથી જ મળે છે.

આ રીતે અનેકાન્તને વિચારીએ તો તે બધા તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓને વિચારવા જેવી દૃષ્ટિ છે એમ લાગશે. પણ આજે હુ આપની સમક્ષ કેવળ ફિલસૂફીની દૃષ્ટિથી જ અનેકાન્તવાદની ચર્ચા કરવા ઇચ્છતો નથી. જેમ પ્રાચીનકાળના આચાર્યોએ તે તે વિદ્યમાન દર્શનોનો અભ્યાસ અને પરીક્ષા કરી સ્યાદ્વાદને 'સકલદર્શન સમૂહાત્મક'—આ હેમચન્દ્રનો શબ્દ છે—ઠરાવ્યો તેમ આજે પણ કોઇ વિચારકો વિદ્યમાન ફિલસૂફીઓના અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિઓના અભ્યાસ અને પરીક્ષણથી સ્યાદ્વાદને નવો અવતાર આપી શકે. આવા પ્રયત્નથી ઘણા નવાં તત્ત્વો જડી આવે એવું મને લાગે છે. પણ આપણા દેશમાં, ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, અને ગુજરાતમાંએ જૈનોમાં, વિદ્યાનો અનાદર છે અને તેથી વિદ્યાનો દુર્ભિક્ષ વર્તે છે. એવી પરિસ્થિતિમાં આવા બહુ શ્રમસાધ્ય અને સારા જ્ઞાનભંડાર આદિ સગવડોની અપેક્ષા રાખતા પ્રયત્નને કરનારા કોઇ મળે એમ મને લાગતું નથી. પણ હાલમાં આવા પ્રયત્નને સ્થાન ન મળે તોપણ અનેકાન્તવાદને વ્યવહારમાં મૂકવાને ખાસ અડચણ આવવી જોઇએ નહિ. તેમ કરવા માટે અનેકાન્તની વિચારદૃષ્ટિ ખીલવવાની જરૂર છે. અને આ દૃષ્ટિ ખીલવવા માટે દરેક બાબતમાં સત્ય જાણવાની ઉત્કટ ઇચ્છા એ પ્રથમ આવશ્યક છે. આવી ઉત્કટ ઇચ્છા મમત્વના કારણથી ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષને કબજામાં રાખવા બળ આપી શકે. જે પ્રમાણમા આપણે વિચારના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષને કબજામાં રાખી શકીએ, તે પ્રમાણમાં પ્રતિપક્ષીના મતવ્યોનો તેની દૃષ્ટિથી સમજવાનો માર્ગ સરળ થાય છે. આ માર્ગ સરળ થતાં દરેક માણસ પોતાની બુદ્ધિ-શક્તિની ખીલવટ પ્રમાણે તે તે દૃષ્ટિઓ તપાસી શકે, અને તેના તથ્યાંશોનો સમન્વય કરી, તે પ્રમાણે પોતાના આચરણમાં ઉચિત ફેરફારો કરી શકે.

આ દૃષ્ટિનો વેપારઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગ કરી જોઇએ; કારણકે જૈનોનો મુખ્ય વ્યવહાર વેપારઉદ્યોગનો છે. વેપાર અને ઉદ્યોગ સમાજના યોગક્ષેમ માટે છે. સમાજની આવશ્યક વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી અને તેને યોગ્ય સ્થળે પહોંચાડવી એ ઉદ્યોગ અને વેપાર માત્રનું ધ્યેય હોઇ શકે. એકબીજાના ઉદ્યોગોના વિનિમયથી સમાજ પોષણ પામે છે; અને આ વિનિમયની રીત ઉપરથી સમાજની સંસ્કૃતિનું એક રીતે માપ પણ કાઢી શકાય છે.

હવે આપણે જાણીએ છીએ કે સૌથી વધારેમાં વધારે ઝગડા વેપારઉદ્યોગમાં થાય છે. રાગદ્વેષને વધારેમાં વધારે અવકાશ આ ક્ષેત્રમાં મળે છે. આનું કારણ શું? એક કારણ આપણે આપણા અનુભવમાંથી સ્પષ્ટ રીતે કહી શકીએ છીએ અને તે એ કે, આપણે આવા પ્રસંગોમાં અંગત લાભનો કે સ્વાર્થનો જ વિચાર કરતા હોઇએ છીએ! સામા માણસ પાસેથી વધારેમાં વધારે કેમ લેવાય અને તેને ઓછામાં ઓછું કેમ અપાય એ હમેશાં આપણું ધ્યેય હોય છે. સામાનું ધ્યેય પણ મોટાભાગે એવું હોય છે. આવાં બે ધ્યેય વચ્ચે સંઘર્ષણ અને વિરોધ જ હોય. અહીંઆં અનેકાન્તવાદની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ થઇ શકે. આપણી વધારેમાં વધારે લેવાની અને ઓછામાં ઓછું આપવાની દૃષ્ટિ જો ન્યાય્ય હોય તો સામાની એવી દૃષ્ટિને પણ આપણે ન્યાય્ય માનવી જોઇએ. પણ આ પ્રમાણે સામાની દૃષ્ટિને ન્યાય્ય માનવાથી વિરોધ દૂર થતો નથી. કેટલીક દૃષ્ટિઓ જ ખોટી હોય છે અને તે આપણામાં છે માટે બીજામાં ન્યાય્ય માનવી એ ઋજુતા ખરી! તો પણ તેને શુદ્ધ વિચારની દૃષ્ટિએ તપાસવાની જરૂર રહે છે. એમ તપાસતાં જણાશે કે પોતે વધારેમાં વધારે લેવું અને બીજાને ઓછામાં ઓછું આપવું એ આખો મનોભાવ અસામાજિક એટલે કે સમાજસંસ્થાનો વિઘાતક છે. અને તેથી એ મનોભાવ જેમ બીજા વિષે ખોટો છે, તેમ આપણા વિષે પણ ખોટો છે. આ રીતે ઉત્તરોત્તર વિચાર કરતાં સમાજવ્યવસ્થાના પ્રશ્નો ઉપર આપણે આવી પહોંચીએ અને દરેકને પૂરતું, પણ કોઇને માટે વધારે પડતું નહિ એવા આદર્શ ઉપર આવી પહોંચીએ; અને મહેનત કરી શકે—શારીરિક કે બુદ્ધિની— એવા દરેકજણને પૂરતું મળવું જોઇએ એ આપણી દૃષ્ટિ થાય. આ સિદ્ધાંતથી વિચારીએ તો આપણે જેમ આપણા માટે પૂરતું ઇચ્છીએ તેમ સામા માટે પણ પૂરતું ઇચ્છીએ અને જેમ સામા માણસને પૂરતા કરતાં વધારે સંગ્રહ ન કરવા દઇએ, તેમ આપણે આપણા માટે પણ પૂરતા કરતાં વધારે સંગ્રહ રાખવો અધર્મ્ય ગણીએ. આ વિચારસરણીમાં જેમ સામાજિક ન્યાયને સ્થાન આપીએ છીએ તેમ અપરિગ્રહની ધાર્મિક દૃષ્ટિને પણ સ્થાન આપી શકાય. ફક્ત એમાં હમેશાં એટલું ધ્યાન રાખવું પડે કે સામો માણસ અપરિગ્રહી થાય એવી અતિ ધાર્મિક (!!) દૃષ્ટિ ન રાખીએ!! અથવા તો પરિગ્રહની મર્યાદા પૂરી થાય એટલે સ્ત્રી કે પુત્રના ખાતે જમે કરી અપરિગ્રહનાં ગુણગાન ન ગાઇએ।

આ રીતે નાના મોટા વ્યવહારમાં દૃષ્ટિની યોગ્યતાની તપાસ કરી બીજામાં એ દૃષ્ટિની યોગ્યતા સ્વીકારી આપણે વ્યવહારમાં અનેકાન્ત દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી શકીએ.

અનેકાન્તવાદનો બીજા રાજકીય, સામાજિક અને કૌટુમ્બિક વિરોધોમાં પણ ઉપયોગ કરી શકીએ. એક દેશમાં રહેતી પ્રજા બીજા દેશની પ્રજા ઉપર પોતાના અધિક પશુબળના કારણે રાજ્ય કરે એ અન્યાય્ય છે. જેમ સાચો અનેકાન્તવાદી હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતા અંગ્રેજનો વિરોધ કરે, તેમ તે કોઇ પણ હિંદીને બીજા દેશ ઉપર રાજ્ય કરવા જતાં અટકાવે: આ જ ન્યાયે તે નાની કોમો ઉપર આપખુદી કરતાં અટકે. સ્વરાજ્ય મેળવવાની રીતોના ભેદ પ્રમાણે રાજકીય પક્ષો પડે છે. આ રાજકીય પક્ષોમાં પણ વિધવિધ રીતે અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ સમન્વય શક્ય છે. પણ અહીંઆ એ બતાવવા જતાં રાજકીય વિષયનું લાંબું ભાષણ થઇ જાય.

સામાજિક સુધારાઓમા અને ભિન્ન ભિન્ન કોમોની પ્રતિષ્ઠાના પ્રશ્નોમાં પણ અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ ઘણો સમન્વય સાધી શકાય. પોતાના શ્રમથી સમાજને જરૂરની વસ્તુઓ જે ઉત્પન્ન કરે છે તે બધા સરખા આદરને યોગ્ય છે. ફિલસૂફને ખેડૂત કરતાં વધારે માન આપવાની જરૂર નથી, તેમ ખેડૂતના કામ કરતા ફિલસૂફના કામની કિંમત ઓછી ગણવાની જરૂર નથી. તમે કેવળ ' ઉદરભર 'વાદી હો તો બીજી વાત છે !

સામાજિક સુધારાઓમાં પણ આ દૃષ્ટિ યોગ્ય માર્ગ બતાવશે કોઇ માણસ આપણને ન અડે અથવા આપણુ ચોખ્ખાઇથી પીરસેલુ જમણ જમતાં તેને વટલાઇ જવાનો ભય લાગે તો તે જેમ આપણને અપમાનકારક લાગે, તેમ બીજા પ્રતિ આપણું એવું વર્તન અનુચિત ગણાવું જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાને અથવા તો અંત્યજ કહેવાતાઓને મંદિરોમા આપણી રીતે દાખલ ન કરવામાં કેટલો બધો અધર્મ છે તે સમજાઇ જશે.

માણસ જેટલો સંયમ કેળવે એટલુ તે તેને માટે વધારે સારુ છે પણ જે બાબતોમા તે પૂરેપુરો સયમ રાખી શકતો ન હોય અને તેથી સામાજિક આચારે તેને જે ભોગની છૂટ આપી હોય તે છૂટ માણસ પોતે જેટલી લે તેટલી બીજા લે તો તેણે વાંધો લેવો ન જોઇએ. વિધુર અથવા વિધવા સયમ કેળવી પોતાનું જીવન સેવાપરાયણ ગાળે તે ઉત્તમ ગણાય. પણ સમાજમાં જો વિધુર કોઇ પણ દોષ વિના પુનર્લગ્ન કરી શકે તો વિધવાને પણ તેવી જ રીતે છૂટ હોય.

આમ જીવનના અનેક પ્રશ્નોમાં અનેકાન્ત દૃષ્ટિની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા છે.

કોઇ પણ દૃષ્ટિની, જે કારણથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ સાથે, તાત્ત્વિક પરીક્ષા કર્યા પછી જેટલે અંશે તેની સત્યતા જણાય તેટલે અંશે તેને ગ્રહણ કરવી; અને એવી રીતે ઉત્તરોત્તર ચિત્તના સમન્વયને વધારતા જવું એ અનેકાન્તવાદનું રહસ્ય છે. આ ક્રિયા જીવનના મોટા ધ્યેયોમાંનું એક ધ્યેય છે. દરેક વસ્તુ અથવા પદાર્થ વ્યવહારમા અનેક રીતે ભાસે છે. માટે એમાં આપણે જાણતા હોઇએ અથવા આપણે સાચી માની હોય તેવી બાબતોની સાથે આપણે ન જાણતા હોઇએ અથવા આપણે માની હોય તેના કરતાં બીજી રીતે તે જ વસ્તુ વિષે બીજા અનેક મતો સાચા હોય એવા તાત્ત્વિક સભવ ઉપર અનેકાન્ત દૃષ્ટિ નિર્ભર છે.

સાચો અનેકાન્તવાદી જીવનને આ રીતે સમજવા અને જીવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ વિચારસરણી જો લાભદાયક હોય તો તે જેટલી જૈન કુળમાં જન્મેલાઓ માટે છે, તેટલી જ બીજાઓ માટે પણ છે. આમ સમજી જગતના ઉપયોગ માટે જૈન નામનો આગ્રહ રાખ્યા વિના પણ અનેકાન્તવાદનું નઝરાણું માનવજાતના દરબારે રજૂ કરી શકાય !

રસિકલાલ છો. પરીખ

પ્રેમનું પૃથક્કરણ*

શિખરિણી

મૂકે નિઃશ્વાસો તે હૃદય દુખડાંનાં નહિ નહિ !
રડે, ખેરે અશ્રુ, નયન પલળેલાં દિલ સૂકાં !
ઘડી પ્રેમી સાથે લટપટ બની ગેલ કરતાં
પછી "પ્યારી"–"વ્હાલી" "પ્રિયતમ"–"પિયુ" નામ જ રહે !

નમે સૌ દેવોને હૃદય ન નમ્યું કોઇ સુરને !
કરે પ્રીતિ સૌથી ઉભરવત એકે નહિ નહિ !

બધાં નેત્રો વ્હાલાં, નયન પ્રિયનાં માત્ર પ્રિય ના !
પડે કો બંધે તો નહિ નહિ જરી સ્થાન ગણના !

રહે પ્રીતિ નેત્રે, નહિ જ હૃદયે પ્રેમ વસતો !
ઉડે સ્થાને સ્થાને હૃદય સ્થિર ના કોકિલ સમું !

અરે ! આવી મૈત્રી જગતભર દીસે ભટકતી
ઘણાં હૈયાં ચીરી હૃદય રુધિરે રાસ રમતી !

યુવા, વૃદ્ધાવસ્થા, સુખદુઃખ સમે, નિર્મલ અતિ,
ડગે ના પ્રીતિની દિલ પરની જ્વાલા ઝળકતી.

બગીચા મ્હેલોમાં ઘટ વન અને જંગલ વિશે
રહે શાન્તિ હૈયે; પ્રિયતમ, પ્રિયા એક જ રહે.

ભર્યા હૈયાં પ્રેમે–વધુ ઘટુ થતાં જીવ નીકળે,
વધે તો આનન્દે, કમી થઇ જતાં શોકથી મરે !

દ્રવે, નીચોવાયે હૃદયરસ મીઠો છલકતો
પરન્તુ ખ્હોળો તે દિલરસઝરો ના ખૂટી જતો.

બલિહારી આવાં મધુર રસવાળાં હૃદયને !
અહો ! સાધુ હૈયાં ! વિમલ શુભ સ્થાને ચિર રહો.

પ્રભુ ! આવી પ્રીતિ જનહૃદયમાં વાસ કરજો.
ઉડો પૃથ્વી ઊંચે ! સુર, જન બનો દિવ્ય સરખાં !

તથાસ્તુ !

આનન્દ ! તારું એક શીકર

કલાપી

---

* પોરબંદરના માજી દીવાન, કલાપીના મિત્ર રા. આનન્દરામ દવેના સૌજન્યથી

[૩૨૯ મા પૃષ્ઠથી ચાલુ]

(૧૭) રોલેટ કાયદા સામે વિરોધ જાહેર કરવા સારુ ગાંધીજીએ ૧૯૧૯ ની ૩૦ મી માર્ચે આખા દેશમાં હડતાળ પાડવાનું જાહેર કર્યું. પણ પાછળથી આ તારીખ બદલીને ૬ ઠ્ઠી એપ્રિલ રાખવામાં આવી. છતાં દિલ્હીમાં તો ૩૦ મી માર્ચે જ હડતાળ પડી. સત્તાવાળાઓથી આ ન ખમાયું: આવી જબરદસ્ત હડતાળ પહેલાં કોઇ દિવસ નહોતી પડી. તેમણે દમનનું શસ્ત્ર ઉપાડયું. લાહોર અમૃતસરમાં પણ દમનનો વા વાવા માંડયો.

(૧૮) ૬ઠ્ઠી એપ્રિલને રોજ પહેલાં કદી નહિ પડેલી એવી મોટી હડતાલ આખા દેશમાં પડી. તે દિવસે ગાંધીજીએ કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાની પણ તૈયારી કરેલી. જપ્ત થયેલાં પુસ્તકોમાંથી તેમનાં ' હિંદ સ્વરાજ ' અને ' સર્વોદય ' પુસ્તકો છપાવીને તેમણે વેચવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે અને તેમના બીજા સાથીઓએ તેની હજારો નકલો વેચી, પણ સરકારે આંખ આડા કાન કર્યા.

(૧૯) ૭ મી એપ્રિલે ગાંધીજી મુંબઇથી દિલ્હી તથા અમૃતસર જવા સારુ ઊપડ્યા. રસ્તામાં પલવલ સ્ટેશન આવે તે પહેલાં જ તેમના હાથમાં પંજાબમાં પ્રવેશ કરવા સામેનો મનાઇ હુકમ મૂકવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ તો તેનો સવિનય અનાદર કરવાનું અને જે સજા થાય તે વહોરી લેવાનું ઠરાવ્યું. પલવલ સ્ટેશને પોલીસે તેમનો કબજો લીધો અને તેમને મુંબઇ તરફ લાવવામાં આવ્યા.

(૨૦) ગાંધીજીના પકડાવાના સમાચાર દેશમાં ફરી વળતાં લોકો ઉશ્કેરાઇ ગયા. મુંબઇમાં લોકોને શાંત રાખવાનું કામ કઠણ થઇ પડયું. અમદાવાદમાં તો મોટું હુલ્લડ થયું. અમૃતસરમાં ડાયરશાહી થયાનો અવસર આવ્યો. પણ ગાંધીજીને તો મુંબઇ લાવી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. અમદાવાદના હુલ્લડના સમાચાર મળતાં ગાંધીજી મુંબઇથી અમદાવાદ આવ્યા અને લોકોને શાંત કરવાના કામમાં ગૂંથાયા.

(૨૧) પંજાબની ડાયરશાહી તો અત્યાચાર અને જુલમની ત્રાસ ઊપજાવે એવી કહાણી હતી. પ્રજાને પાઠ શીખવવા સારુ જનરલ ડાયરે સખતમાં સખત પગલાં લીધાં હતાં. આની તપાસને સારુ સરકારે હંટરકમિટિ નીમી. મહાસભાએ પણ એક જુદી કમિટિ પોતા તરફથી નીમી. આ કમિટિના કામની લગભગ બધી જવાબદારી ગાંધીજી ઉપર જ હતી. અહીં જ ગાંધીજી પં. મોતીલાલજીના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા.

(૨૨) આ અરસામાં ગાંધીજીએ ' યંગ ઇંડિયા ' અને ' નવજીવન ' સાપ્તાહિકો પોતાના હાથમાં લીધાં અને તે દ્વારા તેમણે લોકકેળવણી અને સત્યાગ્રહનો પ્રચાર કરવા માંડયો. એ બે પત્રો અને તેની સેવાથી આજે ગુજરાતીઓ તો અજાણ્યા નથી જ.

(૨૩) પંજાબની ડાયરશાહીની તપાસ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન દિલ્હીમાં એક જાહેરસભા ત્યાંના આગેવાનોએ બોલાવી અને તેમાં ગાંધીજીને નોતર્યા. ગાંધીજીએ ખિલાફત અને પંજાબકાંડ વગેરે અન્યાયોના ઇલાજ તરીકે પહેલ વહેલો ' અસહકાર ' (Non Cooperation) ત્યાં સૂચવ્યો (૨૩મી નવેમ્બર ૧૯૧૯), જો કે જાહેર રીતે તેની ઘોષણા તો ૧૯૨૦ની પહેલી ઓગસ્ટે થઇ.

(૨૪) ત્યારપછી અમૃતસરની મહાસભામા તેમણે ભાગ લીધો અને મોટફોર્ડ સુધારાને કબૂલ રાખવાની પ્રજાને સલાહ આપી આ વખને તેમણે એ અનુભવ્યુ કે મહાસભાના બધારણમા ઘણો સુધારો કરવા જેવો છે તેમણે શ્રી લોકમાન્યના પ્રતિનિધિ શ્રી કેલકર અને શ્રી દાસના પ્રતિનિધિ શ્રી સેનની મદદથી એક નવુ બધારણ તૈયાર કર્યું

(૨૫) નવા સુધારાને ગાધીજીએ અમૃતસરની મહાસભામા ટેકો તો આપ્યો પણ પછી થોડા જ મહિનામા તેમણે નવીન ધારાસભાનો બહિષ્કાર પોકાર્યો તેમણે ખેતાબો છોડવાની પણ માગણી કરી પોતાને મળેના કૈસરેહિંદનો ચાદ અને બીજા યુદ્ધના ચાદ તેમણે ઓગસ્ટના પહેલા અઠવાડિયામા વાયસરૉયને એક કાગળ લખી મોકલી આપ્યા અદાલતો અને સરકારી નિશાળનો બહિષ્કાર પણ સૂચવ્યો

(૨૬) આશ્રમ ખોલ્યા પછી ત્યા મિલનું સૂતર હાથમાળ વડે વણાતુ અને આશ્રમ વાસીઓ તે કપડા પહેરતા હજી હાથે કાતવાનુ કામ શરૂ નહોતુ થયુ ગાધીજીને મિલનું સૂતર વણવા વગેરેમા જે અગવડો આવી તેના ઉપર વિચાર કરતા એ વસ્તુ એકાએક તેમને સ્ફૂરી અને ત્યારપછી તો ‘ખાદી’ એટલે હાથે કાતેલા સૂતરનું હાથે વણેલુ કાપડ એ વ્યાખ્યા નક્કી થઇ અને આજે તો મહાસભાનો હુકમ ખાદી જ પહેરવાનો છે

(૨૭) ખિલાફતને સારુ આદોલન ચાલતુ હતુ પજાબના હત્યાકાડથી લોકોના હૃદય ખળભળી ઊઠયા હતા અસહકારનો એકમાત્ર ઇલાજ ગાધીજીએ સૂચવ્યો હતો પણ જાહેર રીતે પહેલવહેલો શાત અસહકાર કરવાનો ઠરાવ ખિલાફત પરિષદે કર્યો પછી ગુજરાત રાજકીય પરિષદે ગાધીજીની સૂચનાથી તે ઠરાવ સ્વીકાર્યો અને એના ઉપર વિચાર કરવા સારુ ૧૯૨૦ના સપ્ટેંબરમા મહાસભાની ખાસ બેઠક કલકત્તામા ભરવામા આવી ઘણી ચર્ચાને અતે ખિલાફત અને પજાબના અન્યાયને દૂર કરવા અને સ્વરાજ પ્રાપ્તિને સારુ અસહકાર કરવાનો ઠરાવ પસાર થયો પ મોતીલાલજી અસહકારમા જોડાયા ત્રણે બહિષ્કારનો ઠરાવ પણ થયો

(૨૮) નાગપુરની મહાસભામા ગાધીજીએ મહાસભાને સારુ જે બધારણ ઘડયુ હતુ તે સ્વીકારાયુ, અને ત્યારથી તેના ધ્યેયમા શાતિને માર્ગે સ્વરાજ મેળવવાની કલમ નોધાઇ અસહકાર અને ત્રણે બહિષ્કારના ઠરાવને તો તેણે બહાલી આપી જ પણ અહીં બીજુ મહત્ત્વનુ કામ તો ગાધીજીએ અત્યજ પરિષદનુ પ્રમુખપદ સ્વીકારી કર્યું અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કામને તેમણે મહાસભાના કામ જેટલુ જ અગત્યનું ગણાવ્યુ

(૨૯) શાળાઓનો બહિષ્કાર થવા માડયો એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ૧૯૨૦મા જ એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મડળની સ્થાપના થઇ ગાધીજી તેના પ્રમુખ થયા આ મડળ તરફથી ૧૮મી ઑક્ટોબરે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવામા આવી આ વિદ્યા-પીઠનું કામ તો પ્રજાની નજર સમક્ષ છે એણે ગયા યુદ્ધમા શો ફાળો આપ્યો હતો તે તો આજે એકેએક ગુજરાતી જાણે છે

(૩૦) ૧૯૨૦ના સપ્ટેંબરમા ગાધીજીએ રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમા ‘હિંદી નવજીવન’ શરૂ કર્યું આજ દશ વર્ષ થયા તે રાષ્ટ્રભાષાની અને તે ભાષાભાષીઓની સેવા કરી રહ્યુ છે

(૩૧) આ અરસામા ગાધીજીને આખા દેશની મુસાફરી પવનવેગે કરવી પડી, અને તેઓ જ્યા ગયા ત્યા અસહકારનો, ત્રણે બહિષ્કારનો, સ્વદેશીનો અને સૌથી મહત્ત્વનો

અહિંસાનો સદેશો આપતા ગયા આથી આખા દેશમા અજબ્, ચેતન આવી ગયુ ગામેગામ જાણે જાગૃતિનુ મોજુ ફરી વળ્યુ

(૩૨) ૧૯૨૧ના એપ્રિલ મહિનામા ગાધીજીએ રેંટિણની છાપવાળા ત્રિરગી રાષ્ટ્રીય ધ્વજની સૂચના કરી અને આજે તો એ ઝડો આપણો પ્રાણ થઇ પડયો છે એને સારુ હજારોએ પોતાના માથા ફોડાવ્યા છે અને લોહી રેડયુ છે

(૩૩) આ જ અરસામા ગાધીજીએ આજે તેમનો જગતપ્રસિદ્ધ થયેલો કચ્છ ધારણ કર્યો. એની પાછળ ગરીબોની લાગણી દરિદ્રનારાયણની સેવાની તેમની આતુરતા વગેરે દીપી રહેલા છે

(૩૪) આ જ વરસમા તેમણે રાષ્ટ્રીય ટિલક સ્વરાજફાળાને સારુ રૂપિયા એક કરોડની માગણી કરી અને તે ટૂંક મુદતમા ભરાઇ ગયા આ ફાળાનો મોટો ભાગ રેંટિયા અને ખાદીના પ્રચારના કામમા ખરચાયો અને એને લીધે ઘણુ રચનાત્મક કામ થયુ

(૩૫) અસહકારના પ્રચારે આખા દેશમા અજબ ચેતન આણી મૂકયુ હતુ હજારો યુવકો દેશસેવાને અર્થે જેલમા ગયા ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવામા આવ્યો, નિશાળો છોડીને સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ લડતમા જોડાયા પ મોતીલાલજી અન શ્રી. દેશબધુ જેવા આગેવાનો પણ પકડાયા. સરકાર મૂંઝાઇ ગઇ વાવસરૉયને પોતાની મૂંઝવણ જાહેર રીતે કબૂલ કરવી પડી, અને મુબઇના ગવર્નરને તો અસહકારની સફળતા હાથવેંત જ બાકી છે એમ લાગ્યુ દમનનો દોર તો ચાલુ જ હતો મૌલાના મહમદઅલી અને શાકતઅલી પણ પકડાયા હતા

(૩૬) સરકારે આ વખતે પડિત માલવિયાજીદ્વારા સમાધાની કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છતા તેને સમાધાની ખુલ્લા દિલથી નહોતી કરવી એથી એમા સફળતા ન મળી.

(૩૭) ૧૯૨૧મા ૧૭મી નવેમ્બરને રોજ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મુબઇ બદરે ઊતર્યા, તે વખતે મહાત્માજીની સૂચનાથી તેમનો બહિષ્કાર કરવામા આવ્યો હતો એટલે તે દિવસે મુબઇમા મોટી હડતાલ પડી પણ દેશના દુર્ભાગ્યે તેમાથી મોટુ હુલ્લડ થયુ ગાધીજીથી આ કેમ સહન થાય? તેમા તેમણે પોતાની જવાબદારી જોઇ અને તેના પ્રાયશ્ચિતરૂપે તેમણે અપવાસ આદર્યા

(૩૮) *અમદાવાદની મહાસભા આવીને બીજી ગુજરાતમા બેઠી બળવો શરૂ કરવાનુ* ગાધીજીએ માથે લીધુ અને બારડોલીને માથે એ કાટાનો તાજ પહેરાવવાનુ નક્કી કરવામા આવ્યુ અમદાવાદની મહાસભાએ ગાધીજીને લડત ચલાવવા માટેની મપૂર્ણ સત્તા આપી

(૩૯) ૧૯૨૨ની પહેલી ફેબ્રુઆરીએ વાયસરૉયને વિષ્ટિનો કાગળ લખી પોતે બારડોલીમા સવિનય ભગ શરૂ કરવાના છે તેની ખબર આપી અને બારડોલીમા સવિનય ભગની તૈયારીઓ ચાલુ થઇ

(૪૦) પણ દેશનુ દુર્ભાગ્ય હજી બાકી હતુ ચૌરીચોરામા ગભીર બનાવ બન્યો શાત અસહકાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા જેમણે લીધેલી તે મહાસભાના માણસો પણ ત્યા પોલીસચોકી બાળવામા અને પોલીસોને મારવાના કામમા ઉશ્કેરાયલા ટોળા સાથે ભળ્યાના ખબર ગાધીજીને મળ્યા ગાધીજી સમસમી ગયા તેમને સવિનય ભગની લડત, જે અહિંસાના પાયા ઉપર ચણાયલી હતી તે બધ રાખવાનો પોતાનો ચોખ્ખો ધર્મ જણાયો અને તેમણે તેમની સામેની કડકમા કડક ટીકાઓની કશી પણ પરવા કર્યા વિના પોતાના એ ધર્મનું પાલન કર્યું

(૪૧) ગાંધીજીએ લડત બંધ રાખી પણ પ્રજાને રચનાત્મક કાર્ય કરવા સારુ નોતરી અને તેમની સામે આ કાર્યો મૂક્યા મહાસભાના સભ્યો વધારવા, રેંટિયા અને શુદ્ધ ખાદીની પ્રવૃત્તિ વધારવી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, અત્યજોદ્ધાર, દારૂનિષેધ, શહેર અને ગ્રામ પંચાયતની સ્થાપના, વગેરે

(૪૨) ૧૯૨૨ની પહેલી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીએ વાઇસરૉયને છેલ્લો કાગળ લખ્યો ફેબ્રુઆરીની ૧૪મીએ લડત મોકૂફ રાખવામા આવી અને દસમી માર્ચને રોજ ગાંધીજીને પકડવામા આવ્યા તેમનો ઐતિહાસિક મુકદ્દમો ચાલ્યો અને ૧૮મી માર્ચે તેમને ૭ વરસની સાદી કેદની સજા કરવામા આવી

(૪૩) જેલમા તેમને Appendicitisનુ દરદ થયુ ગાંધીજીએ જેલમા તેમજ ઇસ્પિતાલમા મરવાના મન જીતી લીધા હતા ગાંધીજીને પોતાના વિશ્વાસના ડૉક્ટરને Appendicitisના ઑપરેશન સારુ બોલાવવા માટેની સરકારે સૂચના કરી પણ એમણે તો સરકારી ડૉક્ટર ઉપર પોતાનો સપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાનુ જ જાહેર કર્યું અને કર્નલ મેડોકે તેમનું ઑપરેશન કર્યું અને તે સફળ થયુ

(૪૪) ૧૯૨૪ની ૫મી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીને બિનશરતે છોડવામા આવ્યા. આ વખતે દેશનું વાતાવરણ આખુ કથળી ગયુ હતુ હિંદુ મુસલમાનોમા વૈમનસ્ય વધી ગયુ હતુ મહાસભામા પણ નાફેરવાદી અને સ્વરાજી એવા બે પક્ષો પડી ગયા હતા

(૪૫) દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ ગાંધીજીએ જેલમા લખવા માડેલો, તેના લગભગ ૩૦ પ્રકરણ તેમણે ત્યા લખ્યા હશે જે તેમના છૂટયા પછી 'નવજીવન'મા છપાવા લાગ્યા બાકીના પ્રકરણો બહાર લખાયા

(૪૬) ગાંધીજીએ મે મહિનામા સ્વરાજીઓને ધારાસભામા જવા માટેની છૂટ આપનારુ પોતાનુ નિવેદન બહાર પાડયુ આ પછી મહાસભાનુ સુકાન લગભગ સ્વરાજીઓના હાથમા જ રહ્યું ગાંધીજીએ તો રચનાત્મક કામમા—જેમા ખાદીનુ કામ મુખ્ય હતુ, તેમા જ સતોષ માન્યો અને નાફેરવાદીઓને તે કામને તન મન અને ધનથી આગળ ધપાવવાની પ્રેરણા કરી.

(૪૭) ગાંધીજીએ ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિમા ૧૯૨૪ના જુલાઇ મહિનામા ફરજિયાત કાંતણ દાખલ કર્યું અને પછી તરત જ મહાસભા સમિતિ આગળ પણ તે ઠરાવ તેમણે મૂક્યો

(૪૮) હિંદુ મુસલમાનોમા સપ થાય અને તેમના ઝઘડાઓ મટે તેટલા સારુ ગાંધીજીએ દિલ્હીમા ૧૪મી સપ્ટેંબર ૧૯૨૪થી ૨૧ દિવસના ઉપવાસ પ્રાયશ્ચિત અને ઈશ્વર પાસે એક યાચનારૂપે આદર્યા એની અસર દેશવ્યાપી થઇ બધાને ક્ષોભ થયો તાત્કાલિક અસર તો હિંદુ મુસલમાનના ઝઘડાઓ ઉપર પણ સારી થઇ, જો કે આજે તો હિંદુ-મુસલમાનોમા વૈમનસ્ય ઘણુ વધી ગયુ છે

(૪૯) આ અરસામા અખિલ ભારત ચરખાસંઘની સ્થાપના પણ થઇ એ સંઘ અત્યારે આખા દેશમા ખાદીની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે અને ખાદીની પ્રવૃત્તિ ગામડાઓ અને ખાસ કરીને ગરીબોમા જે ઘર કરી ગઇ છે તે ખાસ કરીને આ સંઘને આભારી છે.

(૫૦) બેલગામની મહાસભામા કાંતણનો મતાધિકાર દાખલ કરવામા આવ્યો આ મહાસભાનુ પ્રમુખપદ ગાંધીજીને જ મળેલુ હતુ

(૫૧) આ જ વખતે બેલગામમા ગોરક્ષા પરિષદ હતી તેના પણ ગાંધીજી પ્રમુખ હતા આ પરિષદને પરિણામે ૧૯૨૫ના માર્ચ મહિનામા તેનુ એક બધારણ ઘડીને અખિલભારત ગોરક્ષા

મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું, જે પાછળથી ગોસેવાસંઘ બની ગયું આ મંડળની પ્રવૃત્તિને કારણે આજે આશ્રમમાં એક ચર્માલય ચાલી રહ્યું છે જેમાં મરેલાં ઢોરનાં ચામડાંના જોડા વગેરે તૈયાર કરાવી વેચવામાં આવે છે બીજી પણ અનેક પ્રવૃત્તિઓ આ મંડળદ્વારા થાય છે

(પર) ૧૯૨૫ના નવેમ્બરમાં ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથા લખવી શરૂ કરી અને તે ઠેઠ ૧૯૧૯ સુધી લાવીને મૂકી દીધી આજે તો એ પ્રજાની સમક્ષ પુસ્તકરૂપે મૂકાયેલી છે એમાંથી હિંદુસ્તાનની વર્તમાન અને ભાવિ પ્રજાને હમેશા પ્રેરણા મળતી રહેશે એવું એ પુસ્તક છે

(પ૩) ૧૯૨૬ના સપ્ટેંબર માસમાં એક અહિંસાની તત્ત્વચર્ચાનું પ્રકરણ ઊભું થયું એક મિલમાં આશરે ૬૦ હડકાયાં કૂતરાઓને ગોળીમારથી મારી નાખવામાં આવ્યાં અમદાવાદની જૈન પ્રજા ખળભળી ઊઠી ગાંધીજીએ એ કૃત્યનો બચાવ કર્યો અને એ બચાવમાં 'આ તે જીવદયા' નામની એક લેખમાળા લખી નાખી 'ગાંધીજીની અહિંસા વેવલી નથી' એ બતાવવા માટે એ લેખમાળા પૂરતી છે પણ એ પછી આશ્રમમાં એક રોગથી પીડાતા વાછડાને ઝેરની પીચકારી આપીને તેમણે એમની અહિંસામાં સાચો વિવેક અને ભૂતદયા સમાયેલાં છે એ બતાવી આપ્યું છે

(પ૪) ૧૯૨૮માં ગાંધીજીએ કાઠિયાવાડ પરિષદમાં તેની પણ મર્યાદા બાંધી કોઈપણ રાજ્યને વિષે વ્યક્તિગત તેની નિંદા કે ટીકારૂપ ઠરાવ ન થાય એવા ઠરાવથી એ પરિષદનું કામ ઘણું સરલ થઈ ગયું

(પપ) ૧૯૨૭ માં આશ્રમના વ્યવસ્થાપક શ્રી મગનલાલ ગાંધી જે ગાંધીજીના ભત્રીજા થતા હતા અને જેઓ ફિનીક્સથી તેમની સાથે આવેલા તેમનો દેહાંત થયો ગાંધીજીને આથી મોટો આઘાત થયો તેમણે તે વખતે યુરોપની યાત્રાનો જે વિચાર ચાલી રહ્યો હતો તે એકદમ મુલતવી રાખ્યો અને આશ્રમમાં જ એક વરસ પગ બાંધી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો પરિણામે ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમને બદલે તેનું નામકરણ ઉદ્યોગમંદિર કરવામાં આવ્યું કારણ એ હતું કે આશ્રમમાં જોડાયેલા સભ્યો તેમનો સતત પ્રયત્ન હોવા છતાં આશ્રમના નિયમોનું બરાબર પાલન નહોતા કરી શકતા ગાંધીજી આવી રીતે નિયમોના પાલનની શિથિલતાથી આશ્રમના આદર્શોને નીચા પડવા દે એ કેમ બને? તેમજ જે લોકો આશ્રમમાં જોડાયેલા તેઓ નિયમોનું પોતાથી બને તેટલું પાલન કરવાનો પ્રયત્ન તો કરતા જ હતા તેમને પણ ગાંધીજીથી કેમ છોડાય? તેથી આ ત્રીજો રસ્તો કાઢવામાં આવ્યો નિયમો તો તેના તે જ રહ્યા છતાં નિયમોના પાલનની થોડી ઘણી શિથિલતા ચલાવી લેવામાં આવી અને છતાં તેમને દરેકને તેના પાલનમાં પ્રયત્નશીલ રહેવા માટે તો સૂચવવામાં આવ્યું જ

(પ૬) ૧૯૨૮ના એપ્રિલમાં બારડોલી સત્યાગ્રહ જાગ્યો એના સંચાલનનું શ્રેય બધું સરદાર વલ્લભભાઈને (અહીં જ તેઓ સરદાર થયા) ઘટે છે, પણ તેમને પ્રેરણા બધી ગાંધીજી પાસેથી જ મળતી હતી બારડોલીએ પોતાને આ વખતે દીપાવ્યું હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું નામ કાઢ્યું અને સરકારને નમતું આપવાની તેણે ફરજ પાડી

(પ૭) ૧૯૨૮ની મહાસભાએ દેશના વાતાવરણને ફેરવી નાખ્યું ગાંધીજીએ ફરી પાછું દેશનું રાજકીય સુકાન પોતાના હાથમાં લઈ લીધું સાયમન કમિશનનો તો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, પણ હિંદને શું જોઈએ છે તેને માટે એક ખરડો તૈયાર કરવા સર્વ-પક્ષ પરિષદ તરફથી પંડિત મોતીલાલજીના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટિ નીમી એ કમિટિએ એક ખરડો તૈયાર કર્યો, તે નહેરુ રિપોર્ટના નામથી ઓળખાયો ૧૯૨૮માં મહાસભાએ ઠરાવ કર્યો કે ૧૯૨૮ની ૩૧મી ડિસેમ્બર પહેલાં જો એ ખરડો સરકાર તરફથી સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો મહાસભા ૧લી જાન્યુઆરીથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરશે સરકારે તે વખતે તો કંઈ તેના ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું પણ જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ તેને પણ ચિંતા થવા લાગી

(૫૮) લોર્ડ ઇરવિનની સરકારે આમાંથી એક રસ્તો કાઢવા સારુ એક ગોળમેજી પરિષદ ઇંગ્લંડમાં ભરવાનું જાહેર કર્યું મહાસભા ભરાય તે પહેલાં ગાંધીજી અને પંડિત મોતીલાલ નહેરુ વાયસરોયને આ સંબંધમાં મળ્યા પણ ખરા, પણ તેમને કંઇ સંતોષ ન થયો. ૧૯૨૯ની ૩૧મી ડિસેમ્બરની અવધિ પૂરી થઇ. મહાસભાએ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું પોતાનું ધ્યેય જાહેર કર્યું. નહેરુ રિપોર્ટ ઊંચો મૂકાયો.

(૫૯) ૨૬મી જાન્યુઆરીએ મહાત્માજીની સૂચનાથી આખા દેશમાં સ્વતંત્રતાનો દિવસ ઊજવવામાં આવ્યો. શહેરોમાં, ગામડાઓમાં દરેક ઠેકાણે સભાઓ ભરી સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. એ દિવસ હિંદને સારુ અપૂર્વ હતો.

(૬૦) મહાસભા સમિતિની બેઠક આશ્રમમાં મળી તેણે લડતની કુલ મુખત્યારી ગાંધીજીને સોંપી. ગાંધીજીએ ૧૨મી માર્ચે દાંડી યાત્રાની કૂચ જાહેર કરી. સવિનય ભંગને સારુ નિમકનો કાયદો તેમણે પસંદ કર્યો. દાંડીની યાત્રા એ ઇતિહાસમાં અમર રહેવા સરજાયેલી યાત્રા હતી લોકોએ અપૂર્વ ઉત્સાહ બતાવ્યો. ગાંધીજી અને તેમના ૭૯ સાથીઓ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં ફરી ન દાખલ થવાનું વ્રત લઇને ઊપડ્યા આખા ગુજરાતમાં, આખા દેશમાં, આ યાત્રાએ ચેતન આણી મૂક્યું ગાંધીજીએ આ જ યાત્રાના પ્રસંગ પહેલાં ગીતાનો પોતાનો અનુવાદ તૈયાર કર્યો હતો તે અને આશ્રમ ભજનાવલિ એ બે પુસ્તકો દરેક યાત્રીએ પોતાની સાથે રાખ્યાં અને થોડા ઉપયોગ પૂરતા કપડા સિવાય કંઇ પણ લીધા વિના આ અપરિગ્રહી સૈનિકોએ સ્વરાજ લેવા સારુ આ યાત્રાનો આરંભ કર્યો હતો, અને હજી સ્વરાજ નથી મળ્યું એટલે એ યાત્રા પણ ચાલુ જ છે. પણ એ યાત્રાને પરિણામે હિંદુસ્તાન સ્વરાજની અધિક પાસે આવી પહોંચ્યું છે એ કોણ કબૂલ નહિ કરે?

(૬૧) ૬ઠ્ઠી એપ્રિલ ૧૯૩૦નો દિવસ પણ એટલો જ અપૂર્વ હતો. ઇતિહાસમાં તેને સારુ પણ અમર સ્થાન રહેવાનું છે. તે દિવસે નિમકના સત્યાગ્રહનો આરંભ થયો અને પછી તો આખા દેશમાં એ સત્યાગ્રહ વ્યાપી ગયો સરકારે પણ પોતાના ઉપાયો અજમાવવા માંડ્યા ગાંધીજીને પકડ્યા અને યરવડાની જેલમાં પૂરી દીધા. પણ પ્રજા તો આગળ વધે જ ગઇ, લોર્ડ ઇરવિને દસ ઓર્ડિનન્સો કાઢી પ્રજાની આ ચળવળ દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા જેલમાં ગાંધીજી સાથે સમાધાની કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરી જોયો પણ સરકાર મહાસભાની શરતો કબૂલ ન કરે ત્યાંસુધી સમાધાની શેની થાય?

(૬૨) ૧૯૩૧ના માર્ચમાં ગાંધીજી અને લોર્ડ ઇરવિન વચ્ચે સંધિ થઇ. આ બધા બનાવો તો હમણાંના જ ગણાય એટલે હજી આંખ આગળ જ હોવા જોઇએ આ સંધિનો અમલ કરવામાં 'સીવિલ સર્વિસ' તરફથી ઘણી અડચણો આવી એટલે ગાંધીજીની સલાહથી મહાસભા સમિતિએ ગોળમેજી પરિષદમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ ન મોકલવો એમ નક્કી કર્યું, જો કે પ્રતિનિધિ મોકલવો એ સંધિનો એક અગત્યનો મુદ્દો હતો.

(૬૩) પણ સરકાર આથી મૂંઝાઇ. તેને નમતું તો નહોતું આપવું, પણ તેને તેનો બધો દોષ ગાંધીજીને માથે નાખવો હતો. એટલે છાપાઓમાં એવા ખબર પ્રગટ થયા કે સરકારને તો સમાધાન કરવું હતું પણ ગાંધીજીએ તહોમતનામું છાપ્યું એટલે હવે કંઇ ન થઇ શકે. ગાંધીજીને આવા ક્ષુદ્ર કારણને લઇને સમાધાન તૂટી પડે એ ન ગમ્યું તેમણે વાયસરોયને તાર કરી પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી અને જરૂર જણાય તો તેમની મુલાકાત માટે જવાની પોતાની તૈયારી જણાવી. આથી છેવટની ઘડીએ સમાધાન થયું. અને ગાંધીજી અનેક કડવા ઘૂંટડા ગળીને તેમને પોતાને કંઇ આશા ન હોવા છતાં 'છેલ્લો કટોરો પીવા' તા. ૨૯–૮–૩૧ને રોજ ગોળમેજી પરિષદમાં જવા સારુ લંડન તરફ ઊપડી ગયા.

મોહનલાલ મ. ભટ્ટ

યુરોપનું ઘુંચવાએલું અર્થપ્રકરણ

૧૯૧૮–૧૯માં યુરોપની લડાઇનો અંત આવ્યો, પછી તહનામાં થયાં; એની કેટલીએક કલમો અતિનિષ્ઠુર હોવાથી ૧૯૨૯માં "યગ પ્લાન" અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. આને હજી બે વર્ષ પણ નથી થયાં ત્યાં જર્મની આર્થિક અવદશાની ટોચ પર પહોંચી ગયું ! તા. ૧૭, ૧૮, ૧૯ જુનના દિવસોમાં જર્મનીમાંથી નાણાંની એક આખી નદી બહાર વહેવા માંડી, અને એક માસની અંદર તો નોર્થ વુલ કંપની તૂટી, અને તેની સાથે જર્મન બૅંક અને ડાર્મસ્ટાટર બૅંકને પણ એ ધમડતી ગઇ ! નોર્થવુલ કંપની પડી ભાગવાથી લંડનની એક મોટી બેંકને ૧૨૫૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની ખોટ ગઇ, અને ડાર્મસ્ટાટર બૅંક પડી ભાગવાથી "સીટી" ને લગભગ ૫૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનો ધક્કો પહોચ્યો. યુરોપની નાણાં બજારમાં એક મોટી ફાટ પડી તે કેમે કરતાં ન પૂરાઇ શકી. જર્મનીમાંથી એટલા જબ્બર વેગે નાણાં બહાર તણાઇ જતાં હતાં કે એ પ્રવાહ જારી રાખવો અશક્ય હતો. જુલાઇની તા. ૯–૧૦, ડૉ. લ્યુથરને જર્મનીથી લંડન અને લંડનથી પેરીસ નાણાંની શોધમાં એરોપ્લેનમાં ઊડીને જવું પડયું. અને છતાં તેને નાણાં મળ્યાં નહિ ! જુનની ૧૩મીએ રીશબૅંકે રી-ડીસકાઉન્ટની તેરીખ પાંચથી સાત ટકાની કરી ! ૧૯૨૨ના નવેંબરમાં જ્યારે જર્મનીમાં આવું જ ભયંકર પ્રકરણ બની ગયું ત્યારે ૮ થી ૧૦ ટકાની તેરીખ બોલાવામાં આવી હતી, અને ૧૯૨૩ના જુલાઇ માસમાં જર્મન માર્કની કિંમત એટલી ઓછી થઇ ગઈ હતી કે કાગળનાણાંના ચલણને પહોંચી વળવા જર્મનીમાં ૧૩૮૩ છાપખાનાંઓ, ૧૩૩ ફેક્ટરીઓ અને લગભગ ત્રીસેક પેપર મિલો રાત ને દિવસ કામ કરતી હતી ! જર્મનીના લેણીઆતોને લાગ્યું કે જર્મની રોકડ આપી લડાઈનો દંડ ભરી શકશે નહિ, તેથી નાણાને બદલે ચીજોનો ઉપયોગ થવા માંડયો; તો ઉત્પન્ન કરેલી ચીજોનો પણ નવ વર્ષમાં ભાવ ઘટવા માંડયો, તે એટલે સુધી કે ચીજોની કશી કિંમત રહી નહિ, માત્ર નાણાંની જ કિંમત રહી. જુનના બીજા અઠવાડિયામા જર્મનીમાં નાણાંભીડ એટલી વધી પડી કે જર્મનીની સ્ટેટ બૅંક–રીશબૅંકે પણ ૪૮ કલાક સુધી પોતાનાં બારણાં બંધ રાખ્યાં ! આ ધક્કો ઇંગ્લાંડ પર પણ લાગ્યો, અને ઇંગ્લાંડની સરકારને પોતાના રાજવહીવટમાં કરકસર કરવી પડશે એમ લાગ્યું. યુરોપનાં નાણાંવહીવટના પ્રકરણને લઇને જ લૅબર સરકારને રાજીનામું આપવું પડયું અને એ બનાવ સૌને પરિચિત છે.

૧૯૧૮માં યુરોપીય યુદ્ધનો અંત આવ્યો, ત્યારે તહનામામા જર્મનીએ આ લડાઇ ઊભી કરી માટે તેના પર દંડ લાદવામાં આવ્યો હતો. ફ્રાન્સનો ઘણો ભાગ ઉજ્જડ વેરાન થઈ ગયો હતો અને તે પ્રજાને મોટો ધક્કો પહોંચ્યો હતો, માટે આ દંડમાંથી અરધાથી વધારે રકમ તેને આપવી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું ! બ્રિટિશ લોકો પણ ફ્રાન્સની હાલત જોઈ એટલા ગળગળા થઇ ગયા કે તેમણે આ વાત સ્વીકારી. અમેરિકાનું યુનાઇટેડ સ્ટેટસ લેણીઆતોનું પણ લેણીઆત હતું, કારણ તેણે મોટી મોટી રકમો યુરોપનાં મિત્ર રાજ્યોને ધીરી હતી. જર્મની, ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશોને પૈસા આપે, અને તે દેશો વળી યુનાઇટેડ સ્ટેટસને રકમો ભરે, આ રીતે થોડો વખત વ્યવહાર ચાલ્યો. પછી ૧૯૨૨–૨૩માં જર્મન ચલણની કિંમત એટલી તો ઘટી

યુરોપનું ઘુ

૧૯૧૮–૧૯માં યુરોપની
ફલમો અતિનિષ્ઠુર હોવાથી
જી બે વર્ષ પણ નથી થ
તા. ૧૭, ૧૮, ૧૯ જ
વહેવા માંડી, અને
બૅંક અને ડાર્મસ્ટ
એક મોટી બૅં
વાથી "શ્રી
બજારમાં
નાણાં વ
તા. ૯
એરો
રીશ
જ
ટ
૧

દરખાસ્તને વધાવી લીધી, મેક્ડ ફ્રાન્સને એ ન ગમી! ા હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં કહ્યું: "યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસિ-નચે એવી દરખાસ્તને યુનાઇટેડ કિંગડમની સરકાર અંતઃકરણ-અને એ દરખાસ્ત સાથે અમારે સંબંધ છે તેટલા પૂરતું અમે જાહેર ની સૂચનાને અમારો પૂરેપૂરો ટેકો છે." તા. ૨૪ મીએ મોરેટોરી-મલમાં મૂકવા શાં પગલાં લેવાં જોઇએ તે વિશે હાઉસ ઑફ કૉમન્સમાં જણાવવામાં આવ્યું કે લેણીઆત સરકારોએ માત્ર ઇન્ટરનેશનલ સેટલમેન્ટની દેવાની જ જરૂર છે કે તેઓ આ દરખાસ્તને એક વર્ષ માટે અમલમાં ત આપે છે; કારણ યુરોપનાં રાજ્યો તથા અમેરિકાની કૉન્ફરન્સ ભરવાનો ખત નથી."

ા. ૨૩ મીએ સીનોર મુસોલોનીએ આ યોજનાના સ્વીકારનો વૉશિંગ્ટન તાર કર્યો ઇટલીને આથી ભારે ત્યાગ કરવો પડશે, પરંતુ પૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી સિદ્ધાંતની એ આ દરખાસ્તનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે."

તા. ૨૫ મી જુને જર્મનીના ચૅન્સેલર ડૉ. બ્રુનીગ અને ડૉ. કર્ટીઅસ આ બાબત ક્કી કરવા પેરીસ જવાના હતા. આ તમામ જાહેરાતોને લીધે બૅંક ઑફ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ફેડરલ રીઝર્વ બોર્ડ અને ઇન્ટરનેશનલ સેટલમેન્ટની બૅંક–આ બધાએ મળીને જર્મનીની રીશબૅંકને ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ ડૉલરનું ક્રેડીટ આપ્યું, તોપણ આ પહેલાંના અઠવાડિયામાં રીશબૅંકે ૬ થી ૭ કરોડ જેટલું સોનું અને ફોરીન એક્સચેન્જ ગુમાવ્યું હતું!

પણ ફ્રાન્સ મોરેટોરીઅમને જલદી સ્વીકારે તેમ નહોતું. મે માસમાં (તા. ૧૩–૧૪–૧૫) જ્યારે જિનીવામાં કમિટી ફોર ધી ફેડરેટેડ યુનિયન ઑફ યુરપ–ની બેઠક મળી, ત્યારે જે આર્થિક કારણોને લીધે ઑસ્ટ્રો–જર્મન કસ્ટમ્સ યુનિયન ઘડવામાં આવ્યું હતું તેને કોઈ બીજી રીતે નીવારવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો લગભગ દરેક પ્રજાના પ્રતિનિધિએ ઑસ્ટ્રીઆને આર્થિક મુશ્કેલીમાંથી બચાવવું જોઇએ અને તેણે જર્મની સાથે કસ્ટમ્સ યુનિયનમાં ન ભળવું એમ આડકતરી રીતે જણાવ્યું, પણ કોઇએ સીધે સીધી રીતે ઑસ્ટ્રીઆને કેવી રીતે મદદ કરવી તેની સ્પષ્ટ દરખાસ્ત મૂકી નહિ. "ઑસ્ટ્રો–જર્મન કસ્ટમ્સ યુનિયન" એ શબ્દ પણ ચર્ચામાં વાપરવામાં આવ્યો નહોતો, જો કે બધાના મનમાં એ જ વસ્તુ ડંખતી હતી. નાતનું પચ ભેગું મળ્યું હોય અને બધી વાત આડી જ ચાલે એટલું જ હલકું વાતાવરણ લીગ ઑફ નેશન્સમાં ઘણી વાર હોય છે એમ કહીએ તો તે તદ્દન ખરું છે.

ફ્રાન્સે જે જે મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી તે બધામાં ઊતરવાની જરૂર નથી. માત્ર એમાંથી સરળ રસ્તો શોધવામાં વખત વહી ગયો! તા. ૩૦ મી જુને ઇટાલીઅન સરકારે પોતે મોરેટોરીઅમ જાહેર કરી દીધું! ફ્રાન્સે જે શરતો મૂકી તે અમેરિકા સ્વીકારી ન શક્યું, કારણ અમેરિકાની દૃષ્ટિ માત્ર નાણાંવ્યવહાર અને આર્થિક પરિસ્થિતિને સુધારવા પૂરતી જ હતી, જ્યારે ફ્રાન્સને તો જર્મનીનો સમૂળો નાશ કરવાની જ વૃત્તિ હતી — અને આનું નામ જ યુરોપનું આધુનિક રાજપ્રકરણ! દંડ તરીકે જે રકમ જર્મની ફ્રાન્સને આપે છે તે

રકમ જર્મનીને તે પાછી મારે પરતુ તે જર્મન રાજ્યને નહિ, પણ જર્મન ઉદ્યોગોને – આ એક ફ્રાન્સની શરત હતી એ તો અમેરિકાએ સ્વીકારી છે આ કલમમા ઊંડે ઊતરતા આપણને સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે યુરોપના આતર રાષ્ટ્રીય લેણદેણના વ્યવહારમા વેપારની દુનિયા જર્મનીને બચાવવા મથે છે, ત્યારે યુરોપના રાજ્યોની સત્તા જર્મનીને ખુવાર કરવા જ માગે છે !

જર્મન સરકાર પાસે અત્યારે કશી "એસેટસ" છે નહિ, ઇગ્લાડ અને અમેરિકા તેને વધારે લાબુ "ક્રેડીટ" આપવા હા કહે છે, પણ નવા નાણા ધીરવા ના પાડે છે ડૉ બ્રુનીંગના હાથમા અત્યારે તો સત્તા છે અને ડૉ બ્રુનીંગ લડાઇને અગે જર્મની પર લાદવામા આવેલો દડ કે દેવાનો ઇન્કાર કરવા ના પાડે છે ડૉ બ્રુનીંગના પક્ષ સિવાય બીજા બે પક્ષો જર્મનીમા છે એક ફેસીસ્ટોનો (Naxis) અને બીજો સામ્યવાદીઓનો (Communists) જો ડૉ બ્રુનીંગ પદભ્રષ્ટ થાય તો કદાચ ફેસીસ્ટોને હાથ સત્તા જાય અને ફેસીસ્ટો પાસે કશો મુકરર કાર્યક્રમ નથી, છતા એટલુ તો તેમણે નક્કી કર્યું છે કે જર્મનીના દડ-દેવાનો ઇન્કાર કરવો ! સામ્યવાદીઓને સત્તા મળે તો તેઓ પણ આ મુદ્દા પર મમત થાય પણ બીજી રીતે તેઓનો કાર્યક્રમ ફેસીસ્ટો કરતા જુદો પડે છે જર્મનીમા અત્યારે બેકારી બહુ વધી ગઇ છે એક પ્રજા તરીકે નાણાનો વહીવટ સદ્ધર પાયા પર મૂકવા જતા, જર્મન પ્રજાએ દરેક દિશામા કાપકૂપ કરી છે જર્મન બેકારી માત્ર મજૂર વર્ગમા જ નથી, પણ મધ્યમ વર્ગમા પણ છે,, અને આ વસ્તુસ્થિતિ વિપ્લવ આણે એટલી ભયકર છે મજૂર વર્ગ શારીરિક હાડમારી અને બેકારીથી ટેવાએલો હોય છે, પણ જે મધ્યમ વર્ગ સારા દિવસો જોયા હોય જીવનમા સુખસગવડ શુ એ સાધારણ અનુભવ્યુ હોય તેવો વર્ગ જ્યારે તદ્દન બેકાર થઇ જાય ત્યારે સમાજમા ક્રાન્તિ થયા વગર ન રહે જર્મન (ખાસ કરીને પ્રુશીઅન) સ્વભાવ એવો છે કે બેકારીમા તેને રાજ્ય તરફથી અપાતી મદદ લેવી ગમતી પણ નથી ! એને કઇક કામ કરવાનુ મન રહ્યા જ કરે છે, કશુ કામ ન મળે તો યુનિવર્સિટીમા જઇ ટેકનિકલ શિક્ષણ લે છે એ શિક્ષણ લીધા પછી પણ તેને કામ મળી શકતુ નથી, અને વ્યક્તિગત આપત્તિ સમાજમા વિપ્લવના બીજ રોપે છે કશો કાર્યક્રમ ઘડેલો ન હોય તો પણ રાજ્યતત્રને ઉથલાવી પાડવાના આગ્રહ એના મનમા આવે છે એક મુસાફરે કહ્યુ છે તેમ "જર્મનીમા બધુ તેનુ તે લાગે છે, રસ્તાઓ બહુ જ ચોખ્ખા છે, મજૂરોના ઘર બહુ જ સારા છે, માત્ર પોલીસો જરા વધારે પ્રમાણમા દેખાય છે, સામાન્ય રીતે જોતા વાતાવરણમા કોઇને કશુ અસ્વાભાવિક ન દેખાય, પરતુ લોકોની સાથે વાત કરતા તરત માલૂમ પડી આવે છે કે દરેક પળે તેઓ વિપ્લવ થશે એમ માને છે 'અલબત્ત અત્યારે તો તેઓ 'નેઝીસ'-ફેસીસ્ટો છે, અને ફેસીસ્ટો તરીકે જ તેઓ સર કારને ઉથલાવી પાડશે પણ ત્યાર પછી તેઓ સામ્યવાદીઓ બની જશે ?' એમ સૌ કોઇ માને છે !" જર્મનીમા જો સામ્યવાદ આવે તો રુશીઆમા જેમ તે ઘર કરી રહ્યા છે તેમ જર્મનીમા પણ તે ટકી રહે !

આમ ન બને તે માટે ફ્રાન્સ ઇગ્લાડ, અમેરિકા શા પ્રયત્નો કરશે ? ઑસ્ટ્રો-જર્મન-કસ્ટમ્સ યુનિયનની વિરુદ્ધ ફ્રાન્સ પડયુ હુવરપ્લાન-મોરેટોરીઅમ પરની ચર્ચાને એક માસ સુધી તો એવી દુષ્ટ રીતે અદ્ધર લટકાવી રાખી કે તમામ જર્મન બેંકોને જુલાઇના

બીજા આડવાડીઆમાં અમુક વખત બંધ રહેવું પડયું; એ દરમિયાન ફ્રેન્ચ સરકારે ઇંગ્લાંડમાંથી પણ બે કરોડ પાઉન્ડ પાછા ખેંચી લીધા, અને તે રીતે તેને પણ મુશ્કેલીમાં નાંખ્યું ! લડાઇના દંડનો મોટો હિસ્સો ફ્રાન્સને ભાગે જાય છે, એટલે ફ્રાન્સની પાસે મૂડી પુષ્કળ છે. ઈંગ્લાંડ–અમેરિકા જર્મનીને ટકાવી રાખવા જે પ્રયત્નો કરે છે તેનો બધો લાભ ફ્રાન્સને મળે છે. નાણું અને મડીની બાબતમાં તે આજે માત્ર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સથી ઊતરે છે.

પણ જો જર્મનીને સામ્યવાદી બનવા ન દેવું હોય, તો ઈંગ્લાંડ–અમેરિકાએ એને મદદ કરવી જ જોઇએ, અને જર્મની માટે એક જ માર્ગ શકય છે; અને તે એ કે રાજ્યે તમામ ઉદ્યોગોનો વહીવટ પોતાને હાથ ધરવો. બ્રુનીગની સરકાર આ દિશા તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે; સામ્યવાદમાં પણ ઉદ્યોગોનો વહીવટ સરકાર પોતાના હસ્તક કરે છે. પણ બ્રુનીંગ–સરકારનો વહીવટ અને સામ્યવાદીઓના વહીવટ વચ્ચે એટલો તફાવત રહેશે કે બ્રુનીગ ઉદ્યોગોનો વહીવટ પોતાને હાથ કરી લડાઈનો દંડ ભર્યાં જ કરશે, જ્યારે સામ્યવાદીઓના હાથમા જો સત્તા જાય તો તેઓ દંડ-દેવાનો ઇન્કાર કરી જર્મન પ્રજાને માટે જ આખો વહીવટ પોતાને હાથ ધરે ! બ્રુનીગ–સરકારનો ઉદ્યોગો પરનો વહીવટ સ્થપાય તો દુનિયામા મૂડીવાદની જીત થઇ ગણાય; અત્યાર સુધી મૂડીવાદની વ્યવસ્થા પ્રમાણે એક જ પ્રજામાં બે વિભાગો પડી જતા, મૂડીદારવર્ગ અને મજૂરવર્ગ. સામ્યવાદનું તર્કશાસ્ત્ર એમ કહેશે કે આ વર્ગો વધીને એવડા મોટા થઇ શકે કે એક સમસ્ત પ્રજા મૂડીદાર વર્ગને સ્થાને આવે, અને બીજી એક પ્રજા મજૂર વર્ગનું સ્થાન લે ! જેમ જેમ આ પક્ષો વધારે વિશાળ બને તેમ તેમ મૂડીવાદનો અંત વધારે નજીક આવે એ શકય છે. ઈંગ્લાંડ–અમેરિકા જેવા મૂડીદાર દેશો પોતાનું લેણું વસુલ કરવા સામ્યવાદીઓના કાર્યક્રમનું સૌથી મોટું અંગ જર્મની પાસે સ્વીકારાવે એ જ એક નવાઇની વાત છે ! માત્ર બહારનું દેવું પતાવવા જર્મની સામ્યવાદનું એક પગલુ લે, તો પોતે સામ્યવાદી કેમ ન બને એ જોવાનું છે.

ઇંગ્લાંડમાં મી. મેકડોનલ્ડે પોતાના મજૂર પક્ષને ત્યજીને કન્ઝરવેટિવ અને લીબરલોની સાથે નવું સંયુક્ત પ્રધાન મંડળ રચ્યુ એ મૂડીવાદની જીત છે. "આપણા જ જીવન દરમિયાન સમાજસત્તાવાદ સ્થાપિત થવો જોઇએ" એમ અત્યાર સુધી મેકડોનલ્ડ કહેતા. અને એ જ મેકડોનલ્ડને મૂડીવાદની આગળ નમતું આપવું પડયુ જો મોરેટોરીઅમ જાહેર કરવામાં આવે તો ઈંગ્લાંડને એક વર્ષમાં એક કરોડને દશ લાખ પાઉન્ડની તૂટ પડે. જો મોરેટોરીઅમ ન સ્વીકારવામાં આવે તોપણ ઈંગ્લાંડના બજેટનું જમા, ઉધાર પાસું સરખું થઇ રહેવું નહોતું. આ પાસાં મેળવવા કાપકૂપ કેવી રીતે કરવી તે બાબત ભલામણ કરવા 'ઇકોનોમી—કમિટી' નીમવામાં આવી હતી. તે કમિટીએ ૯૬૫૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની કાપકૂપ થઇ શકે એમ જણાવ્યું અને કાપકૂપ કેવી રીતે કરવી તે વિશે જુદી જુદી ભલામણો કરી હતી. (ઉ. ત. બેકારીના વીમામાં જે રકમ આપવામાં આવે છે તેમાં ૨૦ ટકા ઘટાડો કરવો, કેળવણીને અપાતી ગ્રાન્ટ અને શિક્ષકોના પગારમાંથી ૨૦ ટકા

"It is thought that the only effective method open to Germany now is the institution of some form of State control of industry and finance, and signs are not wanting that the Bruning is Government moving in that direction."

ઘટાડો; લશ્કર, પોલીસ, તથા શોધખોળ (Research) ખાતામાં અપાતી રકમમાં ઘટાડો વગેરે વગેરે) પ્રાચીન રોમમાં એવા લોકો પાકયા હતા કે જેમને લીધે રાજ્યનું ખર્ચ વધતું જ ગયું અને રોમની પડતીની શરૂઆત પણ ત્યારથી જ થઇ. ઇગ્લાંડના રાજા કે ત્યાંના પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ પોતાના ખાનગી ખર્ચની કાપકૂપ કરી ત્યાંની સરકારને મોટી રકમો આપે તોપણ આજે ઇગ્લાંડનું ખર્ચ બહુ વધી પડેલું છે. યુરોપની સૌથી જબ્બર ઇમ્પિરિયેલિસ્ટીક પ્રજા ઇગ્લાંડની છે. તેણે આજ સુધી બીજા દેશો પર રાજ્ય ચલાવી તાગડધિન્ના કર્યા છે; પરંતુ બીજા દેશો પોતાની પ્રગતિ જેમ જેમ વધારે સાધે તેમ તેમ બ્રિટન તેમને ઓછા ચૂસી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રગતિ કરવામાં હિંદ સૌથી પછાત છે તેથી બ્રિટન હજી હિંદને ચૂસ્યા કરે છે. હિંદનુ ગોલ્ડ રીઝર્વ ઇંગ્લાડમાં રાખવામાં આવે છે, અને હિંદનાં નાણા ત્યાંની ઇન્ડિયા ઑફિસ ઓછે વ્યાજે ત્યાંની બેંકોને ધીરે છે! ફ્રાન્સ વગેરે બીજા દેશો પાસેથી પણ ઇગ્લાંડ હલકા વ્યાજે નાણાં લે છે, અને જર્મની જેવા ઓછી શાખ (ક્રેડીટ)વાળા દેશોને ભારે વ્યાજે તે નાણાં ધીરે છે! ઇગ્લાડે જર્મનીને જે નાણાં ધીર્યા હતા તે ખરી રીતે તો ફ્રાન્સ, હોલંડ, સ્વીટઝર્લૅન્ડ કે અમેરિકાનાં જ હતાં. હવે જ્યારે જુન-જુલાઇમા જર્મની નાણાંની બાબતમા પડી ભાંગ્યું, ત્યારે ફ્રાન્સ, હોલંડ વગેરે દેશોએ બ્રિટનમાથી પોતાનાં નાણા પાછા ખેંચવા માંડયાં. બ્રિટનને આ વખતે જર્મની પાસેથી કરોડો પાઉન્ડના લેણા બદલ કશુ મળે તેમ નહોતું અને તેથી તે લગભગ દેવાળુ કાઢવાની સ્થિતિ પર આવી રહ્યુ. આ કટોકટીનો પ્રસંગ તેણે અમેરિકા અને ફ્રાન્સ પાસેથી ૫૦૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનું ક્રેડીટ મેળવી પસાર કર્યો. યુરોપના રાજકારણનું પ્રકરણ હાલ એટલુ ગુંચવાએલુ છે કે ગયા યુદ્ધમા મિત્રો તરીકે સામાન્ય શત્રુની સામે લડેલાં ફ્રાન્સ અને ઇગ્લાંડ આજે લગભગ દુશ્મન જેવા છે ફ્રાન્સની વિરુદ્ધ જર્મની અને ઇટલી સાથે બ્રિટન બહુ જ સાગસારી રાખે છે. પરંતુ નાણાની બાબતમાં અમેરિકાથી બીજે નંબરે ફ્રાન્સ આવે છે, અને ફ્રેન્ચ નાણાની બ્રિટનને જરૂર છે, તેથી જ બ્રિટન ફ્રાન્સની વિરુદ્ધના એક પણ મુદ્દા પર (લંડન કૉન્ફરન્સ અને બાઝલ કૉન્ફરન્સમાં) ચર્ચા સુદ્ધાં કરી શકયુ નહોતુ

બ્રિટનને નાણાં બજારમા પોતાની આબરુ ટકાવી રાખવાની છે. નાણાંભીડના આ પ્રસંગને વટાવી શકે તે માટે તેણે અમેરિકા અને ફ્રાન્સ પાસેથી કુલ ૪૦૦૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનું ક્રેડીટ (ખાનગી બૅંકો દ્વારા કે ટ્રેઝરી બોન્ડો દ્વારા) માગ્યું છે, અને ફ્રાન્સ અને અમેરિકાએ પોતાની શરતો બ્રિટન પર લાદી છે. જો બ્રિટન હિંદે મુકેલી સરતો કબૂલ કરે તો આટલા નાણા હિંદ બ્રિટનને ખુશીથી વ્યાજે ધીરે એમ શ્રી. વાલચંદ હીરાચંદે જાહેર કરેલુ, પણ આપણે ગુલામ પ્રજા છીએ તેની પાસેથી કોઇ પણ જાતની શરત બ્રિટન કેમ સ્વીકારે! અમેરિકા અને ફ્રાન્સે મૂકેલી શરતો રાજપ્રકરણને લગતી જ હશે,

* ૧૯૩૦-૩૧ મા અનએમ્પ્લોયમેન્ટ ઇન્શ્યોરન્સ ગ્રાન્ટ ૨૬૪૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ હતી, તે ચાલુ સાલ ૪૫૧૦૮૦૦૦ પાઉન્ડની થવા જાય છે. લડાઈની શરૂઆતમા ૧૯૧૩-૧૪ મા ૧૯૭૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનું કુલ ખર્ચ હતુ, તે ચેન્સેલર ઑફ ધી એકસચેકરની ગણતરી પ્રમાણે ચાલુ સાલ ૮૮૫૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનું થવા જાય છે.

"We are suffering in England to-day, as Rome suffered, from a constantly expanding bureaucracy, and the steady though silent pressure of the bureaucracy is one of the most formidable obstacles of public economy."

અને તે બધી જાહેર થવી અશક્ય છે પણ તેનાની એક શરત એવી હતી કે બ્રિટને પોતાના બજેટના જમા–ઉધાર પાસા સરખા કરવાં અત્યારે ઇંગ્લાંડ પાર્લામેન્ટની નવી ચૂંટણીનું જોખમ ખેડી શકે તેમ નથી, કારણ ઘણા સમાજસત્તાવાદી સભાસદો (Socialists) અંદર આવી જાય એવો સંભવ છે આ જોખમ દૂર રાખવા ત્યાં નેશનલ સરકાર સ્થપાઈ છે, અને તેનો કાર્યક્રમ મજૂર પક્ષની અત્યાર સુધીની માગણીઓ વિરુદ્ધ જશે જ આથી સંભવ છે કે આવતા શિયાળામાં ઇંગ્લાંડમાં બેકારોને અપાતી રકમોમાં થએલી કાપકૂપને લીધે એક સામાન્ય હડતાળ પડે અને ચૂંટણી નવેમ્બરથી થાય !

સામ્યવાદીઓનો "ઐતિહાસિક દ્રવ્યવાદ" (Historical Materialism) એમ કહે છે કે મૂડીવાદ જેમ જેમ વધારે સંગીન બનતો જાય, તેમ તેમ તેનો અંત વધારે નજીક આવે છે અત્યારે યુરોપમાં વ્યક્તિગત મૂડીવાદ બહુ ઓછો છે, કારણ મૂડીનો વહીવટ બેંકો કરે છે. અને સમાજસત્તાવાદીઓની માગણી એ છે કે બેંકોનો વહીવટ પ્રજાને સ્વાધીન કરી દેવો આ માગણીનો અર્થ એ કે બ્રિટન સમાજસત્તાવાદી થઇ રહે ! પણ પોતાના ઘરમાં સમાજસત્તાવાદ અને બહારની દુનિયામાં ઇમ્પિરિયેલિઝમ (સામ્રાજ્યવાદ) એ બે પાઠ સાથે ભજવવા એટના તો અશક્ય છે એમ મેકડોનલ્ડને પણ દેખાયું હશે જ ×રાજકારણમાં પણ અમુક સંગતિ તો રાખવી જ પડે છે, અને બ્રિટનનો મૂડીવાદ સુસંગત રીતે જાળવી રાખવા મેકડોનલ્ડે પોતાના જીવનમાંથી સુસંગતિને તિલાંજલિ આપી ! આમાં બીજાને ભલે વીરત્વ લાગે, પણ એવું કંઇ છે નહિ ચારિત્ર્યમીમાંસામાં અમુક કાર્યના ગુણ અવગુણનો આધાર તેના પ્રયોજન ઉપર છે મેકડોનલ્ડે મજૂર પક્ષમાંથી શરૂઆત કરી, પછી જેમ જેમ ઊંચા હોદ્દાઓ મળતા ગયા, તેમ તેમ મેકને સમાજસત્તાવાદી મટી સામ્રાજ્યવાદી બનવું પડયું જે પરિવર્તન અત્યાર સુધી આપણી દૃષ્ટિની બહાર હતું તે આજે અસાધારણ સંજોગોને લીધે જાહેર થયું છે આપણા હિંદના કમનસીબે ઘણા મોડરેટો પણ શરૂઆતમાં પરદેશી રાજ્યનો વિરોધ કરી પાછળથી તેના જબરા સ્તંભો બની રહે છે એવું જ કંઇ મેકના જીવનમાં બન્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. આપણા કેટલાએક મોડરેટ ભાઇઓ પરદેશી સરકાર પોતાની જાત વેચે છે, જ્યારે મેક પોતાના જ દેશના ઇમ્પિરિયેલિઝમને પોતાની જાત અર્પણ કરી એટલો ફરક.

લડાઇ દરમિયાન હિંદી સરકારે બ્રિટનને ખૂબ મદદ કરી હતી. ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ તો અહીંની સરકારે બ્રિટનને "બક્ષિસ" આપ્યા અને તે ઉપરાંત ૧૯૧૫–૧૬ થી ૧૯૨૦–૨૧ સુધીમાં જે વધારાનું લશ્કરી ખર્ચ હિંદને માથે પડયું તેનો આંકડો ૧૭૧ કરોડ રૂપિયા જેટલો થવા જાય છે લડાઇ દરમિયાન આ રીતે હિંદની જે રકમ ત્યાં ઘસડાઇ ગઈ છે, તે જો સરકાર આપણી પોતાની હોત તો આપણે અમુક શરતોએ જ ઇંગ્લાંડને ધીરી હોત અને તેમાંથી આપણું રૂપાનાણું બદલી સોનાનાણું દાખલ કરી આપણું ગોલ્ડ રીઝર્વ હિંદમાં વધારી શકયા હોત પણ ઈંગ્લાંડની સ્થિતિ યુરોપમાં અત્યારે જેવી દેવાળીઆ જેવી છે, તેવી જ હિંદી સરકારની પણ છે ગાંધી–અરવિનપેક્ટ ગયા ફેબ્રુઆરીમાં

× એકજ નાતની અંદર સૌ સરખા, અને સમાજમાં જુદી જુદી ન્યાતોની ચડતી ઊતરતી પાયરી આ બે સિદ્ધાન્તો એટલા તો વિરોધી છે કે જે સમાજમાં એને માન્ય રાખવામાં આવે તેની પડતી થયા વગર રહે જ નહિ. હિંદુ સમાજની નબળાઈનું આ મૂળ કેન્દ્ર છે.

થયો તે કંઇ દયાભાવથી કરવામાં આવ્યો નહિ જ હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. યુરોપમાં માલ વેચાતો જ નહોતો, બેકારી અને નાણાંભીડ વધતી હતી, એવે વખતે જો હિંદમાં ચાર માસ વધારે મજબૂત સિવિલ ડિસઓબિડિયન્સની હીલચાલ ચાલી હોત તો આ સરકાર અને ઇંગ્લાંડને ભારે થઇ પડત. આજે પણ તેઓ તો ધારે છે કે ગોળમેજી પરિષદમાં પણ "જો તેઓ હિંદના નેશનેલિસ્ટોને એવી રીતે છેતરી શકે કે આવતા થોડા માસ દરમિયાન તેઓ બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારની સખત ચળવળ બંધ રાખે અને એ દરમિયાન બ્રિટનની આજની નાણાં ભીડનો સમય વીતી જાય,–આટલું જો સાધી શકાય, તો બ્રિટન 'ડોમિનિયન સ્ટેટસ'નો એક કકડો પણ હિંદને નહિ જ આપે." (If Indian Nationalists can be duped for a few more months, so that they will not start a vigorous campaign of boycott of British goods as a political weapon, until the present financial crisis in Britain is overcome, then Britain will not even make any substantial concession towards 'Dominion Status.') આપણને વિચાર આવ્યા વગર રહેતો નથી કે શું ગાંધી – અરવિનપેક્ટ થયો તે પણ આપણને છેતરવા જ ? દુનિયાના મહાનમાં મહાન પુરુષ મહાસભાના અખંડ પ્રતિનિધિ થઇને ઇંગ્લાંડ ગયા છે, તે છેતરાય તો નહિ જ, એમ આશા રાખીશું.

તા. ૧૨ સપ્ટે. ૧૯૩૧ (મળેલું)

Bibliography

(1) French Foreign Policy: Huddleston;
(2) Our Financial Position and Prospects: H. Cox;
(3) The European Discontent: H. Brown;
(4) Foreign Affairs-G. Glasgow;
(5) The Financial and Economic Crisis: G. Glasgow;
(6) A Reconnaisance on the Continent: Prof. Toynbee – The Contemporary Review July – Aug. 1931.
(7) The European Crucible;
(8) The European Crisis;
— the Fortnightly Review June – Aug. 1931.
(9) Crisis in Britain and Indian Freedom: Dr Taraknath Das—" Liberty "
(10) Challenge to Labour Government: E F. Wise in "New Leader" reprinted in Bom. Chr. etc. etc....
(11) Report of the Financial Obligations' Committee.

સંગીતાચાર્ય કૈલાસવાસી પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર

અમને જણાવતાં ભારે ખેદ થાય છે કે ભારતના પ્રસિદ્ધ સંગીતનેતા સંગીતાચાર્ય પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કરનો દેહાન્ત મહારાષ્ટ્રમાં મીરજ મુકામે તા. ૨૧-૮-૩૧ ને રોજ થયો હતો. સ્વર્ગસ્થ પંડિતજી એક મહાન વિભૂતિ હતા. એ કેવળ મહારાષ્ટ્રના કે ગૂજરાતના નહિ બલ્કે અખિલ ભારતના એક ઝળકતા રત્ન રૂપે હતા. સંગીતના ઉદ્ધારાર્થે એમણે જેટલા પ્રયત્નો કર્યા તેટલા ભાગ્યે જ કોઇએ કર્યા હશે. સંગીતના ઉદ્ધાર માટે જ એમનો અવતાર હતો એમ કહીએ તો તેમા જરાય અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. ગુરુવર્ય પંડિતજીએ પોતાના ઉદાહરણથી એક આદર્શ સંગીતાચાર્ય કેવા હોવા જોઇએ તે બતાવી આપ્યું છે. જ્યારે ભારતવર્ષમાં સંગીતની સ્થિતિ બિલકુલ અધમ દશાએ પહોંચી હતી,—કોઇપણ ગાયક કે વાદકને સમાજમાં યોગ્ય સ્થાન ન મળતું હતું—એવે વખતે એમનો જન્મ થયો.

મહારાષ્ટ્રમાં કુરુંદવાદ નામક દેશી રાજ્યમાં એમનો જન્મ થયો (ઇ. સ. ૧૮૭૨). એમના પિતાશ્રી શ્રીદિગંબરપંત કીર્તનકાર હતા. હરિકીર્તનનો એમનો વંશપરંપરાનો ધંધો હતો. પંડિતજી જ્યારે બાર વર્ષના હતા ત્યારે એક વખત દારૂની રમતમાં તેમની આંખમા દારૂ જવાથી તેમની આંખ હમેશની બગડી. તેથી તેમનું અંગ્રેજી ભણતર બંધ થયું. વડીલોએ સંગીત શીખવાની સલાહ આપી અને પંડિતજી સ્વર્ગસ્થ બાળકૃષ્ણ બુવા—ગાયનાચાર્ય—પાસે સંગીત શીખવા ગયા. બાળકૃષ્ણ બુવા એક નામાંકિત અને પ્રસિદ્ધ ગાયનાચાર્ય હતા. હમણાં જ ચાર વર્ષ ઉપર તેઓ વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવી ગુજરી ગયા બાળકૃષ્ણ બુવાએ અનેક શિષ્યોને વિદ્યાદાન કર્યું તેમાંથી ગુરુવર્ય પંડિતજી સહુથી વધારે દીપી નીકળ્યા. જૂની પરંપરાના ગાયક વાદકોમાં જે ખોટો રિવાજ અત્યાર સુધી પડેલો હતો કે શિષ્યોને ખુલ્લા દિલથી વિદ્યા ન શીખવવી—શિષ્યો ભલે તનમનથી તેમની અપાર સેવા કરે, તોપણ વિદ્યાની ચોરીની જે સંકુચિત દૃષ્ટિ તેમનામાં હતી—તે તેઓ કાઢી ન શકયા. બાળકૃષ્ણ બુવા આ વાતને અપવાદરૂપ હતા તેથી ગુરુવર્ય પંડિતજી જેટલો વખત તેમની પાસે રહ્યા તેટલો વખત ગુરુ પાસેથી એમણે પૂરેપુરુ જ્ઞાન સંપાદન કરી લીધું. કુરુંદવાદ પાસે જે મીરજનું દેશીરાજ છે, તેના અધિપતિ મહારાજા બાળા સાહેબને તે વખતે સંગીતનો શોખ હતો. બાળકૃષ્ણ બુવાને પોતાના દરબારમાં નોકરી તરીકે રાખ્યા તેથી પંડિતજીનું શિક્ષણ મીરજમાં થયું. મીરજના મહારાજાએ પણ પંડિતજીના શિક્ષણમાં મોટી મદદ કરી ને જ્યાં સુધી પંડિતજીનું સંગીતશિક્ષણ પૂરું થયું ત્યાં સુધી બુવા સાહેબને દરબારમાં રાખ્યા.

પંડિતજીનો અવાજ (કંઠ) નાનપણમાં બહુ સારો નહોતો, કંઠમાંથી સાદા સાદા તાન આલાપ પણ તેઓ કાઢી નહોતા શકતા. એક વખત કલ્યાણ રાગનું ગીત શીખવવું ગુરુએ શરૂ કર્યું. એ ગીત "પટતોરે કથન" હતું. પંડિતજી તેને બરાબર ઝીલી ન શકયા. એટલે ગુરુએ નિરાશ થઇ ગુસ્સામાં કહ્યું: "વિષ્ણુ, તારા કંઠમાંથી આ ગીત બરાબર

નીકળતું નથી માટે તુ રાજથી સગીત શીખવાનુ મકી દે બીજુ કઇ શીખ નકામા ગાયન શીખવામા તારું આયુષ્ય ન બગાડ કારણ કે તને સગીત આવડવાનુ નથી "

ગુરુજીના આવા ઉદ્‌ગારોથી પડિતજીને બહુ માઠુ લાગ્યુ તેઓ રડવા લાગ્યા અને ગુરુજીને કહ્યુ કે " ઘરમાથી નીકળ્યો તે સગીત શીખવા ખાતર તમે મને નિરાશ કરો તો હું કયા જાઉ? મારી આખ પણ સારી નથી જેથી હુ બીજુ કઇ કરી શકુ પાછો ઘેર જાઉં તો વડીલો વઢશે, હવે હુ ઘેર જવાનો નથી ભલે મને સંગીત શીખતા ૧૦ ને બદલે ૨૦ વર્ષ લાગે તોપણ કઇ હરકત નથી હું તો અહીં જ રહેવાનો " ગુરુ તે સાભળી ચકિત થયા થોડાક દિવસ પછી શાન્ત થઇ એમણે સાદા સાદા આલાપો સાદી રીતે શીખવવા શરૂ કર્યા અને કહ્યુ ' તારો કઠ જરા પરિશ્રમ કરશે તો મધુર અને પતળો (ફરતો) થઇ જશે હું જેમ કહુ તેમ તુ મહેનત કરતો જા " પડિતજીએ તે પ્રમાણે કર્યું ગુરુ પાસે જે જે ગીતો રાગ નવા આલાપો શીખતા તે બધાને કઠસ્થ કરવા પડિતજી સારી રીતે મથતા દરરોજ ૧૮ કલાક સુધી તેમની મહેનત ચાલતી એમ તે વખતના તેમના મિત્રો અને સહાધ્યાયીઓ કહે છે તે વખતે પડિતજીના સમયપત્રકમા ૭ કલાકની ઊંઘને પણ સ્થાન નહોતુ ગુરુગૃહવાસ દરમિયાન તેમણે અત્યત ભક્તિભાવથી ગુરુની સેવા સુશ્રુષા કરી અને ગુરુકૃપાથી તેમને તપશ્ચર્યાનુ ફળ મળ્યુ ઘેર ખાનગી બેઠકોમા, મોટી મોટી મિજલસોમા ગુરુજીને પડિતજી હમેશ સાથ આપતા હતા અને એ સાથ આપવામા ગુરુજીનુ વલણ જોઇ તે પ્રમાણે વર્તતા તેથી સભામા કેવી રીતે ગાયન કરવુ, વગેરે પડિતજી જાણી શકયા અને સભાધીટપણાનો આવશ્યક ગુણ તેમનામા કાયમનો ઊતર્યો ગુરુના સહવાસથી ગાયનનુ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ તેમને મળ્યુ અને પડિતજીના ગાયનમા ગુરુના જેવી વિવિધતા આવવા લાગી પડિતજીના ગાયનમા વિશેષતા એ હતી કે તેઓ ચારચાર પાચ પાચ કલાક એક જ ગીત એક જ રાગમા જુદા જુદા આલાપો સહિત ગાઇ શકતા હતા એક વખત લીધેલો આલાપ કે તાન ફરી ન આવે દરેક વખત નવીન નવીન આલાપનુ સ્ફુરણ થતુ

પડિતજીનુ વિદ્યાર્થી દશામા ખાનગી જીવન બહુ જ નિર્મળ અને સાદુ હતુ કોઇપણ પ્રકારનુ વ્યસન તેમને નડયુ નથી આસપાસનુ ગુરુભાઇઓનું વાતાવરણ આટલુ બધુ નિર્મળ ન હોવા છતા પડિતજી કેવળ તેમાથી અલિપ્ત રહ્યા સોપારીના કટકાનુ વ્યસન પણ એમને નહોતું એમને એક જ વ્યસન હતુ અને તે પોતાનો સગીતનો અભ્યાસ

પડિતજીની ગુરુભક્તિ પણ વિશેષ હતી ગુરુજી પ્રવાસ કરતા ત્યારે એમની સાથે રહેતા અને એમની સેવા પોતે કરતા એમની તબિયત વિષે તેઓ બહુ જ કાળજી રાખતા આગળ ઉપર પડિતજી જ્યારે કમાતા થયા ત્યારે ગુરુજીનુ થોડુ ઘણુ દેવુ પણ પડિતજીએ જ પતાવી તેમને કરજ મુક્ત કર્યા

પડિતજીએ પોતાનો અભ્યાસ ઈ સ ૧૮૯૬મા પૂરો કર્યો અને તેમણે સંગીતના પ્રચારાર્થે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા જવાનો નિશ્ચય કર્યો એ જ સાલના શ્રાવણ માસમા પડિતજી ગુરુજીથી છૂટા પડયા પડિતજી મીરજથી શ્રાવણની પુર્ણિમાએ નીકળ્યા સુધાકરે પણ પોતાની સપૂર્ણ કળાનો પ્રકાશ એમના ઉપર પાડયો પડિતજી પ્રથમ ઔંધ ગયા ત્યા તેમને સારી રીતે વિદાય મળી પણ મુબઇ નજીક કલ્યાણમા એક વકીલોની કલબમા એમનો જલસો,

થયો. ત્રણ કલાક તનતોડ મહેનતની મજૂરી વકીલોએ ચાર આના આપી! પંડિતજીએ શાન્ત ચિત્તે તે પણ સ્વીકાર્યા. આગળ ઉપર પોતાની આ વાત જ્યારે અમને કહેતા ત્યારે પંડિતજી અમને વિનોદથી કહેતા કે "મારા ગાયનની ઓછામાં ઓછી કિંમત ચાર આના તો છે જ!"

કલ્યાણ પછી પંડિતજી વડોદરા ઇંદોર દેવાસ ધારા ઉજ્જૈન ગ્વાલિયર મથુરા દિલ્હી વગેરે શહેરોમાં ગયા. ત્યાં જૂની પરંપરાના ગવૈયાઓ સાથે તેમનો મુકાબલો થયો. તેમાં પંડિતજી બહુ જ સારી રીતે પસાર થયા. તે વખતે તેમની હોંશિયારી, વિદ્વતા અને તૈયારીની પ્રશંસા જાહેરમાં થવા લાગી. પંડિતજીનું સંગીત સાંભળી, તેમનાં પાંચ પાંચ સપ્તકો સુધી ફરતા ગળામાં આલાપને સાંભળી બધા ચિત્રની પેઠે મુગ્ધ થતા હતા. એક વખત ગ્વાલિયરમાં જાહેર મિજલસમાં એમને ફરમાશ કરવામાં આવી તે ઉપરથી એમણે તોડી રાગનું ગાયન શરૂ કર્યું. સમય સવારનો હતો. ચાર કલાક સુધી એક જ રાગ એમણે અનેક પ્રકારની વિવિધતા સહિત આલાપ્યો. તેથી તેમની એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ થઇ ગઇ અને એટલું બધું માન મળ્યું કે તે વખતના ગવૈયાઓમાંથી કોઇને એમના જેવું, માન મળ્યું નહતું. આ પછી પંડિતજી આખા પંજાબ પ્રાન્તમાં ફર્યા. એમની જગ્યે જગ્યે કીર્તિ ફેલાઈ. જલંધરમાં દર વર્ષે સંગીતમેળો ભરાય છે. એમાં ઘણાખરા પ્રસિદ્ધ સંગીત ઉસ્તાદો આવે છે તેમાં પણ પંડિતજી પોતાનું સંગીતનૈપુણ્ય બતાવી પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કર્યા. તેથી લોકોની પંડિતજી ઉપર એટલી શ્રદ્ધા બેસી ગઇ અને પંડિતજીનું નામ એટલુ બધું પ્રચલિત થઇ ગયું કે દર વર્ષે પંડિતજીને સાંભળવા ખાતર હજારો લોકો એ જલસામાં બહારથી આવતા. આમ આખા પંજાબ પ્રાંતમાં એમની કીર્તિ પ્રસરી. દેશાવરનાં પણ નિમંત્રણો આવવા લાગ્યાં અને પંડિતજીને કમાણી પણ ખૂબ થઇ.

પ્રવાસ દરમિયાન પંડિતજીને પૈસા ખૂબ મળ્યા, એમનું નામ પણ ખૂબ ગવાયું. પણ એમણે સંગીતની સ્થિતિનું જે નિરીક્ષણ કર્યું તેથી તેમના હૃદયને ખૂબ આઘાત પહોચ્યો. પોતે નામાંકિત થયા પણ સમાજમાં ગાયકવાદકને જે માન અથવા યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઇએ તે નહોતું મળતું એ વાત, એ સ્થિતિ તેમને માટે અસહ્ય હતી. અને વિચાર કરતાં એમને એમ લાગ્યું કે જ્યાં સુધી ખાનદાન કુટુંબોમાં સંગીતનો પ્રચાર ન થાય, સંગીતના ઉપાસકો જ્યાં સુધી વ્યસનમુક્ત ન થાય, જ્યાં સુધી તેઓ પોતાનું ચારિત્ર્ય ન સુધારે, ત્યાં સુધી સંગીતની ઉન્નતિ ફ્રુલ છે. ડૉકટરો ને વકીલોને સમાજમાં સ્થાન છે, વેપારીઓને છે, વિદ્વાનોને છે, તો પછી ગાયક, વાદકને કેમ નથી? તેમાં સમાજનો દોષ છે કે ગાયક વર્ગનો પોતાનો દોષ છે? પંડિતજીએ એ વાતની નાડ બરાબર પારખી, અને તે દૃષ્ટિએ સંગીતના પ્રચાર અર્થે એમણે નિશ્ચય કર્યો.

એ નિશ્ચય પાછળ એમની ત્યાગની વૃત્તિ હતી. તેથી એ નિશ્ચય તેઓ તરત જ અમલમાં મૂકી શકયા અને તેના ફળ રૂપે તેમણે ૧૯૦૧ ની સાલમાં 'ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય' નામની સંગીત સંસ્થા ખોલી. પોતાની અત્યાર સુધીની બધી કમાણી તેમાં જ ખર્ચી. મકાન ભાડે લીધું, સરસામાન ખરીદ્યો, વાદ્યો વેચાતાં લીધાં. બાકીનો બધો જોઇતો ઠાઠ જમાવ્યો. એટલામાં એમના પૂ. પિતાશ્રી ગુજરી ગયાનો તાર મળ્યો. પંડિતજી તેથી નિરાશ ન થતાં વિદ્યાલય ખોલવાના સમારંભમાં મગ્ન રહ્યા. અને જસ્ટિસ ચેટરજીને હસ્તે ૧૯૦૧ ના મે મહિનાની પાંચમી તારીખે લાહોરમાં વિદ્યાલય ખોલ્યું. હજારો માણસો,

ધનિકો, રાજા, મહારાજાઓ આ સમારંભમાં આવ્યા તેથી પંડિતજીને એમ લાગ્યું કે આપણું કામ હવે જોશબંધ ચાલશે.

પરંતુ તે ન બન્યું. ૧૦ દિવસ સુધી એક પણ વિદ્યાર્થી દાખલ ન થયો. જસ્ટિસ ચેટરજી પંડિતજીને મળવા આવેલા, તેમણે કોઇ પણ વિદ્યાર્થીને ભણતા ન જોયા તેથી તેમને એમ લાગ્યુ કે આજે છુટી છે. ચેટરજીએ પંડિતજીને પૂછ્યું: 'પંડિતજી, આજે છુટી છે?' પંડિતજી કહે "ના! છુટી નથી. કોઈ વિદ્યાર્થી આવ્યા નથી એટલે છુટી છે!" ચેટરજીને માઠું લાગ્યું અને કહેવા લાગ્યા કે 'પંડિતજી, હું આપને કહેતો નહોતો કે આ પંજાબી લોકો આવા છે? એ કોઇ આવવાના નથી. કેમકે એમને સંગીતના કાન જ નથી. અને તમારા વિદ્યાલય માટે લાહોર શહેર બરોબર નથી. હવે તો તમે ચેતો' પણ પંડિતજી એને ગણકારે એવા નહોતા. એમણે કહ્યું: 'બાપુજી, હું અહીં જ રહેવાનો છું. કોઇ વિદ્યાર્થી ન આવે તો મને ફિકર નથી હું મારા ગાયનની મહેનત કરીશ. કોઇ આવશે તો ભણાવીશ, નહિ તો હું અને મારો તંબુરો તો છે જ.' ચેટરજી બાબુ પંડિતજીનો અડગ નિશ્ચય જોઇ વિસ્મય પામ્યા પણ બીજે જ દિવસથી વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થવા લાગ્યા. અને ૭ મહીનામાં જ ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા થઇ. એવી રીતે પંડિતજીનો નિશ્ચય ફળ્યો.

૧૯૦૮ સુધી પંડિતજીએ લાહોરમાં તે વિદ્યાલય પોતે જ ચલાવ્યું. એ 'વિદ્યાલય મારફત ઉપદેશક વર્ગ (ટ્રેઇનિંગ ક્લાસ) ખોલ્યો. જેમાં સંગીતનું મફત શિક્ષણ, ભોજન, અને રહેવાની સગવડ આપવામાં આવતી. એક પ્રેસ પણ ખરીદ કર્યું જેમાં પંડિતજીની બનાવેલી સંગીતની ક્રમિક ચોપડીઓ છપાતી એ વિદ્યાલય દ્વારા પંજાબમાં સંગીતનો પ્રચાર ખૂબ વધ્યો આ મુદ્દત દરમિયાન પંડિતજી પ્રવાસ કરીને જે કમાણી કરતા તે બધી વિદ્યાલયમાં જ ખર્ચ કરતા, કારણ કે ફી ઉપર સસ્થાનુ ખર્ચ નભાવવું ભારે હતું તેથી પૈસા મેળવવા માટે પંડિતજીને બહાર જવું પડતુ

૧૯૦૮ ના ઓકટોબરમાં પંડિતજી મુબઇ આવ્યા. અને વિજ્યાદશમીએ મુબઇમાં વિદ્યાલયની શાખા શરૂ કરી. મુબઈમાં વિદ્યાલયનું કામ લાહોરના ધોરણ ઉપર જ ચાલ્યું, પણ મુંબઇ શહેર મોટુ હોવાથી ત્યાંનું કામ એટલું બધું વધી પડયુ અને વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા પણ ઠીક ઠીક વધી શિક્ષકો પૂરા પડતા થાકી જતા હતા પણ સાત સાત ઉપદેશક વર્ગનું કામ ચાલુ હોવાથી શિક્ષકોની તાણ ઓછી થઇ અને વિદ્યાલયનુ કામ સરળ રીતે ચાલવા લાગ્યું. સગીતપ્રચારક કામ એ રીતે ચાલતું હતું, પણ કેવળ ફી ઉપર ત્યાં પણ નિભાવ થાય એમ ન હોતું તેથી જલસાદ્વારા પૈસા પેદા કરવા પડ્યા. ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનમાં દરેક પ્રાન્તમાં દરવર્ષે દોરા કાઢવા પડયા, અને આવી રીતે ૧૯૧૫ સુધી એ કામ અવ્યાહત ચાલ્યું.

૧૯૧૫ માં વિદ્યાલય માટે મુંબઇમાં જમીન ખરીદવામાં આવી. તેને માટે પંડિતજીને એક મિત્રે કરજના રૂપમાં પૈસા આપ્યા અને તે ઉપર જોઇતું મકાન પણ બાંધી આપ્યું. એ મકાન વિદ્યાલયના તાબામાં ૧૯૨૪ સુધી હતું. તે દરમિયાન એ મકાન સાચવવા પાછળ પંડિતજીને ખૂબ મહેનત પડી અને ખૂબ સમય તેની પાછળ જતો હતો તે જગજાહેર છે. આ કઠણ દિવસોની અંદર પણ પંડિતજીનું સંગીત ઉપરની ચોપડીઓ લખવાનું કાર્ય ચાલુ જ હતું. પંડિતજીએ આજે સુધી લગભગ ૫૦ ઉપરાંત ક્રમિક પુસ્તકો લખ્યાં છે.

પંડિતજીનુ આ કાર્ય ચિરકાળ યશદાયી થશે પંડિતજીના પુસ્તકોની વિશેષતા એ છે કે તેમા ગીતોનો સગ્રહ સાધુસંતોની વાણીમાથી વીણેલો છે અને તેને જ રાગદારીનું સ્વરૂપ આપેલુ છે

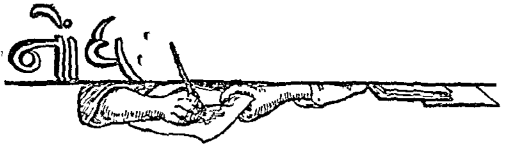
પંડિતજીએ મુબઇમા પાચ, લાહોરમા એક, કરાચીમા એક અને ત્યારપછી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશન વખતે તે તે સ્થળે એક, એવી રીતે અનેક સંગીત પરિષદો ભરાવી તેમજ રાષ્ટ્રીય મહાસભાદ્વારા સંગીતના પ્રચારનુ કામ કર્યું રાષ્ટ્રીય મહાસભામા 'રાષ્ટ્રગીત' ગાવાનો પાડેલો પ્રચાર પંડિતજીનો જ છે મહાસભામા પણ 'રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ' એ ધૂનનો પ્રચાર એમણે જ કર્યો છે આવી રીતે રાષ્ટ્રભક્તિને, ભગવતની ભક્તિનો સબધ એમણે જ પ્રથમ બતાવ્યો

પંડિતજીના કુળમા હરિદાસ, કીર્તન કરવાની પદ્ધતિ છે. તેથી પંડિતજીમા ભાવનાત્મક વૃત્તિનો સારી રીતે વિકાસ થયો અને એ વૃત્તિ સગીત કળાની પોષક જ થઇ મોટા મોટા સાધુઓના સહવાસથી તુલસીદાસ રામાયણના નિરન્તર વાચન, પારાયણ અને પ્રવચનથી એમની મૂળવૃત્તિને ચેતન મળ્યુ અને છેલ્લા આઠ વર્ષમા તેનુ ભગવતભક્તિમા રૂપાન્તર થયુ જૂના ઉસ્તાદી ગીતો પંડિતજી કોક જ વાર ગાતા તેમા રહેલા શૃંગારાદિ બીભત્સ રસોથી એ કટાળી ગયા કારણ કે એમના જીવનમા જ એ વસ્તુ નહોતી તેથી ભક્ત કવિના ભજનોનો ઉપયોગ હરહમેશ કરતા

મુબઇમા એમણે ૧૯૨૪ સાલ સુધી કામ કર્યું તે જ વરસમા મુબઇનું મકાન વિદ્યાલય ઉપરનુ કરજનુ દેવુ ન પતવાથી એમના હાથમાથી ગયુ તેથી વિદ્યાલયનું કામ મુબઈ જેવી અફાટ નગરીમા પહેલા જેવુ ચલાવવુ મુશ્કેલ હતું તેથી નાશિક પચવટીમા એક સુંદર જગ્યા મેળવી તેના ઉપર એક નાની સરખી ઇમારત બાધી તેમા કામ ચલાવવાની યોજના પંડિતજીના મનમા આવી એટલામા પંડિતજી ચાતુર્માસ નિમિત્તે નાશિકમાં રામાયણ પ્રવચન કરતા હતા ત્યા એમના ચાર માસના નિવાસથી ત્યાના લોકોએ તેમની યોજનાને સહાનુભૂતિ બતાવી અને તેનું પર્યવસાન રામનામાધારાશ્રમ સ્થાપવામા થયુ એ આશ્રમ માટે જમીન મળી છે અને તેના ઉપર પ્રથમની યોજના મુજબ નાની સરખી ઇમારત અને રામાયણ મદિર છે, મદિરમા તુલસીદાસ રામાયણની સ્થાપના કરી છે, જેમ શીખોના ગુરુદ્વારમા ગ્રથ સાહેબ મંદિરમા એમના શિષ્યો રામનામની હરહમેશ ચોવીસે કલાક ચોકી કરે છે સગીત વર્ગો માટેના ક્રમિક પુસ્તકો છાપવાનું વગેરે કામ ત્યા જ ચાલે છે

છેલ્લા આઠ વરસમા પંડિતજીએ હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તમાં નાના મોટા શહેરોમા જઇ ત્યા સગીતના જલસાઓ, રામાયણ પ્રવચન, હરિકીર્તન ઇત્યાદિ દ્વારા સગીતનો પ્રચાર કર્યો હતો તેમજ હિંદુસ્તાનના દરેક ઘરમા 'રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ, પતિત પાવન સીતારામ' એ ધૂનનો પ્રચાર એમણે કર્યો છે સાધુસતોના સહવાસથી નિરંતર ધાર્મિક પ્રવચન, પારાયણ કીર્તન વગેરે કરવાથી એમની મૂળની સદ્વૃત્તિઓને ચલન મળ્યુ અને તેનું રૂપાન્તર અખડ ભગવતગીતામા થયુ છેલ્લા પાત્રીસ વર્ષમા એમણે સગીત દ્વારા ભારતવર્ષની જે સેવા કરી છે, તેથી સગીતકળા અને વિદ્યાને ગૌરવ પ્રાપ્ત થયુ છે એમના જવાથી સગીતદેવીનો પનોતો પુત્ર ગયો છે અને તેની ખોટ વણપુરાયેલી જ રહેશે તથાપિ એમનું કાર્ય એમના શિષ્યોની આગળ છે એમના શિષ્યોએ એમની પાસેથી સ્ફુરણા લઇને એમનુ જ કાર્ય ક્યારનુંએ શરૂ કર્યું છે હવે એમના સ્મરણથી જ એ કાર્યને ચલન મળો અને ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપો એટલુ ઇચ્છી આ લેખ સમાપ્ત કરુ છુ

નારાયણ મો ખરે

રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ

પૂજ્ય ગાંધીજીએ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં જવા પ્રયાણ કર્યું ત્યારથી જગતની આંખો તેમની સાથે સાથે ચાલતી રહી છે.

દેશી વેપાર ઉદ્યોગના હિતના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રીયુત બિરલા, સર પુરષોત્તમદાસ અને શ્રી જમાલ મહમદને મોકલવાનું લોર્ડ અર્વિને કબૂલ કરેલું હતું તે કારણસર તેમને પાછા રા. ટે. કો. ના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટયા છે. એક વાઇસરોયે કબૂલ કરેલું કરવામાં પણ કેટલું મોડું ! અને હજી ડૉ. અનસારીને નીમતા નથી ! જો કે મૌ. શૌકતઅલીએ એમની નિમણૂક માટે સંમતિ દર્શાવી છે, રાષ્ટ્રીય મુસ્લીમ પક્ષના એ જ સાચા પ્રતિનિધિ છે, અને તેમના વિના ગાંધીજીને કોમી સવાલોનું નિરાકરણ કરતાં મુશ્કેલી પડે છે

વિલાયતમાં ગયા પછી મહાત્માજીએ હિંદનો પક્ષ જે રીતે રજૂ કર્યો છે તેથી હિંદ સમસ્તને અભિમાન અને સતોષ થયો છે. તેમણે પોતાના મુદ્દા ટૂંકામાં ટૂંકી રીતે નીચે પ્રમાણે મૂક્યા છે: (૧) સંપૂર્ણ સ્વાતન્ત્ર્ય; (૨) આ સ્વાતન્ત્ર્ય, રાજીખુશીની ભાગીદારી અને સમાનભૂમિકા ઉપરની સમજુતીની શરતોનું વિરોધી નથી; (૩) તેમજ તે સમવાયતંત્ર કે હિંદના હિતની સાબીત કરી શકાય તેવી જરૂરી રક્ષણબધીની પણ વિરુદ્ધ નથી. આથી આગળ જઇને તેમણે એક બીજી બાબત પણ કહી છે જે ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડના હિતની છે. તેમણે કબૂલ કરેલું છે કે હિંદના હિતને જ્યાં હાનિ થતી નહિ હોય ત્યાં તેઓ ઇંગ્લંડના માલ તરફ પક્ષપાત બતાવવા તૈયાર છે. મહાત્માજીએ લૅંકેશાયરની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંના ગરીબાઇને માટે દિલસોજી દર્શાવતાં અને તેમની ધીરજ અને બહાદુરી માટે ધન્યવાદ આપતાં પણ આ જ પક્ષપાતની વાત કરી હતી. તે પ્રસંગે પણ તેમણે યોગ્ય જ કહેલું કે હિંદના કરોડો માણસો આથી પણ વધારે ખરાબ દશામાં પડેલા છે.

પણ સામાન્ય રીતે રા. ટે. કો. સંબંધી શ્રદ્ધા ઊડતી જાય છે. ગાંધીજી પોતે ઇંગ્લંડની દીર્ઘસૂત્રીપણાની બાજીથી કંટાળી ગયા છે. તેમણે સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે ઇંગ્લંડની સરકાર પોતાનાં પાનાં દેખાડયા વિના વિદ્યાર્થીઓની ચેષ્ટાની માફક હિંદીઓ પાસે માત્ર ભાષણો જ કરાવ્યા કરશે તો પોતે હિંદ પાછા ફરશે, અને પછી પાછા આવી શકશે કે કેમ તે કહી શકાય નહિ. ઇંગ્લંડ તો પોતાના અર્થપ્રકરણી મુશ્કેલીઓમાં અત્યારે ડૂબાડૂબ છે, ત્યાંની રાષ્ટ્રીય સરકાર અસ્થિર છે, નવી ચૂંટણી થવાનો ભય રહે છે. અને ગમે તે યુક્તિ કરીને તેઓ હિંદ ઉપર પોતાના માથા પરના આર્થિક બોજા લાદી શકાય અને હિંદમાંથી કમાણી ચાલુ રહે તેવી યુક્તિ કરવાની તક જુએ છે. અને તે તક મેળવવા માટે વખત ગાળવાની નીતિ અખત્યાર કરે છે. ગાંધીજીએ આ સ્પષ્ટ જોઇ લીધું છે, અને તે વિશે પોતાનો નિશ્ચય સ્પષ્ટ પરખાવી દીધો છે.

આપણા બધારણની બે મુખ્ય ગૂંચોઃ (૧) દેશી રાજ્યોની સાથેનો સંબંધ; (૨) લઘુમતીનું સંરક્ષણ. આમાં પહેલો મુદ્દો પણ હજી

નિરાકરણની નજીક આવ્યો છે એમ ન કહી શકાય પણ અત્યારે બીજો મુદ્દો વધારે કલેશકર થયો છે. વિભકત મતદાર મંડળોનો પક્ષ જરા પણ નમતું મૂકતો નથી.

તે ઉપરાંત આપણી રાજ્યપદ્ધતિ ઇંગ્લંડ માફક દીવાને આમ અને દીવાને ખાસ એમ બે મંડળોથી ચલાવવી કે માત્ર આમના મંડળથી, એ પ્રશ્ન પણ મહત્ત્વનો છે. પણ તેનો નિર્ણય ગુણદોષ ઉપર થશે એટલે એ ઉપરના બે પ્રશ્નો જેવો કુટિલ અને વિકટ નથી.

હમણાં તો કશા સંબંધી અભિપ્રાય બાંધ્યા વિના ત્યાં જે થાય તે જોવાનું રહે છે, અને હિંદમાં આપણી જે ફરજ હોય તેમાં અડગ રહેવાનું રહે છે.

હિંદના બનાવો

એક તરફ જ્યારે આખા જગતની નજર ગાંધીજી તરફ વિલાયતમાં છે ત્યારે હિંદીઓની નજર હિંદ ઉપરથી જરા પણ ખસી ન શકે એવી રીતે સરકાર હિંદી વહીવટ ચલાવ્યા કરે છે. રા. ટે. કૉ. નાં કાર્યો ઉપરથી કશો જ અભિપ્રાય ન બાંધી શકીએ એવી સ્થિતિ છે ત્યારે અહીંનાં સરકારનાં કાર્યો એવાં છે કે તે સંબંધી અભિપ્રાય બાંધતાં જરા પણ વાર ન લાગે.

હિંદનું અર્થપ્રકરણ : યુરોપના અર્થ-પ્રકરણના વમળમાં હિંદ પણ ઘસડાયું છે. આ વમળમા લગભગ બધા દેશો આવી ગયા છે પણ હિંદની દશા બીજા કરતાં વધારે ખરાબ છે કારણકે તેનો રૂપિયો હૂંડિયામણથી ઇંગ્લંડ સાથે બંધાયેલો છે. તેને બાંધેલે પગે તરવાનું છે, અને ડૂબતું ઇંગ્લંડ તેને મડાગાંઠ દઈ વળગી પડયું છે.

ગયા તા. ૨૨-૨૩-૨૪ ત્રણ દિવસ સર-કારના ઑર્ડિનન્સથી બૅંકો બંધ રહી. અને બૅંકો ઉઘડતાં સરકારે સોનાના વેચાણ ઉપર અંકુશ મૂક્યો. સત્યાગ્રહ યુદ્ધ બંધ પડયું, સરકાર સાથે તહકૂબી થઈ, છતાં ઑર્ડિનન્સનું રાજ્ય બંધ નથી પડયું!

સર સૅમ્યુઅલ હોર, જેઓ હાલ મિ. વેજવૂડ બેનની જગાએ સ્ટેટ સેક્રેટરી છે, તેમણે જાહેર કર્યું છે કે પાઉન્ડ રૂપિયાનો સંબંધ એટલે રૂપિયાનો ૧ શિ. ૬ પેન્સ નક્કી કરેલો દર ગમે તે ભોગે કાયમ રહેશે. પણ આમાં ભોગ માત્ર હિંદનો અપાય છે, ઇંગ્લંડનો નહિ. દુનિયાની બજારમાં પાઉન્ડની અને સોનાની જે સરખી કિંમત આજ સુધી રહેતી તે હવે નથી રહી. સોના કરતાં પાઉન્ડની કિંમત ઘટી છે. અત્યાર સુધી દુનિયાના વેપારના ભાવો પાઉન્ડમાં બોલાતા તે હવે ડૉલરમા બોલાય છે. ખરી રીતે રૂપિયાનો પાઉન્ડ સાથેનો સંબધ (જેના દરની વિરુદ્ધ આપણે આટલાં વરસથી બોલતા આવ્યા છીએ) તે સોના ઉપર આધાર રાખતો હતો અને પાઉન્ડની કિંમત સોનાથી ઘટી તેની સાથે જ એ સંબંધ બંધ પડવો જોઈએ, જેથી બન્નેનો સબધ જગતના નાણાંબજારથી એની મેળે સ્વાભાવિક રીતે વ્યવસ્થિત થઈ જાય. પણ સરકાર હૂંડિયામણનો દર કાયમ રાખવા માગે છે. એનો અર્થ એ થયો કે દુનિયાની બજારમાં પાઉન્ડની કિંમત બધે ઘટી ગઈ છે ત્યારે પણ હિંદમાં તેની તેની તે કિંમત રહેશે. આને પરિણામે બ્રિટિશ માલને હિંદની બજારમાં ૧૫ ટકા નફો મળ્યા કરશે. શ્રીયુત બિરલાએ આ કહ્યું છે અને અંગ્રેજી પત્ર 'મૉર્નિંગ પોસ્ટ' પણ આ કબૂલ કરે છે. એક તરફથી ગાંધીજી મિત્રભાવે લૅંકેશાયરના માલને ઉત્તેજન આપવા વૃત્તિ બતાવે છે, મહાસભા તહકૂબીની શરતો પાળીને બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારનું નામ સુદ્ધાં દેતી નથી ત્યારે સ્ટેટ સેક્રેટરી અને હિંદી સરકાર પોતાની સત્તાથી હિંદનું અહિત ન જોતાં, અને આખા દેશના વિરોધ છતાં માત્ર ઇંગ્લંડના સ્વાર્થ પ્રમાણે નાણાંવ્યવસ્થા કરે છે. હિંદને સરકારી રાજ્ય

તરફનું આટલું અપમાન ક્યાંસુધી ભાગ્યે જ લાગ્યું હશે !

હિંદના હૂંડિયામણના દર ઉપર કાબૂ રાખવા હિંદનું સોનું ઇંગ્લંડમાં અનામત રાખવામાં આવે છે. આ સોનું પણ આર્થિક વમળમાંથી બચવા ઇંગ્લંડ વાપરી નાંખે એવી દહેશત છે. ઇંગ્લંડ પોતાના ટ્રસ્ટીપણાનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો કરી લેવા ઇચ્છે છે !

આ વખતમાંથી બચવાનો એક જ ઉપાય છે—સ્વદેશી.

નવા કરો : સર જ્યૉર્જ શુસ્ટર નીચે પ્રમાણે નવા કરોની દરખાસ્ત રજૂ કરે છેઃ (૧) રૂની આયાત ઉપર દર પાઉન્ડે ૭ પાઈ; (૨) સંચાકામની આયાત ઉપર ૧૦ ટકા; (૩) રંગની આયાત ઉપર ૧૦ ટકા; (૪) ગોળ (પરદેશી)ની આયાત ઉપર દર હંડ્રવેટે રૂ. ૬–૧૨ થી વધીને રૂ. ૭–૪; (૫) બૂટ અને શૂઝની આયાત ઉપર ૨૦ ટકા જે પહેલાં પણ હતા, અથવા દર જોડીએ ૪ આના એમાંથી જે વધારે હોય તે; (૬) બનાવટી સૂતર ૧૫ ટકા; (૭) બનાવટી રેશમી માલ, વીજળીની બત્તી ઉપર ૨૦ ને બદલે ૪૦ ટકા; (૮) રૂ, ગાંચાકામ, અને રંગ સિવાય દરેક માલની આયાત ઉપર ¼ વધારો; (૯) ૧૦૦૦ થી ૧૯૯૯ ની આવક ઉપર રૂપિયે બે પાઈ ઇનકમ ટેક્સ, આ વરસ માટે અને પછીને માટે ચાર પાઈ; (૧૦) ઇનકમટેક્સના ચાલુ દરોને માટે, ચાલુ વરસમાં ¼ નો વધારો પછીને માટે ¼ નો; (૧૧) મીઠા સુદ્ધાં બધા દેશમાં બનતા માલ ઉપરની એક્સાઈઝ જકાતમાં ¼ નો વધારો; (૧૨) દેશની અંદરના કાગળો માટે પોસ્ટના દરોમાં ૫૦ ટકા વધારો.

આયાત વેરા અને એક્સાઈઝની જકાતોનો વધારો ૩૦ મી સપ્ટેંબરથી અમલમાં મૂકાશે અને પોસ્ટના દરનો વધારો ગવર્નરજનરલ નક્કી કરે તે તારીખથી.

૨ હજારની આવકવાળા ઉપરનો ઇનકમટેક્સ, અને મીઠા ઉપરનો કર અને પોસ્ટના દરોનો વધારો મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગ ઉપર બહુ ભારે પડશે.

ઉપજને માટે કર નાંખવા પડે પણ રાજ્ય વહીવટ માટે ભયંકર દેવું કરવું પડતું હોય ત્યારે પણ સનંદી નોકરોના પગારોને સ્પર્શ ન કરી શકાય, અને લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડી ન શકાય એના જેવી બીજી શી નાલેશી હોય ?

***

વડી ધારાસભા : વડી ધારાસભામાં જેમનો બોજ પડે તેવા હિંદના સભ્યો રા. ટે. કો. માં ગયા છે ત્યારે તેમની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ સરકાર એક પછી એક દમનનીતિના કાયદા પસાર કરાવ્યે જાય છે. સૌથી પહેલાં વર્તમાનપત્રોને મોઢે મૂંગો દેવાનો સરકારે ઠરાવ કર્યો છે. બંગાળામાં કેટલાક યુવકોએ ખૂન કર્યાં છે, તેનો દોષ વર્તમાનપત્રો ઉપર ઢોળ્યો છે. અને તે અટકાવવા માટે દરેક પ્રેસ પાસેથી રૂ. ૫૦૦૦) સુધીની જામીનગીરી સરકાર મુકાવી શકશે. કોઇ પણ લખાણ સીધી કે આડકતરી રીતે અત્યાચારને ઉશ્કેરનારું જણાતાં આ રકમ ખાલસા થશે, અને રકમ ખાલસા થયા પછી દસ દિવસમાં પ્રેસનું જાહેરનામું એની મેળે રદ જશે. નવા જાહેરનામા માટે રૂ. ૧૦૦૦૦) જામીનજતના જોઇશે અને એવો બીજો ગુનો થયે, સ્થાનિક સરકારની પરવાનગી સિવાય તે પ્રેસને નવું જાહેરનામું કરવા દેશે નહિ. આ બિલ હાલ તો એક વરસને માટે છે પણ જરૂર પડે તો બીજાં બે વરસ સુધી લબાવી શકાશે. ખાલસાના હુકમ ઉપર હાઇકોર્ટમાં અપીલ થઇ શકે છે.

આમાંથી કોઇ પણ પ્રેસ બચી શકે ખરું ! સરકારી અમલદારોને સીધી નહિ તો આડકતરી ઉશ્કેરણી ન દેખાય એવી સરકાર સામે કોઇ પણ ટીકા દોઇ શકે ખરી ?

બીજી તરફથી પર રાજ્યો સાથેના

સંબંધનું (Foreign Relation Bill) બિલ રજૂ થયું છે. બ્રિટિશ હદમાં રહીને કેટલાંક વર્તમાનપત્રો દેશીરાજ્યો વિરુદ્ધ બોલે છે તેનાથી દેશી રાજ્યોનું રક્ષણ કરવા આ કાયદો ઘડાય છે. આને માટે વધારેમાં વધારે એ વરસની સજા ઠરાવી છે.

સત્યાગ્રહની લડાઇ વખતે લડાઇ દાબી દેવાને જે ઑર્ડિનન્સો કરેલા હતા તે જ ઑર્ડિનન્સો નવે અવતારે અત્યારે વડી ધારાસભામાં પસાર કરાવાય છે. સરકાર એમ જ સમજતી જણાય છે કે તહકૂબી માત્ર પ્રજાને અને મહાસભાને બંધનકારક છે, પોતાને નહિ જ તહકૂબીમાં સરકારનો ફાવે તેમ કાયદો ઘડવાનો હક કયાં બંધ થયો છે ? !

અત્યાચારો—ચિત્તાગોંગમાં એક યુવકે એક દેશી પોલીસ અમલદારનું ખૂન કર્યું તે અમલદાર મુસલમાન હતો. કેટલાક મુસલમાન ગુંડાઓએ આને કોમી ખૂન બનાવી હિંદુઓ ઉપર કેટલાય અત્યાચારો કર્યા. આ સંબંધી તપાસ કરવા મહાસભાએ સમિતિ નીમેલી તેનું નિવેદન આવી ગયું છે. નિવેદનનો સાર એ છે કે આ અત્યાચારોમાં અંગ્રેજ અમલદારો અને મુસલમાન પોલીસની ઉશ્કેરણી હતી. તપાસ કરનાર સમિતિના સભ્યો સંભાવિત હિંદુ-મુસલમાન દેશહિતના કાર્યકર્તાઓ છે. આવો અભિપ્રાય સરકારને સ્વતંત્ર તપાસ કરવાને પૂરતો નથી ?

થોડા દિવસ ઉપર, હિજલીની જેલમા બંગાળાના નજર કેદીઓ (detinues)ને રાખ્યા છે તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા છે. જેને પરિણામે બે મરણ પામ્યા છે અને વીસ ઘાયલ થયા છે. આ સંબધમાં તટસ્થ તપાસ કરાવવાને માટે સદર કેદીઓએ ઉપવાસ આદર્યા છે. અને આખી પ્રજાનો આ સબધમાં દૃઢ આગ્રહ છતાં તટસ્થ તપાસ સરકાર આપતી નથી.

ગાંધીજીએ સરકાર સામે જે તહોમતનામુ બહાર પાડેલુ હતું તેનો સરકારે લૂલો જવાબ આપેલો તેનો પાછો સામો જવાબ 'યંગ ઇન્ડિયા'મા બહાર પાડેલ છે. જો સામાન્ય વ્યવહારમાં જેને શરમ કે આબરૂની ખેવના કહીએ છીએ તે સરકાર જેવી રાજ્ય કરતી સત્તાને હોય તો તેણે ખરેખર કેટલીક બાબતો માટે તો શરમાવું જ જોઇએ. ખરેખર, આપણને દરેકને એમજ થાય કે સત્યાગ્રહની લડત દરમિયાન આ કરતાં લોકો વધારે સુરક્ષિત હતા.

* * *

પૂ૦ ગાંધીજીની આ વરસની જયંતી

પૂ૦ ગાંધીજીને ૬૩મુ વરસ આવની ભાદરવા વદ ૧૨શને દિવસે બેસે છે. તેના પહેલાંનું આખુ અઠવાડિયુ જયંતી સપ્તાહ તરીકે પળાશે. સપ્તાહનો મુખ્ય કાર્યક્રમ ખાદીવેચાણ છે. આ યોગ્ય છે. અમે એક જ બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. ગુજરાતને પોતાના પ્રાતની ખાદી તરફ ઘૃણા છે. પણ આ વખતે એમ ન થતા ગુજરાત પોતાની ખાદી ખપાવશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

તેમની મહત્તામાં હિંદ પોતાની મહત્તા માને છે. અમે એ મહાન પુરુષને પ્રસ્થાન તરફથી સપ્રેમ અભિવાદન કરીએ છીએ.

તા. ૩૦–૯–૩૧

મંગલશબ્દ

[વિશ્વશાંતિ પરના એક ખડકાવ્યમાંથી]

ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો,
શતાબ્દિઓના ચિરશાંત ઘુમ્મટો
ગજાવતો ચેતનમંત્ર આવતો. ૩

પ્રકાશના ધોધ અમોઘ ઝીલતી
ખપે ધરા નિત્ય પ્રવાસ-પંથે,
એ તેજ પીને નિજ સૃષ્ટિ ખીલતી
જુએ ઘડી, ને વધતી ઉમંગે.

અંગે લગાવ્યા હિમલેપ શીળા,
જ્વાલામુખી કિંતુ ઉરે જ્વલંત.
મૈયાતણે અંતર શું હશે પીડા?
કે સૃષ્ટિચિંતા ઉરમાં અનંત?

વિશ્રામ કાજે વિરમે નહિ જરા,
અકથ્ય દુઃખે અકળાય હૈડે;
ઉચ્છ્વાસથી વાદળગોટ ઊડે
ને દૂર ફેલે જલનીલ અંચળા.

ભમે ભમે દુઃખતપી વસુંધરા
ડગો ભરે તેજપથે અધીરાં ૧૭

એ તોય પૂરા ન થયા પ્રકાશ!
અંધારમાં આથડી ભૂતસૃષ્ટિ!
આ રક્તરંગી પશુ-પંખી પ્રાણી
પૂકારતાં સૌ નખ-દંત-નાશ.
ને રક્ત પીને ઉછરેલ ભોળી,
આ લાડિલી માનવતા ધરાની
ઇતિહાસની ભૂલભુલામણીઓ
રચે, અને કૈં જગવે લડાઇઓ.
ઘેલી સ્વહસ્તે નિજ અંગ ચીરે,
ને ભીંજતી આત્મ તણાં રુધીરે.

જલ્યાં કરે ચોદિશ કોટિક્લેશ,
શમે ન એ આગ અબૂઝ લેશ.

કો સિંચતા જીવનવારિ સંત
તોયે રહે પાવક એ ધગંત,
પેગામ દૈવી પયગંબરો વદ્યા,
શમી ન એ ભીષણ વિશ્વવેદના! ૩૩

ત્યાં દૂરથી મંગલશબ્દ આવતો!
યુગો તણી કૈંક પડી કતાર,
આવે ધ્વનિ એહની આરપાર; '
'તુ પાપ સાથે નવ પાપી મારતો!' ૩૭

એ મંત્ર ઝીલ્યો જગને કિનારે
ઊભેલ યોગીપુરુષે અનેક,
આરણ્યકોએ, ઋષિમંડલોએ;

સુણેલ બુદ્ધે ઇશુએ, મહાવીરે.
ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગ્યા,
ડૂબી ગયો મંત્ર અનંતતામાં. ૪૩

એ આજ પાછો ધ્વનિ સ્પષ્ટ ગાજતો
આ યુદ્ધથાક્યા જગને કિનારે.

ગાંધીતણે કાન પડ્યો, ઉરે સર્યો
ને ત્યાં થકી વિશ્વવિશાલ વિસ્તર્યો.

યુગોયુગની તપસાધના ફળી!
જરી મહા અંતરવેદના શમી! ૪૯

માસે માસે, અભિનવહાસે,
ઊગે બીજકલા
યુગેયુગે પયગંબર જાગે
ભાંગે જગશૃંખલા. ૫૩

(મગેલુ)

બહિષ્કારને પાત્ર વીમા કંપનીઓ અને લોનબેન્કો

વહેંચણીના ધોરણ પર કામ કરતી નીચે જણાવેલી ૪૦ 'મફત' વીમા કંપનીઓનો બહિષ્કાર કરવા ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિ સૌને આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરે છે.

'મફત' વીમા કંપનીઓ

(હેડ ઑફિસ) મુંબાઈ: ૧ નેપચ્યુન ૨ ન્યૂ બોમ્બે બેન્કીંગ ૩ પ્રેસિડન્સી લાઇફ ૪ ગ્રેટ ઇન્ડીયન મ્યુચ્યુઅલ ૫ માર્સ ૬ ગુડલક ૭ સ્વસ્તિક ૮ વિષ્ણુ ૯ વ્હાઇટ સ્ટાર ૧૦ યુનિઅન બેનિફીટ ગેરંટી ૧૧ ફ્રી ઇન્ડીઆ મ્યુચ્યુઅલ ૧૨ આઝાદ ઇન્સ્યુરન્સ ૧૩ ફોરવર્ડ ઇન્સ્યુરન્સ ૧૪ ઇન્ડીઅન ફ્રેન્ડશી એસ્યુરન્સ ૧૫ સુપ્રીમ ઇન્સ્યુરન્સ

બેળગામ: ૧૬ કિસાન

વડોદરા: ૧૭ ગુજરાત પ્રોવિડન્ટ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ ૧૮ રીલાઅન્સ ૧૯ ઇમ્પીરીયલ લાઇફ એન્ડ ડેથ બેનીફીટ ૨૦ નેશનલ આર્ટ એકઝીબીશન ૨૧ નેશનલ મ્યુચ્યુઅલ ડેથ બેનીફીટ ૨૨ મ્યુચ્યુઅલ લાઇફ એસ્યુરન્સ

રાજપીપળા: ૨૩ રાજપીપળા મ્યુચ્યુઅલ બેનીફીટ

નડીઆદ: ૨૪ ગુજરાત પોપ્યુલર ૨૫ નડીઆદ એસ્યુરન્સ બેન્ક

અમદાવાદ: ૨૬ રાજનગર બેન્કિંગ ૨૭ કુમાર ૨૮ ચન્દ્ર ૨૯ નવજીવન ૩૦ ઓલ ઇન્ડીઆ મ્યુચ્યુઅલ બેન્કિંગ ૩૧ ગ્રાન્ડ ઇન્ડિયન ૩૨ ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ મ્યુચ્યુઅલ ૩૩ પીપલ્સ એસ્યુરન્સ બેન્ક

કાઠીઆવાડ: ૩૪ કાઠીઆવાડ પ્રોવિડન્ટ (રાજકોટ) ૩૫ સૌરાષ્ટ્ર મ્યુચ્યુઅલ બેનીફીટ (જુનાગઢ)

દિલ્હી: ૩૬ વિનસ એસ્યુરન્સ ૩૭ ઇસ્ટર્ન બેન્કિંગ એન્ડ પ્રોવિડન્ટ ૩૮ પંજાબ નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ (લાહોર)

મદ્રાસ: ૩૯ જયભારત ૪૦ સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા

મંગલશબ્દ

[વિશ્વશાંતિ પરના એક ખંડકાવ્યમાંથી]

ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો,
શતાબ્દિઓના ચિરશાંત ઘુમ્મટો
ગજાવતો ચેતનમંત્ર આવતો. ૩

પ્રકાશના ધોધ અમોઘ ઝીલતી
ધપે ધરા નિત્ય પ્રવાસ-પંથે,
એ તેજ પીને નિજ સૃષ્ટિ ખીલતી
જુએ ઘડી, ને વધતી ઉમંગે.

અંગે લગાવ્યા હિમલેપ શીળા,
જ્વાલામુખી કિંતુ ઉરે જ્વલંત.
મૈયાતણે અંતર શું હશે પીડા?
કે સૃષ્ટિચિંતા ઉરમાં અનંત?

વિશ્રામ કાજે વિરમે નહિ જરા,
અકથ્ય દુઃખે અકળાય હૈડું:
ઉચ્છ્વાસથી વાદળગોટ ઊડે
ને દૂર ફેલે જલનીલ અંચળા.

ભમે ભમે દુઃખતપી વસુંધરા
ડગો ભરે તેજપથે અધીરાં ૧૭

એ તોય પૂરા ન થયા પ્રકાશ!
અંધારમાં આથડી ભૂતસૃષ્ટિ!
આ રક્તરંગી પશુ-પંખી પ્રાણી
પુકારતાં સૌ નખ-દંત-નાશ
ને રક્ત પીને ઉછરેલ ભોળી,
આ લાડિલી માનવતા ધરાની
ઇતિહાસની ભૂલભુલામણીઓ
રચે, અને કૈં જગવે લડાઇઓ.
મેલી સ્વહસ્તે નિજ અંગ ચીરે,
ને ભીંજતી આત્મ તણાં રુધિરે.

જ્યાં કરે ચોદિશ કોટિકલેશ,
શમે ન એ આગ અબૂઝ લેશ.
કો સિંચતા જીવનવારિ સંત
તોયે રહે પાવક એ ધગંત,
પેગામ દૈવી પયગંબરો વદ્યા,
શમી ન એ ભીષણ વિશ્વવેદના! ૩

ત્યાં દૂરથી મંગલશબ્દ આવતો!
યુગો તણી કૈંક પડી કતાર,
આવે ધ્વનિ એહની આરપાર;
'તું પાપ સાથે નવ પાપી મારતો!' ૩

એ મંત્ર ઝીલ્યો જગને કિનારે
ઊભેલ યોગીપુરુષે અનેકે,
આરણ્યકોએ, ઋષિમંડલોએ;

સુણેલ બુદ્ધે ઇશુએ, મહાવીરે.
ન તોય નિદ્રાજડ લોક જાગ્યા,
ડૂબી ગયો મંત્ર અનંતતામાં. ૪

એ આજ પાછો ધ્વનિ સ્પષ્ટ ગાજતો
આ યુદ્ધથાક્યા જગને કિનારે.

ગાંધીતણે કાન પડ્યો, ઉરે સર્યો
ને ત્યાં થકી વિશ્વવિશાલ વિસ્તર્યો.

યુગોયુગની તપસાધના ફળી!
જરી મહા અંતરવેદના શમી! ૪

માસે માસે, અભિનવહાસે,
ઊગે બીજકલા
યુગેયુગે પયગંબર જાગે
ભાંગે જગશૃંખલા. ૫

(અજ્ઞેત)

પી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ-અમદાવાદ.

ઉત્તમ માસિક ને રસીલાં પુસ્તકો

નવચેતન માસિક

દર માસે ૮૪ પાનાં, ત્રીસ ચિત્રો, રંગીન પૂઠું, ત્રિરંગી મુખચિત્ર, ઉપયોગી લેખો, જેમ જગતની શૌર્યકથાઓ, આત્માના નીતાર સમી હૃદયસ્પર્શી કહાણીઓ, ભાવભીનાં કાવ્યો, અનુભવની આરસી સમાં પ્રવાસવર્ણનો.

વાર્ષિક રૂ. ૬।=
હિંદ બહાર રૂ. ૭॥
છુટક રૂ. ०॥।

તાતી તલવાર

શ્રી. ચાંપશી ઉદેશીની બીજી નવલકથા. અણનમ ટેક, અડગ સ્વામીભક્તિ, તીવ્ર દેશાભિમાન, અણમોલ માતૃસ્નેહ, કર્તવ્યપાલન અને સ્નેહ વચ્ચેનું વિકટ મંથન વગેરે પ્રસંગોથી ભરપૂર.

પાનાં ૧૫૦ — સચિત્ર —
પાકું પૂઠું. મૂલ્ય રૂ. ૧।
ટપાલખર્ચ જુદું

નવચેતન ઑફિસ * ૧૦ ચોલોક સ્ટ્રીટ * કલકત્તા

જંજીરને ઝણકારે

"નવચેતન"ના તંત્રી શ્રી. ચાંપશી ઉદેશીની લખેલી નવલકથા. જો તમારે દેશભક્તિનો અમૂલ્ય પાઠ શીખવો હોય અને આત્મબલિદાનનાં મૂલ્ય આંકવા હોય તો તમારે આ નવલકથા જરૂર વાંચવી પડશે.

પૃષ્ઠ ૧૨૮ — સચિત્ર —
પાકું પૂઠું. મૂલ્ય રૂ. ૧।
ટપાલખર્ચ જુદું

આશાની ઈમારત

શ્રી. ઉદેશીની ત્રીજી નવલકથા. હૃદયસ્પર્શી પાત્રાલેખન, સચોટ શૈલી, વીજળીના ચમકારા સમી ઘટનાઓ, દિલને હચમચાવી મૂકે એવા વીર ને કરુણરસના પ્રસંગોથી ઓતપ્રોત.

પાનાં ૧૩૦ — સુંદર રંગીન પૂઠું —
મૂલ્ય માત્ર રૂ. ०॥।
ટપાલખર્ચ જુદું

એ શીરનામેથી મેળવી શકશો.

કાચાં પૂઠાનાં છૂટાં
સવાબે રૂપિયા

ટપાલખર્ચ આઠ આના જુદું

પાકું પૂંઠું બાંધેલાં
પોણાત્રણ રૂપિયા

પ્રસ્થાન

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

તંત્રીઓ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૨ આશ્વિન : ૧૯૮૭ અંક ૬

✠ પ્રસ્થાન ✠

પુસ્તક ૧૨ આશ્વિન : ૧૯૮૭ અં- ૬

ચંદ્રદર્શન

(દ્રુતવિલંબિત)

સરવરે તરતી તરણી અને
નયન ‘ ચંદ્ર કહીં ’ કહિ શોધતા
ઉદય શૃંગ થકી તહિઁ આવતી
તિમિર ટાળતી ચંદ્ર તણી પ્રભા
उदयगूढशशाङ्कमरीचिभि
तमसि दूरमित प्रतिसारिते ।
अलकसंयमनादिव लोचने
हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥
[ઉદયગૂઢ શશાંક તણા કરો
તમસ દૂર કરે અહિઁથી તદા
અલક બાંધતી હોય જ એમ આ
હરતું પૂર્વદિશામુખ લોચનો]

કવિશિરોમણિશબ્દ મુખે સ્ફુરે
પ્રિયતમામુખ એ હૃદયે રમે
કર ઉઁચા કરિ કેશ સજાવતી
હૃદયને ભરતી છવિ એ ઉભી
હૃદય લીન સખી સમણે થતા
કર અડાડી વડે શશિની પ્રભા
‘ નયન માંડ ઉગે મુજ કાન્ત જો
ઉદય શૃંગ પરે અસવાર એ ’

[1]અચલ ગર્ગ વને મૃગયા કરી
તુરગ ખેલવિને ગિરિના તટે
વિજયિ કોઇ જુવાન સમો હવે
શિખરથી નયની[2] નમતો ઝુકે.

*   *   *

(વસંતતિલકા)

દક્ષે સતીપતિ તણું અપમાન કીધું
યજ્ઞાગ્નિ માંહિ નિજ દેહ સતી સમર્પે
રુદ્રે ગ્રહી કર મહીં બળતી લતા એ
સર્વસ્વ જીવનતણું કંઇ જો બચે એ !
ગર્ગાચલે વિચરતાં ભવહાય માંહી
ઢાળે સતી નયન એકલ રુદ્ર થાયે
કમ્પે હિમાચલ અને ધ્રુજતી વનશ્રી
ને ભૂમિનું હૃદય ફાટિ[3] સરે વિરામ્યું.

(હરિણી)

નમન ચુમિને પત્ની કેરાં જુવે ભવ સૃષ્ટિમાં
હૃદય મથતી ઉંડી ઉંડી વ્યથા કરિ ગૂઢ એ;
નયન સરતું ઉત્કણ્ઠાથી ભરેલ સરોવરે[4]
હિમગિરિ વિષે વ્યાપી રહેતો જુવે સતી આત્મને ![5]

(અનુષ્ટુપ)

નમસ્કાર તને દેવી ! હિમશ્રી જલરૂપ ઓ !
મૂર્તિ કરુણ ભાવોની શિવશક્તિ વિયોગના ! !

*   *   *

(ત્રોટક)

અભિજાત યુવાન સમો હયથી
ઉતરી નભમાં ચઢતો ક્રમથી
ગગનોપવને હિમરશ્મિ ફરે
સરના હૃદયે પણ રૂપ ધરે !

(રથોદ્ધતા)

મેઘના વિવિધ ગુલ્મની ગ્રહી
ચંદ્રમા વિચરિ વેગથી ઉભો
ચોકમાં ગગનના, હૃદે ધરે
મૂર્તિ એ જલમયી વિયોગની.

---

૧ હિમાલયના એક ભાગનું નામ જે અત્યારે 'કુમાઉ' કહેવાય છે.
૨ નયની સરોવરના કાંઠે નયનીદેવીનું મંદિર છે.
૩ નયનીતાલ જ્વાલામુખીની ક્રિયાથી થયેલું ગણાય છે.
૪ લોકકથા એવી છે કે સતીની એક આંખ સરી પડી અને નયન આકારનું સરોવર થયું.
૫ સતી બીજા ભવમાં ગિરિજા થયાં.

ચંદ્રમા નયન માંડિને ઉભો
પાન એ સરહદે સરી કરે
પ્રેમની પરમ ગૂઢ વેદના
વર્ષતો નભચિ શું પ્રભામિષે ?

* * *

(શાલિની)

આકાશે તો ચંદ્રમા થભિયો ને
તેજોરૂપે અતરિક્ષે ખડું છે
થભે ધીમે ડોલતિ નાવડીઓ

(મંદાક્રાન્તા)

ના થભે ત્યાં હૃદયરસને વર્ષતી સૂરમાલા.

આકાશે ને સ્થલ જલ મહીં સૂરની માલિકાઓ
વ્યાપી રહેતી દ્યુતિમદ ભળી આખ ને કાન તર્પે
સ્વપ્ના જેવું, જગ છતરનું, દૃશ્ય આ પામતો હું
સૌન્દર્યે આ, તરલ તરતો, યોગનિદ્રા વિષે શુ ?

* * *

(દ્રુતવિલમ્બિત)

સરવરે તરણી તરતી હતી
સકલ લોકમહીં શશિ રાજતો
પ્રકૃતિ સુંદર ચિત્ર સમી ખડી
જવનિકા રજતે રમિ ધારતી

* * *

(પૃથ્વી)

કહે કવિજનો સદા શ્રવણરમ્ય શબ્દો મહીં
વ્યથા જ વિખુટા તણી નિરખિ ભાવ સૌન્દર્યના !
યથાર્થ ! નિરખી સુધાકર સુધા બધે વર્ષતો
મને ગમગિની દમે ! સ્મૃતિ ભરાય વ્હાલાં થકી !

(અનુષ્ટુપ)

વાદળું શ્યામ આવતા ઢંકાતાં ચંદ્રમા જરા
નયનો ત્હોય શોધે છે સૌન્દર્યમૂર્તિને નભે !

મુસિફાર

સમાજ સુધારાના સિદ્ધાંતો*

જનસમાજના બંધારણમાં, તેના સર્વમાન્ય નિયમોમાં, તેમજ આ બંધારણ તથા નિયમોને વ્યવહારમાં મૂકવા જતાં રૂઢ થઇ ગયેલા રીતરિવાજોમાં હમેશાં થોડા ઘણા ફેરફાર થયા જ કરે છે. જે સમાજ જીવન્ત અને બળવાન છે તેમાં પ્રસંગોપાત સુધારાવધારા થાય એ કુદરતી નિયમ છે. જેમ જેમ વાતાવરણ બદલાય તેમ તેમ કેટલાક ફેરફાર ન થાય તો સમાજમાં સડો પેસી જાય, તેમાં અસત્ય તથા અન્યાયનાં દુઃખો પેસે અને અંતે એ સમાજની અધોગતિ અથવા છેવટે નાશ થાય.

હિંદુ સમાજની અંદર ન્યાતોનું બંધારણ છે. એ બંધારણ પણ હમેશાં બદલાતું આવ્યું છે, અને દરેક જ્ઞાતિમાં જે નિયમો અને રીતરિવાજો ચાલતા હોય છે તે પણ કાલાનુસાર બદલાયા કરે છે. જ્યારે એવા ફેરફાર કરવાની છૂટ મળતી નથી ત્યારે તે સમાજમાં બંડ થાય છે, અરાજકતા આવે છે અને અંતે તે સમાજ અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય છે.

આજથી સો સવાસો વર્ષ પહેલાં આપણી કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં એવો રિવાજ હતો કે જ્યારે કોઇ માણસ મરી જાય ત્યારે તેની સ્ત્રી અથવા સ્ત્રીઓ તેની સાથે ચિતામાં ખડકાઇને બળી મરે. આ રિવાજ ઇષ્ટ અને આદર્શમય ગણાતો હતો. આજે એ ભાવના જતી રહી છે એટલું જ નહિ પણ જો કોઇ સ્ત્રી આવી રીતે આપઘાત કરે તો તેણે દુઃખથી નાસવાની તથા પોતાની જવાબદારી અને કર્તવ્યથી ભાગવાની કાયરતા બતાવી છે એવું આપણે માનીએ છીએ.

પરદેશગમનથી સમાજમાં ભ્રષ્ટાચાર પેસી જશે એવી બીકથી કાળાંપાણી ઓળંગવાની મનાઇ મૂકવામાં આવી હતી, અને આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાં તે અમલમાં હતી. હજીએ થોડા પ્રમાણમાં એ મનાઇ મોજુદ છે, પણ હવે શિક્ષણને માટે કે વેપારધંધા માટે પરદેશ જવાનું ઇષ્ટ ગણાય છે. આવી રીતે સમાજમાં સુધારા થયા જ કરે છે. સમાજની આસપાસનું વાતાવરણ ચોક્કસ બદલાતું જાય તેને અનુકૂળ ઇષ્ટ ફેરફાર કરવા તેને 'સુધારા' કહીએ છીએ. દરેક ફેરફાર હમેશાં ઇષ્ટ હોય છે એમ ન કહેવાય. આજથી ૩૦-૪૦ વર્ષ પહેલાં જ્ઞાતિબંધનનું જોર એટલું બધું જડ બની ગયું હતું કે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યને તદ્દન દબાવી દીધેલું. આ જુલમનો ખ્યાલ તમારા મારા જેવાને આજે આવી પણ ન શકે. આપણે યુરોપિયન લોકોના સંસર્ગમાં આવ્યા અને તેમના વિચારો તથા આદર્શો આપણે કાને અથડાયા ત્યારે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યને માટે ઝંખના થવા માંડી. તેને પરિણામે આપણે યુરોપિયન લોકોના સારા રીતરિવાજો લીધા અને ખરાબ પણ લીધા. ખરાબ લીધા હતા તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો પડયો છે પણ સારા રિવાજો દાખલ કર્યા વિના ચાલત પણ નહિ. યુરોપિયન પ્રજાની સાથે આપણે નિકટ સંસર્ગમાં આવ્યા ત્યારથી આપણા વિચારો તેમજ આદર્શોમાં ઠીક ફેરફાર થયા જાય છે. આજે હિંદુ સમાજ જગતની બીજી પ્રજાથી અલગ અને અસ્પૃશ્ય રહી શકે એમ નથી. સમાજવાદ અને સામ્યવાદના વિચારો આપણી

---

* ૧૯૩૧ ની સાલમા પર્યુષણના પ્રસંગે અમદાવાદમા આપેલા વ્યાખ્યાનનો ટૂંકો સાર.

વિચારસૃષ્ટિમાં પેસતા જાય છે. ચીન, જાપાન, ઇરાક, ઇરાન, મિસર, તુર્કી અને રૂશિયા એ બધા દેશોની પ્રજામાં પોતપોતાની વિશિષ્ટતા છે અને તે છતાં અમુક વિચારો એ બધી પ્રજાને માટે સર્વસામાન્ય થઇ ગયા છે. રાજકીય પ્રગતિની અંદર આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર બધી પ્રજામાં ફેલાઇ રહ્યો છે. ૧૭૮૯ની સાલમાં ફ્રેંચ વિપ્લવ વખતે જે સમાનતાના વિચારો આખી પાશ્ચાત્ય દુનિયામાં ફેલાઇ રહ્યા હતા તેના કરતાં વધારે એ ભાવનાનો સ્વીકાર જગતભરમાં આજે થઇ રહ્યો છે. આપણી પ્રજા આ સમાનતાના જેવા બીજા આદર્શોનો પણ સ્વીકાર કરી લે છે. એ નવા વિચારો અને આદર્શોને અનુકૂળ આપણા સમાજબંધારણમાં શું શું ફેરફાર થઇ રહ્યા છે અને થશે તેનો વિચાર આપણે કરવાની આવશ્યકતા છે.

સમાનતાની ભાવનાને લીધે રાજ્યની તેમજ સમાજની દૃષ્ટિએ દરેક વ્યક્તિ સરખી છે અને દરેકને અમુક સગવડો ભોગવવાનો સરખો હક્ક છે. જેવી રીતે પુરુષોને કેળવણી આપવાની સગવડ થઇ છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓને માટે થતી જાય છે. દરેક વ્યક્તિને પ્રાથમિક કેળવણી મળવી જોઇએ એ વિચાર આપણે સ્વીકારતા થયાં છીએ. દરેકને ધંધાનું શિક્ષણ મળવું જોઇએ એનો પણ સ્વીકાર થયો છે, જો કે પરદેશી રાજ્યને લીધે તેનો આજ સુધી બરાબર અમલ કરી શકયા નથી. ધંધોવેપાર કરવો અને ઘર ચલાવવું એ બન્નેમાં સરખી જવાબદારી છે. પોતાના ધંધા ઉપરાંત પુરુષવર્ગે તેમજ સ્ત્રીવર્ગે નાગરિક ધર્મનું પાલન કરવાનું છે. ગયે વર્ષે આપણી ગુજરાતી બહેનો મોટી સંખ્યામાં રણક્ષેત્રમાં ઊતરી પડી હતી તે કેટલાંક જૂના વિચારના માણસોથી સહન થતું નથી અને તેથી એવા પ્રશ્નો પૂછાય છે કે બહેનો ઘરકામ છોડીને રાજકીય લડતમાં પડે એ ઇચ્છવા જેવું છે? ખરી વાત તો એવી છે કે સ્ત્રીઓએ એમની સ્વાભાવિક કાર્યદક્ષતાથી ઘરનું કામ સંભાળીને લડતમાં ભાગ લીધો છે. પણ આવી મોટી લડતમાં તો પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓને ઘરનો સંબંધ તોડવો યે પડે. દેશની લડતમાં ભાગ લેવો કે નહિ તેનો નિર્ણય એ બહેનો પોતે કરશે. અને પુરુષોથી તેમાં આડે અવાશે નહિ એવો મારો મત છે સમાનતા અને આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતને પરિણામે હવે પુરુષવર્ગ આપખુદીથી પોતાનો જ કક્કો ખરો કરી શકે એ યુગ જતો રહ્યો છે.

જે સ્ત્રીઓને લાગુ પડે છે તે છોકરાંઓને પણ લાગુ પડે છે. અને આપણી નજર આગળ આપણે જોઇએ છીએ કે કેળવણીમાં મોંટેસોરીની પદ્ધતિમાં આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે. હવે છોકરાંઓનું સ્વમાન ખીલ્યું છે. છોકરાંઓને મારપીટ અને અપમાન થતાં હતાં તે ઓછાં થતાં જાય છે અને થોડા વખતમાં નષ્ટ થઇ જશે. આપણા નોકરોમાં સ્વમાનની ભાવના ખીલી છે. તેમણે પોતાના હક્કની લડત શરૂ કરી છે અને આજે યુરોપ અમેરિકામાં પ્રચલિત છે તેવી રીતે નોકરો વધારે માન, આરામ અને રજા ભોગવતા થશે

સમાનતાનો સિદ્ધાંત જેમ જેમ પચતો જશે તેમ તેમ અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નનો નિકાલ થશે. અસ્પૃશ્યતાની ભાવના અત્યંત ભૂંડી છે પણ એ દુષ્ટ અન્યાયને નાબૂદ કરવા માટે આપણા હૃદયમાં તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે કે કેમ તેમાં આપણી સાચી કસોટી છે.

આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત માત્ર રાજકીય ઝગડાઓનો નિકાલ કરવા માટે ઉપયોગનો નથી. છોકરા છોકરીઓને કેવા પ્રકારનો ધંધો શીખવવો તેના નિર્ણયનો આધાર તેમની

કુદરતી શક્તિ, તેમની લાયકાત, તેમની ઇચ્છાને અવલંબીને રહેશે. છોકરાંઓ મોટી વયનાં થાય ત્યાંસુધી પરણશે નહિ કારણ કે હવે આર્થિક પ્રશ્ન મહા મુશ્કેલ થઇ ગયો છે. મોટી વય સુધી પરણશે નહિ એટલે કેટલાંક (છોકરા તેમજ છોકરીઓ) પરણવાનું બિલકુલ માંડી પણ વાળશે. કોની સાથે પરણવું તેનો નિર્ણય પણ હવે માબાપ કે દાદાદાદી કરી શકશે નહિ, અને જ્ઞાતિબંધન ઢીલું થઇ જશે.

સંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થાએ ગમે તેવી સેવા કરી હશે પણ તે આજના યુગને પ્રતિકૂળ છે તેથી મરણનાં તરફડિયાં મારતી જણાય છે. બળદગાડીની લાંબી મુસાફરી ગમે તેટલી રસિક હોય તે છતાં આજે મુખ્ય ભાગે આપણે રેલવે અને મોટરોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે સંયુક્ત કુટુંબ વિચ્છિન્ન થવા માંડયાં છે.

ન્યાય અને સમાનતા

જૂના જમાનાની બધી સંસ્કૃતિઓમાં એવું બન્યું છે કે પછાત અને જંગલી પ્રજાને અન્યાય કરી, તેમની શક્તિ તેમજ સુખને કચડી નાખીને, અમુક જાહોજલાલી ખડી થઇ છે. આજે યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં પણ એ જ તત્ત્વ જોવામાં આવશે. પોતાના દેશના મજૂર તથા કામગર વર્ગને અને પરદેશ એટલે એશિયા આફ્રિકા વગેરે દેશોની પછાત પ્રજાને કચડી નાખીને યુરોપીય સંસ્કૃતિ જામી છે. આ અન્યાયનો નાશ થવા માંડયો છે. એક તરફથી કામગરવર્ગે બંડ કર્યું છે અને બીજી તરફથી પછાત પ્રજાઓમાં જાગૃતિ આવી છે. આપણા દેશમાં હજી કરોડો માણસો અસહ્ય અન્યાયના ભોગ થઇ પડેલા જણાય છે. ત્રણ ચાર કરોડ અંત્યજો ઉપરાંત આપણે ત્યાં ભીલ, કોળી, બારૈયા, દૂબળા, રાનીપરજ, ઠાકરડા, સંતાલ, ટોડા વગેરે અનેક જાતની પછાત અને જંગલ, પહાડ કે કોતરડામાં રહેતી પ્રજા છે કે જેની ઉન્નતિ વિના આપણે આગળ જઇ શકવાના નથી. શહેરોમાં પણ અડધા કરતાં વધારે ભાગની પ્રજા દુઃખ અને અજ્ઞાનમાં સડે છે. સાંકળની મજબુતાઇ તેની દરેક કડીની મજબુતાઇ પર આધાર રાખે છે તેમ એક રાષ્ટ્રની સંગીનતાનો આધાર તેની દરેક કડીની સંગીનતા પર રહેલો છે. એટલે આ દુઃખી પ્રજાની ઉન્નતિ કર્યા સિવાય આપણી ઉન્નતિ થવાની નથી.

હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમાં અહિંસાને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે તે છતાં આપણા શહેરમાં બીચારા મારવાડીઓ રસ્તા પર અને રેતીમાં લારીઓ ખેંચે છે. તેમની લારીમાં માલ સીંચતી વખતે આપણા પૈસાપૂજક ધર્મિષ્ઠો અહિંસાને યાદ કરે છે ખરા? ધર્મ પાળવામાં રહ્યો છે, દીવાનખાનામાં કે દેવાલયમાં રાખી મૂકવાનો નથી. ત્રીજો સિદ્ધાંત સંયમનો છે. જે માણસોએ કસરત કરી છે તે જાણે છે કે કસરતી માણસ હમેશાં વધારે સંયમી થાય છે. જેમ પ્રજામાં આત્મબળ વધે છે તેમ તે વધારે સંયમી બને છે. એમ કહેવાય છે કે જાપાનમાં છોકરાંઓ ક્વચિત જ રડતાં જોવામાં આવે છે. અહીં હિંદુસ્તાનમાં જે ભેંકડો તાણીને છોકરાંઓ રડે છે તેવું મેં આઠ વર્ષમાં એક પણ વખત યુરોપના કોઇ દેશમાં જોયું નથી. નબળી પ્રજા રડે તેમાં શી નવાઇ? આ નબળાઇને લીધે આપણી આર્ય પ્રજામાં રડવાકૂટવાનો રિવાજ પેસી ગયો છે. અને જ્યારે આપણામાં આત્મબળનું ભાન આવશે ત્યારે તે રિવાજ જતો રહેશે. કહેવત છે કે 'નબળી ગાયને બગાઇઓ ઘણી' તેવી રીતે કંગાલ અને અસંયમી પ્રજાને સેંકડો બગાઇઓ બાઝી છે. ખોટી મોટાઇને લીધે લાખો

અને કરોડો રૂપિયા લગ્નમરણ પ્રસંગે ખર્ચવામાં આવે છે તે દુર્વ્યય ક્યાં સુધી ટકી રહેશે? કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રયની પદ્ધતિનો આધાર અસમાનતા પર છે. જેમ જેમ આ સિદ્ધાંતો આપણા જનસમાજમાં પચી જશે તેમ તેમ આ બધા કુરિવાજો ઊખડી જશે. ઈસ્લામને માટે આપણે એટલું કહેવું જોઇએ કે એ ધર્મમાં અજબ રીતે સમાનતાની ભાવના ખીલી છે. ભણેલો અને અભણ, વિદ્વાન મૌલાના અને હાથે મજૂરી કરી પેટ ભરતો મુસલમાન એ બન્ને એક ભાણે સાથે બેસીને ખાય છે. તેમનો ભ્રાતૃભાવ જબરો છે. એકનું દુઃખ બીજો ઉપાડી લે છે. મુડદાંને કબરસ્તાનમાં લઇ જતા હોય તે વખતે જેટલા મુસ્લીમો સામા મળે તે એક બે મિનિટ સુધી પોતાનો ખભો આપે છે. આપણા હિંદુસમાજમાં જૈનને અન્યાય થતો હોય તો હિંદુને લાગે નહિ, આડાં ટીલાંવાળાને ઊભાં ટીલાંવાળા માટે લાગણી ન હોય, એવી ભયંકર સ્થિતિ છે. ટીલાં અને ટપકાં, જનોઇ અને કંઠીએ સેંકડો ભેદ પાડી નાખ્યા છે. હિંદુસમાજમાં બળ નથી કારણકે તેમાં ભ્રાતૃભાવ નથી, ઐક્ય નથી, અને મતભેદને માટે ભયંકર અસહિષ્ણુતા છે.

જે વિચારો—જે આદર્શોને લીધે આપણે રાજકીય પરિવર્તન કરી રહ્યા છીએ તે જ વિચારો અને આદર્શો વડે આપણે સમાજસુધારણા કરી રહ્યા છીએ. બન્નેનાં હથિયાર પણ સરખાં છે. આત્મશુદ્ધિ, આદર્શોનો પ્રચાર અને સત્યાગ્રહ એ આપણાં સાધનો છે. આ સાધનો ઉપાડીને તમે પ્રવૃત્ત થઇ જાઓ તો લગભગ અલોપ થઇ ગયેલા ધર્મને પાછો લાવી શકશો એવી આશા રહે છે.

સુમન્ત મહેતા

લંડનથી પત્ર

૬ બોર્ફર્ટ ગાડન્સ
લંડન એસ. ડબલ્યુ. ૩
૨૫ – ૯ – ૩૧.

સ્નેહી ભાઇ પાઠક,

'પ્રસ્થાન'માં લંડનની ખબરઅંતર લખવાનું તમારું આમંત્રણ મળતાં મને કેટલો બધો આનંદ થયો તે હું વર્ણવી શકતો નથી. થોડા જ દિવસ પર રમેશ (ડૉ. સુમંતનો પુત્ર) મારી સાથે રહેતો હતો ત્યારે મને અમદાવાદ ખૂબ યાદ આવતું. આપણા બધા જૂના–'યુગધર્મ'ના વખતના મિત્રમંડળની ખૂબ ખબરઅંતર મધરાત સુધી વાતો કરી પૂછેલી. ને ઘડીભર જાણે અમારા—અથવા જે આશ્રમમાંથી મને જેલમાં રવાના કરવામાં આવ્યો હતો, તેનાં સ્મરણો દિલમાં ઊંડાં ઊંડાં જાગૃત થયાં જ કરતાં. તે પછી થોડા જ દિવસમાં તમારું મીઠું નોતરું મળ્યું. તેથી મારા કંઇક શુષ્ક ને સખ્ત બનેલા દિલમાં આનંદની હેલીઓ આવે છે.

'પ્રસ્થાન'માં ભાઇ નંદલાલના કાગળો અમેરિકાથી આવતા તે મેં કોઇ કોઇ વખત વાંચેલા. ત્યારે મને સ્વપ્ને પણ થોડો જ ખ્યાલ હતો કે હું પણ વળી લંડનથી કંઇક તેમાં ચીતરીશ. પણ નંદલાલ તો અમદાવાદથી જ અમેરિકા ગયેલા ને પાછા જૂના સંસાર–

સમાજમાં ભળી ગયા. હું તો સાત વરસ મુંબઈમાં રહીને—ને વળી દશ મહિના જર્મનીની તોફાની ભૂમિમાં રહીને લંડન આવ્યો છું મેં 'યુગધર્મ' સંકેલ્યા પછી પણ જાણે અનેક ભવ વીતાવ્યા હોય એમ લાગે છે. મારા જીવનના રંગમાં તેમ મારા વિચારો લાગણીઓ ભાવનાઓના વહનમાં ઘણું જ પરિવર્તન થયું છે. છતાં જેવા અભિમય ભાવથી હું આ પત્ર પાઠવું છું, ને હવે પછી વખતોવખત પાઠવીશ, તે તેવા જ કંઇક ભાવથી તમે ને તમારા વાંચકો વધાવી લેશો. કોઇક બોલ કડવા કે અતડા લાગે તે પણ ગમ ખાઇને સહી લેશો એવી આશા રાખું છું.

આટલી પ્રસ્તાવના કરી વળી પાછો સાત વરસે જાણે 'યુગધર્મ'ની ખુરશી અથવા સાદડી પર બેસીને પાછો લખવા માંડું છું.

ભાઇ સુમંતના કાગળ પરથી તેમના ને કદાચ તમારા સૌના મનમાં પણ, એવી શંકા રહેલી જણાય છે કે હું કદાચ ગાંધીજીને લંડનમાં મળવા ન જાઉં! પણ તે કેમ બને? મારા વિચારો ગમે તેટલા બદલાયા છે તોપણ મારું ખમીર બદલાયું નથી, બદલી શકાયું નથી. ગઈ સાલ જ્યારે સીનેમાનો ઊંધો વેપલો કરતો હતો ત્યારે પણ તેમના સત્યરસ-સંગ્રામની નોબતો સાંભળીને મારા હૈયાના તારમાં ઝણઝણાટ થવા લાગેલો. ને તેમની ગિરફતારીના સમાચાર મેં એકાએક સાંભળ્યા ત્યારે મારા સ્ટુડીઓનાં પગથિયાં પર ઊભો હતો છતાં પણ મારી આંખોમાં અનાયાસે આંસુ ઊભરાઇ આવેલાં. ગાંધીજીની ધાર્મિક, સામાજિક ને રાજકીય ભાવનાઓની સામે ગમે તેટલો લડું છું તોપણ તેમના પ્રત્યે એક બુઢ્ઢા બાપ કે દાદા જેવી લાગણી અખંડિત રહી છે. ને તેથી ગઇ ૧૨ મી તારીખની સાંજે ગાંધીજી લંડનમાં પધાર્યા તે જ દિવસે તેમનાં દર્શન કરવા હું ફ્રેંડઝ હાઉસમાં પહોંચી ગયો હતો.

તે દિવસે સવારથી હવા ઘણી ખરાબ હતી. વાદળ ઘમઘોર ઘેરાયાં હતાં. ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. છતાં બસેંએક માણસ કલાકદોઢ કલાકથી તે મકાનના દરવાજા આગળ ગાંધીજીની વાટ જોતાં ઊભાં હતાં. કેમેરાઓની ને Fox monic tone ની પલટન પણ ઊભી હતી. ગાંધીજીને આવવાનો વખત થયો તેવામાં એક ભાઈ તેમની બોટ ટ્રેનથી પહેલા પહોંચીને આવ્યા હતા. તેમણે ધોતિયું પહેરણ ને ટોપીનો અસલ ગાંધીશાહી પોશાક પહેર્યો હતો—માત્ર દક્ષિણી ભાઇઓની માફક ધોતિયાંની સાથે કાળાં ગરમ મોજાં તેમણે પહેર્યાં હતાં. તેઓ ગાડીમાંથી બહાર નીકળી પડયા એટલે તેમને કોઇ નવી જાતના પ્રાણી સમજીને લોકો તેમની આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા, કેમેરાઓ તેમની સામે ગોઠવાઇ ગયા, એટલે તેઓ ઘણા ગર્વથી ફુલાઈ પણ ગયા. પણ થોડીવાર પછી તેમની નવીનતા ઓસરી ગઇ એટલે તેમનો ભાવ ઘટી ગયો ત્યારે જરા ઝંખવાણા પડી ગયા.

હું સભાસ્થાનમાં ગયો ત્યારે હૉલ ભરાવા માંડયો હતો. અડધાએક કલાક પછી, પહેલા માલવિયાજી, પટ્ટણીજી ને શ્રીમતી સરોજિની નૈડુ પધાર્યાં. સર્વેએ તેમને ઠીક સત્કાર આપ્યો. પણ છેવટે ગાંધીજી, મહાદેવભાઇ દેવદાસ ને મીરાંબહેન સાથે પધાર્યા ત્યારે તો તેમને કુદરતી રીતે જ અસાધારણ માન મળ્યું. પાંચેક મિનિટ સુધી તાળીઓનો ગડગડાટ ચાલુ રહ્યો. ગાંધીજી તો જેવા અમદાવાદમાં તેવા જ લંડનમાં દેખાયા. તે જ રૂપ ને તે જ વેશ. અલબત, મેં તેમને સાતેક વરસ પછી જોયા તેથી તેમના જરા ઘસાઇ ગયેલા ચહેરા પર ને તેમનાં કાયમનાં ચશ્માં પર મારી નજર ઠરી રહી.

મી. હાઉસમેન ને ગાંધીજીનાં ભાષણ તો તમારે ત્યાં છાપાંમાં ઘણાં જ વિગતવાર આવી ગયાં હશે તેથી હું તેનો સાર પણ આપતો નથી. પણ તેમના શબ્દો મારા કાનમાંથી મારા દિલમાં આરપાર જતા હતા.

* *

બીજે જ દિવસે રવિવારે બપોરે સાડાબાર વાગે બે પટેલ મિત્રોની સાથે હું ગાંધીજીને મળવાને કિંગ્ઝલી હોલ પહોંચી ગયો. મહાદેવભાઇ મને છેક ખુલ્લી અગાશીમાં ગાંધીજી રેંટિયો ચલાવતા હતા ત્યાં લઇ ગયા. પહેલા તો મને તેમણે ઓળખ્યો જ નહિ. પણ પાસે જઇને કંઇક બોલ્યો એટલે તો . . . ખૂબ આનંદમાં હસીને બોલ્યા : "ઓહો ઇન્દુલાલ! બહુ વરસે મળ્યા. હું તો ધારતો જ હતો કે તમને કદાપિ છેક ખોઇ બેસવાનો તો નથી જ!"

"હું આપને સાત વરસે મળું છું" મેં નમસ્કાર કરીને કહ્યું. "છેલ્લો આપને બેલગામની કોંગ્રેસ વખતે ૧૯૨૪માં મળેલો."

"હા, બરાબર." તેમણે રેંટિયો ચાલુ રાખીને કહ્યું. "તમને મારો કાગળ મળ્યો કે નહિ?"

"ના, મેં આપને બર્લીનથી લખેલા કાગળના જવાબની વાટ તો ઘણી જ જોઇ" હું બોલ્યો.

"અરેરે!" ગાંધીજી કહે "હું દરેક વખતે એમ ધારું કે મેં તમને જવાબ લખ્યો. ને પછી મહાદેવને પૂછું કે મેં ઇન્દુલાલને લખ્યું? ને દર વખતે જવાબ મળે 'ના'. આમ મારી આટલી રખડપટ્ટીમાં અત્યાર સુધી ન જ લખાયું."

આટલી પ્રસ્તાવના થયા પછી બીજી વાતો થઇ. હિંદુ-મુસલમાન, રાજાઓ વગેરે સવાલો પર ગાંધીજીના વિચારો ચાપી જોયા. તેમાંથી કંઇ ખાસ જાણવાનું ન મળ્યું. તમે તો જાણો છો જ ગાંધીજીને કંઇ બહુ આશા નથી. તે માન્યતા ખરી પડી.

વાત ચાલતી હતી તેવામાં કાંતવાનું પૂરું કરીને ભોજન લાવવા ગાંધીજીએ મીરાંબહેનને ફરમાવ્યું. Menu નો ક્રમ તેમણે કહી સંભળાવ્યો ને મીરાબહેન સામગ્રી લેવા ચાલ્યાં એટલે ગાંધીજી હાથ મો ધોવા ગયા. પાછા આવીને દૂધ-ફળ આરોગતે આરોગતે ક્યાંય સુધી મેં તેમની સાથે વાતો કરી જાણે ફરી પાછો સાબરમતીના આશ્રમમાં કે યરોડાની જેલમાં તેમની પડખે બેસીને, તેમના અંતરમાં સમાઇ જઇને, એક કુટુંબી તરીકે વાત કરતો હોઉં એમ લાગ્યું. અમે બધા અમારુ ખાણું પણ ભૂલી ગયા. વખત જતો ગયો તેમ પેટ જોરથી ઊંડું દબાવતા ગયા છેવટે ખાણું પૂરું થયું ને થોડી વારમાં સર તેજ બહાદુર સપ્રુ ને મી. જયકરની પધરામણી થઇ એટલે અમે બધા ઊઠીને ઊભા થયા.

"વખતે ફરી આપને મળવાનો પ્રસંગ મળી શકશે" મેં બીતે બીતે કહ્યું.

"જરૂર આવતા રહેજો" ગાંધીજીએ કહ્યું. "તમે મારાથી હમેશાં ભાગતા ફરતા હતા!"

અમે ચાલ્યા. એક દાદરો ઊતર્યા એટલે વળી શ્રી. શાસ્ત્રી ને માલવિયાજીનાં દર્શન થયાં. દિલ્હીમાં ગાંધીજી સાથે વલ્લભભાઇ ને જવાહીરલાલ હતા; અહીંઆં આ જરીપુરાણાં રાજરત્નો છે. જોઇએ હવે શું થાય છે.

તે પછી ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ મોટે ભાગે ફીડરલ સ્ટ્રક્ચર કમિટીમાં ને ખાનગી મસલતોમાં જ સંકુચિત થઇ રહેલી છે. તેમણે તે કમિટીમાં આપેલાં ભાષણો તો તમારા વાંચવામાં આવ્યાં હશે. એટલે તે પર મારી લાંબી ટીકાઓ આપીને તમને કંટાળો આપતો નથી.

ચાર્લી ચેપલીન ગાંધીજીને મળવા ગયો હતો. તે મહાત્માજીની પ્રાર્થનામાં પણ ભળ્યો. બન્નેના ચિત્રનું કટીંગ આ સાથે મોકલું છું. તે વિશે પણ અહીંઆંના છાપાના રિપોર્ટ મુંબઇમાં પ્રગટ થયા હશે. આજે ગાંધીજી માન્ચેસ્ટર જવાના છે. ત્યાંથી તેઓ પાછા આવશે ત્યારે પછી કદાચ આવતે અઠવાડીએ તેમનાં દર્શન કરવા પાછો જઇશ.

સદ્ભાગ્યે ગઇ કાલે સાંજે હાઇડ પાર્ક તરફ ફરવા જતો હતો તેવામાં સામેના ફૂટ-પાથ પર દેવદાસ ને પ્યારેલાલ નજરે પડયા. દેવદાસ સામેથી રસ્તો ઓળંગતાં થોડુંઘણું મુંઝાયા ને ગુંચાયા પછી મારી પાસે અનાયાસે જ આવી પહોંચ્યા. તેમને ગાંધીજીની ખબર પૂછી. દેવદાસ કહે: " બાપુને તો આવું કામ દેશમાં પણ પહોંચ્યું નથી. છેક રાતના એક વાગે સુએ છે ને સવારે તો ચાર વાગ્યાથી કામ શરૂ કરે છે. માણસોનો appointments નો મારો તો એટલો બધો છે કે કહેવાની વાત જ નહિ. છતાં આવવું હોય ત્યારે સવારે આઠેક વાગે ટેલીફોન કરી જોજો તો નક્કી કરીશું. "

પછી રાજકારણ વિષે બોલતાં કહે: " બાપુને તો કંઇ આશા નથી. હિંદુ મુસલમાન એકતાની પણ આશા નથી. બાપુ થોડુંક અંગ્રેજોના humour કરીને ચાલ્યા જશે. "

અત્યાર સુધીનો સરવાળો આ છે.

તમે ભાદરવા સુદ પુનેમે તમારો અંક બહાર પડવાનું લખ્યું છે. ભાદરવાની ને પુનેમની પણ એમને એમ તો મને ખબર પડત જ નહિ. ઘણા વખતથી દેશી મહિના છેક જ ભૂલી ગયો છું. મારી ડાયરી પણ અંગ્રેજી નહિ પણ જર્મન છે, છતાં તમે ઉદારતાથી સાથે સાથે અંગ્રેજી તારીખ પણ લખી છે તે પરથી જાણું છું કે-આ લખું છું ત્યારે જ ચૌદશ થઇ. ને તમારો કાગળ પણ પરમ દિવસે બારશે જ મળ્યો. તેથી આ લખાણ મળતાં વિલંબ થયો લાગે તો તે દરગુજર કરવા વિનતિ કરીને આ જેવો તેવો કાગળ તમારી ને 'પ્રસ્થાન'ની સેવામાં રજુ કરું છું.

લે. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના
વંદેમાતરમ.

સખી ! - જો ને—

[નીચેના ગીતની સ્વરરચના અને તરજ઼ સંગીતપ્રવીણ શ્રી. શંકરરાવ ગણેશ વ્યાસે કરેલી છે. ચિન્હપદ્ધતિ ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયની છે. શબ્દાર્થ રચના શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખે કરેલી છે. સં૦ત્રી]

રાગ માંડ–તાલ દાદરા

સખિ ! જો ને આ ચાંદલો શો ગગને રાજતો
શો ગગને રાજતો
સખિ ! જો ને શો સરવરે કિરણ ગુંથતો. સખિ ! જો ને આ૦

સાખી

હૈયે પ્રિયતમ પ્રકાશતો પણ ક્યાં છે એ મુખચંદ
શા ને તું ઓ ! મત્ત થઇ ઝરે કરુણ આક્રંદ ?
સખિ ! છો ને એ ચાંદલો ગગને રાજતો,
સખિ ! એની એ ટેવ સદા પ્રણયી બાળતો. સખિ ! જો ને આ૦

રાગ માંડ — તાલ દાદરા

♀ म प ध नी सां सां सां सां रें नी सां नी ध प ध Ψ नी ध प ग म प ♀
સખી . . . જો ને આ . ચાં દ લો . શો ગ ગ ને . રા જ તો

प ध नी सां नीध Ψ नी ध प ग म प ♀ म म म म म म ग म प ध नी सां नी
શો . . . . ગ ગ ને . રા જ તો સખી જો ને શો સ ર વ રે . . . . .

धं Ψ नी ध प ग म प. ‖
કિ ર ણ . ગું થ તો ‖

સાખી

म प ध नी सां सां सां सां सां सां सां सां सां रें नी सां I नी सां नी ध
હૈ યે . . . પ્રિ ય ત મ પ્ર કા શ તો . . . .

नी ध प.ध नी सां I ध ध ध सां रें रें रें सां रें गं I रें मं गं रें सां नी ध-
. . . . પ ણ ક્યાં છે એ મુ ખ ચ . . . .

सां सां सां नी ध ध ध प नी ध प नी ध प म म प ध नी सां नी ध म म ग
દ શા ને . તું એ મ સ્ત થ ઈ . . . . . ઝ રે . . . . . ક રુ ણુ

सा ग रे ग सा सा
આ . . . ક્રં દ

♀ म प ध नी सां सां सां सां रें नी सा नी ध प ध Ψ नी ध प ग म प
સખી . . . છો ને એ . ચાં દ લો . . ગ ગ ને . રા જ તો

♀ म म म म म म ग म प प ध नी सा ध Ψ नी ध प ग म प. ‖
સખી એની એ રૈ . વ સ દા . . . પ્ર ણ યી . બા ળ તો ‖

કામદાર કમિશનનો હેવાલ*

૨

મોસમી કારખાનાં

મોસમી કારખાનાં એટલે આખું વરસ જે કારખાનાં ન ચાલતાં હોય પણ અમુક ઋતુ અને મોસમમાં જ જેનું કામ ચાલતું હોય. એવાં કારખાનાંમાં જીનો અને પ્રેસો અગત્યમાં અગત્યનાં છે એમા ૧,૩૬,૬૬૬ સ્રીપુરુષ મજૂરો જોડાએલાં હાલના કારખાનાંના કાયદામાં આ કારખાના માટે જુદી કલમો નથી. કમિશને કારખાનાંના બે વિભાગ પાડી કાયમી અને મોસમી કારખાનાં માટે જુદી ભલામણો કરી છે. હાલ તો મોસમી કારખાનાં વધુ કલાક કામ કરવાની છૂટ આપનારી કલમોનો ઉપયોગ કરે છે, દુરુપયોગ પણ કરે છે, કારણકે ઇન્સ્પેકટરનુ લક્ષ તો ઉદ્યોગનાં મોટાં કેન્દ્રો તરફ જ રહે છે અને કારખાનાં ઉપર નિરીક્ષણ બરાબર રહેતુ નથી. પરિણામે આ કારખાનાંમાં કામદારોની સ્થિતિ દયાજનક હોય છે. કમિશનને જણાયુ છે કે જીનોમા, ખાસ કરીને પજાબમાં, સ્રીકામદારો પાસે ખૂબ વધારે પડતું કામ લેવાના અને કારખાનાંના કાયદાના ભંગના અસંખ્ય દાખલા બને છે. ગામડાંમાંથી આવતા મજૂરો બિચારા કાયદાથી અજ્ઞાત હોય છે અને એમની નાણાંભીડ પણ અત્યત હોય છે. એટલે એમની પાસેથી ફાવે તેમ કામ લેવાય છે. યંત્રથી અકસ્માતો થાય તે તરફ દુર્લક્ષ કરવામા આવે છે. આ સ્થિતિમાં નિરીક્ષણની પદ્ધતિ મજબૂત અને સખત કરવાની ભલામણ કમિશન કરે છે

મોસમી કારખાનાના કામના કલાકોની બાબતમાં કમિશને ઉદારતા બતાવી છે. આ કારખાનાંમા આખુ વરસ કામ ચાલતું ન હોવાથી તેમ જ ગામડાંમાં છૂટામાં કારખાનાં આવેલાં હોવાથી એકાદ કલાક વધારે કામ રખાય તો તેમને વાંધો લાગતો નથી.

અરક્ષિત ઉદ્યોગો

'ધીમે ધીમે પ્રગતિ' કરવાનું સૂત્ર લક્ષમાં રાખી અરક્ષિત ઉદ્યોગોને થોડુંઘણું રક્ષણ આપવાનું કમિશનને આવશ્યક લાગ્યું છે. રંગશાળાઓ, બીબાં બનાવવાનાં અને લાકડાં વહેરવાનાં કારખાનાં, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં આવેલાં અબરક વહેરવાનાં કારખાનાં, પશમના ઊન સાફ કરવાનાં કારખાનાં, લાખના કારખાનાં, દેશભરનાં બીડીઓનાં કારખાનાં, નેતરાડઓ બનાવવાનાં કારખાનાં, ઇત્યાદિનો સમાવેશ આ મથાળા હેઠળ કરવામાં આવ્યો છે. આવા 'ગૃહ ઉદ્યોગો'માં કામદારોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક હોય છે. બાળકો અને સ્રીઓની કમકમાટી ઊપજાવે એવી દશાનું ચિત્ર કમિશને દોર્યું છે. પાવર મશિનરી ન હોય એવા ૫૦ અને વધારે કામદારોવાળાં કારખાનાંને રજિસ્ટર કરી એ માટે એક સારો જુદો કાયદો ઘડી કાઢવા કમિશને ભલામણ કરી છે કમિશનના મજૂર સભ્યો માગે છે કે ૨૫ કામદારોવાળાં આવાં કારખાનાં માટે કાયદો કરવો જોઇએ. ઇલેક્ટ્રિક કે ઓઇલ એંજિનથી ચાલતાં હોય તેવાં કારખાનાંમાં દશ ઉપરાંત મજૂરો કામ કરતા હોય તેને માટે અત્યારના

* આ લેખનો પહેલો ભાગ પ્રસ્થાનના આવતા અંકમા છપાયો છે.

ફેક્ટરીના કાયદાની નક્કી કરેલી કલમો લાગુ પાડવી જોઇએ આવા કારખાનાના નિરીક્ષણની મુશ્કેલીઓ કમિશન સ્વીકારે છે અને હાલ તરત બાળકો અને સ્ત્રીઓની અમલ સ્થિતિ માટે તથા મજૂરોનુ અકસ્માતથી રક્ષણ થાય તે માટે જ હળવા સુધારા સૂચવે છે

કામદારોની આવક અને જીવનનું ધોરણ

કામદારોની આવકનો પ્રશ્ન કમિશનને મુશ્કેલમા મુશ્કેલ લાગ્યો છે આ સંબધી જરૂરી આકડા નથી મળતા એ સંબધી કમિશને ખાસ ભાર મૂક્યો છે, અને આકડાઓ ભેગા કરી જુદા જુદા ઉદ્યોગોમા જોડાએલા મજૂરોની આવક અને જીવનનુ ધોરણ તપાસવા આગ્રહભરી ભલામણો કરી છે. કામદારોના ઓછામા ઓછા પગારના નિર્ણય કરવા સબધી કમિશન સમક્ષ ઘણી જુબાનીઓ પડી હતી આ પ્રશ્ન બાબત કેટલીક ગેરસમજુત છે તેથી એ વિષે વિચાર કરવામા ગફલત થાય છે. તેથી આ સંબધી આતરરાષ્ટ્રીય કામદાર કોન્ફરન્સે ૧૯૨૮ની સાલમા જે ઠરાવ કર્યો છે તે લક્ષમા રાખવાની અગત્ય છે

'જે ઉદ્યોગોમા પગારનુ ધોરણ અસાધારણ હલકુ હોય અને જ્યા મજૂરમાલિકની મસલતથી ધોરણો બાધી શકાય અને રક્ષણ મળી શકે એવ મડળો ન હોય તે ઉદ્યોગોમા (અને ખાસ કરીને ગૃહઉદ્યોગોમા) ઓછામા ઓછુ પગારનુ ધોરણ નિયત કરવા ઘટતી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જોઇએ'

આ અવતરણ બતાવે કે મોટી મિલોના કામદારો માટે ઓછામા ઓછુ પગારનુ ધોરણ નિયત કરવાનો પ્રશ્ન છે જ નહિ ઉપર જણાવ્યા તેવા અરક્ષિત ઉદ્યોગોને આ બાબત લાગુ પડે છે એના કામદારોના પગાર અને જીવનના ધોરણના આકડા નથી મળતા તેથી પ્રાસ્તાવિક તપાસો કરવાની અગત્ય કમિશન જુએ છે કામદાર નેતાઓને આ પ્રશ્નની અપૂર્ણ તપાસને લીધે તથા ચોક્કસ ભલામણના અભાવને લીધે નિરાશા ઊપજી છે

સુતર કાપડના ઉદ્યોગનો પ્રશ્ન જુદો છે કમિશન જણાવે છે તેમ,

'પગાર કરવાની પદ્ધતિમા અને ભાવોની સરખામણીમા એક અને બીજા કેન્દ્ર વચ્ચે ખૂબ ફેર જણાય છે, એટલુ જ નહિ પણ એક કેન્દ્રમા જ એક મિલ અને બીજી મિલ વચ્ચે પણ ફેરફારો છે.'

'અમદાવાદમા તો આ તફાવતો વળી વધારે છે' એટલે સુતર કાપડના ઉદ્યોગ માટે એક જ જાતનું કામ કરવા માટે પગારનુ સર્વસામાન્ય ધોરણ નિયત કરવાના પ્રશ્નોનો જ નિકાલ કરવાનું રહે છે ૧૯૨૨ની સાલથી મુબઇ ઇલાકામા આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે ૧૯૨૭ની સાલમા ટેક્સટાઇલ ટેરિફ બોર્ડ નીમાયુ તેણે મુબઇના મિલમાલિક મડળને પગારનું સર્વસામાન્ય ધોરણ કરવા ભલામણ કરી હતી ૧૯૨૮–૨૯મા મુબઇની હડતાળ તપાસ સમિતિએ એ સબધી વિગતવાર તપાસ કરી હતી હજી આ સબધી પગલા લેવાયા નથી. શાળખાતાના કારીગરોના પગારની ગણતરી એવી ગુચવણ ભરેલી અને મુશ્કેલ હોય છે કે સામાન્ય ભણેલો માણસ પણ તે સમજી શકે નહિ તો પછી અજ્ઞાન મિલકામદારના વિષે પૂછવુ જ શુ? હિન્દુસ્તાનમા પગારના દરોની છાપેલી યાદી ચોડવામા આવે છે એવી પ્રથા પણ અહીં નથી આ સ્થિતિમા કારીગર ગુચવાય છે અને જ્યારે જ્યારે પગારની ચિઠ્ઠી મળે છે ત્યારે એના મનમા ખોટી ગણતરી થયેલી હોવા વિષે શકાઓ રહી જ જાય છે ગેરવાજબી રીતે કાપકૂપ કે ખોટી ગણતરી નથી થતી હોય તેની એને શી ખાતરી પડે? તેથી હડતાલો પણ પડે છે વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી આ બાબત કમિશને માલિકોને ફરજ પાડી હોત તો કાઇ ખોટુ નહોતુ

Living wage એટલે કામદારો સગવડથી જીવનનિર્વાહ કરી શકે એવું ધોરણ નિયત કરવાની બાબતમાં કમિશને ભલામણ કરી નથી તે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કામદારોના પગારના તેમજ જીવનનિર્વાહના થોડાક જૂના આંકડા કમિશને ફરી છાપ્યા છે. કામદારના પગારનું ધોરણ, રૂપિયા આના પાઇમાં મળતો પગાર, અને એને પડતા ખરા પગાર (Real wages), એ ત્રણેયમાં ફરક હોય છે. અનાજ અને બીજી જિંદગીની જરૂરિયાતોના ભાવ વધેઘટે છે અને તેની અસર મજૂરના ખરા પગારના ધોરણ ઉપર થયા કરે છે. એટલે આ મુશ્કેલ પ્રશ્નની ઘણી વિગતોમાં ઊતરવાની આવશ્યકતા રહે છે. છતાં એટલું તો પુરવાર થયું છે કે મજૂર પોતાના પગારનો ૮૫ ટકા ભાગે ખોરાક, બળતણ, દીવાબત્તી, કપડાંલત્તાં અને ઘરભાડામાં વાપરે છે. કામદારને શરીરની આ જરૂરિયાતો ઉપરાંત બીજી જરૂરિયાતો હોય છે એ કેમ ભૂલી શકાય ? પગારના સાઠ ટકા આ ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો માટે વપરાય એવું ધોરણ સામાન્ય રીતે મનાએલુ છે. આ બધું વિચારતાં કામદાર માટે ' Living wage 'નો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવો જોઇએ. અમદાવાદના કામદારોને માટે શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ પચ તરીકે સાત ટકા પગારનો વધારો કરી આપ્યો ત્યારે આ સિદ્ધાંત પર તેમણે ભાર મૂક્યો હતો. અને ગાંધીજીએ એ સબંધી ' યંગ ઇંડિયા 'માં અગ્રલેખ લખી આ સિદ્ધાંતના સ્વીકારની અગત્ય જણાવી હતી. આ પ્રશ્ન વિષે કમિશન પાસે સઘળાએ અસરકારક ભલામણોની આશા રાખી હતી તે નિષ્ફળ ગઇ છે.'

મજૂરોની આવકના પ્રશ્નની જોડે તેના પગારમાં થતી કપાત અને દંડની બાબત વિચારવી અગત્યની છે. ' પ્રસ્થાન 'માં આ વિષે વિગતવાર ચર્ચા એક આગલા અંકમાં અમે કરી હતી અહીં તો માત્ર કમિશનની ભલામણોની તારવણી જ કરીશું. કમિશનની ભલામણોનો સારાંશ નીચે મુજબ છે .

(૧) બાળ મજૂરોના દંડનો પ્રતિબંધ થવો જોઇએ

(૨) દંડની રકમ જે હપ્તામાં દંડ થયો હોય ત્યારબાદ એક માસની અંદર વસુલ કરી લેવી જોઇએ.

(૩) એક રૂપિયાના પગારમાં અડધા આનાથી વધુ દંડ ન થઈ શકે.

(૪) દંડથી ભેગી થએલી રકમ મજૂરહિતના કાર્યમાં વપરાવી જોઇએ.

(૫) દંડ શા કારણથી કરવામાં આવ્યો અને કેટલો થયો વગેરેની યાદી દર માસે પાટિયા પર ચોઢવી જોઇએ.

(૬) કાપડની નુકસાની માટે દંડ થાય ત્યારે નુકસાનીનું કાપડ માથે અપાય તો તેની કિંમત જથાબંધ માલના ભાવે ગણાવી જોઈએ અને એ હિસાબે પૈસા કપાય.

કમિશનના મજૂર પ્રતિનિધિઓ માને છે કે માલિકો મજૂરના ગુનાના છેવટના ન્યાયાધીશ ન હોવા જોઇએ, કારણકે આ કામ અણઘડ અને કેટલીકવાર કિન્નાખોર અધકચરા જ્ઞાનવાળા ઉપરીઓના હાથમાં સોંપવામાં આવે છે, એટલે મજૂરો વિનાવાંકે દંડાય છે. અનુભવથી માલુમ પડ્યું છે કે દંડની પ્રથા નથી તે કારખાનાંમાં શિસ્ત જળવાય છે. મજૂર અને માલિક વચ્ચે મીઠાશ જળવાય તે માટે આ પ્રથાની જરૂર જરાય નથી.

મજૂરોની દેવાદારીનો પ્રશ્ન ગભીર અને વિકટ છે. કમિશનના હેવાલના આ ભાગમાં મજૂરદષ્ટિ ખૂબ સચવાએલી નજરે પડે છે. મજૂરની આવક અને જીવનનાં ધોરણ આજે હલકાં છે તેનું એક મૂળ કારણ તેઓ અત્યંત દેવામાં સબડે છે તે છે. અમદાવાદનો મજૂર

દેવાના ભારમાં કચડાઇ ગયેલો છે. વ્યાજનો દર ૭૫ ટકા ઘણીવાર હોય છે. એક આનાથી પણ વધુ દર કોઈક કોઇકવાર નજરે પડે છે.

દેવાદાર મજૂર ઉદ્યોગને નુકસાનકારક છે. સુખની આશા ક્ષિતિજ ઉપર હોય તો માણસ કામ કરવાને ઉત્સાહી થાય છે. બિચારા મજૂરને સુખની આશા જ ન હોય પછી તેની કાર્યશક્તિ કેમ ખીલે ? મજૂરને આ કપરી સ્થિતિમાંથી બચાવવા કમિશને આવકારદાયક સૂચનાઓ કરી છે:

(૧) સો રૂપિયાથી ઓછા પગાર મેળવતા કામદારને દેવા માટે જેલમાં ન બેસાડી શકાય.

(૨) મજૂરે પ્રોવિડંટ ફંડ માટે જે રકમ માલિકના ચોપડે ભરી હોય તે ઉપર જપ્તી ન કરવી.

(૩) હાલ જે દેવું હોય તેને વાળવા માટે મજૂરની બે વર્ષની અંદાજે આવક અને ખર્ચમાં જે બચત રહે તેટલી રકમની ગણતરીના મૂળ ધોરણ પર ઠિકી થઈ શકે.

પણ મજૂર પઠાણની લાઠીમાંથી કેમ મુક્ત થઇ શકે ? તેથી કમિશને ઠરાવ્યું છે કે કારખાનાં આગળ પગાર વખતે લેણું મેળવવા ફરતા પઠાણ અને લેણદારને ગુનેગાર ગણવા. પોલિસ એને દેખતાં પકડી શકે.

કાયદામાં આ કલમો દાખલ થાય એટલે મજૂરને ઉધાર માલ મળવો મુશ્કેલ થઇ પડશે. એની 'ક્રેડિટ' ઘટી જશે. પણ તેમાં કાંઇ સત્યાનાશ વળી જવાનું નથી એવું કમિશન માને છે.

કમિશને લખ્યું છે:

'મજૂરની હલકા પ્રકારની કાર્યશક્તિનાં કારણો મિશ્રિત છે. દેશની આબોહવા એ એક કારણ છે. પણ મૂળ કારણ તો મજૂરની નાદુરસ્ત તબિયત, એના શરીરને સ્વાસ્થ્ય નથી હોઈ, માનસિક શક્તિ પણ અણખીલેલી છે. એની હલકી આવકને લીધે અનેક દુઃખો અને હાડમારીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને હલકી આવક હલકી કાર્યશક્તિને લીધે છે. ગરીબાઇને લીધે ખરાબ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, ખરાબ પરિસ્થિતિ હલકી કાર્યશક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને હલકી કાર્યશક્તિ ગરીબાઈ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ખરાબ ઘટમાળ 'vicious circle' તોડવી જોઇએ.'

કામદાર કલ્યાણની દૃષ્ટિએ દેવાદારીનો પ્રતિબંધ કરવા જે ઉપાયો કમિશને સૂચવ્યા છે તે આ ખરાબ ઘટમાળ અટકાવશે એ સ્પષ્ટ છે.

અકસ્માતની નુકસાની માટે કાયદો

મજૂરને અકસ્માત થાય તે વખતે તેને નુકસાની આપવાને લગતા કાયદાને લીધે મજૂર આવકના પ્રશ્ન પર અસર થાય છે. આ કાયદો હાલમાં ઘણો મર્યાદિત છે અને તેનો લાભ અમદાવાદ જેવા સુવ્યવસ્થિત મજૂરમંડળ સિવાયનાં સ્થળોએ મજૂરોને મળતો નથી. આ માટે પુષ્કળ કેળવણી અને આ સંબંધી જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાની જરૂર છે. અમે જોઇએ છીએ કે મજૂર કમિશને પણ આ અગત્ય સ્વીકારી છે. કાયદાને સારી રીતે વિશાળ બનાવવાની ભલામણ કરી મજૂર કલ્યાણ માટે તેમની સદ્ભાવના બતાવી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે કામદાર કમિશનના સભ્યોને મજૂરહિતના પ્રશ્નોની ઊંડી અને સાચી સમજ છે પણ તેમની ભલામણો અધકચરી અને ઢીલી છે. તેનું કારણ તેમનું માનસ મૂડીદાર છે અને સરકાર, જે એક મોટામાં મોટી મૂડીવાદી સંસ્થા છે, તેનો પક્ષ લેવાની તેની વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ ન હોત તો કમિશનરો ખરેખર પોતાનાં મજૂરજ્ઞાનને લીધે મજૂરહિતની દૃષ્ટિએ ઘણું કરી શક્યા હોત.

હવે આ કાયદાની ભલામણો જોઇએ. જ્યાં સાંચાકામ ચાલે છે ત્યાં બધે જ મજૂરને અકસ્માતની નુકસાની મળે તે માટે કાયદાને વિસ્તૃત કરવાની પહેલી અને મોટી ભલામણ કમિશને કરી છે. ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરો, બંદર પરના કામદારો, તેલના કૂવાના ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા મજૂરો, ખલાસીઓ, ચાના અને બીજા બગીચાવાળા, નહેરો, જાહેર રસ્તાઓ, પાઇપવાઇનો, ખોદાણકામ અને બંધો બાંધવામાં જોડાયેલા મજૂરો—આ સઘળાઓને આ કાયદાનો લાભ મળે એવી સગવડ કમિશનગેચે સૂચવી છે. મકાન બાંધકામમાં જોડાયેલા સુથારો, કડિયા અને મજૂરોને આ કાયદાનો લાભ મળશે. અત્યારે તો મિલ કે કોઇ ઔદ્યોગિક કારખાનાંના બાંધકામ ઇત્યાદિ માટે જ આ લાભ છે. નવી ભલામણોથી એ વિસ્તૃત થાય છે. પણ કેટલા સુથાર, કડિયા અને મજૂરોને આ નવી ભલામણની ખબર હશે! અને એમને થતો આ નવો લાભ સમજાવવા પ્રચારની કેટલી બધી જરૂર છે?

હાલના કાયદા મુજબ મજૂરને અકસ્માત થાય ત્યારબાદ દશ દિવસે તેને નુકસાનીનો લાભ લેવાનો હક પ્રાપ્ત થાય છે. બીચારા મજૂરની રોજી તૂટી જાય અને દવાદારૂનું ખર્ચ એને આવી પડે ત્યારે જ આ કલમને લીધે મદદ મળતી નથી. દશ દિવસ પછી ઘા રૂઝાઇ ગયો હોય છે. દરમિયાન જેટલું ખર્ચ એને થાય તે ભોગવવા માટે અને રોજી તૂટી ગયેલી હોવાથી તેને દેવાદાર થવું પડે છે. આ દશ દિવસનો લાંબો વખત છે એ કમિશને સ્વીકાર્યું છે, અને સાત દિવસ રાખવા સૂચના કરી છે તે સંતોષકારક નથી. અમારા મત મુજબ તો મજૂરને અકસ્માત થાય અને એની રોજી તૂટે કે તરત જ તેને દવાદારૂ અને ખાવા પીવા જેટલા પૈસા મળવા જ જોઇએ, જેથી તે બીચારો દેવામાં ન પડે. કામદારને આ જ વખતે પૈસાની ખાસ જરૂર હોય છે. અને જે ઉદ્યોગને તે રળી આપે છે, જે ઉદ્યોગ કરી માલિકને ધન ઉત્પાદન કરી આપે છે તે ઉદ્યોગે આ સમયે મદદ આપવી જ જોઇએ. ઉદ્યોગને માથે આ બોજો હોય એ સ્વાભાવિક જ છે અને તે બોજાને માટે ઉદ્યોગે તૈયાર રહેવું જ જોઈએ.

અત્યારના કાયદામાં બીજા સુધારા કરવાની ભલામણો વિષે અહીં વિગતોમાં નથી ઊતરતા. કમિશને મજૂર પ્રત્યે આ બાબતમાં સારી ઉદારતા બતાવી છે. હેવાલનું આ સંતોષજનક પ્રકરણ છે એટલું જ અહીં કહીશું.

આરોગ્ય અને મજૂર ઘરોના પ્રશ્નો

આરોગ્ય અને મજૂર ઘરોના વિવિધ પ્રશ્નો મજૂરનાં આવક ખર્ચની દૃષ્ટિએ અલબત્ત અગત્યના છે. પરતુ તેની અસર આખા મજૂરજીવન ઉપર અને પરોક્ષ રીતે સમાજજીવન પર થાય છે તેથી તેનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી જાય છે. આ પ્રશ્નોની ચર્ચા તદ્દન અલગ અને મોટો વિષય છે.

અહીં તો માત્ર એક બે મુદ્દા જે કમિશને રજૂ કર્યા છે તે જ જોઇ જઇશું. મનુષ્યના આરોગ્ય અને રહેઠાણના પ્રશ્નો આ ઔદ્યોગિક યુગમાં જટિલ અને નવા ઉત્પન્ન થયેલા છે. પણ જો દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખી અને છેવટના વૈજ્ઞાનિક અનુભવોનો લાભ લઇ તેનો ઉકેલ કરવામાં આવે તો ઔદ્યોગિક સ્થિતિને પ્રમાણમાં ખૂબ સુધારી શકાય એ નક્કી છે. મનુષ્યની નવી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાના કામમાં વિજ્ઞાનનો લાભ લેવો જ હોય તો નવી જાતનાં વિજળી કે સ્ટીમના બળે ચાલતાં કારખાનાંની કામગીરીની સ્થિતિ મજૂરના

[અનુસંધાન પૃ. ૩૮૯]

૧

પુસ્તકાલય અને પુસ્તકવાચન

[એક ભાષણ]*

વિદ્યારસિક સજ્જનો,

આપે મને આ વડોદરા પ્રાંત પરિષદના પ્રમુખનું સ્થાન આપ્યું તેને માટે હું આપનો આભારી છું. આપે મને એક માનપ્રદ સ્થાન આપ્યું છે તે ઉપરાંત ગુજરાતનો આ ભાગ, જે મેં અત્યારસુધી જોયેલ નથી, તે જોવાની તક આપી છે, તેને માટે પણ આભારી છું.

આજના વક્તવ્યમાં મારે સૌથી પહેલાં આપ સર્વેને આ પ્રાંત પરિષદો ભરવાની કલ્પનાને માટે અભિનન્દન આપવાનું છે. આવી હીલચાલોને જલાશયો બાંધવાની વ્યવસ્થા સાથે સરખાવી શકાય. પ્રથમ તો અમુક આખા વિભાગ કે પ્રદેશ માટે આપણે એક મોટું જલાશય બાંધી તેમાં પાણી એકઠું કરીએ છીએ. પણ તે થઇ રહ્યા પછી આપણું કામ તે જલાશયમાંથી દૂરના ભાગમાં ઘેરેઘેર અને ખેતરેખેતર એ પાણી પહોંચાડવાનું છે. આપણા દેશની હીલચાલો પણ એ જ રીતે ધીમે ધીમે દૈશિક અને સ્થાનિક રૂપ લેતી જવી જોઇએ અને જાય છે. સમસ્ત હિંદને માટે મહાસભાનું સ્વરૂપ ઘડાયું અને તે કલ્પના લોકોને પરિચિત થઇ એટલે તેનાં પ્રાંતિક રૂપો ઘડાયાં. ખરી રીતે મહાસભાની ભાવનાને મૂર્ત કરતાં શરીરો ગામેગામ શહેરેશહેર અને જિલ્લેજિલ્લે જોઇએ. તે જ પ્રમાણે વડોદરા રાજ્યની પરિષદોએ મૂર્ત સ્વરૂપ લીધું અને તે લોકોને પરિચિત થયું એટલે તેની પ્રાંત પરિષદો કરી લીધી તે ઘણું જ ડહાપણભરેલું પગલું લીધેલું છે. એ જ હીલચાલને બરાબર સમજીને દરેક ગામ પુસ્તકાલયના ઉત્સવો પોતપોતાની રીતે ઊજવતાં થઇ જાય એ આપણે ઇચ્છવા જેવું છે.

પુસ્તકાલયનો ઉત્સવ એ ખરેખર જ્ઞાનનો મહોત્સવ છે. માણસ જાત બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં ઉચ્ચતર છે તેનું એક મોટું કારણ તેનું જ્ઞાન છે. માણસ, માત્ર પોતાના અનુભવથી જ્ઞાન મેળવી શકે છે એટલું જ નહિ પણ પારકા અનુભવના જ્ઞાનનો લાભ લઇ શકે છે. વ્યક્તિઓ ભેગી થઇ પોતાનું જ્ઞાન ભેગું કરી શકે છે, એક બીજાના અનુભવોથી જ્ઞાનને શુદ્ધ કરી શકે છે. તે ઉપરાંત એક જમાનો પોતાનું જ્ઞાન બીજા જમાનાને વારસામાં આપે છે અને એ રીતે મનુષ્યજાતિમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થયા કરે છે. દરેક પ્રજાએ પોતાના જ્ઞાનને પોતાનું મોંઘામાં મોંઘું ધન ગણેલ છે અને તેને સાચવવા સૌથી વધારે પ્રયત્ન કરેલ છે. માણસ જાતની દરેક ઉત્કર્ષકારક પ્રવૃત્તિના નિમિત્તે આપણે એકાદ ઉત્સવ પાળીએ છીએ. જન્મનો ઉત્સવ છે, નવું ધાન્ય લાવીએ તેનો ઉત્સવ છે, પરણવાનો ઉત્સવ છે, વિજયનો ઉત્સવ છે, અરે મરણનો પણ ઉત્સવ છે, તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉત્સવ કેમ ન પાળીએ ? માત્ર એટલું જ કે આ ઉત્સવનું આંતર તત્ત્વ, જે દરેક દિવસ એ ઉત્સવમય થવો જોઇએ, તે આપણે આ એક જ પ્રસંગની પૂર્ણાહુતિએ ભૂલી ન જઇએ !

અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે કે ' માણસ માત્ર રોટીથી જીવતો નથી. ' સૂચિતાર્થ એ છે કે

---

* તા. ૧૨-૧૦-૩૧ ના રોજ વડુ (તાલુકે પાદરા)માં ભરાયેલ વડોદરા પ્રાંત બીજી પુસ્તકાલય પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ.

માણસને સ્થૂલ દેહ જેમ રોટી માગે છે તેમ જ તેનો ચૈતન્યદેહ જ્ઞાન માગે છે. જેમ રોટી વિનાનું શરીર કૃશ થઇ થઇને છેવટે નકામું થઇ જાય છે, તેમ જ જ્ઞાન વિનાનું ચૈતન્યશરીર પણ કૃશ થઇ છેવટ નકામું થઇ જાય છે. જાણી જોઇને ભૂખે મરનાર જેમ આત્મહત્યા કરે છે તેમ જ જ્ઞાન વિના ચૈતન્યદેહને ભૂખે મારનાર પણ આત્મઘાત જ કરે છે. " આત્મઘાતી પુરુષો અસૂર્ય અંધતમસાવૃત લોકમાં જાય છે. " એ ઉપનિષદનું વાક્ય તેને પણ લાગુ પડે છે, કદાચ તેને જ વધારે લાગુ પડે છે.

અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન તો ઉપર કહી તે ' રોટી ' ને માટે પણ જરૂરનું છે. માણસના સ્થૂલ દેહના નિર્વાહનાં સાધનો પણ જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે એટલું જ નહિ પણ જેમ જેમ માણસ જાતનું જ્ઞાન આગળ વધતું ગયું છે તેમ તેમ આ સાધનોમાં પણ તેણે ફેરફારો કર્યા છે. અત્યાર સુધીના બધા ફેરફારો ઇષ્ટ જ છે એમ કોઇ કહી શકે નહિ, કોઇ કોઇ જગાએ અનિષ્ટ સાધનો આવી ગયાં છે,—ત્યાં જ્ઞાન પોતે જવાબદાર નથી પણ જ્ઞાનનો દુરુપયોગ જવાબદાર છે,—એ સાધનોમાં સુધારાને ઘણો અવકાશ છે અને એ સુધારાને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે; એટલું જ નહિ પણ ગમે તેવું સાધન કે ઉપાય પરિસ્થિતિ બદલાતાં અપાય થઇ જાય છે અને ત્યારે પાછું જ્ઞાનથી જ આપણે નવું સાધન શોધવું પડે છે. આવી રીતે જેને આપણે રોટી કહીએ તેને માટે પણ જ્ઞાનની અને જ્ઞાનવિસ્તારની ઘણી જરૂર છે.

આપણા જીવનમાં તો અત્યારે આ પ્રકારના જ્ઞાનની ઘણી જ જરૂર છે. પશ્ચિમની સાધનસંપન્ન સંસ્કૃતિએ આપણું આખું જીવન અત્યારે છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું છે. તેને માટે એ સંસ્કૃતિને દોષ દેવા કરતાં, આ બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં આપણે શું કરવું જોઇએ તેનો વિચાર કરી તેનો અમલ કરવો એ વધારે જરૂરનું છે. રોટી શબ્દ મેં ઉપર લક્ષણાથી વિસ્તૃત અર્થમાં વાપર્યો છે, પણ વાચ્યાર્થમાં પણ દરેક માણસને પેટપૂર રોટી કેમ મળે, અને એ રોટી (વાચ્યાર્થમાં જ) કેમ બનાવવી ત્યાંથી માંડીને જીવનના એકેએક પ્રદેશ સંબંધી આપણે ફરી વિચાર કરી લેવો જોઇએ. ખરી રીતે જરા સમજીએ તો કાગડે ધૂડ વીંટ્યા જેટલા અને જેવા પ્રશ્નો આપણી આસપાસ છે. તે બધા ગણાવતો નથી, ગ્રામ-સુખાકારી, કેળવણી, સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરે વગર કહ્યે આપણી દૃષ્ટિ આગળ દેખાવા માંડે છે અને તે દરેકને માટે શુદ્ધ જ્ઞાનની અને તે પ્રમાણેના આચરણની જરૂર છે. પહેલાંના જમાનામાં અને આ જમાનામાં એક મોટો ફરક એ છે કે પહેલાં થોડાં માણસો વિચાર કરતાં અને બીજા તેમની પાછળ શ્રદ્ધાથી ચાલતા, તેટલાથી ચાલતું. પણ હાલના સમયમાં તો દરેક માણસે જીવનની અમુક અમુક વાતો તો જાણવી જ જોઇએ. પહેલાં પણ અત્યારે મનાય છે તેટલું અંધ અનુકરણ નહોતું, પણ અત્યારે તો—એક જ દાખલો લઉં છું–માણસ પોતાનો મત આપવાનો હક શું છે અને તે કેમ વાપરવો તે ન સમજે તો મહાન અનર્થ થવા સંભવ છે. એટલે આપણા વિસ્તૃત અને અટપટા વ્યવહારને માટે ઘણા જ્ઞાનની જરૂર છે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં જેમ સાધનોના જ્ઞાનની જરૂર છે. તેમ માનવસ્વભાવ જાણવાની, તેની શક્તિ અને શક્યતાના જ્ઞાનની, અને તેની ઉપરની જ્ઞાનજન્ય આસ્થાની પણ એટલી જ જરૂર છે. આપણાં નેવું ટકા દુઃખો તો માણસ માણસને સમજતું નથી તેથી જ ઊભાં થાય છે. તે સર્વ દૂર કરવાને જ્ઞાનની જરૂર છે.

પણ આ ઉપરાંત મારે એક વસ્તુ તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચવાનું છે. આપણા જીવનની ઘણીખરી પ્રવૃત્તિ કેવળ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ પોષવાને માટે જ થાય છે એમ આપણને ઘણીવાર સમજાય છે; તેથી આપણી જાત ઉપર આપણને ઘણીવાર ઘૃણા ઊપજે છે. આ ઘૃણા ખોટી છે એમ મારું કહેવું નથી. પણ આ ઘૃણામાં, તેમજ આપણી સ્વાર્થમય સર્વ પ્રવૃત્તિની અંદર પણ એક અંતર્ભૂત પારમાર્થિક વૃત્તિ, મણકામાં સૂત્રપેઠે રહેલી, અને ઠેકાણે ઠેકાણે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ડોકિયાં કરતી, જણાશે. પાણીનો નીચાણમાં વહેવાનો સ્વભાવ આપણે જાણીએ છીએ પણ તે સ્વભાવની અંદર જ ઊંચે ચડવાનો સ્વભાવ રહેલો છે, જે આપણને ફુવારામાં પ્રતીત થાય છે. તેવું જ માનવસ્વભાવનું છે. માણસ પોતાના દેહ માટે શરીર-મનની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જ પોતાના દેહનો સ્વાર્થ વીસરી કુટુંબનાં માણસોના હિતને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે જ માણસ કુટુંબનું હિત એક કોરે મૂકી અતિથિની સેવા કરે છે, તે જ માણસ પોતાનાં સગાંસંબંધીનું હિત ન જોતાં આખા દેશનું હિત જોઇ શકે છે, અને તેને માટે પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. આવી રીતે, વધારે પારિભાષિક શબ્દોમાં કહું તો, દેહનું અભિમાન છોડી દેહની પાર સમષ્ટિના કેન્દ્રના અભિમાનથી, અથવા તેમાં તેને વિલીન કરી, પ્રવૃત્ત થવાની તેનામાં એક પ્રબળવૃત્તિ રહેલી છે. અને એ વૃત્તિ માણસના બીજા પ્રદેશોમાં પણ છે.

મારે એ કહેવાનું છે કે જ્ઞાનમાં પણ એમ છે. માણસ કેટલુંક જ્ઞાન પોતાના કે પોતાનાં માનેલાંના સુખના સાધન તરીકે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તે સાથે સાથે તે અમુક જ્ઞાન તો સ્વાર્થના કેન્દ્રથી કેવળ વિખૂટો થઇ, માત્ર જ્ઞાનની ખાતર પણ મેળવવા ઇચ્છે છે. અને જગતનું ઘણુંખરું જ્ઞાન આ રીતે ભેગુ થયેલું છે. કલાની સર્વ કૃતિઓમાં એટલે સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં તેમ જ કેવળ વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી મેળવાતા જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થતી વૃત્તિઓ ટૂંકા સ્વાર્થથી વિખૂટી પડી ગયેલી હોય છે. દેશની સંસ્કૃતિ આ પ્રકારના જ્ઞાનથી ઘડાય છે. જેમ આપણે એમ કહી શકીએ કે જે માણસે એકલાં બેઠાં બેઠાં પેટ ભર્યું છે, અને પાંચ માણસોની સાથે બેસીને ખાધુ નથી, તેણે જમણનો સ્વાદ લીધો નથી, જેમ આપણે એમ કહી શકીએ કે જે માણસે માત્ર પોતાના જ સ્વાર્થ માટે કાર્યો કર્યાં છે પણ જનતા માટે નથી કર્યાં તેણે કાર્યનો ખરો આનંદ ભોગવ્યો નથી, તેમ જ આપણે એમ કહી શકીએ કે જે માણસે સ્વાર્થથી કેવળ મુક્ત થઈ જ્ઞાન લીધું નથી તેણે જ્ઞાનનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી.

વ્યવહારમાં આ સત્યનું સ્વરૂપ એ છે કે દરેક માણસને પોતાના ધંધા માટે જરૂરી જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત એક કેવળ શોખની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ હોવી જોઇએ. આ વાસ્તવિક રીતે વસ્તુભેદ નથી પણ દૃષ્ટિભેદ છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ નથી કે ડૉક્ટરે વૈદ્યનો અભ્યાસ છોડી દઇ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, અને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છોડી દઇ કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો. વક્તવ્ય એ છે કે જિજ્ઞાસા, સ્વાર્થ કે ફળને લક્ષીને માત્ર ચાલવી ન જોઇએ. ડૉક્ટર પોતાના વિષયનો જ અભ્યાસ કરે અને તે સ્વાર્થથી મુક્ત થઇને કરી શકે છે અને જ્ઞાનનો ખરો સ્વાદ લઇ શકે છે. કેટલાક પોતાના ધંધાના વિષયમાં જ એ મુક્ત વાતાવરણમાં જઇ શકે છે. કેટલાક એ મુક્તિ

માટે ધંધાથી જુદા જ કોઇ વિષયમાં જિજ્ઞાસા રમમાણ કરી મહાલ છે, પણ એવા મુક્ત આનંદનો કોઇ ને કોઇ વિષય હોવો જોઇએ.*

આ બાબત યુરોપ વગેરે ખંડોમાં એટલી સ્વીકારાઈ ગઇ છે કે ત્યાં દરેક સંસ્કારી માણસને શોખનો આવો કોઈ ને કોઇ વિષય હોય છે જ. માત્ર ટિકિટો ભેગી કરવી કે એવી કોઇ પ્રવૃત્તિને હું અવશ્ય આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ નથી કહેતો, જો કે એ પણ કેવળ આળસુ કે વ્યસની જીવન ગાળવા કરતાં ઘણી વધારે સારી છે. પણ એ દેશમાં ખરેખર આવા શુદ્ધ જ્ઞાનના શોખવાળા ઘણા માણસો મળે છે. આ બાબતના અનેક દાખલા મહાત્માજી ગોપાલનના વિષય ઉપર વિચાર કરતા હતા ત્યારે આપણને મળ્યા. આપણાં ઢોરોની ઓલાદ, આપણાં ચામડાં હાડકાં વગેરેનો અભ્યાસ અત્યાર સુધી ઘણાખરા અંગ્રેજ અમલદારોએ જ કરેલો છે. ઘણા અંગ્રેજ અમલદારો પોતાના ઑફિસના કામ ઉપરાંત અહીંનાં પક્ષીઓ, પથરા, જીવડાં, વનસ્પતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે, અને આ વિષયો ઉપર અત્યારે ઉપલબ્ધ સાહિત્ય ઘણુંખરુ તેમનું જ છે. આપણામાં હજી આ જાતની જિજ્ઞાસા ઘણી થોડી છે, જો કે હવે નવા શરૂ થયેલા જમાનામાં એ વધારે ને વધારે જોવા મળશે એવાં સુચિહ્નો દેખાય છે.

શોખનો વિષય દરેકને જુદો જુદો હોય છે. એ માણસની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. અને જેમ દરેક બાળકને પોતાનાં અંગો, તેની શક્તિઓ, તેનો ઉપયોગ વગેરે અનેક પ્રયોગોથી જાણવાં પડે છે તેવું માનસિક શક્તિનું પણ છે. નાનું બાળક હાથ પગ પછાડે છે, કૂદે છે, ઠેકે છે તે પોતાનાં અંગોની શક્તિઓ જાણવા માટે. તેમ જ માણસને પોતાની માનસિક શક્તિઓ જાણવાને અનેક ધમપછાડા મારવા પડે છે. બાળક જેમ પોતાની શક્તિઓ જાણવા અને કેળવવા તોફાન કરે છે, અને તે તોફાનનાં વરસો હોય છે, તેમ જ માણસમાં આ માનસિક શક્તિઓ જાણવાનાં પણ વરસો આવે છે. માણસ બચપણથી જ માનસિક શક્તિઓ જાણવા પ્રયત્ન કરતું હોય છે, પણ તેના ધમપછાડા ખાસ કરીને કિશોર વયથી શરૂ થાય છે અને તે પચ્ચીસી, જેને કેટલાક ગધાપચીસી કહે છે, ત્યાં સુધી કદાચ પહોંચે છે. જ્ઞાનની ઊઘડતી ભૂખને તૃપ્ત કરવી અને તે સાથે તેને પથ્ય ખોરાક આપવો એ કેળવણીનો દુર્ઘટ પ્રશ્ન છે. આપણે અહીં કેળવણીશાસ્ત્રમાં જવા ઇચ્છતા નથી, પણ પુસ્તકાલયની દૃષ્ટિથી આપણે એમ કહેવું જોઇએ કે દરેક પુસ્તકાલયમાં દરેક વિષયનાં પુસ્તકો હોવાં જોઇએ. અમુક વિષયના વાંચનારા ઓછા છે માટે તેવાં પુસ્તકો ન લેવાં એ દલીલ ખોટી છે. જ્ઞાનની બાબત માગ અને ઉત્પન્નના અર્થશાસ્ત્રના નિયમ ઉપર છોડી શકાતી નથી. અમુક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ન હોય તો અનેક સાધનોથી તે ઊલટી ઉત્પન્ન કરવી જોઇએ. હલકા સાહિત્યની ખપત વધારે છે એ એવું સાહિત્ય લેવાને લેશ પણ કારણ નથી. જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થવાને પથ્ય પુસ્તકો હોવાં જોઇએ. તે સાથે પુસ્તકાલયના ઉપયોગ સંબંધી પણ એટલું કહી શકાય કે ઘણાંખરાં માણસોને અમુક વખતે અમુક વિષયની જિજ્ઞાસા જાગે છે, અને તે વખતે તે

---

* અહીં એ કહેવું જોઇએ કે જેમ શરીરના કેટલાક શોખો કર્તવ્યપરાયણતામાં આડા આવે છે તેમ આ શોખ પણ આડો આવી શકે અને ત્યારે તે કર્તવ્યચ્યુતિ જ ગણાય. કોઈ ડૉક્ટર કોઈ બીજા વિષયના શોખથી દરદીના દર્દનો પૂર્ણ અભ્યાસ ન કરે તો તે ખરેખર કામચોર જ ગણાય. પણ આપણા મૂળ વિષયની સાથે આને સંબંધ નથી.

માણસે તે જિજ્ઞાસાને ભૂખે મારવી ન જોઇએ પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેને તૃપ્ત કરવી જોઇએ. માણસનું મન એક એવું અખંડ અવયવી છે કે તેનો એક જગાએ નકામો રોધ કરો તો આખા મનની દુરસ્તી બગડે. એક જિજ્ઞાસાને ખોટીરીતે દાબવાથી બીજી જિજ્ઞાસાઓ મદ થઇ જાય અને એમ કરતાં છેવટે જિજ્ઞાસા ઊઠતી જ બંધ થઇ જાય. એટલે દરેક માણસે જે વખતે જે જિજ્ઞાસા ઊઠે તેને તૃપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એટલું જ નહિ આ નિયમનો ત્રીજી બાબતોમાં પણ ઉપયોગ છે. બાળપણમાં અમુક ચમત્કારો વાંચવાની જિજ્ઞાસા હોય છે. તો તે ઉંમરે કથાસરિત્સાગર, મહાભારત, રામાયણ, અરેબિયન નાઇટસ, ઇલિયડ વગેરે વાંચી જવાં જોઇએ અથવા અમુક વખતે હાસ્યનાં પુસ્તકો વાંચવાની જિજ્ઞાસા થઇ હોય, કે અમુક જ ગ્રન્થકાર જેવા કે રમણભાઇ, કે કાલિદાસ, કે ડિકન્સ, કે સ્કોટ, વાચવાની ઇચ્છા થઇ હોય, તો તે જિજ્ઞાસાના ઉત્થાનમાં જ તેવા ગ્રથકારો વાંચી નાંખવા જોઇએ. એ જિજ્ઞાસા સરી ગયા પછી સંભારીને પછીના વ્યવસાયી જીવનમાં એ પુસ્તકો વાંચી શકાવાનાં નથી. જેમ વ્યવહારમાં આપણે કહીએ છીએ કે માણસે પોતાની જાત તરફ વફાદાર રહેવું જોઇએ, જેમ કલામાં કહીએ છીએ કે કલાકારે પોતાની જાત તરફ વફાદાર રહેવું જોઇએ, તેમ જ જ્ઞાન મેળવવામાં પણ પોતાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને વફાદાર રહેવું ઘટે છે. એમ કરવાથી જ, જેમ કામ કામને શીખવે છે તેમ, એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનો માર્ગ કરતું જાય છે અને જ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતે વૃદ્ધિ પામે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ વિષયમાં રસ હોય છતા આટલાથી પાસ થઇ જવાશે, હવે વધારે વાંચવાની શી જરૂર છે એમ કહીને વાંચતા નથી. તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિને હણે છે.

પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિઓ જાણવાને અનેક વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે એમ ઉપર કહ્યું. તે સિવાય પણ એક વિષયનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ મેળવવા સામાન્ય રીતે બધા વિષયોના જ્ઞાનની જરૂર છે. જ્ઞાનના વિષયો પરસ્પર એટલા બધા સંકલિત છે, કે તેમાંથી એકને કેવળ જુદો પાડી સમજી શકાતો નથી. એટલા ઉપરથી કેળવણીએ એક એવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે કે અમુક વિષયનું બધું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ તે સાથે સાથે બધા વિષયનું થોડું થોડું જ્ઞાન જોઇએ. શ્રીયુત બાબુ ક્ષિતિમોહન સેને આને માટે બહુ સારુ દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ખેડૂત જેમ આખું ખેતર ખેડે છે પણ તે સાથે એક જગાએ ઊંડો કૂવો કરે છે તેજ પ્રમાણે, માણસે જ્ઞાનના બધા વિષયોનો સ્પર્શ કરવો જોઇએ અને તે સાથે એક વિષયમાં ઊંડાં ઊતરવું જોઇએ.

ઉપર મેં કહ્યું કે માણસની જિજ્ઞાસા તીવ્ર થાય ત્યારે તેને તૃપ્ત કરવાનાં સાધનો આપવાં જોઇએ. આનો અર્થ એવો નથી કે જે ગમે તે બધું વાંચવા અથવા ગમે તેવું વાંચવાનાં સાધનો આપવાં. નાના બાળકને રેલવેની બારીમાંથી લંબાઇને જોવાનો ઘણો શોખ હોય છે, તેને ઊંચી જગાએથી કૂદકો મારવાનું મન પણ થાય, પણ આપણે તેમ કરવા દેતા નથી. તેમ જ વાચન અપથ્ય પણ હોઇ શકે અને તેવું વાચન હરગીજ નહિ આપવું જોઇએ.* સમાજને ખર્ચે ચાલતાં જાહેર પુસ્તકાલયોમાં તો તેની ખાસ સંભાળ લેવી જોઇએ. આ સંભાળ સામાન્ય રીતે વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં લેવાની બહુ જરૂર હોતી નથી, જો કે તેમાં પણ પ્રામાણિક પુસ્તકો જ લેવાવાં જોઇએ. વિજ્ઞાનનું પુસ્તક ખરાબ શૈલીમાં હશે તો તે એની મેળે ઓછું વચાશે, તેનાથી વધારે નુકસાન થવા સંભવ નથી. પણ કલાનાં અને

* અલબત અપથ્ય વાચન કયું તે નક્કી કરતાં ઘણી જ ઉદારતા અને સૂક્ષ્મતા રાખવી જોઈએ. અપથ્ય શું છે તે ઠરાવવામા ઘણીવાર ભૂલો થાય છે પણ એનો અર્થ એવો નથી કે કશું વાચન અપથ્ય હોઈ જ નથી.

તેમાં પણ વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં આ સંભાળ લેવાની જરૂર છે. વાર્તા ઘણી આકર્ષક લાગે છે, અને ખાસ કરીને સુવાનો, કે જેમના મન ઉપર સૌથી વધારે અસર થવાનો સંભવ છે, તેમને તેનું ઘણું જ આકર્ષણ હોય છે. આ વિષયમાં હું એક વાર બોલી ગયો છું.* એટલે વિશેષ કહેતો નથી. માત્ર આ તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચું છું. અને એટલું ઉમેરું છું કે શિક્ષણ-સંસ્થાના અભ્યાસક્રમમાં તેમ જ ખાનગી વાચનમાં મનસવિકાસ માટે કલાને નામે ગણાતી ચીજો વાર્તા, ચિત્ર, કવિતા, સંગીત, નૃત્ય વગેરે એકલાં બસ નથી, તેની સાથે બુદ્ધિને અને કલ્પનાને બન્નેને તાલીમ આપે એવા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની પણ જરૂર છે.

આ પ્રસંગે જ યાદ આવે છે માટે લખું છું. મેં એવા કેટલાક વાર્તા વાંચનારા જોયા છે કે જેમને માત્ર વાર્તા વાંચવાની જ ભૂખ હોય છે. વાર્તા પણ તેઓ પૂરી સમજતા નથી, તેની વિવેચના કરી શકતા નથી, તે સારી ખોટી પારખી શકતા નથી. મેં તો એવા પણ જોયા છે કે એક વાર વાંચેલી વાર્તા છ આઠ મહિને બીજી વાર વાંચે તો તેમને ખબર પણ ન પડે કે આ પહેલાં વાંચેલી હતી ! કોઇ ખાઉધર માણસ ભાવતી ચીજ ચાખ્યા વિના ગળી જાય, અંદરની કાંકરી કે દુર્ગન્ધ પણ પારખે નહિ એના જેવું આ છે. આમ વિચાર્યા વિનાનું વાંચવું કેવળ નિરર્થક છે. વાંચેલું વિચારવાની ટેવ કેળવી શકાય છે, પણ તે ટેવ પાડવાના કે કેળવવાના ખાસ નિયમો નથી. એટલે આમ વાંચનારાને એટલું જ સૂચવી શકાય કે તેમણે અમુક અમુક અંતરે વાંચવાના ઉપવાસો પાળવા.

વાર્તા સાહિત્યના શોખીનોને એક સૂચના કરું તો તેઓ માફ કરશે. અનેક વાર્તા વાંચ્યા કરવા કરતાં, સારી અને ઉત્તમ અનેક વાર વાંચવી એ ઘણું વધારે સંસ્કારપોષક છે. ખરી રીતે વાર્તા ખરી કલાત્મક છે કે નહિ તેની એક સૌથી વધારે વિશ્વસનીય કસોટી એ છે કે તેને વારંવાર વાંચવાનું મન થાય છે કે નહિ, અથવા વારંવાર વાંચવા છતાં તેમાંથી રસ આવે છે કે નહિ, વારવાર વાચતાં તેમાંથી નવો નવો આનંદ આવે છે કે નહિ ? વાંચનાર આવી ટેવ પાડશે તો તેની રસવૃત્તિ કેળવાઇને છેવટે તે પોતાની મેળે હલકી રસવૃત્તિવાળી વસ્તુ વાંચશે જ નહિ.

એક તરફથી પુસ્તકાલયો માટે ચોપડીઓ પસંદ કરનારને હું જેમ પથ્ય પુસ્તકો જ લેવાની ભલામણ કરું છું તેમ બીજી તરફથી હું આપણા વિવેચકોને પણ પુસ્તકોનું વિવેચન કરતી વખતે લોકહિતનો વિચાર કરીને વિવેચના કરવાની વિનંતી કરું છું. આ વિષય ઉપર હું એકવાર બોલી ગયો છું× એટલે એટલું જ કહીશ કે વિવેચનમાં અંગત સંબંધ કે લાભનો પક્ષપાત ન હોવો જોઇએ, અને તેટલે જ અંશે, માઠું લગાડવાનો ભય પણ ન હોવો જોઇએ. વિવેચના, પુસ્તક વેચાતુ લેવું કે નહિ એનો નિર્ણય કરવામાં ઉપકારક થાય એટલી સ્પષ્ટ હોવી જોઇએ.

વાર્તા સાહિત્યને અંગે એક બીજી સૂચના પ્રસ્તુત જણાવાથી કરું છું. આખા હિંદમાં હિંદી ભાષા દેશભાષા હોવી જોઇએ એમ હવે લગભગ બધા વિચારકો માને છે. તો હિંદી ભાષાના પ્રચાર માટે આપણે વધારે નહિ, પણ એટલું કરી શકીએ કે હિંદી ભાષામાં ઉપલબ્ધ કેટલીક સુંદર વાર્તાઓ પુસ્તકાલયમાં રાખીએ. વાર્તાના રસથી આ વાર્તાઓ

* સોજીત્રા પુસ્તકાલય સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે તા. ૮-૩-૨૮ ને રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન પ્રસ્થાન પુ. ૫, પૃ. ૩૦૫

× તા. ૧૭-૩-૨૯ના રોજ ગુજરાત સાહિત્યસભા રજતમહોત્સવને પ્રસંગે ભરાયેલા લેખક સંમેલનમાં આપેલું ભાષણ. પ્રસ્થાન પુ. ૭, પૃ. ૩૭૯

હિંદીમા વચાશે અને તેથી એની મેળે એ ભાષાનો પરિચય થશે આમ કરવા એકાદ હિંદી વ્યાકરણ કે હિંદી કોશની નકલ રાખવી પડશે તેથી કાઇ ખાસ ખર્ચ વધી જવાનું નથી

મેં આગળ કહ્યુ તેમ જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ અર્થશાસ્ત્રના માગ અને ઉત્પન્નના નિયમ ઉપર છોડી શકાય નહિ જ્ઞાન એવો વિષય છે કે તેની ખપત ઉત્પન્ન કરવી જોઇએ એમ ન કર્યું હોત તો અત્યારે આપણે જે ભણ્યા છીએ તેમાના ઘણા ભણ્યા વિનાના જ રહ્યા હોત તેમ જ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે અથવા તેમની ઇચ્છાને સફળ કરાવી આપનાર શ્રીયુત મોતીભાઈ આમીને માગ અને ઉત્પન્નના નિયમની રાહ જોઇ હોત તો આ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ કદાચ શરૂ જ ન થઇ હોત શ્રીમંતે તથા શ્રીયુત મોતીભાઇએ એમનુ કામ અર્થશાસ્ત્ર ઉપર ન છોડતા જાતે કર્યું છે તો હવે આગળ જતા દરેક ગામે અને દરેક માણસે તે કામ ઉપાડી લેવાનું છે ગામમાથી નિરક્ષરતાનો સદંતર નાશ કરવો તે દરેક ગામના દરેક ભણેલાની ફરજ છે ચીનનો શબ્દકોશ વાચવો એ પણ એક ભગીરથ કામ છે એવડા મોટા દેશમાથી નિરક્ષરતા કાઢી નાખવી એ મહાભારત કામ છે છતા ત્યાના જુવાનોએ થોડા વર્ષમા, ગજબને ખરચના ખાડામા ઉતાર્યા વિના એ કર્યું તો આપણા હિંદી જુવાનો એ શા માટે ન કરી શકે? અત્યારે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ભવનમાથી નીકળેલી વાચતા શીખવવાની યોજનાથી આ કામ ઘણુ સહેલુ થઈ ગયુ છે આપણા જુવાનોએ ઘેર ઘેર ફરીને અભણને ભણાવવા જોઇએ અને ભણેલાને વાચતા કરવા જોઇએ વડોદરા રાજ્યે આ પુસ્તકાલયની યોજના એટલી સરળ અને સુલભ કરી છે, કે અત્યારે એક પણ ગામ પુસ્તકાલય વિનાનુ હોય તે શરમ ગણાવી જોઇએ

પુસ્તકાલયની યોજના જોતા તમારુ પુસ્તકાલય તો ગામમા કે શહેરમા સસ્કારપોષક કેન્દ્ર બનાવી શકાય એમ હું માનુ છુ પુસ્તકાલયની સાથે જ એક નાનું સરખુ શિક્ષણને ઉપયોગી પ્રદર્શન રાખી શકાય તે જ પ્રદર્શનમા ગામમા થતી વિશેષ ચીજો, જોવા લાયક સ્થળોના ફોટા અને ગામને લગતા આકડા, ગામની વરસોવરસની નોધ તથા ગત ઇતિહાસના સાધનો ભેગા મૂકી શકાય ગામનુ પુસ્તકાલય ગામમા બીજુ સભાસ્થાન ન હોય, અને ખુલ્લી સભા ન ભરી શકાય તેમ હોય તો સભાસ્થાન તરીકે પણ ઉપયોગમા લઇ શકાય અને અમુક અમુક ઉત્સવે ગામ તરફથી સગીતના જલસા, કે નાટકના પ્રયોગો જેવા કામનુ પણ તે કેન્દ્ર કરી શકાય પુસ્તકાલય લોકોના વહીવટમા હોવાથી તેના અનેક ઉપયોગો થઇ શકે પુસ્તકાલયનુ મકાન કરતી વખતે જ આ બધા ઉપયોગો ધ્યાનમા લઇ મકાન કરી શકાય તેવા મકાનોની યોજનાની ચર્ચા હાથ લેવાવી જોઇએ

પુસ્તકાલયનુ મકાન ગામમા કે શહેરમા કોઈ શાન્ત જગાએ વધારે અવરજવરના લત્તાથી જરા દૂર છતા આળસુઓને બહુ દૂર ન પડે એવા ભાગમા જોઇએ તે મકાન સુદર હોવુ જોઇએ સુદર એટલે તેને મોઘા સ્થાપત્યના આભૂષણો લગાડવાનું હું નથી કહેતો, પણ તે ઘાટીલુ હોવુ જોઇએ અને અદર બેસનારને એક પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય મળે તેવુ તે હોવુ જોઇએ માણસને ખાસ વાચવાની વૃત્તિ વિના પણ અદર જઇ બેસવાનું મન થાય એવુ જોઇએ લાઇબ્રેરીનો અંદરનો ભાગ પણ મોટા લેખકો અને સાહિત્યકારોના ફોટાઓ કે કલાકૃતિના ફોટાઓથી સુશોભિત બની શકે તો સારુ આપણે પુસ્તકાલયમા વાચનારાઓને શિખામણના વચનો મોટે અક્ષરે લખેલા લાઇબ્રેરીમા ચોડીએ છીએ પણ અત્યારે તો કેળવણીશાસ્ત્રે પણ એવા સીધા વચનો કહેવા કે વચાવવા છોડી દીધા છે ઉપદેશની એવી સીધી ઉક્તિનુ કાઇ ફળ નથી આધાર હાનિ છે, એમ નવુ માનસશાસ્ત્ર કહે છે પણ કેળવણીની વાત દૂર રાખતા પુસ્તકાલયની અદર એના વચનોનો ઝાઝો ઉપયોગ હું નથી જોતો પુસ્તકાલયમા જે આવે છે તેને વાચવાની શિખામણ દેવાની જરૂર નથી એવી

શિખામણ મૂકવી હોય તો ગામમાં કે શહેરમાં ઠેકઠેકાણે મૂકો. પુસ્તકાલયમાં માત્ર એક જ વચન મૂકવાની મને જરૂર લાગે છે અને તે શાન્તિ જાળવવા વિશે. દરેક પુસ્તકાલયની બહાર રાહદારી રસ્તે શાન્તિ જાળવવાની અને અંદર શાન્તિ જાળવવાની સૂચના કે નોટિસ કે વિનંતી લખવી જોઇએ અને ગામલોકોએ પણ પુસ્તકાલયની આસપાસ ઘોંઘાટ નહિ કરવા ચીવટ રાખવી જોઇએ. શાન્તિને હવે આપણે સામાજિક સદ્ગુણ ગણતાં શીખવું જોઇએ.

બંધુઓ, એક અધ્યાપક તરીકે વાંચવા વંચાવવાનો મારો ધંધો હતો અને હજી પણ મારો એ જ ધંધો હું માનું છું. એ ધંધાની એક આનુષંગિક ફરજ તરીકે આજનું પદ મેં સ્વીકારેલું છે, જો કે હું જાણું છું કે પુસ્તકવાચન સંબંધી સામાન્ય તાત્ત્વિક ચર્ચા કરવા ઉપરાંત હું તમારો વહીવટ વધારે કાર્યકારી થાય એવી કશી જ સૂચના આપી શકતો નથી. હું એવા શહેરમાંથી આવું છું જે મુંબઈ ઇલાકામાં દોલતને માટે પ્રસિદ્ધ છતાં, ત્યાં એક પણ આદર્શ પુસ્તકાલય નથી. મારે તો એ વિષયમાં કંઇ સૂચના કરવાને બદલે અહીંથી સૂચનાઓ લઇ જવાની છે, પણ મને મારો અવાજ એ ધનિકોના કાન સુધી પહોંચાડતાં કે તેમની ઉદારતા આ માર્ગે દોરતાં આવડતું નથી. વડોદરા નરેશે આ બાબતમાં સારો દાખલો બેસાડયો તેનો દાખલો બીજાં રાજ્યોએ પણ હજી નથી લીધો, બ્રિટિશ સરકારે પણ નથી લીધો, બ્રિટિશ રાજ્યના ધનિકોએ પણ નથી લીધો. મારા કરતાં વધારે સત્તા ધરાવનારા પુસ્તકાલય પરિષદના અધ્યક્ષો પણ આનો પ્રચાર નથી કરાવી શકયા. અત્યારના સમાજનો મોટામાં મોટો અને આખા સમાજને ખૂંચતો પ્રશ્ન જ એ છે કે એક જ વ્યક્તિમાં કે સંસ્થામાં એકઠાં થતાં ધન અને શક્તિનો સમાજના હિતને માટે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, અને તેવો ઉપયોગ થવાને શું કરવું?

અસ્તુ. એ ઘણો મોટો પ્રશ્ન છે. તે અત્યારે ચર્ચી શકીએ તેમ નથી મારે મારું વક્તવ્ય પૂરું કરતાં માત્ર તમારો અને તમારા કાર્યવાહકોનો ઉપકાર જ માનવાનો રહે છે. મારે મન જ્ઞાનનો ઉત્સવ એ ઘણો આનંદપ્રદ ઉત્સવ છે અને તેમાં ભાગ લેવા નોતરી તમે મને ઘણો આભારી કર્યો છે.

છેવટે હું વિદ્યાનાં વચનોનું સ્મરણ કરી મારું વક્તવ્ય પૂરું કરીશ

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥
यमेव विद्या' शुचिमप्रमत्तम्
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह
तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

"વિદ્યા બ્રાહ્મણ પાસે ગઇ અને બોલીઃ હું તારો ખજાનો છું, મારું રક્ષણ કર. અસૂયા કરનાર, ઋજુતા વિનાના અને અસંયત પુરુષ આગળ મને ઉચ્ચારીશ નહિ, જેથી હું વીર્યવતી થાઉં. જેને તું શુદ્ધ અપ્રમત્ત મેધાવી અને બ્રહ્મચર્યવાળો જાણતો હો, તારો કદી દ્રોહ ન કરે, તેવા રક્ષકને હે બ્રહ્મન્! તું મને કહેજે."

આપણે સર્વે એ વિદ્યાના ખજાનાના અધિકારી થઇએ.

તા. ૧૨-૧૦-૩૧. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક.

[૩૮૦માં પૃષ્ઠથી ચાલુ]

આરોગ્યને ઓછામાં ઓછી નુકસાનજનક બનાવવા ધ્યાન આપવું જ જોઇએ. વળી એક સ્થળે કેંદ્રિત થતા મજૂર સમૂહના રહેઠાણ અને આરોગ્યના પ્રશ્નોને પહોંચી વળવા પાશ્ચાત્ય અનુભવનો ઉપયોગ કરવો જ જોઇએ બન્ને વસ્તુ સાથે સાથે ચાલે તો જ લાભ થાય. માલિકવર્ગે દૂરદેશીપણું વાપરી આ માટે ઘટતાં ખર્ચો કરવા તૈયાર થવું જ જોઇએ.

મજૂર કમિશને આ બાબત પર ઠીક ભાર મૂકયો છે. કમિશનરો કહે છે તેમ જાહેર આરોગ્ય માટેનું ખર્ચ મનુષ્યસુખ બક્ષશે એ જ એનો મોટો બદલો છે પરંતુ તે ઉપરાંત આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ લાભદાયી નીવડશે એ યાદ રાખવા જેવું છે. કમિશને લખ્યું છે :

'રાજ્યને નફો થાય એવા કામમાં મૂડી રોકવાનો એક આ સરસ માર્ગ છે. મોટા બાળમરણ-પ્રમાણને લીધે જે પ્રજાશક્તિ વેડફાય છે અને સંપત્તિ એળે જાય છે તેની ગણતરી થઈ શકે એમ નથી. ગંદગી અને રોગચાળાને લીધે મજૂરશક્તિનો જે હ્રાસ થાય છે તથા કામદાર વહેલા મરણ-શરણ થાય છે તેને લીધે જે સંપત્તિનું નુકસાન ખમવું પડે છે તે ગણ્યું જાય એમ નથી. પ્રજાજીવનની આ શક્તિ ન હણાય તે માટે થોડા ય અસરકારક ઈલાજ કરવામાં આવે તો હિંદની સંપત્તિમાં ઠીક વધારો થાય જો હિંમતથી આ દુઃખદારિદ્ર્યને ફેડવા પ્રયાસો થાય તો જીવનના ધોરણ અને સંપત્તિમાં મોટું પરિવર્તન થાય. અમને લાગે છે કે હવે આ બાબતમાં ઊંઘતાં રહેવાને અને ઢીલ કરવાને કારણ નથી. ખાસ કરીને મજૂરઘરોનો પ્રશ્ન ઉકેલવા તાત્કાળિક પગલાં લેવાં ઘટે. હિંદ જેવો દેશ જાહેર આરોગ્ય માટે પૈસા કાઢવા અશક્ત છે એવું કહેનારા લોકોને અમારો જવાબ એ છે કે એમ કરવામાં ઘડીભર પણ રોકાવા જેવી સ્થિતિ હવે નથી રહી.'

મજૂર કમિશનના મોળા અને પલકે પલકે માલિકની વાત કાને ધરી અગત્યના સુધારા માટે રાહ જોવાનું કહેનારા સભ્યો આ શબ્દો ઉચ્ચારે છે તે ધ્યાનમાં રાખી આ પ્રશ્નોનું ગાંભીર્ય અને તાકીદ માલિકો અને સરકાર સમજશે એવી આશા રાખીએ.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં આવ્યાથી મજૂરે પોતાના ગામડાંના જીવનમાં આવશ્યક ફેરફારો કરવા જોઈએ. આપણા ભણેલા લોકો પણ શહેરોની નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવા જીવનમાં ફેરફારો નથી કરી શકતા તો અજ્ઞાન અને અભણ મજૂરો ક્યાંથી જ કરે ! શહેરમાં આવવાથી એમનું ગૃહજીવન તૂટી જાય છે. શહેરમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની સંખ્યા વધારે હોય છે:

મુંબઈમાં એક હજાર પુરુષે ૫૫૩ સ્ત્રીઓ
કલકત્તામાં „ „ „ ૪૭૫ „

અને એ જ મુજબ બીજાં ઔદ્યોગિક સ્થળોમાં. આ બાબતમાં યોગ્ય પ્રમાણ જળવાતું ન હોવાથી જીવન અને નીતિના મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

મજૂર ઘરોનો પ્રશ્ન એની સાથે સંકળાએલો છે. મજૂરવસ્તી જે ભયાનક સ્થિતિમાં રહે છે તેનાં વર્ણનો હવે બધાએ વાંચ્યાં છે. પણ હજુ તેનો નિકાલ કરવા જે આગ્રહ જોઈએ તે જણાતો નથી. આ પ્રશ્નને વધુ ગંભીર ન થવા દેવામાં મૂડીદારોને લાભ છે.

અમે જોઈએ છીએ કે આ બધા પ્રશ્નોની બાબતમાં કમિશને હળવી ભલામણો કરી છે. પણ તેનો ય અમલ તરત થાય એવી આશા જરૂર રાખીએ. મજૂરઆરોગ્ય અને ઘરોના પ્રશ્નો સંબંધી અસરકારક પગલાં લેવાની બુદ્ધિ વહેલી નહિ સૂઝે ? માલિકવર્ગ બીજી બધી બાબતોની માફક આ વિષયમાં બેદરકાર રહેશે તો બીજાં અનેક અસંતોષનાં કારણો સાથે આ અસહ્ય સ્થિતિને લીધે ક્યારે જ્વાળા ફાટી નીકળશે તે દૈવ જાણે !

મજૂર મંડળો બાંધવાનો હક

પણ મજૂર પોતે સ્વાવલંબી અને સંગઠિત ન થાય તો એમાંથી કશું ય થવાનું નથી. અને આ માટે તેની પાસે રાજમાર્ગ એક જ છેઃ મજૂર મંડળો બાંધવાનો તેનો હક પ્રતિપાદન અને પ્રાપ્ત કરવાનો. મજૂર કમિશને આ માટે માલિકવર્ગને અને સરકારને સમજણ પડે અને ગળે ઊતરે એવી દલીલો લંબાણથી કરી છે. અત્યારે મજૂર મંડળને, જો તે સરકારને ચોપડે નોંધાયેલું હોય તો, માલિકો અને સરકાર (જો માલિક હોય તો તે,) સ્વીકારે છે. પણ ઘણી વાર મજૂર મંડળને કાગળ ઉપર જ માન્ય કરવામાં આવે છે. પોતાના સંઘમાં જોડાવાના 'ગુન્હા' બદ્દલ અગર આગેવાન તરીકે કામ કરવા માટે મજૂરને બરતરફ કરવાના બનાવો બન્યે જ જાય છે. ગઈ રેલ્વે હડતાળમાં જે મજૂરોએ આગેવાની-ભર્યો હિસ્સો લીધો તેમને કાપકૂપના બહાના હેઠળ કાઢવામાં આવ્યા. આ કેસમાં છેવટે તો સરકાર જ માલિક છે. મજૂરોને અન્યાય થયો છે, થયાં જાય છે. સરકાર જેવી સરકાર સામે લડવા જેટલી શક્તિ મજૂરમાં આવી નથી. છતાં અસંતોષ ધુંધવાયા કરવાનો જ છે અને છેવટે પરિણામ સારુ નહિ જ આવે એ દેખીતું છે. મજૂર કમિશને આ બાબત સરસ રીતે સમજાવી છે. કમિશન માગે છે કે મજૂર મંડળને ખરા અંતરથી આવકાર આપવો જોઇએ. તેના પ્રતિનિધિઓ બહારના હોય કે મજૂરો જાતે જ હોય તો પણ તેમનો દરજ્જો સ્વીકારી તેમની સાથે મસલતો કરવામાં માલિકે માનહાનિ ન સમજવી જોઇએ પણ મજૂર મંડળો છેવટે પોતાને લાભદાયી છે એ સમજવા જેટલું દૂરદેશીપણું દેખાડવું જોઈએ. કમિશનના આ વિચારો માલિકવર્ગ ધ્યાનમાં લે તો કેટલી હડતાળો અને તકરારોમાથી બચી જવાય!

ઔદ્યોગિક તકરારો

મજૂર હડતાળોનો પ્રશ્ન વિગતવાર વિચારવો જરૂરી છે. અમદાવાદ મજૂર મહાજને આ સંબંધી જે પ્રથા શરૂ કરી છે તે ઉપયોગી દાખલો પૂરો પાડે છે. અહીં દરેક ઝઘડા પંચ મારફતે પતાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન થાય છે. ગાંધીજી અને શેઠ મંગળદાસે પંચ તરીકે મળી અનેક મોટી તકરારોમાંથી અમદાવાદના ઉદ્યોગને બચાવી લીધો છે. મજૂરોની ફરિયાદોના નિકાલમાં અણઘટતી અને અસહ્ય ઢીલ થાય છે તે માટે વખતોવખત મજૂર માલિકના પ્રતિનિધિઓની સંયુક્ત સમિતિ ભરવા અને ઝઘડાઓના તાત્કાલિક નિકાલ કરવા અખતરો અજમાવવામાં આવે છે કમિશન કહે છે તેમ આ બધી સફળતા મળી છે તેનું કારણ અહીંના આગલા સંબંધો, એક જ પ્રાંત અને ભાષા બોલનારા માલિક અને મજૂર વચ્ચેનો નિકટનો સંબંધ અને ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષની મદદ છે. છતાં બીજે આ અખતરો કેમ ન અજમાવી શકાય? કમિશને કારખાનામાં મજૂર સમિતિઓ સ્થાપવા, તેમને ખરેખર અધિકારો સોંપવા અને માલિકોએ તેમની જોડે ખરા દિલથી સહકાર કરવા ભલામણો કરી છે.

આજના ઔદ્યોગિક તકરારોના કાયદાની મુદત ૧૯૩૪ માં પુરી થશે. આ ત્રણ વરસ દરમિયાન રેલ્વે જેવી જાહેર હિતની સંસ્થાઓમાં જોડાયેલા કામદારોને અને બીજા ઉદ્યોગોના મજૂરોને અસંતોષનું કારણ ઉપસ્થિત થાય તે વખતે ન્યાય મળે તે માટે ઘટતો પ્રબંધ કરવા કમિશને સૂચના કરી છે. ઔદ્યોગિક તકરારોનો નિકાલ કરવામાં કાયદાથી ઘટતી યોજના કરવી પડશે. આ પ્રશ્ન ભવિષ્યના નિકાલ માટે રાખી મૂકવામાં આવ્યો છે તે કમિશને સારુ નથી કર્યું.

રાજબંધારણમાં કામદાર પ્રશ્નોનું સ્થાન

ભાવી સમવાયી રાજબંધારણમાં કામદાર પ્રશ્નોનું શું સ્થાન રહેશે ? મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં મજૂર હિતના કાયદા કરવાનું રહે એમ કમિશન કહે છે, અને તે યોગ્ય જ છે. અલબત્ત, પ્રાંતિક સરકારો પોતાના પ્રાંતમાં ચાલતા ઉદ્યોગોના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો માટે કાયદા કરી શકશે. પણ તે મધ્યસ્થ સરકારે કરેલા કાયદાના સિદ્ધાંતે અવિરોધી હોય એવા જ હશે. કામદારોને ખાસ મતદાર મંડળો આપવાં કે નહિ તે બીજો સવાલ છે. જો ખાસ મતદાર મંડળો દેશની ધારાસભામાં રહેશે તો મજૂરોને પણ તે મળે એવું કમિશન માગે છે, અને નોંધાયેલાં મજૂર મંડળોના સભ્યો પોતાના વર્ગના ધારાસભાના સભ્યો ચૂંટી કાઢે એવી સૂચના કમિશને કરી છે. જ્યારે દરેક પુખ્ત ઉંમરનાં પુરુષ–સ્ત્રી મતદાર તરીકે પોતાનો હક મેળવશે ત્યારે જ આપણી મુંઝવણો મટવાની છે. અને મહાસભા તેનાથી ઓછું માગતી નથી.

કમિશને 'ઔદ્યોગિક ધારાસભા'ની એક યોજના રજૂ કરી છે. આ સૂચનામાં કલ્પના એવી છે કે મજૂરો, માલિકો અને પ્રજાનું જાહેર હિત રજૂ કરનારા સભ્યોની સરખી સંખ્યા ભેગી મળી વખતોવખત કામદારહિતની નીતિના પ્રશ્નો ચર્ચે, મજૂર અને માલિક વચ્ચે સહકારની ગાંઠ બંધાય, એકબીજાની સ્થિતિ સાચા દૃષ્ટિકોણથી સમજતાં શીખે અને ઉદ્યોગમાં સુલેહ–શાંતિ અને એકદિલી સચવાય. મજૂરોમાં ઉંચા પ્રકારનું સગઠન નથી આવ્યું અને એ સગઠનમાંથી સાચી શક્તિ નથી લાધી ત્યાંસુધી આવી કોઇપણ વ્યવસ્થા ફલદાયી થવાની નથી જ.

મજૂર કમિશને કરેલી ભલામણોમાંની કારખાનાંઓને લગતી ઉપર જણાવેલી દરખાસ્તો ઉપરાંત બીજી અગત્યની ભલામણો કમિશને કરી છે એ છોડી દઇએ છીએ. અમે શરૂઆતમાં જ કહ્યું હતું તેમ આવાં કમિશનોને આજની પરિસ્થિતિના ચોકઠામાં રહી કામ કરવાનું હોય છે, અને તેમની પાસેથી ક્રાંતિકારી ભલામણોની આશા રાખવી ફોકટ છે. છતાં મજૂર કમિશન વિષે એટલું તો સર્વાનુમતે કહેવાયું છે કે એણે કરેલી ભલામણો અમલમાં મૂકવામાં આવે તોપણ મજૂરજીવનમાં આવકારલાયક સુધારા થાય, એમનું સંગઠન કરવામાં મદદ થાય અને કામદારો એક ડગલું આગળ વધે. માલિકવર્ગમાંના જે લોકો હળવા ફેરફારો પણ સહન કરવા તૈયાર ન હોય તેમણે સમજવું જોઇએ કે અત્યારે ક્રાન્તિનો વાયુ ફેલાઈ રહ્યો છે તેનાથી કોઇ અસ્પૃષ્ટ રહી શકવાનું નથી. સમય ઓળખી હાલ આવશ્યક હોય એવા ફેરફારો કરવા તેઓ તૈયાર નહિ થાય તો ભારે જોખમ ખેડશે. કામદારોની ક્રાંતિ, પ્રોલેટેરિયન રેવોલ્યુશન,નાં જેઓ સ્વપ્ન સેવે છે તેમણે સમજવું જોઇએ કે મજૂરનું ભાવી મજૂરે પોતે જ ઘડવાનું છે. એમનામાં રહેલી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પ્રગટ કરવા નવા વિચારકો મજૂરોને ભલે મદદગાર થાય, બાહ્ય દબાણ ઓછું જ ફળદાયી નીવડશે. મજૂરજીવનમાં રસ લઇ મજૂરસેવા દ્વારા તેમનાં હૃદય ઓળખવાનો મજૂરસેવકોનો ધર્મ છે. મજૂરજીવનમાં નાનામોટા સુધારા કરવા માટે સંગઠન ઉપયોગી છે તે જ સંગઠન ક્રાંતિ માટે કામ આવવાનું છે, આ સૂત્ર આ અધીરા કામદારનેતાઓએ યાદ રાખવાની જરૂર છે. એ સંગઠન વધારવા અને મજબૂત કરવા સર્વ શક્તિ એકત્રિત કરવી આવશ્યક છે. મજૂર હિલચાલના વાવટા ઉપર 'સંગઠન'નું એક જ સૂત્ર આજે બસ છે.

જીવણલાલ ક. ચાંપાનેરીઆ

ચાંદલિયા !

[કુવાને કાંઠડે રે કે મોગરો ઊગ્યો ગોવાળિયા !
મોગરો વળી વળી જાય મોગરો લે રે ગોવાળિયા !—એ ઢાળ]

આજ અમારા રે કે ગગને પધારો, ચાંદલિયા !
બાર બાર માસનાં રે કે તિમિરો વિદારો. ચાંદલિયા ! ૧

મેઘ મૂશળધાર રે કે ગરજીને વરસ્યા, ચાંદલિયા !
તારા અમીનાં રે કે તોય સૌ તરસ્યાં. ચાંદલિયા ! ૨

આભનાં આંગણાં રે કે વાળી સમાર્યાં, ચાંદલિયા !
કુસુમો નક્ષત્રનાં રે કે મહીં મહીં વેર્યાં. ચાંદલિયા ! ૩

સ્વારીમાં ભૂપની રે કે મોખરે દોડે, ચાંદલિયા !
આગળ વધામણી દે કે તેજને ઘોડે. ચાંદલિયા ! ૪

આભને કાંઠડે રે કે ઊગ્યો ન ઊગ્યો, ચાંદલિયા !
ગિરિઓને શેખરે રે કે હાથ તુજ પૂગ્યો. ચાંદલિયા ! ૫

પૃથ્વીના શીશને રે કે હાથ જરા અડિયા, ચાંદલિયા !
સાતે સમુંદર રે કે હેલે ચડિયા. ચાંદલિયા ! ૬

મહુવરને નાદે રે કે ફણીધર ડોલે, ચાંદલિયા !
હૈડાં માનવનાં રે કે તેમ ચડ્યાં ઝોલે. ચાંદલિયા ! ૭

ભૂમિ આકાશને રે કે આજ સ્વચ્છ કીધાં, ચાંદલિયા !
સચરાચર જીવને રે કે અમીદાન દીધાં. ચાંદલિયા ! ૮

વિશ્વ અનંતમાં રે કે ક્યાં તમ જાનારા, ચાંદલિયા !
પામર શાં મુખડે રે કે ક્યાં અમ ગાનારાં ! ચાંદલિયા ! ૯

સંગીત વિશ્વનું રે કે ક્યાંઇ નહિ માયે, ચાંદલિયા !
નાની શી મોરલી રે કે તોય ઝીણું વાયે. ચાંદલિયા ! ૧૦

ઊંચે આકાશમાં રે કે આનંદે ફરતા, ચાંદલિયા !
તોય અમ દુઃખનો રે કે ડાઘ દિલે ધરતા. ચાંદલિયા ! ૧૧

ગતત સતાપથી રે કે કુમુદો મીંચાયાં, ચાંદલિયા !
હળવા ત્યાં હાથથી રે કે અમૃત સીંચાયાં. ચાંદલિયા ! ૧૨

જેવો કુમુદને રે કે પ્રેમે સંભાળે, ચાંદલિયા !
તેવી અમ આરઝું રે કે મનમાં ધારે. ચાંદલિયા ! ૧૩

જેવા ગગનમાં રે કે અઢળક રેલો, ચાંદલિયા !
દીન મંદિરિયે રે કે તેમ આજ મ્હાલો. ચાંદલિયા ! ૧૪

એક કટાક્ષે રે કે આભ અજવાળો, ચાંદલિયા !
અંધારાં અંતરે રે કે તેમ આજ ન્યાળો. ચાંદલિયા ! ૧૫

મેઘે અભીંજિયાં રે કે અમીએ ભીંજાવો, ચાંદલિયા !
પથ્થરના ઊરથી રે કે ફૂલ પ્રગટાવો. ચાંદલિયા ! ૧૬

હાસ્ય અમી વેરતા રે કે જગત બધે પળજો, ચાંદલિયા !
વરસ વીતે ન ત્યાં રે કે વે'લા વળજો. ચાંદલિયા ! ૧૭×

શેષ

× ગાવાને માટે ગીત ટૂંકું કરવું હોય તો ૯–૧૦-૧૩ કડીઓ છોડી દેવી. તેથી પણ વધારે ટૂંકું કરવું હોય તો જરૂર લાગે ત્યાં સુધી ૧૪, ૫, ૭, ૪ એક એક છોડવી.

લીગ ઑફ નેશન્સ (પ્રજાઓનું મંડળ)

લીગ ઑફ નેશન્સ એટલે પ્રજાઓનુ મંડળ. એ યુરોપિયન પ્રજાઓની મૈત્રી અને સદ્‌ભાવ માટે સ્થપાયેલુ પ્રજાઓનું મહામંડળ છે એની મુખ્ય નેમ યુરોપિયન પ્રજાઓ અને તેમના હિત, સ્વાર્થ અને સંબંધમાં આવતી એશિયા, આફ્રિકા અને અમેરિકાની પ્રજાઓ વચ્ચે ભાઇચારો અને સ્નેહસંબંધ વધારવાની છે. એનાં મુખ્ય કાર્યકર્તા અને દોરી ખેંચનાર બધાં યુરોપિયન રાજ્યો–તેમાં પણ મોટાં યુરોપિયન રાજ્યો અને તેમની સાથે મળેલુ જાપાન છે. એઓ આ નાટકનાં મુખ્ય પાત્રો અને સૂત્રધારો છે. આપણુ હિંદુસ્તાન પણ એ પ્રજાઓનાં મહામંડળનું મેમ્બર એટલે સભ્ય છે. અને આવી સભ્યતા મેળવવા માટે તેને ભારે આર્થિક સહાયતા આપવી પડે છે પણ એ વિષય પાછળથી યોગ્ય સ્થળે ચર્ચીશું કારણ કે પ્રથમ લીગ ઑફ નેશન્સની ઉત્પત્તિ, બંધારણ, ઉદ્દેશ, કાર્યપદ્ધતિ અને તેનાં કાર્યો સંબંધી ટૂંકામાં પણ સૌ સમજી શકે તેવી સરલતાથી સમજાવ્યા પછી જ હિંદ સાથેનો તેમનો સંબંધ સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ રીતે સમજાવી શકાય તેથી હિંદ સાથે લીગનો સંબંધ પાછળથી ચર્ચાશે.

લીગ ઑફ નેશન્સની ઉત્પત્તિ

પ્રજા પ્રજાઓ વચ્ચે ઘરમેળે સમાધાન કરવાની ગોઠવણ ઝાર નીકોલસની દરખાસ્ત ઉપરથી હેગ ખાતે ૧૮૯૯ થી ૧૯૦૭ મા થઇ ધનકુબેર એન્ડ્રૂ કારનેગીએ તેને માટે હેગ ખાતે મોટું શાન્તિદેવીનું મંદિર બાંધી આપ્યુ, પરતુ પ્રજાઓની વચ્ચે ભારે ઈર્ષા, અદેખાઇ, કુસંપ અને છૂપી દુશ્મનાવટ હતી, જેથી સમાધાનનું કામ અને શાન્તિ તથા સલાહની કાર્યપ્રણાલિ ઘણી જ ધીમી ગતિથી આગળ ચાલી. પરતુ ૧૯૧૪માં જગતના મહાયુદ્ધે આ સમાધાનીની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર પાણી છાંટયું!

ચાર વર્ષો સુધી ભયંકર જાનમાલનો કચ્ચરઘાણ વળ્યો જે પ્રજાઓ સુધારામા, સંસ્કૃતિમાં, વિદ્યા જ્ઞાન હુન્નર કળા સાહિત્ય અને શ્રેષ્ઠતામાં તથા સમૃદ્ધિમાં પોતાને સૌથી શ્રેષ્ઠ માનતી હતી તે જ પ્રજાઓ કૂતરા–બિલાડાઓની પેઠે એકબીજાઓને નખોડિયા મારવા મડી ગઇ અને એ સંસ્કૃતિ કેટલી પોલાણવાળી છે તે જગતે જોયું. આધુનિક સુધારાએ પૂરી કિંમત ભરી અને આ સુધારાના સંસ્કારોથી માણસોનાં પશુહૃદયો બદલાતાં નથી અને રાગદ્વેષ ઓછાં થતાં નથી એમ સિદ્ધ થયું.

આ મહાયુદ્ધમાં એક કરોડ માણસો યુદ્ધભૂમિ પર મરાયા અને તેથી બે–ત્રણગણાં વધારે ઘાયલ થયાં લાખો માણસો ઘરબાર વગરનાં થયા. પ્રજાઓની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ નબળી થઇ અબજો રૂપિયાનું પ્રજાઓને ખર્ચ અને નુકસાન થયું. યુરોપના નીતિધર્મ શિથિલ થયાં; રોગ, દુકાળ અને બેકારી વધ્યાં. આ પરિણામના ફળ હજી પણ યુરોપ ભોગવે છે. તે વિષે વધારે કહેવું ઉચિત નથી.

પ્રજાઓનું મંડળ સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાને થયો. યુદ્ધમાં થાકેલાં યુરોપિયન રાજ્યોની તે વખતની માનસિક દશાને એ

વિચાર ગયો. આખા જગતભરનાં રાજ્યોનું એક મંડળ સ્થાપી તે દ્વારા યુદ્ધ બંધ કરવાની યોજના યોજાઈ, અને સને ૧૯૨૦મા તેનું કામ શરૂ પણ થઈ ગયુ

પ્રજાઓના મંડળનું બંધારણ અને સ્વરૂપ

મૂળ લખતમાં છવીસ કલમો છે તે સંબંધી વિગત આગળ જણાવીશુ, પરંતુ એની પ્રસ્તાવના નીચે મુજબ છે –

પ્રજાઓનો પરસ્પર સહકાર અને સુલેહ તથા જાનમાલનું રક્ષણ, યુદ્ધમા ન જવુ એ ફરજ સમજી કબૂલ કરવુ, પ્રજાઓની વચ્ચે ખુલ્લો, સ્વચ્છ અને ન્યાયી સબંધ કેળવવો અને એકબીજાની સાથે સહકાર મેળવવા કાનૂનો અને કાયદાઓ બનાવવા,

પ્રજાઓનો સંબંધ ન્યાયનીતિ ઉપર નિભાવવો અને પરસ્પરની સંધિઓને માન આપવુ

આવી રીતે ભવિષ્યના યુદ્ધો બંધ કરાવવા અને પ્રજાઓ વચ્ચે સબંધ વધારવાને માટે આ પ્રજામંડળ સ્થપાયુ આ પ્રજામંડળ કંઇ મોટુ રાજ્ય નથી, તેની પાસે કંઇ સત્તા નથી, લશ્કર નથી, દરિયાઇ ફોજ નથી, પરંતુ ભાઇચારો વધારવા માટે સમજાવટ અને સહકારથી કામ લેવાની યોજના છે તકરારમા ઊતરેલા રાજ્યોને બીજા રાજ્યોની મદદથી સમજાવી, દબાણ લાવી અને પ્રાર્થીને યુદ્ધમા જતા અટકાવી ઘરમેળે પતાવટ કરવાનું સાધન છે અને આવી સમજાવટ, વાતચીત અને લખાણોને ખૂબ પ્રકાશ આપી લોકમત કેળવવાનો અખતરો છે.

સભ્ય તરીકે જોડાએલી પ્રજાઓ ઉપર ફરજો

પ્રજામંડળમા જોડાયા પછી તેના ખત ઉપર સહી કરવી પડે છે તેમના આતરવહીવટ અથવા સુલેહશાન્તિ ભરેલા બહારના વહીવટમા દરેક પ્રજા પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે પરતુ બહારના રાજ્યો સાથેની ગભીર તકરારો લીગ મારફતે પતાવવાની તેની ફરજ છે

લીગની સાથે જોડાએલાં મંડળો

૨૮ પ્રથમ મડળ પ્રજાઓનુ પંચ છે બીજુ પ્રજાકીય ન્યાય સંસ્થા છે એ બન્ને હેગ ખાતે આવેલા છે અગ્રેજીમા પહેલા મડળનુ નામ Permanent Court of Arbitration અને બીજા મડળનું નામ Permanent Court of International Justice છે તે સિવાય હમણા બહુ મહત્ત્વને પામેલ મજૂરીના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા માટે International Labour Organization એટલે મજૂર મહામંડળ સ્થાપવામા આવ્યુ છે લીગનુ બંધારણ અને તેની કાર્યપ્રણાલિ સબંધી ઘણા ભણેલાઓમા પણ અજ્ઞાન છે. પરતુ ટૂંકામા, જગતના રાજ્યોની ભલી વાચ્છના અને પરસ્પર સહકાર હોય ત્યારે જ એની અગત્યતા અને કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર સ્વીકારાય છે

લીગના સભ્યો

૧૯૨૯ સુધી લીગના ૫૪ સભ્યો હતા. આમા એશિયાના રાજ્યો જાપાન, ચીન, હિંદ વગેરેનો સમાવેશ છે અમેરિકા એમા જોડાયુ જ નથી અને લીગના કાર્યકર્તાઓને રશિયાનો વિશ્વાસ નથી એટલે એવા કેટલાક મોટા રાજ્યો હજી જ્ઞાતિબહાર છે.

જર્મની નાતમા છે પણ એના તરફ શકની નજરથી જોવામા આવે છે અને લીગનું સૌથી મોટુ વગવાળુ રાજ્ય ફ્રાન્સ હમેશા જર્મનીને લાતો માર્યા કરે છે જે કોઇ રાજ્ય ખત ઉપર સહી કરે અને કે બીજા રાજ્યોની સહાનુભૂતિ ધરાવતું હોય તો તેને સભ્ય તરીકે દાખલ કરવામા આવે છે અને બે વર્ષની નોટિસ આપી કોઇ પણ સભ્ય લીગમાથી પોતાનું નામ સભ્ય તરીકે પાછુ ખેચી શકે છે બ્રાઝીલ અને કોસ્ટારિકા એ બન્ને રાજ્યોએ એવી રીતે લીગમાથી પોતાના નામ રદ કરાવ્યા છે.

લીગનાં મુખ્ય ત્રણ વ્યવસ્થાપક મંડળો:—પ્રથમ Assembly એટલે મુખ્ય સભા; બીજું Council એટલે કાર્યકારિણી સભા; ત્રીજું Secretariat એટલે મંત્રી મંડળ.

૧ એસેમ્બ્લી

આમાં (એસેમ્બ્લીમાં) બધા સભ્યો ભાગ લઇ શકે છે. તેમની પાસે કાઉન્સિલે તૈયાર કરેલો વાર્ષિક રિપોર્ટ મુકવામાં આવે છે. અને એમનો ચુકાદો એકમતે હોવો જોઇએ. પણ તકરારી પ્રશ્નોને મત આપવાનો અધિકાર નથી. દરેક સભ્યને ત્રણ અથવા ઓછા પ્રતિનિધિ મૂકવાનો હક છે. તેમની સાથે ગમે તેટલા સલાહકારો અને અનુભવીઓ મૂકી શકાય છે. સપ્ટેમ્બરના પહેલા સોમવારની એસેમ્બ્લીની વાર્ષિક સભા, જીનિવા ખાતે મળે છે. વાર્ષિક રિપોર્ટ રજૂ થવા ઉપરાંત નવા સભ્યોની ચૂંટણી, વાર્ષિક સરવૈયાં અથવા અંદાજપત્રની રજુઆત અને તેમાં વધારો ઘટાડો, સભ્ય પાસેથી કેટલો ફાળો લેવો તે નક્કી કરવું; પ્રજાઓ વચ્ચેની સંધિઓ સંબંધી વિચાર કરવો, અને કાઉન્સિલ તથા સેક્રેટરીએટને રાહબરી સૂચના સલાહ અને હુકમ આપવા, વગેરે એનો કાર્યપ્રદેશ છે. મૂળ ખતમાં પણ એસેમ્બ્લી ફેરફાર કરી શકે છે. પરંતુ તેવો સુધારો જ્યાં સુધી બધી સરકારો કાયદેસર રીતે અને લેખિત મંજૂરી ન આપે ત્યા સુધી ખતમાં દાખલ થતો નથી.

એસેમ્બ્લી ૭ કમિટિ નીમે છે. દરેક રાજ્યને એ કમિટિ ઉપર એક સભ્ય નીમવાનો હક છે: (૧) કાયદા, ધારાધોરણ અને કાનૂની કમિટિ; (૨) શાસ્ત્રીય સંસ્થાઓની કાર્યપદ્ધતિની કમિટિ; (૩) હથિયારબંધી ઘટાડવાની કમિટિ; (૪) અંદાજપત્ર ઘડનારી કમિટિ; (૫) સામાજિક (Social) પ્રશ્નો તપાસનારી કમિટિ; (૬) રાજકીય પ્રશ્નોની કમિટિ.

આ કમિટિઓ સન્મુખ તેમના નિર્ણય માટે જુદા જુદા પ્રશ્નો મૂકવામાં આવે છે, જેના ઉપર એ કમિટિઓ વિચાર કરી ઠરાવ કરે છે, અને એ ઠરાવો એસેમ્બ્લી પાસે રજૂ થાય છે. એસેમ્બ્લી તેના ઉપર ચર્ચા કરી, સુધારી અથવા અસલ સ્વરૂપમાં મંજૂર કરે છે, અથવા કાઢી નાખે છે.

એસેમ્બ્લીની ભાષા અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ છે. બન્ને ભાષામાં કાર્યપ્રણાલિ રજૂ થાય છે અને ભાષણો પણ એ બન્ને ભાષાઓમાં ભાષાંતર થઇ મુકાય છે. આ પ્રસંગે ચારસો જેટલાં છાપાંઓના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહે છે અને દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં કામકાજની હકીકત પહોંચાડે છે. આખા જગતનું ધ્યાન આ વખતે એસેમ્બ્લીના કામકાજ તરફ ચોંટે છે અને દરેક રાજ્યના પરદેશખાતાના પ્રધાનો અને બીજા અગત્યના અમલદારો સભ્યો તરીકે એસેમ્બ્લીમાં ભાગ લે છે.

૨ કાઉન્સિલ

બીજી, મુખ્ય લીગની કાર્યકારિણી સભા એટલે કાઉન્સિલ છે. દર ત્રણ માસે એટલે માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરમાં કાઉન્સિલની બેઠકો જીનિવા ખાતે મળે છે. પણ જરૂર પડે અસાધારણ સભા પણ બોલાવી શકાય છે. એમાં ૧૪ સભ્યો છે. પાંચ સભાસદો જૂનાં અને સૌથી મોટાં રાજ્યો તરફથી કાયમના સભાસદો તરીકે નિમાયા છે. ફ્રાન્સ, જર્મની, ગ્રેટ બ્રિટન, ઇટાલી અને જાપાન હંમેશ માટેના સભ્ય છે. બાકીના નવ સભ્યો લીગની એસેમ્બ્લી બીજા સભ્યોમાંથી ચૂંટી લે છે. જર્મનીને ૧૯૨૬માં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. એસેમ્બ્લી દર વર્ષે ત્રણ વર્ષની મુદતને માટે સભાસદો ચૂંટી કાઢે છે. મુદત પૂરી થયા પછી એ જ સભ્યને ફરી ચૂંટવામાં આવતો નથી. કાઉન્સિલના હાથમાં જબરજસ્ત સત્તા અને વગ છે, તેથી સભ્ય રાજ્યોની વચ્ચે કાઉન્સિલની બેઠક માટે સખત હરીફાઇ ચાલે છે.

કાઉન્સિલની સત્તા

(૧) કાયદા અનુસાર હથિયારબંધી ઘટાડવાની તજવીજ અને ગોઠવણ કરવી;

(૨) જે રાજ્યોનો વહીવટ (Mandate) મહારાજ્યોને લીગે સોંપેલ છે, તે સંબંધમાં દેખરેખ રાખવી;

(૩) મંત્રીના હાથ નીચેના અમલદારોની નિમણૂકને બહાલી આપવી. એ સિવાય ખાસ સંધીઓ પ્રમાણે નીચેના હક્કો કાઉન્સિલને મળ્યા છે: (क) સારનાં મુલકનો વહીવટ ચલાવવો; (ख) ડેન્ઝીકનાં શહેરનાં વહીવટ માટે હાઈ કમિશનર નીમવો; (ग) લઘુમતીના રક્ષણ ઉપર દેખરેખ રાખવી

દર વર્ષે કાઉન્સિલનો પ્રમુખ બદલાય છે. મૂળાક્ષર પ્રમાણે રાજ્યોમાંથી વારાફરતી સૌને પ્રમુખપણું મળે છે. કાઉન્સિલ એક એક વિષય એક એક સભ્યને સોંપે છે અને તેના રિપોર્ટ ઉપર વિચાર ચલાવી યોગ્ય નિર્ણય કરે છે. કાઉન્સિલની મિનિટ બુકો છપાવીને સભ્યોની વચ્ચે વહેંચાય છે.

૩ મંત્રી મંડળ

મુખ્ય મંત્રી (Secretary General) ના હાથ નીચે ૬૦૦ અમલદારો કામ કરે છે. હમણાં એક અંગ્રેજ સર જેમ્સ એરીક ડ્રમન્ડ એ પદ ઉપર છે. એની નિમણૂક એસેમ્બલીની સમતિથી કાઉન્સિલ કરે છે અને દરેક અમલદારની નિમણૂક કાઉન્સિલની સમતિથી મહામંત્રી કરે છે. એને મદદ કરવાને એક ઉપ–મહામંત્રી અને ત્રણ નિમ્ન મહામંત્રીઓ છે. જુદાં જુદા સભ્યરાજ્યો પાસેથી અમલદારો મેળવાય છે. પરંતુ તેઓ સર્વે મહામંત્રીના અધિકાર અને હુકમ નીચે છે. મંત્રી ખાતાના નીચે મુજબનાં વિભાગો બનાવવામાં આવ્યા છે: (૧) રાજકીય વિભાગ; (૨) આર્થિક અને નાણાં વિભાગ; (૩) માર્ગ વ્યવહાર સાધનોનો વિભાગ, (૪) લઘુમતી અને શાસન વિભાગ; (૫) રક્ષિત રાજ્યોનો વિભાગ (Mandates section); (૬) હથિયારબંધી ઘટાડવાનો વિભાગ; (૭) આરોગ્ય વિભાગ, (૮) સામાજિક પ્રશ્ન વિભાગ; (૯) બૌદ્ધિક સહકાર અને દેશ પરદેશ સબંધી વિભાગ; (૧૦) કાનૂની વિભાગ; અને (૧૧) ખબર વિભાગ.

વિભાગોના મથાળાંથી દરેકની કાર્યપ્રણાલિ સમજાશે કાનૂની વિભાગ બીજા સૌ વિભાગોને સલાહ આપે છે અને સંધિપત્રો રજિસ્ટર કરે છે. આખા જગતના વર્તમાનપત્રોનો ત્યાં અભ્યાસ થાય છે અને ખબરનો વિભાગ અનેક વિષયનાં આંકડાઓ, ખબરો અને તેને લગતું સાહિત્ય ભેગુ કરી જગતના જુદા જુદા વિભાગોમાં ફેલાવે છે. દર માસે લીગે કરેલા કામનું વર્તમાનપત્ર નીકળે છે. ૧૦૦ વર્તમાનપત્રોની ચાલુ એજન્સીઓ જીનિવા ખાતે છે. એ પ્રમાણે ટૂંકામા લીગનું બંધારણ છે.

લીગના ખતની મુખ્ય કલમો

(૧) પહેલી કલમમાં પાચ જૂના સભ્યોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે અને કોઇપણ સ્વતંત્ર દેશ અને સસ્થાન કે સભ્યોની સમતિથી દાખલ થઇ શકે છે અને તેને લીગના કાયદા માનવાની ફરજ છે. બે વર્ષની નોટિસ આપીને ને છૂટો થઇ શકે છે; (૨) બીજી કલમમાં મંત્રીમંડળ મારફતે લીગનું કામ ચાલશે એ પ્રમાણે જણાવ્યું છે; (૩) ત્રીજી કલમમાં એસેમ્બલીની વ્યાખ્યા અને મર્યાદા બતાવી છે; (૪) ચોથી કલમમાં કાઉન્સિલની સત્તા અને ચૂંટણીની વિગત છે; (૫) પાંચમી

કલમમાં બધા સભ્યોની સંમતિથી દરેક કાર્ય કરવાની જરૂરિયાત બતાવે છે; (૬) મહામંત્રી મંડળની વ્યાખ્યા આપે છે; (૭) જીનિવા ખાતે લીગ મળે અને મંત્રી મંડળના અમલદારોને રાજદ્વારી હકો અને રક્ષણ આપે છે; (૮) આઠમી કલમ અગત્યની છે. તેમાં સભ્યો પરસ્પર સલાહ અને સમાધાનને વાસ્તે ઓછામાં ઓછી હથિયારબંધી રાખવા અને દેશપરદેશની પરસ્પરની ફરજોનું રક્ષણ કરવાનું જણાવે છે. અને રાજ્યોમાં હથિયારબંધી ઘટાડવા માટે દરેક રાજ્યનો વિસ્તાર વસતી અને શક્તિ જોઇતપાસી લીગ બંદોબસ્ત કરશે. અને આ બાબતની ખબરો એટલે દરિયાઇ, મુલકી અને હવાઇ હથિયારબંધીની દરેક ખબર દરેક રાજ્ય આપે એવી મેમ્બરો ઉપર ફરજ છે; (૯) કલમ નવમીમાં આઠમી કલમની બાબતો સબંધી પગલાં લેવા લીગ એક હંમેશ માટેનું કમિશન નીમશે; (૧૦) કોઇ રાજ્ય લડાઇ અથવા ફિસાદ ન કરે અને કદાચ થાય તો કાઉન્સિલની સલાહ મુજબ ચાલે; (૧૧) કોઇ પણ રાજ્ય ફિસાદ અથવા યુદ્ધ કરે તો આ સવાલ લીગે ઉપાડી લેવો અને કાઉન્સિલ બોલાવી એ અટકાવવા દરેક પગલાં લેવાં; (૧૨) સભ્યો કબૂલ કરે છે કે બે સભ્ય રાજ્યોની વચ્ચે તકરારનો નીવેડો લાવવાનું કામ લીગને સોંપવામાં આવશે. લીગ તરફથી નિમાયલા પંચે તેનો ખુલાસો વાજબી સમયમાં આપવો પડશે અને કાઉન્સિલે પોતાનો ઠરાવ ૭ માસની અંદર બહાર પાડવો પડશે; (૧૩) બે રાજ્યોની વચ્ચે સંધિપત્રની શરતો અથવા બીજો કોઇ કાનૂની સવાલ ઊઠે અને તે સમાધાન ન થાય તો લીગનાં ન્યાય ખાતાને સોંપવામાં આવશે. અને દરેક સભ્ય તેના ચુકાદા પ્રમાણે વર્તશે. અને જો તે પ્રમાણે વર્તવામાં ન આવે તો કાઉન્સિલ યોગ્ય પગલાં લેશે; (૧૪) લીગનું ન્યાયખાતું (Permanent Court of International Justice) બધા કાનૂની વાંધાઓનો નિકાલ કરવાની અને તે સંબંધી સલાહ આપવાની સત્તા ધરાવે છે; (૧૫) બે સભ્ય રાજ્યોની વચ્ચે કાંઇ વાંધો પડે તો તે બાબત લીગના મહામંત્રીને ખબર આપવાની ફરજ પાડે છે. કાઉન્સિલ આવા વાંધાની પતાવટ બનતી મહેનતે કરશે. અને તે સંબંધી બનતી વિગત પ્રજા સમક્ષ મૂકશે. જો પતાવટ નહિ થાય તો કાઉન્સિલ પોતાનો અભિપ્રાય જગતને જાહેર કરશે. આ ઉપર કોઇ પણ સભ્યરાજ્ય એસેમ્બ્લીને વાંધાને લગતી ખબર આપી શકે છે અને તેને લગતી વિગતો આ કલમમાં છે; (૧૬) જો કોઇ સભ્યરાજ્ય આ કલમોનો ભંગ કરી યુદ્ધ કરશે તો તે લીગના સર્વ મેમ્બરો સામે યુદ્ધ કરે છે એમ સમજાશે, અને તેની સાથે સર્વ પ્રકારનો સંબંધ બીજા સભ્યો બંધ કરશે. આવા નાફરમાન મેમ્બરને લીગમાંથી દૂર કરશે અને જરૂર પડે લીગની સૂચનાથી તેની સામે લશ્કરી પગલાં પણ લેવાશે; (૧૭) આ કલમમાં લીગનો સભ્ય ન હોય એવા રાજ્ય સાથે તકરાર પડે તો તેને સભ્ય થવાની વિનતિ કરવામાં આવશે. અને તે આ તકરારપૂરતું જ સભ્યપણું રહેશે. જો આ વિનતિ કબૂલ કરવામાં આવશે તો કલમ ૧૨ થી ૧૬ જરૂરજોગા સુધારા સાથે લાગુ પડશે. તે રાજ્ય સભ્ય થવા કબૂલ ન કરે તો તેની સામે કલમ ૧૬ લાગુ થશે. બન્ને રાજ્યો જો સભ્ય ન હોય તોપણ એ રાજ્યો લડાઇમાં ન ઊતરે તેવી દરેક તજવીજ લીગ કરશે; (૧૮) દરેક સંધિ અને કરારનામું ફરજિયાત લીગના સેક્રેટરી પાસે દરેક સભ્યે રજિસ્ટર કરાવવું જ જોઇશે. અને એ પ્રગટ કરવામાં આવશે; (૧૯) એ કલમમાં જે સંધિઓ નકામી થઇ હોય અને જે સંધિઓથી સલાહ-સંપનો ભંગ થાય તેવી સંધિઓ ફરી વિચાર માટે લીગ લાગતાં-વળગતાં રાજ્યોને મોકલાવશે; (૨૦) જે સંધિઓ અને કરારો લીગના ખતની કલમોની વિરુદ્ધ થયાં હશે તે મટી

કરનાર સભ્યોએ સુધરાવી લેવાં. અને નવા સભ્યોએ ખત ઉપર સહી કર્યા પછી પોતાની સંધિઓ લીગના ખતના કરારો પ્રમાણે ઠીક કરી લેવી; (૨૧) એ કલમમાં સલાહસંપને લગતા દેશપરદેશ વચ્ચે થયેલા કરારોને લીગના ખતથી કંઈ અડચણ આવતી નથી; (૨૨) ટર્કી અને જર્મનીનાં સંસ્થાનો જ્યાં સુધી પોતાનો વહીવટ સંભાળવા શક્તિમાન ન થાય ત્યાં સુધી તેનો વહીવટ લીગની વતી કોઇ મોટું રાજ્ય કરે અને વહીવટ તપાસવા લીગની વતી એક કમિશન નીમવામાં આવે; (૨૩) મજૂરીના અને પછાત કોમોના હકો તેમજ ચેપી રોગો, કેફી પદાર્થો, ગુલામગીરી વગેરે બાબતો સંબંધી સભ્યરાજ્યો યોગ્ય અને ન્યાયી ગોઠવણો કરશે. અને તેના ઉપર લીગની નજર રહેશે; (૨૪) દેશપરદેશમાં વહેવારને લગતી કોઇ પણ બાબત ઉપર કમિશન નિમાયું હશે અથવા તે સબંધી કોઇ ખાતું ખોલાયું હશે તો તે ખાતાં સ્થાપનારની સંમતિથી લીગ સ્વીકારી લેશે. અને તેને લગતી બધી ખબરો અને આંકડા ભેગા કરશે; (૨૫) સભ્યોને Red cross અને એવાં બીજાં પરોપકારી ખાતાંઓને મદદ કરવાની અરજ કરવામાં આવે છે; (૨૬) આ ખતમાં કંઇ પણ સુધારો વધારો, કાઉન્સિલ અને એસેમ્બ્લીની બહુમતીથી થઇ શકે. અને એ સુધારાવધારા જે સભ્યોને નામંજૂર હશે તે સભ્યોના ઉપર ફરજિયાત નથી.

એ રીતે લીગની શરતો છે. નાનાં રાજ્યો પાસે તેને પાલન કરાવવા સારો યત્ન થાય છે. પણ સમર્થ રાજ્યોએ ઘણી કલમોનો ભંગ આડકતરી રીતે પણ કર્યો છે. તેમ લીગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હથિયારબંધી ઓછી કરવાનો છે તે પણ પળાયો નથી. યુરોપનાં મહારાજ્યો વચ્ચે ઈર્ષા, અદેખાઇ, ખોટા બાહ્ય દેખાવો, ઢોંગ અને નિરકુંશ સત્તાનો શોખ હજી એમનો એમ છે. પ્રેમ કે એખલાસ પરસ્પર વધ્યાં નથી સ્વાર્થમયતા અને પોતાનું જ હિત યુરોપનાં રાજ્યો જુએ છે. પરસ્પર જગાતની ઊંચી દિવાલો ઊભી કરી દીધી છે અને લશ્કર, હવાઇ વિમાન અને દરિયાઇ ફોજ તથા નવી નવી જાતનાં ભયાનક શસ્ત્રોનો વધારો થતો જ જાય છે. કોન્ફરન્સમાં આવી સૌ રાજ્યો સાધુતાનો વેશ ભજવે છે.

પરંતુ પરસ્પર કોઇનો વિશ્વાસ નથી. મોટાં રાજ્યોમાં ફ્રાન્સની સત્તા લીગના તંત્રમાં વધારે છે. તેણે પોતાનો સબળ પક્ષ બાંધી લીધો છે. કાઉન્સિલમાં ફ્રાન્સનો પક્ષ બળવાન છે. તે વારંવાર જર્મનીને દબાવે છે. અંગ્રેજો જર્મની તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવે છે, પરંતુ પોતે આર્થિક મૂંઝવણમા હોવાથી જર્મનીને મદદ કરી શકતા નથી. બાલ્કન રાજ્યોના સભ્યો પરસ્પર ઘુરકાઘુરકી કરે છે. ઇટાલી જ્યાં પલ્લું નીચુ હોય છે ત્યાં બેસી જાય છે. જાપાન વધારે ખટપટમાં પડતું નથી, પણ પોતાના એશિયાટિક સ્વાર્થની વચ્ચે કોઇ ન પડી શકે તેટલી તજવીજ રાખે છે. હમણાં ચીન સાથેના વિગ્રહની તેણે શરૂઆત કરી છે, છતાં લીગમાં નિર્દોષ હોવાનો ઢોંગ કર્યો છે; વગવાળું હોવાથી તેનો વાળ પણ વાંકો થઇ શકશે નહિ બેલ્જિયમ ફ્રાન્સને પડખે ઊભું છે. સૌ રાજ્યો પોતપોતાના બળ ઉપર મુસ્તાક છે. જમીન અને હવાઇ લશ્કર સૌ મજબૂત બનાવે છે. સૌની નજર પાડોશનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો ઉપર રહે છે અને લાગ જોઇ તૂટી પડવા સૌ તૈયાર છે.

હિંદ પણ લીગમાં સભાસદ છે. પણ તેનું કામ અંગ્રેજ સરકારના હકને રક્ષણ કરવાનું ને તેના મતને ટેકો આપવાનું છે; તેને સ્વતંત્રતા નથી. સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયાનું તે વાજિંત્ર છે. તે સંબંધી વધારે વિગત હવે પછી ચર્ચીશું.

ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

શુદ્ધ કે દોષિત

[અનુસંધાન ગયા અંકના પૃષ્ઠ ૩૨૬થી]

૫

મનહર કળા પાસે બેઠો હતો ત્યાંથી કાગળ વાંચવા ઊઠયો તે ઊઠયો. ફરી તે કળા સાથે બેઠો નહિ. કળાનો ગમે તેવો ગુનો માફ કરવાને તે તૈયાર હતો, પણ આ નહિ. તેણે કળાને કુમારિકા જ ધારી હતી. જાણે તેની સર્વ આશાની ઇમારત પાયામાંથી હાલી ઊઠી. તે વાંચતો ગયો તેમ તેમ અસ્વસ્થ થતો ગયો. એ અસ્વસ્થતામાં તે બારીએ જોવા ગયો અને ત્યાં ગયા પછી આવેશમાં ને આવેશમાં આંટા મારવા લાગ્યો. કળા દયામણું મોં કરી તેના સામુ જોઇ રહી હતી તેના સામે તેણે એક નજર પણ નાખી નહિ.

અંતે કળા ઊઠી અને ચાલતા મનહરને રોકી તેને પગે પડી કહેવા લાગી: " મનહર, મારા નાથ, મને માફ કર. હું સમ ખાઇને કહું છું, અને ઈશ્વર સાક્ષી છે કે બધું મારી નિદ્રાવસ્થામાં, મારી અજાણમાં થઇ ગયું હતું. હું મારા અંતરથી પાપી બની ન હતી. હજી સુધી તારા સિવાય કોઇ પ્રેમી આ હૃદયે ઓળખ્યો નથી, અને આંખોએ જોયો નથી...પણ મારા વહાલા, મને માફ નહિ કરે ?"

મનહર કાંઇ બોલ્યો નહિ તેની આંખમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો. બહુ વખત પછી તે બોલ્યો: " કળા, મારો અને તારો સંબંધ હવે અશક્ય છે. તું તારે રસ્તે, હું મારે રસ્તે. મેં તને આવી ધારી ન હતી. ઓ પ્રભુ, હું શું કરું ?" એમ કહી તે ગાદી ઉપર ફસડાઇ પડયો. કળા તેની પાસે ગઇ. પણ તેની કાંઇ પણ મદદ સ્વીકારવાની મનહરે ના પાડી

તે રાત્રિ તેઓએ જુદા જુદા ખંડમાં કાઢી. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતો, તેમની આ પ્રમાણે ગઇ. ચોથે દિવસે મનહરે કહ્યું: " કળા, આપણાથી ભેગાં રહી શકાશે નહિ. તું તારે ફાવે ત્યાં જઇ શકે છે. તું પૈસા માટે ચિંતા રાખીશ નહિ. આપણાં દુઃખો આપણે જ જાણીએ, અને તે આપણા મનમા જ શમાવી બળી મરીએ એટલે બસ છે. હું બહારગામ–પરદેશ જઇશ. અને જ્યારે મારું ચિત્ત શાન્ત થશે ત્યારે આવીશ."

કળા, બાપડી કળા, તો બોલી શકે તેવી સ્થિતિમાં પણ ન હતી. તેની આશાનાં મૂળ ઊખડી ગયાં. તેની ઇચ્છાઓ કચરાઈ ગઈ. પતિથી આ પ્રમાણે છૂટા પડવાનું તેણે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું ન હતું. બહુ બહુ તો થોડા દિવસ બોલશે નહિ. પોતે તો, બધુ કહેવાનું કેટલીયે વખત કહ્યું હતુ, પરંતુ મનહરે જ ના પાડી હતી. પોતાનો વાંક જરાયે ન હતો. અને જે ભૂલ મનહરે કરી હતી તે જ ભૂલ પોતે કરી હતી અરે પોતે પણ કરી ન હતી—ફક્ત ભૂલનો ભોગ બની હતી. તો પછી પોતે જેવી ઉદાર બની, તેવો મનહર શા માટે ન બને ?

તેણે મનહરને આ બધું કહ્યું. મનહરને પગે પડી, આંસુથી તેના પગ ધોયા, તેની સ્ત્રી નહિ તો તેની નોકર થઇને રહેવા દેવાની વિનતિ કરી; તેની ગુલામ બનવા તત્પરતા બતાવી. ફક્ત મનહરના દર્શન કરીને તે જીવશે,–બધુ કહ્યું; પણ મનહર તો પથ્થર જ બની

ગયો હતો. તેણે કાંઇ સાંભળ્યું નહિ, કોઇ વિનતિ ગણકારી નહિ. ત્રણ દિવસ તો કળાં ખાવાનું કરતી પણ મનહર ભાણા પર બેસી ઊઠી જતો. આજ તો ચૂલો પણ ચેત્યો નહિ. કળા બાવરી બની ગઈ.

મનહરે કળાને સો રૂપિયા આપ્યા, અને ભવિષ્યને માટે પોતે ગોઠવણ કરતો જશે એમ કહ્યું; પણ કળાએ તે ન સ્વીકાર્યા. ધીમે ધીમે, બળતા હૃદયે અને અશ્રુપૂર્ણ આંખે, તેણે એક પછી એક આભૂષણ તેના શરીર પરથી ઉતાર્યું અને બધાં મનહરના પગ આગળ ખડક્યાં.

તે રાત્રે મનહર ચાલ્યો ગયો.

ગામમાં બધે વાત ફેલાઇ હતી, કે વિધવા નર્સ કળાનું અને ડૉકટર મનહરનું લગ્ન થયું હતું. લોકોએ તર્ક-વિતર્ક કર્યા. કળાની માથી કળાનું આ પગલું ખમાયું નહિ. દીકરીનું મોઢું નહિ જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

ચાર દિવસ ગયા. એક સવારે વહેલી અંધારામાં કળા તેની માને ઘેર આવી. તેનું મોઢું ફિક્કું હતું, રડી રડીને આંખો લાલ થઇ સૂઝી ગઇ. તેના શરીરમાં જોર ન હતું, ન હતો આનંદ, તેના પગ ભાંગી ગયા હતા અને તે માંડ માંડ ચાલતી હતી. તેની માને આ કશું દેખાયું નહિ. તે તો તેને જોતાં વેંત જ તડૂકી: " રાંડ ! નીકળ મારા ઘરમાંથી; ઘરડાની આબરૂ ઉપર પાણી ફેરવ્યું. રાંડે એક ભવમાં બે ભવ કર્યા, મારી કૂખ લજવી. પેટે પથ્થર કેમ ન પડી ? " વગેરે કાંઇ કાંઇ સંભળાવ્યું.

નસીબમાં શાન્તિ તો હતી જ નહિ. પણ દુઃખ રડવાનું અને દિલાસો મેળવવાનું આ એક જ ઠેકાણું રહ્યું હતું તે પણ સળગી ઊઠ્યું. માના શબ્દબાણે કળા બેભાન થઈ ગઇ. તેની માએ આ બધો ઢોંગ ધાર્યો અને તેણે કળાને વેલણે વેલણે મારી. બેભાન કળાને ખબર ન હતી કે તેના કાનમાં કયા શબ્દો અથડાય છે, અને શરીર પર શા શા પ્રહારો થાય છે ! તેની મા થાકી ત્યારે મારતી બંધ થઇ, અને પછી માથે છેડો નાખીને રડી. ઘાંટો તો કઢાય નહિ, એટલે ધીમે સાદે પણ તેણે બધો ઊભરો કાઢ્યો.

કળાને ભાન આવ્યું ત્યારે તેનું આખું શરીર દુખતું હતું અને શરીરમાં તાવ ધીખ્યે જતો હતો. તેને બરડે અને હાથેપગે સોળ ઊઠયા હતા. તે ઊઠી એટલે તેની માને શૂરાતન ચડયું અને ગર્જી: " જા, મારા ઘરમાંથી જા. " કળાથી એક ડગલું પણ ખસાય એમ ન હતું. એટલો દિવસ ત્યાં પડી રહેવા કળાએ તેની માને વીનવી. માંડ માંડ માએ એટલું માન્યું. રાત્રે કળા ભૂખ્યા પેટે તેની માને ત્યાંથી નીકળી.

કયાં જવું તેની તેને ખબર ન હતી. રેલવે સ્ટેશને ગઇ અને સવારે ઊતરાય તેટલા દૂરના ગામની તેણે ટિકિટ લીધી, અને ટ્રેનમાં બેઠી. મનહરનાં ઘરેણાં, તેની જોરા અને તેના સો રૂપિયામાંથી તે કાંઇ પોતાની સાથે લાવી ન હતી. મનહરને જ પાછાં આપી દીધાં હતાં, અને તેની વિનવણીઓ છતાં તેણે કાંઈ પોતાની પાસે રાખ્યું ન હતું. પોતાની પાસે જે કાંઇ થોડા પૈસા હતા, તે જ તેણે સાથે લીધા હતા. ગાડીમાં બેસીને તેણે જે કાંઇ ભાવ્યું તે ખાધું. રાત જેમ તેમ કાઢી સવારે તે ઊતરી.

પણ ગામમાં કયાં જવું ? જિંદગીના અનુભવો જાણે હમણાં જ શરૂ થતા હોય તેમ તેને લાગ્યું. મનુષ્યસ્વભાવના અનુભવો પણ તેને હજી હમણાં જ થવા લાગ્યા હતા. જે જે,

પુરુષોનો તેને પરિચય થયો હતો તે બધાનો તેને કડવો અનુભવ થયો હતો. મનહર માટે તે પાણીપાણી થઇ જતી; પોતે મનહરને છેતર્યો હતો કે કેમ તે તે વારંવાર પોતાના અંતઃકરણને પૂછતી; અને પોતાનો વાંક ન દેખાય છતાં પોતાનો જ વાંક હતો એમ મનને મનાવ્યા કરતી.

ગામ મોટું હતું. સ્ટેશન સામેની ધર્મશાળામાં તેણે મુકામ કર્યો. તે ઘણુંખરું પોતાની ઓરડીમાં જ રહેતી અને ખાવાનું બજારમાંથી મંગાવી ચલાવી લેતી. બે ત્રણ દિવસ પછી તેની પાડોશની ઓરડીમાં મોહનલાલ શેઠ અને તેમનાં માશી આવીને રહ્યાં. કળાને ખબર ન હતી, પરંતુ અચાનક એક દિવસ નળ આગળ ત્રણેનો ભેટો થઇ ગયો. કોઇ કાંઇ બોલ્યું નહિ. કળા પોતાની ઓરડીમાં ચાલી આવી પણ બારણું બંધ કરતી હતી ત્યાં તો શેઠ અંદર આવ્યા, અને તેમની પાછળ માશી આવ્યાં.

" અરે નર્સ, તમે અહીં કયાંથી ? તમારા દાક્તર સાહેબ, તમારા ધણી, કયાં ગયા ?" મોહનલાલે પૂછ્યું. કળાથી કાંઇ બોલાયું નહિ, તેની આંખમાંથી બે આંસુ સરી પડયાં. શેઠનાં માશી પાસે આવ્યાં. કળાએ કહ્યું: "તેમને જરૂરી કામ હતું તેથી તે બહારગામ ગયા છે, અને હું તો આ ગામ જોવા આવી છું. બે–ચાર દિવસ પછી પાછી જવાની છું."

પણ બંનેમાંથી કોઇએ આ માન્યું નહિ. તેમને લાગ્યું કે કાંઇક ગોટાળો છે. થોડી વાર આમ તેમ વાતો કરી તેઓ ગયાં, અને કળાએ બારણાને સાંકળ દીધી. જમવાનો વખત થતાં શેઠનાં માશી ખાવાનું લઇને આવ્યાં, પરતુ કળાએ તે લેવાની ના પાડી. માશી કહે: "તું તો ગાંડી છું. દુઃખ તો સંસારમાં સૌને પડે છે તેથી કાંઇ આમ નિરાશ થતાં હઈશું ? તું શું કરવા દુઃખ ભોગવે છે ? હું છું, મોહનલાલ છે, તારે શું દુઃખ હોય ? જે જોઇએ તે માગી લેજે. અમારાથી જુદાઇ ગણીશ નહિ. તે તો તારા પગલાં પૂજે છે. તારી હોશિયારી ન હોત તો તેનો વંશ વધત કયાંથી ?"

પણ કળાએ કાંઇ સ્વીકાર્યું નહિ. બજારમાંથી આણેલું ખાવાનું થોડુંક હતું તેથી તેણે ચલાવ્યું. બે દિવસમાં મોહનલાલ શેઠ અને તેમનાં માશી તો ત્યાંથી ગયાં; પણ જતાં જતાં કળાને કહેતાં ગયાં કે તેને ભીડ હોય ત્યારે તેમને કાગળ લખે. અને તે ગામના ડૉકટર સાથે તેમને ઓળખાણ હતી એટલે તેને, તેમણે કળા વિષે વાત કરી હતી તે પણ કહ્યું.

૬

બીજે દિવસે, કળાને ડૉકટર નીલકંઠરાયનો કાગળ મળ્યો. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે તેમને મળવા ગઇ. ડૉકટર નીલકંઠરાય તાજા પાસ થયેલા ડૉકટર હતા, અને કોઇ અનુભવી કમ્પાઉન્ડરની શોધમાં હતા. કમ્પાઉન્ડરનું અને નર્સનું બંનેનું કામ કરે એવું જો કોઈ માણસ મળી જાય તો સારું, એમ ગણી તેમણે કળાને નોકરી રાખી. કળાએ ગામમાં બે ઓરડીઓ ભાડે રાખી અને પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરવા લાગી.

પણ નસીબ બે ડગલાં આગળ ને આગળ. વિષયલોલુપતામાં ડૉ. નીલકંઠરાય મોહનલાલ શેઠથી ઊતરે એવા ન હતા. કળાનું સૌંદર્ય ઝાંખું પડયું હતું, છતાં તે ઘણી જ આકર્ષક હતી. ડૉકટરનો તેના તરફનો રાગ વધતો ચાલ્યો અને કળા મૂંઝાતી ગઇ.

એક દિવસ તે આના જ વિચારમાં હતી ત્યાં અચાનક તેનાથી અરીસામાં જોવાઇ

ગયું. તે પોતાનું સૌંદર્ય તેમાં જોઇ રહી. બધાં દુઃખનું મૂળ આ સૌંદર્ય છે એવું તેને પહેલી વાર ભાન થયું. પહેલી જ તકે તે સૌંદર્ય ચેડરી નાખવાનું તેને મન થયું. પોતે કદ્રૂપી હોય તો જ સહીસલામત છે એમ તેને લાગ્યું. આંખો ઉપરની ભમરો, સુંદર કમાનદાર કામદેવના ધનુષ્ય જેવી હતી અને મોઢાની મોહકતામાં ખાસ વધારો કરતી હતી. તેને વિચાર આવ્યો: "શા માટે એ ભ્રમરોને કાપી નાખવી નહિ? પણ તો પછી મનહરને તે ગમશે? દેવને ચઢાવવા માટે જે પુષ્પો જરૂરનાં હોય તે તો સંઘરી જ રાખવાં જોઇએ. પણ કાંઇ નહિ. અત્યારે તો કદ્રૂપું બનવું એ જ જરૂરનું છે. અને મનહરને એ સૌંદર્યની ક્યાં ગરજ હતી?" કાંઈપણ વધુ વિચાર કર્યા વિના કળાએ હાથમાં કાતર લીધી અને બંને ભ્રમરો કાપી નાખી. તેના સૌંદર્યમાં ફેર પડી ગયો. કળાને સંતોષ થયો.

અહીં આવીને કળાએ તેની માને કાગળ લખ્યો હતો. પોતાનું ઠેકાણું પડયું હતું તે તથા પોતાનું સરનામું તેમાં જણાવ્યું હતું. પોતાનાં કર્મો માટે માફી માગી હતી, અને ત્યાં આવીને પોતાની સાથે રહેવા વિનંતિ કરી હતી.

કળાની મા અને મોહનલાલ શેઠની વહુને માશીભાણેજનો સંબંધ હતો. પરંતુ શેઠાણીની સુવાવડ વખતના બનાવ પછી કળાની માએ સંબધ ઓછો કરી નાખ્યો હતો. શેઠાણી આ બાબતમાં કાંઇ જાણતી ન હતી, એટલે તે તો સંબંધ જાળવી રહી હતી, અને ખાસ કરીને મનહર અને કળાના લગ્ન પછી કળાની મા સાથે વધુ પ્રમાણમાં સંબંધ રાખવા લાગી હતી.

મનહર પોતાનો મટી પારકો થયો હતો, એ શેઠાણીને બહુ લાગતું હતું. કળાને તે પોતાની શોકય જેવી જ ગણતી. તેના ઉપર વેર લેવામાં, સારામાં સારું સાધન, કળાની માને પોતાના હાથમાં રાખવી તે જ હતું, એવી શેઠાણીની ગણતરી હતી.

કળા અને મનહર છૂટાં પડયાં તે વાત કોઇ જાણતું ન હતું. કળાનો કાગળ આવ્યો ત્યાંસુધી તેની મા પણ જાણતી ન હતી. કળાની મા અભણ હતી એટલે કળા તરફથી આવેલો કાગળ તેણે શેઠાણી પાસે વંચાવ્યો અને બધી હકીકત જાણી. કળાની માએ જવાબ લખાવરાવ્યો, કે 'હમણાં' તો તે ત્યાં જવા ઇચ્છતી નથી.

ડૉક્ટર નીલકંઠરાયને જોતાં જ કળાએ તેમને પારખ્યા હતા. એવા માણસમે ત્યાં, અને તે પણ મોહનલાલ શેઠની લાગવગથી, પોતાને નોકરી કરવાની હોવાથી તેને પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો હતો. બીજા કોઈ સંયોગોમાં તે તેના દવાખાનામાં ક્ષણભર પણ ઊભી ન રહેત; પણ તે વિપરીત સંયોગોમાં આવી પડી હતી, એટલે તેણે મૂંગે મોઢે ડૉક્ટર સાહેબના દૃષ્ટિપ્રહારો સહન કર્યા હતા.

આવા સંજોગોમાં, પોતાની સાથે પોતાની મા જેવું કોઈ માણસ હોય તો સારું, એ હેતુથી તેણે પોતાની માને બોલાવી હતી, પણ તેણે તો આવવાની ના લખી. ડૉક્ટર તરફની સતામણી ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી, અને તેનો ધંધો પણ બરાબર ચાલતો નહિ હોવાથી કળાને પગાર પણ વખતસર અને પૂરો મળતો નહિ. પગાર માટે જો તે માગણી કરતી તો ડૉક્ટર પૈસાની ટાંચ છે એટલી વાર પોતાનું ખરચ ઓછું કરવા પોતાની સાથે આવી રહેવા સૂચના કરતો!

એક દિવસ કળા તેની નિર્લજ્જતાથી ખૂબ કંટાળી હતી. દુનિયામાં તેનું કોઈ તેને

દેખાતું નહિ કે જેની પાસે જઇને તે પોતાનું અંતર ખોલે. તેનો મનહર તેને છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો, અને તે ક્યાં ગયો હતો તેની તેને ખબર પણ ન હતી. સવાર અને રાત તે મનહરનું સ્મરણ કરતી, પોતાની ભૂલોની ક્ષમા માગતી અને તેની નોકરડી તરીકે પણ સ્વીકારવા તેને અંતરથી વિનવતી, તેનું આરોગ્ય અને સુખ ઇચ્છતી, અને તે જોઇને પોતે જીવન વીતાવશે, એમ મનથી સંકલ્પ કરતી.

આજે તે છેક હારી ગઇ હતી. તેણે એક લાંબો કાગળ મનહર ઉપર લખ્યો, અને તેમાં અંતરનો ઊભરો ઠાલવ્યો. તેણે ફરી ફરીને બધી વિનવણીઓ કરી. પોતાની ભૂલ માટે ક્ષમા માગી અને મનહરની દયા યાચી. કાગળ લખી રહી, પણ સરનામાની તેને ખબર ન હતી. તેણે વિચાર્યું કે મનહર, પોતાના દવાખાને, કમ્પાઉન્ડરને સરનામું આપી ગયો હશે. એટલે તેણે તે સરનામે કાગળ મોકલ્યો. કાગળમા પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સિવાય બધું લખ્યું હતું.

૭

મોહનલાલ શેઠનાં વહુ તરફથી કળા ઉપર એક દિવસ કાગળ આવ્યો કે કળાની માનું ઘર બળી ગયું હતું અને તેની મા સખ્ત દાઝી હતી, તથા તેની બન્ને આંખોને ખૂબ ઇજા થઇ હતી. કળા તરત જ માને ઘેર આવી. ત્યાં તેને ખબર પડી કે તેની માને તો શેઠાણી પોતાના ઘેર, લઇ ગઇ છે. કળાના પગ ભારે થયા. તે ઘેર જવું કેવી રીતે? એક બાજુ મોહનલાલ શેઠનું કુકર્મ સાંભરતું હતું, અને ત્યાં જવા માટે મન ના પાડતું હતું; બીજી બાજુથી મા તરફનો ધર્મ અને પ્રેમ તેને ત્યાં જવા ધસડતો હતો. છેવટે મનને કઠણ કરી તે શેઠાણીને ત્યાં ગઇ. તેની માની દયાર્દ્ર સ્થિતિ જોઇ તે બાવરી બની ગઇ. ઘર તો રહ્યું ન હતું, એટલે શેઠાણીના ઘરની નજીક જ મકાન ભાડે રાખીને તે તથા તેની મા રહ્યાં.

કળાની પાસે આ વખતે કાંઇ ખાસ બચત ન હતી. અને અધૂરામાં પૂરું, ડૉ. નીલકંઠરાયનો કાગળ આવ્યો કે કળાએ માગેલી રજા તે આપી શકશે નહિ, અને તેની જગાએ તેમણે બીજો કમ્પાઉન્ડર રાખી લીધો છે. કળા હતાશ થઇ ગઇ. ગામમાં તે ફરીથી પોતાનો ધંધો કરી શકે તેવું રહ્યું ન હતું, અને પૈસાની તાણ પડતી ગઇ. એક દિવસ શેઠાણીએ સો રૂપિયાની કોથળી કળાના હાથમાં મૂકી અને કહ્યું: "શેઠે તને આ પૈસા આપવા કહ્યું છે." શેઠનું નામ સાંભળતાં અને રૂપિયાની થેલી હાથમાં પડતાં તે ચમકી અને થેલી જમીન ઉપર નાખી દીધી. શેઠાણી વિસ્મય પામી. બે અઢી વર્ષ ઉપર પોતાને પુત્ર પ્રસવેલો, તેને બીજે દિવસે સવારે પણ આ જ પ્રમાણે ગુસ્સો કરીને, શેઠના મોઢા ઉપર રૂપિયા મારીને કળા ચાલી ગયેલી તે પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો. પણ બન્ને પ્રસંગોમાં કાર્યના સામ્ય સિવાય તેને બીજું કાંઇ સમજાયું નહિ. તે જ પુત્રને હમણાં તેણે બોલાવીને કળાના હાથમાં મૂક્યો હતો.

શેઠાણી કળાથી બે ત્રણ વર્ષે જ મોટી હતી. કળા અત્યંત દુઃખી છે, એમ તેના મોઢા પરથી જ જણાતું હતું. મનહર તેને ત્યજીને જતો રહ્યો છે એમ પણ તે જાણતી હતી પૈસાની આટઆટલી ટાંચ છે છતા, કળાએ પૈસા કેમ સ્વીકાર્યા નહિ એ કોયડો તેનાથી ઉકલ્યો નહિ.

કળા ઉપર વેર લેવા તત્પર થયેલીના હૃદયમાં કળા માટે દયા અને પ્રેમ ઉદ્દભવ્યાં. પોતાને મોતમાંથી બચાવનાર અને પોતાને પુત્રની માતા થઇ જીવનનો અધિકાર આપનાર

ઉપર તેને ખૂબ વહાલ આવ્યું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કળાએ તે જોયું, અને મહા-મહેનતે ખાળેલાં આંસુ, તેની આંખોમાંથી દડ દડ પડવા લાગ્યાં. શેઠાણીએ કળાને પોતા તરફ ખેંચી. બન્ને જણુ એકબીજાને ભેટી પડયાં–રડયાં.

ધીમે ધીમે શેઠાણીએ કળા પાસેથી બધી વાત કઢાવી. અકળાયેલી કળાએ શેઠનું કુકર્મ કહી સંભળાવ્યું. અને પોતે એ વાત મનહરને પણ કહી હતી, તે પણ કહ્યું. પણ પોતાના પતિ અને શેઠાણીના સંબંધ વિષે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

શેઠાણી બધું સમજી ગઇ. કળાએ પોતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી બધું કહ્યું એટલે શેઠાણીએ પણ પોતાના અંતરની વાત કળાને કહી અને જણાવ્યું, કે આ છોકરો શેઠનો નહિ, પણ મનહરનો છે.

"મને ખબર છે" કળાએ કહ્યું.

"એમ? તને કયાંથી ખબર?"

"મનહરે જ કહ્યું હતું. અમે બન્નેએ એકબીજાની ભૂલો કબૂલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પહેલાં એણે એની વાત કહી અને પછી મેં મારી વાત કહી."

"પણ તેં તો તારી વાતમાં મને કાંઇ કહ્યું નહિ?"

"એમાં શું કહેવું હતું? માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે."

થોડી વાર બન્ને શાંત રહ્યાં પછી શેઠાણી બોલી: "કળા, તેં મને જીવતદાન આપ્યું છે. ગર્ભાવસ્થામાં પણ અંકુશ ન રાખનાર શેઠની પાશવ વૃત્તિનો હું કોક વખત ભોગ થઇ પડીશ એમ મને કોઇ કોઇવાર મનમાં થઇ આવતું. અને આ ગઇ વખતે બન્યું છે પણ તેમ જ. મારા શરીર ઉપરથી જ તું તે જોઈ શકતી હોઇશ. પણ તે તો જેવું મારું નસીબ! પણ બહેન, આ બાળુની વખતે તો તારી હોશિયારીએ મને અને મારા પુત્રને બચાવ્યાં તે હું કેવી રીતે ભૂલું?

"મનહર મારો હતો; પછી તે મારો મટી તારો થયો, તે ઠીક જ થયું છે. તે ભલે તારો રહ્યો. અરેરે, પણ હવે તો તે તારોએ કયાં છે? બહેન, સાચું પૂછે તો તારે શેઠ-વાળો પ્રસંગ તેને કહેવો જ નહોતો જોઇતો."

"પણ હું તેને કેમ છેતરી શકું? મારું જે થવાનું હોય તે થાય, પણ તેને છેતરવાનું તો મારાથી ન જ બને. મને ફક્ત એટલું જ લાગે છે, કે જે પાપ તેણે જાણી જોઇને કર્યું હતું, તે તરફ હું ઉદાર થાઉં છું; અને તેવું જ પાપ મારી અજાણતામાં મારાથી થઇ ગયું તેની માફી તે કેમ નથી આપતો? મારે મન તો એનું સ્થાન મારા માથે છે; પણ તેને મન તો મારું સ્થાન તેના પગ આગળ પણ નથી. મને તેના ઘરની ચાકરડી બનાવવા પણ તે તૈયાર નથી! મારું નસીબ જ ફૂટેલું ને?"

શેઠાણીને બહુ લાગી આવ્યું. તે લાંબો વખત બેઠી. રૂપિયા શેઠ તરફથી નહિ તો પોતાના તરફથી સ્વીકારવા તેણે આગ્રહ કર્યો, પણ કળાએ લેવાની ના પાડી. છેવટે શેઠાણી પોતાના ઘેર ગઇ. પોતાની બીજી સુવાવડ વખતે કળાએ આવવાની કેમ ના પાડી તે હવે તેને સમજાયું.

કળા ઉપર વેર લેવા તત્પર થયેલી શેઠાણી, કળાનું દુઃખ જોઇ, તેની સરળતા અને તેનો મનહર પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ, પીગળી ગઈ. તેને મનહર પથ્થર જેવો લાગ્યો. ગરીબ ગાય

જેવી કળાને તરછોડતાં તેની હિંમત કેમ ચાલી હશે તે તેને ન સમજાયું. તેને મનહર ઉપર બહુ ક્રોધ આવ્યો. તેણે તેને એક કાગળ લખ્યો અને દવાખાનાના સરનામે મોકલ્યો. તેમાં પોતાનો બધો ક્રોધ ઠાલવ્યો, કળાની સ્થિતિ વર્ણવી, તેનો પ્રેમ વર્ણવ્યો, તેનો પક્ષ લઈ દલીલો કરી અને પાછા આવી કળાને સુખી કરવા કાંઇ કાંઇ વિનંતિઓ કરી.

વખત જતો ગયો. કળાની માને કાંઇ સુધારો થયો નહિ. બીજી બાજુએ શેઠાણી પણ મરણાવસ્થાએ હતી. તેની બીજી વખતની સુવાવડ તેને મરણતોલ નીવડી હતી. બબ્બે દિવસના અંતરે કળાની મા અને શેઠાણી મરી ગયાં.

કળા નિરાધાર અને એકલી પડી. તેના વિષેની ચિંતા, મરણ પછી પણ તેની માના મોઢા ઉપર રહી ગઇ હતી. શું કરવું અને ક્યાં જવું? કળા ખૂબ મૂંઝાઈ. ગામમાં હવે તેનો પહેલાં જેટલો મોભો રહ્યો ન હતો. પતિની તરછોડાયેલીને જગતે પણ તરછોડી હતી. દિવસે દિવસે તેની પાસે રહેલા પૈસા ખૂટતા ગયા.

મોહનલાલ શેઠ તેમની પત્નીના મરણ પછી ત્રણ ચાર દિવસ પછી આવ્યા, અને કળાને પોતાને ત્યાં રહેવા કહ્યું. પણ કળાએ ના પાડી. અઠવાડિયું નીકળી ગયું. ત્રણ દિવસના તેને કડાકા થયા. પાસે હતું એટલું વાપરી, હતું એટલું વેચી, તેણે તેની માની દવા કરી હતી. છતાં તે સાર્થક ન થયું. હવે તેની પાસે કાંઇ રહ્યું ન હતું. તેનાં કપડાંનું ઠેકાણું ન હતું. સાંધેલાં તો શું, પણ ફાટેલાં કપડાં પણ પૂરતાં નહતાં. એક દિવસ મકાનવાળો ભાડું ન અપાયું હોવાથી ગમે તેમ બોલ્યો. કળાને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. તેની પાસે હવે એક જ વસ્તુ રહી હતી: તેનું સૌંદર્ય. પોતાનો આખરી નિશ્ચય તેણે આજે કરી લીધો.

(૮)

મનહર કળાને છોડી બહુ જ દૂર નીકળી ગયો હતો. જતી વખતે તે તેના કમ્પાઉન્ડરને મળતો ગયો હતો. પોતે પૈસાદાર હતો એટલે પોતાની ગેરહાજરી દરમિયાન કમ્પાઉન્ડરનો પગાર ચાલુ રાખવામાં તેને કાંઇ મુશ્કેલી ન હતી. ઘર તથા બંગલાની દેખરેખ રાખવાનું કામ તેને સોંપી ગયો હતો. પોતાને માટે કમાવાની ચિંતા ન હતી. જ્યાં જતો ત્યાંનું સરનામું કમ્પાઉન્ડરને લખી મોકલતો, પણ દરેક વખતે ચેતવણી આપતો કે તેનું સરનામું બીજું કોઇ જાણે નહિ. તેના નામના જે કાગળો આવે, તે એ સરનામે મોકલવાની એને સૂચના આપી હતી.

કમ્પાઉન્ડર અનુભવી, વૃદ્ધ અને ઠરેલ માણસ હતો. મનહરે કળા સાથે પુનર્લગ્ન કરેલું તે તેને ગમેલું નહિ, પરંતુ પરણ્યા પછી, મનહર કળાને આમ છોડીને ચાલ્યો જાય તે તો તેનાથી સહન જ નહોતું થતું. છતાં મનહર તેને કહી ગયો હતો કે કળા માગે તો તેને પૈસે ટકે મદદ કરવી. પણ હજી સુધી તેવો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો.

ઘેરથી નીકળ્યે મનહરને બાર માસ થઇ ગયા હતા, પણ તેણે એક પણ કાગળ કળાને લખ્યો ન હતો. કળાના કાગળની તેને અપેક્ષા પણ ન હતી. એક ઠેકાણે તે બહુ બિમાર પડ્યો, અને જ્યારે સાજો થયો ત્યારે તેનું શરીર ફીકું અને નબળું પડી ગયું હતું, મોઢા પર ખાડા પડી ગયા હતા અને આંખો ઊંડી ઊતરી ગઇ હતી. માંદગીમાં તે પોતાનું આખું જીવન અનેકવાર વિચારી ગયો હતો. તેને કળાના બહુ વિચાર આવ્યા હતા. સાજો થતાં

તેણે પોતાની પેટી ઉઘાડી અંદરથી જૂના કાગળો વાંચવા કાઢયા. તેમાં તેને કળાની કબૂલાતનો કાગળ પણ મળ્યો. તેના નિમકહલાલ કમ્પાઉન્ડરે બંગલાના બધા સામાનની વ્યવસ્થા કરતાં આ કાગળ તેની ટ્રંકમાં વાંચ્યા વિના મૂકયો હતો. કાગળની તારીખ જોતાં તેને સમજાયું કે કળાએ તે કાગળ લગ્ન પહેલાં વંચાવવા લખેલો હતો. તેને યાદ આવ્યું કે કળા તો પોતાની વાત કહેવા તૈયાર હતી પણ તેણે જ કળાને તેમ કરતાં વારેલી; કળાનો વાંક નહોતો. અને જેને તે પાપ માનતો હતો, તે પાપ પોતે નહોતું કર્યું ? અને કર્યું હોય, તો શા માટે કળાના પાપ તરફ આટલો અનુદાર રહેતો હતો ? વળી પોતે તો જાણી જોઈને પાપ કર્યું હતું, જ્યારે કળાથી તો અજાણમાં જ બધું થયું હતું. અને છતાં, કળાએ તેને માફી આપી હતી અને પોતાની ઉદારતાનું દર્શન કરાવ્યું હતું. તો શા માટે પોતે એટલો ઉદાર થઈ કળાની સાથે મેળ ન કરી લે ? પણ હવે કળા માનશે ? તે કયાં હશે ? તેનું શું થયું હશે ? તેની પાસે પૈસા હશે ? સો રૂપિયા ન સ્વીકાર્યા, અને ત્યાર પછી એક પાઈ પણ માગી નથી. તેને પણ સ્વાભિમાન હોય ને ? બિચારી બહુ રીબાઈ ! સત્ય બોલનારને કોઈ સાથ જ નથી દેતું.

આ પછી થોડે દિવસે તેને કળાનો કાગળ મળ્યો. તે વાંચી તે અતિશય ખિન્ન થયો. કળા જેવી સ્ત્રીને તરછોડવામાં અને રીબાવવામાં પોતે ઘોર પાપ કરી રહ્યો છે એમ અનુભવ્યું. તેનો દબાયેલો પ્રેમ એકે ઝપાટે ઊભરાઈ આવ્યો. તે તરત જ પોતાને ગામ આવવા ઊપડ્યો.

કળાએ પોતાનો અંતિમ નિશ્ચય કર્યો તે જ દિવસે તે ઘેર આવ્યો. ઘેર આવતાં શેઠાણીએ લખેલો કાગળ, જે કમ્પાઉન્ડરે તેને મોકલ્યો હતો, ત્યાંથી અથડાઈ પાછો આવેલો તે મળ્યો. તેણે તે વાંચ્યો અને જરા પણ વિસામો ખાધા વિના કળાની શોધમાં તે નીકળ્યો. કમ્પાઉન્ડરને તેના ઠેકાણાની ખબર ન હતી, પણ શેઠાણી અને કળાની મા ગુજરી ગયાં હતાં તે તેની પાસેથી જાણ્યું. "કળા કયાં હશે ? કયાં શોધવી ?" એ મૂંઝવણમાં તે પડ્યો.

કળાનું અમલ ઘર હતું ત્યાં જઈ આવ્યો, પણ તે તો બળીને ખાખ થઈ ગયું હતું. બીજે પણ ઠેકાણે તે આથડ્યો, ઓળખીતા ડૉક્ટરો અને નર્સોને મળ્યો, પણ કાંઈ પત્તો ખાધો નહિ. તે રાત્રે ઊંઘ ન આવી મોડી રાતે તેને વિચાર આવ્યો અને સવારમાં મોહન-લાલ શેઠને ત્યાં ગયો. ત્યાં તો માણસોની ઠઠ જામી હતી. પૂછપરછ કરતાં તેને ખબર પડી કે શેઠનું અને તેમની સાથે એક સ્ત્રીનું ખૂન થયાં હતાં.

મનહરને શેઠના ઘરના બધા ઓળખતા હતા, તેથી તે ઘરમાં ગયો. શેઠનું શબ જોતાં તેને જણાયું કે તેમનું ખૂન થયું હતું. પણ બીજું શબ જોતાં તેને અંધારાં આવ્યાં. તેની કળા ત્યાં પડી હતી. તેના હાથમાં છરી હતી, અને તેણે જાતે જ પોતાના પેટમાં તે છરી ખોસી દીધી હતી !

શેઠ અને કળા માટે લોકો કઈ કઈ વાતો કરવા લાગ્યા, આખા બનાવ વિષે કઈ તરંગો બંધાવા લાગ્યા. પણ તેમાંનું કશું સાંભળવાને મનહરને કાન ન હતા. આખી દુનિયાનો તેને મનથી અંત આવી ગયો હતો. સખ્ત બિમારી, કળાની ચિંતા અને ઉજાગરાને લીધે આ ભયંકર દૃશ્ય નજરે પડતાં જ તે બેભાન થઈ ગયો.

આખો દિવસ અને આખી રાત તેની એ સ્થિતિ રહી. બીજે દિવસે સવારે તેને ભાન આવ્યું ત્યારે તેની પથારી ઉપર એક કાગળ પડયો હતો. તેણે તે ફોડયો અને વાંચ્યો:

વહાલા મનહર,

આ કાગળ તને મળશે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. મેં એક કાગળ થોડા વખત પહેલાં તને લખ્યો હતો, તે તને મળ્યો લાગતો નથી. કારણ કે હજી સુધી તારો જવાબ નથી. તું મારા ઉપર એટલો તો નિષ્ઠુર નહિ જ થયો હોય કે જેથી તુ મને મારા કાગળનો જવાબ પણ ન લખે. કદાચ એમ પણ બન્યું હોય કે તે કાગળ હજી સુધી તારા દવાખાનામાં જ પડી રહ્યો હોય.

વહાલા, તું ગયો; પછી મારું કોણ ? પણ મારું દુઃખ તારી આગળ ગાઇ હું તને વીતાડવા માગતી નથી. મેં મારો નિશ્ચય કરી લીધો છે.

મને એક જ ઇચ્છા હવે તો રહી છે, અને તે, મારું અને તારુ સુખ નષ્ટ કરનાર પર વેર લેવાની છે. તેમાં ફળીભૂત થઇશ કે નહિ તે તો પ્રભુના હાથમાં છે. પણ હું તો હવે આ દુનિયામાં રહી શકું તેમ નથી

મેં તારી બહુ રાહ જોઇ. પણ મારું નસીબ જ ફૂટેલુ હોય ત્યાં હું કોનો વાંક કાઢું ? હવે મારાથી જીરવાય તેમ નથી.

તુ ગયો, ત્યારથી આ ઘડી સુધીમા મારાં વીતકો મેં લખી રાખ્યાં છે, અને તે મારી પેટીમાં છે. એ પેટી ઉપર મેં તારા નામની ચિઠ્ઠી ચોઢી છે, અને મારા મરણ બાદ તે તને જ મળશે. મારા મનહર, તે વીતકો વાંચી, આ ગરીબ કળા ઉપર જો કાંઇ દયા આવે, તો તેના દુર્ગુણો અને તેનું પાપ માફ કરજે.

તારી સેવા–ચાકરી કરવાની અભિલાષવાળીના અભિલાષ પૂરા થયા નથી. પ્રભુ મારા તે અભિલાષ આવતા જન્મમાં પૂરા પાડો, અને મારા મનહરને તે આ જન્મ અને આવતા જન્મ સુખ આપો એ જ અંતિમ પ્રાર્થના છે.

લિ.
તારી ત્યજાયેલી
કળાવતી*

ભદ્ર

બાવળના રોમાંચ

(એક અન્યોક્તિ)

આંબાની રસમંજરી પર બહુ ગુંજાર ભૃંગો કરે,
છાયામાં વટવૃક્ષની ખગગણો હીંચી નિરાંતે ઉંઘે;
ના છે બાવળ દૂર, કિન્તુ નવ ત્યાં પંખી, પશુ કો જતાં,
તેથી કંટકરૂપમાં શરમથી રોમાઞ્ચ ઊભાં થયાં.

રતિલાલ મોહનલાલ શુક્લ

---

* અંગ્રેજ નવલકથાકાર થોમસ હાર્ડીની 'Tess D' Ubervilleનામની નવલકથા ઉપરથી સૂચિત.

ગોવાલણની ગરબી

હું રે ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની,
અમારાં ગોરસ લ્યો રે ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની. ૧

ઊજળી રાતની રે અંગે છે ઓઢણી,
તારાની ટપકીવાળી ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની. ૨

રગબેરંગી રે સંધ્યાના છેડલા,
ફરકે અદ્ધરથી ઊતરતાં ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની. ૩

ભાલ પરમાણે રે ચાંદલો બિરાજે,
દામણી દેવગંગાની ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની. ૪

દેવોની ભોમની રે માથે છે મટકી,
ગોરાં ગોરસવાળી ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની. ૫

સાયરની છીપો ને હૈડાં માનવનાં,
ગોરસ પાઇ પાઇ ઠારું ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની. ૬

હું રે ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની,
અમારાં ગોરસ લ્યો રે ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની.

રા.

[નીચેના લોકગીત ઉપરથી આ ગીત કરેલું છે :

હું રે [1]ગોવાલણ[1] રે ગોકુળ ગામની
[2]અમારાં મહી[2] કોઇ લ્યો રે ગોવાલણ ગોકુળ ગામની.
પગ પરમાણે રે કડલાં બિરાજે,
કાંબિયુંએ લીધો વાદ ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની.

પાઠાન્તરો ૧–૧ મહિયારણ ૨–૨ મહી મારાં

ગીતનો રાહ ઘણો જ મધુર અને મસ્ત લહકવાળો છે, પણ ઘણાંખરાં ગાવાનાં લોકગીતોમાં હોય છે તેમ, તેમાં ટેકની કડી સિવાયના કાવ્યનો હાથ કશો જ અર્થ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એટલે ગાવાના કામમાં આવે એટલા માટે એ બે લીટીઓ કાયમ રાખી એ જ રાહમાં બીજી પંક્તિઓ જોડીને મૂકી છે. ગોના અનેક અર્થોમાં, આકાશ, કિરણ, સ્વર્ગ, દિક્પ્રાન્ત, ચન્દ્ર વગેરે સંસ્કૃત કોશમાં આપેલા છે તેમાંથી અનુકૂળ પડે તે એક કે અનેક અર્થ કે અર્થો લેવા.

ગાવામાં થતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે ગીતમાં જોડણી રાખી છે. દેવગંગા=સ્વર્ગગંગા.]

પ્રસ્થાન

પુ૦ ૧૨ ૧૯૮૭ : વૈશાખથી આશ્વિન અં૦ ૭ થી ૧૨

લેખોની અનુક્રમણિકા

લેખકોની અનુક્રમણિકા

મહીનાં મૂલ

હું રે ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની *
અમારાં મહી કોઇ લ્યો રે
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૧
(જૂની પંક્તિઓ)

તમ્મારાં મહીનાં રે શાં મૂલ ગોવાલણ
મહીડાંનાં મૂલ-અમૂલ
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૨

મહીનાં રૂપાનાં રે હે મુલડાં દઇએ ગોવાલણ
રૂપાથી મહી ના મૂલાય
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૩

મહીનાં સોનાનાં રે હે મુલડાં દઇએ ગોવાલણ
સોનાથી મહી ના મૂલાય
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૪

મહીનાં મોતીનાં રે હે મુલડાં દઇએ ગોવાલણ
મોતીથી મહી ના મૂલાય
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૫

હું રે ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની
અમ્મારાં મહી કોઈ લ્યો રે
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૬

તમ્મારાં મહીડાં રે હે ગોરાં ગોવાલણ
પીવાને મનડાં લોભાય
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૭

મુરલીનાં નાદનાં રે હે મુલડાં આપો ગોવાળિયા
અમને રમાડો રાસ
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૮

શરદ પુનમની રે રૂડલી રાતે ગોવાલણ
આવજો જમુના તીર
ગોવાલણ રે ગોકુળ ગામની ! ૯

ચંદ્ર–કલંક પર સંસ્કૃત કવિઓ

સંસ્કૃત સાહિત્યોદ્યાનમાં આવી રહેલા સરસ્વતીના મંદિરમાં અનેક કવિ–પૂજારીઓને પૂજામાં નિમગ્ન રહેલા આપણે જોઇએ છીએ. એમણે એ સરસ્વતીદેવીને ચરણે કાવ્ય–કુસુમોના અર્ધ્ય આપ્યા છે ને એ દિગંત–વ્યાપી સૌરભ પ્રસારતાં પુષ્પો ઠેર ઠેર વેરાયેલાં નજરે પડે છે. એ સરસ્વતીપૂજનનો અધિકાર એકલા પુરુષોને જ નહોતો, સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં કાવ્ય–કુસુમો વડે એ દેવીની પૂજા કરતી અને દેવીપૂજનથી પવિત્ર થએલાં એમનાં પુષ્પોની સુવાસ હજીયે પ્રસરી રહી છે. એને વીણી લઇ એક માળા ગૂંથીને, સંગ્રહરૂપે ગુર્જર ગિરાને ચરણે ધરવાની મારી તીવ્ર વાંછના રહી છે અને એ કુસુમ–ચયનના પવિત્ર કાર્યની શરૂઆત પણ કરી દીધી છે.

એ વિશાળ સાહિત્યના ઉદ્યાનનો એક ભાગ અલંકાર–કુંજ વડે શોભી રહ્યો છે. સંસ્કૃતમાં અલંકારશાસ્ત્રનો વિસ્તાર પણ અજબ છે, કેટકેટલા આચાર્યો ગીર્વાણ–ગિરાને ઓપ ચઢાવવાના અલંકાર આપી ગયા છે. કોઇએ 'રસ' આપ્યો તો કોઇએ 'રીતિ;' કોઇએ 'ધ્વનિ' તો કોઇએ 'ઉક્તિ;' કોઇએ 'ગુણ' તો કોઇએ શબ્દાર્થાલંકારમાં સમાઇ જતા કંઇએક અલંકારો. ભરતમુનિથી માંડી છેક પંડિતરાજ જગન્નાથ સુધી અનેક આચાર્યોએ એ કુંજને દીપ્તિમાન કરી છે.

પણ એમણે એક મોટો ઉપકાર કર્યો. પોતાના અલંકારોની ચર્ચા કરતાં કરતાં ઉદાહરણ-રૂપે બીજા અનેક કવિ–કવયિત્રીઓનાં પદ્યો એમણે સંઘરી રાખ્યાં છે; ને આપણી દૃષ્ટિએ લુપ્ત થઇ ગએલા એવા અનેક કવિ-આત્માઓના અક્ષરદેહને જાળવી રાખ્યા છે.

એ શાસનના વિહાર અર્થે ફરતાં એક જ વિષય ઉપર વેરાયેલાં થોડાંએક ફૂલો હર્ષભેર ઉંચકી લીધાં તે આજે ગૂંથવા બેઠો છું.

પૃથ્વી–પટ પર શીળી ચંદ્રિકા પ્રસારતા એ શીતળ ને શ્વેત ચંદ્રમાની સાથે આપણો પરિચય ગાઢ છે. નાનપણથી આપણે એમાં કઇક કાળું કાળું જોતા આવીએ છીએ, ને એ વિષે કઇ કઇ કલ્પનાઓ કરી છે ને સાંભળી છે. આપણને કહેવામાં આવતું કે એમાં હરણ છે, બકરી છે, વળી કોઇક કહેતું એ તો એમાં એક ડોશી રેંટિયો કાંતતી બેઠી છે, ને આપણે એ કહેણને વધાવી લેતા.

કોઇ પણ વસ્તુ સાફ સફેદ હોય ને તે પર ક્યાંક બારીક ડાઘો હોય તો તે તરફ આંખ ખાસ આકર્ષાય છે. આપણી ભાષામાં તેને કલંક કહ્યું છે, પણ કવિઓએ એ કાળા ડાઘા વિષે ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષની અનેક કલ્પનાઓ કરી છે.

મહાકવિ કાલિદાસ એ કલંક જુએ છે પણ એની ઘણી દરકાર નથી કરતા–વસ્તુને સમગ્ર રૂપે જુએ છે એટલે એ અંક ઢંકાઇ જાય છે. એમણે કહ્યું છે કેઃ—

"एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

ચંદ્રના કિરણસમૂહમાં એક ઢંકાઇ જાય છે તેમ ગુણસમૂહની અંદર એક દોષ ડૂબી જાય છે.

ચદ્રમામાં જે એ ડાઘ દેખાય છે તે કલક નથી, પણ બીજું કંઈક છે એ સાબીત કરવા કવિઓએ કલ્પનાના ઘોડાઓ ઉડાવ્યા છે. અને એથી એમના કવિ-ચાતુર્યના અંશરૂપ "अपह्नुति" અલંકાર, સમજાવવાનો મૂળ ઉદ્દેશ બતાવી આપ્યો છે.

"अपह्नुति" એટલે પ્રકૃત — વર્ણ્ય વિષય હોય તેનો અપહ્નવ (निषेध) કરવો અને બીજા અપ્રકૃત વિષયને સિદ્ધ કરવો તે. નીચે ઉદ્ધૃત કરેલાં પદ્યોમાથી ઘણાંખરાં આ અલકારનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

હવે આપણે એ જુદી જુદી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિચરીએ.

એક કવિ કહે છેઃ

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां प्रकुरुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी—
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

[ભાવાર્થ: — ચદ્રમાની અંદર જે આ વાદળાના કટકા જેવી શોભા આપી રહ્યો છે તેને લોકો સસલું કહે છે, પણ મારા મત પ્રમાણે એમ નથી. હું તો (હે રાજન્) તારા શત્રુઓની વિરહથી આક્રાંત થએલી યુવતીઓએ જે કટાક્ષરૂપી ઉલ્કાપાતનો[1] ઘા કર્યો તેનું જ એ ચિહ્ન માનું છું.]

રાજાનક રુય્યકે આ શ્લોકને અપહ્નુતિના ઉદાહરણરૂપે પોતાના ગ્રંથ — "अलंकार-सर्वस्वम्" માં આપ્યો છે.

બીજા એક કવિ કહે છેઃ

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥

[ભાવાર્થ: — શિવ પાર્વતીને કહી રહ્યા છે કે હે શૈલતનયા! પૂર્ણિમાના ચદ્રમાના શરીરમાં આ જે મોટો કાળો ડાઘ દેખાય છે તે કંઇ કલક નથી હો! એ તો નિશારૂપી નાયિકા રતિથી થાકીને પોતાના પ્રિયતમની ગોદ—કે જે અમૃતરસના પ્રવાહથી શીતળ બને છે—તેમાં ગાઢ નિદ્રામાં સૂતી છે.]

"काव्य प्रकाश"કારે આ શ્લોકને અપહ્નુતિ ગણી છે.

---

૧ ખરેલો તારો. તે જ્યાં પડે ત્યાં પૃથ્વી પર આડો પડી જાય છે, આ કાળાશથી જમીન સળગી જાય છે.

–ને બીજા કવિશ્રી શું કહે છે ? જુઓઃ

अंकं केऽपि शशंकिरे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे
सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूमेश्च बिंबं परे ।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तन्मन्ये रविभीतमन्धतमसं कुक्षीस्थमालक्ष्यते ॥

[ભાવાર્થઃ — આ કલંક વિષે કેટલાકે ‘ડાઘો છે’ એવી શંકા કરી; કોઈએ એને (સમુદ્રમથનમાંથી નીકળેલા ચૌદ રત્નોમાંનો એક હોવાથી) સમુદ્રનો કીચડ ધાર્યો; કેટલાકે મૃગ; ને કેટલાકે ભૂમિનું પ્રતિબિંબ ધાર્યું. (પણ મારા વિચારે તો) જે ચંદ્રમાં ભાંગેલા ઇંદ્રનીલ પથ્થરના કકડા જેવું કાળું દેખાય છે ને તે તો ‘અંધકાર’ છે, જે સૂરજથી બીને ચંદ્રમાની ગોદમાં લપાઈ ગયો છે.]

એક કવિએ ચંદ્રમાનું સુંદર વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કેઃ

नेदं नभोमंडलमम्बुराशि–
र्नैताश्च तारा नवफेनभंगाः ।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो
नासौ कलंकः शयितो मुरारिः ॥

[ભાવાર્થઃ—આ આકાશ નહિ પણ સમુદ્ર છે; આ તારા નહિ પણ સમુદ્રનાં ફીણ છે; આ ચંદ્ર નહિ પણ કુંડાળું વળી બેઠેલા શેષનાગ છે, ને પેલો કલંક નહિ પણ એ તો વિષ્ણુ ભગવાન શેષશય્યા પર સૂતા છે.] (આ શ્લોક “साहित्यदर्पण” માં છે.)

હવે બીજી કલ્પના જુઓઃ

मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्र–
संघट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।
छाया मृगः शशक इत्यति पामरोक्ति–
स्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥

[ભાવાર્થઃ—સમુદ્રમથન થવાથી એ પર્વતના મૂળની હજારો શિલાઓના ઘર્ષણથી જે ઘાનો ડાઘ પડયો તે જ આ ચંદ્રમાં સ્ફુરે છે–શોભે છે. “એ પૃથ્વીની છાયા છે, હરણ છે કે સસલું છે” એ બધી તો અતિ પામર જનોની ઉક્તિઓ છે– કેમકે એમનો ચંદ્રમામાં કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ જ ઘટતો નથી.]

આ અપહ્નવ યુક્તિપુરઃસર છે. વિવેચક અપ્પય દીક્ષિતજીએ એને “હેત્વપહ્નુતિ” કહી છે. એક કવિ કહે છેઃ

पीतमेतदलिवृंदमेचकं ध्वान्तमेव सकलं हिमत्विषा ।
स्वच्छविग्रहतया शशाकृतेश्छद्मना बहिरिवास्य लक्ष्यते ॥

[ભાવાર્થઃ—ચંદ્રમાએ ઉદય-પામતાં જ ભ્રમરવૃંદ સમાન એ કાળા અંધકારને ગળી લીધો—એમ જ પી ગયો. એ જ અંધકાર, ચંદ્રનું શરીર અત્યંત સ્વચ્છ હોવાને લીધે, તેના શરીરની બહાર તેમ દેખાય છે.]

કોઈ કવિ રાત્રિને યોગિનીનું રૂપ આપી વર્ણન કરે છેઃ

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरितधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम्।
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥

[ભાવાર્થઃ—રાત્રિ એક કાપાલી (યોગિની) છે. એ ચાંદનીરૂપી ભસ્મથી ધવલ થએલી, તારારૂપી અસ્થિઓ ધારણ કરેલી, ચંદ્રરૂપી ખપ્પરમાં કલંકરૂપી ભભૂતને રાખી, એક દ્વીપથી બીજા દ્વીપમાં ભ્રમણ કરી રહી છે. ને જેવી રીતે કાપાલી અંતર્ધાન થઇ જાય છે, તેમ રાત્રિ પણ દિવસે લોપ થઇ જાય છે. ચંદ્ર-કલંક એ યોગિનીના ખપ્પરની ભભૂત છે.]

'**वाच्योत्प्रेक्षा**'ના ઉદાહરણમાં અપાયલું એક પદ્ય આ છેઃ

श्रीमन्नृसिंहनृपते भवतां यशोभिः क्षीरार्णवं स्वपितरं परिभूयमानम् ।
उत्पश्यतः सितकरस्य कुरङ्ग एष शोकाग्नि—धूम इव भाति तवात्मजस्य ॥

[ભાવાર્થઃ—હે નૃસિંહ રાજન્, આપના (શ્વેત) યશ વડે પોતાના પિતા ક્ષીર-સમુદ્રને હારેલો ધારનાર ચંદ્રમાં જે આ હરણ જેવું કાળું દેખાય છે તે એના શોકાગ્નિના ધૂમાડા જેવું ભાસે છે. પિતાસમુદ્ર માટે પુત્રચંદ્ર જે શોક કરે છે તેનો એ ધૂમાડો છે.]

ચંદ્રના એ કલંકને હરણ ગણીને વિદ્યાધર કવિ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા રચે છે :

ननु मृगाङ्कमृगस्य तृणैर्विना कथममुष्य भविष्यति जीवितम् ।
इति मृगाङ्करुचः कुरुते तृणं तव कृपालु कलिंगपते यशः ॥

[ભાવાર્થ —"અરે જ, ચંદ્રના આ હરણનું તૃણ વિના જીવન કેમ રહી શકશે ?" એમ ધારી, હે કલિંગરાજ, તારો કૃપાળુ યશ ચંદ્રને તૃણ કરે છે—અનાદર કરે છે.] (અહીં તૃણ-કરણના શ્લેષથી બે અર્થ થાય છેઃ તૃણ આપવું અને તૃણ-સમાન કરવું.

એક કવિ કહે છેઃ

तरुणतमालकोमलमलीमसमेतदयं फलयति चन्द्रमाः किल कलंकमिति ब्रुवते।
तदनृतमेव निर्दय—विधुंतुद—दंतपदव्रणविवरोपदर्शितमिदं हि विभाति नभः ॥

[ભાવાર્થઃ—લોકો કહે છે કે ચંદ્ર જે આ તરુણ તમાલ વૃક્ષની કોમળ છાલ જેવું ધારી રહ્યો છે તે કલંક છે. ના, ના, એ ખોટું છે; એ તો નિર્દય રાહુએ ચંદ્રના ગ્રાસ માટે બટકુ ભર્યું તેનું છિદ્ર છે—એનાથી આકાશ શોભે છે.]

—ને એ વિષે વિશ્વેશ્વર પંડિત એમના "अलंकारकौस्तुभ"માં આમ કહે છેઃ

त्वत्प्रत्यनीकनरनायकनायिकानां
हृद्भिर्वियोगदहनज्वरदह्यमानैः ।
प्राणावसानमिलितैर्द्रुतकिंचिदंशु-
पीयूषमिन्दुमबुधाः सकलंकमाहुः ॥

[ભાવાર્થઃ—હે રાજન્, તારા શત્રુપક્ષમાંના નાયક-નાયિકાઓના વિયોગાગ્નિથી તપેલાં, ને મરણાસન્ન થયેલાં હૃદયોમાંથી પીગળેલો એક અમૃતનો ટુકડો જેમાં શોભી રહ્યો છે એવા ચંદ્રને મૂર્ખ લોકો કલંકિત કહે છે. ચંદ્રમાં એ કંઇ કલંક નથી, એ તો નાયક-નાયિકાઓના તપીને પીગળતા હૃદયનો એક અમૃતાંશ છે.]

બીજા એક કવિએ કલ્પના કરી છે કેઃ

इदं व्योमसरोमध्ये भाति चन्द्रसितोत्पलम् ।
मलिनोऽन्तर्गतो पत्र-कलंको भ्रमरायते ॥

[ભાવાર્થઃ—આકાશરૂપી સરોવરની વચ્ચે આ ચંદ્રમા એક શ્વેત કમળ છે, જેના પત્ર પર કલંક ભ્રમરની પેઠે ગૂંજી રહ્યો છે-કલંક એ ગૂંજતો ભ્રમર છે-વાહ !]

કંઇક ઉપરના જ ભાવવાળો છતાં નવીન કલ્પના દાખવતો એક બીજો શ્લોક આ રહ્યોઃ

कलाधिनाथानयनाय सायं
कुमुद्वतीप्रेषित एष भृङ्गः ।
किमिन्दुनालिङ्ग्य सरागमङ्के
धृतः कलङ्कभ्रममातनोति ॥

[ભાવાર્થઃ—સાંજે કલાધિનાથ (ચંદ્ર)ને લાવવા માટે કમળે આ ભ્રમરને મોકલ્યો છે; અને ચંદ્રમાએ સ્નેહથી પોતાના ખોળામાં એ કલંક-ભ્રમરાને ધર્યો છે.] કેવી અનોખી કલ્પના છે ?

અને નીચેના શ્લોકમાં કલંકને ભ્રમરનું જ રૂપ આપી કવિ એક જુદી કલ્પના ઉપજાવે છેઃ

मधुव्रतौघः कुपितः स्वकीयं मधुप्रपापद्मनिमीलनेन ।
बिम्बं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः कलङ्कमङ्के ध्रुवमातनोति ॥

[ભાવાર્થઃ—પોતાના મીઠા સરોવર પદ્મના બીડાઇ જવાથી કુપિત થએલા ભ્રમર-સમૂહે બળથી ચંદ્રબિંબ પર આક્રમણ કર્યું છે. તેથી ખરેખર ચંદ્ર મધ્યે એ કલંકરૂપ દેખાય છે. ચંદ્રના ઊગવાથી પદ્મ બિડાઇ જાય છે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.]

એક કવિની કલ્પના છે કેઃ

मम प्रियां कैरविणीं करेण
संतापयामास दिनाधिनाथः ।
इतीव दुःखैर्विकलः कलावा-
न्पपौ विषं लक्ष्ममिषेण सद्यः ॥

[ભાવાર્થઃ—'મારી પ્રિયા કૈરવિણી (કુમુદિની)ને દિનાધિનાથે (સૂર્ય) (આખા દિવસ) પોતાના કિરણરૂપી હાથ વડે સંતાપી છે' એ દુઃખથી વિકલ થઇ ચંદ્રે તરત જ વિષ પી લીધું. એ જ આ કલંક છે.]

નૈષધકાર શ્રીહર્ષે એક જગાએ નળરાજાનું વર્ણન કરતાં કલ્પના રચે છેઃ

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः
स्फुरत्प्रतापानल धूममञ्जिम ।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ
दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥

[ભાવાર્થઃ—એની રણયાત્રા વખતે સૈન્યે ઉડાડેલી ધૂળ હજી પણ ચંદ્રમાં અંકતા ધારણ કરી રહેલી છે. એ કેવી રીતે ? ઊડતી ધૂળ ક્ષીરસમુદ્રમાં પડતાં, ઝળકતા પ્રતાપાગ્નિના સુંદર ધૂમાડા જેવી હોવા છતાં કાદવવાળી થઇને ચંદ્રમામાં ચોંટી રહી. એ આ કલંક-રૂપે દેખાય છે.]

એ જ કલ્પના-વિલાસી કવિ દમયંતીનું વર્ણન કરતાં કેટલું ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વ દાખવે છેઃ

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं
दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते
धृतगंभीरखनी खनीलिम् ॥

[ભાવાર્થઃ—બ્રહ્માએ દમયંતીમુખ ઘડવા માટે ચંદ્રમામાંથી તેજરૂપ સાર લઈ લીધો હોવાથી ચંદ્ર-મંડલ વચ્ચે છિદ્ર થઈ રહ્યું છે; અથવા એ ચંદ્રે આકાશની નીલિમા પોતાની અંદર લઇ લીધી છે. એ જ કલંકરૂપ દેખાય છે.] એક જ શ્લોકમાં કવિએ યમક, ઉત્પ્રેક્ષા ને અપહ્નુતિ યોજ્યાં છે.

ચંદ્ર-કલંક પરની કલ્પનાઓમાં નીચેની કલ્પના સૌથી સુંદર જણાશેઃ

अयं पुरः पार्वणशर्वरीशः
किं दर्पणोऽयं रजनीरमण्याः ।
यतस्तदीयं प्रतिबिम्बमस्मि-
न्संलक्ष्यते लाञ्छनकैतवेन ॥

[ભાવાર્થઃ—આ સામેનો પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમા રજનીરમણીનું દર્પણ છે કે શું ? કારણ કે એમાં રમણીનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. ચંદ્રમાં લાંચ્છનને મિષે દેખાતું એ તો રજનીનું મુખ છે, કલંક નથી.]

અને આ નીચેની કલ્પના પણ જરા અસ્પષ્ટ હોવા છતાં પણ આકર્ષક છે:

प्रदोषमातङ्गमनङ्गदेव-
स्तुङ्गं समारुह्य समागतोऽयम् ।
सिन्दूरिते तस्य सुधांशुकुम्भे
किमङ्कुशो लक्ष्ममिषेण दत्तः ॥

[ભાવાર્થ—સંધ્યારૂપી ઊંચા હાથી પર બેસીને આ અનંગદેવ (કામદેવ) પધાર્યા છે. સિંદૂર ચોપડેલા એના ચંદ્રરૂપી કુંભ પર એ અંકુશ મારે છે કે શું? સંધ્યા હાથી છે. એના પર ચઢીને કામદેવ પધારે છે ચંદ્ર એ હાથીનું કુંભસ્થળ છે, ને એમાં દેખાતું કલંક અંકુશ છે.] કવિ કેવી કેવી અસ્પષ્ટ ને અટપટી કલ્પનાઓને તાણી લાવી સુંદર શબ્દોમાં ગોઠવી દે છે એ આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

એક કવિ કહે છે:

अस्तं गतवति सवितरि पायासपिण्डं सुधाकरं प्राची ।
विरचयदम्बरकुशभुवि चरति कलङ्कस्तदन्तरे काकः ॥

[ભાવાર્થ—સૂર્ય અસ્ત પામતા પ્રાચી દિશાએ ચંદ્રરૂપી પાયસપિંડ આકાશરૂપી કુશભૂમિ પર બનાવ્યો છે અને તેની ઉપર કલંકરૂપી કાગડો ઊડતો ફરે છે.] કવિ કહે છે કે ચંદ્ર એ તો પિંડ છે, તેમાં રહેલો કલંક કાગડો છે.

છેલ્લે નૈષધકારની એક કલ્પના આપી વિરમીએ:

स्मरमुखं हरनेत्रहुताशना-
ज्ज्वलदिदं चक्रुपे विधिना विधुः ।
बहुविधेन वियोगिवधैनसा
शशामिषादथ कालिकयाङ्कितः ॥

[ભાવાર્થ:—વિધિએ આ ચંદ્રને હરનેત્રના અગ્નિથી બળતા સ્મરમુખ (કામદેવના મુખ) જેવો બનાવ્યો છે. અનેક પ્રકારે વિરહી સ્ત્રી-પુરુષોને મારી નાખવાનું જે પાતક તેને ચોંટ્યું તે જ આ મૃગ મિષે એમાં દેખાય છે.] વિરહીઓને ચંદ્ર ઘણો આકરો લાગે છે. એટલે જ કવિ કહે છે કે વિરહીઓને મરણતોલ કરવાના પાપથી એની અંદર એ કાલિમા હમેશ માટે રહી ગઇ છે.

આશા રાખું છું કે આટલી પ્રસાદી હવે બસ થશે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ભંડારમાં તો આથી ઘણું વધારે છે-હશે, પણ લેખની મર્યાદા આવી ગઇ છે. અને મારા જ્ઞાનની મર્યાદા પણ તેથી બહુ આગળ નથી જતી એટલે આટલેથી બસ કરીએ

રતિલાલ ન. મહેતા

— ઋણમુક્તિ —

(પૃથ્વી)

સખા, જગપ્રવાહમાં અવનવાં કર્યાં દર્શનો,
રમ્યા તટ પરે રહી હૃદયપાંખ ભીંજાવતા,
કર્યાં વિમલ પાન કૈં અમલ બુદ્ધિની ચંચુથી;
પડ્યા સકલ બાલ્યખેલ સ્મૃતિમન્દિરે શૂન્ય હા!

ઉમેરી જલ અશ્રુનાં પુનિત ભૂતમાટીમહિં,
રચું પરમ સ્નેહમૂર્તિ સુખદા સદા વંદવા.

અસંખ્યમહિં ઐક્યના પરમ સૂત્રને શોધવા,
પતંગજગરંગમાં અચલ રંગને પામવા,
અદૃષ્ટમહિં દૃષ્ટિનો પ્રગટ દીપ અગ્રે ધરી,
અનન્તમહિં ઊડવા, અશમ એક આશા હતી.

હતું શું સહુ ઇન્દ્રજાલ? સરકી, સખા, તે ગયું?
ન કેમ સમઝી શકું થયું શું ને વળી ના થયું?
'કદી ત્યજશું સાથ ના, ઉભય સંગમાં ઊડશું,'
સ્મરી શું તવ શબ્દ એ વિફલ માહરે કંદવું?

નહી, નહિં જ એ ગ્રહું કદિય માર્ગ કાર્પણ્યનો;
નહી, નહિં જ હું હવે નયનબિન્દુઓ વેડફું;
વિશાલ જગ ઊપરે પ્રણયપાંખને પાથરી,
અનન્ત જગમૈત્રીનાં ઋણ ચઢ્યાં શિરે ચૂકવું.

હિંદુસ્તાનની ઉઘરાણી

[કૉંગ્રેસ કરજકમિટિના હેવાલની સમાલોચના]

ચેંગીઝખાન અને મહમદ ગિઝની, તૈમૂર લેન અને નાદીરશાહે હિંદુસ્તાન પર ચડાઈઓ કરી હિંદુસ્તાનને લૂંટીને અને ક્યાંક ક્યાંક બાળીને ખૂબ ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું હતું એમ કહેવામાં આવે છે. પણ તેના કરતાં હિંદની કરોડગણી પાયમાલી તો આ ન્યાયી અને હિંદનું ભલું કરવા આવેલા અંગ્રેજ રાજનાં પગરણ થયાં ત્યારથી થવા લાગી છે, એના અનેક પુરાવાઓ હમણાં હમણાંમાં, કંપની સરકારના અને અંગ્રેજસરકારના જૂના વહીવંચા ઊકેલતાં હાથ આવ્યા છે. આવા અનેક પુરાવાઓમાં મહાસભા તરફથી માજી એડ્વોકેટ જનરલ બહાદૂરજીની કમિટિએ હાલ પ્રસિદ્ધ કરેલો પુરાવો આબાદ જડબાંતોડ છે.

સદ્‌ગત સર રોમેશચંદ્ર દત્તે પોતાના ચિરસ્મરણીય પુસ્તક 'હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ'માં અનેક શિષ્ટ અને અનુભવી અંગ્રેજોનાં લખાણોમાંથી અસંખ્ય ઉતારાઓ આપીને સાબીત કરી આપ્યું છે, કે ઉંદર જેમ પોતાના શિકારને ફૂંક મારી મારીને ફોલી ખાય છે, તેમ ગ્રેટબ્રિટને હિંદમાતાનું લોહી ચૂસી ચૂસીને પોતાના વ્યાપાર હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવ્યા છે અને હૃષ્ટપુષ્ટ બન્યું છે. બહાદૂરજીની કમિટિએ પણ મુખ્યત્વે ગોરાઓના શબ્દો ટાંકીને પૂરવાર કરી આપ્યું છે કે આ અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનનો રાજવહીવટ ચલાવતાં ચલાવતાં, એક વખત આખી દુનિયામાં સમૃદ્ધિ અને ધનદોલતની ખાણ માટે પંકાયેલા હિંદુસ્તાનને આજે ચાલાકીથી કરજના ઊંડા ખાડામાં સરકાવી દીધું છે–તેની છાતી પર કરજના ડુંગરો ખડકીને તેને દીન હીન બનાવી દીધું છે.

આ કેમ બન્યું તે યથાસ્થિત જાણવા ઇતિહાસનાં આગલાં પાનાં આપણે જરા જોઈ જઈએ.

કંપની સરકારની દગલબાજી

ઈ. સ. ૧૬૦૦માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવા ઇંગ્લાંડમાં એક વેપારી કંપની સ્થપાઈ અને કેટલાક સાહસિક જુવાનિયા દેશ છોડી નીકળી પડ્યા. તેમણે તે સમયના હિંદી નવાબોની અને રાજા–મહારાજાઓની આજીજી કરી, માંદગીસમયે દવાદારૂમાં મદદ કરી, વસવાયાની માફક ઠેઠ જોડા પાસે બેસી ખુશામત કરી, વેપારી હકો મેળવ્યા. ધીમે ધીમે રાજદરબારમાં પગ લંબાવ્યા અને પછી તે સમયની અંધાધુંધીનો અને કુસંપનો લાભ લઇ, દગલબાજી રમી, રાજાઓને તથા નવાબોને લડાવી માર્યા અને મદદ કરવાને બહાને ખૂબ પૈસા કઢાવ્યા અને મુલકો પચાવી પડ્યા. ઇંગ્લંડથી કંપનીના લોભિયા ડિરેક્ટરો "પૈસા મોકલો! પૈસા મોકલો!"ના હુકમો છોડતા; અને અહીંના માણસો યેન કેન પ્રકારેણ રાજામહારાજાઓ અને નવાબો પાસેથી પૈસા ઓકાવી ત્યાં મોકલતા. આમ અખૂટ ધન વિલાયત ધસડાઈ ગયું અને તેને પરિણામે ત્યાં ઔદ્યોગિક ઉત્ક્રાન્તિ થઇ. ઇંગ્લંડ જો પોતાના ઔદ્યોગિક ધંધા ખીલવી

શક્યું હોય, ઉદ્યોગના પાયા ઊંડા નાખી શક્યું હોય, તો તે હિંદની દોલતને પ્રતાપે જ. આમ બ્રિટાનિયા હિંદને ભોગે દુનિયાની સર્વશ્રેષ્ઠ વેપારી–રાણી થઈ.

લૉર્ડ ક્લાઇવ, વૉરન હેસ્ટિંગ્સ, માર્ક્વીસ ઑફ વેલેસ્લી, લૉર્ડ હાર્ડિંજ, લૉર્ડ ડેલહાઉસી વગેરે ગવર્નરે–જનરલો દર વર્ષે લાખ લાખ રૂપિયાનાં વર્ષાસન લઈ જતા, નજરાણાં અને ભેટને બહાને દેશી રાજાઓની તિજોરી ખાલી કરી જતા તે વાત તો આપણે જવા જ દઈએ; કારણ કે બહાદુરજી કમિટિએ પોતાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત કરી લીધું છે. અને એમ સાફ સાફ કહી દીધું છે, કે જો અંગ્રેજ સરકારને હિંદુસ્તાન ગુમાવવું ન હોય, હિંદ સાથે તેણે સમાન મિત્રભાવે રહેવું હોય, તો ભૂતકાળમાં અંગ્રેજ સરકારે નાણાંપ્રકરણીય જે કાળાં ધોળાં કર્યાં છે, જે ગોટાળા કર્યા છે તે ધોઈ નાખવા પડશે અને એમ કહીને બ્રિટનની દાનત એક શરાફ ને વિશ્વાસુ મિત્રને છાજે તેવી છે કે નહિ તે જેણે આંકડાશાસ્ત્ર ન ડહોળ્યું હોય એવો માણસ પણ સમજી શકે તેવી રીતે, કંપનીનો અને અંગ્રેજ સરકારનો ચોપડો રજૂ કરી દીધો છે.

જો કે ૧૮૬૧થી અંગ્રેજ સરકારે ધારાસભાની મોહક જાળ ઊભી કરી હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપવાનાં મનામણાં શરૂ કર્યાં છે, પણ સ્વરાજ્યના પ્રથમ તબક્કા તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના મૉન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ સુધારામા પણ હિંદુસ્તાનના ૭૫ ટકાના ખર્ચ વિષે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પણ ચૂં કે ચાં ન કરી શકે એવી અપમાનભરી યોજના કરી છે. અને બાકીના ચોથા ભાગના ખર્ચ વિષે વડી ધારાસભાના સભ્યો ચર્ચા કરે, ભાષણો આપે, ઠરાવો લાવે કે દરખાસ્તો રજૂ કરે અને એ બધાંને પરિણામે, ધારો કે ખર્ચ કે ઉત્પન્ન વિષે કાંઇક ફેરફાર કરવાનો ઠરાવ પસાર કરાવી શકે; પણ તે ફેરફાર જો વડા લાટ સાહેબ વાઇસરૉયને ન રુચે તો તેઓ પોતાને મળેલી અસાધારણ સત્તાની રૂએ ફતવો કાઢી તે ફેરફારને ઉડાવી શકે, અને વડી ધારાસભાનાં કર્યાં કારવ્યાં પર પાણી ફેરવી નાખે.

આવી જોહુકમીભરેલી રાજ્યપદ્ધતિ જ્યાં ચાલતી હોય ત્યાં હિંદુસ્તાન પર કયા કર નાખવા અને કયા કર ન નાખવા; ક્યારે નાખવા અને ક્યારે ન નાખવા; નોકરશાહી અમલદારોને કેટલો પગાર આપવો; લડાઈ કે આક્રમણ કરવાં કે નહિ વગેરે વગેરે બાબતોમાં હિંદીઓની ધા સાંભળવામાં ન જ આવે એ દેખીતું છે.

છેલ્લાં પોણાબસો વર્ષથી આવી એકહથ્થુ સત્તા ભોગવી, ફાવે ત્યારે, ફાવે તે રીતે પૈસા ઉડાવ્યા હોય અને તેને લીધે આજે હિંદ પર ગળાંબૂડ દેવું કર્યું હોય તેને માટે હિંદ કયી રીતે જવાબદાર હોઇ શકે? ઊલટું, ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ બધાં ખર્ચોનો બદલો બ્રિટને હિંદને ભરપાઇ કરી જ આપવો જોઇએ.

ક્યામતની ચેતવણી

હિંદુસ્તાન પર જે જોહુકમીથી અંગ્રેજ સરકાર દેવું લાદતી જતી હતી તેની વિરુદ્ધ અનેક અંગ્રેજ અમલદારોએ પોકાર ઉઠાવ્યા છે. આજથી સિત્તેર વર્ષ ઉપર અંગ્રેજોના જ ખેરખાહ સર જ્યોર્જ વિંગેઇટે આ બાબતની ચેતવણી અંગ્રેજ સરકારને આપી હતી. તે લખે છે:

"... (કંપનીના અમલની પદ્ધતિ સર્વાંશે તપાસતાં) છેવટે આપણે એક જ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ, કે કંપનીનું રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારથી આજસુધીનાં

દરેક સરકારી કામો બ્રિટિશ પ્રજાએ કર્યાં હતાં. હિંદમાં તો બંધારણુ કે રાષ્ટ્રીય સરકાર જેવું કાંઈ જ, ન હતું. એક જિતાયેલી પ્રજા તરીકે જ તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવવામાં આવ્યું છે. ખરેખર, એમ કહેવું જ જોઇએ કે હિંદુસ્તાનનું કરજ ઇંગ્લાંડની સરકારે જ કરેલું છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપણે હિંદની આર્થિક જવાબદારીમાંથી કેમ છૂટી શકીએ?... હિંદના કરજમાં જેટલા લાખોનો ઉમેરો થાય છે તે ઇંગ્લાંડના કરજમાં ઉમેરો થાય છે, એમ ગણવું જોઇએ. છેલ્લા '૫૭ના બળવાની શરૂઆતથી હિંદી સરકાર એક કરોડ પાઉન્ડનું કરજ છ ટકાનું વ્યાજ આપવાની શરતે કરી બેઠી છે. પણ જો આટલી રકમ ઇંગ્લાંડમાંથી કાઢી હોત તો ઇંગ્લાંડને ૩½ ટકા અને હિંદુસ્તાનને ૪ ટકાએ મળત. આવી ઉડાઉ નીતિને લીધે આપણા રાષ્ટ્રીય કરજમાં દરવર્ષે પાચ લાખ પાઉન્ડનો નકામો ધૂમાડો થઈ જાય છે અને જે એક દિવસ પણ આવી અનીતિને વધુ વળગી રહીએ છીએ તેમ તેમ આપણા કયામતના દિનનો હિસાબ ભારે બનતો જાય છે. બ્રિટિશ પ્રજા ભલે એ કયામતના દિવસ પ્રત્યે નાક મરડે, પણ એ દિન તો છઠ્ઠીના લેખ પ્રમાણે જરૂર આવવાનો જ છે.”

વિંગેઇટની ભવિષ્યવાણી અક્ષરશઃ ખરી પડી છે કયામતના દિનનો સૂરજ ક્ષિતિજમાં દેખાવા લાગ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૮માં બળવા પછી હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું., ત્યાં સુધીમાં કંપની બહાદૂરે હિંદુસ્તાન પર અન્યાયી રીતે કેટલા ય ખોટા કરજો ઠોકી બેસાડ્યાં છે, અને કંપની બહાદુરના વારસ તરીકે બ્રિટિશ સરકારે આજે તે ભરપાઇ કરી આપવાં જોઇએ એવી હિંદી મહાસભાની માગણી છે તે આપણે હવે તપાસીએ.

ઇ. સ ૧૭૫૭ થી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની વેપાર કરતી કરતી હિંદુસ્તાનમા મોટા પાયા પર રાજ્યસત્તા ભોગવતી થઇ અને એ સત્તાને લીધે અયોધ્યા અને કર્ણાટકના નવાબો જેવા પાસેથી, તેમજ કાશી, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રના નમાલા રાજાઓ પાસેથી જાગીરો, ભેટ, નજરાણા વગેરે મળવા લાગ્યા. વિલાયતમાં તો આ કંપની મુખ્યત્વે વેપારી પેઢી તરીકે ઓળખાતી હતી એટલે તેના પર સીધો હક તો કંપનીના ડિરેક્ટરોનો જ રહેતો હતો, એટલે વેપારમા કે રાજ્ય ચલાવવામાં જે લાભ—નુકસાન જતા હતા તેનો હિસાબ ઠેઠ ૧૮૧૬ સુધી જુદા રાખ્યા જ ન હતા. જે કાંઈ રૂપિયા કંપનીના ગવર્નરો પાસે આવતા, તેમાંથી તેમના અને તેમના ગોઠીઆઓના મોં ભરાઈ રહ્યા બાદ જે વધે તેટલુ જ વિલાયત મોકલાતું હતુ, અને તે પણ અમે પ્રમાણિક છીએ એમ બતાવવાની દાનતથી!

હિસાબના ગોટાળા

પણ કંપનીને વેપારમાં લાભ થાય છે કે ખોટ જાય છે તેની કોઇ પૂછપરછ સુદ્ધાં કરતું નહિ. હિસાબના ચોપડાઓમાં મરજી પડે તે જાતના આંકડા પડયે જતા હતા. ઇ સ. ૧૮૩૨માં કંપનીના હિસાબ તપાસવા માટે પાર્લામેન્ટરી કમિટિ તરફથી પેનિંગ્ટન નામના એક નિષ્ણાત હિસાબનીશની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી. તેમણે કંપનીના બધા આંકડા ખૂબ ઊંડાણમાં ઊતરીને સમજવા અથાગ મહેનત લીધી હતી, પણ તેમને યે કબૂલ કરવુ પડયું, હતું કે કંપનીના હિસાબોમાં કાંઇ પણ ઢંગધડો રહ્યો નથી.

૧૮૧૬ના પરવાનાનાં પહેલાંનાં વર્ષોમા કંપનીની રાજકીય અને વેપારી શાખાઓ

વર્ષે પરસ્પર નાણાં સંબંધ કેવો હતો તેની તપાસ કરવા માટે જે આંકડાઓ અને હવાલાઓ તારવી કાઢવામાં આવ્યા છે. તે આંકડાઓ અને હવાલાઓ બનેલી વિગતો તેમજ વસ્તુ અને સિદ્ધાંતથી એટલા બધાં જુદાં પડે છે કે તે પરથી કાંઇ દાખલો કે પુરાવો કાઢવો જ અનહદ મુશ્કેલ થઇ પડે બલકે અશક્ય થઇ પડે છે.

ટૂંકમાં, જે જે વર્ષે કંપની કમાતી કે મુલક પચાવી રકમ જમા કરી શકતી હતી તે તે વર્ષે આ રકમ તે વિલાયત ડિરેક્ટરોને મોકલી ધીકેળાં કરાવતી, અગર વધેલાં નાણાં કંપનીના બીજા ધંધામાં રોકાતાં: જેમકે ૧૮૧૪–૧૫ થી ૧૮૨૬–૨૭ સુધી દર વર્ષે માલના પૈસા ચૂકવવા માટે સરાસરી ૨૦ લાખ પાઉન્ડ રાજની આવકમાંથી કંપની ખર્ચતી. આ ઉપરાંત ગવર્નરો અને સેનાપતિઓ કંપનીની આવકમાંથી નજરાણાં પાઘડી પેનશન વર્ષાસનના નામે આખું ઊંટ ને ઊંટ પસાર કરી દેતા હતા એ વાત તો આપણે જોઇ ગયા છીએ.

કંપનીને ધીકેળાં

તેમ છતાં કંપની પાસેથી બ્રિટિશ સરકારે રાજસત્તા હાથમાં લીધી, ત્યારે કંપનીને બ્રિટિશ સરકારે કહેવાતા કાયદા પ્રમાણે તેની રોકેલ મૂડી પેટે નાણાં ચૂકવવાનું માથે લીધું. કંપનીની કુલ મિલકત ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં ૧૨ કરોડ રૂપિયાની આંકવામાં આવી હતી. પણ આ રકમ બ્રિટિશ સરકારે તરત જ ન ચૂકવતાં ઠેઠ ૧૮૭૪ માં ચૂકવી, પરતુ આટલી મુદત સુધી તો કંપનીના શેર હોલ્ડરોને મોઢું ભરાઇ જાય એટલું વ્યાજ આપવું જોઇએ એમ સમજી, બજારમાં જ્યારે ૪ અને ૫ ટકાનો ભાવ ચાલતો હતો ત્યારે ૧૦½ ટકાનું વ્યાજ ચૂકવવામાં આવ્યું. **આમ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં બ્રિટિશ સરકારે કંપની બહાદૂરને તેની મૂડી પેટે ૧૨ કરોડ* રૂપિયા અને ઇ. સ. ૧૮૩૩ થી ૧૮૭૪ સુધીના ૧૦½ ટકા પ્રમાણે વ્યાજના ૨૫ કરોડ રૂપિયા મળી કુલ ૩૭ કરોડ રૂપિયા ચૂકવી આપી હિંદ ખરીદી લીધું !**

બ્રિટન મહાસામ્રાજ્ય બન્યું

ગ્રેટબ્રિટન જે આજસુધી યુરોપનું એક નાનકડું રાજ્ય હતું તે હવે હિંદુસ્તાન મળતાં મહાન સામ્રાજ્ય બન્યું ! તેને પોતાના હુન્નર ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે હિંદુસ્તાનમાંથી અઢળક ધન મળ્યું એટલુંજ નહિ પણ તે દ્વારા જે ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કરી ઢગલાબધ માલ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો તે ખરીદવા માટે હિંદ જેવું મોટું બજાર પણ મળ્યું ! જેમ માલ માટે વિશાળ બજાર મળ્યું તેમ તેના નવજુવાનોને કેળવવા માટે વિશાળ ક્ષેત્ર પણ સાપડયું. દીકરો રખડેલ નીવડે, ભણવામાં ઠોઠ હોય, વેપારધધામાં કામ આવે એવો ન હોય અને બાપને માથે પડે એવું લાગે ત્યારે તેને હિંદુસ્તાન તરફ રળી ખાવા ધકેલી મૂકે !

આમ બ્રિટનને પોતાના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે મૂડી મળી, વિશાળ બજાર મળ્યું અને તેના દીકરાઓને ચરી ખાવાનું ખેતર મળ્યું ! આના બદલામાં બ્રિટિશ સરકાર કંપનીને યોગ્ય બદલો આપે એ સમજી શકાય એવી બાબત છે. અને એ બદલો બ્રિટિશ સરકારે પોતાની તિજોરીમાંથી આપ્યો ? ના. હિંદને ખાતે લખીને તે રકમ આપી ! ! આ બદલાનો બોજા હિંદ ઉપર લાદવામાં આવ્યો.

*૧૮૮૩ ના પરવાનાની ૧૨ મી કલમ પ્રમાણે કંપનીની મિલકતની જેટલી કિંમત થાય, તેની બેવડી કિંમત કંપની પાસેથી રાજ્યનો કબજો અને વહીવટ છીનવી લેવામાં આવે તો બ્રિટીશ સરકાર આપે એમ ઠર્યું હતું.

આમા ન્યાય કયા છે ? આ બોજો હિંદીઓ પર શા માટે નખાવો જોઈએ ? હિંદીઓને તો રાજ્ય ચલાવવામા લવલેશ પણ હાથ નહતો તેમ કંપનીના જવાથી કે બ્રિટિશના આવવાથી હિંદને જરા પણ લાભ મળ્યો નહતો કે મળવાનો નહતો, ઊલટુ, એથી તો બ્રિટનના 'બુનડૉગ' નો સજ્જડ પંજો હિંદ ઉપર પડયો અને હિંદની આર્થિક તેમજ રાજકીય સત્તાના ભૂક્કા ઊડી ગયા

રૉયલ નાઈજર કંપની

બ્રિટિશ સરકારને જો ન્યાય જ કરવો હોય અને પ્રામાણિકપણુ જાળવવુ હોય તો તેના જ ઇતિહાસમા આફ્રિકામા ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની માફક ફાલેલી રૉયલ નાઇજર કંપનીનો દાખલો મોજૂદ છે

આ કંપની ૧૮૮૬ મા સ્થપાઈ હતી નાઇજર કંપનીએ પણ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની માફક ઉત્તર આફ્રિકામા મુલકો સર કરી ત્યાના વતનીઓને કબજે લેવાની શરૂઆત કરી હતી પણ સરહદ પર આવેલ ફ્રેંચ અને જર્મન સત્તાઓનું જોર વધવાથી નાઇજર કંપની મુલકોનો કબજો હાથમા રાખી શકી નહિ એટલે બ્રિટને તેનો કબજો લીધો અને એના બદલામા ગ્રેટ બ્રિટનની તિજોરીમાથી કંપનીને સને ૧૯૦૦મા ૫ લાખ ૫૬ હજાર પાઉંડ આપ્યા હતા.

આ દાખલો હિંદની પરિસ્થિતિને બરાબર મળતો આવે છે જેમ બ્રિટિશ સરકારે નાઇજર કંપનીને બ્રિટનની તિજોરીમાંથી ૫ લાખ ૬૫ હજાર પાઉંડ ચૂકવ્યા તેમ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને ચૂકવવાના ૩૭ કરોડ રૂપિયા પણ બ્રિટને પોતાની તિજોરીમાથી જ આપવા જોઇએ હિંદુસ્તાનના ગરીબ અજ્ઞાન ખેડૂતો ઉપર તેનો બોજો ન જ પડવો જોઇએ એટલે સ્વતંત્ર સાથી થવા ઇચ્છતુ હિંદ આજે એ રકમ પાછી મેળવવાની માગણી ન્યાયી રીતે કરી શકે જ એમાં લેશમાત્ર શકા નથી

પરહદ પર હુમલાઓ

હિંદુસ્તાનમા જેમ જેમ કંપનીનુ રાજ્ય વધતુ ગયુ — અને એ રીતે એશિયામા હિંદુસ્તાનનો કબજો એ એક ભારે ગૌરવનું કારણ બન્યુ — તેમ તેમ અંગ્રેજોની દાનત વધારે બગડતી ગઇ અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, બ્રહ્મદેશ, ચીન, નેપાલ પર પણ પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવાના તેમને કોડ જાગ્યા એક કે બીજા બહાના હેઠળ ચડાઇઓ શરૂ કરી આ લડાઇઓ હિંદના લાભાર્થે લડાઇ ન હતી છતા એનો બધો ખર્ચ હિંદ ઉપર લાદવામા આવ્યો છે આ વિગ્રહોમા હિંદના અસખ્ય સૈનિકો માર્યા ગયા તેનુ કાઇ સ્નાનસૂતક અગ્રેજ સરકારને થોડુ જ લાગવાનુ હતુ ? જે સેંકડો હિંદીઓ આ પરહદના વિગ્રહોમા હોમાઇ ગયા, જે અસખ્ય માણસો અપંગ અને અનાથ થઇ ગયા તેનો તો કાઇ હિસાબ ન ગણીએ તો પણ—

અફઘાન વિગ્રહમા	૧૫ કરોડ રૂપિયા
બ્રહ્મદેશના બે વિગ્રહોમા	૧૪ ,, ,,
ચીન–નેપાલ–ઇરાન	૬ ,, ,,
કુલે	૩૫ કરોડ રૂપિયા

નો જે ધૂમાડો થયો તેનો બોજો તો કોઇ પણ કારણે હિંદ ઉપર ન જ લદાવો જોઇએ ને ?

અફઘાનવિગ્રહ

અફઘાનવિગ્રહના પદર કરોડ રૂપિયા તો ઇગ્લાડે જ આપવા જોઇએ એમ ખુદ ઈગ્લાડનાં સાચા શુભેચ્છકો અને કંપનીના બોર્ડ ઑફ ડિરેકટરોએ પણ અનેકવાર પોકાર ઊઠાવ્યો હતો

વીંગેઇટ તો કહે છે

"આપણી સામ્રાજ્યની હદ બહાર એશિયામા ખેલાયેલાં લગભગ બધા યુદ્ધોમા બ્રિટિશનો સ્વાર્થ સાધવાનો જ હેતુ હતો .. . અને એ તો નાનું છોકરુ પણ જાણે છે કે અફઘાનવિગ્રહ બોર્ડ ઑફ ડિરેકટરોને પૂછ્યા કર્યા વિના, તેમના અભિપ્રાયને ઠોકરે મારીને બ્રિટિશ સરકારે જ ઉપાડચો હતો અફઘાનનો જંગ એ સર્વાંશે બ્રિટિશ જંગ જ ગણાય તેમ છતાં બોર્ડ ઑફ ડિરેકટરોએ સર્વાનુમતિથી દર્શાવેલ અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ જઇને, તથા ઇંડિયા કંપનીના પ્રોપ્રાયટરોએ અફઘાન વિગ્રહનો બધો ખર્ચ હિંદ ઉપર ન જ નાખવો જોઇએ એવો ચોખ્ખો ઠરાવ હોવા છતાં, બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળે ધાર્યું કર્યું આપણા બધાયે એશિયાઈ વિગ્રહોમા હિંદુસ્તાને જ તમામ લશ્કર અને નાણા પૂરાં પાડચા છે અને તેમ છતાં એક પણ પ્રસંગે આવી અપૂર્વ મદદ માટે હિંદને પૂરતો બદલો આપવામા આવ્યો નથી તે જ દીવા જેવું બતાવી આપે છે કે હિંદુસ્તાન પ્રત્યે આપણી નીતિ એકાગી અને હડહડતા સ્વાર્થથી જ ભરેલી છે."

એ અફઘાન વિગ્રહના ઉડાઉ ખર્ચ વિષે પાર્લામેન્ટમા ભાષણ કરતા જૉહન બ્રાઇટે કહ્યું હતું

"અફઘાનિસ્તાનના વિગ્રહનો ભારે બોજો ઈંગ્લાડના કર ભરનારાઓ પર જ પડવો જોઇએ કારણ કે એ વિગ્રહ ઇગ્લાડના પ્રધાનમડળે, ઇગ્લાડના જ માનેલા હિત માટે ઊભો કર્યો હતો . "

અફઘાનવિગ્રહની માફક બર્માના યુદ્ધમા તથા નેપાલ ચીનની ચડાઇઓમા અગ્રેજોના કેવા સ્વાર્થો છુપાઇ રહ્યા હતા તેનો મર્મ ઊઘાડો પાડનાર ગોરાઓના શબ્દો ટાંકી શકાય એમ છે પણ સ્થળસંકોચને લીધે અહીં તે છોડી દઇએ છીએ

હિંદનું પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ

હિંદુસ્તાનનું ૧૮૫૭ નું પ્રથમ સ્વાતત્રયુદ્ધ જે 'બળવા'ને નામે ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે તે પર હવે આવીએ 'બળવો' સમાવતા બ્રિટિશ સરકારને ૪૦ કરોડ રૂપિયાના ખાડામા ઊતરવુ પડે તેમ હતું પરંતુ યુદ્ધના સર્વસામાન્ય નિયમ મુજબ આ ભારની જવાબદારી તેમણે નથી ઉપાડી, પણ એનો બધો બોજો હિંદ ઉપર જ લાદવામા આવ્યો છે।

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું જેને થોડુક પણ જ્ઞાન છે તે સારી રીતે જાણે છે કે હિંદમા 'બળવો' ફાટી નીકળવાનુ કારણ કંપનીના રાજવહીવટમા ગોટાળા અને અરાજકતા હતી તે હતુ એ અરાજકતા કંપનીએ ઊભી કરી હતી અને તેને લીધે 'બળવો' ફાટી નીકળ્યો હતો એટલે એ 'બળવા'નો ખર્ચ પણ તેમણે ભોગવવો જોઇએ એ સીધી વાત છે એટલે આ 'બળવા'નું ખર્ચ ઇંગ્લાડે જ ભોગવી લેવુ જોઇએ

ઉપરના અભિપ્રાયને વીંગેઈટ અને બ્રાઈટ તો પૂરેપૂરો ટેકો આપેલો છે. એટલું જ નહિ પણ ખુદ હિંદી પ્રધાનને પણ ઇ. સ. ૧૮૭૨ ના ૮ મી ઓગસ્ટના કાગળમાં જણાવવું પડયું છે :

"૧૮૫૭-૫૮ ના મહાન બળવાનો એકમાત્ર દાખલો એવો છે કે જેને જોરે વૉર ઑફિસની માગણી નભી શકે. હિંદના ઇતિહાસમાં તદ્દન અપૂર્વ એવા એ પ્રસંગે, પૂર્વમાં સામ્રાજ્યને ખોઇ બેસવાનો ભો લાગતાં શાહી, સરકારને, શાહી જવાબદારી અને શાહી સત્તા સાથે સંકળાવી શકાય એવી ભારે જહેમત ઉઠાવવી પડી હતી. બીજા કોઇપણ ભાગમાં આવી જહેમત ઉઠાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત, તો તે પ્રમાણે પ્રયત્ન થયો હોત અને તેને અંગે થયેલ ઘણુંખરું ખર્ચ પણ શાહી સરકારે ઉઠાવ્યું હોત, પણ હિંદના બળવાને દબાવી દેવાનાં ખર્ચ પેટે એક લાલ પાઇ સરખી પણ શાહી સરકારે આપી નથી... બળવાનું તો બધુ ખર્ચ હિંદુસ્તાનના કર ભરનારાઓએ ભર્યું છે અથવા હજી ભર્યા કરે છે."

હિંદુસ્તાનને બીજીવાર સર કર્યું એમ જાણીને, અને એથી બ્રિટનનું સામ્રાજ્ય વધ્યું એ હિસાબે પણ, આ બળવાનુ બધુ ખર્ચ-લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયા-આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયની દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ સરકારે જ ઉઠાવી લેવું જોઇએ. વિચિત્ર વાત તો એ છે કે આ બળવો શમાવવા ઇંગ્લાંડથી જે લશ્કર હિંદમાં આવવા નીકળ્યું હતું તે અગાઉના છ માસના પગારના તથા આવવાજવાના બોટભાડાના રૂપિયા પણ હિંદ પાસેથી કઢાવવામાં આવ્યા છે!

બોઅર યુદ્ધ

બોરની લડાઇમાં ઊતરવાથી ગ્રેટબ્રિટનને ટ્રાન્સવાલનો કબજો મળ્યો. પણ આ લડાઇનું જે લખલૂટ ખર્ચ થયુ હતું તે ગ્રેટબ્રિટને ટ્રાન્સવાલ સંસ્થાન પાસેથી કે સાઉથ આફ્રિકન યુનિયન પાસેથી વસૂલ કર્યું નહોતું, એટલું જ નહિ પણ વરીનીઝીગની શરતો પ્રમાણે જે બોર લડાઇમાં દુશ્મનો ગણાતા હતા તેમની ખેદાનમેદાન થઇ ગયેલી ખેતીને ઠીકઠાક કરવા માટે ૩ કરોડ રૂપિયા કાઢી આપ્યા હતા. વળી એ પણ જાણવા જેવું છે કે ગ્રેટબ્રિટનને ટ્રાન્સવાલના સંસ્થાનથી ખાસ લાભ થયો નથી; જ્યારે હિંદુસ્તાન તો પંચમ જ્યોર્જના મુગટનો કોહીનૂર છે. હિંદુસ્તાનના સમ્રાટ બનવાથી અવર્ણનીય આર્થિક તેમજ રાજકીય લાભ બ્રિટિશ સરકારે ઊઠાવ્યા છે.

બોરયુદ્ધની માફક જ કેનેડાનો બળવો દાબી દેવાનું ખર્ચ પણ શાહી તિજોરીમાંથી વસૂલ થયું હતું.

કંપની સરકાર પાસે માગણું

ટૂંકમાં, કંપની સરકારે હિંદુસ્તાન પર બળિયાના બે ભાગ એ ન્યાયે જે ૧૧૨ કરોડનો નીચેની ગણતરી પ્રમાણે બોજો નાખ્યો છે, તે બોજો કંપની સરકારના વારસ તરીકે બ્રિટિશ સરકારે ઊઠાવી લેવો જોઇએ.

અફઘાન વિગ્રહના
બે બર્મા વિગ્રહોના
ચીન, ઇરાન, નેપાલ ચડાઇના

કંપનીની મિલકતની અપાયેલ બમણી કિંમત	૧૨ કરોડ રૂપિયા
તે રકમ પર ૧૮૩૩ થી ૧૮૭૪ સુધીના ૧૦½ ટકા લેખે વ્યાજના—	૨૫ ,, ,,
૧૮૫૭ ના બળવાના ખર્ચના	૪૦ ,,
કુલે	૧૧૨ કરોડ રૂપિયા

પરહદી હુમલાઓ

હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ છત્ર હેઠળ આવ્યું તે પછી પણ કંપનીના સ્વાર્થીપતાને ભૂલાવે તેવી રીતે, બ્રિટિશ સરકારે હિંદને ચૂસવામાં કશી મણા રાખી નથી કંપનીની માફક બ્રિટિશ સરકારે પણ હિંદુસ્તાનનાં લશ્કર અને નાણાંનો ઉપયોગ કરી સામ્રાજ્ય ફેલાવવા માટે અનેક ધમપછાડા માર્યા છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી ૧૮૯૬ સુધીમાં એટલે લગભગ ચાલીસ વર્ષોમાં આઠ વખત નીચે મુજબ પરદેશો સાથે લડાઇ કરવામાં, અને એ રીતે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે બ્રિટિશ સરકારે હિંદને સંડોવ્યું હતુંઃ

૧૮૬૭ એબીસિનિયામાં ચડાઇ કરી અને તેને અગે થયેલ કુલ ૬૦ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ હિંદની તિજોરીમાંથી જ વસૂલ કર્યું.

૧૮૭૫ પેરાકની ચડાઇનું પણ બધુંય ખર્ચ એટલે ૪ લાખ રૂપિયા હિંદ પાસેથી જ લીધા.

૧૮૭૮ બીજા અફઘાનવિગ્રહમાં ૨૨ કરોડ રૂપિયાનું પાણી થઇ ગયું. અને તેમાં ભારે હોહા થયા બાદ પાંચ કરોડ ગ્રેટબ્રિટને ભર્યા, અને બાકીના ૧૭ કરોડ રૂપિયાની બાઇ હિંદ પર જ બેસાડી !

૧૮૮૨ ઇજીપ્તના યુદ્ધમાં ૧૨૦ લાખ રૂપિયા હિંદુસ્તાન પાસેથી લીધા, ગ્રેટબ્રિટને માત્ર ૫૦ લાખ રૂપિયા જ ભર્યા. એવી જ રીતે

૧૮૮૨ થી ૯૨. વાયવ્ય સરહદ પર થયેલ હુમલામાં ૧૩ કરોડ રૂપિયા.

૧૮૮૫ સુદાન યુદ્ધના.

૧૮૮૬, બર્માના છેલ્લા વિગ્રહના ૪ કરોડ રૂપિયા.

૧૮૯૨ સાઉકીન સુદાનના ૨૦ લાખ રૂપિયા હિંદને ખાતે જ ઉધારાયા છે.

આ રીતે આઠ પરદેશી યુદ્ધો માટે થયેલ ખર્ચના ૩૭½ કરોડ રૂપિયાની હાંસડી હિંદુસ્તાન પર બ્રિટિશ સરકારે નાખી છે.

ઉપરનાં યુદ્ધોમાં હિંદુસ્તાનનો લગીરે સ્વાર્થ કે સંબંધ નહોતો. એ યુદ્ધો સામ્રાજ્યની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને જ લડાયાં હતાં તેથી તેનું બધું ખર્ચ બ્રિટિશ સરકારે જ આપવું જોઇએ એમ બ્રિટનના માણસો કબૂલ કરતા આવ્યા છે, તેમાંથી થોડાક ઉતારા નીચે આપીએ છીએઃ—

એબીસિનિયા

૧૮૬૭માં એબીસિનિયા યુદ્ધ વિષે ફોસેટ કમિટિ સમક્ષ જુબાની આપતાં સર ચાર્લ્સ ટ્રેવીલિયને કહ્યું હતુંઃ

"બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અને તેમાંયે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણા હિંદુસ્તાનના સબધ કરતાં ઘણે મોટે અંશે આપણા યુરોપીય અને અમેરિકન સંબંધને રખેને છાંટા ઊડે એવી શાહી લાગણીથી પ્રેરાઇને આ એબીસિનિયાની લડાઇ સળગી હતી. સાચે જ હિંદીઓ તો એબીસિનિયા વિષે કશું જાણતાયે નથી. દુનિયાના એક ભાગ કે જેને વિષે તેઓ કશુ જાણતા નથી તેવી રીતે તેઓ એબીસિનિયાને ઓળખે છે. એબીસિનિયાનું યુદ્ધ કઇ રીતે થવા પામ્યુ, તેની વિધિ સાથે હિંદને કશી લેવાદેવા નહોતી. અને તેના પરિણામ વિષે પણ તેને કશી પડી નહોતી."

વાઇસરોયની કારોબારી સમિતિના નાણામંત્રી મી. એસ. લૈઇંગે પણ ઇંગ્લંડનું હિત નજર આગળ રાખી, હિંદુસ્તાનનાં નાણાંનું વારંવાર પાણી કરી નાખવામાં આવે છે એના દાખલા આપીને ફોસેટ કમિટિ સમક્ષ જુબાની આપતાં કહ્યું હતું.

"એબીસિનિયાની લડાઇ માટે કાંઇ પણ ખર્ચ હિંદુસ્તાનને માથે નાખવામાં આવશે તો આ વળી તે જ જાતનો બીજો દાખલો બન્યો એમ કહીશ."

ખુદ અર્લ ઑફ નોર્થબ્રૂકે પણ ૧૮૯૭ માં વેલ્બી કમિશન સમક્ષ ઠોકી ઠોકીને કહ્યું હતું:

"એબીસિનિયાની લડાઇના સામાન્ય ખર્ચ પેટે થએલ ૬ લાખ પાઉન્ડની રકમ એવી છે કે જે હિંદુસ્તાનને પાછી માગવાનો ન્યાયપુરઃસર પૂરેપૂરો હક છે."

પેરાક ચડાઈ

પેરાકની ચડાઇના ૪૧ હજાર પાઉન્ડ હિંદ પાસેથી ઓકાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં તો હડહડતો અન્યાય જ થયેલો છે, એમ તે સમયના ખુદ ગવર્નર જનરલ અર્લ ઑફ નોર્થબ્રૂકને પણ વેલ્બી કમિશન સમક્ષ કબૂલ કરવું પડયું હતું. તે કહે છેઃ

"......હિંદુસ્તાનના સીમાડાની પેલી પારની પેરાકની ચડાઇ હોવાથી, પાર્લામેન્ટના કાયદા મુજબ, હિંદુસ્તાનની મહેસૂલમાંથી આ લડાઇ પેટે કઇ પણ રકમ ખર્ચવા માટે બન્ને પાર્લામેન્ટે ભેગા મળી રાજાને અરજ કરવી જોઇએ. તે ટાંકણે હુ ગવર્નર જનરલ હતો તેથી પેરાકની ચડાઇનુ ખર્ચ હિંદુસ્તાન પર નંખાતું હતું ત્યારે મેં સખ્ત વાંધો પણ ઉઠાવ્યો હતો. પરતુ (દુઃખની વાત છે કે) હિંદી સરકારના વિરોધને લેશમાત્ર ધ્યાન અપાયુ નહિ એટલુ જ નહિ પણ કાયદા મુજબ બન્ને હાઉસ તરફથી રાજાને અરજીપત્ર પણ પહોંચાડવામાં ન આવ્યા. બસ બેધડક ચઇ કાયદો છાપરે મૂકી દીધો. હિંદુસ્તાન પાસેથી વસૂલ કરાયેલાં નાણા હજુ સુધી પાછાં આપવામા આવ્યાં નથી. સે વખતથી માંડીને આજસુધી એ પેરાકની ચડાઇનું ખર્ચ કાયદાને કોરાણે મૂકી, હિંદી સરકારના વિરોધને ઘોળીને પી જઇ, હિંદને માથે જ ચોંટેલું છે."

બીજો અફઘાનવિગ્રહ

૧૮૭૨ ની સાલ પહેલા થોડાક સમયમા હિંદી સરકારે બ્રિટિશ સરકારની પ્રેરણાથી વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત પ્રત્યે પ્રહારાત્મક નીતિ ગ્રહણ કરી હતી. આવી રાજનીતિનો વિરોધ દર્શાવવા લૉર્ડ નોર્થબ્રૂક ૧૮૭૬ માં પોતાની વાઇસરૉયગીરીનું રાજીનામું આપ્યુ હતું પણ બ્રિટિશ સરકારનો ડોળો વાયવ્ય સરહદ પર ફરતો હોવાથી લૉર્ડ નોર્થબ્રૂકની જગાએ પોતાનું કામ સારે એવા લૉર્ડ લીટનની નિમણુક થઇ.

ખુદ લોર્ડ લીટન કબૂલ કરે છે:

" ...હિંદમાં આવ્યો ત્યારથી મને હિંદીપ્રધાન લોર્ડ સેલ્સબરી અને બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ તરફથી ખાસ સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે મારે હિંદી સરહદના પ્રશ્નને મહાન શાહીપ્રશ્નના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે ગણવાનો છે. અને તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કેવી રીતે કરવું તે માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામાન્ય નીતિ પર જ મારે મુખ્ય આધાર રાખવાનો હતો."

અફઘાનવિગ્રહને અંગે ૧૭ કરોડ રૂપિયા હિંદુસ્તાન પાસેથી લેવા માટે પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે ફોસેટે ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું:

"સ્વરાજ ભોગવતાં સસ્થાનો પ્રત્યે અને સ્વરાજ ન ભોગવતા હિંદુસ્તાન પ્રત્યે આપણી નીતિ કયા પ્રકારની છે? સ્વરાજ ભોગવતા કેપ કોલોનીમાં જે લડાઇ થઇ તેમાં આપણે જવાબદાર નહોતા છતાં તે લડાઇનું ખર્ચ કોણ આપવાનું હતું? આ લડાઇનું ખર્ચ અંગ્રેજ લોકોને ૫૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલું આપવું પડશે. પણ હિંદુસ્તાનમાં જે લડાઇ થઈ તે માટે હિંદીઓ જરાયે જવાબદાર નહોતા—સાથે જ એ લડાઇ યુરોપની આપણી નીતિ અને આપણા હેતુ બર આણવા સળગાવવામાં આવી હતી. તેમ છતાં આપણે જેઓનું રાજતંત્ર પોતાના હાથમાં નથી, જેમનો લડાઈ કરતી વખતે મત સુદ્ધાં લેવામાં આવ્યો નથી, તેવા હિંદીઓ પાસેથી પાઇએ પાઇ વસૂલ કરવા તૈયાર થયા છીએ."

મી. ગ્લેડસ્ટને પણ મી. ફોસેટને ટેકો આપતાં અફઘાનવિગ્રહના ખર્ચનો મોટો ભાગ શાહી સરકારે ભરવો જોઇએ એમ પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કર્યું હતું.

પણ એ ભલા અંગ્રેજોની ધા સભળાઇ નહિ, એટલું જ નહિ પણ ખાતર પર દીવો એ કહેવત અનુસાર લડાઇના ૧૭ કરોડ ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાનના અમીરને જે ૧૨ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપવામાં આવતું હતુ અને જો આ વર્ષાસનની રકમનો આજ સુધીનો સરવાળો કરવામાં આવે તો મોટી ભારે રકમ થવા જાય એનો બોજો પણ, જે ખરી રીતે ગોયલેનીના મૃત પ્રમાણે શાહી તિજોરી પર પડવો જોઇએ, તે હિંદુસ્તાનની તિજોરી પર નાખવામાં આવ્યો છે.

ઇજીપ્ત પર ચડાઈ

૧૮૮૨ની ઇજીપ્તની લડાઇને અંગે જે ૧૭ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચ થયું હતું, તે ખર્ચ પેટે ઓછામાં ઓછું અર્ધું ખર્ચ ઇંગ્લાંડે આપવું જોઇએ એમ લોર્ડ નોર્થબ્રૂક વાઇસરોયે પણ વેલ્બી કમિશન આગળ જાહેર કર્યું હતુ. તેમ છતાં પાંચ જ લાખ પાઉન્ડ ઇંગ્લાંડે ભર્યા, બાકીના હિંદને માથે ઝીકાવ્યા છે. જે ઇજીપ્તની ચડાઇમા હિંદને કાંઇ લાગતું વળગતું નથી, જેની સાથે હિંદને કશું સ્નાનસતક નહોતું તે ચડાઇના ખર્ચ પેટે હિંદે ફૂટી બદામ પણ ન આપવી જોઇએ એવો અભિપ્રાય હિંદી સરકારના લશ્કરીમંત્રી-મેજર જનરલ કોલેને વેલ્બી કમિશન સમક્ષ નોંધાવ્યો છે.

વાયવ્ય સરહદ પર નાના નાના હલ્લાઓ

સને ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૧ સુધીમાં જે નાના મોટા હલ્લાઓ વાયવ્ય સરહદ પર લઇ જવામાં આવ્યા હતા તેમાં ૧૩૦ લાખ પાઉન્ડની ચટણી થઇ ગઇ હતી.

આ હલ્લાઓ છડેચોક સામ્રાજ્યના હિત માટે લઇ જવામાં આવ્યા હતા એ વિષે બે મત નથી. કારણ કે જેટલે દરજ્જે મહાન શાહીપ્રશ્નના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે આ ચડાઇઓ લઇ જવામાં આવી હતી તેટલે દરજ્જે તેને અંગે થયેલ ખર્ચ શાહી તિજોરીમાંથી ભરાવું જોઇએ એમ હિંદી ખર્ચકમિશને પણ માન્ય કરેલ છે.

બર્માવિગ્રહ: ૧૮૮૬

બ્રહ્મદેશ પ્રત્યે પ્રહારાત્મક નીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી હતી તેને લીધે જ આ વિગ્રહ ઊભો થયો હતો. વિગ્રહને અંતે બર્માને ખાલસા કરવામાં આવ્યું તેથી ગ્રેટબ્રિટનનું સામ્રાજ્ય વિશાળ થયું, ગ્રેટબ્રિટનનો વેપાર વધારવામાં તથા બર્માની ખાણો અને જંગલોને ચૂસી સમૃદ્ધ થવામાં અંગ્રેજોને ભારે મદદ મળી, છતાં બર્માવિગ્રહનું ૪૭ લાખ પાઉન્ડનું ખર્ચ હિંદ પર લદાયું. આ બાબતનો વિરોધ શીત પક્ષના આગેવાન દીનશાહ વાચ્છાએ વેલ્બી કમિશન સમક્ષ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:

"બર્મા પ્રાન્ત ચડાઇનું તમામ લશ્કરી ખર્ચ અને બર્મા ખાલસા થયા બાદ તેની રાજ્યવ્યવસ્થા કરતાં થયેલી ખોટ, ઇંગ્લેંડે હિંદને પાઇએ પાઇ ભરપાઈ કરી આપવી જોઇએ......રંગૂન અને માંડલેના અંગ્રેજ વેપારીઓની પેરવીથી બર્માનો કબજો લેવામાં આવ્યો હતો, બર્મા સર કરવાની હિંદીઓએ કદી માગણી જ કરી ન હોતી. અંગ્રેજ મૂડીવાળાઓના હિતની વૃદ્ધિ માટે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિસ્તારની વૃદ્ધિ માટે હિંદુસ્તાનની મહેસૂલમાંથી લગીર પણ ખર્ચ કરવામાં આવે તે હિંદુસ્તાનને અન્યાય કરવા બરાબર છે."

સદ્‌ગત ગોખલેજીએ પણ કહ્યું હતું:

"સામ્રાજ્યના વેપારીહિતસંબંધ ખીલવવા તથા સામ્રાજ્યની જાળ વધારવાના હેતુથી જ બર્મા સર કરવામાં આવ્યું હતું. બર્મામાં હિંદીઓના ખાસ હિતસંબંધ કદી પણ જોખમમાં આવ્યા જ નહોતા..."

સ્કાઉટીમ ચડાઈ

આ ચડાઇનું ખર્ચ પણ હિંદુસ્તાન પર નખાયું ત્યારે ખુદ હિંદુસ્તાનની સરકારે–બ્રિટિશ સરકારની પ્રતિનિધિએ–પણ આ હડહડતા અન્યાય સામે બહુ જ કડક વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. હિંદીસરકારે એ સખ્ત વિરોધ કરતાં કરતાં અંતમાં જણાવ્યું છે કે:

"જે દેશનો રાજવહીવટ અમને સોંપાયો છે તેના લાભાર્થે સખ્તમાં સખ્ત વાંધો ઉઠાવવો એ અમને અમારો ધર્મ લાગે છે. કારણ કે જે શાહી લડાયક નીતિ કે કાર્ય સાથે હિંદુસ્તાનને કશું લાગતું વળગતું નથી તે કાર્યને અંગે થયેલ ખર્ચ હિંદુસ્તાનને માથે લાદવામાં આવે છે, એ સાચે જ હિંદુસ્તાનને ભારે અન્યાય થાય છે. જ્યારે અંગ્રેજ લશ્કર હિંદુસ્તાનને ઉછીનું આપવામાં આવે છે, ત્યારે હિંદને તે લશ્કરના તમામ પૈસા ચૂકવવા પડે છે; તે સમયે જે સિદ્ધાંતનો અમલ થાય છે તેથી જુદો જ સિદ્ધાંત હિંદી લશ્કર ઇંગ્લંડને ઉછીનું આપવામાં આવે છે ત્યારે લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ નીતિ અવ્યવહારૂ છે કારણકે આથી આપણા રાજતંત્ર વિરુદ્ધ એવા ઉઘાડા પ્રહારો થશે કે જેનો યોગ્ય જવાબ આપવો આપણે ભારે થઇ પડશે."

અપૂર્ણ] છગનલાલ ન. જોષી

પુસ્તક પરિચય

અભિનય કલા:—કર્તાઃ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા બી. એ., સી. એસ. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનારઃ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ. કિંમત એક રૂપિયો.

આ પુસ્તકની ઉત્પત્તિ એવી છે કે મૂળ ૧૮૯૮–૯૯ માં એક મંડળ સમક્ષ આ વિષય ઉપર કર્તાએ ભાષણ આપેલું, તે પછી તે ભાષણની નોંધ ઉપર ૧૯૦૭ માં બીજી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ ત્યારે એક નિબંધ લખેલો જે પુસ્તક જેવડો થઇ જતાં તેનો અમુક પસંદ કરેલો ભાગ જ પરિષદમાં વાંચેલો. આ પુસ્તક હવે આ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કર્તાનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ, વિશાળ વાચન અને વ્યવસ્થિત નિરૂપણ તેમનાં અન્ય પુસ્તકોની જેમ, અહીં પણ જોવામાં આવે છે. અનેક પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોમાંથી તેમજ પોતાના અનુભવમાંથી વચનો અને દૃષ્ટાંતો ઉતારી દરેક મુદ્દાને પૂરેપૂરો વિશદ કરેલો છે. કેટલાંક નટનટીના અનુભવો અને તેમનાં દૃષ્ટાંતો ઘણાં જ રસિક છે, માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે.

આ પહેલાં આ પુસ્તકની ટીકામાંથી ક્વચિત એવી ટીકા થઇ છે કે તે વાંચનારની બધી અપેક્ષા તૃપ્ત કરી શકતું નથી. તેમ થવાનું સબળ કારણ આ પુસ્તકના લેખન અને પ્રસિદ્ધિ વચ્ચે લાંબો કાળ ગયો છે તે છે. યુરોપના યુદ્ધ પછી આખા યુરોપની કલાનું સ્વરૂપ અને કલા તરફની લોકવૃત્તિ ઘણી જ બદલાઇ ગઇ છે. નાટ્યકલાની પ્રગતિ પણ કંઇક ભિન્ન દિશાએ થઇ છે. તખ્તાને સજ્જ કરવાનાં સાધનો પણ પુષ્કળ બદલાયાં છે, અને તેના એસર પણ બહુ ભિન્ન થઇ છે. વળી લડાઇ પછી કાલબલે જની વ્યક્તિઓ ભૂતમાં વિલીન થઇ નવી જ વ્યક્તિઓ નટનટી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ છે. આ બધાની અસર હાલના વાચક વિચારક કલ્પનાશીલ વર્ગ ઉપર પ્રબળ થઇ છે અને તેથી તેનામાં નવી જ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ છે. એ બધી જિજ્ઞાસાને આ પુસ્તક તૃપ્ત ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેને માટે કર્તા કરતાં કાલ વધારે જવાબદાર છે.

વળી ગુજરાતના વાચનરસિક અને કલ્પનાશીલ વર્ગમાં એક બીજો પણ ફેરફાર થયો છે. તેનું એક જ દૃષ્ટાંત લઇએ. આ પુસ્તક લખાયું ત્યારે અને આના કર્તાના સંસ્કાર-ગ્રહણ કાલમાં, ભવાઇ એક જીવતી સંસ્થા હતી. તેની અશ્લીલતાની જુગુપ્સાએ કર્તાના મનમાં ચિરંજીવ સંસ્કારો મૂક્યા છે. અત્યારે ભવાઇ મૃતપ્રાય સંસ્થા થઇ છે ત્યારે એ મધ્ય-કાલીન સંસ્થામાં નૃત્ય ગીત અભિનય હાસ્ય વગેરેના સદ્અંશો જોઇ તેને પુનર્જીવિત કરવા તરફ વૃત્તિ જાગી છે. એટલે આ પુસ્તક હાલના કેટલાક વાચકવર્ગની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત ન કરી શકે.

બીજી તરફ અત્યારના કેટલાક વાચકોની ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનું રહસ્ય, અને તેના કયા અંશો આધુનિક રંગભૂમિમાં મૂર્ત કરી શકાય તે સમજવાની ઇચ્છા પણ આ પુસ્તકમાં અતૃપ્ત જ રહી જાય છે.

પણ કર્તાએ પોતે કયા ઉદ્દેશથી અમુક પુસ્તક લખ્યું છે તે સમજી તેની ઉપયોગિતા જોવી જોઇએ. એમ કરીશું તો સમજાશે કે આવા સામાન્ય ચર્ચાના પુસ્તકમાં આથી વિશેષ ન આવી શકે, અને સામાન્ય ચર્ચાનો એક પણ મુદ્દો અહીં છોડાયો નથી, એટલું જ નહિ, નવી જિજ્ઞાસાથી અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનારને પણ આ પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું વિચારવાનું અને માર્ગસૂચક મળશે.

બ્રાહ્મધર્મઃ—કર્તાઃ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર. ભાષાન્તર તથા વિવરણકર્તાઃ "ક્ષીરોદ્" પ્રસિદ્ધકર્તાઃ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ. કિંમત ૧–૧૨–૦

૧૯૨૮ માં બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપનાની શતાબ્દિને નિમિત્તે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન હાથમાં લેવાયું છે. ૧૮૪૮ માં બ્રાહ્મધર્મ નામનું પુસ્તક મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે પ્રસિદ્ધ કરેલું તેનું આ ભાષાન્તર છે. પુસ્તકમાં વિવરણ છે, તે મહર્ષિના મૂળ ગ્રન્થ ઉપર આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ અંગ્રેજી વિવરણ નથી પણ લેખકનું પોતાનું સ્વતંત્ર વિવરણ છે.

આ આખા પુસ્તકમાં બ્રાહ્મધર્મનું પ્રતિપાદન ઉપનિષદોનાં પ્રમાણવાક્યોથી કરેલું છે. અને તેનો સદાચાર પણ મનુસ્મૃતિ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોનાં ઉદ્ધૃત કરેલાં વાક્યો પર રચાએલો છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના આ પ્રતિપાદન પછી બ્રાહ્મધર્મના સિદ્ધાંતો હિંદ બહારથી આણેલા છે એમ માનવાનું કારણ રહેતું નથી.

અલબત હિંદમાં પૂર્વના આચાર્યોએ કોઇ પણ ધર્મ સ્થાપતી વખતે ઉપનિષદ વગેરે પ્રમાણભૂત ગ્રંથો ઉપર ભાષ્યો લખી પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરીને સંપ્રદાય ચલાવ્યો છે, તે જ પ્રમાણે મહર્ષિને પણ કરવાનો હક રહે છે. પણ મહર્ષિની પદ્ધતિ જેમ એક બાજુ વધારે આધુનિક છે, તેમ બીજી બાજુ તેમની અર્થ કરવાની પદ્ધતિ વિશે એટલું કહેવું જોઇએ કે પૂર્વના આચાર્યોની પેઠે તેમણે બધાં ઉપનિષદોની એકવાક્યતા કરી પોતાનું મંતવ્ય સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. ઉપનિષદોમાં કોઇ એક જ મંતવ્ય છે એમ અમે માનતા નથી, તેમાં બ્રાહ્મધર્મના જેવો સગુણેશ્વરવાદ પણ છે, વેદાન્તનો બ્રહ્મવાદ પણ છે, અને બીજાં પણ આ મન્તવ્યો સાથે કદાચ સમાધાન ન કરી શકાય એવાં મન્તવ્યો પણ છે.. પણ એક વાર ઉપનિષદો વિશે આમ માનીએ એટલે ઉપનિષદોના ભાષ્યથી ધર્મસ્થાપના કરવાની પદ્ધતિ બાધિત થાય છે અને પછી ધર્મના સિદ્ધાંતો સ્વતંત્ર રીતે બુદ્ધિ અને અનુભવ ઉપર સ્થાપવાના રહે છે. બીજી તરફથી ઉપનિષદોનો મતનિર્લિપ્ત અર્થ કયો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આ પુસ્તક આ બેમાંથી એકેય નથી.

ઉપનિષદોના અહીં કરેલા અર્થોમાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વેદાન્તને મતે આત્મા પરમાત્મા એક હોવાથી મૂળમાં જ્યાં આત્મા શબ્દ આવે ત્યાં સ્વમતાનુકૂલ તેનો અર્થ જીવ કે પરમાત્મા કરવાની છૂટ વેદાન્તને રહે છે. એ જ છૂટ જીવ અને ઇશ્વરનું દ્વૈત માનનાર બ્રાહ્મધર્મ જ્યારે લે છે ત્યારે નવાઇ લાગે છે.

પણ આ વસ્તુ મહર્ષિના મૂળ લેખ સંબંધી કહેવાતી છે, આ પુસ્તક સંબંધી નહિ. આ પુસ્તક અને તેનું વિવરણ અમને વિશદ, ગંભીર અને સીધી પ્રતિપાદન શૈલીવાળું લાગ્યું

છે. આ પુસ્તકનું લક્ષ્ય જો કે હૃદય કરતાં બુદ્ધિ તરફ વિશેષ છે, છતાં તેમાં ઇશ્વર તરફની ભક્તિ સર્વત્ર સૂક્ષ્મરૂપે પ્રતીત થાય છે. ઉપનિષદોનાં વાક્યોની પસંદગી અને તેની તંત્ર-રચના એવી છે કે કોઈ પણ ઈશ્વરભક્તને તે વારંવાર વાંચવાથી મનનને ઉત્તેજન મળે અને આનંદ પણ થાય. સદાચારનાં વાક્યો પણ ઓછાં મહત્ત્વનાં નથી. એકેક વાક્યમાં જાણે જમાનાઓનું ડહાપણ નીતારીને મૂક્યું હોય એવાં કેટલાંક વાક્યો તેમાંથી જડશે.

પુસ્તકની શૈલી સંકુચિત સંપ્રદાયની નથી એટલે જિજ્ઞાસુને તે વાંચવા યોગ્ય છે.

સ્વરાજ્ય ને સંસ્કૃતિ—પ્રણેતા અને પ્રકાશકઃ જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ એમ. એ આકાશેઠ કુવાની પોળ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ ૨–૦–૦

આ લાંબી દલીલોવાળા પુસ્તકની વિચારસરણી ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાયઃ આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તે જ ખરુ છે. આધુનિક વિજ્ઞાન તેથી વિરુદ્ધ કહે છે? વિજ્ઞાનનેનો શો ભરોસો, એણે અનેક વાર પોતાનાં મંતવ્યો બદલાવ્યાં છે, અને હજી બદલાવશે. વિજ્ઞાન કોઇ જગાએ આપણાં શાસ્ત્રોને ટેકો આપે છે? બસ, અમે તો કહીએ છીએ કે આપણાં શાસ્ત્રો જ ખરાં છે. હજી કેટલીક શાસ્ત્રની બાબતોને આધુનિક વિજ્ઞાનનો ટેકો નથી? તો હજી ભવિષ્યમાં વિજ્ઞાન એવી શોધો કરશે કે જેથી આપણાં શાસ્ત્રો પૂરેપૂરાં સમર્થિત થશે.

અને આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધોમાંથી સમર્થન મેળવવાની તેમની પદ્ધતિ કેવી છે? તેઓ કહે છે કે ગ્રામોફોનની પ્લેટ ઉપર શબ્દો ચિરંજીવ થાય છે તેથી સાબીત થાય છે કે મીમાંસકો કહે છે તે પ્રમાણે શબ્દ નિત્ય છે! કોઇ મીમાંસક આ દલીલ સ્વીકારશે એમ અમને લાગતું નથી. આધુનિક વિજ્ઞાનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ ખોટો છે મિથ્યા છે એમ કઇ રીતે કર્તા સાબીત કરે છે? ઉત્ક્રાન્તિ ઉપર જેમણે લખ્યું છે તે બધાનો સામાન્ય અંશ તારવી કાઢીએ તો ઉત્ક્રાન્તિનો અર્થ માત્ર "ફેરફાર" એટલો જ રહે! એટલે એમના મત પ્રમાણે ઉત્ક્રાન્તિને નામે ચાલેલું આ બધું 'તોફાન' મિથ્યા છે! તેથી માનવજાતિના જ્ઞાનમાં કે કશામાં કશી જ પ્રગતિ થઇ નથી! પણ આવી રીતે માત્ર સમાન અંશ તારવી કાઢીને તે ઉપરથી વસ્તુની પરીક્ષા કરવી એ વાજબી છે? એ રીતે હિંદનાં વૈદિક અવૈદિક બધાં દર્શનોમાથી સામાન્ય અંશ કાઢીએ તો પછવાડે શું રહે? શૂન્ય વિના બીજું કશુ રહે ખરુ?

અમને ભય છે કે આવી વિચારસરણીથી વિજ્ઞાનને અસર થવાની નથી અને જૂના શાસ્ત્રો તરફની શ્રદ્ધા જરાક પણ ઘટવાની છે, વધવાની નથી

ધૂમ્રશિખાઃ—રચનારઃ રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ. પ્રકાશકઃ ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

'મૉડર્ન રિવ્યુ'ના અધિપતિ રામાનન્દ ચેટરજીનાં પુત્રી શ્રીમતી સીતાદેવીએ કેટલીક ટૂંકી વાર્તાઓ બંગાળીમા લખી છે અને તેને પોતે જ અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમાંની નવ વાર્તાનું વસ્તુ કાયમ રાખી, વ્યક્તિઓને ગુજરાતી નામો આપી અને સ્થળોને ગુજરાતમાં ઘટાવી શ્રીયુત રમણીકલાલે આ વાર્તાઓ લખી છે. આમાં તેમણે મૂળ અંગ્રેજી વાર્તાનો આધાર લીધો છે.

વાર્તાઓનુ રૂપાન્તર કરવા જતાં તે વિકૃત બને છે એવો અમારો અભિપ્રાય અમે અનેક વાર દર્શાવ્યો છે. અંગ્રેજી કે રશિયન વાર્તાઓનાં નામો અને સ્થળો તદ્દન અપરિચિત

હોવાથી આપણા વાંચનાર વર્ગને ન ફાવે, એ રૂપાન્તર કરવાનું કંઇક કારણ છે, પણ બંગાળી વાર્તાને તેમ કરવાનું કશું જ કારણ નથી. બંગાળી નામો કે સ્થળો કે રીતભાતો આપણને જરા પણ વિચિત્ર લાગતાં નથી અને છતાં ત્યાંના સમાજના કેટલાક રિવાજો આપણાથી એટલા ભિન્ન છે કે ત્યાંની વાત અહીં બંધ ન પણ બેસે. છેલ્લી વિસર્જનની વાતમાં એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપણાં ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં કાલીને બકરું વધેરવાની માનતા માનવાનો રિવાજ નથી. તેમજ અખંડજ્યોતિની વાર્તામાં નાનો ભાઇ કહે છે " આપણે બ્રહ્મોસમાજમાં ભળી જઇશું " તેમ ગુજરાતમાં એવી મુશ્કેલીને પ્રસંગે કોઇ કહેતું નથી.

વાર્તાઓ સાધારણ છે. પહેલી વાર્તા "દૃષ્ટિપ્રદાન" અમને ખાસ સારી લાગી છે; અને છતાં કોઈ ઉત્તમ વાર્તાની કોટિમાં મુકાય એવી તો નથી જ. ભાષા સુવાચ્ય છે, જો કે કોઇ કોઇ જગાએ ક્લિષ્ટ રચનાઓ આવે છે.

દરબારે અકબરી:—અનુવાદકઃ સાદીક. પ્રકાશકઃ શયદા સાદીકની કંપની, ૨૩૭, ફ્રીઅર રોડ, કોટ, મુંબાઇ. કિંમત રૂ. ૩ાા.

૧૯ મી સદીમાં 'આઝાદ' નામના એક વિદ્વાને લખેલ આ નામના ગ્રંથનું આ પુસ્તક ભાષાંતર છે. ચિત્રોથી આ પુસ્તકની કિંમત વધી છે. કાગળો અને છપાઇ પણ એ પ્રમાણે રાખી શક્યા હોત તો વધારે સારું.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસો ઘણે ભાગે એવી રીતે લખાયા છે કે તેથી કદી ઇતિહાસની ભવ્ય અને ગૌરવશાળી વ્યક્તિઓ પણ કલ્પના પાસે ખડી ન થઇ શકે. આપણી જાહોજલાલી કદી ખરેખર હતી તેમ બુદ્ધિને પ્રતીતિ પણ ન થાય. માત્ર જાણે ભૂતકાળનાં દટાયલાં હાડકાં ચૂંથતા હોઇએ એમ લાગે આ ઇતિહાસમાં એમ નથી લાગતું. લેખકે માત્ર ફારસી સાધનો ઉપરથી લખેલ છે, અંગ્રેજીનો તેમને બોધ નથી, પણ અકબરનો દરબાર તે ખરેખર આપણી આંખ આગળ ખડો કરી શકયા છે.

કલ્લોલિની:—કર્તાઃ સ્વ. દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર. પ્રકાશકઃ અમૃતલાલ વ. દાણી. મૂલ્ય બાર આના.

કવિએ ડો. હરિલાલ હ. ધ્રુવના 'ચંદ્ર' માસિકમાં પહેલાં કાવ્યો લખેલાં તે ડૉકટરના અવસાનથી 'ચંદ્ર' બંધ થતાં બંધ પડયાં. તે પછી શ્રીયુત હિમ્મતલાલ ગ. અંજારિયાએ કાવ્યમાધુર્યમાં કવિને ફરી ઉત્તેજન આપતાં તેમનું કાવ્યઝરણ ફરી વહેવા લાગ્યું. આ સંગ્રહમાં 'ચંદ્ર'માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં જૂનાં કાવ્યો અને તે ઉપરાંત ફરી જાગ્રત થયેલી કાવ્યપ્રવૃત્તિનાં કેટલાંક શરૂઆતનાં કાવ્યો છે.

આ સદ્‌ગત કવિનાં કાવ્યોને વાચકવર્ગ તરફથી જે ઉત્તેજન મળે છે તે આ કલ્લોલિનીની બીજી આવૃત્તિને પણ મળશે એવી આશા છે.

પરિણીતા:—અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ. પ્રકાશકઃ શંભુલાલ જગશી શાહ, ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. કિં. ૦-૮-૦

શરદ બાબુની એક નાની વાર્તાનો આ અનુવાદ છે. થોડાં પાનોથી એક મુગ્ધાના ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા, શરૂઆતમાં મુગ્ધ આનંદથી ધીમે ધીમે વધારે વધારે ચિંતા અને દુઃખમાં ઊતરતા અને છેવટે વિજયી નીવડતા માનસનું અહીં મધુર ચિત્ર છે. ઘણાં થોડાં પાત્રો અને સામાન્ય બનાવોથી કર્તાએ વાર્તામાં ચમત્કાર ઉઠાવ કરેલો છે. ગૌણ પાત્રો પણ

સુરેખ દોરાયાં છે. લેખકનો હાસ્યરસ, એક પાત્ર તરફ સમભાવ બતાવતો અને બીજા તરફ તિરસ્કાર બતાવતો, સૂક્ષ્મ વહ્યા કરે છે. ભાષાન્તર ભાવવાહી છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ:—લેખકઃ પં. સુખલાલજી. પ્રકાશકઃ એસ. જે. શાહ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, માંડલપુર, અમદાવાદ. ૭ આના.

આ નાની ચોપડીમાં (૧) ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ (૨) ગુણસ્થાનનું સામાન્ય સ્વરૂપ (૩) ગુણસ્થાનનું વિશેષ સ્વરૂપ એમ ત્રણ લેખોનો સંગ્રહ છે. છેલ્લા બે મૂળ હિંદીમાં લખેલાં તેનું ભાષાન્તર છે. પહેલા નિબંધનો નિષ્કર્ષ વૈદિક અને અવૈદિક દર્શનોમાં આત્મવિકાસની કોટિઓ શબ્દફેરે એક જ કહેલી છે એ છે. અને બીજા બેમાં જૈનદર્શન પ્રમાણેનો વિકાસક્રમ બતાવેલો છે.

નિરૂપણ સર્વત્ર સીધું સ્પષ્ટ અને જૈનેતરોને પણ બોધપ્રદ છે.

રા.

આહુતિઃ—પ્રકાશકઃ સી. જમનાદાસની કાં. મુંબાઇ કિં. આઠ આના.

હિંદી ભાષાના પ્રખ્યાત નવલકથાકાર અને નવલિકાલેખક શ્રીયુત પ્રેમચંદજીની નવ નવલિકાઓના આ ભાષાન્તરને પ્રથમ નવલિકાના નામ પરથી "આહુતિ" નામ આપવામાં આવ્યું છે, પણ આખા પુસ્તકને એ નામ બંધબેસતું આવતું નથી.

શ્રી. પ્રેમચંદજીએ લગભગ ૧૫૦ નવલિકાઓ લખી છે, છતાં તેમની કીર્તિ તેમની નવલકથાઓ પર જ આધાર રાખે છે.

શ્રી. પ્રેમચંદજીની નવલિકાઓમાં વસ્તુ, પાત્રાલેખન કે પ્રસંગ એકમાં કલાદૃષ્ટિએ જેને અલૌકિકતા કે ચમત્કાર કહી શકાય તેવું ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, જો કે અદ્‌ભુત અને દૈવી સાધનોનો ઉપયોગ તેઓ છૂટથી કરે છે.

"પારકું ધન"માં ધનપ્રસાદને એક ડોશીના એકાવન રૂપિયા જડે છે. આ પૈસા પાછા ન આપવાથી તે માંદો પડે છે. દેવી તેની સ્ત્રીને પારકું ધન પાછું આપી દેવાનું કહે છે, તે જ વખતે રૂપિયાની માલિક ડોશી ત્યાં આવી "હે દેવી, જેણે મારા રૂપિયા લીધા હોય તેનું સર્વનાશ કરજો" એમ કહે છે. પછી ધનપ્રસાદની પત્ની સુધાની વિનંતિથી ડોશી "હે દેવિ, આ બાઇનું કલ્યાણ કરો" એમ કહે છે, અને છેવટે ધનપ્રસાદ સાજો થઈ જાય છે.

આ આખી વાતમાં એકએકથી ચઢીઆતા અસંભવોની પરંપરા છે.

"પુત્રી કે પત્ની" એ વાતમાં પોતાની પુત્રીતુલ્ય સાળી, સાથે લગ્ન કરનાર રમણલાલને મૃત પત્નીની આકાશવાણી સંભળાય છેઃ "વિમળા તમારી પુત્રી છે! ખબરદાર! પાપમાં પડશો નહિ!" રમણલાલે પોતાની પુત્રી ગણેલી સાળી સાથે લગ્ન કર્યું તે પાપ કર્યું એમ લેખક ન કહે અને આકાશવાણી દ્વારા કહેવડાવે એમાં શું ચમત્કાર આવી ગયો એ સમજાતું નથી! 'અહા! કેવો ચમત્કાર થયો!' એમ કહેવાથી ચમત્કાર આવી જતો નથી.

"દિલાવર દિલ" માં જમનાદાસ જેવા ૨૫ ટકા વ્યાજખોર શાહુકાર દેણદાર રહેમાનના ખેતરમાં આગ લાગે છે એટલે પોતાનું સર્વ લેણું માફ કરે છે એ પરિવર્તન ઔચિત્યુ છે. બીજે ઠેકાણે કોઇ દેવ, દેવી કે આકાશવાણી દાખલ કરવામાં આવે છે તેવું કાંઇ લુલું બહાનું પણ અહીં દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી તેથી વાંચકના મનને એકાએક આઘાત લાગે છે.

પુસ્તકમાં પાનાની સંખ્યા દર્શાવવા માટે '૧૦૪' એવા અંકને બદલે 'એકસો ચાર' એવા અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે, એ નવીનતા અનુકરણ કરવા જેવી નથી લાગતી. ભાષાન્તર એકંદરે વાચવા યોગ્ય થયુ છે, જો કે કોઇ કોઇ જગાએ સજગ, (જાગ્રતના અર્થમાં) અને પ્રેમિકા જેવા ખોટા શબ્દપ્રયોગો અને "હું તો લાજની મારી જ જાઉં છું, તેમની સામે જોઈ જ ન શકું, તેઓ પણ કદી હા નહિ પાડે, હા પાડવા જેવી કોઈ વાત પણ હોય તો ને?" જેવા કઢંગા વાકયપ્રયોગો જોવામાં આવે છે. રહેમાન ગાયના વખાણ કરતાં તે ટંક 'ત્રણ શેર' દુધ આપે છે એમ કહે છે, તે ઓછું લાગે છે; મૂળમાં ત્રણ હશે પણ આપણો શેર કાચો હોવાથી '૭ શેર' કહેવું જોઇએ.

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટકઃ અનુવાદકર્તા અને પ્રકાશકઃ બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. કિં. રૂ. ૧

કવિકુલગુરુ કાલિદાસના શાકુન્તલની મોહિની ગુજરાતને અજબ લાગી છે. અત્યાર સુધીમાં તેના સાત ભાષાન્તરો આપણી ભાષામાં થઇ ગયાં છે. રા. ઠાકોરનું આ ભાષાન્તર ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રથમ પ્રકટ થયું હતું. ત્યાર પછી પચીસ વર્ષે આ તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે. રા. ઠાકોરની પહેલી આવૃત્તિ પણ બીજા સર્વ અનુવાદોના મુકાબલે શ્રેષ્ઠ હતી. આ આવૃત્તિમાં તો તેમણે એટલા બધા સુધારા વધારા કર્યા છે કે તેને નવું ભાષાન્તર જ કહી શકાય.

રા. ઠાકોરના અનુવાદની મહત્તાનું એક કારણ એ છે કે તેમણે કોઇ એક સંસ્કૃત પ્રતનો આધાર લીધો નથી, પણ જુદી જુદી અનેક પ્રતોની સરખામણી કરી તેમાંથી શ્રેષ્ઠ પાઠનો નિર્ણય કરી તેનું ભાષાન્તર કર્યું છે. બીજું કારણ તે મૂળને જેમ બને તેમ વફાદારીથી વળગી રહ્યા છે તે ગણવું જોઇએ. આથી મૂળ સંસ્કૃત નાટકના અભ્યાસીને પણ તે ઉપયોગી થઇ પડશે.

રા. ઠાકોરની પદ્યરચના વિષેની વિશિષ્ઠ માન્યતાઓ છતાં ભાષાન્તર એકંદરે આસાદિક અને રસિક બન્યુ છે. તેમાંથી એક જ દાખલો આપીશ—

"કાસારે ખુબ ન્હાય મસ્ત સુવરે માથા જ ભેંસા ભલે,
વાગોળે દશ વીસ બેસિ હરિણો છાંયે સુછાયે ભલે;
નાગરમોથ વરાહહાર અગાધે ખોદે ભમે પલ્વલે,
આ મ્હારૂં ધનુયે છુટી પણછથી રાચે વિસામે ભલે."

રા. ઠાકોરે ભાષાન્તરમાં અર્થશુદ્ધિ, ઉત્તમ પાઠ, સરલતા અને મીઠાશ આણવા માટે એટલી બધી ચીવટ રાખી છે કે તેમનામાં ખોડ શોધવી ઠીક નથી લાગતી. છતાં "જે દે દીસાત સર્જે, શબ્દ ગુણવતી" એમાં 'દે' ને બદલે 'બે' શા માટે ન રાખ્યું એમ પૂછવાનું મન થાય છે.

શકુન્તલાના મહના આ પહેલા વિભાગ પછી રા. ઠાકોર મનનિકા ટીકાનો બીજો વિભાગ પ્રકટ કરવાના છે તે ગુજરાતના કાવ્યરસિકો માટે ખુશખબર છે.

ન. જ. ત્રિ.

તંત્રીઓ ખાસ અંક કાઢવાની તકને માટે જોઇએ તેટલા સાવધાન રહ્યા હોત, તો આ અંકને શરદુત્સવાંક કે શારદાંક ને છેવટ બીજુ કાંઇ નહિ તો ચંદ્રાંક તો જરૂર કરી શકત. જુઓ પહેલું જ કાવ્ય ચદ્ર વિશેનું છે. તે સિવાય એક 'ચાંદલિયા'નુ કાવ્ય છે. ગોવાલણનાં બે ગીતો છે તે પણ શરદુત્સવમાં ગવાય એવાં છે એટલે એ પણ એ જ વિષયનાં ગણાય. એટલું જ નહિ ગદ્ય લેખોમાં પણ ચદ્રકલંક ઉપર એક લેખ છે. એ પણ વિષય તો એ જ! પણ તંત્રીઓને ન સૂઝયું તો કાંઇ નહિ હું તો સ્વૈરવિહાર શરદુત્સવ ઉપર જ કરીશ. પૃથ્વી ઉપર સ્વૈરવિહાર કરી શકાય તો ચંદ્ર ઉપર શા માટે નહિ? અને તે પણ કોઇ રાસ કે ગરબી કે ગરબો લખીને જ કરવો જોઇએ.

આ મારો ગરબો એક પ્રચલિત ગરબાના રાગનો છે, જેને હું ગિરધરલાલજીનો ગરબો એવું નામ આપું છું. થોડી લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ

ગિરધરલાલજીનો ગરબો

ગિરધરલાલજી રે અમે સરવર પાણી ચ્યાતાં,
ગિરધરલાલજી રે અમે ઉગતા સૂરજ પૂજ્યા.

એમ ગરબો શરૂ થાય છે. વહુ પાણી ભરવા જાય છે. ત્યાં સૂરજને પૂજે છે. ભાઇનાં સુખ માગે છે. ત્યાં પાળે વણઝારાનો બેટો બેઠો હોય છે તે કાંકરી મારે છે. ઘડો ફૂટે છે. વહુ ખાલી ઘડે ઘેર પાછી આવે છે. સાસુ પૂછે છે. વહુ કહે છે કે વણઝારાના બેટાએ કાંકરી મારી તેથી ઘડો ફૂટયો. પછી સાસુવહુનો સંવાદ ચાલે છેઃ

ગિરધરલાલજી રે વહુજી વણઝારાને જાજો
ગિરધરલાલજી રે બાઇજી જાશું તો શું થાશે.
ગિરધરલાલજી રે વહુજી માળવિયો ગોળ ખાજો
ગિરધરલાલજી રે બાઇજી ખાઇશુ તો શું થાશે.

થોડો આગળ ચાલી આ સંવાદ પૂરો થઇ જાય છે. આ ગીત ઉપરથી મને લાગ્યું કે આવો ગરમો લખવો સહેલો છે. જુઓ વસ્તુમાં સમગ્રતાની જરૂર નથી. ક્યાં સરવર પાણી, ક્યાં ઊગતા સૂરજનું પૂજન, ક્યાં સાસુવહુની લડાઇ, અને બન્ને વચ્ચે સવાલજવાબની

તડાતડી. અને ગરબાનું ઓચિંતું પૂરું થવું. વળી આમાં છેવટે પ્રાસ મેળવવાની જરા પણ જરૂર નથી! અને અરધી લીટીમાં તો 'ગિરધરલાલજી રે'' એમ આવે એટલે બાકીની અરધી જ લીટી આપણે બનાવવાની રહી! કવિશ્રી ન્હાનાલાલની અપદ્યાગદ્યની ટૂંકી લીટીઓ જેવી લીટીથી આખું કાવ્ય થઇ શકે. વળી આ કાવ્યમાં એક ખુબી જોઇ? ધ્રુવના શબ્દો, આદિમાં આવે છે, અંતમાં નહિ! હજી સુધી ગરબાસાહિત્યની આ વિશેષતાની કોઇને જ ખબર નથી. એટલે મેં પણ એ જ રાગમાં લખ્યું. મેં મારા ગરબાનું નામ નટવરલાલજીનો ગરબો રાખ્યું છે.

એક બીજી બાબત સ્પષ્ટ કરી લઉં. મારા ગરબામાં પ્રેમ વિશે કશું જ નથી આવવાનું. તમે જાણો છો? ગ્રીસના ઇતિહાસમાં એક વાત છે. એક માણસ એરિસ્ટાઇડિસ નામના ગ્રીસના એક ભલા કાર્યકર્તાને દેશનિકાલ કરવાનો મત આપતો હતો. તેને કોઇએ પૂછ્યું કે કેમ ભાઇ એની વિરુદ્ધ શું છે? તેણે કહ્યું હું એને બધા ભલો ભલો કહે છે તે સાંભળીને કંટાળી ગયો છું. મારુ પણ કઇક એવું થયું છે. બધા બહુ પ્રેમની અને હૃદયની વાતો કરે છે તેથી હું કંટાળી ગયો છું. તમારે પ્રેમ કરવો હોય તો કરો, તેની ના નથી પણ સાહિત્યમાં તેને વારંવાર લાવ લાવ ન કરો. હોય! દુનિયાંમાં પ્રેમ 'કરવો પડતો' હોય તો કરવો! જરૂર હોય તો હમેશ અનેક માણસો સાથે પ્રેમ કરવો! પણ એટલા માટે લખ લખ ન કરાય. આપણે હમેશ ખાવું પડે છે, પણ તેથી કાંઈ ખાવાની વાતો હમેશ નથી લખતા. નીતિશાસ્ત્રમાં નવા માનસશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢયું કે નીતિનું બહુ નામ દેવાથી ઊલટું નીતિનો કટાળો આવે છે, તેમ હવે કોઇ નવો માનસશાસ્ત્રી શોધી કાઢે કે પ્રેમ ઉપર બહુ લખવાથી પ્રેમ તરફ કંટાળો આવે છે. તો ઘણું સારું થાય. આ બાબતમાં અસલના માણસો ઘણા સારા હતા. ધર્મમાં ક્રિશ્ચનધર્મે કહ્યું કે તારા ઇશ્વરનું નામ મફતનો ન દે. તે ઉપરથી કેટલાક ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયો ઇશ્વર શબ્દ ઉચ્ચારતા નથી. આપણા લોકો ધર્મમાં આટલું ન સમજ્યા પણ પ્રેમમાં સમજ્યા એટલે તેમણે કાયદો કર્યો કે વરથી વહુનું અને વહુથી વરનું નામ ન દેવાય! કાવ્યમાં સમજ્યા કે કોઈ પણ રસનું નામ દેવાથી તે રસની નિષ્પત્તિ નથી થતી.

એક વાર હું અને મારા મિત્ર ભવાઇ જોવાં ગએલા. મિયાં બીબીના વેશમાં બીબીએ કહ્યું:

> મિયાં તેરી વાટડી દેખું,
> મિયાં તેરી વાટડી દેખું.

ત્યારે તેનો નોકર જે વિદૂષક હતો તે કહે:

> મિયાં તેરી ઠાઠડી દેખું,
> મિયાં તેરી ઠાઠડી દેખું.

મારા મિત્ર કહે જૂના લોકસાહિત્યમાં એટલું સારું હતું કે શૃંગારની સાથે સાથે અથવા પ્રેમની સાથે સાથે પ્રેમની મશ્કરી પણ થતી. પણ આપણે તો બસ સાય વાટીને પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ મંડયા જ છીએ. મારું ચાલે તો હું જરૂર શૃંગાર અને પ્રેમ વિરુદ્ધના પ્રચારની એક મંડળી કાઢું. મને તો આ શૃંગાર કરતાં લડવાડની વાતો વધારે ગમતી થઇ છે. અને ઉપલા ગરબામાં પણ જોયું હશે કે વહુને વણઝારા સાથે પ્રેમ નથી! પણ સાસુના સાથે વાગ્યુદ્ધમાં હારવું નથી માટે વણઝારાને જવાને પણ તૈયાર થાય છે!

નટવરલાલજીનો ગરબો

નટવરલાલજી રે ચૌટે શાક લેવા ચાલ્યા.
નટવરલાલજી રે જાતાં રાધા વહુને ૭ કીધું. ૧
નટવરલાલજી રે આંધણ ખિચડીનું ઝટ મૂકો.
નટવરલાલજી રે સાંજે ખિચડી શાક જ કરજો. ૨
૭ પણ હજી જાઓ છો ને ત્યાં શી આંધણની ઉતાવળ.
નટવરલાલજી રે નહિ બસ વખતસર જ થવું જોયેં. ૩
નટવરલાલજી રે ચૌટે એમ કહીને ચાલ્યા.
નટવરલાલજી રે ચૌટે કૉલેજ મિત્રો મળિયાં. ૪
છેલ્લો આજ શો છે જોવા જઇએ ચાલ સિનેમા.
નટવરલાલજી રે પણ મેં જમવા ટાઇમ દિધો છે. ૫
ચલ કહેવરાવિયે રે કોને ઘેર જવું છે જમવા.
નટવરલાલજી રે નહિ નહિ ઘરની વાત કરુ છુ. ૬
બહાનાં શું રે દિયો રે ઘરમા ટાઇમ હતા હોશે કે ?
નટવરલાલજી રે મંડળી એમ થિયેટર પહોંચી ૭
નટવરલાલજી રે ત્યાં તો બધ થિયેટર દીઠુ.
એમ શું હારિયે રે જોવા વણુ નહિ પાછા જઇએ. ૮
નટવરલાલજી રે બીજે ટિકિટ મળી નહિ જોવા.
તો શું થઇ ગયું રે કાળ નથી કૈં થિયેટરોનો. ૯
નટવરલાલજી રે ત્રીજે ફિલ્મ થઇતી અરધી.
નટવરલાલજી રે ટિકિટ લઇને અંદર બેઠા. ૧૦
નટવરલાલજી રે નવ વાગે એ માંડ પુરી થઇ.
જોવો રહી ગયો તે પહેલો ભાગે જોઇને જઇએ. ૧૧
ને કંઈ ખાઇએ રે પેટ ભરીને સૌએ ખાધુ.
નટવરલાલજી રે પેટ ભરેલે રસ બહુ લાગ્યો. ૧૨
નટવરલાલજી રે આખી ફિલ્મ ફરીને જોઇ.
નટવરલાલજી રે રાતે બાર બજે ઘર પૂગ્યા. ૧૩
નટવરલાલજી રે હળવે રહી ટકોરો માર્યો.
નથી ઉઘાડતી રે મારે કામ ન કંઇ તમારુ. ૧૪
નટવરલાલજી રે વહુ જી ઉતાવળાં માં બોલો.
નટવરલાલજી રે વરજી બોલશું તો શું થાશે ? ૧૫
નટવરલાલજી રે વહુજી છોકરાં જાગી જાશે.
નટવરલાલજી રે વરજી જાગશે તો શું થાશે ? ૧૬
નટવરલાલજી રે વહુજી લડતાં દેખી જાશે.
નટવરલાલજી રે વરજી દેખશે તો શું થાશે ? ૧૭
નટવરલાલજી રે વહુજી પાડોશી સાંભળશે.
નટવરલાલજી રે સાંભળશે તો શું થઇ જાશે ? ૧૮
નટવરલાલજી રે વહુજી સઉ ભેગાં થઇ જાગે.
નટવરલાલજી રે ભેગાં થાશે તો શું થાશે ? ૧૯

નટવરલાલજી રે આપણો દેહ ફજેતો થાશે.
નટવરલાલજી રે એ યે થાશે તો શું થાશે ? ૨૦

નટવરલાલજી રે વહુ જી હવે ન મોડો થાઉં.
ખિચડી મુકાવીતી તે ખાવું કબુલો તો જ ઉઘાડું. ૨૧

નટવરલાલજી રે વહુજી જે કહેશો તે કરશું.
મહીથી દીધી નથી રે બહારની સાંકળી ઉઘાડી આવો. ૨૨

નટવરલાલજી રે ખડ ખડ ઉઘાડીને ધસિયા.
નટવરલાલજી રે ખડ ખડ રાધાવહુએ હસિયાં. ૨૩

નટવરલાલજી રે જે કોઇ ગાય શિખે સાંભળશે.
નટવરલાલજી રે તેની ભવની ભાવટ ટળશે. ૨૪

જુઓ, ઘડીમા ૨૪ કડીઓ ૪૮ લીટીઓ લખાઈ ગઇ. તમે જોઇ શકશો કે મેં કાંઇ જાણી જોઇને લાંબુ લખેલ નથી. મને કંઇ પાનાદીઠ કે ઉધડ લેખ માટે પૈસા મળતા નથી. અને આમાં પણ નટવરલાલજી રે એટલા ધ્રુવશબ્દો કાઢી નાખી ઘણીવાર લીટી લંબાવી છે. જો તેમ ન કર્યું હોત તો કોણ જાણે કેટલું લાંબુ થઇ જાત !

હવે આ રાસ કોઇને ગાવો હોય તો છૂટ છે. તેના રાગ માટે, માદલપુરની માંડવી આસપાસ આવતા કાર્તક માસમાં લોકો અને ખાસ કરીને ઠાકરડાંઓ ગાય ત્યારે, તે શીખી લેવો. ત્રણ ચાર દિવસમાં એક બે વાર તો જરૂર ગાવાનાં !

ચંદ્રકલંક ઉપરનો લેખ જોઇને મને પણ તે ઉપર લખવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ લખવું શી રીતે ? તેને વિષે લખવાની બે કે ત્રણ જ રીતો. એક તો સંયોગી માણસ તેના વખાણ કરે; બીજી વિયોગી માણસ તેને સંતાપકર ગણે પણ અમારે સ્વૈરવિહારીને, જેને પ્રેમ પણ ન હોય અને વિયોગ પણ ન હોય એ બધું પૃથ્વીવાસીઓને પોસાય, ઊંચે ઊડનારાઓને નહિ. એવાએ ચંદ્ર વિષે શું લખવું ? આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અમારી કોટિનો માત્ર એક જ કવિ છે અને એનો એક જ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે :

येषां वल्लभया समं क्षणमिव स्फारा क्षपा क्षीयते
तेषां शीततरः शशी विरहिणामुल्केव सन्तापकृत् ।
अस्माकं न तु वल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रंशिना-
मिन्दू राजति दर्पणाकृतिरयं नोष्णो न वा शीतलः ॥

જેને વ્હાલીની સાથ દીર્ઘ રજની વીતે ઘડી જેવડી
તેને શીતલ ચન્દ્ર, ને વિરહીને ઉલ્કા શું સંતાપદ: ।
વ્હાલી ના અમને, વિયોગ પણ ના, બન્ને નહિ તેમને,
ચાંદો કેવળ ચાટલા સમ કશો ઊનો ન ઠંડો ન વા. ॥

કાલિદાસને આ કૂટસ્થ તટસ્થ માણસની ઓળખ હતી. તેનો વિક્રમ ચંદ્રને જોઇને પ્રેમના બખાળા કાઢે છે ત્યારે તેનો વિદૂષક એટલું જ કહે છે કે "ખાંડના લાડવા જેવો ભગવાન ચંદ્રમા ઊગ્યો '" હું કાલિદાસની ઉક્તિમાં એટલો સુધારો કરું કે "ક્યાંક પસ્તાં ચારોળી ધરાખ ચોંટાડેલા લાડવા જેવો...વગેરે." એટલે મારા જેવાએ ચંદ્રકલંક ઉપર લખવાની નવી જ પ્રણાલિકા પાડવી પડે. થોડા નમૂના જુઓ :

બહુ ઉદાર બની વદને બધે
નર હજામતમાં ફિરણ રાખુ ટે,
પણ મુછો તહિં કાળી રહી દિસે
ત્યમ કલંકિત ચન્દ્ર નભે લસે

જેવી સફેદ ઘઉંની વણી રોટલીને,
બે વાર ફેરવી પછી મૂકી ફૂલવાને;
ફૂલી બધેથી વચમાં જરી થાય કાળી,
તેવો દિસે છ નભમાં સકલંક ચન્દ્ર.

મારા જેવો જ પ્રેમને આંગળી પણ ન અડકાડનારો કવિ અખો. તેને ચંદ્રકલંક ઉપર લખવા કહ્યું હોય તો તે ઘણે ભાગે તો ના જ પાડે. છતાં ગુરુ ગોકુલનાથ બહુ બળજોરી કરીને તેના સમ્ગ્રોનો ફેરો ટાળી આપવાની શરતે તેની પાસે કાંઈક લખાવે તો તે આમ લખેઃ

સમજે નહિ માયાનો મોહ, નવરા બેઠા ઘાલે નખોદ;
ઉમટી ઉમટી કવિતા કરે, ફુમતો બીજાને નોતરે;
ચન્દ્રની માંહી કાળું દિસ્યું, આખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું.

* * *

એક પ્રાચીન પુસ્તકભંડારમાં શોધ કરતાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિ વચ્ચેનો સંવાદ મળી આવ્યો છે, જેનો સાર નીચે આપું છું.

કાલિદાસ : મિત્ર, તમારામાં ભાવપ્રાબલ્ય ઘણું છે પણ કોઇ કોઇ વાર ભાવપ્રવાહમાં એટલા બધા ઘસડાઇ જાઓ છો કે એક વાર લખ્યા પછી તે સુધારવા તરફ જરા પણ લક્ષ આપતા નથી.

ભવભૂતિ : કેમ વારુ?

કાલિદાસ : જુઓ તમારો ઉત્તર રામચરિત્રનો પેલો શ્લોક. તેની છેલ્લી પંક્તિ

अविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ।

એમ તમે કર્યું છે. માત્ર એક અનુસ્વાર કાઢી જુઓ.

रात्रिरेव व्यरंसीत् કરો એટલાથી ભાવ વિષય બન્ને એક જ રહેવા છતાં કેટલો બધો અર્થમાં ફરક પડી જાય છે? જુઓ!

ભવભૂતિ : પણ થોડો ફેરફાર કરવાથી અર્થમાં ફેરફાર થાય તેમા તમે નવું શું કહ્યું?

કાલિદાસ : તમને તેમાં કશો જ ચમત્કાર નથી લાગતો?

ભવભૂતિ : ના નહિ જ. હું પણ તમારા શ્લોકમા એમ ફેરફાર કરી બતાવું.

કાલિદાસ : બતાવો જોઇએ.

ભવભૂતિ: પેલો તમારો મેઘદૂતનો શ્લોક જે બહુ જ વખણાયો છે. મને તો એવો શૃંગાર લખવાનો શોખ નથી. પણ જુઓ હું એના પર જ પ્રયોગ કરી બતાવું એ પણ છેલ્લી પંક્તિ છે.

'मध्ये श्यामः स्तनइवभुवः शेषविस्तारपांडुः ।'

એ શેનું વર્ણન છે?

કાલિદાસ : આમ્રકૂટ પર્વતનું.

ભવભૂતિ : હવે જુઓ એક જ અક્ષરના ફરકથી હું તેને સકલંક ચંદ્રનું વર્ણન કરી બતાવું!

मध्ये श्यामः स्तन इव दिवः शेषविस्तार पांडुः ।

આની કલ્પના, શું જાણીએ કેમ, આખા સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ક્યાંઇ નથી!

કાલિદાસ મોંમાં આંગળી ઘાલી ગયા!

* * *

આ આખો સંવાદ માત્ર સંસ્કૃત જાણનારાને માટે જ છે. એટલે તેનું ગુજરાતી કરતો નથી. મારામાં એટલું ભાષાન્તર કરવાની શક્તિ હોત તો હું આખા મેઘદૂતનું જ ભાષાન્તર ન કરી કાઢત? આ તો પંડિતોની જાણ માટે મારી પાસે જૂનાં કાગળિયાંમાં પડેલું હતું એટલે ઉતાર્યું

સ્વૈરવિહારી

નોંધ

દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નડિયાદના કાર્યવાહકોએ દશમી પરિષદ ભરવાનો ઠરાવ કર્યો છે તેને માટે તેમને અભિનદન ઘટે છે થોડા માટે આ બધારણનું કામ અટકી પડ્યુ છે તે અત્યારના શાન્તિના સમયમા પૂરુ કરી નાખવુ ઘટે છે તેને માટે પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત ભુલાભાઇ જીવણજી દેસાઇ અને તેઓ ન આવી શકે તો શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીની પસદગી કરી છે તે યોગ્ય કર્યું છે બધારણની બાબતમા આમના તરફથી પરિષદને જરૂર સારુ માર્ગદર્શન મળશે અને આ નિમિત્ત લઇ શ્રીયુત ભુલાભાઈને સાહિત્ય પરિષદમા રસ લેતા કરવાની તક લીધી તેને માટે પણ અભિનદન ઘટે છે શ્રીયુત ભુલાભાઈ જેમ એક સુપ્રતિષ્ઠિત કાયદાશાસ્ત્રી છે તેમજ વિદ્યાના પણ સારા ઉપાસક છે તેમના વકીલાતના કામમા જોડાતા મુબઇ ઇલાકાને એક પ્રવીણ ધારાશાસ્ત્રીનો લાભ મળ્યો છે પણ તે ગુજરાતી સાહિત્યને અને વિદ્યોપાસનાને ખોટ જ ગઇ છે અત્યારે જેમ તેઓ બારડોલી વગેરે કેસો લઇ જાહેર જીવનમા પોતાનો ફાળો આપે છે તેમજ જો સાહિત્યમા રસ લેતા થાય તો ગુજરાતને ઘણો ફાયદો થાય અમે તો ત્યા સુધી કહીએ છીએ કે એમની ખાતર એકાદ માસ વખત આવોપાઠો કરવો પડે તો તે કરીને પણ તેમને સાહિત્ય પરિષદ સાથે જોડવાની તક ગુમાવવી નહિ

* * *

શ્રી વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્યને અભિનદન—સને ૧૯૩૧ નો સુવર્ણ ચન્દ્રક શ્રી વિજયરાયને 'કૌમુદી'ની સેવા માટે મળ્યો તેને માટે અમે કૌમુદીકારને અભિનદન આપીએ છીએ

ગુજરાત મહિલા પાઠશાળાના નાટ્યપ્રયોગો આ સસ્થાની વિદ્યાર્થી બહેનોએ ગઇ સુદ આઠમે સગીત વાદન નાટ્ય ગરબા ગોફ વગેરેના પ્રયોગો જાહેરમા કરી બતાવ્યા હતા આને માટે તેમણે થિયેટર ન પસંદ કર્યું તે સારુ કર્યું, કારણકે ત્યા પ્રયોગો કરવાથી કેટલાક શ્રોતાઓને સ્થળમાહાત્મ્યથી નાટકના દશ્યો જોવાની અપેક્ષા, અને નાટકના શ્રોતાઓની ચેષ્ટા કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે પણ તે સાથે એ પણ જણાય છે કે અમદાવાદ જેવા શહેરમા સારો સમાસ થાય એવા મકાનની કેટલી બધી જરૂર છે ? અમદાવાદમા આવા પ્રયોગોમા પણ કામ આવે એવા એક ટાઉન હૉલની ઘણી જ જરૂર છે

પ્રયોગો સબધી એમ ટીકા થઇ શકે કે પુરુષના પાઠો બહેનો સારા કરી શકતી નહોતી પણ અમને તો એ અપેક્ષા જ અહીં અસ્થાને લાગે છે ખરી ખોટ માત્ર બહેનો ભજવી શકે એવા જુદા જુદા રસના નાટ્ય પ્રયોગોની છે અને એટલુ તો સહુ કહેશે કે બહેનોએ અભિનયને માટે આવશ્યક છૂટ અને સ્વતત્રતાથી બધુ કામ કરેલુ છે અને તેમના ગરબા તો સૌએ વખાણ્યા છે ગરબામા જતી ત્વરિત ગતિ અને તાલ, જે ઘણી વાર શિક્ષિત બહેનોમા મદ થઇ જાય છે તે અમે અહીં યથોચિત જોયા

પાઠશાળાને બજેટમા જે ખોટ આવે છે તે પૂરી પાડવા વિદ્યાર્થી બહેનોએ આ પ્રયોગો યોજ્યા હતા આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સસ્થાના મમત્વથી કામ કરે તે તેમને ઘણું જ શોભાપ્રદ છે આવા પ્રસગોથી વિદ્યાર્થીઓમા એક બધુત્વ કેળવાય છે જે સરકારી સસ્થાઓમા અમે નથી જોયુ પણ આ પ્રયોગો એક બાજુ બહેનોને શોભાપ્રદ હતા પણ એ અમદાવાદને શરમાવનારૂ ગણાવુ જોઇએ આવુ ધનિક શહેર પણ પોતાની અભિમાન લેવા યોગ્ય સસ્થાને નાણાની બાબતમા નિશ્ચિત નથી કરતુ ! ખરી રીતે તો ગુજરાતે મહિલા-વિદ્યાપીઠ નિભાવવુ જોઇએ ગુજરાતમા સ્ત્રીકેળવણીની એટલી સ્વતત્ર સસ્થાઓ છે કે જેને માટે અત્યારે વિદ્યાપીઠની જરૂર છે કર્વે વિદ્યાપીઠમા ગુજરાતનું વૈશિષ્ટ્ય કેળવાય એ આશા વ્યર્થ છે

અભિનદન

કવિશ્રી ખબરદારને તેમના આયુષ્યના કનકોત્સવ પ્રસગના, પ્રસ્થાન તરફથી, અમારા હાર્દિક અભિનદન તા ૨૪-૧૦-૩૧

શ્રી લક્ષ્મી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ સુરસાગર પાસે—વડોદરા.

શ્રી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ-અમદાવાદ